

Мухаррир Х. Имоидӣ

Мирзозода Холик

Таърихи адабиёти тоҷик (Аз давраи қадим то асри
XIII)

Китоби I (II)

Мирзозода Х.

История таджикской литературы (с древних времен
до XIII в.)

АДАБИЁТИ ДАВРАӢ ИНКИШОФИ ФЕОДАЛИЗМ (АСРҲОИ ХІ—ХІІ)

Маълумоти
мухтасари шароити
таърихӣ

Асрҳои ХІ—ХІІ аз ҷиҳати сохти иҷтимоӣ ва сиёсии худ — давраи феодализи мутараққӣ буда, давоми сохти феодалист, вале аз ҷиҳати воқеаҳои сиёсӣ ва таърихӣ аз асрҳои ІХ—Х

фарқи куллӣ дорад.

Дар ин асрҳо, ҳарчанд ки давраи инкишофи феодализм буд, воқеаҳои таърихӣ шакли дигар доштаанд, бо ҷандин сабабҳои дохилӣ ва хориҷӣ ҳокимияти хонадони феодалиҳо — аристократияи тоҷик аз арсаи таърих рафта, ҷои онро ҳокимияти хонадони аристократияи ҳарбии туркҳои бодиянишин — Қарахониён (999—1141), Ғазнавиён (999—1187), Салҷуқиён (1040—1190) ва Хоразмшоҳиён (1097—1220) ишғол карда буданд. Бо қувваи ҳарбӣ ҷорӣ шудани ҳокимияти ин хонадонҳо чунин маънои сиёсӣ дошт, ки кишварии Осиёи Миёнаро, ки дар ин асрҳо аксарияти халқаш тоҷикон буданд, сипоҳиёни феодалии туркҳои кучманҷӣ истило карда буданд ва халқи маҳаллӣ истиқлолҷустии сиёсиашро гум кард. Мамлакат ба қисмҳо тақсим, ягонагии марказияти он вайрон гардид. Дар ҷои як маркази сиёсӣ (Бухоро) чанд маркази сиёсӣ (Ғазни, Баласағун, Марв, Нишопур, Урганҷ, Бомиён, Фирӯзкӯҳ, Шервон) ба вучуд омаданд. Дар байни ин хонадонҳои нави феодали ҷангҳои доимии байниҳамдигарӣ давом мекард, ки моҳияти таърихан иртиқоӣ дошт. Ҳоҷагии халқ хароб мешуд, нифоқ, душманӣ ва майлҳои маҳалпарастӣ, ҷудоиталабӣ авҷ гирифта, ягонагии халқу мамлакат аз байн мерафт. Дар охири асри ХІ ва аввали асри ХІІ давлати феодалиҳои кӯхистонии тоҷик бо номи мулуки Ғурия ташкил шуда бошад ҳам (марказаш Фирӯзкӯҳ), вазъияти таърихию тағйир дода, мамлакатаи тоҷиконро аз нав мисли давраи Сомониён муттаҳид карда натавонист. Хулоса, аз ҷиҳати сиёсӣ ҷунон вазъияти нугуворе ба вучуд омад, ки муаллифи «Шоҳнома» Фирдавсӣ дар тамоми асари бузургаш ба муқобили он ғояи ягонагии халқу ватан ва ҳимояи онро тараннум кардааст. Ин ҳолат барои ватандӯстон азоби бузурги рӯҳӣ буд:

Ки онҳо ҳама бар дил осон набуд,
Вале чуз хамӯшӣ ҳеч дармон набуд.

(Фирдавӣ)

Бо вучуди чангҳои пай дар пай ин хонадонҳо, ки харобии кулӣ меоварданд, азбаски замон замони инкишофи муносибатҳои иқтисодии феодалӣ буд, хоҷагии халқ — зироат ва маҳсусан, дар шаҳрҳо хунармандӣ ва савдо инкишоф ёфта, миқдори шаҳрҳо зиёд шуда, худшиносии аҳолии шаҳр меафзуд. Яке аз сабабҳои тараққи шаҳрҳо натиҷаи бад шудани аҳволи иқтисодии аҳолии деҳот, кам шудани рағбат ба деҳқонӣ ва ба шаҳрҳо раво шудани деҳқонони хонавайроншуда ва заминдорро тарк кардани онҳо буд. Бо вучуди ин, соҳаи асосии хоҷагидорӣ феодалӣ зироат буд ва деҳқонон оммаи асосии истеҳсолкунандаи неъматҳои моддӣ ба шумор мерафтанд. Ин фикр дар шеърҳои шоири деҳқон Носири Хисрав «Дар ҳаққи кашоварзон» ва «Дар ҳаққи санъатварон» хеле равшан акс ёфтааст:

Беҳ аз саннон олам деҳқон аст,
Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст.

Аҳволи иқтисодии ҳар ду табақаи меҳнаткаш ҳам вазнин буд, зеро синфи ҳокими муфтхӯри феодалӣ, аристократияи ҳарбию давлатии он ва империяҳо аз ҳисоби ранҷи бешумори халқи мамлакат зиндагӣ мекарданд, зеро «Ҳамаи табақаҳои расмии империя аз ҳисоби мақдани охири шарбати бадани деҳқонон зиндагӣ мекарданд»*. Ин маъниро шоирони майлҳои феодалӣ ва халқӣ дошта дар асарҳои худ акс кунонидаанд:

Фарруҳӣ ҳолати моддӣ ва рӯҳияи синфи ҳокимро аз забони қаҳрамони лириқӣ ин тавр овардааст:

Тавонгарам ба ғулому тавонгарам ба сутур,
Тавонгарам ба нишоту тавонгарам ба сурур,
Либоси ман ба баҳорон зи тузиву қасаб аст,
Ба тирамоҳ хази қиматеву қаззу самур.

Носири Хисрав ҳолати тазоди иқтисодии синфи доро ва нодорро акс кунонидааст:

Ин ба сари ганҷ бароварда тахт
В-он ба яке кунҷ — дарун бенавост.
Холид бар бистари хаз асту базз,
Чаъфар дар орзуи бӯрбест.

Мутафаккирони майлҳои халқӣ дошта ба моҳияти иқтисодӣ ва қонунҳои иҷтимоии он сарфаҳм нарафта, танҳо факти ногувори ҳаётро қайд намуда, худ ба худ саволҳои эътирозӣ мелоданд:

Неъматӣ мунъим чарост даръё-даръё?
Меҳнатӣ муфлис чарост киштӣ-киштӣ?

Вале на ҷавоб гирифта ва на ҷавоб дода метавонистанд. Сабаби онро ба таври ғалат аз қачрафтории чархи фалак ва таъсири он ба тақдирӣ инсон дониста, аз даври гардун шикоят мекарданд:

Эй чарх, харобӣ аз кинаи туст,
Бедодгарӣ шеваи деринаи туст,
Эй хок, агар синаи ту бишқофанд,
Бас гавҳари қимате, ки дар синаи туст.

(Хайём)

Аз рӯи таълимоти марксизм-леннизм, шикоят аз фалак — шикоят аз замин аст, шикоят аз замин — шикоят аз ҳукуматҳои замони феодалӣ, синфи ҳукмрон ва сохти беадолатӣ он мебошад. «Танқиди осмон ба танқиди замин... нигаронида шудааст...»*

Дар асрҳои XI—XII ҳам мисли давраҳои дигари феодалӣ шӯришҳои халқӣ аз қабилӣ ҳаракати исмоилия — қараматия ва шӯриши қосибони Бухоро — шӯриши малик Санҷар (дар соли 1206) рӯй дода менестод, вале аз сабаби набудани синфи коргар ва роҳбарии он, номуташаккилии деҳқонон ва хунармандон, ҳамчунин ҳукмрон будани ақидаи деҳқони подшоҳпарастӣ ба ғалабаи кулӣ расида наметавонист. Агар шӯриши деҳқонон ғолиб омада бошад ҳам, сохти иқтисодӣ ва давлатдорӣ феодалиро тағбир надодааст, вале рӯҳи озодихоҳии оммаҳои меҳнаткаш дар ҷараёнҳои ғуноғуни эътирозҳои зиддифеодалӣ дар ақида ва ҷаҳонбинии халқ давом ёфтааст.

Дар асрҳои XI—XII дар асоси қонуни ҷамъияти, ки халқи истилошудаи маданияташ баланд маданияти худро ба халқи истилогари маданияташ нисбатан паст қабул мекунонад**, омиши тадриҷии халқи маҳаллӣ — тоҷикон ва халқҳои кӯчманҷӣ туркон дар қори хоҷагӣ ва маданӣ ба амал омад ва алоқаи деринаи ин ду халқ, бо вучуди тазоди хоҷагии онҳо дар ифодаи «турку тоҷик», инкишоф меёфт. Онҳо ба якдигар таъсир мегузаронданд.

Комъёбиҳои илмӣ ва маданӣ Тараққиёти илмӣ, адабӣ, санъат, маданият ва афкори фалсафии ин давро «ренесанси Шарқ» номидан дар адабиёти илмӣ имрӯза расм шудааст. Фақти комъёбиҳои маданияти ин ду асрро на ренесанс, ки ба пайдоиши ҷамъияти буржуазии Ғарб мансуб аст, балки тараққиёти маданияти давраи инқшофи феодализми мутараққӣ шуморидан беҳтар аст, ки баъдҳо вобаста ба таназзули феодализм ба харобӣ рӯ овардааст. Ҳарчанд ки истилои арис-

тократияи ҳарбии турк марказҳои илмӣ пешина — Бухоро, Самарқанд ва анҷумани дониши Хоразмо барҳам дод, вале комъ-ёбиҳои мадания, ки олами феодалии Шарқ дар асрҳои IX—X ба даст оварда буд, дар асрҳои XI—XII натиҷаҳои хуб дод.

Ба вучуд омадани марказҳои нави сиёсӣ марказҳои нави илмию адабиро ҳам ба вучуд овард. Ин факти таърихӣ ҳам ҷиҳати мусбат дошт ва ҳам манфӣ. Ҷиҳати мусбат ин аст, ки ташкили марказҳои нави илмӣ ва кӯшишҳои феодалиҳо барои шуҳрати хонаводаи худ дар маҳалҳо қувваҳои илмиро бештар ба ҳаракат овард, олимони марказҳои нави гирд меоманданд ва аз илму адабиётдӯстии баъзе подшоҳон ва вазирулвизаро истифода мебарданд. Масалан, аз илмдӯстии Улоуддавла (1007—1041) баҳра бурдани Ибни Сино аз фарҳангдӯстии Маликшоҳ (1072—1092) ва сарвазир Низомулмулк (1019—1092) баҳравар шудани Умари Хайём ва ғайра. Факти дигари таърихӣ ҳам ҷой дорад, ки агар подшоҳ ҷоҳил ва мутаассиби диндор бошад ҳам, дар дарбор ва ё пойтахти худ олимониро ҷамъ ме-намуд, то ки ба илмдӯстӣ ном бароварад ва дар назди давлатҳои дигари замон расмияти зоҳириро нигоҳ дорад. Чунончи, Султон Маҳмуд Абӯрайҳони Беруниро зӯран (1017) аз Хоразм ба Ғазнин бурд, ҳатто, боре бо гуноҳи ба илмҳои дунёвӣ майл доштаниаш ба қатли ӯ фармон дода, боз фармони худро бекор карда буд.

Ҷиҳати манфии ҷой доштани марказҳои зиёд дар он буд, ки марказияти ягона барҳам хӯрд, марказҳои маҳаллии илмӣ пайдо шуда буданд, бинобар ин, парокандагии маҳаллӣ ба вучуд омад. Он ҷӣ аҳли илмо ба ҳам ё зоҳиран ва ё ботинан муттаҳид менамуд, фикрҳои илмӣ буд. Илм мисли пештара дар мубориза бо ҷаҳолат ва таассуби динии ислом ва ҷаҳонбинии иртиқоии тасаввуф инкишоф меёфт. Аҳволи моддӣ, маънавӣ ва мавқеи аҳли илм хеле душвор буд, зеро озодии афкори илмӣ ва ягонагӣ дар байни уламо мавҷуд набуд, афкори илмиро бадбахтии инсонӣ мешумориданд:

Асрори ҷаҳон чунонки дар дафтари мост,
Гуфтан натавон, ки он ваболи сари мост.
Чун нест дар ин мардуми «доно» аҳлӣ,
Гуфтан натавон ҳар он ҷӣ дар хотири мост.

(Хайём)

Дар бораи аҳволи бади уламои ҳақгӯӣ, ҳамчунон шахсҳои олимтарош, ки бештар ба сохтакорӣ, дуруғ ва тӯҳмат машғул буданд ва худро донои асру ақли кулл мешумориданд Хайём изҳори ақида карда гуфтааст:

«Аммо ба сабаби муҳолифате, ки бо он гардишҳои замон мамониат мерасонад, ба ман мумкин нашуд, ки ба тафсили ин хабар машғул шавам ва дар бораи он ба таври доимӣ фикр намоям. Ва мо инқирони тамоми аҳли илмо аз сар гузарондем,

фақат як гурӯҳи камшумори ҷафои зиёддида (боқӣ мондааст)...
Ва аксар донишмандони замони мо ҳақро ба дурӯғ мепӯшонанд
ва дар дониш аз ҳадди фиреб ва худнамоӣ намегузаранд ва
ҳамин қадаре аз илмҳо, ки медонанд, фақат ба гаразҳои пасти
маишати худ сарф мекунанд. Ва агар бинанд, ки касе дар та-
лаби ҳақ барҷаста бошад, ростиро афзал донанд ва дар радди
дурӯғу фиреб кӯшида, дар тарки риёкорӣ ва ҳила ҷаҳд намоёнд,
ӯро ҳақорат ва тамасхур кунанд*. Хайём ин маъниро дар ру-
биёти худ низ акс кунонидааст:

Онон, ки муҳити фазлу одоб шудаид,
Дар кашфи улум шамъи асҳоб шуданд.
Раҳ з-ин шаби торик набурданд бурун,
Гуфтанд фасонаеву дар хоб шуданд.

Бо вучуди иртиҷои феодалии динию тасаввуф, илмҳои дунья-
виҷиро пайравони фалсафа ва илмҳои табиӣ ва дақиқ Ибни
Сино, Берунӣ, Хайём, Зайниддин Исмоили Ҷурҷонӣ (ваф. 1135),
Имом Муҳаммад Ибни Умари Розӣ (1148—1210) давом ме-
данд. Инҳо давом ва инкишофдиҳандагони илмҳои Юнони Қа-
дим буданд.

Муборизаи илмҳои иртиҷои динӣ ва тасаввуфӣ дар асар-
ҳои Абӯсаид Абулхайр (968—1040), Имом Ҷазоӣ, Саной, Аб-
дуллои Ансорӣ, Хоқонӣ, Ибн-ул-Кифтӣ (1172—128) ва ғайра
акс ёфтааст. Абӯсаид Абулхайр дар як рубоии худ ба Ибни Си-
но, ки дар бораи ба таври киноя «гуноҳҳои» худро бахшидани
худо сухан рондааст, ҷавоб гуфта, таъкид намудааст, ки худо
ӯро нахоҳад бахшид:

Ибни Сино:

Моем ба лутфи ҳақ тавалло карда
В-аз неку бади хеш табарро карда.
Он ҷо, ки инояти ту бошад, бошад
Нокарда ҷу карда, карда ҷун нокарда.

Абӯсаид::

Эй, нек накардаву бадихо карда
В-он ки ба халоси худ таманно карда,
Бар афв макун такья, ки ҳаргиз набувад
Нокарда ҷу карда, карда ҷун нокарда.

Низомии Арӯзӣ дар боран муносибати сӯфӣ Абдуллои Ан-
сорӣ ба аҳли илм, махсусан олим, файласуф ва табиби номӣ
Хоҷа Исмоил нақли аҷибе овардааст: «Шайх-ул-Ислом Абдул-
лои Ансорӣ... бо ин хоҷа таассуб карда ва борҳо қасди ӯ карда
ва қутуби ӯ бисӯхт. Ва ин таассубе буд динӣ, ки ҳиравиён дар
ӯ эътиқод карда буданд, ки ӯ мурда зинда мекунад... Магар
шайх бемор шуд ва дар миён марази фувоқ падида омад ва ҳар-

* Умари Хайём. Рубоӣёт. Нашр. дав. Тоҷ., Сталинобод, 1955,
с. 7—8.

чанд утаббо илоҷ карданд, суд надошт, ноумед шуданд. Охир баъд аз ноумедӣ қорураи шайх бад-у фиристоданд ва аз ӯ илоҷ хостанд бар номи ғайре. Хоҷа Исмоил чу қорура нигарист, гуфт: Ин оби фалон аст ва фувоқ падида омадааст ва дар он очиз шудаанд. Ва уро бигӯед: пусти мағзи pista... ва шакар бикӯбанд ва уро диҳанд, то боз раҳад ва бигӯед, ки илм бибояд омӯхт ва китоб набояд сӯхт»*.

Дар ин ҳикояти бисъёр қолиби диққат чаҳолати уламои дин ва инсонпарварӣ, ҳиммати баланди аҳли илм, очизии дин дар назди илм ва афзалияти илм бар таассуби динӣ акс ёфтааст. Дуруғ будани даъвои уламои дин, ки Абдуллои Ансорӣ гӯё мурдари зинда мекунад, (ҳол он ки қариб ҳудаш мурда буд), дар назди аҷали ногаҳонӣ дармондани худӣ вай, вале аз аҷал ӯро халос карда тавонистани олими илми дунёвӣ исбот карда шудааст.

Аз ин рӯбӣ ва ҳикоят муносибати манфии на танҳо Абӯсаид ва Абдуллои Ансорӣ, балки ҳамаи уламои чоҳили ислом ва аҳли тасаввуф ба аҳли илмҳои дунёвӣ намудор гаштааст, ки ибни Сино онҳоро «ду-се нодон», «чоҳилон», ва «харон» номидааст:

Бо ин ду-се нодон, ки чунон медонанд:
Аз чаҳл, ки донои чаҳон ононанд.
Хар бош, ки чамоат аз фарти харӣ,
Хар, к-ӯ на хар аст, кофираш мехонанд.

Уламои илмҳои дунёвиро кофир эълон намудан усули дӯстдошта ва равиши осони уламои чаҳолатпарасти исломи ортодоксалӣ ва расмист, ки роҳи рост барои онҳо пинҳон аст ва дар дидани ҳақиқати олам дидан бино надоранд:

Пинҳон раҳи дуруст бувад баҳри чоҳилон,
Он сон, ки офтоб ба курон аён нашуд.

(Ибни Сино)

Аҳли тасаввуфи иртиҷой ва уламои мутаассиби дини расмӣ ислом ва пайравони фалсафа, илмҳои табиӣ ва даҳриён ҳучумҳои шадида кардаанд. Қатли оме, ки онҳо соли 1095 дар Нишопур ва дигар шаҳрҳои Хуросон ба муқобили одамони иродаи диниашон суғ ташкил карда буданд, тасдиқи ин даъво. Имом Ғазоли онҳоро «аҳли абоҳат» ва «мулҳид» номида, ба ин гурӯҳ одамон, олимони илмҳои табиӣ, мунаҷҷимҳо ва даҳриёнро дохил намуда, ин гурӯҳро бо калимаҳои таҳқиркунандаи «аблаҳон», «аҳмақон» ва «чоҳилон» ном бурдааст, ҳол он ки аз рӯи гуфтаи Ибни Сино ин сифатҳо хоси уламои динист. Ғазоли дар асари худ «Кимйи Саодат» дар ҳаққи уламои илмҳои табиӣ чунин гуфтааст: «Аҳли абоҳат касонеанд, ки... аз худуди ҳук-

* Низомии Арӯзӣ. Чаҳор мақола. Теҳрон, 1334, ҷ. ш. 164—165.

ми худои таоло даст доштанд, ғалат ва қаҳли эшон аз ҳафт ваҷҳ бувад: ваҷҳи аввал — қаҳли гурӯҳест, ки ба худои таоло имон надоранд, ки вайро аз ганҷинаи ваҳм ва хаёл талаб карданд ва чигунагӣ чустанд ва чун наёфтанд, инкор карданд ва ҳаволаи корҳо ба табиат ва нучум карданд ва пиндоштанд, ки ин шахси одамӣ ва дигар ҳайвонот ва ин олами аҷиб бо ин ҳикмат ва тартиб аз худ пайдо омада ё худ ҳамеша буда ё феъли табиат аст, чун табиӣ худ аз худ беҳабар аст то ба чизе дигар чӣ расад».* Чи тавре ки аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, аҳли абоҳат одамон — олимони ва файласуфони атеистанд, ки аз ҳукмҳои худо даст кашиданд, яъне онро хаёл ва ваҳм номиданд, барои исботи ҳақиқат чигунагӣ талаб карданд, азбаски исботу далел наёфтаанд, табиат ва сайёраҳо асли олам донистанд, ки худ аз худ пайдост ва ҳамеша буд ва кори дунёи моддӣ аз феъли табиат аст. Ғазолӣ аҳли абоҳатро ба ҳафт гурӯҳ ҷудо кардааст, ки асоситарини онҳо тибойун мебошанд. Ғазолӣ ин ақидаи дурусти илмӣ даҳригӣ ва атеистонро ҷоҳили эълол намуда, ба муқобили он ҳучум кардааст. Яке аз корҳои неки ғайри ихтиёри уламои дини зидди даҳриҳо ва тибойҳо ин аст, ки ақидаи даҳриёнро нақл карданд ва азбаски асарҳои тибойён нобуд карда шудааст, аз гуфтаи ҳарифони онҳо маълумот мегирем. Масалан, шоири сӯфӣ Ҳаким Саной ба муқобили мункирони дину худо ва олимони даҳриву атеист баромад кардани шуда, аввал ақидаи онҳоро баён намудааст. Вай дар шеър «Мунозараи даҳрӣ бо ҳанафӣ», ки дар назди халифа баргузор гардидааст, ақидаи олимони даҳриво зикр менамояд:

Ин чӣ банд аст аз шаррият бар танат, гуфт, эй амир!

Ёфта-стӣ подшоҳӣ, хуш ҳуру беғам гузор.

Рӯзаву ақду никоҳу дур будан аз мурод,

Ҳаҷчу ғазву амраву ин амрҳои бешумор.

Хештан ранҷа чӣ дорӣ, чун ба олам бингарӣ,

То бидонӣ, к-ин қадим асту надорад кирдугор.

Гуфт: Расми шаръу суннат ҷумла тазвиру риёст,

Сар ба сар гетӣ қадим асту надорад кирдугор.

Омадӣ ту беҳабар в-аз хеш рафти беҳабар,

Н-омад аз рафта яке в-аз мо бирафта сад ҳазор.

Ҳаст олам чун чарогоҳеву мо чун манзилӣ,

Чун бирафт ин манзилӣ, гирад дигар кас марғзор.

Табу ошхичу Ҳаюлоро шиносем аслу кави,

Ҳар киро ин мункир омад, ақли ӯ гирад губор.

Ку муначчим, ку мусоҳиб, гӯиё маълум кун?!

Ибтидо пайдо куну мар интиҳоро ҳуҷчат ор!

Ин ҳама зарқу фусун асту дурӯғу шаъбада,

Ҳилату найранг донад ин суханро ҳушёр.

Ин тавр рафтор, яъне нақли ақидаи дахриён дар асарҳои илмию фалсафии файласуфони идеалист низ мушоҳида мешавад. Носири Хисрав дар бораи дахриён чунин гуфтааст: «Яке фирқати дахриёнанд, ки аҳли таътиланд ва гӯянд: олам қадим аст ва ўро соней нест, бал соней маволид аз набот ва ҳайвон, хиради афлок ва анҷум аст, ки ҳамеша будааст ва ҳамеша бошад*».

Уламои дин, ки аз илмҳои дунёвӣ ва ба амалу исбот такя кардани олимони тараққиқарвар ба ташвишу таҳлука афтода буданд ва ба муқобили мантиқи илми яқин истода наметавонистанд, ба усулҳои ҷаҳолатпарастии динӣ даст дароз карда, онҳоро кофир ва пайравони шайтон эълон намуда, ҷисман маҳв карда, нашонро раво медонистанд ва ба ҷаҳолатпарастони ирриҷоъпараст аслиҳаи маънавии таассуби динӣ медонанд. Уламои дини асри XII Ибни-ул-Чавзии Бағдодӣ (1116—1201) дар «Талбиси иблис» ном асари худ навиштааст: «Иблис файласуфони барои он фиреб дода тавонист, ки ба раъйҳо ва ақлҳои худ такя, бо-вари ва қаноат карданд ва аз рӯи тақозои гумон қадим будани оламо исбот карданд, ба он эътиқод доданд. Ва замиро ситора дар миёни фалак фарз карданд ва гуфтаганд, ки ҳар ситора омилеро соҳиб аст, ки замин дорад.

Баъзе ба набудани худо эътиқод доданд... Гурӯҳе монанди Ибни Сино ва муътазила гуфтаанд, ки худо бар нафси худ ва яклухт бар ҳамаи олам илм дорад, на бар ҷузъиёт, яъне як бор оламо офарид, дигар ба қорҳои ҷузъӣ дахл надорад. Рӯзи қиёмат бозгашти арвоҳ ба баданҳо, вучуд доштани бихишт ва дӯзахи ҷисмонӣ дуруғ аст ва пиндоштаанд, ки инҳо мисолест, ки барои авом гуфта шуд, то ки савоб ва иқоби рӯҳиро дарк кунанд...

Баъд аз он Иблис гурӯҳе аз миллати мо (мусулмонон — Х. М.)-ро фиреб дод ва онҳоро ба қатори фирқаи файласуфон даровард ва ба онон чунин намуд, ки роҳи дурусти пайравӣ ба файласуфон аст, зеро онон аз ҳакимоне буданд, ки гуфтор ва кирдорҳои онҳо ба ниҳояти хушбӯрии онҳо далолат дорад. Масалан, аз ҳикмати Сукрот, Афлотун ва Арастотелис ва Чолинус нақл шудааст ва он қавм аз улуми Ҳандасӣ, мантиқ ва табиӣ бохабаранд ва ба хушбӯрии амрҳои пинҳониро ба вучуд овардаанд ва қасф кардаанд. Аз ин сабаб, вақте ки аз илоҳиёт сухан рондаанд, ба иштибоҳе афтодаанд ва аз ин рӯй, дар байни илми дунёвӣю илми илоҳӣ дучори ихтилоф гардидаанд... Файласуфони охириини миллати мо гуфтаанд, ки онҳо мункир ба худованд ва ба шариату ҳукмҳои он безътиноӣ мекарданд ва онро қонунҳо ва ҳилаҳо мепиндоштаанд... Онҳо аз шиори дин канора гирифтанд ва аз тоати ислом сар печиданд**.

* Чомеъ-ул-хикматайн. Техрон, 1331 х. ш., с. 31.

** Мазмун аз китоби Забехулло Сафо. Таърихи улуми ақлӣ дар тамаддуни исломи. Техрон, 1336 х. ш., с. 141—142.

Аз ин чост, ки уламон дин ва тасаввуф ба муқобили илм тарғибот бурда, ҳатто дар мадрасаҳо хонданро манъ кардаанд ва ё танҳо илми динӣ-тасаввуфӣ хонданро талқин кардаанд:

Эй дил талаби камол дар мадраса чанд?!
Такмили улуми ҳикмату хандаса чанд?
Ҳар фикр, ки чуз фикри худо-васваса аст,
Шарме зи худо бидор, к-ин васваса аст.

(Абӯсаид)

Онҳо роли китоб ва китобхонаҳоро инкор намудаанд ва ба ҷои он ҳиссу мувоқабат динию тасаввуфиро пеш рондаанд.

Илме, ки ҳақиқат аст, дар сина бувад,
Дарсе набувад, ҳар он чӣ дар сина бувад.
Сад хона пур аз китоб коре н-ояд,
Бояд, ки китобхона дар сина бувад.

(Шоҳ Санҷони Хофӣ)

Онҳо, ҳамин тавр, аҳли илм, ҳикмат ва фалсафаро кофир эълон карда, ба муқобилашон ҳар гуна тарғиботи зиддиҷлмӣ ва тӯҳмату алфозҳои қабехро раво медоштанд ва мардумро аз роҳ мезаданд:

Чашм бар пардаи амал маниҳед!
Чурм бар кардаи азал маниҳед!
Илми таътил машнавед аз ғайр,
Сари тавҳидро ҳалал маниҳед!
Фалсафа дар суҳан маёмеzed
В-он гаҳе номи он ҷадал маниҳед!
Рӯҳали зиндиқа ҷаҳон бигрифт,
Гӯши ҳиммат бар он раҳал маниҳед...
Нақди ҳар фалсафӣ кам аз фулусест,
Фалс дар кисаву амал маниҳед...
Марқаби дин, ки зодаи араб аст,
Доғи Онон-ш бар қафал маниҳед!
Қуфли астураи Арастуро
Бар дари аҳсан-ул-милал маниҳед!...
Илми дин илми куфр машморед!
Ҳамраҳон ҳамраҳи талал маниҳед!...
Фалсафӣ марди дин мӯпиндоред,
Ҳезро ҷуфти Сомӣ ял маниҳед!

(Ҳоқонӣ)

То кай аз коҳилнамоzӣ, эй ҳақими зиштхӯй,
Ҳамчу дунон эътиқоди ақли Юнон доштан?!...
Ақл набвад фалсафа хондан зи баҳри комили,
Ақл чӣ, Ҷони наби хоҳу набиҳон доштан.

Дину миллат неву бар чон накши хикмат дӯхтан,
Нӯху киштӣ неву дар дил ишки тӯфон доштан.

(Саной)

Тарсу ваҳми уламои дин ба дараҷае расидааст, ки онҳо ба пайравони худ мурочиат карда, оммаи наодони мусулмонро ба гӯш накардан ба гуфтаи уламои илмҳои дунёвӣ ва файласуфон, гӯш доштан ба уламои дин даъват кардаанд:

Мусулмонон, мусулмонон, мусулмонӣ, мусулмонӣ,
Аз ин они бединон пушаймонӣ, пушаймонӣ.
Бибурред аз чунин қоне, к-аз ӯ кифру ҳаво хезад,
Аз-еро дар чунин қонҳо фуру н-ояд мусулмонӣ.
Шароби хикмати шаръӣ хӯред андар ҳарими дин,
Ки маҳруманд аз ишрат ҳавасҷӯени юнонӣ...
Бирав кан тавқи ақлонӣ ба сӯи завқи имон шав,
Чӣ бошад ҳикмати Юнон ба пеши завқи имонӣ?!

(Саной)

Чаҳолати иртиҷопарастони дин ба пояе расид, ки китобҳои илмиро сӯзонданд, соҳибонашонро ҳабс ва қатл карданд. Ибн-ул-Асир ном мусанниф нақл мекунад, ки «дар ҳаводиси соли 279 (892—893, м. Х. М.) варақон аз фуруши китоби калом ва чадал ва фалсафа мамнӯъ шуданд. Сӯзонидани китобҳои фалсафи ва озори соҳибони онҳо ҳам дар қарни панҷум — шашум (асрҳои XI—XII — Х. М.) амре муътод буд ва мо дар матуни таворих ба намунаҳои фаҷеҳ аз ин қор боз меҳӯрем»*, зеро уламои мутаассиби дин муомаларо бо уламои даҳрӣ ба воситаи тегу шамшер медонистанд: «Пас, муомала бо ишон ба шамшер бувад, на ҳуччат ва суҳан»**.

Дар чунин шароити душвори таърихӣ, ки идеологияи иртиҷои феодалии ислом ва таассуби динӣ ҳукмрон буд, аҳли илм ва файласуфони даҳрии асрҳои XI—XII ҳам қорҳои илмӣ ва фалсафиро қаҳрамонона давом медоданд, илмҳои ақлиро пеш мебарданд ва аз ҳар имконият истифода мекарданд. Бо вучуди ин, илми тиб («Заҳираи ҳоразмшоҳӣ»-и Зайниддин Исмоили Чурҷонӣ (ваф. 1135—1137), ки бо даъвати Қутбиддин Муҳаммад ибни Анӯштегини ҳоразмшоҳӣ ба Хоразм омада буд, соли 1110 асари худро навиштааст); таърих (Абӯнастри Утбӣ — «Таърихи яминӣ», ба забони арабӣ; Абусаиди Гардези, — «Зайнул-аҳбор», ба забони тоҷикӣ, байни солҳои 1048—1052; Абулҳасан Низомулмулк — «Сиёсатнома», «Таърихи масъудӣ» ё ки «Таърихи Байҳақӣ»; Мачидиддин Муҳаммади ибни Аднон — «Таърихи мулуки Туркистон»); филология (адабиётшиносон: Рашиди Ватвот — «Ҳадонк-ус-сеҳр фи дақонк-уш-шеър», Низомии

* Иқтибос аз китоби Забехулло Сафо Таърихи улуми ақлий дар тамаддуни Исломи, с. 140.

** Муҳаммади Ғазолий. Қимиён саодат, с. 27.

Арӯзии Самарқандӣ — «Чаҳор мақола», Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ — «Тарҷумон-ул-балоға», Рашидин Самарқандӣ «Зинатинома», Абулҳасан Али Баҳромии Сараҳсӣ — «Ғоят-ул-арӯзайн», Ас-Саолабӣ — «Ятимат-уд-даҳр», Авфии Бухороӣ — «Лубоб-ул-албоб»); забоншиносон: Абулқосим Маҳмуд Замаҳшарии Хоразмӣ (1074—1143), Абӯбакр Абулқодир ибни Абдурахмони Чузҷонӣ (ваф. 1008) ва ғайра); фалсафа («Ҷомеъ-ул-хикматайн»-и Носири Хисрав ва дигарон) ва ғайра инкишоф ёфт.

Микдори олимони дар асрҳои XI—XII хеле зиёд аст. Аз уламони машҳури илмҳои дунёвии ин асрҳо Абуалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Умари Хайём ва аз уламони динӣ он давра Муҳаммад Ғазолиро қайд намудан кофист.

АБУАЛИ ИБНИ СИНО (980—1037)

Манбаи асосии қадимае, ки дар бораи Ибни Сино маълумот медиҳад, хотираҳои худӣ ӯ ва ёддошти шогирди вай Абӯубайд аст. Илова бар ин, маълумоти гуногун ва зиддиятноки шарҳи ҳолнавишон низ кам нест.

Абуалӣ Хусайн ибни Абдуллоҳ ибни Сино дар атрофи шаҳри Бухоро дар оқлаи хизматчи идораи давлатӣ ба дунё омадааст. Падари Абуалӣ аслан аз Балх буда, дар замони ҳукмронии Нӯҳи II ибни Мансури Сомонӣ (976—997) ба Бухоро омада, дар қишлоқи Хурметан (Рометани ҳозира) ба хизмат таъин шуда, аз қишлоқи Афшана (Лақлаққани ҳозира) ба Ситорабону ном духтаре хонадор шудааст. Онҳо ба аввалин фарзанди арҷманди худ Хусайн ном гузоштанд. Падари Абуалӣ шахси фозиле буд, ба тарбияи фарзанди худ эътибори ҷиддӣ дод. Баъд аз муддате аз Хурметан ба Бухоро омада, писари худро, ки нав ба синни панҷсолагӣ расида буд, ба мактаб дод. Абуалӣ зехну ҳофизани фавқуллодае дошт. Вай дар мактаб хату савод бароварда, куръонро аз ёд карда, сарфу наҳв ва қисман илми адабро омӯхт. Ин таҳсили ӯ то синни даҳсолагӣ давом кард. Падараш истеъдоди фавқуллодаи уро пай бурда, ба вай муаллими хусусӣ аз илми арифметика (ҳисоб) ва геометрия (ҳандаса) мегирад, ки номи ӯ аз рӯи нақлҳо Маҳмуди Массоҳ ва касбаш баққол будааст. Вай ин илмҳоро бисёр ба зудӣ аз худ мекунад ва талаби илмҷуияш торафт меафзояд. Падараш барои ӯ аз илми фалсафа Абуабдуллоҳи Нотилиро ба муаллими даъват менамояд. Абуалӣ ин илмро ҳам ба зудӣ аз худ карда, бо роҳи худомӯзӣ донишашро зиёд мекунад ва муаллимаш дар баъзе масаъалаҳо уро қонеъ гардонида наметавонад. Дар ин давра асосан фалсафа ва тибро меомузад. Ӯ дар 16-солагӣ аллақай табиби машҳур шуда, беморони сершумореро табобат карда буд, вале ҳоло бо доқраи дарбор алоқае надошт. Дар ин ҳангом воқеан беморни амри сомонӣ Нӯҳи II ибни Мансур рӯй дод, вале онро ба ҷуз Ибни Сино касе табобат карда наме-

тавонист. Ин тасодуф тақдирӣ ӯро ба дарбори амирони сомонӣ вобаста кард. Шарҳи ҳолнависони Ибни Сино қайд кардаид, ки ӯ ба ивази табобаташ аз амир иҷозат гирифт, то ки аз китобхонаи бузурги шоҳӣ «Авонис-ул-улум» баҳра бардорад.

Бо ин восита дари илм барои Ибни Сино боз ҳам васеътар кушода шуд. Вай аз рӯи гуфтаи ҳудаш, дар он ҷо китобхоеро дид ва мутолиа кард, ки дар китобхонаҳои машҳури ҷаҳони маданияи онрӯза набуд. Вай бо роҳи мутолиаи шахсӣ илмҳои машҳури он давр — ҳандаса, ҳайат, илоҳиёт, ҳикмати табиӣ ва ғайраро омӯхт. Хулоса, илмҳои замонашро то 18-солагии аз худ кард, дар айни замон, бо тиббӣ амалӣ машғул шуда, аз омӯхтан ҳеҷ гоҳ боз наистод. Барои тасдиқи ин фикр он ҳақиқати шарҳи ҳоли ӯро ба хотир метавон овард, ки дар боран қитоби метафизикаи Арасту дар ёддоштҳои нақл кардааст: Вай китоби оид ба илоҳиёти Арасту то чил бор хондааст, ба дараҷае, ки порчаҳои зиёде аз ин китоб аз ёд шуд, вале фаҳмидани он душвор буд. Аммо китоби тасодуфан аз бозори китоб, аз дасти саҳхофе (бо илтимоси китобфуруш, ки соҳибаш муҳтоҷи пул будааст) харидан вай ки шарҳи Абӯнаصري Фирӯби ба он китоб будааст, масъаларо ба ӯ равшан менамояд. Аз ин ҳақиқати шарҳи ҳоли ӯ, аз як тараф, мутолиаи бардавоми ӯ то фаҳмидани умқи масъала, иродаи маҳками вай дар ин роҳ, аз тарафи дигар, ҳисси инсонипарварии ӯ, ки китобро, пеш аз ҳама, барои муҳтоҷии соҳибаш харида буд, намудор гаштааст.

Дар ин ҳангом вафоти падараш ташвиши зиндагиро ба сари ӯ гузошт, вай бо хизмати дарбори сомониён алоқа пайдо кард, вале он дер нақашид, зеро дар соли 999, ки Ибни Сино 19 сола буд, давлати Сомониён ба ҳучуми Туркҳои қарохонӣ аз шимолу шарқ ва Султон Маҳмуди Ғазнавӣ аз ҷануб, ба исёнҳои феодалони марказгурезӣ иртиҷои дохилӣ дучор шуда, барҳам хӯрд. Ба ибни Сино ҳамчун ходими давлати Сомониён, тарафдори хонадони онҳо, шахси ватанпарвар ва олимӣ тараққиҳоҷи илми дунёвӣ лозим омад, ки аз дасти ҷаҳолатпарастон (ду-се нодон) ҷалои ватан кунад. Вай аввал ба Хоразм ба дарбори Алӣ ибни Маъмун, ки дастнишондан Сомониён буд ва ба аҳли илму фаъл рағбати зиёде дошт, рафт.

У дар он ҷо хуш қабул шуд, имконият пайдо кард, ки корҳои илми худро давом диҳад ва бо олимони машҳури он замон: Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯнаصري Ироқ, Суҳайли Масеҳӣ, Абулхайри Ҳаммор ва ғайра шинос шавад. Ба ин тариқ, 10—12 сол дар Хоразм зиндагӣ кардааст. Аммо ин осоиштагӣ тӯл нақашид. Султон Маҳмуд ба воситан мактуб аз ҳуқрони Хоразм талаб кард, ки олимонашро ба дарбори ӯ ба Ғазна фиристонад. Ибни Сино ба ин таклиф розӣ нашуда, бо роҳи саҳрон регзори Хоразму Хуросон роҳи Ҷурҷонро пеш гирифт ва ба азоби зиёди роҳ тоб оварда ба он ҷо расид. Муроди ӯ аз ин сафар, аввалан аз дасти Султон Маҳмуди ҷоҳили мутаассиб ҳалос шудан, сониян, аз истиклолиятҷӯӣ ва қисман илму олимпар-

вариин ҳокими он чо Қобус ибни Вушмгир (976—1012) баҳраманд шудан ва дар шароити нисбатан ором корҳои илмию эҷодии худро давом додан буд, зеро ҳоким фозил буда, ба аҳли илму адаб пуштибонӣ мекард. Аммо вай ҳанӯз ба Чурчон нарасида, Қобусро исёнгарон аз тахт маҳрум ва ҳабс карданд. Писари ӯ Фалакулмаоли Манучеҳр (1012—1029) ба Султон Маҳмуд тобеъ буд. Бинобар ин, дар ин чо будан ба Ибни Сино, ки дар қорвонсаро номаълум зиндагӣ мекард, мақбул набуд, аз ин ру, Чурчонро тарк кард. Ба Деҳистони Мозандарон, ки дар лаби баҳри Хазар буд, рафт, аммо аз сабаби беморӣ баргашт. Абуубайди Чуззонӣ, ки шогирди содиқаш буд, мадади зиёде кардааст, то ки донишҳои бои ӯ ба рӯи қоғаз бароянд. Ибни Сино дар Чурчон истоданро хавфнок шуморида, бо Абӯубайд ба Рай рафт, зеро он тобеи ҳокимияти Султон Маҳмуд набуд, вале баъд аз Райро ба худ тобеъ кардани ин султони муктадир аз Рай ба Қазвин ва аз он чо ба Ҳамадон сафар кард.

Вай ҳокими он чо Шамсуддавла (997—1012)-ро аз бемери сахти меъда муолиҷа карда, хусни тавачҷӯҳи ӯро ба худ кашид ва вазир таъин шуд. Аммо кордории олими вазир ба дарбориён ва аскарони кироя маъқул наафтод, онҳо хонаи ӯро тороч, қатлашро аз Шамсуддавла дархост карданд. Вай аз дасти чоҳилон ниҳон шуда, дар хонаи яке аз дӯстонаш мезист. Баъд аз он ки ҳоким боз бемор шуд ва Ибни Синоро ёфта, худро муолиҷа кунонд, ӯро дуҷумбора вазир таъин кард. Вай дар ҳамин давр бо хоҳиши шогирдаш Абӯубайд ба навиштани китоби бисёрчилдаи «Китоб-уш-шифо» шуруъ кард ва аз мансаби вазирӣ истеъфо дода, ба хонаи яке аз дӯстонаш кӯчида, бо корҳои эҷодӣ машғул шуд ва он чо қисми зиёди ин асари худро навишт. Аз рӯи навишти шогирдаш вай китоби мазкурро ба ҳеҷ маъхазе мурочиат накарда, аз ёд навишт. Ин далел аз бузургии қувваи ҳофиза ва дониши бои вай гувоҳӣ медиҳад.

Чи тавре ки дар боло дидем, Ибни Сино душманони зиёде дошт. Онҳо тухмат карда, ба ҳокими Ҳамадон Самоуддавла (1021—1023) навиштад, ки ӯ гуё бо ҳокими Исфаҳон Алоуддавла (1007—1041) алоқани ҷосусии хаттӣ дорад. Ин ду ҳоким бо ҳам душманӣ доштанд. Самоуддавла ба ин иғво бовар накарда бошад ҳам, Ибни Синоро дастгир ва дар қалъаи Фардҷон бандӣ кард. Душманон гумон карданд, ки бо ҳамин ҳаёт ва фаъолияти у қатъ хоҳад шуд, вале дар ҳабсхона қиссаи фалсафии «Ҳай бинни Яқзон» ва асари илмии «Ал-ҳидоёт»-ро навишт.

Баъд аз он ки Алоуддавла Ҳамадонро забт кард, Ибни Сино аз зиндон озод шуда, ба Исфаҳон омад ва боз ба вазифаи вазирӣ яқум таъин гардид. Вай ҳар шаби ҷумъа маҷлис илмӣ меорост, аз ҳар ҷониб ба назди ин донишманди бузург арбобони давлат, толибони илм мешитофтанд. Ӯ «Китоб-уш-шифо»-ро дар ҳамин чо ба анҷом расонид. Вай асари машҳури худ «Донишнома»-ро низ дар Исфаҳон ба номи Алоуддавла навишт.

Асари дигари ӯ оид ба забони арабӣ, ки то имрӯз боқӣ намондааст, дар ҳамин шаҳр навишта шудааст.

Дар Исфаҳон ҳам ҳаёти ӯ ором набуд. Писари Султон Маҳмуд Султон Масъуд (1030—1041) бо Алоуддавла борҳо ҷанг карда, ду бор Исфаҳонро забт кард ва ҳамаро ба ғорат бурд. Ибни Сино ҳар бор аз душман пинҳон мешуд. Асари машҳураш «Китоб-ул-инсоф» (дар 20 ҷилд), ки фалсафаи пеш аз замонашро ҷамъбаст кардааст, талаф шуд. Аз ин кашмакашу тохтутозҳо Ибни Сино хеле монда шуд ва аз шиддати қор саломатиашро аз даст дод. Бо вучуди беморӣ, 17-уми июни соли 1037 ҷамроҳи Алоуддавла ба Ҳамадон рафта, 18-уми июнь дар ҳамон ҷо дар айни камолот — 57-солаги вафот кард. Ҳоло оромгоҳаш дар шаҳри Ҳамадон аст.

Маҳсули эҷодии Ибни Сино аз асарҳои илмӣ ва адабӣ иборат аст. Ҳар чанд ки ҳаёти асосии ӯ аз 18—19-солаги то охири умр ноором, дар гурезаги ва обу оташи ҷангҳои ҳокимону инвою тӯхмати ҷаҳолатпарастон гузашт, вале асарҳои бузургеро, ки бештарини онҳо 5, 10, 20 ҷилдаанд, эҷод карда тавонист. Миқдори ҳамаи онҳо ба 200 адад мерасад ва маҳз ҳамин асарҳо номи ӯро дар ҷаҳон машҳур кардаанд. Номи Ибни Синоро «Ал-қонун фит-тиб» аз ҳама зиёдтар машҳур кард ва абадӣ гардонид. Ин асар ба забони латинӣ тарҷума шуда, то давраи инкишофи ренессанси Аврупои ғарбӣ ва то Революцияи Октябр дар Шарқ ҳам дастури тиббӣ буд. Вай табиб, файласуф, олими илмҳои дунёвӣ, шоир ва филолог мебошад.

Ақидаи иҷтимоӣ ва фалсафии Ибни Сино. Мутафаккири бузург Ибни Сино дар ақидаи иҷтимоӣ адолатхоҳ ва халқпарвар буда, тарафдори шоҳи одил ва бомаърифат аст. Ӯ ҳашм ва зулмор мазаммат карда гуфтааст:

Ба ҳар диёр, ки ҳашми ту қорзор кунад,
Замона бар сари хунобан чигар гардад.
Магар, ки баҳр ба хоки дари ту назд бигашт,
Ки рӯзгор аз ӯ дасти пурғуҳар гардад.

Дар ақидаи Ибни Сино оид ба синфи ҳоким ва мансабдорон лаҳзаи ҷолиби диққат ҳаст. Ҳокимони ҷоҳу мансабпараст бо ҳар роҳ худро ба пояҳои баланди мансаб мерасонанд. Вай ин одамони шахшудаи кундзехро ба ҷизҳои ҷамодӣ ташбеҳ ва мансабпарастии онҳоро ин тавр тамасхур мекунад:

Соҳибони мансаби олии ҷамодон гаштаанд,
Эй аҷаб, ҷизи ҷамодӣ мекунад нашъу нумӯ?!

Вай дар масъалаи ҷаҳонбинии фалсафӣ пайрави Арасту ва Абӯнаصري Фирӯзӣ буда, дар мавқеи машоъ (аз байн — миёна рафта) ва машоин аст. Аз рӯи ин ақида худо берун аз олами физикӣ вучуд дорад, барои пайдоиши дунёи моддӣ як бор тақдир додааст, вале ба ҷузъиёти он қор надорад. Илми ӯ бо зо-

ти худ аст, ба кори олам дахл надорад. Азбаски худоро эътироф карда, ўро аввалин ҳаракатдиханда ва офарандаи олами моддӣ доништааст, идеалист аст, вале вай дар забон идеалист бошад ҳам, дар амал ба материализм майл дорад. Ин маъниро асарҳои илмӣ ў дар бобати илми тиб ва илмҳои дигари табиӣ исбот мекунад. Ҳамин чиҳати материалистии ақидаи фалсафии Ибни Сино буд, ки душманони ғоявиашро ба муқобили вай бархезонд ва бо вучуди дар масъалаи асосии фалсафа маснуъ будан ва ё набудани олами моддӣ ва ҳастии худ идеалист аст (зеро вучуди худоро инкор намекунад), ўро кофир эълон карданд ва ин олами бузургро бо худо муқоиса карда, ўро дар назди худо дуруғгӯй ва худоро «ростгӯй» маънидод намудаанд. «Садақа-аллоҳ-ул-азим ва қаззоба Ибни Сино» (худои бузург рост, вале Ибни Сино дуруғ гуфт). Ҳарчанд ки Ибни Сино дар назди душманони ғоявиаш рӯҳониён ва уламои динии ҷаҳолатпараст устувор будани имони дини мусулмонию худро даъво кард ва мусулмониро аз ҷоҳили не, балки аз доноӣ ва донишмандӣ иборат донист:

Куфри чу мане газофу осон набувад,
Маҳкамтар аз имони ман имон набувад.
Дар даҳр чу ман якеву он ҳам кофир,
Пас, дар ҳама даҳр як мусулмон набувад.

Вале моҳияти таълимоти фалсафии ў бар зидди дини ислом — бар зидди фалсафии «калом» нигаронида шуда, қудрати дар ҳамаи қорҳои олам (ҷузъиёт) дахл доштани худои исломӣ — олохро, ки гӯё ҳозирро нозир ва холиқи олами моддист, инкор мекунад. Уламои дини ислом бо вучуди худоро эътироф кардани Ибни Сино ба моҳияти зиддидинии ақидаи ў сарфаҳм рафтанд ва ба муқобили вай муборизаи шадид бурданд. Таълимоти Ибни Сино чӣ маънӣ дорад? Гуфтаи Ибни Сино чунин маънӣ дорад, ки худо бо як бор тақон додан ҷаҳони моддиро офарида бошад ҳам, ба кори дохилии он, яъне ба тараққиёти қонуноҳои дохилии он, афзоиш ва барҳам хӯрдани шаклҳои модда (ҳаюло) коре надорад, яъне дунёи мустақилона бе мудохалаи худо вучуд ва инкишоф дорад. Пас, Ибни Сино дасти худоро аз мудохала намудан ба кори дунёи моддӣ кӯтоҳ карда, онро ба олами худ, ки берун аз табиат номидоаст, маҳдуд намудааст. Пас, илми илоҳӣ, ки он илми динист ва Ибни Сино онро «илми барин» (дар Арасту — метафизика) номидоаст, бояд бо омӯзиши олами худ ба ҳуди худо, ки бо кори олами ҷисмонӣ ва илми табиӣ он, ки Ибни Сино онро илми зерин (дар Арасту — физика) мешуморад, машғул шавад. Пас, илми дунёвӣ — илми табиӣ бояд мустақилона бе мудохилаи илми динӣ ва илоҳӣ инкишоф ёбад, ки он ба тараққиёти илмҳои дунёвӣ ва атеизм роҳ мекушояд ва дар охир ба он ғолиб мебарояд. Аз ин гуфтаҳои Ибни Сино маълум мешавад, ки ў дар за-

бон ба вучуди худо ва офаридгории ӯ иқроф буда, дар амал онро инкор намудааст. Ин ҳолат тасдиқи он таълимоти марксизм-ленинизм аст, ки дар асрҳои миёна — дар замонҳои феодализм ва ҳукмронии идеологияи динии он, агар вучуди худо ва офаридгории онро эътироф намекарданд, фалсафаи материалисти ва илмҳои дунёвиро давом ва инкишоф дода наметавонистанд.

Дар таълимоти фалсафаи Ибни Сино унсуре материализм мавқеи қалон дорад. Дар яке аз рубоҳои ӯ материя (ҳаюло) ҷони ҷаҳони моддӣ ва мавҷудоти он ҳастии ягона ва боқӣ ҳама дурӯғ (фан) номида шудааст:

Ҳақ ҷони ҷаҳон асту ҷаҳон ҷумла бадан,
Аҷноси маҷонк ҳавоси ин тан.
Аҷрому аносиру маволид-аъзо
Тавҳид ҳамин аст, дигарҳо ҳама фан.

Қалимаи ҳақро на танҳо ба маънои «материя», балки ба маънои «руҳ ё ки худо» низ фаҳмида, онро дар доҳили ҷаҳони моддӣ (ҷаҳон-бадан) ва ҷони он дарк кардан мумкин аст. Дар ин сурат фикри ваҳдати вучуди материалии маъноии ваҳдати вучуди идеалистимазмун (на ваҳдати вучуди сӯфиёна, ки танҳо руҳро эътироф мекунад) мегирад, ки дар ҷунин ҳолат, ин таълимот бештар маъноии материалистӣ дорад, зеро ҷаҳони моддӣ асоси ҳаёт буда, руҳ «ҷони он» бе ҷисм вучуд надорад. Ин маъниро мазмуни дуюм, ки «Аҷром, аносир ва маволид — аъзо»-ро ҳастии ягона ва боқӣ ҳамаро «фан» ва «ҳавоси ин тан» номидааст, тасдиқ менамояд.

Ба ақидаи дурусти илмии ӯ ҳамаи табодулот дар олами табиат мегузарад, шаклҳо — ҷисмҳо тағйир ёфта, ба дунёи табиат (бо ифодаи Ибни Сино ба «ҳазинаи рӯзгор») бармегардад ва дар ҷараёни табодулоати моддӣ боз он шаклро берун меорад:

Ҳар ҳайати ҳар нақш, ки шуд маҳв кунун,
Дар маҳзани рӯзгор гардад маҳзун.
Чун боз ҳамин вазъ шавад вазъи фалак,
Аз пардаи гайбаш оварад ҳақ берун.

Ибни Сино дар масъалаи маърифатшаванда будани дунёи моддӣ, вале маҳдуд будани донишҳои инсонӣ низ дар мавқеи материализм аст ва онро аз забони қаҳрамони лирикӣ «ман», дар мисоли худ ифода кардааст, ки дар ин гуфтаи ӯ, дар айни замон, хоксории олими бузург низ акс ёфтааст:

Дил гарчи дар ин бодия бисъёр шитофт,
Як мӯй надонист, вале мӯй шикофт.
Андар дили ман ҳазор хуршед битофт
В-охир ба қамоли заррае роҳ наёфт.

Ин гуфтаи донишманди ҷаҳониرو кашфиёти ҳозираи илмӣ исбот кард. Агар олимони гузашта хурдтарин зарраро ба қисм-хо тақсимнашаванда (атом — ҷузъи лоятаҷззо) доништа бошанду Ибни Сино «охир ба камоли зарра роҳ наёфтам) гуфта бошад, физикаи ҳозира аз электрон, протон ва ҳаракатҳои он иборат будани «атом», энергияи он ва боз моҳиятҳои дигари материяро кашф кард.

Ибни Сино кашфшаванда ва имконпазир будани маърифати қонуниятҳои олами моддиро, ки санги маҳаки фалсафаи материалистӣ, эътироф намуда, дар айни замон тағйирнопазирӣ ва берун аз иқтисоди шуури инсонӣ мавҷуд будани қонунҳои объективии дунёро дар мисоли марғ тасдиқ кардааст:

Аз қаъри гили сияҳ то авҷи Зухал
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун ҷастам зи банди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушода шуд, магар банди ачал.

Дар назди ачал очиз будани дониши инсон, умуман очиз будани онро маънидод кардан ва бо ин восита маъсаларо ба «қувваи тавоно»-и худо, ки таълимоти динист, алоқаманд намудан дуруст нест, зеро дар ин рубоӣ маърифатшаванда будани дунё «аз қаъри гили сияҳ то авҷи Зухал» ва қонуниятҳои он эътироф шудааст, вале тағйирнопазир будани қонунҳои объективии ҳаёт ба таври ҳаққонӣ ва илмӣ исбот карда шудааст.

Панду ҳикмат дар афкори Ибни Сино ҷои аз ҳама намоёнро ишғол мекунад, ки аз як тараф, ба тарбияи инсон ва қавӣ гардонидани иродаи ӯ, аз тарафи дигар, ба мубориза бо ҷаҳолати динӣ ва феодалӣ равона карда шудааст. Ибни Сино раціоналисти бузург аст:

Тарк бинмо ҷумларо, ҷон бар ҳама маъво бувад,
Пешрафту бехтарӣ ҷонро ҳама бо илмхост.
Ҷон мисоли шиша асту илм монанди ҷароғ,
Ҳикмати инсониро равшан ҳисобидан равоост.

Ибни Сино ба ҳикмати инсонӣ баҳои баланд дода, дар бораи кӯшиши шахс, ки бояд пояҳои баланди шарафи одамиро дар мадди назар дошта бошад, сухан рондааст:

Майли ман бар мунтаҳои мақсади оӣ бувад,
Пояи поён нахоҳад ҳеч гаҳ хотир маро.
Ҳоҳам ин, ки ворасам то қуллай мақсуди худ
Ё ки дар ин роҳ хобонад ачал охир маро.

(Тарҷумаи А. Суҳайлӣ)

Маъсалаи дигаре, ки дар панди Ибни Сино мавқеи қалон дорад, меҳнат аст, ки онро ин шахси хирадманд бо муваққатӣ будани умр ва дар ғафлат набудан вобаста кардааст. Дар

масъалаи меҳнат ва ба даст овардани дониш фурсатро аз даст додан лозим нест, зеро вақт ба шахс ва фаъолияти он мунтазир нест ва ӯ мувофиқи зарбулмасали халқ «кори имрӯзаро ба фардо магузор» амал кардааст:

З-он пеш, ки аз ҷаҳон фурӯ монӣ фард,
Он бех, ки набоядат пушаймонӣ хвард.
Имруз бикун, чу метавонӣ коре,
Фардо чӣ кунӣ, чун нативонӣ кард.

Дар ин рубоӣ на танҳо масъалаи имрӯзу фардо, ки фардо имрӯзро ба ҳисоб намегирад, масъалаи зиндагӣ (имрӯз) ва охираи инсон баъд аз марг (фард мондан) низ муҳокима шудааст ва он ба таълимоти динию тасаввуфӣ муқобил меистад. Дин барои охират (он дунё) дар ин дунё тоату ибодат карданро, тасаввуф барои «роҳати олами рӯҳ» хушбахтии абадӣ тарки дунёро тарғиб менамояд, ҳол он ки ба қавли дурусти Ибни Сино, барои он ки инсон пушаймон нашавад, бояд кореро барои роҳат ва хушбахтии худ дар ҳамин дунё ба ҷо орад, зеро дар «он дунё», ки олами хомушист, ҳеҷ коре нест ва карда намешавад.

Дар ин дунё коре кардан ва фурсат ғанимат доништанро синфи ҳокими муфтхӯр ва истисморкунанда бештар ба маънои қонеъ гардонидани нафси бади молу чиз ғундоштан ва айшу ишрат кардан мефаҳмад, барои амалӣ гардонидани он ба золимӣ, порахӯрӣ, муфтхӯрӣ, фиребу найранг ва рафтори кабеҳ даст мезанад. Ибни Сино ин хислати баъзе ашхос, махсусан, синфи ҳокимро ба назар гирифта, онро аз мавқеи тасаввуфи тарки дунё, ки ақидан гуруҳе аз оммаҳои мазлуму бенаво буд, маҳкум намудааст ва моликияти хусусии бо ҳирсу тамаъ чамъ намудан ӯро душмани вай эълон кардааст. Чунин панди ӯ на оҳанги фаъоли мубориза, балки оҳанги мистикӣ дошта бошад ҳам, ҳолати рӯҳияи оммаҳои очиз ва нафрати онҳоро акс кунонидааст. Ҳарчанд ки нафс дар ҳамаи инсонҳо ҳаст, вале Ибни Сино нафси бадро маҳкум кардааст:

Эй нафс, ки бастаи ҳавову ҳавасӣ,
Биштоб, ки дар ҳимояти як нафасӣ,
Дунё маталаб, ҷоҳ маҷӯ, ишва махар,
К-аз дуст барову ба душман бирасӣ.

Мавқеъ ва муносибати инсон дар маишати ҷамъиятии он предмети панду ҳикмати Ибни Сино қарор ёфтааст, ки он ба озодии шахс алоқаманд аст. Вай хислатҳои ҳасадбарӣ, пастӣ, дурӯғгӯӣ, худро очиз, мӯхтоҷу дардманд нишон додан, ҳасосату худхӯрамай, бо мардум доду гирифт накарданро маҳкум намуда, инсонии мазлум ва мӯхтоҷро ба сир надодан ба одамони бераҳму шафқат даъват кардааст, зеро мӯхтоҷ ба касе бу-

дан боиси банди иқтисодӣ ва маънавии дигаре шудан аст, ки шараф, номус, истиқлолият ва озодии шахсии ӯро поймол намояд:

Ҳаром аст даҳ чиз бар родмард,
К-аз он шаш бувад марди озода фард:
Ҳасад бурдану сифлагию дурӯғ,
Намудан ниёзу заифию дард.
Чу неъмат бувад даст бар дӯстон,
Бибояд кушудан ба доду хвард.
Чу шиддат бувад, роз пайдо макун,
Биҳил, то шавад рӯят аз дард зард.

Ибни Сино ба дӯстон ёрӣ додан ва бо онҳо доду хӯрд карданро таклиф карда, дар айни замон фарқ кардани дӯсту душманро таъкид намудааст. Дар ин таълимоти дидактикии ӯ муносибат бо душмани дурӯя ҷои асосӣ дорад ва ин гуна дӯстонро ба шакари бо заҳр омехта ва магаси бар мор нишаста, ки дигаронро заҳролуд мегардонад, ташбеҳ кардааст:

Бо душмани ман чу дӯст бисёр нишаст,
Бо дӯст набоядам дигар бор нишаст.
Парҳез аз он шакар, ки заҳр омехт,
Бигрез аз он магас, ки бо мор нишаст.

Азбаски душманони ғоявии ӯ ба вай ба сифати дӯстон ва шоғирдон наздик шуда, аз вай гап гирифтани мешуданд, масъалаи сир нигоҳ доштан дар пандҳои ин ҳаким мавқеи муайяне пайдо кардааст, ки имрӯз, балки дар ҳар замон ҳам барои шахс ва ҳам давлат аҳамияти кулӣ дорад:

Ба пурсиши ҳама кас сирри хеш пинҳон кун,
Қасе, ки бар ҳазар аст, ӯ бувад мулоҳизакор,
Асири туст ҳама сиррат ар ниҳон дорӣ,
Асири сир бишавӣ, гар ҳамае кунӣ изҳор.

Ибни Сино ҳамчун шоир Шеърҳои Ибни Сино ба забони тоҷикӣ ва арабӣ эҷод шудааст. Ӯ мисли шоирони касбӣ танҳо бо шеър машғул нашудааст, вай пеш аз ҳама, олим, файласуф ва табиби ҳозиқ мебошад. Аммо ӯ лаёқат ва истеъдоди фавқуллодае дорад, ки афкори илмӣ, фалсафӣ, дидактикӣ ва тасавуроти амиқи аз ҳаётгирифтаи худро дар шакли шеър ё ки асарҳои манзум баён намояд. Дар шеърҳои ӯ ғайр аз мазмун, қофия ва радиф, образҳои бадеӣ, воқитаҳои бадеии шеърӣ низ мавҷуд аст. Масалан, рубоии зерини дар мавзӯи ишқ эҷодкардаи ӯ дорои образи маъшуқа ва ошиқ буда, предметҳои зоҳирии шахс «зулф» дар ифсидаи «афъӣ», «лаб» дар калимаи маҷозии «лаъл» ва дигар ҷойҳои тахту пасту баландии андоми одаме дар ифодаи истиоравӣ ё ки киноявии «кӯху камар» тасвир ёфтааст:

Зулфи ту чу афъй паи шарр мегардад,
Донй, паси пуштат зи чй бармегардад?
Чун дид, ки лаъли ту зумуррад дорад,
Афъй шуду дар кӯху камар мегардад.

Хамин тавр, ҳиссиёти ошиқонаи инсонӣ, ки гоҳе аз азоби хичрон ва сахтгириҳои ёр нороҳат ва гоҳе аз лаззати висол дар ҳаловат аст, ҳамчун ҳиссиёти олами ботинии инсон хеле кам бошад ҳам, дар ашъори ошиқонаи ӯ акс ёфтааст:

Хаста гардидам зи мижгоне, ки мебошад, сихат,
Ҳам касал созанд онҳо, ҳам парасторӣ, яқин.
Лутф бар ман кун висолатрову хушбахтам намой!
Медиҳад табдил чавҳарро араз баъзан чунин.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Зебоии маъшуқа дар мисоли равшании рӯй ва сиёҳии гесӯ (зулф) тасвир ёфта, дар асоси аз сиёҳӣ зӯр будани рӯшноӣ афзалияти руи сафеди беҳамтоӣ ёр тавсиф ёфтааст:

Хост аз гесӯи худ шабро кунад зоҳир, вале
Раҳшиши рӯяш надод имкон, ки шабро оварад.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Агар дар рубоӣ ва қитъаи боло образнокӣ ҷои асосиро ишғол намуда, ба шеър хусусияти бадеият дода, онро ба асари адабии дорои тафаккур ва образи бадеӣ мубаддал карда бошад, бештарини рубоӣ ва қитъаҳои ӯ хусусияти асари илмӣ, публицистӣ ва дидактикӣ дорад, ки дар онҳо бо вучуди мавҷуд будани унсурҳои бадеӣ хусусияти илмӣ — даъво, муҳокима, далеловарӣ, исбот ва мантиқ мавқен асосӣ доранд:

Чун пир шудӣ, кори чавон натвон кард
Пири ба кофирӣ ниҳон натвон кард.
Дар зулмати шаб ҳар он чӣ кардӣ, кардӣ,
Дар равшании рӯз ҳамон натвон кард.

Дар афкори шоиронаи ӯ ҳиссиёти риндона ва кор фармудани истилоҳоти риндӣ мушоҳида мешавад. Ибни Сино аз рӯи ақида ва тарзи зиндагии худ, ки ҳаётдӯстона аст, бояд шаҳси ринд бошад. Ин маъниро образи мусбати ринд, ки дар шеъри ӯст, низ исбот менамояд: «Май шоху ҳакиму ринд бояд, ки хӯрад». Соқӣ образи мусбати ақидаи риндист, ки Ибни Сино ба ӯ хусни тавачҷуҳ дорад:

Соқӣ қадаҳи маи маини ту кучост?
В-он оинаи худойбини ту кучост?
Хоҳам, ки таҳорате диҳам ботинро,
Он лулашикаста, луланни ту кучост?

Ибни Сино бар хилофи таълимоти дин май (маи маин)-ро, ки шариат ҳаром ва қасиф эълон кардааст, поккунандаи ботини инсон шуморида, онро риндона аз соқӣ талаб кардааст. Ҳарчанд ки «маю пиёла» мувофиқи даъвои риндон «оинаи худбини ту» гуфта шудааст, вале ӯ низ ба он ҳусни таваччуҳ дорад, онро риндона хохон аст. Дар шеърҳои ӯ шикоятҳои инсон аз тақдири бад, «офарандагори сарнавишт», рафтани ҷавонӣ, дар азоб будани инсонӣ меҳнаткаш, ки ҳамаи инҳо нафаси одами очиз аст, аксандоз мебошад ва ба замони худ ва худои «тақдирсоз» эътироз доштани ӯро ифода менамояд:

Зи тақдиру аз гардиши сарнавишт
Шикоят кунам бар худованд ман.
Ҷавонӣ гирифтӣ ҷавон аст худ,
Ман оҳанрабо гаштам, оҳан-миҳан.

Як қисми шеърҳои Сино характери публицистияи шарҳи-холи дорад. Ин гуна шеърҳо муносибати бади ҷаҳолатпарастонро ба ӯ ва муборизаи бар зидди онҳо бурдаи ин шахси мубориз ва боиродаро акс кунонидааст. Масалан, ӯ тӯҳмат ва хучумҳои ҷохилонро аз беқувватӣ ва тарсончакии онҳо дар назди илм ва олими ҳақиқӣ, доништааст:

Ба дилҳо ваҳм агар аз ман намебудӣ, намегуфтанд
Сухан аз бахшиши айбам, намекарданд таҳқирам.
Зи тарси шери ғуррон ҷоҳ қобанду зананд «ав-ав»,
Гирифт овози он сағҳо, валекин ман ҳамон шерам.
Пагоҳӣ ҷаста аз ҷо қач назар созанд сӯи ман,
Зи бас бедораму шабҳо зи меҳнат дил намегирам,
Агар ҷашми адолат будӣ дар ҷои адоват, пас,
Намедидӣ қабех он қорҳои нағзтаъсирам.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Лаҳзаи ҷолиби диққат он аст, ки қаҳрамони лирикӣ — Ибни Сино худро дар муҳити танҳой, вале аксарият будани ҷохилон, дар мубориза бо ҳасудон, бадгӯён ва душманони ғоявиаш маъюсу ноумед ҳис намекунад, баръакс, қавӣ — шер, душманонашро очиз тасаввур карда, аз беадолатии замона, ки ба қадри ин мутафаккири оламшумул намерасид, шикоят кардааст. Аз гуфтаҳои Ибни Сино маълум аст, ки бадбинии ҳасудон агар овони ҷавонии ӯ оғоз ёфтааст. Вай ҳарифонашро ба бузҳои кӯҳии шохзани ваҳши, худро ба кӯҳ ташбеҳ дода, он ҳақиқати ҳаётиро қайд кардааст, ки агар шахс, махсусан, шахси ҷавон ба дониш ва роҳи равшани худ бовар дошта бошад, аз ин гуна тӯҳмату бадгӯйҳо набояд тарсад:

Ҷӣ қавме, ки ҳосид ба фазли мананд,
Зи ғайбат бихоҳанд азоби маро.

Камолу фану ҳикматам сарзаниш
Намоянд, аз нуқси худ ҳар кучо.
Чу бузҳои ваҳшӣ ба кӯҳи баланд
Зада шох, чуянд таҳкири мо,
Вале бар ҷавон, го яқин гашт роҳ,
Натарсад зи гуфтори нофаҳмо.

(Тарҷ. А. Суҳайлӣ)

Шикояти Ибни Сино аз тангии майдони замони феодали ва беҳаридории илму ҳунар тамоман ҷоиз буд, зеро илму дониш ва истеъдодҳои фикрии кадрӣ қиммат ва харидори (муштарии) ҷазб надоштанд.

Бузургаштаму майдон васеъ нест маро,
Фузуд қиммати ман, муштарист нопаёдо...

Кадрӣ қиммати Ибни Синоро дар замонаш паст карда бошанд ҳам, асрҳои аср инсонияти тараққиқарвар мартабаи ўро ба пояи баланди иззат гузошта, дар замони ҳозираи тараққиёти илмию техники мавқеи вайро беш аз пеш устувортар сохт. 19-уми феврари соли 1952 раиси собиқӣ Совети Ҷумҳурияи Сулҳ Жюлио Кюри дар муроҷиатномаи худ арз кард, ки «ҷашни мубораки он шахсонро яққоя барпо намоянд, ки онҳо ба шарофати аҳамияти асарҳои маъруфи тамоми инсоният мебошанд». Бо ин муносибат дар ҷумлаи номҳои бузургҳои фарзанди арҷманди халқи тоҷик Ибни Сино ҳам қайд шудааст. Инсонияти тараққиқарвар 1000-солагии зодрузи ўро дар соли 1980 бо тайёрии ҷиддӣ ҷашн гирифт.

АБУРАЙҲОНИ БЕРУНИ (973—1052)

Намояндаи дигари барҷастаи илм дар охири асри X ва ниҳоят аввали асри XI Абӯрайҳон Муҳаммад Ибни Аҳмади Берунӣ буда, дар яке аз деҳаҳои наздики шаҳри Урганҷ ба дунё омадааст. Таҳлили илмро дар Урганҷ гузаронида, баъдтар аз ҷумлаи олимони номии анҷумани дониши Хоразм гардидааст. Берунӣ ҳамчун одами фозили замон донандаи забонҳои хоразмӣ, суғдӣ, паҳлавӣ, дарӣ ва арабӣ буда, асарҳои худро бештар ба забони арабӣ, қисман ба забони тоҷикии дарӣ навиштааст. Вай бо мақсадҳои илмӣ хеле сафарҳои қарда, таҷрибаҳои ҳаёт ва донишҳои ҷамъкардаашро дар асарҳои худ сабт намунадааст. Яке аз маҳалҳои, ки аз ҳама зиёдтар истиқомат кардааст, шаҳри Чурҷон ё ки Гургон аст, ки ҳокими он Қобус ибни Вушмғири Зиёри буд. Худи Қобус ҳам рисолаҳои дорад, ки Яздодӣ ном шахсе дар байни солҳои 1012—1029 бо номи «Қамол-ал-балоға» гирд овардааст. Берунӣ дар соли 1010 ба Хоразм баргашт. Ҷе тавре ки дар боло, дар қисми Ибни Сино қайд шуд, Берунӣ бо олимони хеле зиёди Бухоро ва дигар

шаҳрҳои давран Сомонӣ, ки баъд аз барҳам хӯрдани давлати Сомониён ба Хоразм ҳиҷрат карда буданд, вохӯрд, аз онҳо баҳра гирифт ва ба онҳо низ таъсир расонд. Вай аз сарпанҳои ҳокими Хоразм Маъмуни II низ баҳраёб шудааст.

Аммо баъд аз он ки Султон Маҳмуд соли 1017 Хоразмро забт карда, ин маркази илмро барҳам дод. Беруниро ҳамроҳи олимони дигар ба пойтахти худ шаҳри Ғазнин бурд. Беруни дар бисёр сафарҳои ҳарбии Султон Маҳмуд ба Ҳиндустон ништирок кардааст. Вай дар ин ҷо на ҳамчун истилогар, балки ҳамчун олим ба халқу мамлакат ва таъриху маданияти он ҷо нигоҳ карда, забони санскритӣ ва урфу одати мардуми ин кишварро омӯхтааст. Баъд аз ин Ғазнин ватани доимии ӯ шуда монд ва дар он ҷо вафот ёфт.

Мероси илмии Беруни хеле бузург аст, вале пурра ҷамъ нашудааст. Ёкут ном сайёҳи араб нақл кардааст, ки у рӯйхати асарҳои Беруниро дар яке аз масҷидҳои шаҳри Марв дидааст, ки аз 60 саҳифа иборат будааст. Дар рӯйхати дигаре, ки дар миёнаи асри XIX дар Эрон тартиб дода шудааст, 27 асар ба номи ӯ зикр шудааст. Рӯзҳои иди Наврӯз (21 март) ва ҳосилот — Меҳргон (21-уми сентябрь) ҳамаруза ба кори илмӣ машғул будааст. Яке аз асарҳои машҳур ва шояд аввалини Беруни «Ал-осор-ул-бокия илал-қурун-ил-ҳолия» (осори боқимондаи қарнҳои гузашта дар замони ҳозира) аст, ки дар соли 1000 ба номи Қобус таълиф намудааст, ки бо номи «Осор-ул-бокия» машҳур аст. Вай дар ин асари худ дар бораи тақвим ва тартиби солшуморӣ ва ҷашнҳои суғдиён, форсиён, хоразмиён қадим, яҳудиён, юниониён, мусулмонон ва насрониён маълумот додааст. Асари мазкур барои омӯхтани таърихи дунёи қадими ин халқҳо аҳамияти хеле бузурги илмӣ ва таърихӣ этнографӣ дорад.

Беруни баъди бозгаштан аз сафари Ҳиндустон асари машҳури худ «Таҳрир мол-ил-Ҳинд мин мақола мақбула фи-л-ақл-ил-марзула» (тавзеҳоти мансуби ҳиндуҳо қабули ақл ва ё радди он аст)-ро, ки дар таърих бо номи «Мол-ил-Ҳинд» шуҳрат дорад, навишт. Аз ин асар оид ба ҳаёт, урфу одат, таърих ва афкори фалсафии ҳиндувон маълумоти хеле зиёди фойданок ба даст овардан мумкин аст ва он дар байни аҳли илм эътибори зиёде дорад. Аз муҳокимарониҳои муаллиф хеле равшан фаҳмидан мумкин аст, ки Беруни мусулмони мутассиб нест, аз ин рӯ, дар байни уламои Ҳинд ҳам эътибори зиёде дорад.

Беруни боз ду асари машҳур дорад, ки яке дар соли 1024 ба илми ҳайат (астрономия) ва ҳандаса (геометрия) буда, ба забони арабӣ ба номи духтари Ал-Ҳасан навишта шудааст, ки ба хонадони хоразмиёни аввал мансуб аст. Дигаре дар илми нучум (астронология) буда, бо номи «Ал-қонун ал-масъуди фи-л-ҳайя ва-н-нучум» дар байни солҳои 1030—1036 ба номи Масъуди Ғазнавӣ эҷод гардидааст. Асари мазкур дар Шарқ авва-

лин асарест, ки ба кори тартиб додани харитаҳо (карғаҳо) ёрӣ расонидааст.

Осори илмии Берунӣ хеле зиёд аст, вале бештарини онҳо то имруз боқӣ намондааст. Дарачан илмию назариявӣ асарҳои илмии ӯ аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки на танҳо аз ҳамзамонони худ пеш гузаштааст, дар баъзе лаҳзаҳо ба дараҷаи илмии замони ҳозира низ наздик омадааст.

АБУҲОМИД МУҲАММАДИ ҒАЗОЛӢ (1056—1111)

Дар Ғус Ғазол номи маҳаллест, ки он ҷои таваллуди Ғазолӣ мебошад. Ӯ аз ҷавонӣ баъд аз таҳсили расмӣ мадраса мустақилона бо омӯзиши тасаввуф машғул шуд, вале аввал ба он ҳаракат майл накардааст. Ӯ аз Ғус ба Нишопур омада, илми каломӣ соҳаҳои исломро омӯхта, дар байни рӯхониёни расмӣ шӯҳрат баровард. Низомулмулк шӯҳрати ӯро дида, вайро дар соли 1081 дар мадрасаи «Низомия»-и Бағдод мударрис таъин кард. Дар ин вақт дар натиҷаи хеле чуқур рафтани муборизаи синфӣ байни меҳнатқашон ва феодалон муборизаи идеологии олимони табию файласуфони даҳрӣ, аз як тараф ва уламои динии ортодоксии ислом, аз тарафи дигар, ҳамчунин оппозицияи зидди феодалии рационализи ҳуд ва тасаввуф бо таълимоти мистиқнаш уламои расмӣ исломро хеле ба ташвиш андохта буд. Дар Бағдод бо исмоилиҳо мунозира кардан ва бо онҳо созишнопазир будани исломро исбот намудан ба Ғазолӣ супорида шуд. Ӯ барои дар ҳамаи ҷабҳаҳо бо ҷараёнҳои зиддиисломӣ мубориза бурдан асарҳои файласуфони қадими Юнон, Араб ва асарҳои Закарӣи Розӣ, Эроншаҳрӣ, Форобӣ, Ибни Сино ва ғайраро омӯхта, бар зидди онҳо асарҳои фалсафии худ «Эҳё-юл-улум» (аз нав зинда кардани илмҳо), «Таҳофат-ул-фалосифа» (ба ҳам дарафтодани файласуфон) ва «Алмунқиз мин-аз зилол» (халосшавӣ аз залолат ё ки гумроҳӣ), «Мақосид-ал-фалосифа» (мақсадҳои файласуфон)-ро, ки ҳама ба забони арабист, навишт. «Эҳё-юл-улум»-ро ба забони модарнаш — забони дарии хеле фаҳмо бо номи «Кимӣи саодат» аз нав навишт ва Ҳукуматдорони замонаш ба вай унвони фаҳрии «Ҳуччат-ул-ислом»-ро доданд. Ӯро уламои динии расмӣ замон наҷотдиҳандаи ислом аз инқироз ва бӯҳрони ғоявӣ маънидод кардаанд. Вай аввал кушиш кард, ки фалсафаи рационалистӣ он замонро бо идеологияи динии расмӣ ислом ва мазҳабҳои он созиш қунонад, зеро фондан кулли рационализмро мефаҳмид ва тарафдори давлати марказонидашудан феодалие буд, ки таърихан прогрессивист, аммо дар ин роҳ ба бемуваффақияти ва бӯҳрони ғоявӣ дучор шуда, соли 1095 аз дарс додан дар мадрасаҳо даст кашид, худро ба дарवेशии сӯфиёна зад, гуё дар он осоиш ёфт, ба сафарҳо баромад, як қатор кишварҳои Шарқи миёна, аз

қабилӣ Сурия, Ҳичоз (шаҳри Макка)-ро сайёҳат карда, ҳиссиёти сӯфиёнаашро боз ҳам амиқтар намудааст.

Дар охири умр як муддат дар яке аз мадрасаҳои Нишопур мударрисӣ карда, дере нагузашта ба ватани худ баргашта, тамоман тарқи дунёе карда, дар хонакоҳи сӯфиён зиндагӣ карда, дар он ҷо вафот ёфт. Вай дар асарҳои худ тасаввуфро бо ислом созиш кунонда, шариати исломро пояи аввал, тариқати сӯфияро пояи баланди он маънидод намуда, ҳиссиёт ва мувоқабати сӯфиёно асоси маърифат ва муҳаббат ба худро асоси дин эълон карда, ба муқобили даҳриён ва табиатшиносон мисли Форобӣ ва Ибни Сино — пайравони Арасту муборизаи шадид эълон намуд. Дар таърихи афкори фалсафии халқҳои мусулмони Шарқу Ғарб роли реакционӣ бозда, тасавуфи опозициониро аз дарун вайрон кард ва оммаҳои подони халқро нӯхтаву лачом зада, ба дасти рӯҳониёни иртиқои ислом, шайхҳои сӯфия ва феодалҳо дод. Бесабаб нест, ки асарҳои ӯ борҳо рӯнавис ва ҷоп шудааст ва китоби рӯимизии рӯҳониён ва шайхҳои созишкор гардида буд.

Ғазоли, бешубҳа, шахси боистеъдод ва донандаи масъалаҳои фалсафии замони худ буд. Вай дар мубориза бо фалсафаҳои дигар, барон рад кардани ақидаи онҳо аз ақидаҳои фалсафии душманони ғоявии худ, ки асарояшонро ҷаҳлатпарастон сӯзонда буданд, ба таври фаровон иқтибос оварда, фикрҳои онҳоро бидуни ихтиёр як навъ пропаганда кардааст ва бад-ин васила онҳоро аз нобудшавӣ нигоҳ доштааст. Вай ҳамин қорре, махсусан дар китоби «Мақосид-ул-фалосифа» ба ҷо овардааст. Пайравони фалсафаи рационализм аз он фаровон ғайда бурдаанд, зеро хеле аниқ ва беҳато иқтибос овардааст. Он пайравонаш, ки мақсади китоби Ғазолиро нафаҳмидаанд, онҳоро ҳамчун ақидаҳои худӣ ӯ истифода карданд, ки дар натиҷа, он фикрҳо ба таври объективона тарғиб шудаанд.

Дар китоби охири ӯ «Ал-мункиз мин-аз-зиллол» зиддияти ақидавии ӯ зоҳир гаштааст. Вай ҳамчун олими боистеъдод оқибати бади авҷи ҷаҳлат, таассуби динӣ ва қатли оми соли 1095-ро, ки ба муқобили ғӯе мункирони дини ислом ва Қуръон дар Нишопур, дар пеши назари ӯ рӯй дода буд, дида, аз як тараф, файласуфони рационалист Арасту, Фороби ва Ибни Синоро кофир эълон кардааст, аз тарафи дигар, хизмати бузурги онҳоро дар соҳаи илмҳои тиб, мантиқ ва дигар довишҳои рационалисту қайд менамояд. Вай, аз як тараф, омӯхтаи баъзе илмҳои рационалисту ва далелҳои он, монанди ғирифтаи Офтоб, Моҳ, боридани борон ва ғайраро зарур медонад, то ки пайравони ин илмҳо, ки ба ҳаққонияти худ бовар доранд, дини исломро ҷаҳлатпарастӣ шуморида, аз вай дур нашаванд, аз тарафи дигар, атеизмро инкор карда истода, ба муқобили ҷаҳлатпарастӣ мебарояд, ки онро уламои дини ислом тарғиб намуда, танҳо аз пай шариат ва Қуръон рафтаи рӯ талқин мекарданд. Аз илмҳои ақлиро тарафдорӣ

кардани ӯ чуни бармеояд, ки худи ӯ низ ба илмҳо ҳусни тавачҷӯҳ дорад ва онро аз ҷаҳолатпарастии дини ислом раҳо доданист. Вай ҳам ба пайравони ислом ва ҳам содиқони илми ақлӣ хитоб кардааст, ки исломро ҷаҳолатпарастӣ нашуморанд. Дар охир қайд кардааст, ки табиат дар кори худ мустақил нест, балки зери иродаи худост. Дар ин гуфтаҳои Ғазолӣ, аз як тараф, зиддияти ақидавии ӯ, аз тарафи дигар, очизии қувваҳои прогрессивӣ, ки дар назди таассуби динӣ доштанд, инъикос ёфтааст. Дар ин ҳақиқати таърихӣ ҷоҷаи ақидавии ӯ низ намудор гаштааст.

Ҳамин тавр дар охири асри XII муборизаи марғ ё ҳаёти байни илмҳои дунёвӣ — ақлӣ ва ҷаҳолатпарастии динию мистикӣ ба фойдаи дин ва ҷаҳонбинии тасаввуфи реакционӣ анҷом ёфта, боиси ақибмонии афкори пешқадами халқҳои Шарқ гаштааст.

ИНКИШОФИ ИЛМИ ФИЛОЛОГИЯ ДАР АСРҲОИ XI—XII

Таърихи адабиёти тоҷик на танҳо аз асарҳои бадеӣ ва панду хикмат, балки аз асарҳои илмӣ оиди адабиёт ва забон низ ганӣ мебошад. Ин илм аз тазкиранигорӣ, илми арӯз, қофия ва бадеъ иборат аст. Чи тавре ки дар бобҳои боло ишорат рафт, донишмандони илми адаби гузашта адабиётро ҳамчун як шакли мафкура, инъикоси образноки ҳаёт эзоҳ надодаанд ва дар ҳусуси қонунҳои инкишофи таърихӣ он ва танқиди адаби суҳан нарондаанд. Ин мафҳумҳо баъд аз Революцияи Октябр тавассути илми адабиётшиносии рус ва Ғарб ба адабиёти советии тоҷик ворид гашт.

МУҲАММАД ИБНИ УМАРИ РОДУЁНИ ВА КИТОБИ «ТАРҶУМОН-УЛ-БАЛОҒА»-И Ӯ

Тафсилоти ҳаёти Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ то ҳол маълум нест ва аз рӯи баъзе маълумотҳои «Тарҷумон-ул-балоға», ки ёдгории ӯст, тахмин кардан мумкин аст, ки дар асри XI зиндагӣ кардааст. Ин асар дар соли 1113—1114 аз тарафи яке аз мухлисони ӯ Абулхайҷо Ардашери Дайламсипор рӯнавис шудааст. Тахмин меравад, ки асари мазкур аз соли 1100 пештар таълиф шуда бошад. То соли 1949, то даме ки аз тарафи Аҳмади Оташ дар Истамбул нашр нашуд, номи муаллифи ин китоб низ маълум набуд. Онро ба шоири асри XI Абулҳасани Фарруҳӣ нисбат медоданд.

«Тарҷумон-ул-балоға» оид ба назарияи адабиёти асрҳои пешина буда, ба илми бадеъ мансуб аст. Аз рӯи гуфтаи Родуёнӣ асари ӯ аввалин китоби забони форсии дарӣ дар илми бадеъ буда, дар навиштани он аз маъхазҳои фаровони араби истифо-

да кардааст. Чи тавре ки муаллиф дар муқаддимаи «Тарҷумон-ул-балоға» гуфтааст, пеш аз ӯ Абӯюсуф ва Абулулои Шуштарӣ ба забони форсии дарӣ танҳо дар бораи илми арӯз асар навиштаанд, вале дар бораи илми қофия ва бадеъ қасе чизе нанавиштааст. Пас, асари мазкур дар илми бадеъ якумин аст. Родуёӣ дар бораи дар ин мавзӯъ асарҳо хондан ва аз онҳо истифода бурдани худ чунин гуфтааст: «Чунин гӯяд Муҳаммад Умар-ур-Родуёӣ, ки таснифҳо бисёре дидам мар донишиёни ҳар рӯзгореро андар шарҳи балоғат ва байни аҳли саноат ва он чи аз он хезад ва ба вай омезад чун арӯз ба манфиати алқоб ва қавофӣ ҳама ба тозӣ дидам ва фавонди вай як гурӯҳ мاردумро махсус дидам ва магар арӯз, ки Абӯюсуф ва Абулулои Шуштарӣ ба порсӣ карданд. Ва аммо андар доништани аҷнос ва ақсоми саноат ва шинохтани суҳанони бопироя ва маонии баландпоя китобе надидам порсӣ, ки озодаро мӯнис бошад ва фарзонро ғамгусор»*.

Номи «Тарҷумон-ул-балоға» ба асари тарҷума аз арабӣ будани он далолат намекунад, балки ба маънои шарҳу эзоҳи салосат ва балоғати шеърӯ адаб омадааст. Шубҳае нест, ки муаллиф аз сарчашмаҳои муаллифони араб хеле зиёд омӯхтааст ва дар дебочаи асар ном бурда шудани Муътаз ва Қуддама, ки донишмандони поэтикаи адабиёти араб мебошанд, ба ин маънӣ далолат мекунад. Шубҳае нест, ки дар масъалаҳои назариявӣ ва таърифоти санъатҳои шеърӣ ва воситаҳои тасвири бадеи аз онҳо омӯхтааст. Дар ин мавзӯъ асарҳои бисёре ро мутолиа кардааст. Хизмати аз ҳама муҳимми Родуёӣ дар ин аст, ки аз адабиёти форсу тоҷик асарҳои хеле зиёдеро хонда, омӯхта, санъатҳо ва воситаҳои тасвири бадеи онҳоро муайян кардааст ва дар тартиб додани фаслҳои асари худ аз китоби «Маҳосин-ул-калом»-и Хоча Имоми Наср истифода бурдааст.

Ин асар ғайр аз қиммати илмӣ, аҳамияти бадеӣ ҳам дорад, зеро муаллифи он аз асарҳои як зумра адибони гузашта ба тариқи намуна мисолҳо овардааст, ки асли он асарҳо то имрӯз боқӣ намондаанд.

НИЗОМИИ АРҶЗИИ САМАРҚАНДӢ (ВАФ. 1174) ВА «ЧАҲОР МАҚОЛА»-И Ӯ.

Дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Низомии Арҷзии Самарқандӣ, ки дар асри XII зиндагӣ кардааст, маълумоти кофӣ мавҷуд нест. Он чӣ имрӯз каму беш маълумот дорем аз «Чаҳор мақола»-и худи ӯ бармеояд. Аз гуфтаи Низомии Арҷзӣ маълум мегардад, ки дар замони зиндагии вай се Низомӣ будаанд. Ӯ дар ин бора дар сӯҳбати Маликулчибол ном амيره ва амирзодагони Балх (ҳикояти 10-ум аз мақолаи дуум) маълумот дода-

* Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан Душанбе, 1967. с 7—8.

аст: «Гуфтам: бале, эй худованд, ту Низомии дигаранд: яке Самарқанди ва уро Низомии Мунири гӯянд ва яке Нишопури ва уро Низомии Асири гӯянд ва мани бандаро Низомии Арузӣ хонанд». Низомии Арузӣ илова ба ин гуфтаи худ, шеърӣ зеринро бадохатан хондааст:

Дар ҷаҳон се Низомием, эй шоҳ,
Ки ҷаҳоне зи мо ба афгонанд.
Ман ба варсод пеши тахти шаҳам
В-он ду дар Марв пеши султонанд.
Ба ҳақиқат, ки дар суҳан имрӯз
Ҳар яке мафҳари Хуросонанд.

Аз ин гуфтаи Низомии Арӯзӣ бармеояд, ки дар ин вақт Низомии Ганҷавӣ ҳоло машҳур набудааст.

Низомии Арӯзӣ таҳсили мадрасаро дар шаҳри Балх гузаронидаст ва яке аз меҳтарзодагони он замон ба вай ёри моддӣ ва маънавӣ додааст, вале санаи он маълум нест. Ӯ баъд аз таҳсили мадраса на ба хизмати ҳукуматдорони феодалҳои турки истилогари кишвар, балки ба хизмати дарбори шоҳони тоҷики мулки Ғурия рафтааст, ки пойтахти онҳо шаҳри Фирӯзкӯҳ буд ва дар сарои онҳо чил сол хизмат карда, дар он ҷо вафот кардааст. Ҳиссиёти ватандӯстонаи ӯ аз он факти таърихӣ маълум аст, ки таҳсили мадрасаро на дар ватани худ Самарқанд ва хизмати дарбориро на дар зодгоҳаш, балки дар Балх ва дар байни кӯҳҳои мулки Ғур дар Фирӯзкӯҳ гузаронидаст. Ин ҳиссиёти ӯ аз китъае, ки дар ҷавоби наҳзанандагони шеърҳои Рӯдаки, аз қабилӣ Ҳокони (1120—1191) гуфтааст, низ маълум мегардад:

Эй он кӣ таън кардӣ дар шеър Рӯдакӣ,
Ин таън кардани ту зи ҷаҳлу зи кӯдакӣ.
Он кас, ки шеър донад, донад, ки дар ҷаҳон
Соҳибқирони шоирӣ устод Рӯдакист.

Асари машҳури Низомии Арӯзӣ «Ҷаҳон мақола» буда, номи аслаш «Маҷмаъ-ул-наводир» аст. Аз мундариҷаи асари мазкур маълум мешавад, ки муаллиф ақсари илмҳои замонашро аз худ карда, асарҳои зиёди илмӣ ва адабию хондааст, вале бо ин ҳол қаноат накарда, ба сафар пардохтааст ва бо шахсҳои таърихӣ ва аҳли илму адаб шинос шуда, материалҳои таърихӣ ва воқеӣ гирд овардааст. Масалан, дар соли 504 ҳ. (1110—1111 м.) дар шаҳри Самарқанд будааст ва нақли сафари Рӯдакӣ бо Насри II ва дар бозгашт ба Самарқанд омадани ӯро аз деҳқон Абӯризо шунидааст. Дар санаи 506 ҳ. (1112—1113) дар шаҳри Балх ба сӯҳбати Хайём расида, аз ӯ баҳраҳо бардоштааст. Дар соли 510 ҳ. (1116—1117 м.) аз Ҳирот ба лашкаргоҳи Султон Санҷар ба атрофи шаҳри Тус рафта, дар он ҷо бо шоири дарбор Муиззи вохӯрда, аз вай саргузашти уро шу-

нидааст. Дар ҳамин сафар дар Тус қабри Фирдавсро зиёрат карда, дар бораи вай нақлҳо шундааст. Дар санаи 512 х. (1118—1119 м.) дар Нишопур будааст ва дар соли 514 (1120—1121) аз Муиззӣ дар бораи Фирдавсӣ ва султон Маҳмуд нақлҳо шундааст. Аз ин фақти таърихӣ маълум мегардад, ки 4—5 сол дар Нишопур мондааст. Дар соли 530 (1135—1136) дубора ба Нишопур омада, қабри Ҷумари Хайёмро зиёрат кардааст. Дар соли 547 (1152—1153) ҳангоми ҷанги султон Санҷар бо султон Алоуддини Ғурӣ дар саҳрон Авбаи назди Ҳирот ҳамроҳи ғуриён будааст ва баъд аз шикасти ғуриён чанд вақт дар Ҳирот пинҳонӣ зиндагӣ кардааст, зеро лашкариёни Санҷар ғуззаҳоро таъқиб менамуданд.

Баъд аз ин, ӯ ба Фирӯзкӯҳ баргаштааст ва дар соли 550 х. (1155—1156 м.) асари илмӣ худ «Ҷаҳор мақола»-ро навиштааст. Баъд аз ин ҳаёти ӯ маълум нест. Аз рӯи нақли Низомии Арӯзӣ (дар мақолаи сеюм) ӯ духтаре доштааст, ки ӯ ба илми нучум моҳир будааст. Мувофиқи санаҳои мавҷуда Низомии Арӯзӣ бояд хеле умри дароз дида бошад. Вай на танҳо назариётӣ, дабир, мунаҷҷим, табиб, балки шоир ҳам будааст.

«Ҷаҳор мақола»-ро муаллиф дар Фирӯзкӯҳ ба номи ҳоким ё ки амири мулки Ғурия Абулҳасан Алӣ ибни Масъуди Ғур навиштааст. Дар асари мазкур, дар чор мақола, дар бораи чор илме, ки барои дарбори шоҳони он давр лозим буд, маълумот дода мешавад ва муаллиф онҳоро аз нуқтаи назари вазифаҳои дарбори ҳокимони феодалӣ маънидод менамояд. Номи он илмҳо чунинанд: илми дабири ё муншигӣ, илми шеър, илми нучум, илми тиб. Номи мақолаҳо ин тавр аст: Мақолати аввал дар моҳияти дабири ва кайфияти дабири қомил ва он чи тааллуқ бад-ин дорад, Мақолати дувум дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир, Мақолати саввум дар илми нучум ва ғазорати мунаҷҷим дар он илм, Мақолати чорум дар илми тиб ва ҳидоятӣ табиб. Аз нуқтаи назари илми адабиёт мақолати дуюм хеле ҷолиби диққат аст. Муаллиф мазмуни ҳар мақолатро бо ҳикояте дар ин илм тасдиқ кардааст.

Нуқтаи назари Низомии Арӯзӣ дар бораи адабиёти бадеӣ ва аҳли адаб ба таври зайл аст. Вай пеш аз ҳама дар бораи ҷиғунагии шоир сухан рондааст: «Аммо шоир бояд, ки салимулфитрат, азимулфикрат, саҳеҳуттабъ, дақиқулназар бошад. Дар анвои улум мутанаввеъ бошад ва дар атрофи русум мустатриф, зеро ки чунон ки шеър дар ҳар илме ба қор ҳамешавад, ҳар илме дар шеър бақор ҳамешавад ва шоир бояд ки дар маҷлиси муҳоварат хушгӯй бувад ва дар маҷлиси муошират хушрӯй ва бояд шеъри вай бад-он дараҷа расида бошад, ки дар саҳифаи рӯзгор мастур бошад ва бар алсинаи аҳрор макрӯъ, бар сафоин бинависанд ва дар мадоин бихонанд... ва чун шеър бад-ин дараҷа набошад, таъсири ӯро асар набошад ва пеш аз худованди худ бимирад ва чун ӯро дар бақои исми худ асаре нест, дар бақои исми дигаре чӣ асар?».

Дар ин порча ба таври ҳаққонӣ масъалаи истеъдоди табиӣ, дониши бой, таъби равон, назари дақиқу тезбин, аз ҳамаи илм-хо бохабар будан, аз расму одати халқ оғоҳӣ доштан, нозуктаъӣ, нуктадонӣ, ҳозирчавобӣ, шӯхтаъӣ ва ғайра аз шахси шоир талаб карда шудааст. Аз назари Низомии Арӯзӣ шартӣ дигари шоири ҳақиқӣ он аст, ки шеърҳои ӯ дар шахру диёр машҳур, дар забони мардум тараннум ёбад. Яке аз ин хислатҳои шоир дар маҷлис ва сӯҳбатҳои подшоҳ ҳозирчавобу базлагӯӣ будан, то ки таъби шоҳро хурсанд ва хоҳири рақибону ҳарифони ӯро хираву забун гардонад, дигаре, бо қасидаҳо номи ҳокими худро абадӣ намояд. Чунин мартабаи шоир, чунон ки дар боло зикр шуд, худ аз худ бе кӯшиш ба даст намеояд. Ба фикри Низомии Арӯзӣ шоиршаванда шоирӣ ва омӯзиширо бояд аз ҷавони оғоз кунад ва ин ҳол шартҳои зеринро дар бар мегирад: «Аммо шоир бад-ин дараҷа нарасад, илло, ки дар унфувони шабоб ва дар рӯзгори ҷавонӣ бист ҳазор байт аз ашъори мутақаддимин ёд гирад ва даҳ ҳазор аз осори мутааххири» пешичашм кунад ва пайваста давовини устодон ҳамехонад ва ёд ҳамегирад, даромад ва беруншуди ишон аз мазоиқ ва дақоққ сухан бар чӣ вачҳ будааст, то тариқ ва анвои шеър дар таъбеи ӯ муртасиб шавад ва айбу хунари шеър бар саҳифаи хиради ӯ мунаққаш гардад, то суханаш рӯй дар тараққӣ дорад ва таъбаи ба ҷониби улувв майл кунад, ҳар киро таъб дар назми шеър росиҳ шуд ва суханаш ҳамвор гаши, рӯй ба илми шеър орад ва арӯз бихонад ва гирди тасонифи устод Абулҳасани Сарахсии Ал-Баҳромӣ гардад, чун «Ғоят-ул-арӯзайн» ва «Қанз-ул-қофия» ва нақди монӣ ва нақди алфоз ва сирқот ва тарочим». Ҳамина тариқ, ба шоиршаванда ғайри истеъдод инчунин илм ва донишгари ҳаёт низ зарур доништа шудааст, «то номи устодиро сазовор шавад ва исми ӯ дар саҳифаи рӯзгор падида ояд» ва дар бақои номи касе мувофиқи ҳаққӣ қаламе, ки аз мамдӯҳи худ гирифтааст, хизмат карда тавонад. Азбаски Низомии Арӯзи ба шахси шоир аз нуқтаи назари хизмати дарбори подшоҳӣ ва ҳокиме нигоҳ кардааст, тарбияи чунин шоирон, алалҳусус, ҷавонро вазифаи подшоҳ шуморидааст: «Ва аммо бар подшоҳ воҷиб аст, ки чунин шоирро тарбият кунад». Вай ба шоирони камистеъдод, алалҳусус, ба касоне, ки шоирро дар пири оғоз кардаанд, аз дарбор ёрии моддӣ доданро кори беҳуда шуморидааст. «Аммо агар аз ин дараҷа кам бошад, нашоёд бад-ӯ сим зоеъ кардан ва ба шеъри ӯ илтифот намудан, хоса, ки пир бувад ва дар ин боб тафалҳус кардаам, дар кулли олам аз шоири пир бадтар наёфтаам ва ҳеҷ сим зоеътар аз он нест, ки ба вай диҳанд».

Дар ин боб ақидаи ӯ ин аст, ки агар шахс ба панҷоҳ даромада, масъалаҳои дар боло зикршударо надонад, қай онҳоро меомӯзад: «Ночавон марде, ки ба панҷоҳ сол надоништа бошад, ки он чӣ ман ҳамегӯям, бад аст, қай бихоҳад донишгари?». Аммо дар ҳаққи шоири ҷавон нуқтаи назари ӯ дигар аст. Ба ақидаи

дурусти вай агар шоири ҷавони ояндадор айби эҷодӣ дошта бошад ҳам, ба ӯ ёрӣ додан зарур аст, зеро умеди оянда дорад: «Аммо агар ҷавоне бувад, ки таъби рост дорад, агарчи шеъраш нек набошад, умед бувад, ки нек шавад ва дар шарияти озодагӣ тарбияти ӯ воҷиб бошад».

Нуктаи назари Низомии Арӯзи дар бораи шеър аз рӯи галаботи дарбор аст.

Ба ҳасби ҳоли подшоҳ суҳан гуфтан, бадеҳатан таъби ӯро хуш қардан, вайро мадҳ ва душмани уро ҳаҷв қардан: «Аммо бибояд донист, ки бадеҳа гуфтан рукни аълост дар шоирӣ ва ба шоир фариза аст, ки таъби хешро ба риёзат бад-он дараҷа расонад, ки дар маоши ангезад, ки сим аз хазина ба бадеҳа ояд ва подшоҳро ҳасби ҳол ба таъб орад ва ин ҳама баҳри муруоти дили маҳдум ва таъби мамдуҳ мебояд ва шуаро ҳар чӣ ёфтаанд аз силоти муаззама, ба бадеҳа ва ҳасби ҳол ёфтаанд». Вай, пеш аз ҳама, шеърӯ адабро «санъат» шуморидааст, ки маънояш «санъати суҳан» аст: «Шоирӣ саноатест, ки шоир бад-он санъати иттисоки муқаддимоти мафҳума кунад ва илтиноми қиёсати мунтаҷа, бар он вачҳ, ки маънии хурдро бузург гардонад, маънии бузургро хурд ва некӯро дар хилъати зишт боз намояд ва зиштро дар сурати неку чилва кунад ва ба ихома қувватҳои шахвонӣ ва ғазабониро барангезад, то бад-он ихом табоеъ инқибози ва инбисотӣ бувад». Дар ин фикраи адабиётшинос дар бораи қувваи таъсири образҳои мусбат ва манфӣ эҷод қардани каломи бадеӣ суҳан рондааст. Агар ин маъниро ба эдабиёти дарбор татбиқ кунем, ки манфиати он дар мадди назар дошта шудааст, чунин аст: Шоир бо қувваи суҳан, воситаҳои таъсир ва санъатҳои шеъри подшоҳи худро, агарчи хурд аст, бузург ба қалам медиҳад, яъне подшоҳи як кишварро подшоҳи подшоҳон, шоҳи ҷаҳон, оламگیر, ҷои ӯро дар тахт не, дар арши аъло, ҷоҳил бошад ҳам, олим, золим бошад ҳам одил ва фуқаропарвар, дустдори илми адаб ва тарбиятдиҳандаи аҳли илму адаб нишон медиҳад ва бо ин восита мавқеи ӯро дар дарбор, дар байни мардум ва лашкару сарлашкарҳо мустаҳкам мегардонад ва ба воситаи адабиёт ҳамчун надстройкаи ба базиси худ хизмат мерасонад. Баръакси ҳол, шоир боз ду имконияти дигар дорад, ки яке ба манфиати шоҳи худ аст, дигаре бар зарари ӯ. Ин имконият бузургро хурд гардондан аст, ки дар фикраи боло зикр шуд: Шоир метавонад ба воситаи қувваи образи манфӣ эҷод қардани шеър душмани ҷи дохилӣ ва ҷи хориҷии шоҳи худро хурд қарда нишон диҳад, то ки бо ин роҳ ӯро аз ҷи ҳати маънавӣ сусту ночиз ва маҳв гардонад, ки ин гуна таъсир бо идеология ва сиёсати подшоҳи шоир, ки уро мадҳ менамояд, хизмат мекунад. Дар ин ҳолат душман қавӣ бошад ҳам, очизу нотавон, ҳақиру ночиз аст, таносуби ӯ бо шоҳи мамдуҳ чун шеру рӯбоҳ, одилу золим, олиму ҷоҳил, далеру тарсонҷак ва ғайра мебошад.

Масалан:

Шоҳо, ки ба чомат маи соф аст на дурд,
Аъдон туро зи ғусса ғам бояд хурд.
Ғар хасми ту, эй шоҳ бувад Рустами Ғурд,
Як хар зи ҳазор асп натавонад бурд.

(*Анварӣ*)

Имконияти дуҷум ин аст, ки агар шоир аз мамдуҳи худ биранҷад, бо ҳамин қувваи каломи бадеӣ бузургро хурд, яъне уро ҳаҷву масҳара — ночизу нокас мекунад, чунон ки Фирдавсий султон Маҳмудро ҳаҷв кардаст:

Чу андар табораш бузургӣ набуд,
Наёроғт номи бузургон шунуд.

Низомии Арӯзӣ қувваи дигари шеърро дар таъсири психологӣ шахс донистааст, ки аз қувваҳои ғазабонӣ, шахвонӣ, раҳму шафқат ба вучуд меояд. Дар шароити дарбор ин чихат низ ба шоҳ ва дарбориён дахл дорад ва гузашта аз он ба ҳама. Тасвири нафратноки ашъё ё шахс ҳолати рӯҳии шунавандаро ба тағйиву ғазаб, агар шавқовар бошад, бонси фараҳу шодӣ гашта, ба пайдоиши ҳисси шахвонӣ ва агар ҳолати мазлумӣ ва бечорагии шахси мазлум тасвир ёбад, дар олами рӯҳии шунаванда ва ё хонанда ҳиссиёти тараҳҳум ба вучуд меоварад.

Ҳамин тавр, Низомии Арӯзӣ қувваи бузурги таъсири психологӣ ва ғоявӣ шеърро тасдиқ карда, бо ин қор қудрати пурзӯри суҳанро нишон додааст.

Низомии Арӯзӣ дар мақолати дуҷум на танҳо назариётҷӣ, балки таърихи адабиётшинос будани худро исбот кардааст. Вай дар бораи як қилсила шоирони то замони худ ва ҳамзамононаш, аз ҷумла, дар бораи Рӯдакӣ, саргузашту шеърҳои вай, санъатҳои шеърӣ, таъсири каломи бадеии ӯ ва тақлидҳои ноҷоиз ба ашъори Рӯдакӣ ва ғайра суҳан рондааст. Бинобар ин, ҳикоятҳои мақолати дуҷум як андоза ҳислати тазкиравӣ ва таърихи гирифтааст, вале дар боби таърихи ҷамъият ҳатоҳои зиёде дорад. Дар боби таърихи адабиёт ҳам аз бисёр фактҳои ғалат ва афсонавӣ ҳолӣ нест. Масалан, барои ҷиҳози духтари ягонаи худ сию панҷ сол «Шоҳнома» эҷод кардани Фирдавсий, ки агар духтар яқсола бошад ба 35 медаломад, пирдухтар шуд, бемантиқ аст.

Дар муқаддимаи «Чаҳор мақола» ҷаҳонбинии фалсафии Низомии Арӯзӣ, ки фалсафаи «калом» аст, акс ёфтааст. Вай дар масъалаи муносибати олам ва худо тарафдори ақида ва мафҳуми вочибулвучуд ва мумкинулвучуд аст. Асоси ҷаҳонбинии ӯ моҳияти идеалистӣ дорад, вале ҳар чанд ки олами моддиро офарандаи худо медонад, онро аз ҷамодот сар карда дар тараққӣ ва тақомул дидааст, ки маҳсули охирини он инсон мебошад. Ӯ ақидаи фалсафӣ ва илми тақомули худро дар як муқаддима, 5 фасл ва як ҳикоят ифода кардааст. Дар «ҳикоят»-и ин қисм

масъалаҳои чамъиятиро на дар асоси муносибатҳои истехсоли ва синфи, балки дар асоси таълимоти динии феодалии идеалистона маънидод карда, худро офаридгору соҳиби кулли олам, пайғамбарро фиристодаи худо, имомро ноиби пайғамбар, подшоҳро ноиби имом донистааст. Дину мамлакатро ба ду бародар ташбеҳ кардааст. Ҳамчунин подшоҳро баъд аз пайғамбар шахси масъул ҳисоб кардааст ва аз гуфтаи Фирдусӣ далел меорад:

Чунон дон, ки шоҳиву пайғамбарӣ
Ду гавҳар бувад дар як ангуштарӣ.

Аз ин рӯ, вазифаи наздикони подшоҳро кори аз ҳама масъулиятнок шуморидааст: «Пас. наздикони ӯ касоне боянд, ки ҳалл ва ақди олам ва салоҳ ва фасоди бандагони худой ба машварат ва роӣ ва тадбири эшон боз баста бувад ва бояд, ки ҳар яке аз эшон афзал ва акмали вақт бошанд». Низомии Арӯзӣ дабир, шоир, мунаҷҷим ва табибро аз одамони хоси подшоҳ шуморида подшоҳро ба онҳо муҳтоҷ донистааст: «Аммо дабир ва шоир ва мунаҷҷим ва табиб аз ҳавоси подшоҳанд ва аз эшон чорае нест. Қавомӣ мулк ба дабир аст ва бақои исми ҷовидонӣ ба шоир ва низомӣ умур ба мунаҷҷим ва сиҳати бадан ба табиб»*. Ӯ ин чор амалро аз шоҳаҳои илми ҳикмат шуморидааст. Дабириӣ ва шоирӣ аз илми мантиқ, мунаҷҷимиро аз илми риёзӣ ва табибро аз илми табиӣ шуморидааст. Аз ин ҷост, ки китоби «Чаҳор мақола» ба ҳамин чор илм бахшида, барои ҳар се мақолати аввал даҳ ҳикоятӣ, барои мақолати чорум 12 ҳикоят оварда шудааст.

Чаҳонбинии Низомии Арӯзӣ идеалистӣ бошад ҳам, ҳамчун слим шахси тараққиқарвар аст. Ин маънӣ аз он ҳикоят бармеояд, ки сӯфии мутаассиб Абдуллои Ансориро, ки китобҳои илмиро месӯхт, зери танқид гирифтааст**.

РАШИДИ ВАТВОТ (1090—1183)

ВА «ҲАДОИҚ-УС-СЕҲР-ФИ-ДАҚОИҚ-ИШ-ШЕЪР»-И Ӯ.

Исмаш Муҳаммад, лақабаш Рашидиддин, таҳаллуси олимиаш «Ватвот» аст. Падари ӯ Абдулҷамил ном дошта, аз аҳолии Балх будааст. Рашидиддин Муҳаммад дар Балх таваллуд шудааст. Вай дар таърих бо номи Рашиди Ватвот машҳур аст. Ӯ баъд аз таҳсил дар мадрасаи «Низомия»-и Балх ба Хоразм, ба дарбори Отсиз султони Хоразмшоҳ (1127—1156) рафт. Азбаски ҷисман хурд буд, «Ватвот» таҳаллус гирифтааст, ки ин дар забони арабӣ маънои хаффош, шабпаро дорад.

Ватвот дар дарбори хоразмшоҳиён, аз ҷумла, Отсиз султон вазифаи дабири ва шоирини дарборро адо кардааст. Аксарияти

* Ниг. Чаҳор мақола, с. 18—194.

** Ҳамон асар, с. 165.

мактуботи давлатии Отсиз султон ба қалами моҳири ӯ мансуб аст ва маҷмӯан мактуботи вай муддатҳои хеле зиёде намунаи хуби мактуботи давлатӣ барои дабириони дигар будааст. Чунин мактубот чунон ки таърифаши дар мақолати аввали «Ҷаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ зикр шудааст, услубан ба асарҳои адабии монанд аст. Ватвот аз роҳи дабири ва шоири ба пояҳои баланди иззат расида бошад ҳам, аз ҷиҳати мартабаи дарборӣ аз мансабдорони ҷоҳили дарбор паст меистод ва ин ҳол ба иззати нафси ӯ мерасид. Аз ин рӯ, ба ин ҳолати худ эътироз ва ба дарбориёни худ писанд, ки шоир, табиб, мунаҷҷим ва дабириро хизматгори худ мепиндоштанд, нафрат баён кардааст:

Донӣ шаҳо, ки даври фалакро ҳазор сол
Чун ман ягонае нанамояд ба сад ҳунар.
Гар зер дасти ҳар касу нокас шинониям,
Он ҷо дақиқаест, бидонам ман ин қадар:
Баҳр аст маҷлиси туву баҳр аст беҳилоф,
Лӯълӯ ба зер бошаду хошок бар забар.

Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ё рашқу ҳасади дарбориён, ки Ватвот онҳоро «ҳасу хошок» номидаст, бо тухмате аз дарбори Отсиз султон як муддат дур карда шуд, вале азбаски ба вай эҳтиёҷи калоне доштанд, боз ба хизмати дабири баргардонданд. Ин воқеаро дар соли 1154 тахмин мекунам. Ин маънӣ аз рӯи ишораи у дар яке аз байтҳои бармеояд ва шоир аз он миннатдор аст:

Худойгоно, сӣ сол мадҳхони туам,
Зи мидҳати ту шудам дар ҳама ҷаҳон машҳур.

Аз калимаи «сӣ сол» маълум мешавад, ки пештар аз замони ҳукмронии Отсиз султон ба хизмати хоразмшоҳиён омадааст. Дар бораи ба воқеаҳои иҷтимоӣ ва сафарҳои ҳарбию ғайриҳарбии Отсиз султон иштирок кардани у нақли зерин гувоҳӣ медиҳад: Дар соли 1148 Отсиз султон ба муқобили подшоҳи ҳукмати марказии Салҷуқиён султон Санҷар исьён бардошта, сар аз итоати ӯ печид. Санҷар ба муқобили вай лашкар кашида, қалъаи Ҳазорасбро муҳосира кард, ки дар он Отсиз султон ва Рашиди Ватвот ҳам буданд. Ҳамроҳи Санҷар шоир Анварӣ буд. Вай барои ҳучуми маънаӣ кардан ба муҳосирашудагон дар мадҳи Санҷар рӯбае нависта, ба қалъагииён фиристод.

Эй шох, ҳама мулки замин часб турост
В-аз давлату иқбол ҷаҳон касб турост.
Имрӯз ба як ҳамла ҳазор асб бигир,
Фардо Хоразму Ҳазорасб турост.

Ватвот дар ҷавоби ин рубоӣ рубоии зеринро дар васфи Отсиз султон навишта ба Санҷар фиристод, ки дар он Санҷар иҷолатан тамасхур ва наҳ зада шудааст:

Шохо, ки ба ҷомат маи соф аст, на дурд,
Аъдои туро зи ғусса ғам бояд хӯрд.
Гар хасми ту, эй шох, бувад Рустами гурд,
Як хар зи Ҳазорасб натавонад бурд.

Султон Санҷар аз ин ҷавоб, ки захм ва мағлубияти рӯҳи гирифта буд, бадқаҳр шуда, амр кард, ки агар Ватвот ба даст афтад, сад пора кунанд. Баъд аз фатҳи қалъа Ватвот ҳам асир афтад. Ватвот аз иҷрои ин фармон бо лутфи сухан начот ёфт. Вай пеш аз иҷрои фармон аз Санҷар илтимос кард, ки ватвот паррандаи хурдтарак аст, уро сад пора кардан душвор, иҷозат диҳад, то ки ду пора кунанд. Санҷар аз ин лутф хурсанд шуд, гуноҳашро бахшид.

Мероси адабии Ватвот аз девони шеърҳои мадҳия — қасида ва шаклҳои хурди шеърҳои лирикии ғазал, рубоию қитъа ва асари илмию назариявии «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ-иш-шеър», ҳамчунин маҷмӯи мактубот иборат аст.

Дар эҷодиёти бадеии ӯ қасидаи мадҳия, ки ба услуби тум-тароқи асрҳои XI—XII хос аст, мавқеи калон дорад. Шаклҳои дигари шеъраш машҳур нест.

Ғояи асосии қасидаҳои тараннуми идеали ҳукумати марказонидашудан подшоҳи одил ва бомаърифат буда, ҳамчун шоир адолатталаби шиори ӯст ва бо ин хислати ғоявии худ аз дарбориёни дигар фарқ мекард ва як сар баланд меистод:

Мар мулкро ба адл субот асту интизом
Мар адлро илм зухур асту иштихор.
Бе адл нест кунгураи мулк муртафеъ,
Бе илм нест қоидаи адл пойдор.
Эъломи адлро ба масоӣ баланд кун
В-арбоби илмро ба аёди нигоҳ дор.

Азбаски шеърҳои Ватвот бештар мазмуни мадҳия ва дар шакл бештар ибораву ифодаҳои маҷозии маснӯъ ва истилоҳоти илмӣ доранд, дорои лаззати бадеӣ ва завқи эстетикӣ нестанд. Масалан:

Лашкаре нокашида бор шикаст,
Сипаҳе нокашида заҳри фиғор.
Ҳамаро бо рамоҳ хатте шуғл,
Ҳамаро бо саюфи ҳиндӣ кор...
Дар ҳисоре, ки бурҷу бораи ӯ
Дар улув аз ситора дорад ор,
Шермардон аз он ҳисор ба тир
Шери афлокро кунанд шикор...

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ-уш-шеър» дар илми шеър бо номи мухтасари «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» машҳур аст. Аз рӯи муқадди-ман ин асар, рӯзе Отсиз султон Ватвотро ба назди худ даъват карда, китоби санъатҳои шеърӣ «Тарҷумон-ул-балоға»-ро ба

вай нишон дода, хоҳиш кардааст, ки дар ин мавзӯ асаре эҷод кунад, ки як навъ ҷавоб ба асари Родуёни бошад. «Ҳадонк-ус-сеҳр» асари абадзиндаи илмӣ дар илми бадеъ буд, асрҳо аз он истифода мекарданд, ҳоло низ аҳамияти худро гум накардааст. Рашиди Ватвот аз назму насри форсӣ-тоҷикӣ ва арабӣ бисёр мисолҳо ҷамъ карда, бо як ду мисол ба тарзи мухтасар матлаби худро баён намудааст. Дар асари мазкур муаллиф аксарияти санъатҳои шеърӣ Аҷаму арабро зикр намудааст. Бай санъатҳоро чунон нақл кардааст, ки китоби дарсӣ ва ё луғатро ба хотир меорад. Аз санъатҳою воситаҳои тасвир ва қофияву радиф ба мавзӯҳои зерин дахл кардааст ва онҳоро дар шакли арабиаш овардааст. Чунончи Ал-таҷнис (намудҳои гуногуни як санъатро низ қайд менамояд. Масалан: Таҷниси том, ноқис, зонд, мураккаб, муқаррар, мутарраб, хат), ал-иштиқоқ, ал-исҷоъ, ал-мақлубот, ал-аҷр ало ал-садр, ал-матаззод (дар форсӣ ахшич гуянд), ал-эънот, тазмин-ул-муздавоҷ, ал-истиора, хусн-ул-матлаъ, хусн-ул-тахаллус, хусн-ул-мақтаъ, хусн-ул-матлаб, мурут-ун-назар, ал-мадҳ-ул-муваҷҷаҳ, муҳтамал-уз-зид-дайн, ал-мадҳ би мойшбиҳ-ил-зам, ал-илтифот, ал-иҳом, ал-ташбеҳот, ташбеҳ-ул-киноя, ташбеҳ-ул-акс, ташбеҳ-ул-измор, сиёкат-ул-аъдод, тансиқ-ул-сифот, эътироз-ул-калом, қабл-ал-тамом) ё ки ҳашв, ҳашви малеҳ, ҳашви қабеҳ, малеҳати мулавван, ирсол-ул-масалайн, зуқофиятайн, таҷоҳул-ул-ориф, ал-савол ва ҷавоб, ал-мувашшаҳ, ал-мусаммат, ал-муқаттаъ, ал-мувассал, ал-ҳафз, ал-ракто, ал-муҳасхаф, ал-мусхаф-ул-мунтазам, ал-луғз, ал-мутағаммин, афо-ал-анъанат-ул-иғрок, ал-ҷамъ ва алтафриқ ва ал-тақсим, ал-қафо, ал-муқарлазил, ал-мусаррадиф, ал-истидрок, эълум-ул-ҷомеъ, хусн-ул-таътил, ал-муқаттаот, ал-қофиятайн, ал-қазо, ал-тарачеъ, ал-мудаваар, ал-муқаррар, ал-мутафоҳир, ал-муталоим, ал-иртиҷол, ҷазолати тамом, ал-равийя, салосат, саҳли мумтанеъ. «Ҳадонк-ус-сеҳр» ҷопи сангӣ дорад, наشري интиқодист, дар соли 1308 ҳиҷрии шамсӣ ё ки 1929-30 мелодӣ дар Эрон бо ташаббуси Аббос Иқбол ба ҷоп расидааст.

МУҲАММАД АВФӢ ВА ТАЗКИРАИ ӯ «ЛУБОБ-УЛ-АЛ-БОБ»

Ҷалолиддин Муҳаммад Авфӣ ба қавле дар Бухоро ва ба ривояте дар Марв дар оилаи қозӣ таваллуд ёфта (солаш маълум нест), дар Бухоро таҳсили илм кардааст. Аҷдодаш аз Абдурахмони Авф ном шахс буда, бинобар ин, таҳаллусаш «авфӣ» аст. Баъд аз таҳсил ба саёҳати шахру мамлакатҳо баромадааст. Сафари аввали ӯ 1200 (597 ҳ.) ба Самарқанд воқеъ гардид, ки дар он ҷо амаки вай Муҳаммад бини Зиёуддини Аднон Алсархактӣ табиби хоси подшоҳи қарохонӣ султон Қилич Тамғозхон Иброҳим бин-ал-Ҳусейн будааст. Вай дар он ҷо бо миёнаравии амакаш як муддат дар дарбор хизмат ва ба муноси-

раҳон илмӣ пштирок карда, аз он ҷо ба сафари Осиёи Миёна, Хуросон, Эрон ва Ҳиндустон баромадааст.

Авфӣ воқеаи харобиоварӣ истилои муғулро дар с. 1220 дар Ғур шунида, тарки ватан карда, дар он ҷо мондааст. У ҳангоми сафар воизӣ карда, аз паси ин касб рӯз гузаронидааст. Вай ҳангоми сафар бо халқҳои гуногун, олимон, шоирон, шайхҳо, ҳокимон ва аҳли касбу қор шинос, аз таҷрибаи ҳаёт баҳравар шуда, материалҳои фаровон ғундошта, ба навистани тазкира ва ҳикояҳои худ пардохтааст. Чунон ки аз фаъолияти эҷодии ӯ бармеояд, вай омили тазкиранавис, нависандаи носир ва шоир ҳам мебошад.

Авфӣ тазкирани худ «Лубоб-ул-ал-боб» (маъзи донишҳо)-ро дар с. 1221 (618 х.) дар Ача ба номи вазири султон Носириддин Қабоча Айнулмулк Хусейни Ашъарӣ навишт.

Дар фасли II муқаддимаи китоб қайд шудааст, ки «Лубоб-ул-ал-боб» аввалин тазкирани адабиёти форсу тоҷик аст, муаллифони тазкираҳои, ки пеш аз вай ба забони араби нависташуда, «дар табақоти шуарои араб чанд таълиф сохтаанд ва чанд тасниф пардохта, чун табақоти Ибни Салом ва табақоти Ибни Қутайба ва табақоти Ибн-ул-Мӯътаз» ва «Ятимат-уд-даҳр», ки Абумансур шуарои Аҷам ҳеҷ таълиф мушоҳида наҷфтодааст ва ҳеҷ маҷмӯа дар назар наёмада...»*. Вай аз тазкирае, ки пеш аз худ Абӯтоҳири Хотунии Соваҷӣ дар охири асри XII ва аввали асри XIII бо номи «Маноқиб-уш-шуаро» (сифатҳои ҳамидан шоирон) навиштааст, як бор ёд карда бошад ҳам, онро аз афти қор тазкира нашуморидааст, ки асари худро аввалин тазкира номидааст. Давлатшоҳи Самарқандӣ ҳам дар «Тазкират-уш-шуаро»-и худ, бо вучуди онро чанд бор ном бурдан, вале аз тазкираи «Лубоб-ул-ал-боб» беҳабар будан, асари худро аввалин тазкирани адабиёти форсу тоҷик номидааст. Аз ин гуфтаи ӯ низ маълум мешавад, ки «Маноқиб-уш-шуаро» маҷмӯаи шеърҳои шоирон ва тавсифи ҳислатҳои хуби онҳо будааст магар, ки ҳар ду тазкиранавис ҳам онро тазкира нашуморидаанд.

Тазкирани «Лубоб-ул-ал-боб» аз 12 боб иборат аст:

Боби аввал: дар фазилати шеър ва шоирӣ,

Боби дуюм: дар маънии аввал қасе, ки шеър гуфт,

Боби сеюм: дар маънии шеър аз тариқи луғат,

Боби чаҳорум: дар маънии аввал шеъри порсӣ қӣ гуфт,

Боби панҷум: дар латифи ашъори салотин ва мулук ва умаро,

Боби шашум: дар латифи ашъори вузароъ ва судур ва қуфот,

Боби ҳафтум: дар латифи ашъори анма ва уламо ва судур ва фузало,

Боби ҳаштум: дар латифи ашъори шуарои оли Тоҳир ва оли Лайс ва оли Сомон ва ин табақаи авваланд,

* Муҳаммад Авфӣ. Лубоб-ул-ал-боб, Техрон, 1335 х. ш., с. 12 таҳияи Саид Нафисӣ.

Боби нухум: дар латоифи шуарои оли Носир ва ин табакаи дуюманд,

Боби даҳум: дар табакоти шуарон оли Салчук то охири аҳди султон Саид ва ин табакаи сеюм будаанд,

Боби ёздаҳум: дар зикри шуарои ин қарн, ки баъд аз аҳди давлати Санҷар будаанд то ин аҳд.

Боби дувоздаҳум: дар латоифи ашъори судур, шуаро ва афозил, ки бад-он-ҳазрат муассиманд.

Чунон ки аз бобҳои тазкираи Авфӣ хувайдост, дар он масъалаҳои назариявӣ, таърих, шарҳи ҳол мавҷуд аст. Пеш аз ҳама, қимати ин асар дар он аст, ки ҳамчун тазкираи аввалин ё дуюмин (агар «Манокиб-уш-шуаро» аввалин бошад) ба забони тоҷикӣ-форсӣ дар бораи фактҳои адабиёти форсу тоҷики то солҳои 30-юми асри XIII мувофиқи фаҳмиши илмию адабии он вақта маълумот медиҳад, вале бояд қайд кард, ки маълумотҳои додаи ӯ ҳамчун факти адабӣ қиматбаҳо бошад ҳам, ба илми адабиётшиносии советӣ бояду шояд мувофиқат намекунад. Мо бояд онро ба таври интиқодӣ омӯзем:

1. Таърихи адабиётро ҳамчун ҷараёни адабӣ ва мафкуравӣ дар образҳо маънидод накардааст. Умуман мафҳуми образи бадеӣ дар он равшан нест.
2. Адабиёти бадеиро ҳамчун ҷараёни ягона маънидод кардааст, дар он мафҳуми синфиёт, халқият вачуд надорад.
3. Давраи таърихии адабиётро на аз рӯи пояҳои инкишофи ҷамъият, балки хонадонҳои феодалӣ муайян ва ба онҳо вобаста кардааст.
4. Идеологияи асосии муаллифи асар мафкураи синфи ҳоким буда, ӯ мувофиқи тезиси идеологияи синфи ҳоким, мафкураи ҳоким амал карда, материалҳо гундошта, аввал шоирони аз подшоҳу амирон баромада, баъд вазирон, садрҳо — рӯхониён, имомҳо ва дигаронро дар ҷои аввал гузоштааст, ҳол он ки онҳо аз намоёндагони аҳли адаб пабуданд. Аз ин сабаб, асосгузори адабиёти классикӣ дар ин асар ба назар намоён нестанд.
5. Дар боби «шеър ва шоирӣ» эҷоди адабӣ на ҳамчун истеъдоди фитрии шахс, ҳодисаи идеологӣ ва инъикоси ҳаёт дар образ, балки маҳсули сухан, ки он ҳам «доди худо» ба инсон ҳост, маънидод шудааст, ки идеалистӣ мебошад. Дуруст аст, ки ӯ суханро «қолаби рӯҳ», яъне калимаро шаклу маънии онро рӯҳ номидааст, вале фаҳмиши идеалистона дорад. Ғайр аз ин, шеърро шоириро аз нуқтаи назари манфиатҳои дарборӣ маънидод ва дар айни замон шоирони хушомадгӯӣ ва манфиатпарастро мазаммат менамояд, ки дуруст аст: «Аксарияти шуарои замон рухсорай баёни худро ба дуди тамаъ тира ва чашми фазл ва фасоҳатро ба губори вақоҳат хира мегардонанд»*. Вай дар ин маврид сарфаҳм нарафтааст, ки адабиёт ҳамчун идеология

* Ҳамон асар, с. 11.

ва надстройка ба базиси худ — сохти иқтисодӣ, сиёсӣ ва давлатии замон хизмат мекунад. Ӯ суҳанро ба оби зиндагии Хизр ташбеҳ кардааст, ки манбаи он сиёҳии давог аст: «Сухан чашман ҳайвонест, ки сафои ӯ ҳамеша аз зулмоти давог метобад ва Хизри назму наср аз ӯ ҳаёт меёбад»**. Аз рӯи гуфтаи дигар, масалан Рашидӣ:

Сухан гар чи мансур некӯ бувад,
Чу манзум гардад, накутар бувад.

Назро аз наср афзал медонад.

6. Дар боби дуюм, ки «шеър аз тариқи луғат» номида шудааст, муаллиф кӯшиш кардааст, ки маънои шеър, шоир ва шоирро эзоҳ диҳад «Бибояд донист, ки шеърро маъно илм аст, яъне донише, ки арбоби фитрат бад-он чизе фаҳм кунанд ва идроки ин табақа бад-он муҳит шавад ва маънии шоир олим бувад, яъне доно, ки маонии дақиқро идрок кунад ва маънии дақиқ он ки фитрати ӯ дар зери пардаи замири ҳаёл бозиҳои латиф намояд ва илм умумӣ дорад ва шеър хусусӣ, зеро ки ҳар кас, ки чизе идрок кунад ва маънии дақиқро дарёбад, ӯро шоир нашояд хонд ва итлоқи ин лафз бар вай хато бувад»*.

Аз ин гуфтаҳо чанд маъно ба назар мерасад: а) маънои луғавии шеър, ки доништан ва фаҳмидани нуктаҳои борик аст. Ба ин маъно, яъне ҳамчун василаи идроки чизҳо ва маъниҳои шеърро илм, шоирро олимӣ ва шоирро олим номидааст. б) Шеър воситаи маърифати ашъе ва манбаи дониш. в) Азбаски чунин эзоҳ байни илму шеър ва олимӯ шоир омехтагӣ овардааст, ифода «дар пардаи замири ҳаёл бозиҳои латиф намояд»-ро ба қор бурдааст, ки шояд муроди Авфӣ аз ин нақш, сурат — образ бошад. Он гоҳ гуфтаи мумкин аст, ки ӯ дар маънидоди шеър кӯшишҳои аввалин кардааст. г) Фарқи олимӯ шоирро дар умумӣ ва хусусӣ будани баёни фикри онҳо дидааст, ки фаҳмо нест. Шоир набудани ҳар як каси идоракунандаи фикрҳои дақиқро даъво кардани ӯ дуруст аст, вале ба даъвои дар боло баёнкардаи вай зид аст. Ин зиддият аз он сабаб аст, ки фарқи ҳақиқии илму шеър ва олимӯ шоирро наёфтааст. д) Маънои истилоҳи шеър эзоҳ дода нашудааст. е) Вазифаи иҷтимоӣ ва тарбиявии шеърӯ адабиёт қайд нагардидааст. ж) Дар бораи вазн, қофия ва радифи шеър чизе нагуфтааст. Дар гузашта баъзе олимони шеършинос барои шеър вазну қофияро шарт намешумориданд. Шояд Авфӣ ҳам пайрави онҳо бошад. Дар ҳақиқат дар таърифи шеър, ки дарки маъниҳо ва нуктаҳои амиқ номида шудааст, вазну қофия зикр нашудааст.

7. Дар боби сеюми китоб таъкид шудааст, ки шеърӣ аввал-

* Ҳамон асар, с. 16

** Ҳамон ҷо.

ро дар адабиёти араб хазрати Одам гуфтааст. Ин фикр мохияти афсонавӣ дорад.

8. Дар боби чорум дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ гуфтани шеърӣ аввал ба шоҳзодаи эронӣ Бахроми Гӯр ва он ҳам вобаста ба адабиёти араб нисбат дода шудааст, ки низ хилофи таърих мебошад. Аввало сарчашмаи каломи бадеи дар адабиёти халқ фольклор аст. Дигар он, ки адабиёти бадеии китобатӣ пеш аз Бахроми Гӯр — пеш аз мелод мавҷуд буд, вале Авфӣ дар ин бора маълумоте надодааст. Ӯ аз рӯи таассуби дини ислом адабиёти қадимро, ки мазмуни маҷусӣ дорад, ба эътибор намегирад.

Ақидаи Авфӣ дар бобати баъд аз истилои араб дар вобастагӣ бо забон ва адабиёти араб инкишоф ёфтани забону адабиёти форсу тоҷик дуруст аст.

ДОИРАҲОИ АДАБИИ ДАРБОР

Чи тавре ки дар боло ишорат рафт, дар асрҳои XI—XII доираи ягонаи адабии дарбор набуд, зеро ягонагии давлат ва мамлакат, ки дар асри X вучуд дошт, барҳам хӯрда, марказон нави сиёсӣ, илмӣ ва адабӣ ба вучуд омада буд. Чунин ҳолат ягонагиро вайрон мекард, рақобатро зиёд менамуд, майлҳои маҳалларастиро бештар ошкор месохт ва ривож меод. Дар ҳамаи доираҳои адабӣ, ба ғайри мулуки Ғурия, як хислати умумии сиёсӣ мавҷуд буд, ки он дар қасидасароӣ мадҳкардани подшоҳони бегонаи истилогар аст. Онҳо силсилаи хонадонҳои феодалонеанд, ки ба истиқлолияти сиёсии халқу мамлакат футур овардаанд. Подшоҳони бегона ҳамчун подшоҳони «худӣ» тавсиф ёфтаанд. Пас, шоирони доираҳои адабии нави хонадонҳои феодалии турк равияи асосии адабиёти асри X—замони Сомониёнро, ки дар қасидаҳои мадҳия ва дostonҳои қаҳрамонӣ, ақидаи шуубия, истиқлолияти сиёсӣ ва хиссиёти ватандӯстиро тараннум мекарданд, давом надодаанд, зеро ба манфиатҳои сиёсии хонадонҳои нави феодалӣ зид буд. Шоирони мадҳ дар нимаи аввали асри XI анъанаи услубии адабиёти асри X сахли мумтанеъро аксар дар доираи адабии Ғазна давом дода бошанд ҳам, тадриҷан аз он баргаштанд ва ба услуби душворфаҳм ва бештар ба калима ва иборани арабӣ муроҷиат намуданд. Дар тасвири манзараи табиат ва ҷангу сафарҳои ғолибона аз тасвирҳои анъанавии реалистии асри X дур рафтани мушоҳида мешавад. Ин ҳолат дар мисоли қасидаҳои мадҳияи Амъақи Бухорӣ, Амир Муиззӣ, Рашиди Ватвот, Заҳири Форъебӣ ва ғайра дида мешавад. Дар назди қасидаҳои мадҳия вазифае меистод, чунон ки дар асри X буд. Дар ин асрҳо аристократияи ҳарбии турк дар масъалаи маишат аз халқи асосии худ ҷудо шуда буд. Аз ин рӯ, аҳволи қасидаҳои мадҳия ва эҷодкунандагони он дар ҳолати ногувор буд. Зебӣ, образ

ва шаклҳои бадеии қасидаҳои мадҳия ба ҳокимони нав, бештар ба аскару ҳамқабилаҳои онҳо номафҳум. Қасидаҳо афкори умумро дар атрофи подшоҳ фақат дар дарбор як андоза ташкил карда тавонад ҳам, диққати доираҳои васеи оммаҳо, ки подшоҳони турк ба онҳо такъя мекарданд, ҷалб карда наметавонист. Бинобар ин, шоирони дарбор ва қасидаҳои дарборӣ расман ва бештар зоҳиран вучуд дошта бошанд ҳам, он аҳамияти бузургро, ки дар асри X қасб карда буданд, надоштанд. Доираи адабии дарбор дар дарбори он сулолаи подшоҳӣ зоҳиран вучуд дошт, барои он ки гуё он сулола илму адабиётдӯст буд. Шоирон ҳам, ки ба ақидаи деҳқонии адолатталабӣ бовар доштанд, дар симои подшоҳони худ ҳокимони илму адабиётдӯстро дидани мешуданд ва ривоҷи шеърро шоирро орзу менамуданд. Аз ин ҷост, ки шеърро шоирӣ аз подшоҳ дида, ба худ шоирон бештар даркор буд. Аз ин сабаб, ба шоир шарт набуд, ки шеъри ӯро подшоҳ ва ё лашкариёни вай фаҳманд, қасида барои он лозим буд, ки шоир ҳаққи қалам гирад ва мартабае дар дарбор пайдо кунад. Бесабаб нест, ки сарвазири Салҷуқӣ Низоумулмулк дар «Сиёсатнома»-и худ шоиронро як гурӯҳи муфтахӯрон номидааст. Шоирон ҳам дар чунин муҳит бештар худро хору залил медиданд ва аз шоири дарбор буданашон пушаймон буданд:

Эй бародар, бишнави ин рамзе зи шеърро шоирӣ,
То зи мо мушти гадоёнро ба мардум нашмарӣ.

(*Анварӣ*).

Ғайр аз ин, муҳити дарбор, ки пур аз фитнагарӣ буд, барои шоирони боистеъдод хавфнок буд, зеро ҳар яке барои мавқеашро мустаҳкам намудан худро ба шохе ё вазире наздик карда, ба дигаре тӯхмат ва ӯро қурбон мекард. Бо фитнаи дарбориён ва амри султони ғазнавӣ 19 сол дар зиндон нишастани Саъди Салмон ҳақиқати таърихист. Илова бар ин, шоҳон инҷик, якрав ва худраъйанд. Дар назди онҳо будан ҳар замон хатаре дошт. Ба фармони Отсиз султони Хоразмшоҳ зинда ба зинда дар даръёи Омӯ ғарқ карда шудани Адиб Собирӣ Тирмизӣ, бо фармони Санҷар тахтакулоҳ карда, аз дарбор ронда шудани Анварӣ, бо фармони шервоншоҳиҳо дар ҳаёти нишастани Ҳоконӣ ва дар ҳучрааш қатл гардидани Байлақонӣ ва ғайра мисолҳои кофист. Аз ин ҷост, ки шоирони носеҳ ба подшоҳон аз дур панд додан, вале ба хизмати онҳо нарафтандро тавсия карданд. Ин фикр тақвияи ақидаи Абӯшақури Балхист, ки дар боло дида будем:

Бигзор маоши подшоҳӣ,
Қ-оворагӣ оварад сипоҳӣ.
Аз сӯхбати подшаҳ буларҳез
Чун пунбаи хушк з-оташи тез.

Он оташ агар чи нур зи нур аст.
Эмин бувад он касе, ки дур аст.
Парвона, ки нури шамъ афрӯхт,
Чун базмнишини шамъ шуд, сӯхт.

(Низомӣ)

Идеологияи ҳукмрони замон — идеологияи динию феодалии мутаассибона буда, подшоҳони турк ҳамаҷониба онро ҳимоя мекарданд. Адабиёти майлҳои феодалиро адабиёти майлҳои халқӣ, дар мисоли шеърҳои сӯфиёнаи Саной дар шеъри «Дар ҳаққи шоирони бад» ва Носири Хисрав «Мазаммати шуаро», танқид ва мазаммат кардааст.

Шакли асосии шеърии майлҳои феодали дар асрҳои XI—XII ҳам шакли қасида буда, дар қасидасарои Унсурӣ, Манучехрӣ, Фарруҳӣ, Заҳири Форъебӣ, Анварӣ, Ҳоқонӣ ва ғайра ба пояи баланди он расидаанд. Дар мисоли баъзе рубоиҳои мадҳия, аз қабилӣ рубоии мадҳияи Амир Муиззӣ ба Маликшоҳ ба доираи дарбор дохил шудани шакли рубоӣ мушоҳида мешавад, аммо ҳислати умумӣ нашош.

Шоирони дарбор, чунон ки Г. Плеханов қайд кардааст, аз рӯи маҷбурият шеър намегуфтанд, моддоҳӣ кори бад бошад ҳам:

Хирад бар мадҳи ноаҳлон бихандад,
Ки кас бар гардани ҳар мӯҳра бандад?!
Туро аз хештан худ шарм н-ояд,
Ки ҳар чоят дурӯге гуфт бояд?!

(Носири Хисрав).

расму одати онвақта буд ва аз тарафи дигар, аз рӯи ихлос ва ақидаи адолатталабии деҳқонӣ равнақу ривочи илму адаб ва халқу кишварро аз подшоҳони одилу халқпарвар ва бомаърифат тасаввуршуда орзу мекарданд. Аз ин сабаб ба ёрии моддии подшоҳон, ки неъматҳои моддӣ ва ҳазинаи мамлакат дар дасти онҳо буд умедвор буданд. Чунин умедворӣ аҳамияти бузурги шеъру адабро, ки бояд ба оммаҳои васеи халқ хизмат мекард, меравонд. Бесабаб нест, ки шоири қолибдори майлҳои халқӣ Носири Хисрав тамаъқорӣ шоирони дарборро мазаммат кардааст:

Зи маънӣ қони ишонро хабар нест.
Сухан-шон чуз барои симу зар нест.

Аз ин гуна кор ор доштани шоирони майлҳои халқӣ:

Амирони каломанд аҳли ашъор,
Худошон тавба бидҳад аз чунин кор.

ақидаи халқиеро ба миён овардааст, ки дурри калом бадеиро зерӣ пой нопоки шоҳон нарезанд:

Ман онам, ки дар пой хукон нарезам,
Мар ин қимати лафзи дурри дариро.

Ин қасидаҳо дар бисёре мавридҳо аз ҷиҳати бадеияти паст ва аз ҷиҳати ғоя ба ҳимояи манфиатҳои синфи ҳоким бошанд ҳам, аз сабаби акс кунонидани воқеаҳои таърихӣ, этнографӣ, иқтисодӣ забон, воситаҳои тасвир, санъатҳои шеърӣ ва тасвири табиат ва ғайра беаҳамият нестанд.

ДОИРАИ АДАБИИ ҒАЗНАВИЁН

Давраи пуршӯхрати доираи адабии Ғазнавиён замони ҳукмронии Султон Маҳмуд, Султон Масъуд, Баҳромшоҳи Ғазнавӣ ва дигарон аст. Машҳуртарин шоир ва маликушшуарои дарбори ғазнавиён Унсурӣ мебошад. Аз рӯи гуфтаи таърихнависон дар доираи адабии Ғазна 400 шоири дарбор будааст, ки султонҳои мутаассиби ғазнавиро мадҳ мекарданд. Ҷангҳои ғоратгаронаи аз номи ҷиҳоди динӣ дар Ҳиндустон гузаронидаи ӯро, ки ӯё барои паҳн намудани дини ислом мекарда бошад, тавсиф намудаанд. Як хислати хуби услуби адабии Ғазна дар ин аст, ки анъанаи адабии содданависии асри X-ро махсусан дар нимаи якуми асри XI давом додааст. Аз таносуби миқдори хурди шеърҳои шоирони ин доираи адабӣ пай бурдан мумкин аст, ки ҷои асосиро шакли шеърҳои дарбор қасидаи мадҳия ишғол намудааст, ғазал ҳоло ҳам мавқеи хурд дорад. Аз дostonҳои Айюкӣ («Варқа ва Гулшоҳ») ва Унсурӣ («Вомику Ӯро», «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбаҳр ва айнулҳаёт») ва ғайра маълум мегардад, ки шакли шеърҳои дoston дар доираи адабии ғазнавиён мавҷуд будааст, вале сюжетҳо аз ҳаёти халқҳои дигар — арабу Ӯнону Ҳиндустон гирифта шудаанд.

АБУЛҶОСИМ ҲАСАН БИНИ АҲМАДИ УНСУРИ (970—1941)

Унсурӣ дар шаҳри Балх таваллуд шудааст. Айёми ҷавонии ӯ дар охири соли салтанати Сомониён гузаштааст. Вай дар аввалҳои фаъолияти ҳаёти худ бо тичорат машғул буд. Аз рӯи нақли тазкиранависон баъд ба фикри таҳсили илм афтада, ғуломони худро озод карда, ба таҳсил шурӯъ намуд. Устои ӯ дар илм ва шеър Абулфарачи Саҷзӣ (ваф. 1002) будааст. Баъди таҳсили камолот ва аз худ намудани санъатҳои шеърӣ бо ёрии бародари хурди Султон Маҳмуд Наср бини Сабуктегин ба хизмати дарбори шоҳ даромадааст. Ӯ дар дарбори Султон Маҳмуд ва писари ӯ Масъудшоҳ вазифаи Маликушшуарогиро адо мекардааст. Дар шаҳри Ғазнин вафот ёфт.

Аз осори адабии ӯ як девони шеърҳо ва се дostonро ном мебаранд.

Аз достони «Вомику Узро» 515 байт, аз ду достони дигараш байтҳои ҷудоғона мондааст. Девони шеърҳоиаш низ ҳамаи ашъори ӯро дар бар намегирад.

Унсурӣ дорон се дoston бошад ҳам, дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун қасидасарое, ки аксарияти қасидаҳоиашро ба султон Маҳмуд бахшидааст, машҳур мебошад. Султон Маҳмуд барои «Шоҳнома» Фирдавсро озор дода, қимати асари ӯро паст зад, вале барои қасидаҳои мадҳияи ба худаш бахшидашуда ба Унсурӣ инъоми фаровоне дод, то ки «илму адабиётдустии» худро нишон диҳад, вале дар амал поя ва обрӯи ҳокимияти худро мустаҳкам менамуд. Ҳоконӣ қайд намудааст, ки Унсурӣ аз инъоми султон Маҳмуд деғдони худро аз нуқра ва асбоби зиндагиашро аз тилло созонд:

Шунидам аз нуқра зад деғдон,
Зи зар сохт олоти хон Унсурӣ.

Микдори мукофотҳо ба ҳадде зиёд буд, ки Унсурӣ қасида навишта, илтимос кардааст, ки ҳадъро ба вай камтар диҳанд, вале Султон ин дафъа даҳони ӯро лур аз тилло кардааст. Тиллоҳои аз ғорати халқу мамлакат ва тоҷони Ҳиндустон бо баҳонаи ғазо ҷамъкардаи худро аз Фирдавси дарег дошта, ба Унсурӣ фаровон додани Султон Маҳмуд бесабаб набуд. Дар қасидаҳои мадҳияи ӯ шахси султон Маҳмуд ва сиёсати давлати ғайри қонуни зӯрваронаи ӯ таърифу тавсиф ва дастгирӣ шудааст. Аз ин сабаб, қасидаҳои ӯ ҳарчанд ки аз ҷиҳати санъатҳои шеърӣ ва махсусан тасвири манзараи табиат ва манзили боғу бӯстон ҷолиби диққатанд, вале аз ҷиҳати сиёсӣ на он вазифаҳоеро адо мекарданд, ки қасидаҳои Рӯдакӣ ва Дақиқӣ ба ҷо овардаанд.

Шакли дигари шеърҳои Унсурӣ ғазал ва рубоӣ мебошад. Бо иқрории худи ӯ, ғазалҳои вай ба дараҷаи ғазалҳои Рӯдакӣ набудаанд:

Ғазал рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман рӯдакивор нест,
Агарчи бикӯшам ба бориқӣ ҳам.
Дар ин парда андар маро бор нест.

Дар ҳақиқат, дар ғазал ва рубоӣҳоиаш, ки дар мавзӯи ишқанд, он санъатҳои баланд, самимият, садоқат ва сӯзише, ки дар осори Рӯдакӣ мебинем, нест. Бештар тасвири зоҳирии маъшуқа, ки аксари онҳо ғуломон ва канизон буданд, акс ёфтааст:

Мушкил шавад ҷу бод ба зулфи ту бигзарад,
Ошиқ шавад касе, ки ба рӯи ту бингарад.
Он лаб намазам, гарчи маро он созад,
Зеро ки шакар ҷун бимазӣ бигдозад.
Чашмам зи ғамо-ш заргарӣ оғозад
То бигдозад ақиқу бар зар бозад.

Дар бораи «Сурхбут ва Хингбут», «Шодбахр ва Айнулҳаёт» муҳокама рондан душвор аст, зеро дар даст нест. Аз сюжет ва қахрамонҳои достони «Вомику Узро» маълум шуд, ки аз ҳаёти Юнониён ва адабиёти Юнони қадим иқтибос мебошад. Ин факти адаби барои он ҷолиби диққат аст, ки шоир ба сюжети адабиёти Юнони муроҷиат намуда, алоқаи адабиро пурқувват кардааст. Аз тарафи дигар ба назар мерасад, ки аз ҳаёти халқ ва сюжетҳои қадимаи достонҳои адабиёти худ дури ҷустааст. Ин ҳолат шояд аз он сабаб бошад, ки Султон Маҳмуд бо вучуди қариб фаромӯш қардани туркнаҷодӣ ва худро аз хонадони Сосониён ба қалам додан, ба сюжету қахрамонҳои адабиёти халқҳои эронӣ тоқат надошт. Аҷаб нест, ки сюжет ва воқияти ақсуқандани «Сурхбут ва Хингбут» аз ҳаёти Хиндустон бошад.

Аз ин рӯ, мавқеи Унсурӣ дар таърихи адабиёти тоҷику форс бузург нест.

ФАРРУХӢ (ВАФ. 1038)

Абулҳасан бини Чулуғ Фаррухӣ дар Систон таваллуд ёфтааст. Падараш аз ходими ва мулозимони дарбори амрони Систон амир Халаф бини Аҳмад будааст. Фаррухӣ баъд аз таҳсили мадраса санъати мусиқӣ ва муғаннигири ҳам назарӣ ва ҳам амалӣ пурра аз худ намудааст. Вай дар ин бора дар шеърҳои ӯ ишора кардааст:

Шаҳи Рум хоҳад, ки то ҳамчу ман
Ниҳад пеши ӯ барбате бар канор.

Руд мегираму мегӯям: Хон то фардо,
Шугли фардо бин, чуи пеш бувад се сад рох,

Гоҳ гуфт: Биёву руд бизан,
Гоҳ гуфт: Биёву шеър бихон.

Аз калмаҳои «барбат», «руд» ва «шеър» маълум мегардад, ки хонандаву навозандаву шоир будааст. Бо ин хунаро ва андак қушиш ба дарбори шоҳон роҳ ёфтани душвор набуд. Аз рӯи нақлҳои тазкиранависон Фаррухӣ дар хизмати яке аз заминдорони Систон будааст. Ин шахс одами хасис буда, ҳар сол ба хизматгори худ 200 дирам ва 250 пуд ғалла хизматона медодааст. Бинобар ин, аз саҳтӣ ва бори вазнини рӯзгор аз дасти хоҷаи худ гурехта аз Систон ба Чағониён ба дарбори амири Балх Абдулмузаффари Тоҳирии чағонӣ омада, хизмати дарборро баҷо овардааст. Дар бораи сафари ӯ аз Систон байти зерин гувоҳӣ медиҳад:

Бо қорвони ҳулла бирафтам зи Систон,
Бо ҳуллаи танида зи дил бофта зи қон.

Вай баъд аз он ки дар Балх шӯхрат баровард, бо талаби султон Махмуд ба Ғазнин рафт ва дар ин ҷо низ иззату икром дид ва дар ҳамон ҷо вафот кард.

Мероси адабии Фарруҳӣ аз қасида, ғазал, рубоӣ ва тарҷеъбанд иборат аст, ки дар як девони шеърҳо чамъ оварда шудааст. Микдори шеърҳояш аз 230 қасида, 28 ғазал, се тарҷеъбанд ва 4 рубоӣ иборат будааст. Шеърҳои Фарруҳӣ дар шакли девон дар соли 1311 ҳиҷрӣ (1894) дар Техрон ҷоп шудааст.

Аз таносуби микдори шаклҳои шеърнаш маълум мегардад, ки қасидаи мадҳия дар эҷодиёти ӯ ҷои асосиро ишғол кардааст.

Дар қасидаҳои Фарруҳӣ ифодаи идеологияи феодалӣ ҳамчун мафкураи синфи ҳукмрон мавқеи асосӣ дорад. Баромади иҷтимоии ӯ аз табақаи поёни ҷамъият бошад ҳам, инъомҳои зиёди султон Махмуд ӯро ба ҷодаи давлатмандон гузоштааст, ки бо он фахр дорад.

Вай ҳамроҳи султон Махмуд ба бисёр сафарҳои ҳарбии ӯ иштирок карда, ба онҳо қасидаҳои мадҳия бахшидааст. Аз ин рӯ, аҳамияти таърихӣ дорад, вале моҳияти гонатгаронаи он сафарҳои фаш накардааст. Масалан, дар қасидаҳои «Ғатҳи Хоразм», «Пул бастанӣ Султон Махмуд ба Ҷайҳун», «Васфи кохи Сумъи Махмуд», «Лашкарқашии Махмуд ба Ҳинд», «Сафари Суминот», «Афрӯхтани оташи сада», «Ҷашни наврӯз» ва ғайра. Аз мадҳу санои қасидаҳояш дида, ташбиби қасидаҳои ӯ ҷолиби диққат аст, зеро дар онҳо манзараҳои табиат, саргузаштҳои ошиқона, базмҳои дарборӣ ва боғу бӯстонҳои шоҳӣ хеле моҳирона тасвир ёфтааст:

Имсол тозарӯйтар омад ҳаме баҳор,
Ҳангоми омадан на бад-ин гуна буд пор.
Пор аз раҳ андар омад чун муфлиси ғариб,
Бе фаршу бе таҷаммулу бе рангу бе нигор.
В-имсол пеш аз он ки ба даҳманзиле расад,
Андар кашид хулла ба дашту ба кӯҳсор.
Бар дасти бед баст зи пирӯза дастбанд,
Дар гуши гул фиканд зи бечода гӯшвор.
Аз кӯҳ то ба кӯҳ бунафшасту шанбалид,
Аз пушта то ба пушта суманзору долазор.

Дар эҷодиёти Фарруҳӣ ғайр аз мадҳия ва ғазалҳои ошиқона, шеърҳои панду ҳикмат низ мавҷуд аст. Яке аз онҳо шеърест, ки дар он фазилати шахси ҳунарманд тараннум ёфтааст:

Шарафу ҳиммату қадри ту ба фазлу ҳунар аст,
Не ба дидору ба динору ба суду ба зиён.
Ғар бузурге, ки ба фазлу ба ҳунар гашт бузург,
Нашавад хурд ба бад гуфтан ба ҳамону ба фалон
Ғарчи бисёр бимонад ба наём андар теғ,
Нашавад кунду нагардад ҳунари теғ ниҳон...

Шер ҳам шер бувад, гарчи ба занҷир бувад,
Набарад банду килода шарафи шери жиён.

Шеърҳои Фарруҳӣ аз ҷиҳати забон хеле содда ва ба дараҷаи баланди бадеият меистод. Аммо хеле ҷои таассуф аст, ки ин ҳама маҳорати шоир ба мадҳи султонҳо бахшида шудааст, бинобар ин, шӯҳрати ӯро баланд намегардонад.

МАНУЧЕҲРИ ДОМҒОНИ (ВАФ. 1941)

Абулначм Аҳмад бинни Яъқуб дар Домғон, ки яке аз дсҳаҳои Хуросон буд, таваллуд ёфтааст. Вай дар ҷавонӣ аз Абулфараҷи Саҷзӣ таълими илму адаб гирифтааст. Др бораи дошишмандии худ ба тариқи фаҳрия гуфтааст:

Ман бидонам илми тиббу илми дину илми наҳв,
Ту надонӣ долу золу рову зову сину шин.

Баъд аз таҳсили илм ва камоли шеър ба хизмати дарбори Манучеҳр бинни Қобус, ки ҳумкрони Гургон буд, дохил шуд ва таҳаллуси «Манучеҳрӣ»-ро аз номи ҳамин ҳоким гирифтааст. Баъд аз вафоти амир Манучеҳри Фалақулмаолӣ, ки дарбори адабии Гургон барҳам хурдааст, Манучеҳрӣ қасидае бо ташбиби «шамъ» ба номи Унсурӣ гуфта, бо ёри ва дастгирии ӯ ба дарбори султон Маҳмуд дохил шуд, то замони писари ӯ Масъудӣ аввал ва писари вай Муҳаммад шоири дарбор ва ба шарофати қасидаҳои мадҳия хеле иззату эҳтиром дидааст. Аз рӯи гуфтаи маъхазҳо султон Маҳмуд ба вай лақаби «тарҳонӣ» додааст, ки одатан ба одамони шучоъ ва ҷанговар меодаанд. Дар Ғазнин вафот ёфт.

Мероси адабии Манучеҳрӣ аз як девони қасидаҳо, ғазал, рубоӣ ва қитъаҳо иборат аст. Дар қасидаҳо, ки равияи умумӣ мадҳия аст, лаҳзаи ҷолиби диққат он аст, ки мисли Фарруҳӣ дар ташбиби қасоидоташ бештар тавсифи баҳор, тирамоҳ ва саргузаштҳои ошиқонаро акс кунонидааст:

Хезеду хаз оред, ки айёми хазон аст,
Боди хунук аз ҷониби Хоразм вазон аст.
Он барги хазон аст, ки бар шохи разон аст.
Гӯй ба масал пираҳани рангрзон аст.
Дехқон ба таҷҷуб сари ангушт газон аст,
Қ-андар ҷаману боғ на гул монд, на гулно.
Ҳангоми баҳор асту ҷаҳон чун бути Фархор.
Хез эй бути Фархор, биёр он гули беҳор.

Дар шеърҳои Манучеҳрӣ санъатҳои луғз (чистон) мавқеи намоён дорад. Дар ашъори ӯ тақаллуфи шоирона, яъне бозии сухан, ки мусаммат ном дорад, дорои мавқеи калон аст ва он-

ро аз эҷодкунандагони ҳамин санъат мешуморанд. Шеъре, ки банди аввали онро дар боло намуна овардем, дар ҳамин санъат аст. Шеърҳои ӯ аз ҷиҳати оҳанг тантананок мебошанд.

МАСЪУДИ САЪДИ САЛМОН (1046—1122).

Намунаи барҷастаи ҷиҳти дарбор тақдирӣ Масъуди Саъди Салмон аст. Зодгоҳи падари Масъуди Саъд шаҳри Ҳамадон буда, Саъд баъд аз Ҳамадонро забт кардани султон Маҳмуд ва писараш Масъудро ҳоким таъин намудани ӯ ба хизмати ҳоким наздик шуда, пас аз истилои Ҳиндустон ва Масъудро аз Ҳамадон ба Лоҳур ба ҳокимӣ таъин намудани ӯ ҳамроҳи ҳоким ба Лоҳур рафта, истикоматкунандаи он ҷо гардидааст. Масъуди Саъд дар он ҷо дар соли 1046 таваллуд ёфтааст «Салмон» таҳаллуси шоирӣ ӯст. Баъд аз таҳсили камол ва дорои донишҳои зарурӣ замон шудан ва аз худ намудани забони арабӣ ва ҳиндӣ ба доираи адабии дарбор дохил гардидааст ва бо ҷиҳти дарборӣ ҳукми подшоҳи ғазнави дар муддати қариб бист сол дар яке аз қалъаҳои кӯҳӣ, ки Ной ном доштааст, зиндонӣ шудааст:

Нолам ба дил чу ной ман андар ҳисори Ной,
Пастӣ гирифт ҷиммати ман з-ин баландҷой.
Орад ҳавои Ной маро нолаҳои зор,
Чуз нолаҳои зор чӣ орад ҳавои Ной?

Шоир дуруст қайд кардааст, ки агар истеъдоди шоирӣ ва шеърҳои ӯ намешуд, зиндонии қариб бистсола ӯро мисли ҳазорон зиндонӣни он замон нобуду гумном мекард:

Гардун ба дарду ранҷ маро кушта буд, агар
Пайванди умри ман нашуди назми ҷонфизой.

Адабиётшиносон миқдори мероси адабии ӯро 16 ҳазор байт тахмин кардаанд, ки аз қасида, ғазал, қитъа ва рубой иборат аст. Ҳар чанд ки дар ашъори ӯ мадҳия хиссу ҳаяҷони ошиқона ва панду ахлоқ зиёд аст, вале миқдори хеле зиёди ашъори ӯ ҳасбуҳолӣ буда, аз силсилаи ҳасбиёт аст:

Торе аз мӯи ман саҷед набуд,
Чун ба зиндон малик маро биншонд.
Мондам андар балову ғам чандон,
Ки яке мӯи ман сиёҳ намонд.

Нишастаам зи қадам то сар андар оташу об,
Тавон нишастан сокин чунон дар оташу об.

ДОИРАИ АДАБИИ ҚАРОХОНИЁН

Баъд аз Мовароуннаҳр — як қисми қаламрави Сомониёнро ишғол намудани Қарохониён марказҳои илмию адабии тоҷикон дар шаҳрҳои Бухоро ва Самарқанд барҳам хӯрд ва шаҳри Баласағун маркази маъмури ва илмию адабии онҳо ба забони турки қарор гирифт ва аз ин рӯ, як муддат ҳаракати адабии тоҷики хомӯш шуда, қувваҳои адабии ба шаҳру кишварҳои атроф — Хоразм, Ғазнин, Нишопур, Фирӯзқӯҳ, Бомиён пароканда шуданд. Дар ин муддат ҳокимони қарохонӣ дар вилоятҳои марказии худ бо омӯхтан ва тарҷума намудани забону адабиёти тоҷику форс машғул шуданд, ки аз гуфтаҳои шоири турки қарохонӣ Юсуф Хас Ҳочиб (асри XI) дар китоби «Қудатғу билӣ» (таълифи 1069-70) маълум аст. Ҳокимони дар вилоятҳои забтшуда ҳукумроникунанда гадричан забон, адабиёт ва маданияти халқи маҳаллӣ — тоҷиконро омӯхта, дар сарои худ доираи адабии ташкил дода, гӯё анъанаи шоҳони гузаштаи маҳаллиро давом додани мешуданд ва худро ҳамчун хони одилу илму адабиётдӯст мешиносонанд. Дар охири асри XI дар Самарқанд маркази қарохониёни дастнишонда ба вучуд омад, ки дар он номи шоирон Рашидии Самарқандӣ ва Амъақи Бухороӣ ба забон гирифта мешавад. Ин шоирон мувофиқи шароит ва талаботи замони худ, забону адабиёти тоҷикро давом дода бошанд ҳам, анъанаҳои ғоявии асри X-ро давом дода натавонистанд, вале намоёндогони ҳаракати адабии замони худ буданд.

АМЪАҚИ БУХОРОИ (ВАФ. 1148)

Шихобиддин Абулначаб Амъақи Бухороӣ шоири охири асри XI ва нимаи аввали асри XII аст. Аз рӯи нақли тазкираҳо «Шихобуддавла» лақаби шоирӣ ӯ буда, «амъақ» ё «амъақӣ» тахаллуси вай аст. Чараёни зиндагии ӯ, аз ҷумла, соли таваллудаш маълум нест. Амъақ мисли шоирони дигари ҳамзамонаш баъд аз таҳсили илму камол тақдир эҷодии худро дар дарбори подшоҳон озмудани шудааст. Як муддат дар доираи адабии султон Санҷари салҷуки дар Марв шоири дарбор будааст. Баъд бо сабабҳои номаълуме ба дарбори Қарохониён ба доираи адабии Самарқанд омадааст (ба дарбори Қутбиддин Абулмузаффар Иброҳим, Насриддин Абулҳасани Наср Хизрхон) ва ба дараҷаи амирушшуарои расидааст. Мувофиқи ривояти тазкиранависон бо Рашидии Самарқандӣ мушоира дорад.

Аз мероси адабии ӯ як девони шеърҳои қасида, рубоӣ, қитъа, таркиббанд ва ғазал, ки аз ҳафт ҳазор байт иборат аст ва дostonи «Юсуф ва Зулайхо» боқӣ мондааст. Қасидаҳои Амъақ аз ҷиҳати равияи мадҳу ситоиши худ бо равияи умумии адабиёти доираи дарбор ҳамоҳангии том дорад. Дар услуби шеърҳои мадҳиявиаш муғлақбаёнӣ, печ дар печ будани ифодаву образҳо

ва тасвирҳои ғайриреалӣ кам нест. Ба тарзи чистон (луғз) баён намудани фикр аз хусусиятҳои услуби баёни вай аст. Масалан, қасидае, ки ташбиби он тасвири шамол мебошад, чунин аст:

Ало, эй мушаббад шамоли муанбар,
Бухори бухурӣ ту, эй гарди анбар.
На руҳӣ, валекин чу руҳӣ мусаффо,
На нури, валекин чу нури мунаввар.
На халқӣ, ки не қисм дорию не қон,
На мурғӣ, ки не пой дориву не пар.
Ҳама пӯиву пой ту дар ту пинҳон,
Ҳама парриву кори ту дар ту музаммар.
Зи ашқоли ту руи дарёе мунаққаш,
Зи осори ту рӯи сахро мусаввар.

Ҳамин услуби маҷозии тасвир, ки муғлақбаёнӣ дорад, дар шеърҳои ишқии ӯ низ мушоҳида мешавад:

Эй орази ту чун гулу зулфи ту чу сунбул,
Ман шефтаву фитнаи он сунбулу он гул.
Зулфайни ту қирест барангехта аз оч,
Зулфайни ту зогест баровехта ҳамвор,
Ду Моҳ ба минқору ду Хуршед ба чангул.

Рухсори ту ширест баромехта бо мул.

РАШИДИИ САМАРҚАНДИ

Ҳар чанд ки соли таваллуд ва вафоти ӯ маълум нест ва дар бораи вай маълумот хеле кам ва ноқис аст, вале аз шоирони маъруфи асри худ (охирӣ XI ва аввали XII) будааст. Маълумоти нисбатан пурраро дар бораи Рашидӣ муаллифи «Таърихи адабиёти форсӣ» Ҳерман Эте додааст. Рашидӣ баъд аз хатми мадраса ва камолоти таҳсилу тақмили маҳорати шоирӣ дар доираҳои адабии қарохониён ва салҷуқиён хизмат кардааст. Шоирӣ дарбори Хизрхони қарохонӣ (аввали асри XII) будани вай ба дараҷаи саидашшуарой доштани уро нақле, ки Низомии Арӯзӣ дар «Чаҳор мақола» оид ба муносибати ӯ ба Амъақи Бухорои овардааст, тасдиқ менамояд (агар саҳеҳ бошад). Рашидӣ бисёр ҳозирҷавоб ва базлагуй буд, ки махсусан барои шоирӣ дарбор лозим буд. Боре Хизрхон дар сӯхбат бо Амъақ пурсидааст, ки ӯ дар бораи шеърҳои Рашидӣ чӣ мулоҳиза дорад. Амъақ ҷавоб додааст, ки «хуб аст, вале андак бенамак аст». Дар ин сӯхбат Рашидӣ ҳозир набуд, вақте ки ҳозир шуд, подшоҳ ба ӯ гуфтаи Амъақро нақл карда ҷавоб гуфтавро тақозо намуд. Рашидӣ бадеҳатан гуфтааст:

Шеърҳои маро ба бенамакӣ
Айб кардӣ, раво бувад, шояд:

Шеъри ман ҳамчу шаккару шахд аст,
Андар ин ду намак намебояд.
Шалғаму бокилост гуфтаи ту,
Намак, эй қалтабон, туро шояд.

Ровӣ нақл мекунад, ки шоҳ аз ин ҷавоб хурсанд шуд. Дар сӯхбаги ӯ одатан ҳар рӯз чор табақ тилло мегузоштанд. Он рӯз подшоҳ ҳар чор табақ тиллоро ба Рашидӣ бахшид.

То кадом дараҷа дуруст будани нақлро тасдиқ кардан душвор аст, вале ин далели он аст, ки Рашидӣ маҳорати ҳозирҷавобӣ, латифагӯӣ ва таъби хуш доштааст.

Лаҳзаи дигари ҷолиби диққат дар эҷодиёт ва ҳиссиёти Рашидӣ ватандӯстӣ ва ифтихори миллист. Масалан, дар замони ҳукмронии феодаҳои турк муносибатҳо ба шоирони классикии миллии давраи ҳукмронии феодаҳои тоҷик Сомониён таъбир ёфт. Баъзе шоирони дарбор аз қабили Муизӣ ва Ҳоконӣ онҳоро ҳаҷву тамасхур кардаанд. Рашидӣ ҳамчун шоири ватанпарвар тарафи эшонро гирифта, эҷоди он шоиронро ҳимоя кардааст. Масалан, ӯ дар бораи миқдори мероси адабии Рӯдакӣ маълумоти қимматбаҳое дода, вайро зебандаи сарвари шоирон донистааст. Шояд аз сабаби барои шоирони ватандӯст номуСОИД будани шаронти дарбори қарохониён бошад, ки Рашидӣ аз ватан ҳичрат карда, аз шахре ба шахре, аз дарборе ба дарборе гаштааст. Вай аз дарбори қарохониён ба дарбори салҷуқиёни Хуросон Тугоншоҳ (ҳукмронинаш байни 1174—1186) ва Мозан дарон Ҳисомуддавла Ардашер (1172—1207) рафта, шоири дарбор шудааст.

Рашидӣ асосан шоири қасидасаро мебошад. Қасидаҳои ӯро аз ҷиҳати шакл ба қасидаҳои Анварӣ баробар медонанд, вале аз ҷиҳати мазмун аз вай пасттар мешуморанд. Рашидӣ ҳам монанди Анварӣ илова ба шоирӣ, аҳли илм — мунаҷҷим ҳам будааст ва аз шоирони забардасти замони худ ба ҳисоб рафта, ӯро ба дараҷаи устодӣ мешинохтаанд. Қасидасарои моҳиру машҳур Заҳири Форъёбро шогирди ӯ медонанд.

Рашидӣ дар охири умраш аз хизмати дарбор ва умуман дунбёҷуӣ даст қашида, гӯшанишин шудааст. Ниҳоят дар шаҳри Табрез вафот ёфтааст ва қабраш дар қабристони «Мақбаратӯш-шуаро»-и Сурхоб будааст.

ДОИРАИ АДАБИИ САЛҶУҚИЁН

Марказҳои сиёсӣ, илмӣ ва адабии Салҷуқиён бештар дар Марви шоҳи ҷаҳон воқеъ гардидааст. Ин шаҳр аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маданӣ обод буд. Дар он китобхонаҳои бой ва мадрасаҳои ҷой гирифтаанд, ки аз онҳо мадрасаи «Низомия» аст, ки дар баъзе шаҳрҳои дигар ҳам ба шарафи номи Низомулмулк таъсис ёфта буд. Подшоҳони аввали салҷуқӣ ҳатто беса-

вод бошанд ҳам, барои афзудани шӯхрати худ ба корҳои илмию адабӣ ва сарвазирони доно эътибор меоданд. Аз шоирони машҳури дарбори салҷуқиён номҳои Амир Муиззӣ, Анварӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Заҳири Форёбӣ, Маҳастиро ба забон гирифтани мумкин аст. Дар ин доираи адабӣ ҳам шакли ҳокими шеърӣ — шакли қасидаи мадҳия буда, идеологияи синфи ҳокими феодалиро ифода мекард ва ҳокимони аҷнабиҳо бо мадҳияҳои иғроқ, идеализация менамуд. Шеърҳои танқидии Носири Хисрав ва Саной ба қасидаҳои дарбори салҷуқиён низ дахл дошт. Дар ташбиби қасидаҳои ин доираи адабӣ бештар тасвири юришҳои ҳарбии султонҳои салҷуқӣ ва ҳаёти дашту кӯҳҳо, ки гузаргоҳи лашкариён онҳо буд, тасвир ёфтаанд. Аммо аз сабаби ба ҳокимон, сарлашкарҳо ва лашкариён салҷуқӣ, ки аксарият турк буданд ва забони тоҷикӣ-форсии қасидаҳо ба онҳо номафҳум буд, забони қасидаҳои давраи салҷуқӣ ҳам аз калимаҳои арабӣ ва суҳанҳои муғлақи душворфаҳм пур аст, зеро шоир чунин қасидаҳоро барои худнамоӣ дар назди ҳарифони худ эҷод мекард ва дар муғлақабоеӣ як навъ мусобиқа дошт. Дар ин дарбор ҳатто рубоӣ ҳам, ки шакли шеърӣ майлҳои озодинхоҳона буд, ба доираи адабии дарбор — ба мадҳ хизмат кардааст. Ду рубоии Амир Муиззӣ, ки ба мадҳи Маликшоҳ (1072—1092) ва инъоми ӯ ва ҳамчунин рубоҳои дигар ин маъниро тасдиқ менамояд. Шеърҳои мадҳияи ин доираи адабӣ ҳам дорои хусусиятҳои маснӯӣ буда, дар онҳо завқи баланд нест. Баҳои шеърҳои мадҳия дар шеърҳои Носири Хисрав ва Саной ақс ёфтааст.

АМИР МУИЗЗӢ

Абуабдулло Муҳаммад Муиззӣ дар оилаи Абдулмалик Бурҳонӣ ном шоири дарбори Алп-арслон (1063—1072) ва писари ӯ Маликшоҳ таваллуд ёфтааст. Соли таваллудаш аниқ нест (1049, 1058, 1072) қайд шудааст. Ҷои таваллудаш низ дар як маъҳаз Самарқанд, дар дигаре Нишопур ва дар сеюме Нисо зикр шудааст. Падараш Абдулмалик Бурҳониро баъзе сарчашмаҳо амир-аш шуарои дарбори Алп-арслон ва аз шоирони забардасти замони худ номидаанд, вале дар таърихи адабиёт шояд бинобар шоири маддоҳи маъз буданаш шӯҳрат надорад.

Муиззӣ баъд аз хатми таҳсили мадраса дар хизмати сипоҳии салҷуқиён буд. Чанде аз Хуросон ба Исфакон рафта, хизмати аскарӣ кардааст. Падараш пеш аз вафоти худ аз Маликшоҳ хоҳиш кардааст, ки фарзанди ӯро тарбия намояд:

Ман рафтаму фарзанди ман омад халафи сидқ,
Ӯро ба худову ба худованд супурдам.

Баъд аз вафоти падараш Маликшоҳ амр кардааст, ки маорифи падарашро ба вай диҳанд. Аммо барои иҷрои фармон аз тангии иқтисод аз ӯҳдаи ришва додан набаромада, маҳрум мон-

дааст ва чуръати ба султон арз кардан ҳам надоштааст. Ҳол он ки барои шоири дарбор будан либосҳои киборона, чоҳу манзили лоиқи шоҳу вазир, ғуломҳо доштан лозим буд, ки хароҷоти зиёде дошт ва қадри шоир ҳам бештар аз ҳамин ҷиҳатҳои зоҳирӣ муайян мегардид. Аз рӯи нақли Низомин Арӯзӣ дар «Чархор мақола», ки аз забони худи Амир Муиззӣ оварда шудааст, Муиззӣ барои фаҳмондани аҳволи худ ва ҳатто иҷозат гирифта-тан баҳри аз дарбор рафтан ба домоди Маликшоҳ Алоуддавла Амир Алӣ Фаромурз, ки шахси шеърдӯст ҳам будааст, мурочиат кардааст. Вай каме ёрии моддӣ дода, ӯро ба сабру таҳаммул даъват кардааст, то ки фурсати муносибе ёфта шавад, ки ӯро ба султон Маликшоҳ шиносонад. Чунин фурсат расид. Маликшоҳ ва дарбориёнаш одати барои гусели моҳи нав боми қаср баромадан доштанд. Шаби моҳи рамазон ба пешвози моҳи нав ба боми қаср баромаданд. Маликшоҳ бо камон ба боми қаср мебаромадааст. Алоуддавла Муиззиро ҳам даъват карда буд, фармуд, ки писари Бурҳонӣ дар ҳаққи моҳи нав, ки бори аввал султон дида буд, чизе гӯяд. Бадеҳатан гуфт:

Эй моҳ камони шаҳриёре гӯӣ
Ё абруи он турфа нигоре гӯӣ,
Наъле зада аз зарри иёре гӯӣ,
Дар гӯши сипехр гӯшворе гӯӣ.

Ин рубоӣ, ки дар он моҳи нав моҳирона ба чор чиз ташбеҳ дода шудааст, ба Маликшоҳ маъқул афтод, зеро пеш аз ҳама тавсифи камони султон дар назар дошта шуда буд ва ғайр аз ин дар як порчаи хурд як предметро ба чор чиз ташбеҳ додан маҳорати баланд ба шумор мерафт. Султон амр кард, ки аз аспҳои хоси охурии худ якеро диҳанд ва фармуд, ки Муиззӣ ба меҳмони имшабаи султон биёяд. Алоуддавла ин фармоишро иҷро карда, дар сари дастурхон аз шоир изҳори хоҳиш намуд, ки дар ҳаққи инъоми султон шеъри шукронае гӯяд:

Чун оташи хотирамро шоҳ бидид,
Аз хок маро бар забари моҳ кашид.
Чун об яке тарона аз ман бишнид,
Чун бод яке марқаби хосам бахшид.

Ин рубоӣ чи аз ҷиҳати шакл, ки дар он моҳирона чор унсур (об, оташ, хок ва бод) қор фармуда шудааст ва чи аз ҷиҳати мазмун, ки шоир шоҳро мадҳ карда, худро ҳақир (дар рӯи хок буд) карда буд, ба султон боз ҳам маъқул афтод. Амр кард, ки ҳазор динор диҳанд ва маош таъин кунанд. Шоири ҷавон то ин дам таҳаллус надошт. Маликшоҳ бо амри худ фармуд, ки ба ӯ таҳаллус диҳанд. Амир ба хотири Султон, ки лақаби фаҳри «муиз-уд-дунё ва дин» дошт, «муиззӣ» таҳаллус гузоштанро тақлиф кард, ба ҳама маъқул афтод. Он гоҳ султон ҳиммат карда гуфт: «Бигзор Муиззӣ мартабаи амирӣ ҳам дошта бо-

шад». Ба ин тарик, тахаллус ва мартабан дарбории ӯ «Амир Муиззӣ» шуд. Ӯро тадриҷан ба вазифаи «амир-аш-шуаро»-ӣ ҳам бардоштанд. Акнун вай надими шоҳ ҳам буд. Аз ҳар ҷиҳат осуда гашт. Дар яке аз шеърҳои аз зиндагӣ ва бахт розӣ будан ва ба вай ҳасад бурдани ҳасудонро акс кунонидааст:

Эй ёр, чу рӯзгор ёри ману туст,
Бас кас, ки бувад ҳасуди ману туст,
Ин беда, ки андухгусори ману туст,
Баргиру биё, ки кор кори ману туст.

Ин ҳолати рӯхияро, ки аз инъомҳои султон баҳраманд, осудаву шодком гардидааст, дар қасидаҳои мадҳияаш низ мебинем.

Вазъияти ҳаёти шахсии ӯ баъд аз вафоти Маликшоҳ тағйир ёфт, зеро беинтизомӣ дар давлати конгломератии ӯ оғоз гардид, ҳар намояндаи хонадони султон амир шудан мехост. Амир Муиззӣ ҳам мисли дарбориёни дигар ба оворагӣ афтад, гоҳ дар Исфаҳон, гоҳ дар Нишопур ва гоҳ дар Ҳирот зиндагӣ карда, аз рӯи одат ба фарзандони Маликшоҳ ва умуман сулолаи салҷуқӣ қасидаҳои мадҳия гуфта, рӯз гузаронидааст. Баъди оворагиҳо, охируламу ба дарбори султон Санҷар, ки ҳоло ҳокими Хуросон буд, роҳ ёфт. Санҷари ҷавон ба ӯ бо ифодаи эҳтироми «падар» мурочиат мекард. Амир Муиззӣ ба сафарҳои ҳарбӣ ва шикори Санҷар иштирок мекард. Аз рӯи нақли тазкиранависон рӯзе султон Санҷар ҳангоми яке аз шикорҳо мехост бадошт будани хаймаро санҷад, тир аз камон андохт, тасодуфан дар он хайма Амир Муиззӣ буд, тир хаймаро шикоста, ба сари синаи ӯ зад, ки қарохати он як умр беҳ нашуд ва охир ӯро аз олам бурд. Ин воқеа мумкин буд, ки сабаби эҷоди шеърҳои эътирозии ӯ шавад, вале вай аз рӯи хушомадгӯӣ, замонасозӣ ва муносибати худро аз султон нақандан, шукрона мекард:

Тири шаҳро ба назм бистудам,
Шукр карду ба фаҳр бар бифрошт.
Омаду бўса дод синаи ман,
Рафту пайкон ба сина — дар бигзошт.
Ман надонам, ки ин вадиатро
Сина то кай нигоҳ хоҳад дошт.

ва ин фоҷиаи худро аз тақдир, аз «хости худо» доништааст:

Миннат худойро, ки ба ҷонам накарда қасд,
Тире, ки шаҳ ба қасд наяндохт аз камон.
Як чанд агар зи ранҷ буд дилам дардманд,
Як сол агар зи дард танам буд нотавон,
Фарҷому оқибати хешро сабаб
Фазли худой донаму фарри худойгон.

Аз мисраи чоруми ин мисол ҳувайдост, ки бемории тезу тунди захми пайкони тир «як сол» давом кардааст, вале дарди он минбаъд ҳам боиси ранҷурии ӯ гаштааст, ин хиссиёти ногувор дар қасидаҳои баъди захмӣ мунъакис гардидааст. Ақидаи тазкиранавис Авфӣ, ки аз захми пайкон чо ба чо мурд, гуфтааст, тасдиқ намешавад. Дар бораи он ки Муиззи дар пиронсолӣ (ба як ҳисоб 91 сол, ба ҳисоби дигар 78 сол умр дидааст) ва фартуӣ вафот ёфтааст, ду байти зерин ва ифодаҳои «пажмурда» ва «пушти дутоҳ» тасдиқ менамояд:

Мӯи сиёҳи ман ба ҷавонӣ чу мушк буд,
Кофур шуд ба пирӣ мушки сиёҳи ман.
Овард рӯзгор зи пирӣ асар надид,
Бо рӯи пажмурдаву пушти дутоҳи ман.

Мероси адабии Муиззӣ аз як девони мукаммали қасидаҳо, газалиёт, рубоиёт ва қитъаҳо иборат аст, ки ҳаҷми онро ҳар хел нишон додаанд: 15 ҳазор, 12,5 ҳазор ва дар нашри Аббос Иқбол 19 ҳазор байт таъин шудааст. Ҷои асосиро қасидаҳои мадҳия ташкил медиҳанд, ки Носири Хисрав онҳоро «Хармӯҳра» номидааст. Ҳар чанд ки дар қасидаҳои забон, воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърро моҳирона ба кор бурдааст, вале қимати асари адабӣ, аз ҷумла, қасидаҳо, пеш аз ҳама, дар шакл нест, дар ғоя ва мундариҷаи он аст. Амир Муиззӣ пурра побанди ақидаи феодалии подшоҳпарастӣ буда, ҳамаи масъалаҳои адаби, эстетикӣ ва панду ҳикмати инсониро ба раъю хоҳиши шоҳ вобаста дониста, аз ҳамин нуқтаи назар қимати онро муайян кардааст:

Ҳар қас, ки нест банди султони рӯзгор,
Уро умеди беҳ шудан аз рӯзгор нест.
Он сирате, ки шоҳ накардаст ихтиёр,
Наздикӣ оқилони ҷаҳон ихтиёр нест.
Ҳар шеър, к-он ба номи шаҳаншаҳ нагуфтаанд...
Онро зи ҳикмату зи маонӣ шиор нест.

Қасидаҳои Амир Муиззи аз ҷиҳати ғоя ноқис аст: аввало, дар ҳолати дар адабиёти асрҳои XI—XII мавҷуд будани майлҳои халқии зиддифеодали бо ақидаи феодалӣ маҳдуд мондааст. Сониян, маҳз барои рӯзгузаронии худ подшоҳони аҷнабиرو, ки истилоҷкунандагони ватан буданд, таърифу тавсиф менамояд ва мавқеи идеологияи онҳоро мустаҳкам мекунад. Сеюм, чунин мавқеи зиддиватандӯстии ӯст, ки анъанаҳои хуби адабиёти классикии форсу тоҷик, аз ҷумла, анъанаи ватандӯстии шоҳноманависро, ки ба хизмат ва ҳимояи шарафу номуси ватан аз истилоғирони бегона аст, инкор менамояд:

Маҳон фасонаи Афросиёби тӯронӣ,
Мағӯй қиссаи Исфандиёри эронӣ.

Сухан зи Хусрави султони ҳафт кишвар гӯй,
Ки хатм гашт бад-ӯ хусравнию султонӣ.

Ин фикрҳои зарарноки ватанпарварӣ, аз як тараф, зехну шури ватандӯстонаи халқҳои эрониро сусту кунд мекунад ва аз мубориза ба муқобили бегонагон боз медорад, аз тарафи дигар, мавқеи истилогаронро дар кишвари забткардаашон мустаҳкам менамояд. Чунин мазмуну мундариҷаи қасидаҳои Муиззиро ғояи баланди қасидаҳои ӯ шуморидан ғалати маҳз ва нафаҳмидани моҳияти зиддиҳалқӣ ва зиддиватандӯстии ӯст, ки барои манфиатҳои моддӣ худ гуфта шудааст ва баҳои оиро Носири Хисрав, чунон ки дар боло дидем, дуруст додааст. Чунин мавқеи зиддиҳалқии Амир Муиззист, ки қимати ҷовидонии асари Фирдавсиро инкор намуда, онро асари дурӯғ номидааст:

Чанд гӯянд зи «Шаҳнома» суханҳои дурӯғ?
Чанд хонанд суханҳои фалону беҳмон?
Сирати шоҳ аён асту дигар ҷумла хабар,
Аз хабар ёд наёранд, кучо ҳаст аён.

Рости суханҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсиро, ки рӯҳи ҳалқ аст ва баръакс, дурӯғ будани гуфтаҳо, махсусан қасидаҳои мадҳияи бегонапарвари Муиззиро гузашти замон исбот кард. Ҳамин тавр, моҳияти ҳалқии адабиёти озодихоҳии классикиро инкор намудан дар аксарияти қасидаҳои мадҳияи ӯ акс ёфтааст:

Гуфт Фирдавсӣ ба «Шаҳнома» — дарун чунон ки ҳаст,
Қиссаҳои пурҳиҷобу фатҳҳои бар абар..
Гар чи ӯ аз Рустам гуфтааст бисъере дурӯғ,
Гуфтаи мо рост аст аз подшоҳи номвар.
Мо ҳаме аз зинда гуем, ӯ ҳаме аз мурда гуфт,
Они мо як сар аён аст, оини ӯ як сар хабар.

Чунин шоири маддоҳи тасвиркунандаи подшоҳони бегонаи истилогарро ба эътибори «санъати баланд»-е, ки дорои ғояи зиддиҳалқист, «ба сафи шоирони беҳтарини он замон» гузоштан ва баҳои ҳақиқии эҷодиёти ӯро «ноинсофӣ» шуморидан — нафаҳмидани моҳияти таърихӣ адабиёт ва ба синфҳои муайян ва давлатҳо хизмат намудан аст. Агар ба гуруҳи шоирони беҳтарини он замон Носири Хисрав, Саной, Хайём, Низомӣ ва ғайра дохил бошанд. Муиззиро ба қатори онҳо даровардан ба ақидаи ғалати ҷараёни умумӣ роҳ додан аст.

Ғазал ва рубоӣҳоаш дар мавзӯи ишқ аст, вале ҳамчун шоири таъмин аз ҳаёти моддӣ бештар ба ҳисси лаззати шаҳвони маҳдуд буда, дар он дарди ишқ ба маънои васеи инсоннаш, ки олами иҷтимоиро ҳам дарбар мегирад, надорад. Масалан, дар рубоии зерин ҳиссиёти ишқӣ баланд нест:

Чашми ману чашми он бути тангдахон,
Дар байъу широ шуданду дар суду зиён.
Карданд яке байъ зи мо ҳарду ниҳон,
Он об бад-ин супурду ин хоб бад-он.

Рубоиёти Муиззӣ дар муқосса бо рубоиҳои Хайём мақоми босазое надорад.

Дар ғазалҳои ҳам дарди ишқ, сӯзиши самимӣ ва дарунӣ ба назар намерасад. Чи тавре ки аз гуфтаҳои худӣ шоир маълум аст, предмети ишқи ӯ як кас нест, бо ҳар кас аст, пас, ҳиссиёти ишқии вай тақсим шудааст. Маъшуқи шоир ҳарзагӯи ҳарчой мебошад:

Агар ягона шавӣ, бо ту дил ягона кунам,
Зи ишқу меҳри дигар дилбарон карона кунам...
Ба маҷлисе, ки рафиқон нигоҳ дорандат,
Ба чашм, бо ту сухан гӯяму баҳона кунам.

Ба ҳамин тариқ, шеърҳои Муиззӣ дар ақидаи иҷтимоӣ, фалсафи ва ҳиссиёти ишқию иҷтимоии инсон мавқеи баланд надорад ва он аз таъсири муҳити фаҳши дарбор ва қансатмандии моддию маънавии шоир аз он ба вучуд омадааст.

АДИБ СОБИРИ ТИРМИЗИ

Баъзе таъкиранависон, аз ҷумла, Давлатшоҳ, ӯро аслан бухорӣ мешуморанд, вале вай бо нисбати «Тирмизӣ» машҳур аст. Соли таваллудаш маълум нест. Исмаи Шихобиддин, писари Исмоили Тирмизӣ, ки низ шахси шоир будааст. Дар шеър «Адиб» ва «Собир» таҳаллуҷ дорад. Ин маъниро аз он порчаҳои шеъри фаҳмидан мумкин аст, ки дар онҳо ин ду калима қайд шудааст:

Агарчи бошам аз пеши ту ғоиб,
Бувад бар дил маро зикри ту ҳозир
В-агар чи дар ҳаводис сабр беҳтар.
Наям бе ту чу номи хеш Собир

Инак Адиб аз сари ихлосу эътиқод,
Бо ин ки нест санъату шеърӯ шоирӣ,
Эдар зи Қабъа шеър фиристо дар санот
В-арна, на ҳар дареву санои на ҳар саре.

Яке аз шарҳиҳолнависон таҳсили илму дониши ӯро дар Хирот дар мадрасаи «Низомия», дигаре дар Бухоро медонад. Шахси бомаърифат будани вай гувоҳӣ медиҳад, ки аз илмҳои замони худ баҳраманд будааст. Хатмқунандагони мадрасаҳо пас аз касби камолот ва шӯҳрати аввалин ба дарбори ҳуку-

матҳои феодали даъват мешуданд. Ҷро ҳокими Хуросон Алӣ ибни Чаъфар ба Нишопур даъват кардааст ва аз он ҷо ба шаҳри Марв, ки пойтахти султон Санҷар буд, ҷалб карда шуд ва аз одамони хос ва маҳрами ӯ гашт. Тафсилоти ҳаёташ маълум аст. Аз руи нақли Давлатшоҳ султон Санҷар ӯро ба сифати сафир ӯ вакили худ ба дарбори Отсиз султони Хоразмшоҳ фиристодааст, то ки аз амалиёти ин подшоҳи саркаш ва истиқлолҷӯй, ки расман тобеи Салҷуқиён буд, огоҳ карда истад. Дар ин мобайн Отсиз як ӯ ду нафар каллабурро мефармояд, ки дар шароити мувофиқ масалан, ҳангоми намози ҷамоа султон Санҷарро қатл кунанд. Адиб Собир аз ин нияти бад хабардор шуда, султон Санҷарро огоҳ мекунад ва сурати қотилонро ба ӯ мефиристад, онҳо дастгир ва ба ҷазо мерасанд. Отсиз аз ин воқеа хабар ёфта, Адиб Собирро дасту по баста, соли 1152 дар дарёи Ому фарқ мекунонад. Умри дароз дидан ва айёми пирӣ дар хизмати Отсиз султон будани вайро аз порчаи шеърни зерин фаҳмидан мумкин аст:

Будам аз рӯзи ҷавонӣ ҳар нафас дар лаззате,
З-он ҷунин дар ҳасрати рӯзи ҷавонӣ мондаям.
Лаззате аз зиндагонӣ нест дар пирӣ маро,
З-он ки дар бими заволи зиндагонӣ мондаям.

Аз осори адабии Адиб як девони шеърҳо боқӣ мондааст, нашри пурраи он дар тоҷикӣ нест, вале онро адиби Эрон Алӣ Қавим соли 1953 дар Техрон ба таъб расонидааст. Мувофиқи шароити хизмат ва зиндагӣ аксарияти шеърҳои ӯ қасидаи мадҳия буда, вобаста ба талаби замон ба султонҳои аҷнабӣ — подшоҳони турк султон Санҷар ва Отсиз султон бахшида шудааст. Ин қасидаҳо монанди қасидаҳои Муиззӣ ва ҳамасронаш аз ҷиҳати забон ва санъатҳои бадеӣ зебо бошанд ҳам, аз ҷиҳати ғоя ҳамон мундариҷаеро доранд, ки ба манфиати халқ набуда, балки ба манфиатҳои шахсӣ ва моддӣ шоиру феодалиҳо ва ҳукуматдорони аҷнабии истилогар равона карда шудаанд. Равияи асосии феодалии шоирро аз он гуфтаи ӯ пай бурдан мумкин аст, ки дар замонаш афзалиятро дар шеър танҳо ба шоирони маддоҳи дарбор дода, ба шоирон аз қабиле Хаёму Носири Хисраву Саноиву дигарон эътиборе надодааст. Ҳар чанд ки ин гуфтаи ӯ фахрия аст, вале ба ғоидаи адабиёти майлҳои халқи не, ба манфиати синфи феодалиҳо мебошад:

Ба аҳди худ шуароро тақаддуме наниҳам,
Ба ҷуз Муиззӣю Масъуди Саъди Салмонро.

Адиб Собир бо Рашиди Ватвот дар дарбори адабии Отсиз султон буданд ва бояд бо ҳам шиносони наздик дошта бошанд. Аз порчаи шеърни тавсифи Ватвот бармеояд, ки Адиб Собирро эҳтиром мекардааст ва ҳатто ба дараҷаи устодӣ мешинохтааст:

Меҳри ту ҷўям аз дилу чону мабод шод,
Он кас, ки нест аз дилу чон меҳрҷўи ту.
Чонам зи ҳичри рўи ту дар андуҳ асту бас,
Эй сад ҳазор шодиву роҳат ба рўи ту.
Ман мадхгўи ту шудаму з-ин туро чї фикр,
К-имрўз оламест ҳама мадхгўи ту.

Ин гуна тавсифхоро ба эътибори ғазал ва рубоиҳояш, ки мундариҷан бой, забон ва услуби содда дорад ва он аз масъалаҳои шакли шеърест, қабул кардан мумкин аст:

Эй Собир, эй сипехри сухан, эй ҷаҳони фазл,
Эй қаъбаи фазонли айём кўи ту.
Ту гўи назму наср ба майдон фикандай,
Чавғони ҳар кас нарасидаст гўи ту.

Вале аз ҷиҳати ғоявӣ аз мақому майлҳои халқӣ паст менсат, зеро маҳсусан қасидаҳои мадҳияи ӯ ба фоидаи ғояҳои халқӣ нест. Ин маъниро аз порчаи зерини шеърӣ, ки ақидаи ғалати тақдирӣ бади инсонӣ маълумро на аз ҳаёти онрўза ва қонунондаҳои ҷамъияти феодалий, балки аз ҳаракати сайёраҳои доништааст, фаҳмидан мумкин аст. ӯ дар ин шеър аз паи тарғиби ғояи динии худсҷўӣ рафта, ҷаҳонро бебақо, танҳо худоро безавол пиндошта, бо ин роҳ диққати мардумро аз масъалаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ҳаёт ба масъалаҳои динии зўҳду тоату тақво, илму имони динӣ ҷалб намудааст, ки он идеслогияи феодалий буда, дар таърих роли иртиқоӣ бозидааст. Аз рўи очизӣ ва сустии ирода одамон (ҳокимон дар назар аст)-ро ба «инсофу адлу эҳсон» даъват кардан маъноӣ адолатхоҳӣ дошта бошад ҳам, мафҳуми мубориза бо бадихо ва бадкирдоронро ифода намекунад ва бузургии шоир ҳам дар ин нест. Оҳангҳои пессимизми зўҳдпарварӣ ва хилватгузинии шеърҳои Собир хоҳ ноҳақ ба муборизан фаъоли озодихоҳии халқ зарар ва барои халқро дар очизиву нотавонӣ нигоҳ доштани феодалиҳо ёрӣ расонидааст. Чунин оҳанги иҷтимоӣ ба фоидаи халқ нест ва онро аз мубориза барои бахти худ нигоҳ доштааст, зеро агар зулми иҷтимоӣ аз гардиши фалак бошад, пас, золимон айб надоранд:

Чавр аз ин баркашида айвон аст,
Ки дар ӯ Муштариву Қайвон аст.
Дами сарде, ки мекашад мардум,
Ҳама з-ин баркашида айвон аст.
Одамиздро дар ин айвон
Чавр анвоу ранҷ алвон аст...
Зиндагиро завол дар пеш аст,
Зиндаи безавол яздон аст...
Тўшай ту на кўзаи об аст,
Тўшай ту на суфраи нон аст

Зӯҳду инсофу тоату тақвист
Илму имону адлу эҳсон аст.

Шоир ҳар чанд ки инсонро очизона бе тафовут ба «адлу инсоф» даъват кардааст, вале дар мағз андар мағзи идеологияи ӯ фикрҳои ба манфиати феодалҳо хизматкунанда пинҳон аст. Чавр аз синфи ҳокими золим не, аз фалак, «мардум ва одамизод» ба синфҳо ҷудо намешаванд, яклухтанд, танҳо оммаҳои меҳнаткаш не, ҳамаи «мардуму одамизод» бетафовут гӯё мебинанд ва гайра: Ин ақидаҳои динии феодалии гулкунандан халқи меҳнаткаш, кундукунандани зеҳни онҳо ва боздоранда аз муборизаи синфист, зеро мақсад муборизан иқтисодӣ (тӯшани обу нон) набуда, балки тоату ибодат будааст. Чунин ақидан зарарнокро панду ҳикмати муфид доништан нафаҳмидани моҳияти адабиёти зарарноки майлҳои феодалист. Шоири бузург он касе, ки моҳияти зиддиятноки манфиати одамони замони худ синфи истисморкунанда ва муфтхурро фош намояд, на рӯиш:

Хон, то аз он гуруҳ набошӣ, ки дар ҷаҳон
Чун гов меҳӯранду чу гургон ҳамедаранд.

(Носири Хисрав)

Ҳамин тавр, идеологияи шеърҳои Адиб Собир дар манфиати прогресси иҷтимоӣ нест. Дар ташбиби қасидаҳои айнӣ ишрати дарборӣ ва даъват ба лаззатҳои моддӣ дида мешавад, ки аз он ҳолати руҳияи синфи доро намудор аст. Чунин вазъиятро танҳо ҳаётдӯсти маънидод кардан кам аст, зеро дар ин тасвирҳо ҳаётдӯстӣ ба маънои васеи прогрессивияш не, тасвири ҳаёти фаҳши синфи доро фаҳмида мешавад, ки аз боигарии муфти бедарди миён «чун гов меҳӯранд»-у нафси ҳайвонии худро қонеъ мегардонанд. Даъватҳо ба айну роҳат барои оммаҳои мазлум нест, зеро на вақт доранду на имкониятҳои моддӣ. Онҳо киштӣ-киштӣ бори меҳнати вазнини ҷамъияти феодалиро ба дӯши худ мекашанд ва аз ҳаёлотӣ «он дунё» ва ҷанна-ти афсонавӣ лаззат мегиранд. Аз ин сабаб, шеъри зеринро ки синфи ҳоким, махсусан дарборӣро ба айну роҳат даъват менамояд, ҳаётдӯсти маънидод кардан баҳои аз ҳад зиёд аст:

Молу ҷамолу хуррамии сӯҳбати шабоб,
Ишку висоли беғамиву ишрату шароб.
Шугле бувад ба вачҳу нишоте бувад ба шарт,
Айше бувад ба расму муроде бувад савоб...
Эй он ки шабобу шаробиву гӯши ту
Ҳам лаҳни ҷанг дораду ҳам нағмаи рубоб,
Гар гулистони орази маъшуқ пеши туст,
Аз гардиши замона туй дар гулу гулоб,
Аз руҳ соз қосиди маъшуқро нисор,
В-аз бўса деҳ саволи дилоромро ҷавоб.

Коху високи ту чаману сарву савсан аст,
Саҳни сарои ту фалаку Моҳу Офтоб...
Дар кӯи дӯстон, ки бувад даҳшати фирок,
Бар руи дӯсти чӣ кунад ҳайбати ниқоб.
Ҷонпарварон ба савсани озоди обдор,
Дил тоза кун ба наргиси маҳмури нимқоб.

Дар гузашта ин ҳама ҳолат ва ҳаёти киборонаву муфтхӯроша насиби танҳо намояндагони синфи ҳоким буд, ки аз ҳисоби заҳмати пурмашаққати меҳнаткашон зиндагӣ мекарданд. Насиби оммаҳои халқ дар гуруснагӣ, қашшоқӣ, мӯҳтоҷӣ ва ғаму кулфат ва меҳнати вазнин руз гузаронидан буд, ки онро шоири дарбор дида наметавонист.

Адиб Собирн Тирмизи дар офаридани санъати шеърӣ моҳир аст. Масалан, ғазали у «Се дар се» тасдиқи ин даъво мебошад, ки дар санъати лаффу наشري мунтазам ва ғайри мунтазам эҷод шудааст:

Зи ноибони руху чашму зулфат, эй дилбар!
Яке гул асту дуҷум наргису сеҷум анбар.
Ҳамеша дар бари зулфат муҷовиранд се чиз:
Яке шиканҷу дуҷум ҳалқаву сеҷум чанбар.
Латофат аз ду лаби ту рабуданд се чиз:
Яке ҳаёту дуҷум замзаму сеҷум кавсар.
Зи бӯю хӯн ду зулфат се чиз баҳраваранд:
Якум насиму дуҷум нофаву сеҷум мичмар.
Маро се чиз бубахш аз ду лаб ба як бӯса:
Яке ақиқу дуҷум пиставу сеҷум шаккар.
Равону ҷону дили ман зи ишқи ту шудаанд:
Яке залилу дуҷум очизу сеҷум музтар.
Зи ҷодуи ту рабудӣ зи Меҳру ҳуру парӣ:
Яке ҷамолу дуҷум чеҳраву сеҷум пайкар.
Ба кӯи байъату хатти вафову манзили васл:
Яке биёву дуҷум бингару сеҷум бигзар.
Ба чашму гӯшу забон номи ҳолу қиссаи ман:
Яке бигӯю дуҷум бишнаву сеҷум бингар...

Дар ин шеъре, ки ҳусни таҳаллус ва ё байти мактаъ омадааст, мавзӯи ишқист ва ба зебоҳои зоҳирӣ, лаззати ёр ва ҳолати нгувори ошиқ бахшида шудааст. Чунон ки аз кӯшишҳои шоир дида мешавад, диққати у на ба ифодаи табиӣ, ҳисси ва ҳаяҷоновари таассуроти ишқии вай, балки ба офаридани санъати се дар се, ки ҳислати шаклпарастона дорад, равона шудааст. Диққати хонандаро на олами пуртуғъени ҳиссиёти ошиқона ва ё граждании шоир, балки пеш аз ҳама санъати зоҳирии ӯ, ки ба ҷамъ кардани предметҳо, ҳислатҳо ва сифату амалиётҳо равона шудааст, ба худ ҷалб менамояд, ки он рағбати зоҳирист ё ки шаклдӯстист. Ҳар чанд ки ин гуна санъат меҳнати зиёде металабад ва хонандаро водор менамояд, ки дар

бораи узвҳо, хислатҳо ва ҳолати рӯҳияи шахсу сифатҳои ӯ фикр кунад, вале ин ҳолат ҳунар ва санъати маснӯъ аст ва бо эҳсоси дил камтар алоқаманд мебошад.

Дар эҷодиёти Адиб Собир шеърҳои бевосита ифодакунандаи ҳиссиёти ишқии шоир кам нест:

Чун ғиревон шудам ба сӯи висок,
Дар висол ихтиёр карда фироқ.
Дилам андар ҳазоҳизи ҳичрон,
Рӯҳам андар кашокаши эҳроқ...
Чун зулфи ту беқарорам имшаб,
Чун чашми ту беҳуморам имшаб.

Бо вучуди ин, диққату эътибори шоир ба санъату таянсуҷи суҳан ва воситаҳои тасвири бадеӣ зиёдтар аст:

Танг аст маро дил зи ғами тангдаҳоне,
Чун мӯй шудам аз ҳаваси мӯймиёне.
Аз хуни ҷигар чехраи ман лоласитон аст,
То дурам аз он чехраи чун лоласитоне.
Эй дода маро васли ту ҳар соат суде,
Дорам зи фироқи ту ба ҳар лаҳза зиёне.
Тимори ману нози туро нест қиёсе,
Ҳусни туву андӯҳи маро нест қароне.

Дар шеърҳои Адиб Собир оҳанги риндона дар назар менамояд, вале рӯҳи баланди зиддидинӣ надорад.

Рубоӣҳои ӯ низ дар мавзӯи ишқ буда, дар баъзе лаҳзаҳо, масалан, дар тавсифи шароб каме оҳанги риндона ҳам дорад:

Эй мояи ҳар латофат, эй дурри хушоб,
Аз ҳар сухаге чу оташи тез матоб.
Ғар оташу об хонамат ҳаст савоб,
Покиза чу оташиву боиста чу об.

Қитъаҳои Адиб Собир бештар ҳасби ҳолӣ буда, муносибати ба ҳаёти онрӯзадоштаи ӯро акс кунонидааст ва бо ин муносибат пандҳои ӯ низ ифода ёфтааст. Масалан, дар рубоии зерин аз ҳасудон ва бахилон шикоят кардааст:

Гумон барам, ки дар ин рӯзгори тира чу шаб,
Бихуфт чашми мурувват, бимурд модари ҷуд...
Дар ин замона ба чуз мубхилу ҳасуд намонд,
Бурида бод сари мубхилу забони ҳасуд.
Агар ба дасти ман асти амӯди субҳи мунир,
Бикӯбаме сари аҳли забонаро ба амӯд.

Ӯ ҳамчун шоири умедвор ба саховати қаримон ва олиҳимматон, ки як навъ хислати тамаъкорист, аз намондани сахиҳову қаримон, вагарна дар мадҳ тайёр будани худ суҳан рондааст:

Дар ҷаҳон як карим агар будӣ,
Агар мадеҳам тухӣ набуд забон.
Домани ман тухӣ аз он монда-ст,
К-аз каримон тухӣ шуда-ст ҷаҳон.

Ақидан шоир дар бораи душман бо зарбулмасали халқии «душман дӯст намешавад, шикамба гӯшт», ҳамоҳанг аст.

Зи душманони куҳан душманони нав созӣ —
— Ба дасти дев бувад ақлро гарав кардан.
Зи мурда зинда шудан мумкин асту мумкин нест
Зи душманони куҳан дӯстони нав кардан.

Ба ҳамин тариқ, эҷодиёти адабии Собир аз мадҳ, ишқ, **панҷ** ва каме шикоят аз фалак, пас, аз худо бошад ҳам:

Кирдугоро, киса дорам зи симу вар тухӣ,
Ҳар сабукборӣ маро аз дил аз ин дорад гарон.
Дигаронро қисаҳо додӣ гарон аз симу зар,
Дигаронро ҳамчу ман кун, ё маро чун дигарон.

Дар ҳиссиёт ва ақидан ӯ оҳанги тасалим ба хости фалак ва кирдигор ва аз он ноилоҷ будани инсон мавқеи асосӣ дорад ва аз он мафкураи феодалӣ ва оммаҳои оқиз намудор аст, вале дар афкори рационализм—илмро аз ҷаҳл ва олимро аз ҷоҳил афзал гузоштан мақоми баланд дорад:

Олим, ки хӯрданаш ҳама ғам бошад аз ҷаҳон
Беҳтар зи ҷоҳиле, ки наими ҷаҳон хӯрад.
Гарчи ғизои боз бувад синаи газарв,
Беҳ з-он хумои, гарчи ҳама устухон хӯрад.

АНВАРИИ АБЕВАРДӢ (1090—1188)

Авҳадиддин Али ибни Муҳаммад бини Исҳоқ Анварӣ дар деҳаи Баднами ноҳияи Ховарони атрофи Абевард, ки дар соҳили ҷануби Шарқии баҳри Хазар воқеъ буд, таваллуд ёфтааст. Тафсилоти ҳаёт ва авлоду аҷдоди ӯ, махсусан то омадани вай ба дарбори султон Санҷари салҷуқӣ равшан нест. Ӯ таҳсили илмро дар мадрасаи «Мансурия»-и шаҳри Тус гузаронидааст. Дар бораи аз кадом илмҳои замони баҳраманд шудани вай порчаи зерини шеъри шоир маълумот медиҳад:

Мантику мусиқию ҳайат бидонам андаке
Ростӣ бояд бигӯям: бо насибу вофирам
В-аз илоҳӣ он ҷӣ тасдиқаш кунад аҳли сарех,
Гар ту тасдиқаш кунӣ бар шарҳу басташ моҳирам
В-аз риёӣ мушкиле гардам ба хилват ҳал шудааст
В-андарон ҷуз воҳиб аз тавфиқи кас не ёварам

В-аз табиӣ рамзи чанд ар чанд бе ташвир нест,
Кашф донам кард, агар ҳосид набошад нозирам.
Нестам бегона аз аъмолу аҳқому нучум,
Дар баёни ӯ бағоят устоду моҳирам.
Чун зи Лукмону Фалотун нестам кам дар ҳикам,
В-ар ҳаме бовар надорӣ, ранча шав, ман ҳозирам.
Бо бузургон мустафидам бо фурудастон муфид,
Олами таҳсилро ҳам вориду ҳам содирам.

Анварӣ баъди хатми таҳсил дар ҳамон мадраса мударрисӣ кардааст, вале аз паси даромади мударрисӣ зиндагӣ қардан душвор буд. Вай аз ҳамаи илмҳо воқиф бошад ҳам, бештар дар илми нучум моҳир будааст. Барои ба хизмати дарбор рафта воситае лозим буд. Дар ин бора ду нақле аз Давлатшоҳ ва Хондамир ҳаст, ки ҳар ду ҳам ба Марв ба дарбори султон Санҷар ба вазифаи ё шоирӣ ва ё мунаҷҷимӣ ва ё ҳар ду омадани ӯро тасдиқ менамояд. Вай ба дарбор бо қасидае мурочиат кард, ки ду байти аввали он чунин аст:

Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу дасти худойгон бошад.
Шоҳ Санҷар, ки камтарин ҳадамаш
Дар қаҳон подшаҳнишон бошад.

Аммо соли ба дарбор рафтани маълум нест. Агар дар соли ба тахт нишастани Санҷар (1118) 28-сола бошад ва шояд баъд аз хатми таҳсили мадраса, ки тулонист, якбора ба дарбор на-рафтааст, зеро мударрисӣ мекард, ба дарбор рафтани ӯро дар солҳои 1125 тахмин қардан мумкин аст. Ин маъниро, ки дар қасидаи «Илтимосия» зикр ёфтааст, низ тасдиқ менамояд:

Хусраво, бандаро чу даҳ сол аст,
Ки ҳама орзуи он бошад,
К-аз надимони маҷлис ар нашавад,
Аз муқимони остон бошад.

Вай дар дарбор аз наздикони султон буда, ба вазифаи шоирӣ ва мунаҷҷимӣ қарор гирифт ва муддати зиёде бо вучуди мочарочуни дарбориён, хизмати дарбориро баҷо меовард. Силсилаи қасидаҳои хеле зиёде пур аз игроқи ӯ, ки подшоҳони аҷнабӣ — туркҳои истилогари салҷуқиро мадҳ ва сиёсати онҳоро ҳимоя кардааст, ба султон Санҷар бахшида шудааст. Сабаби ба дарбор рафтани вай ҳарчанд аз эҳтиёҷоти иқтисодӣ маънидод шудааст, ки онро адабиётшиносони хориҷӣ тасдиқ менамоянд:

Ин як шабе, ҳама шаб дар ғами андешаи он,
К-аз қучо в-аз кию чун қунам панҷ дирам.

сабаби асосӣ мафкураи феодалӣ ва ҳимоя қардани базису над-стройкаи он аст, сабабҳои иқтисодӣ, яъне рузгузаронии шоир

сабаби зоҳирист, зеро ризку рӯзи на ҳама шоирону олимон аз хазинаи давлат ва инъоми подшоҳон мегузашт.

Аз рӯи гуфтаи тадқиқотчини эронӣ мударрис Разаӣ Анварӣ пеш аз ба Марв ба дарбори Санҷар роҳ ёфтган, дар шаҳри Балх будааст ва ҳамчун шоир шӯҳрат доштааст. У аввал ба хизмати Абулҳасани Имронӣ ном вазири Санҷар дохил шуда, шояд аз одамони муътабари Санҷар ба шумор рафта бошад.

Дар соли 1153 воқеан сиёсоне рӯй дод, ки ҳам ба тақдири салҷуқиён ва ҳам ояндаи Санҷару Анварӣ бетаъсир намондааст? Дар Хуросон туркманҳои ғуз ба муқобили ҳукумати марказӣ шӯру фитна ба вучуд оварданд. Санҷар дар ҷанги муқобили ғузон асир афтада баъд аз чанд соли он дар зиндон вафот ёфт. Бо қасидаи «Ашқҳои Хуросон» ба ҳокими қарохонии Самарқанд барои ёри муроҷиат кардани Анварӣ ғоидае наод, дар натиҷа, дар кишвар харчу марҷ рӯй дод, давлати салҷуқӣ парешон шуд, балки хотима ёфт. Аз як қасидаи Анварӣ, ки соли 1155 навиштааст, ба шаҳри Тирмиз ба дарбори Пирузшоҳ омадани вай ва аз дарёи Аму бо кишти гузаштани ӯ ва тасвири зебоии шаҳр акс ёфтааст:

Охируламр чу киштӣ ба саломат бигзашт,
Частам аз киштию омад ба лаби киштигоҳ,
Арсам дидам чун ҷону ҷавонӣ ба хушӣ,
Шодиафзой чу ҷону чу ҷавонӣ ғамкоҳ,
Гуфтам: «Эй бахт, бихишт аст савдои Тирмиз».
Гуфт: «Розӣ машав аз равзан ризвон ба гиёҳ,
Бош, то шаҳр бубиниву дару бори малик,
Бош, то қалъа бубиниву дару арзи сипоҳ»...

Аз гуфтаҳои шоир дар ин қасида вонамуд мешавад, ки ӯ ба Тирмиз шояд бо даъвати Пирузшоҳ на ба хизмати дарбор, балки меҳмонӣ омада, баъди чанде ба Балх боз гаштааст. Ба мадҳи Пируз ҳам қасидаҳои мадҳия дорад

Баъд аз мағлубияти Санҷар аз ғузҳо, асири ҳарбии ӯ Алоуддини ғурӣ, ки соли 1152 ба даст афтада буд, озод шуда, ба ватан ва ба тахти худ баргашт. Алоуддин аз сабаби як рубоии Анварӣ, ки ғӯе дар бораи асирии вай гуфта бошад, бо нияти ниқорғирӣ, вале бо ваъдаҳои зиёде ӯро ба дарбори худ даъват кардааст, он рубоӣ ин аст:

Чун бандагии шаҳат намеояд хваш,
Бо мулки чу обу давлату чун оташ,
Бархезу басиҷи он ҷаҳон кун х(в) аш-х(в) аш
В-он ҷо алами гулхани дӯзах мекаш.

Аммо Анварӣ аз нияти ӯ пай бурда, бо баҳонае розӣ нашудааст ва он ҷавоб бо байтҳои зерин оғоз ёфтааст:

Кулбае, к-андар ӯ ба рӯзу ба шаб
Ҷои орому хӯрд хоби ман аст,

Ҳолате дорам андар ӯ ки дар он
Чарх дар айни рашку тоби ман аст...
Ҳарчи дар маҷлиси мулук бувад,
Ҳама дар кулбаи хароби ман аст,
Ҳидмати подшо, ки боқӣ бод,
На ба бозуи хоку оби ман аст.

Воқеаи дигари ногуворе, ки ба сари ӯ омадааст, Асириддин Футӯҳӣ ном шоир аз номи Анварӣ дар ҳаққи шаҳри Балх, аҳолии он ва одамони олирутбаи он чо шеърӣ ҳаҷвия навишта, паҳн кард, ӯро ба ашъи нафрат ва лаънати балхиён мубаддал кардааст. Ҳатто қасди чони вай мекунанд. Чанде аз бузургони Балх ӯро аз фоҷиа наҷот медиҳанд ва ӯ дар хонаи қозии Балх Ҳамидиддин (муаллифи китоби «Мақомат») пинҳон шудааст. Аз рӯи гуфтаи баъзе тазкиранависон, охируламу, худи ҳамин қозӣ Анвариро ба дасти ҳокимон ва чоҳилон додааст, то ки «тахтакулох» кунанд, ки як навъ чазои шармандакунанда аст. Вай бахшида ба ин воқеа қасидае дорад ва шояд мисраъҳои зерин ба ин воқеаҳо ишорат бошанд:

Ҳар балое, ки з-осмон ояд,
Ба замин норасида мегӯям:
Хонаи Анварӣ кучо бошад?

Воқеаи дигареро, ки ба номи Анварӣ алоқамандона нақл мекунанд, пешгуи мунаҷҷимони дарбори салҷуқии Марв, ки гуё аз Қирони сайёраҳо маълум шудааст, ки соли 1186 моҳи сентябрь (16-м) тӯфони сахте хоҳад хест. Мардум ба ҳадде тарсиданд, ки дар зери замин, дар ғори кӯҳҳо барои худ ҷой карданд. Аммо дар он ҳангом ҳеҷ боде навазид. Мардум гуё мехостанд Анвариро ба ҷавобгарӣ кашанд. Анварӣ ба Нишопур ва аз он чо ба Балх гурехта, пинҳон шудааст. Воқеаи тӯфонро пешгӯӣ кардан дар соли 1186 аниқ аст. Таърихнависону тазкиранигорон ба он ишорат кардаанд. Ҳатто яке аз шогирдонаш Анвариро мазаммат кардааст:

Гуфт Анварӣ, ки «аз чиҳати бодҳои сахт
Вайрон шавад иморату куҳ низ бар сарӣ
Дар рузи ҳукми у навазидаст ҳеҷ бод
Ё мурсил-ур-риёҳ, ту донию Анварӣ.

Мумкин аст, ки ин ҳукм дар он солҳо аз тарафи Мунаҷҷимони дигар бароварда шуда бошад ва он воҳима рост бошад, зеро дар бисёр маъхазҳо зикр ёфтааст, аммо аз тарафи Анварӣ зоҳир шудани ин ҳукм шубҳанок аст, зеро дар ин солҳо хеле пир ва аз донран адабии Марв дур дар Балх зиндагӣ мекард. Ғайр аз ин, ӯ бо вучуди мунаҷҷим будан ба ҳукмҳои мунаҷҷимӣ чандон ихлос надоштааст:

Дигар он, к-аз дурӯғ бошам дур,
Филмасал, гар бувад ба адно шай.
Магар андар се гуна ҳукми нучум —
Чи бувад, пас, кучо бувад, пас, кай?

Анварӣ дар пиронсолӣ дар Балх аз олам чашм пӯшидааст.

Анварӣ дар айёми ҷавонӣ «ховарӣ» таҳаллус мекардааст.

Мероси адабии ӯ бузург аст, вале бештар қасидаи мадҳия. Бо омӯхтани ҳаёт ва эҷодиёти ӯ бори аввал шарқшиноси рус В. Жуковский (асри XIX) ва дар солҳои 50-ум Мударрис Тақии Разаӣ машғул шудаанд, Разаӣ девони Анвариро дар 2 ҷилд нашр кардааст. Ҷилди аввал аз қасидаҳо ва ҷилди сонӣ аз қитъа, ғазал ва рубоӣҳо иборат аст. Дар охири ҷилди 2-юм шарҳу луғатҳо дода шудааст. Аввалин нашри тоҷикии асарҳои Анварӣ соли 1971 бо таҳияи Р. Ҳоҷизода амалӣ гардидааст.

Ақидан иҷтимоии Анварӣ тарафдори давлати марказонидашудаи маърифатпарвар буда, ба саховат, ҳиммат ва «адолати» феодалҳо умед бастан аст. Бесабаб нест, ки як ҷилди пурраи куллиёти ӯро қасидаҳои мадҳия ташкил медиҳад. Аксар қасидаҳои шоир ба султон Санҷар, вазирон ва калоншавандагони давлати ӯ бахшида шудааст. Анварӣ аз ҷумлаи он паймбарони шеър аст, ки дар қасида устод шуморида шудааст. Қасидаҳои Анварӣ аз ҷиҳати забон, услуб ва воситаҳои тасвири санъати бадеи зуҳуроти зарофати забони форсии дарӣ-тоҷикии дар қасидаҳои мадҳия аст. Хаёлотҳои бадеии ӯ ниҳоят баланд ва ҳарҷониба бой аст. Махсусан, ташбиҳи қасидаҳои вай хеле ҷолиби диққат аст. Масалан, тасвири дохил шудани баҳор дар ташбиҳи яке аз қасидаҳои ӯст:

Боз ин чӣ ҷавонию ҷамол аст ҷаҳонро
В-ин ҳол, ки нав гашта заминрову замонро.
Микдори шаб аз рӯз фузун буду бадал шуд,
Ноқис ҳама инро шуду зоиҷ ҳама онро.
Ҳам ҷамра баровард фуру бурда нафасро,
Ҳам фохта бикшод фуру баста забонро.
Оху ба сари сабза магар нофа бияндохт,
К-аз хоки ҷаман об бишуд анбару бонро?
Гар хом набастаст сабо ранги раёҳин,
Аз акс ҷаро ранг диҳад оби равонро?
Бодом ду мағз аст, ки аз ханҷари алмос
Нодода лабаш бӯса саропои фасонро.
Жола сипари барф бибурд аз хитифи қӯҳ
Чун Рустам найсон ба ҳам овард камонро...

Чи тавре ки мебинем, шеърҳои Анварӣ аз ҷиҳати забону услуб ниҳоят раван, бадеӣ, дорои воситаҳои тасвири бадеӣ ва санъатҳои гуногуни шеърӣ мебошад. Тасвири манзараи табиат низ хеле моҳирона аст. Аммо қимати асари бадеӣ танҳо бо шакли шеърӣ он муайян карда намешавад, гоյи онро низ ба

ҳисоб гирифташ лозим аст. Қасидаҳои мадҳияи ӯ таърифу тавсифи синфи ҳокими феодалӣ алалхусус, подшоҳони аҷнабӣ, золимони халқ ва истисморгарон равона карда шудааст, ки мавқеи синфи ҳоким, ҳокимият ва идеологияи онро мустақкам карда, шуури синфӣ ва миллии халқро кунду паст мегардонад ва халқро аз мубориза бар зидди душманони худ бозмедорад. Бе-сабаб нест, ки асарҳои ҷовидонаи Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро ба муносибати муқоисаи нодуруст бо асарҳои илмии Абӯалӣ Сино наҳ задааст, ҳол он ки ҳар кадом бо роҳи худ арзиши баланде дорад:

Дар камоли Бӯалӣ нуқсои Фирдавсӣ нигар,
Ҳар кучо бошад «Шифо», «Шаҳнома», гӯ: ҳаргиз мабош!

Азбаски «Шоҳнома» дорон ғояи ватандӯстонаи зидди аҷнабиён ва истилогарони турк буд, онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ҳар роҳ онро инкор ва рад карда, наҳ зананд. Анварӣ, ки маддоҳи онҳост ҳамин кӯшиши ҳокимони аҷнабиҳо ифода кардааст.

Анварӣ аввалҳо қадри шеърро паст зада, пояи илмро баланд медонист, ҳол он ки ҳар кадом соҳаи махсуси шакли шуури инсонист, якеро наҳ задан, дигареро афзал донистан дуруст нест. Ин ҳол аз мавқеи ӯ сар задааст, ки аввалҳо бо илм машғул шуда, дар мадраса дарс мегуфт. Аммо хизмати дарбор диққати ӯро аз илм ба шеър ҷалб кардааст.

Ақидаи илмию ҷаҳонбинии Анварӣ ақидаи «қалом» дар ғалсафа буда, пайрави тибоиюн, алалхусус ибни Сино ва илмҳои юнонист, ки ҷиҳати тараққиқарваронаи ҷаҳонбинии ӯро нишон медиҳад:

Дидаи ҷони Бӯалӣ Сино
Буд аз нури маърифат бино
Соия офтоби ҳикмати ӯ
Ёфт аз машриқи «ва лав шеъно».
Ҷони мусосифоти ӯ равшан
Ба таҷаллию шахси ӯ Сино.
Эй сафеҳи фақеҳ ном, ту кай
Боз ёбӣ зумуррад аз мино?
Дар тақи ҷоҳи ҷаҳл чун монӣ,
Масканат рӯҳи қуде мискино

Вай худро бо мансабдорон муқоиса карда, дониши юнонишро ба онҳо зид гузоштааст:

Туро агар амале дод рӯзгор, чӣ шуд?
Маро ба ҷои амал илмҳои юнонист.

Дар асрҳои XI—XII муборизаи шадиди дин бо илм ва идеализм бо материализм аз таърих маълум аст. Аз ин гуфтаҳои Анварӣ маълум мегардад, ки вай дар мавқеи ақидаҳои прогрессивӣ истодааст.

Дар шеърӯ адаб жанру шаклу равияи эҷоднашро худаш

муайян кардааст. Аз гуфтаи Анварӣ ӯ ҳам назм доштааст ва ҳам наср:

Назму насре, ки маро ҳаст дар ин мулк, магир,
Ки аз он рӯ ба сад отифатам арзонӣ.

Вале ӯ бештар дар бораи назмаш ҳарф мезанад, аз насраш то ҳол маълумоте нест. Шеърҳои бештар дар шакли қасида, ғазал китъа ва рубоӣ эҷод шудааст. Равияи эҷодии ӯ мадх, тағазул ва ҳаҷв аст.

Ғазалу мадху ҳиҷо ҳар се бад-он мегуфтам,
Ки маро шахвату хирсу ғазабе буд ба ҳам.

Ин се равияи эҷодии ӯро «шаҳват»-у ишқ, хирси моли чиз ва завқи ҳаҷвгӯӣ ё ки нуқтаи назари танқидии ӯро ба одамону зиндагии онрӯза муайян кардааст:

Ғар нестӣ замона бе ҷангу набарди халқ*,
Пайваста бо замона кучо дар набардамӣ.
Дар ҷӯи осие мутаваттин нагардамӣ.
Обӣ мурод зери пули кас намеравад
В-арна қафо зи вартаи тӯфон хӯрдамӣ.

Ақидаи адолатхоӣ, маърифатпарварӣ ва подшоҳи одилпарастӣ дар дарбор зоҳиран ба зиддият дучор нашуда бошад ҳам (зеро ҳама дар забон адолатшиор ва маърифатдӯст буданд), хирси шахвату ҳаҷвгӯӣ, ба задухӯрд, зиддият ва муборизаи акси ҳаракат дучор нашуда наметавонист. Яке аз сабабҳои аз зиндагӣ ва муносибатҳои одамон наосудан, ба азобу кулфатҳо дучор гардидани онҳо дар ҳамин сарчашма аст. Шоир аввал бо нуқсонҳои одамони замонаш ва кирдори онҳо созиш қарда натавониста, дар бораи он гоҳ бо рамзу киноя ва гоҳе фошофош сухан мегуфт. Масалан: ҳикояти рӯбоҳ дар бораи харгирии султон хислати тӯҳматкоронаи амалиёти подшоҳро нишон медиҳад. Дар ин ҳикоят, аз як тараф, аҳмакни амалдорони ҳукумати аз тарафи дигар, хислати тӯҳматкоронаи амалиёти ҳокимони подшоҳӣ акс ёфтааст. Моҳияти амалиёти онҳо «салларо биёр» — гӯед, «каллари овардан» ва бетафовутию бефаросатӣ мебошад:

Рӯбаҳе медавид аз ғами ҷон,
Рӯбаҳе дигараш бидид ҷунон.
Гуфт: Хайр аст, боз гуй хабар.
Гуфт: Харгир мекунад султон
Гуфт: ту хар най, чи метарсӣ?
Гуфт: Оре, валеқ одамиён

* Халқ ин ҷо ба маънои гурӯҳи ками мардум, ки бо қорҳои бад машғуланд.

Менадонанду фарқ менакунанд,
Хару рӯбоҳашон бувад яксон.
З-он ҳаметарсам, эй бародар ман,
Ки чу хар барниҳандамон полон.
Хар зи рӯбоҳ мебинашносанд,
Ин-т куни харону беҳабарон.

Анварӣ на танҳо амалдорони подшоҳӣ, дигар намояндагони дину давлат, хоҷагони «Соҳибнеъмат»-ро, ки пур аз бухлу адоват, вале зану фарзанди онҳо дар ахлоки ношоиста саҳй буданд, ҳаҷву танқид кардааст:

Бухлро дидаму саҳо, ҳар ду,
Карда андар сарои хоҷа ватан,
Ҳар яке бо яке гирифта қарор:
Бухл бо хоҷаву саҳо бо зан.

Мисли ҳамаи мутафаккирони гузашта Анварӣ низ носозӣ ва кулфатҳои замонро аз гардиши фалак доништа, аз он шикоят кардааст. Ҳар чанд ки маънои шикоят аз кори фалак — шикоят аз кори рӯи замин аст, вале ба ҳар ҳол диққати хонандаро аз кори рун замин ба осмон бурда, ўро дар «кор»-и асрори фалак дар ҳайрат мегузорад:

Эй чарх, чуз бало хонӣ? Не!
Бар кас қаламе зи офият ронӣ? Не!
Чизе бидиҳӣ, ки боз настонӣ? Не!
Эй кӯри кабуд, худ чуҷ ин донӣ? Не!

Ҳар чанд ки то охир доништани сирри фалак ё ки замона то марксизм ба касе, аз ҷумла, ба Анварӣ муяссар нашудааст, вале ў то андозае сабаби бадбахтиҳои инсонии мазлум ва аҳли илму адабро аз синфи ҳокими муфтхӯр дида тавонистааст. Дар ин мавзӯ дар шеъри хурди сюжетноки образи аблаҳе ва зираке ба вучуд оварда шудааст, ки аблаҳ ҳокимону хоҷагонро соҳибнеъматони худодод маънидод мекард, зирак онҳоро муфтхуру гадо ба қалам меод, зеро ҳар чӣ доранд, аз обу нони мардум — ятимону бечорагон аст:

Он шунидастӣ, ки рӯзе зираке бо аблаҳе
Гуфт: Ин волии шаҳри мо гадои беҳаё.
Гуфт: Чун бошад гадо он, к-аз кулоҳаш тукмае
Сад чу моро рӯзҳо, бал солҳо баргу наво.
Гуфт: Эй нодон, ғалат инак аз ин ҷо кардаӣ,
Он ҳама баргу наво, донӣ, ки ин ҷо аз кучо?!
Дурру марварида тавқаш — ашки атфоли ман аст,
Лаълу ёкути ситомаш — хуни айтоми шумост.
Он кӣ то оби сабӯ пайваста аз мо хостааст,
Гар биковӣ, то ба мағзи устохонаш нони мост.

Хостан гидяст, хоҳӣ ушр хон хоҳӣ хироч,
Гар гурухи ном бошад, як ҳақиқатро равост.
Чун гадоӣ чизи дигар нест чуз хоҳандагӣ,
Ҳар кӣ хоҳад гар Сулаймон асту гар Қорун, гадост.

Чунин ақидаи дурусти иҷтимоӣ ӯро ба хулосае овардааст, ки меҳнати тақрибан сисолааш дар дарбори подшоҳон ва ҳокимон барабас рафтааст, ӯ қасидаҳои худро рад мекунад, аз он пушаймон мешавад ва шоири дарбор буданро мазаммат менамояд:

Дӣ маро ошиқаке гуфт: Ғазал мегӯӣ?
Гуфтам: Аз мадҳу ҳиҷо даст бияфшондам ман
Гуфт: Чун? Гуфтамаш: Он ҳолати гумроҳӣ рафт.
Ҳолати рафта дигар боз наёяд зи адам.

Беш аз ин ёди жоҷ шеър мадеҳ,
Эй гаронсоя, он гаронмоя.

Шоир ба ҷои шеъри мадҳияву аз ҳокимону хоҷагони ҳасис инъом талабидан, бо илму ҳунар машғул шуданро афзал шуморидааст:

Гар ҷон-т ба илм дар тараққист,
Он гаҳ туву мулки ҷовидонӣ
В-ар на, чу марги ҷаҳл мурдӣ,
Ҳаргиз нарасӣ ба зиндагонӣ.

ДОИРАИ АДАБИИ МОВАРОИ ҚАҶҚАЗ

Мурод аз Қажқаз Қажқазии ҷанубӣ (Закавказия) аст, ки дар он доираҳои адабии зиёде дар Табреш, Мароға, Аррон, Шамохӣ, Ганҷа ва ғайра мавҷуд буданд. Ҳаёти баъзе аз аҳли адаб на танҳо дар ин шаҳрҳо, дар Арманистон ва Гурҷистон ҳам гузаштааст. Дар қисмати Ғарбию Шимолии Эрон ва Қажқазии Ҷанубӣ давлатҳои майдаи хонадонҳои феодалӣ бо номи сардори асосгуздорон, аз қабилҳои мулки Шабонқор Шаддодиён, Шервоншоҳиён, Атобакони Язд, Мулки Табаристон ва ғайра мавҷуд буданд, ки ҳар кадоме баъд аз сукути давлати Сомониён ба дараҷаи муайян ба инкишофи шеърҳои адабии форсии тоҷик шароити мусоиде фароҳам меовардаанд ва дар он кишварҳо ба паҳн шудани забони адабии ҷанубӣ дарӣ ёри меоданд. Маълум аст, ки забони аҳолии Эрони Шимолии Ғарбӣ дар ибтидои асри XI ҳоло забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) набуда, забони гунегуни мансуб ба забонҳои қадимии эронии аҳолии маҳаллии он ҷо буда, забони дарӣ акнун бо ҳар сабаб тадриҷан паҳн мешуд. Ин маъниро Носири Хисрав дар 28-уми августи соли 1046 дар Табреш бо шоир Қатрони Табрешӣ, луғати забони форсӣ ва забонҳои маҳаллии он ҷоро тартиб додани Қатрон ва «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ исбот менамояд. Дар

ин бора, яъне забони форсии дариро хуб надонистани аҳолии қисми Эрони Ғарбӣ (Исфаҳон, Ҳамадон, Рай ва Озарбойҷон) Асадии Тӯсӣ дар муқаддимаи «Луғати фурс» ишорат кардааст: «..Ва ғарази мо андар ин луғати форсӣ (он) аст, ки дидам шоиронро, ки фозил буданд, вале луғати форсӣ намедонистанд». Дар ин бора Носири Хисрав низ ишорае дорад: «Дар Табрез Қатрон ном шоиреро дидам, шеъре нек мегуфт, аммо забони форсӣ некӯ намедонист, пеши ман омад, девони Мунчик ва девони Дақиқӣ биёвард ва ҳар маънӣ, ки мушкил буд, аз ман бипурсид, ба ӯ гуфтам ва ӯ шарҳи он бинвишт ва ашъори худ бар ман хонд...»*. Ҳаёти адабӣ дар шаҳрҳои Табрез (дар симои Қатрон, (Ганча) дар шахси Низомӣ ва ҷойҳои дигар бошад ҳам, доираи адабии расми асосан дар Шамоха (Шамоҳӣ) буд, ки пойтахти шервоншоҳӣ ба шумор мерафт ва ин хонадон ба сулолаи шоҳони эронинажоди Озарбойҷон мансубанд. Таърихи шервоншоҳӣ дуру дароз аст. Онҳо худро ба сулолаи сосониён ва Баҳроми ҷӯбина мерасонанд. Онҳо бо ҳамин ном дар аввали истилои араб ҳам будаанд ва тобеи халифаҳои араб гардидаанд. Ҳатто ҳокимони араб низ ҳамин лақабро доштаанд. Дар соли 1067 кишвар ба дасати салҷуқиён гузашт, вале Шервоншоҳӣ ба шартӣ додани хироҷ ҳокимияти худро нигоҳ доштаанд. Баъд аз ин, онҳо истиқлолияти худро ба воситаи робитаи хешовандӣ бо подшоҳи Гурҷистон муддати зиёде нигоҳ дошта, дар замони истилои муғул аз байн рафтаанд.

Шервоншоҳиён ҳомиёни забон ва адабиёти форсу тоҷик дар Озарбойҷон будаанд. Шоирон Абулаълои Ганҷавӣ, Хокони Шервонӣ, Муҷириддини Байлақонӣ, фалақӣ ва ғайра аз шоирони он давр буданд. Баъзе аз шоирони Мовароуннаҳр (аз қабиле Асириддини Ахсикатӣ) ва Хуросон (моҷанди Фаҳриддини Гургонӣ) ба доираҳои адабии ноҳияҳои Қафқазӣ Ҷанубӣ ҷалб шудаанд. Инак чанд номгӯ аз шоирони Қавқазӣ Ҷанубӣ:

АБҶМАНСУРИ ҚАТРОНИ ТАБРЕЗӢ

Аз аввалин шоирони форсигӯи ин сарзамин мебошад. Соли таваллудашро 1010—1013 тахмин мекунам. Ҷои таваллуди вай Шодибод ном маҳалли наздики Табрез аст. Қатрон худро аз табақаи деҳқон медонист. Таълиму таҳсилу машқи шеърҳои ӯ дар ватанаш Табрез мегузашт ва шӯҳрати шоирӣ вай барвақт аз ҷавонӣ оғоз ёфтааст. Ин даъворо ӯн ҳақиқати таърихӣ-шарҳӣҳои ӯ тасдиқ менамояд, ки дар солҳои 1029—1038 дар мулки Аррон (пойтахташ шаҳри Ганча) дар дарбори ҳокимони хонадони Шаддодӣ, аз ҷумла ҳокими он за-

* Носири Хисрав Сафарнома. Нашри «Ирфон», Душанбе, 1970, с. 11.

мон Абулҳасан Алӣ Лашкарии Шаддодӣ, хизмати шоирии дарборро адо кардааст. Чи тавре ки аз қасидаҳои бармеояд, Қатрон дар Ганча дер намондааст. Мо ўро дар Табрез дар доираи адабии дарбори Амир Абулмансури Ваҳсудон ибни Муҳаммад (1020—1059) ва писари ӯ Мамлон хизмати шоирии дарборро ба ҷо овардааст. Қатрон чанде дар Наҳечеван дар дарбори ҳокими он ҷо Абӯдулаф вазифаи шоирии дарборро иҷро кардааст. Аз қасидае, ки ба ҳокими Аррон Фазлу ибни ул-Фазли Шадоддӣ (1075 ба тахт нишастааст) бахшидааст, дубора ба Ганча рафтани ӯ маълум мегардад. Аз ин гуна ҷойивазкунии ӯ маълум мегардад, ки ҳаёти Қатрон осуда нагузаштааст.

Қатрон зилзилаи пуршиддати Табрезро, ки соли 1042—43 рӯй дода буд, аз сар гузаронидааст ва таассуроти худро аз ин ғоҷеи табиӣ дар қасидае сабт кардааст:

Худо ба мардуми Табрез барфиканд фано,
Фалак ба неъматӣ Шабрез баргузошт завол.
Фароз гашт нишебу нишеб гашт фароз,
Римол гашт ҷиболу ҷибол гашт римол.
Дарида гашт замину хамида гашт набот,
Даманда гашт баҳору даванда гашт ҷибол.
Басо сарой, ки бошам ҳамебисуд фалак,
Баси дарахт, ки шохаш ҳамебисуд ҳилол.
Касе, ки раста шуд аз муя, гашта буд чу мӯй,
Касе, ки ҷаста шуд аз нола, гашта буд чу нол.
Яке набуд, ки гӯяд ба дигаре, ки: мағӯй,
Яке набуд, ки гӯяд ба дигаре, ки манол.

Вафоти Қатрон баъд аз соли 1075 рӯй додааст, вале солаш маълум нест.

Қатрон шоири боистеъдоди форсигӯи асри худ бошад ҳам, шогирди навомузи адабиёти форсу тоҷик дар ибтидои асри XI будааст. Чи тавре ки дар боло ишорат рафт, шеърҳои хуб эҷод кунанд ҳам, забони форсии дариро нағз намедонистааст, вале пайваста онро меомӯхтааст. Девони шеърҳои Дақиқӣ ва Мунҷики Тирмизиро ба назди Носири Хисрав овардан ва ҷойҳои нофаҳмидаашро пурсидани вай ин маъниро исбот менамояд.

Бо ду «далел» саҳван шеърҳои Қатрон ба шеърҳои Рӯдакӣ омехта шудааст ва худӣ ўро бо Қатрони Тирмизӣ як шахс шуморидаанд: Яке қасидаҳои ба Насри II бахшидаи Рӯдакӣ ва ба Абӯнаسر бахшидаи Қатрон Дигаре саҳван Қатрони Табрери Тирмизӣ шуморидани Давлатшоҳ.

Бо шеърҳои Рӯдакӣ омехта шудани шеърҳои Қатрон шояд, ки дар ҳамномии мамдӯхони онҳо (Насру Абӯнаسر), балки дар омӯзиш ва ба шеърҳои Рӯдакӣ пайравӣ кардани вай бошад. Услуби хуросонии Рӯдакӣ ва ҳамасронаш, ки устувор

буд, ба шеърятӣ Эрони Ғарбӣ, ки ханӯз анъана ва равияи қатъӣ надошт, таъсир мекард ва ба пайравии он асар эҷод мекарданд.

Ба эҷоди бадеӣ ва илмии Қатрон як девони шеърҳо ва як китоби луғат (Тафосир-фи-луғат-ил-фурс)-ро нисбат медиҳанд.

Ашъори Қатрон аз қасидаҳои мадҳия, ғазал, рубой ва қитъа, мазмуни шеърҳои аз мадҳ, ишқ ва тасвири табиат иборат аст:

Сиришки абри озорӣ заминро кард пургавҳар,
Насими боди найсонӣ хаворо кард пуранбар.
Зи гулбун гул ҳамехандад, зи гул озин ҳаме бандад,
Кунун наргис пайвандад ба ҳам минову симу зар
Ҳаво ғулғулситон гардад, замин сунбулистон гардад,
Гулистон гулистон гардад зи даври чарху баҳши Хур.

Эй ба болои озодон,
Орзуи дилеву ранҷи равон.
Танам аз ишқи ту навону низор,
Дилам аз ранҷи ту нажанду навон.

Бадеият дар ашъори Қатрон хеле баланд аст ва аз шеърҳои устодони замонаш монданӣ надорад.

ФАЛАКИИ ШЕРВОНИ

Номи Фалакии Шервонӣ Абӯнизом Муҳаммад буда, дар шаҳри Шамоҳӣ таваллуд ёфтааст «Фалаки» таҳаллус кардани у аз гуфтаи тазкиранависон аз он сабаб будааст, ки дар аввалҳои таҳсил ва ҳаёташ ба илми нуҷум машғул будааст ва дар ин фан иштиёқи тамом доштааст.

Соли таваллудаш маълум нест. Соли вафоташро баъзе 1146, баъзе дар соли 1181—1182, баъзе дар соли 1191 қайд кардаанд. Вай илми шеърӯ адабро аз Абулаълои Ганҷавӣ омӯхтааст. Ӯ аз шоирони мадҳҳои Шервоншоҳӣ (Манучеҳр бинни Фаридун ва писари ӯ Аҳситон) буд. Ӯро ҳасудонаш бо тухмати фош намудани сирри давлатӣ ба зиндони оҳанин партофтанд Қисме аз шеърҳои дар зиндони Шервоншоҳӣ эҷод шудааст:

Ҳеҷ кас чорасози қорам нест
Чӣ кунам қор бахтсозам нест.
Куштаи сабру интизораму боз
Чора ҷуз сабру интизорам нест.
Ҷуз ба таъсири наҳс анҷумро
Назаре сӯи рӯзгорам нест,
Боғи айши маро хазон даръёфт
Оҳ, к-уммеди навбахорам нест.

Ба ҳама ранҷу меҳнат ин батар аст,
Ки ғамаи ҳасту ғамгусорам нест.

Воқеаи зиндонӣ шудани Фалаки мисли зиндонӣ шудани Абул-Аълои Ганҷави, Изаддини Шервонӣ, Хоқонӣ ва ғайра аст, ки бо рақобати дарбориён вобаста буд. Ӯ дар дарбори подшоҳ соҳиби иззату неъмат шуда буд, шоирони дарбор рашк бурда, аз ӯ ба подшоҳ ғайбат карданд, ки ба вазифаи давлатии худ беътиноӣ дорад. Ӯро дар ҳабсхонаи Шаброн зичдонӣ кардаанд, ки аз он ҷо ба зӯр ҷон ба саломат бурдааст:

Мурда будам, аз ҳама аъзои ман
Устухонҳо буд пайдо ҳамчу лом.
Лутфи Шервоншоҳ ҷонам боз дод,
Рағми он, к-ӯ гуфт: «Ман юҳайа ал-узом»

Аз байти дуом маълум мешавад, ки Шервоншоҳ «гуноҳ»-и ӯро бахшидааст.

Аз мероси адабии Фалакӣ як девони шеърҳо мавҷуд будааст, ки ҳафт ҳазор байт будааст, вале ҳоло боқимондааш ба ду ҳазор байт намерасад.

Шеърҳои Фалакӣ аз мадҳ, ҳаспи ҳол, панд, ишқ ва ғайра иборат аст. Осори бадеии ӯ бар хилофи услуби мушқилписандии баъзе ҳамсаронаш услубан равон, бадеӣ ва саҳли мумтанеъ аст:

Савдозадаи фироқи ёрам,
Бозичаи дасти рӯзгорам.
Ночида гуле зи гулбуни васл,
Сад гуна ниҳод ҳаҷр хорам.
Якбора сиёҳ гашт рӯзам,
Якбора табоҳ гашт корам.

ХОҚОНИ

Афзалиддин ном, таҳаллуси шоириаш «Хоқонӣ» ва лақаби шоирии «Ҳассон-ул Аҷам» дорад. Аз шоирони машҳури асри XI—XII аст. Падараш Начибиддин Алӣ дуредгар буда, модараш румии ба ислом иҷновардаи ошпаз (таббоҳ) будааст. Таваллудаш дар билоди Шервон аст. Ӯ ин маъниро дар достони «Тӯҳфат-ул-ироқайн» ифода кардааст:

Гуфтам: «Муаллимӣ» — суҳандон,
Милоди ман аз билоди Шервон

Соли таваллудашро 1020, 1021, тахмин мекунамд Падараш хондани ӯро намехостааст, то ки касби бобонаш бофандагиро ёд гирад. Амакаш Қофӣуддин Умар бинни Усмон, ки шахси

табиб ва файласуфи ҳамеша мучаррад будааст, ба сифати писархонд то 25-солагинаш ба ӯ тарбияи модди ва маънавӣ додааст. Ҳоконӣ илми шеърӯ адабро дар назди Абул-Аълои Ганҷавӣ гирифтааст. Дар аввалҳо «Ҳақонқӣ» таҳаллус мекард, баъд аз он ки бо ёрии Абулаъло ба хизмати дарбори ҳокон Манучехри Шервоншоҳӣ дохил шуд, таҳаллуси худро «Ҳоконӣ» гузошт. Тафсилоти ҳаёташ пурра нест. Ӯ хизмати шоирни Ахситон ва ғайраро ба ҷо оварда, соҳиби мартаба ва инъомҳои фаровоне гардидааст ва бо сабабе малолӣ хотир шуда, бо баҳонаи дидорбинӣ аз шоирон ва бузургони Хуросон иҷозати сафар кардааст, вале ҳокон Манучехр розӣ нашудааст. Сабаби асосии майли ӯ ба беруи рафтн аз мулки Шервон ва шаҳри Шамоҳӣ дар он аст, ки Шервоншоҳӣ нихоят сахтгир буданд ва аз ин ҳолат фоида бурда, тӯҳматчиён ба одамони боистеъдод гаразкорӣҳо ташкил мекарданд. Чунин ҳолати нугувор аҳволи шоиронро чи дар шаҳру диёр ва чи дар муҳити дарбор танг мекард, ҳолати зиндониро ба вучуд меовард, онҳо чи зудтар аз он ихтиёри гурез мекарданд:

Танг омада бар дилам Шамоҳӣ,
 Гулханҷое бад-ин фароҳӣ.
 Зиндони ман аст маскани ман,
 Ҳар мӯи муваккали тани ман
 Наздам зи равандағони олам
 Дарнагзоранд бодро ҳам.
 Вой, ар қадаме занам ба роҳе!
 Ох, ар зи ҷигар барорам охе!
 Бадгӯе гиреҳ занад бар он ох,
 Сар баста барад ба ҳазрати шох.

Аз сабаби воқеаҳои сиёсӣ (ҳуҷуми ғузон, асирии султон Санҷар ва ғайра) сафари Хуросонро тарку ба сафари Ироқ майл карда, дар он ҷо бемор шуда, дар бозгашт чанд муддат дар ҳабс буд, вале баъд аз озодӣ солҳои ҳафтодуми асри XII аз ҳабс озод шуда, ба сафари зиёрати дубораи хонаи Каъба ба сӯи Ироқ рафт ва бо вучуди аз ватан (Шервон ва Шамоҳӣ) дилмонда будан, ба он ҷо баргашт. Дар роҳ достони лирикӣ «Тӯҳфат-ул-ироқайн» ва қасидаи «Ҳаробаҳои Мадоин»-ро навиштааст. Ҳаёти ӯ пур аз тӯҳмат ва фоҷиаҳо мебошад. Рақибони эҷодӣ ва хабаркашҳои тӯҳматкори дарбор дар бораи ӯ хабарҳои ифвогарона мебофтанд. Яке аз онҳо ин аст, ки Муҷириддин Балақонӣ аз забони Ҳоконӣ қасидаи ҳаҷвияе дар бораи аҳолии Исфаҳон навишта, паҳн кард ва ба ғазали аҳолии ҳокими он ҷо гирифта намуд. Ӯ дар васфи Исфаҳон ва аҳолии он қасидаи дилнишине навишта, халос шуд. Дар бораи сабаби зиддияти байни Ҳоконӣ ва дарбориён сарчашмаҳо бештар ба худписандии ӯ ишорат мекунанд, ки одат ва услуби

баёни тазкираҳо мебошад. Сабаби асосӣ дар зиддияти байни истеъдод ва ноқобилист, ки яке аз зиддиятҳои одамони мустаид ва дарбориёни беилму хунар, вале соҳиби ҷоҳу мансаб аст. Онҳо бо роҳҳои гуногуни ғайривичдонӣ ба ин мартабаҳо мерасиданд, ҳамеша аз мавқеи сусту лиққонаки худ дар ҳаётоти буданд, бинобар ин, ба соҳибистеъдодон тўҳмату ифво ташкил медоданд ва подшоҳ ҳамчун шахси бадғумон ба онҳо такья вале ба некон ҷабру зулм мекард.

Муносибати Ҳоқонӣ бо шоирони дигар низ як хел набудааст. Масалан, баъд аз устувор шудани мавқеаш дар дарбор муносибати ӯ, бо вучуди шогирд ва домод будан, бо Абуаъло вайрон шуда, қор бо ҳаҷви устодаш анҷомидааст. Ҳамчунин муносибати вай бо Рашиди Ватвот хеле дўстона буд, вале дар охир ба ҳаҷви ҳамдигар расидааст. Фаҳрия дар таассуроти ӯ ба дараҷан худбинӣ ва мағрурӣ ба ҳамқаламонаш, ҳатто ба устодони калом овардааст. Ӯ аз мағрурӣ ва ифода намудани назари таҳқиромези маҳалпарастон устод Рудакиро резачини дастурхони худ номидааст:

Шоири муфлик манам, хони маонӣ марост,
Резахури хони ман — Рудакиву Унсурӣ.

Низомии Арӯзии Самарқандӣ дуруст қайд кардааст, ки ин гуфтаҳои Ҳоқонӣ аз ҷоҳилию кўдакист ва Рўдакӣ соҳибқирони шоирист.

Ҳоқонӣ соҳиби зану фарзанд аст. Ду писараш ҳангоми ҳаёт будани ӯ вафот кардааст, ки аз марги онҳо ғаму андўхи зиёде дорад. Аммо дар ҳаққи фарзанди духтар бадбин аст, ки ақидаи иртиҷои динӣ ва феодалист. Охири умраш дар Табрез гузаштааст ва дар соли 1199 вафот ёфт. Дар «Мақбарат-уш-шуаро»-и Табрез мадфун аст.

Эҷодиёти Ҳоқонӣ сермаҳсул аст ва он аз қасидаҳо, ғазал, китъа ва рубоию маснавӣ иборат буда, дар суҳансароӣ санъати баланд дорад. Як қисми шеърҳои мазмунан шикоят аз замона ва ҳасудон буда, аҳамияти шарҳиҳолӣ дорад:

Бо ноҳуна чашми рўзгорам,
Бо обила рӯи ихтиёрам.
Он ноҳуна чист? Дарди даврон
В-он обила чист? Шарри Шервон.
Шаҳбозам шоҳи парбурида,
Шаҳбозии рўзгор дида.
Дар халқ бимонда сифру оҳод,
Яъне, оҳ аз ниҳеби ҳассод.
Чун гови хароси тангмайдон
Гирди нуктаи вабол гардон.

Аз микраи замона хаста,
Гардан ба танобу чашм баста
Он гови харос бин, ҳама сол,
Қ у чарх занад, ки вачд, на ҳол
Пешаш ҳама чарбу охури тар,
Лекин нарсад ба охураш сар
З у то ба муроди роҳ бас не,
Лекин ба мурод дастрас не

Ҳоконӣ дар ақидаи иҷтимоӣ подшоҳпараст буда, дар манзумаи «Ҳаробаҳои Мадоин» ба гузаштаи пурҳашамати феодалӣ афсӯс хӯрдааст, ки маънои иртиқоӣ дорад. Ӯ дар ақидаи фалсафӣ низ дар мавқеи иртиқоӣ динию феодалӣ буда, ба пайравони илму фалсафаи Юнон саҳт ҳуҷумҳо карда, мавқеи дини ислом ва тасаввуфи иртиқоиро ҳимоя кардааст. Дар баробари ин, Ҳоконӣ дорои истеъдоди адабию бадеӣ буда, суҳанро моҳирона месарояд ва ба санъатҳои адабӣ ва забони бадеъ эътибори ҷиддӣ медиҳад. Хаелоти бадеиаш хеле бой аст. Ин маъниро дар қасидаҳо ва манзуман «Ҳаробаҳои Мадоин» и у дидан мумкин аст.

Дар таркиби луғавии забони шеърҳои дохил намудани калимаҳои туркӣ мушоҳида мешавад, ки хислати услубӣ дорад.

Мулки аҷам чу тамаи турқонӣ эъҷамист,
Оқил кучо бисоти таманно барафканад
Тан гарчи суву эҷмек аз ишон талаб кунад,
Қай меҳри шаҳ бар Отсизу Бугро барафканад

Ҳоконӣ дар услуб бештар ба сабки ироқӣ тааллуқ дорад, бинобар ин, ӯро моли услуби хурсонӣ шуморидан бамавҷеъ нест. Ин маъниро таънаҳое, ки ӯ ба назарногири ва худписандӣ ба намояндагони бузурги услуби хурсонӣ Рӯдакӣ ва Унсурӣ задааст, фаҳмидан душвор нест.

Ку Унсурӣ, ки бишнавад ин шеъри обдор,
То чок бар даҳони муҳоқо барафканад

Бар бисотат ба миддатандеши
Унсуро се шаш диҳам бешӣ

Эродҳои инодкоронаи Ҳоконӣ ба услуби услуби хурсонӣ на давоми он услуб, балки қўшишҳои ин услубро тағйир додани шудани ӯро ифода менамояд. Аз як тараф, аксар бо мадҳи шохонун наъти пайғамбар банд кардани афкори бадеи худ, аз тарафи дигар бештар ба таассуби динӣ бар зидди файласуфони даҳрӣ майл намудани ӯ ба Ҳоконӣ имконият намодаст, ки боз ҳам маъниҳои амиқу шаклҳои пуробу ранги зебои бадеиро эҷод намояд.

ЧАРАЕНҲОИ ЭЪТИРОЗИИ ЗИДДИ ФЕОДАЛӢ ДАР АСРҲОИ ХӢ—ХӢӢ

ТАСАВВУФ

Истилоҳи тасаввуф ва калимаи «суф»* (матои сафеди пашмина) гирифта шудааст. Бо ин либос суфиҳо дар аввалҳо аз пайравони мазҳабҳои дигар дар қиёфа фарқ мекарданд. Мистикҳои риззат ва зӯҳдқунанда пеш аз ислом ва дар замони халифаҳои аввал ҳам вуҷуд доштанд, вале дар ҳоли мучаррад буданд, бинобар ин, то охири асри VII ба афкори иҷтимоии ҷамъият таъсири ҷиддие нарасонида буданд. Тасаввуф ғе мистицизм дар Эрон ва Осиёи Миёна аз таълимоти Моинӣ оғоз ёфта, аз сарчашмаҳои дигари ғоявӣ низ сероб гардидааст.

Тасаввуф ҳам ғояи динӣ мебошад ва аз ин рӯ, унсурҳои он дар ҳамаи динҳо мавҷуд аст.

Шароити таърихии пайдоиши ҷараени тасаввуф чунин аст: дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои феодалӣ, ки дини ислом ва хилофати араб мафкураи он буд, деҳқонон аз зулми муносибатҳои иқтисодии феодали гурехта ба дунёи кӯҳна баргаштани мешуданд ва бо ин роҳ ба сохти феодалӣ эътирози худро одамони соддалавҳро мафтун карда буд. Ислом ва хилофат на танҳо аҳволи оммаҳои халқро сабук накард, балки вазнинтар гардонид, ҳокимияти феодалҳоро мустаҳкам сохт, мулки хусусиро моликияти муқаддас эълон карда, онро баро бари хуни соҳибаш донист: «моли мӯъмин — хуни мӯъмин». Ислом на танҳо ба деҳқонону ҳунармандон, балки ба халқҳои мазлуме, ки аз зулми феодализми навапайдошуда ва зулми миллӣ амалдорону руҳониени идеяҳои собиқ (масалан, Сосониен) азоб мекашиданд, сабуки надод. Вай ҳатто ғуломонро аз сохти феодалӣ озод накард, балки тартиботи муайяни ғуломдориро нигоҳ дошт. Аз ин ҷост, ки муқобили хилофати араб ва идеологияи он ислом шӯриши ғуломони зангибор чордах сол (869—883) давом кардааст. Пас, асири иқтисодӣ ва маънавии феодалии оммаҳои меҳнаткаш зиёд шуд. Ислом ва хилофат дар масъалаи ҳуқуқҳои миллӣ ҳам роҳи истилогариро пеш гирифт. Пушаймонӣ аз умед ба ислом ва хилофат халқҳоро ба шӯриш овард. Масалан, шӯриши Абумуслим, Бобак, Муқаннаъ, қарматиҳо ва ғайра. Аммо дар натиҷаи номуташаққили ва ба сари оммаҳо бо оташи хонумон-

* Климович Л. И. Ислам М., 1962 с. 155—156

1. Хуш дар дам, 2. Назар бар қалам, 3. Сафар дар ватан, 4. Хилват дар анҷуман. «Хуш дар дам» доништа сухан гуфтавро талаб мекунад. «Назар бар қалам» аз кору амали худ ба худ ҳисоб додан, дар зиндагӣ қадамро доништа мондан, ба амалиёти худ аз рӯи вичдон танқидӣ ва бо масъулият нигоҳ карданро тақозо менамояд. Ин шиорҳо моҳияти тарбиявӣ доранд. «Сафар дар ватан» — гӯшанишинӣ накардан, дар байни мардум будан, бо ҳаёти халқҳо шиносо шудан ва сафар карданро талаб мекунад. «Хилват дар анҷуман». Тасаввуфи пешина барои худоро шинохтан чилла ё ки гӯшанишиниро талаб мекард, ки он ҳам одамонро аз кору бори зиндагӣ мемононд. Шиори чорум дар байни мардум дар муомила бо одамон буданро тавсия менамояд ва дар ҳар ҷо, ки бошад, шинохтани худоро имконпазир медонад. Шиорҳои дигар: «Дил бо ёр, тан ба бозор», «Дил бо ёр даст ба кор» тақвияи ҳамин шиорҳост. Мувофиқи ин таълимот дар ҳар шароит бо худо хилват доштан ва ўро шинохтан мумкин аст. Агар дар тасаввуфи пешина бо омӯхтани илм машғул шудан манъ бошад, дар нақшбандия манъ набуд. Аз ин рӯ, ҷиҳатҳои мусбати нақшбандияро бо шоҳаҳои дигари хеле иртиқои тасаввуф дар як қатор мондан дуруст нест, моҳияти таълимоти худочӯии он беағъбир мондан мегирад, ки моҳияти зиддихалқии худочӯӣ дорад. Ҷараёни тасаввуфии нақшбандияро ҳам яклухт ва ягона тасаввур кардан нашояд. Ба гуруҳи пешрави он Хоҷа Исмаил (? — 1436), Ҷомӣ, Давлатшоҳ, Алишери Навоӣ (асри XV) ва умуман намояндагони илму адабиётро дохил кардан лозим аст, ки онҳо барои адолат, вичдони пок ва тараққии илму дониш мубориза бурдаанд, шайхҳои риёқору фиребгар ва муридони ҷохили онҳоро танқид кардаанд:

Шайхи худбин, ки ба ислом баромад номаш,
Нест ҷуз зарқу риё қоидаи исломаш.
Хешро воҷифи асрор шиносад, лекин,
На зи оғоз вуқуф асту на аз анҷомаш.

(Ҷомӣ).

Ҷомӣ гуруҳи иртиқои нақшбандияро танқид кардааст. Онҳо феодалҳо ва одамони иртиқоъпарасту ҷаҳолатпарваре буданд, ба мавқеъҳои ҳукмронӣ соҳиб гардида, оммаҳои меҳнаткашро аз ҷиҳати рӯҳӣ ва иқтисодӣ бандубаст карда буданд ва ба муқобили ҳар навъ норозигии халқ ва афкори илмӣ — тараққишарвари он ва аҳли илму дониш мубориза мекурданд. Сардори ин гуруҳ, Хоҷа Аҳрор (асри XV) буд.

2. Ҷаҳрия. тамоман шоҳаи иртиқои тасаввуф аст. Дар вай тарки дунё кардан, ҷаҳр гирифтани гӯшанишинӣ ва душманӣ ба илм ва корҳои дунё, ба золимон эътироз накардан ва ғайра, ҷои асосиро ишғол мекунад. Пешвоёни ҷаҳрия дар байни аҳолии туркзбони Осиёи Миёна Аҳмади Ясаӣ ва дар

сӯз ва шамшер ҳуҷум кардани хилофат ва дар ин кор ёрӣ додани дини ислом ва рӯҳониён шӯришҳои омма охируламамр ба мағлубият дучор гардид ва ин ҳолати рӯҳияи мағлубӣ, бечорагӣ боиси маъюсӣ ва ба зоҳидӣ (мистицизм) майл кардани гурӯҳҳои мазлум шуд, зеро дар шароити ҳуқумронии дин дар асрҳои миёна ҳамаи бадбахтиҳо заминаи умедҳои ҳаётии оммаҳоро гум кунонд. Аз сабаби носозкорҳои ҷамъият даступно гум кардан ва ба ғазабу ҳаяҷон омадан, дар шуури оммаҳои халқ зоҳир гаштани ҳиссиёти бад ва ҳамчунин ба умеду орзуҳои худ расида натавоништан ва ғайра онҳоро водор кардааст, ки оромӣ, умед ва осоиши худро дар ҳаёлҳои ширин ва худочӯӣ бинанд. Оммаҳо умеди худро ба осмони ҷуғрофия мебастанд ва ба пайдо шудани маҳдиҳо умедвор мешуданд ва бо ин ҳаёлҳои худфиребдиҳанда ба қори «бастаашон» кушоиш ва ба калобаи чигилашон сарришта мечустанд, зеро дин — худшиносӣ ва худҳискунии инсонест, ки ӯ худро ба даст нагирифтааст ва ӯ аз нав дасту по гум кардааст... «Дин — нафаси маҳлуқи мазлум, дин-дунёи сангдил аст»*. Онҳо худочӯиро ба молу зару зӯри синфи ҳоким муқобил мегузоштанд:

Пири дурдиқашӣ мо гарчи надорад зару зӯр,
Хуш атобахшу хатопӯш худое дорад. (*Ҳофиз*).

Ба ҳамин тарик, одамони дар муборизаҳо мағлубгашта ва дар ҳаёт такъяву умедашонро гум кардагӣ бо ниятҳои аз ҳаёти барояшон манфур дур шудан, худро ӯ ба тасаввуф ва ӯ ба бидъати динӣ мезаданд, дар он ҳалли ҳаёлҳои ба ҳақиқат набаромадашонро дидани мешуданд ва бо ин роҳ аз муборизаҳои фаёле, ки барои бахту саодати худ ба муқобили золимон мебуданд, даст «мекашиданд». Бо дарду киноя ва личинг ҳуқумронӣ, роҳати дунё ва молу сарватро ба зӯрварон додем, гӯён ба фақр, очизӣ, таслим ва қаноат даъват мекарданд. Чӣ ҳақиқати бадӣ ин ақибнишинӣ дар ин аст, ки чунин рафтор ба синфи доро хизмат мекард ва боиси гирифтори дубораи иқтисодӣ ва маънавии меҳнаткшон мешуд. Ҳамин тавр, тасаввуф дар шароити феодализм ва ислом пайдо шуда, тасаввуроти диниро боз ҳам чуқуртар кардааст, зеро пайравони он бевосита бо худо «васл шуда, аз он роҳат бурдани мешуданд.

Тасаввуф дар ибтидои худ дар амалиёти ҳаёти ҳамчун эътироз ва ҳаракати зиддифеодалии оммаҳои халқ ба вуҷуд омада, ҳолати рӯҳияи норозигии онҳоро акс мекунонд. Оммаҳои васеи норозӣ ва ноумедгаштаи шахру қишлоқ ва зиёни ба халқ наздик ҳайати асосии аҳли тасаввуфро ташкил менамуданд. Он вақтҳо на танҳо пайравони тасаввуф, ҳатто сардорон ва пешвоёнаш низ аз аҳли касбу ҳунари буданд. Масалан: Ҳабиби Аҷамӣ (ҳунарманд) Молики Динор (ғулом), Маъ-

руфи Маволӣ (ғуломи озодшуда), Чунайди Наҳовандии машхур ба Бағдоди (ваф. марти 910, косиб), Сиррӣ (кӯҳнафуруш), Ҷамлӯй (мурдашӯ), Абулҳофиз (оҳангар), Мансури Ҳаллоҷ, (қатлаш 922 косиб-ҳаллоҷқунанда), Юсуфи Ҳамдонӣ (асри XI) мӯзадӯзу деҳқон ва ғайра. Тадричан ҷамъиятҳои бародарони дарвеш ба вучуд омад, ки дорои низомномае буд. Дар баъзе маҳалҳо дар байни иттифоқҳои касабаи «Аҳӣ» ва дарвешон алоқаи зич пайдо шуда буд.

Ба ҷараёни тасаввуфӣ тадричан намоёндагони динҳои қадимӣ, тарафдорони ҳаракатҳои озодин миллии мамлакатҳои забткардаи арабҳо ва умуман унсурҳои озодинҳои зиддифеодалӣ ва зиддихилофат, ки ба худ ниқоби мистикӣ-тасаввуфӣ гирифта буданд, низ дохил шудаанд. Ба ин маъно, тасаввуф аз ибтидои пайдоиши худ таркиби дохилиаш як хела набуд. Аз ин сабаб, ба тасаввуф маънои тамоман зидди феодалӣ додан ва ё онро сар то по иртиҷоӣ — зидди халқӣ шуморидан хатост, зеро дар ҷаҳонбинӣ иртиҷоӣ бошад ҳам, доду ғиғони оммаҳои халқро акс қунонида, дар як қатор шахру вилоятҳои хилофат ба дараҷаи шӯришҳо расида буд. Масалан, шӯриши Мансури Ҳаллоҷ, Шамси Табрезӣ ва ғайра. Хилофати араб ва рӯҳониён аз ҳаракати тасаввуфи ибтидоӣ хавфи қалоне доштанд. Бесабаб нест, ки бисёр аз сардорони ҳаракати тасаввуфӣ: Абоязиди Бастомӣ (874), Сардори суфиёни Бағдод қосиб Мансури Ҳаллоҷ, Шихобуддини Сӯхравардӣ (1155—1191 м.), Иброҳим Машраби Намангонӣ (қатлаш 1711) ва ғайра бо ҳукми қозии ислом ба қатл расонида шудаанд.

Баъд аз ин воқеа мубориза боз ҳам шиддат гирифт ва дар тарғиботи зидди хилофат ва зидди рӯҳониёни расмии ислом баҳонаи нағзе шуд. Бо аҳли тасаввуф мубориза қардан хеле душвор гардид: Халифаҳои араб, феодалҳо аз рӯҳониёни ислом бо роҳи ҷазоҳои қисмонӣ ҳаракати тасаввуфи амалиро нигоҳ дошта натавонистанд, бинобар ин, барои онро аз дарун (ҳам назариявӣ ва ҳам амалӣ) вайрон қардан кӯшиш намуданд. Дар ин бобат хизмати файласуфи идеалист ва мусулмони мутаассиб Муҳаммади Ғазолӣ қалон аст. Вай дар «Қиммиён саодат» ном асари худ асосҳои назариявии тасаввуфро бо таълимоти расмии ислом омехта, онро аз ҷиҳати ғоявӣ суст қарча, ба ислом тобеъ намуд ва онро пояи баланди ислом эълон қарда, барои ин, аввало гузаштани пояи шарияти исломро зарур шуморид. Барои дарвешон — суфиён чор давра ва чил поя муқаррар қарда шуд, ки давраи аввали он шарият аст. Пас, барои суфӣ шудан, аввал мусулмон будан лозим омад. Акнун тасаввуфро ба ислом зидд намедонистанд. Ғазолӣ барои исломи рӯ ба харобӣ овардари наҷот ва онро аз нав зинда қарданаш ҳатто фиристодаи худо эълон қарданд. Ба ҳар як гуфтаи Ғазолӣ шак оварданро рӯҳониён рафтори бидъат эълон намуда, одамони шакқокро ба ҷазоҳои сахт дучор мекарданд.

байни халкҳои форсизабони Эрону Осиеи Миена шайхи асри XII Наҷмуддини Кубро (ваф 1220) ва Абдулқодири Гелонӣ (ваф 1166) мебошанд. Равияи онҳо дар таърих кубравия ва қодирия ном гирифтааст. Гелонӣ лақаби «Ғафс-ул аъзам» дошт. Таълимоти Ясаӣ дар китоби ӯ «Ҳикмат» хеле равшан акс ефтааст.

Ба ҳамин тариқ, қувваи маънаӣ ва ташкилии тасаввуфи пешина, ҳам аз роҳи ғояӣ таъбир додани Ғазолий ва ҳам аз сабаби ба шоҳаҳо ҷудо шудани он, барҳам хурда, ба ташкилоти зоҳираи муташаккилу ботинан парешон мубаддал гашт. «Якero аз машоихи Шом пурсиданд, ки

— Ҳақиқати тасаввуф чист?

— Гуфт:

— Пеш аз ин тоифае буданд дар ҷаҳон пароканда ба сураат ва ба маъни ҷамъ, имрӯз қавмеанд ба зоҳир ҷамъ ва ботин парешон»*

Вақте ки тасаввуф аз дарун ва бо ислом омехта карда шуд, зоҳидон, шайхҳо, рӯҳониҳо ва эшонҳо, инчунин феодалҳо ба ташкилоти тасаввуфӣ дохил шуда гирифтанд, то ки ҷилави халқи меҳнатқашро аз ҷиҳати маънавию рӯҳӣ, ташкилӣ ва иқтисодӣ ба дасти худ гиранд. Онҳо майнаи халқро бо ин таълимоти зиддиҳалқии динӣ ва иртиҷоӣ захролуд намуда, ӯро ба иҷрои таълимоти сӯфия, масалан, тарки дунъе ва ба азобҳо тоб овардан, ба зулм муқобилӣ накардан, водор намуда, худашон молу зар гирд оварда, аз неъматҳои моддӣ ҳаётии ин дунъе баҳраманд ва айшу роҳат мекарданд.

Тарки дунъе ба мардум омӯзанд,
Хештан симу ғалла андӯзанд (*Саъдӣ*).

Барои тасдиқи он фикр, ки шайхҳо ба мардум тарки дунъе ро талқин карда, худашон ҷиз ҷамъ мекарданд, калонтарин шайхи тасаввуфи нақшбандия Ҳоҷа Аҳрори валиро барои мисол мегирием. Вай дар вилоятҳои Самарқанд, Бухоро, Қаршӣ, Тошқанд, Фарғона заминҳои бисёре доштааст. Танҳо дар вилояти Қарши 300 ҷуфти гови ӯ қор мекардааст. Танҳо аз ғалла ба ҳукумати теуриҳо ба сифати ушр (дахъяк) 80 ҳазор мани Самарқанд (ҳар ман 8 пуд) андоз меодааст. Вай сад ҳазор мурид доштааст, ки онҳо ба сифати ғулом дар хоҷагии ӯ қор мекардаанд. Чорвои ӯ ҳадду ҳисоб надошт. Дар ин бора латифаи халқӣ ҳам ҳаст.

Вақте ки Машраби девона дар роҳи сафари худ чорвоҳои бисёреро дида пурсид, ки — Аз они кист? Ҷавоб доданд, ки — «Моли хоҷа Аҳрор». Вай хари худро ба даруни ғалларонда «рав, ту ҳам моли Хоҷа Аҳрори вали шав» — гуфт. Хоҷа Аҳрор бо роҳи ташкилоти динии тасаввуфӣ ҳазорон ҳазор деҳқонро ба сифати мурид банду бастаи худ карда гирифта

* Саъдӣ Шерозӣ Гулистон, Истамбул, 1291, х қ (1884), с 82

буд. Вай ба корҳои сиёсӣ-давлатии темуриҳо мувоҳида мекард. Ин шайхӣ шайхҳо бо руҳониени расмии ислом як шуда гирифта, ба муқобили ҳар гуна тараққиқарвари, фикрҳои демократӣ, илм ва ҷаҳонбинии материалистӣ мубориза мебуд. Олим Улугбек Мирзо (1394—1449) ва шоир Ҳилолӣ (1536) бо ифои ҳамин ҷамоа кушта шудаанд. Ҳоҷа Аҳрор барои авом фиребӣ дар як порча замини худ деҳқонӣ мекардааст, мардумро ба иштибоҳ андохта, меғуфтааст, ки ба сарватҳои дигари бепоенаш кор надорад.

Ба ҳамин тариқ, агар дар тасаввуфи ибтидоӣ мому мулк доштани шайхҳо манъ бошад, акнун барои мувоҳизати ташкилотҳои тасаввуфӣ соҳиби мому чоҳ будани онҳо чоиз буд. Дар натиҷаи чунин тағйироти дохилии тасаввуф қувваҳои тараққиқарвар ва халқие, ки дар таркиби ҳархелаи он буданд, аз тасаввуфи расмии вайронгардида ҷудо шуда бароманд ва ба оппозицияи доимии зиддифеодалӣ, зиддисломӣ ва зиддитасаввуфӣ мубаддал гаштанд. Дар натиҷа, унсурҳои норозӣ ва ошӯбкунанда бо номи дарवेशӣ, ринди, қаландарӣ ва хароботӣ аз суфиин ва зоҳидони солусу риёкор ҷудо шуданд.

Дар асрҳои XI—XIV дарवेशӣ дар шакли ҷунбишҳои халқӣ зоҳир мешуд, вале баъдтар он ҳам ба қўчаи сарбасти иртиҷони зиддахалқӣ даромада рафт. Аз ин ҷост, ки тадқиқотчиёни тасаввуф баъзе аз ҷараёнҳои дохилии онро худочўии содиқона ва баъзе аз онҳоро бидъат, вале ҷараёни риндири динӣ ва зиддитасаввуфӣ мешуморанд. Аз низомиҳои суфӣҳо фаҳмидан душвор нест, ки ташкилоти расмии онҳо ташкилоти пинҳонӣ, ҳатто террористие мебошад, ки дар он ҳуҷуқи мурид ҳамчун аъзои оддии ташкилот хеле маҳдуд, балки нест. Ташкилоти тасаввуфӣ — баъдҳо дарवेशӣ (дар Эрон) ва қаландарӣ (дар Осиёи Миёна) номида шуд, ки моҳияти пурраи ҷаҳолатпарастии динӣ дошт ва аъзоёни он бо иродаи шайхашон ба ҳар гуна корҳои қабех равона карда мешуданд. Онҳо дар хизмати подшоҳон, ҳокимон ва давлатҳои хориҷи вазифаи ҷосусиро ҳам адо мекарданд. Аз ин сабаб, бештари подшоҳон шайхҳои сўфиро дастгирӣ карда, ба онҳо хонақоҳҳо сохта медоданд, ёбии моддӣ мерасониданд. Масалан, «Темур системаи ҷосусиро ҷорӣ карда буд, ки ин хизматро дарवेशҳо, факрон, роҳибон аз лама то зоҳидони насронӣ адо мекарданд».

Пешвоёни тасаввуфро «шайх, муршид, пир» ва пайравонашро «муриду дарवेशу қаландар» меномиданд. Онҳо паҳнқунандагони тасаввуф буданд. Роҳу равии суфӣро «тариқат» меноманд.

Шайхию муридии сўфӣҳо акнун на аз рӯи вичдон ва ҳақиқат, балки аз рӯи расмият ва манфиатҳои шахсӣ буд, ки хислатҳои даррандагии зиддахалқӣ дошт.

Қи зинҳор, аз ин мардумони ҳамӯш,
Паланғони даррандаи суфпӯш,

Ки чун гурба зону баҳам барзаданд,
Вагар сайде афтад, чу саг дарчаҳанд.
Суи масҷид оварда дӯкони шайд,
Ки дар хона камтар тавон ёфт сайд,
Саледу сияҳпора бардӯхта,
Ба солус пинҳон зарандӯхта.
Зиҳӣ, чавфурушони гандумнамоӣ,
Чаҳонгарду солусу хирмангадоӣ.
Мабин дар ибодат, ки пиранду суат,
Ки дар рақсу ҳолат чавонанду чуст.
Асон калиманд бисъёрхор,
Ба зоҳир чунин зардрӯю низор.
Зи суннат набинӣ дар ишон назар,
Ба чуз хоби пешину нони саҳар. (Саъдӣ).

Бесабаб нест, ки Ҳаким Саной бо вучуди худаш ҳам сӯфӣ бадан, аз сӯфиён гурехтанро тавсия кардааст:

Даст аз ин сӯфиёни даҳр бишӯӣ,
Ту на кӯрӣ ҳикоят аз худ гӯӣ.

Зеро, ба ифодаи Саъдӣ, онҳо бо худо хуб буданду бо халқ бад:

Махӯрд аз ибодат бар он беҳирад,
Ки бо ҳақ наку буду бо халқ бад.

Дар ин маврид бояд қайд кунем, ки байни суфиёни танқидкунандаи рӯхониён, ки чиҳатҳои зоҳирро барои мустаҳкам намудани тасаввуф ва ислом танқид мекарданд ва риндон, ки асосҳои тасаввуфу ислом ва ахлоқи ношоистаи пайравонашро фош менамуданд, фарқ гузоштан лозим аст. Масалан, суфиёну рӯхониёнро танқид кардани Санову Саъдио Чомӣ аз танқидҳои Хайёму Убайди Зоконию Ҳофиз фарқ дорад. Вақте ки танқиди суфиён аз байни худи онҳо сар мезанад, нуқсонҳои чузӣ, камбудии шахсҳои ҷудоғонаро, ки дар зери либоси порсой хони мекунанд, фош менамоянд, аммо ба нуқсонҳои кулли он дахл намекунанд, зеро худашонро пайравони покдомани ин ақида мепиндоранд.

Тадқиқотчиёни ҷараёни тасаввуф равияҳои суфиёнаи асрҳои XI—XIII-ро ба шаш гурӯҳ ҷудо кардаанд: 1) Онҳое, ки даъвои ваҳдати вучуд доранд, яъне бо худо як шудани шахсро ҳатмӣ медонанд ва ба гуфтаҳои Мансури Ҳаллоҷ такъя доранд. 2) Онҳое, ки барои ба васли илоҳӣ рафтан ошиқ будан ва тарки дунё кардану риёзат кашиданро аз зарурат медонанд. 3) Аз рӯи ақидаи гурӯҳи сеюм нури илоҳӣ дар рӯи худ пардаи нурии дорад ва пардаи нурий. Он чӣ вобаста ба ҳиҷоби нуриест — аз сифатҳои нек, шавқ, таслим, ризо, тавакқал, мурокиба, унс, ваҷду ҳолат иборат аст. Шаҳват, фиску фучур ва ҳирс, ки гӯё ҳислатҳои шайтонист, аз пардаи нурий иборат

аст. 4) Онҳое, ки худро гурӯҳи восила меноманд ва таклифҳои шариатро, аз қабилӣ рӯза, намоз, ҳаҷ ва закот инкор менамоянд. Онҳо таклифҳои шариатро барои қасоне медонанд, ки аввал бо ин роҳ худро пок гардонанд, то ки маърифати ҳақ ҳосил шавад. Гурӯҳи чорум, ки худро ҳақрасида мешуморанд, шариати диниро қабул намеkunанд, худро ориф ва восили илоҳӣ медонанд 5) Онҳое, ки илмро инкор мекунанд ва имону кирдори худро махлуқ намешуморанд. Шинохтани худ на бо роҳи илм, назар ба қасбу қор аст, балки ба ёрии муҷоҳида ва талқини шайх рӯй медиҳад. Саодати охират гӯё бо роҳи ҷаҳд, риёзат ва иршоди муршид ҳосил мегардад. 6) Гурӯҳи шашум доимо майл ба хурук, рақс, суруд, мусиқӣ ва вақтхушию шикамсерӣ доранд ва майл ба шаҳват мекунанд.

Уламои ислом, қатъи назар аз ҳамаи майлу ҷараёнҳо, тасаввуфро ба ислом илҳод дониста, таклиф кардаанд ва аз уламои ашаддӣ ислом Ибн-ул-ҷавзӣ дар китоби «Талбиси Иблис» суфиёнро ба роҳи шайтон ва куфр даромада эълон карда, қатли онҳоро раво донистааст. Дар ҳақиқат, баъзе суфиён ба қатл расонида шудаанд. Аммо бо гузашти замон ҳайат ва таркиби онҳо тағйир ёфта, бештаринашон ба гурӯҳи одамони ҷохил, муфтхӯр, мутаассиб, айёшу ливотабоз мубаддал шуда рафтаанд. Аз рӯи таъкиди Ибн-ул-ҷавзӣ суфиҳо работ ва ҳонақоҳҳои зиёде доштаанд, ки дар он суфиёни қадим умри муҷаррадӣ бо тарки дунё гузаронида, риёзат мекашидаанд ва ба золимону ҳокимон нафрат доштаанд, аммо «суфиёни қарни шашум... дар ин работҳо ба роҳат ва осоиш ва ҳӯрду ҳоб ва намозу рақс мегузарондаанд ва аз ҳар золиме барои гузарони маош кӯмаке талабиданд ва аксар ин работҳоро мардумони золим бино намуда ва моли ҳароми худро бар онҳо вақф карда буданд ва мардуме, ки дар он ҷо ҷамъ омада буданд, аксари авқошон дар сухан гуфтан ва мулоқоти абнои дунё мегузашт»*.

Силсилаи ташкилии ташкилотҳои тасаввуфӣ, ки бо номи шахсо — роҳбаронашон машҳур аст, ба тариқи зерин аст:

1. Тайфуриён — аз номи Абоязиди Бастомӣ (835—874), ки номи аслиаш Тайфур аст.

2. Чунайдиён — аз номи Чунайди Бағдодӣ, ки аслан аз Наҳованд аст (с. в. 910), 3. Қодирӣён — аз Абдулқодри Гелонӣ (с. в. 1165—1166), 4. Кубриён — аз номи шайх Наҷмиддини Кубро (с. к. 1221). 5. Сухравардиён — аз номи Шайхобиддини Сухравардӣ (с. в. 1234), 6. Чиштиён — аз номи Муиниддин Санҷарии Чистӣ (1142—1235), 7. Нақшбандиён — аз номи Баҳоуддини Нақшбанд (с. в. 1388).

Принципҳои назариявии тасаввуф дар асарҳои суфиёни машҳур таъриф ва тавсиф ёфтааст. Масалан: Асари Абӯбакр

* Забеҳулло Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон Телрон, 1339 х. ш, ҷ II, с 204.

ибни Абӯсхоқ ал — Бухорӣ «Китоб-ул-арруф», ки бо қалами Абуиброҳим Мустамли Бухорӣ ба форсӣ-тоҷикӣ гардонида шудааст. Китоби «Қувват-ул-қулуб»-и Ал-Маккӣ (с. в. 996 м), «Китоб-ул-лумаъ»-и Абӯнасири Сирочи Тусӣ (с. в. 998 м) ва асарҳои Ибнуларабӣ (1165—1240) аз ҳамин қабиланд.

Баҳсу мунозираҳо дар бораи ақидаи суфиён ва қаромати онҳо низ аз асри X—XI оғоз ёфт. Масалан, дар асарҳои Ибни Сино. Вай дар асарҳои худ «Китоби-ул-ишорат ва ал-танбехот» баҳси амиқе дар боби эътиқодоти суфиён — орифон ва зоҳидон кушода, онро мувофиқи ақидаи фалсафии худ шарҳ додааст, ки баъд ба ҳамлаи сӯфиён дучор гардид. Намояндагони машҳури тасаввуф дар Аҷам — Эрон ва Осиёи Миёна Мансури Ҳаллоҷ, Абулҳасани Ҳарақонӣ (вафоташ — 1033), Абӯсаиди Меҳанӣ (967—1049), Абдуллоҳи Ансорӣ (1003—1087), Юсуфи Ҳамадонӣ, Абдулҳолиқи гиждувонӣ ва ғайра буданд. Дар таълимоти тасаввуфӣ ибтидои шиорҳои асосӣ чунин буданд: бо меҳнати ҳалолӣ худ зиндагӣ қардан, молу мулкӣ феодалҳо ва ходимони дину давлатро ҳаром эълон намудан, аз дастӣ онҳо чиз нагирифтан, бо ёрии ҷамъиятҳои бародарӣ ба ҳамдигар — ба дарвешон ёрӣ расондан ва ғайра. Дар байти зерин нони муфтхӯрон, ки аз хуни бечорагон аст, ҳаром эълон карда шудааст:

Дид вақте яке пуруганда,
Зиндае зери чомаи жанда.
Гуфт: Ин чома саҳт хулқон аст,
Гуфт: ҳаст они ман, чунин з-он аст,
Чун наҷӯям ҳарому надҳам дин,
Чома лобуд бувад чунину чунин.
Ҳаст поку ҳалолу нангинрӯй,
На ҳарому палиду рангинрӯй.
Чун намозиву чун ҳалол бувад,
Он туро ҷавшани ҷалол бувад.

Дар ҳаракати тасаввуфии давраҳои аввал тарки дунё аз шиорҳои асосӣ ва яке аз шаклҳои эътироз ба шумор мерафт: «Табақаи ноёнӣ барои он, ки қувваи инқилобии худро инкишоф диҳад, ба ҳамаи унсурҳои дигари иҷтимоӣ ҳолати душманона доштанро фаҳмад ва худро ҳамчун синф муттаҳид намояд, мебоист аз ҳамаи чизҳое, ки ўро бо сохти ҷамъияти мавҷуда ба сулҳ оварда метавонад, аз кайфу роҳати ночизе, ки ўро як муддат ба шахси мазлуми тоқатовар мубаддал мекунад ва ҳатто саҳттарин зулм ҳам ўро маҳрум карда метавонад, даст кашад*.

Аз ин гуфтаи Энгельс фаҳмида мешавад, ки тарки дунё ба нафрат ба молу ҳоҳ—чунин маъние дорад, ки истиклолияти ҳаракатҳои озодихоҳии оммаҳои меҳнатӣ нигоҳ дошта шавад,

то ки онҳо аз мӯҳтоҷии иқтисодӣ ба мутеи душманони худ, ки соҳиби неъматҳои моддианд, наафтанд, зеро дар таҷрибаи муборизаҳои зиддиҳалқии синфҳои доро оммаҳои камбағал ва мӯҳтоҷро ба воситаи гузаштҳо ва ёрии ночизи моддӣ тасалло додан, ба мутеи иқтисодӣ ва маънавии худ мубаддал намудан ва бо ин роҳ ҳаракати инқилобии онҳоро суст ва ё хомӯш кардан борҳо мушоҳида шудааст. Бинобар ин, шоирони дорои майлҳои ҳалқӣ камбағалонро ба қаноат ва мутеъ набудан ба соҳибонашон ва нигоҳ доштани ифтихори инсонӣ даъват мекарданд:

Як нон ба ду рӯз агар шавад ҳосили мард
В-аз кӯзаи бишкаста даме оби сард,
Маҳдуми камазхудӣ чаро бояд буд
Ё хидмати чун худӣ чаро бояд кард.

(Хайём)

Тарки дунёе маънии дигаре ҳам дорад: Пайравони ин ақида молу мулки беҳисоб, айшу нӯши фаровон ва фарогати синфи ҳокимро, ки аз ҳисоби харобии ватан ва ғоратшавии ҳалқ доштанд, дида, ҳасад мебурданд ва аз сабаби маҳрумӣ худ ба онҳо бо нафрату кинаву хашм нигоҳ мекарданд ва бо равиши тарки дунёе ҳаёти қашшоқонаи обу нони ҷавиро ба хотири давлатмандон меоваранд: «Тарки дунёро тарғиб кардани ин одамон дар натиҷаи ба ҳаёти фаҳш ва ороиши хушкӯ холии баъзе одамон нафрати ҳаққонӣ доштани онҳо ба вҷуд омадааст. Дар ҳақиқат, ба ин одамон, ки барои қонеъ гардонидани ҳирси қабехашон ватани худро хароб ва ба ҳалқи он зулм мекарданд, чандаи пашмина ва нони сиёхро хотиррасон намудан лозим буд».*

Ақидаи тарки дунёе тарафи манфӣ ҳам дорад. Тарки дунёе эътирози заифӣ оммаҳои меҳнаткаш буда, онҳоро ба камбағалӣ гуруснагӣ, бенавоӣ ва маҳрумӣ абадӣ нигоҳ медошт ва намегузошт, ки ба муқобили золимон — синфи истисморкунанда ба муборизаи инқилобӣ бархезанд ва ба гуфтаи зерини Саъдӣ пайравӣ кунанд:

Бихӯр мардумозорро хуну мол,
Ки аз мурғи бад канда беҳ парру бол.

Таълимоти тарки дунёе оммаҳои меҳнаткашро ба қаноат, таваккал, бегашаббусӣ, бегайратӣ, ба тақдир розӣ шудан, аз хубиҳои ҳаёти моддӣ маҳрум гардидан, дунёбадбинӣ, хор доштани тан, ақл ва дигар ҳислатҳои манфӣ водор менамояд. Одамони тараққиқпарвари замон ба муқобили тарки дунёе мубориза бурдаанд:

* Чернышевский П. Г. Эстетика и литературная критика. М., 1, 1951, с. 343.

Чаҳонро ба чуз некӯӣ кор нест,
Накӯро накӯхиш сазовор нест.
Чу зебобиҳиштест ораста,
Дар он ҳеҷ зишти падидор нест.
Яке дилрабо шӯху ҷонпарвар аст,
Ки чун ӯ нигоре ба фарҳор нест.
Яке ёри ғамхори меҳровар аст,
Ки чун ӯ яке ёри ғамҳор нест.
Ҳар он, к-ӯ канад дил аз ин гуна ёр,
Мар ӯро бари ақл миқдор нест,

зеро, натиҷаи объективонаи таълимоти тарки дунё ба зарари меҳнаткашон ва фоидаи синфи ҳоким аст:

В-он-т гӯяд: бар сари ҳафтум фалак
Садҳазорон хубруёнанд низ.
Ҳар яке гӯӣ, ки Моҳи анвар аст
В-он ки ӯро ҳаст хӯрду нозу хоб.
Ин суханҳо з-ӯ муҳолу мункар аст.

(Носири Хисрав)

Тасаввуф дар адабиёти форсу тоҷик асосан аз асри XI лаҳн шуд ва намояндагони барҷастаи он Саной, Аттор (1119—1230), Чалолиддини Румӣ, Аҳмади Ҷомӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ ва дигаронанд. Онҳо бештар тасаввуфи назариявӣ ва унсурҳои ғоявӣи зиддифеодалии онро давом додаанд.

Тасаввуф дар ҷаҳонбинии фалсафӣ ва фалсафаи идеалистии Монӣ, ишроқиюн, фалсафаи идеалистии Ҳинд, дини яҳудӣ ва насронӣ таъсир гирифтааст. Фалсафаи тасаввуфро ҷаҳонбинии унсурҳои иртиҷоие, ки ба ҳаракати тасаввуфӣ ҳамроҳ шуда буданд, ба вучуд овардаанд.

Фалсафаи тасаввуф танҳо ба як вучуд (ҳастӣ), ки он ҳам «худс» ё ки «рӯх» аст, эътиқод дорад ва олами моддиро инъикоси он медонад. Бинобар ин, фалсафаи тасаввуфро ба маънои идеалистиаш «ваҳдати вучуд» меноманд. Румӣ ягонагии ҳаёту рӯхро ба об ташбеҳ кардааст, ки дар ҳар қучо ва дар ҳар шакле, ки монӣ, об аст:

Об дар баҳри бекарон об аст
В-ар кунӣ дар сабӯ, ҳамон об аст...
Лек ғайри худои иззу чалол
Нест мавҷуд назди аҳли камол.
Ваҳдати хосаи вучуд ин аст,
Маънии ваҳдати вучуд ин аст.

Дар таълимоти тасаввуф бисёр ҷиҳатҳои умумӣ бо ақидаи мистикӣи файласуфи Юнони қадим Плотин (204—270 п. м.) мушоҳида мешавад, ки «ҳеҷ чиз берун аз худо нест» ме-

гуфт. Аз рӯи ин таълимот ҳаёти моддӣ танҳо акс ё ки таҷаллийи рӯҳи мутлақ (худо) буда, дар натиҷаи ба нестӣ (адам) нигоҳ кардани ӯ ҳосил шудааст:

Дар сурати обу гил аён ғайри ту кист?
Дар хилвати чону дил ниҳон ғайру ту кист?
Гуфтӣ, ки: «зи ғайри ман бупардоз дилат»,
Эй чони ҷаҳон, дар ду ҷаҳон ғайри ту кист?

(Абдурахмони Чомӣ)

Чунин таълимоти фалсафӣ ба материализм зид аст ва ҳатто фалсафан идеалистии ислом «калом»-ро, ки олами моддиро ҳамчун офаридаи худо муваққатан бошад ҳам, эътироф мекунад, низ инкор менамояд. Аз рӯи таълимоти тасаввуф ҳар як шахс ва ҳар як чиз барои баргаштан ба асли худ — ба рӯҳ кӯшиш дорад. Ин маънӣ дар «Маснавӣ»-и Румӣ дар образи тамсили най ва нолаи он барои баргаштан ба найзор ифода ёфтааст:

Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад
В-аз ҷудоиҳо шикоят мекунад,
К-аз наистон, то маро бубридаанд,
Аз нафирам марду зан нолидаанд.

Барои ба рӯҳ баргаштан танҳо кӯшиш ва хоҳиш кифоя намекунанд. Барои ин кор, шахс (мурид ё ки сӯфӣ) бояд тадриҷан пояҳои тасаввуфро тай кунад. Пояҳо чунинанд:

1. Дараҷаи ҷустуҷӯ ё ки талаб дар роҳи ёфтани матлаб (худо).

2. Дараҷаи ишқ ба дилбар, яъне ба худо дил бастан, аз машаққатҳои ишқи илоҳӣ натарсидан, ба азобҳои ӯ тоқат кардан, ба дурустӣ, покӣ ва мавҷудияти он шак наовардан ва дар ҳаққи вай бадгумон нашудан ва бадгӯӣ накардан;

3. Дараҷаи маърифат, яъне шинохтани худо;

4. Дараҷаи истиғно — қаноат кардан ва тамаъкор набудан;

5. Дараҷаи тавҳид — дар ҳама чиз худро дидан;

6. Дараҷаи ҳайрат — дар ин дараҷа суфӣ мефаҳмад, ки вай ҳанӯз нодон аст ва аз сирри илоҳӣ шаммае шай набурдааст;

7. Дараҷаи фано — нобуд шудан ва барбод рафтани шахсият — маният аст, дар ин дараҷа сӯфӣ бо худо як шуда мееравад, он гоҳ байни «ману ту» фарқ нест.

Шиори тасаввуфии «ман ту шудам, ту ман шудӣ, пас ман ку?» ҳамин мазмунро ифода менамояд. Ин дараҷа — дараҷаи фанофиллоҳ, яъне дар олами оллоҳ фано шудан аст. Баъд аз ин, дараҷаи «бақо» меояд, зеро рӯҳи солиқ бо рӯҳи абдӣи илоҳӣ як шуда рафтааст. Дар ин поя суфӣ метавонад «анал-ҳақ» (ман ҳақ — ман худо) гӯяд. Барои Мансурро ба дор кашидан ҳамин гуфтаи ӯ баҳона шуда буд.

Дараҷаҳои тасаввуфи ибтидоӣ ба таълимоти ислом зид гузошта шуда буд Дар таълимоти ислом бандагон ҳеҷ гоҳ на танҳо ба дараҷаи худой, балки пайғамбарӣ ҳам расида наме-тавснанд Давҳои пайғамбарӣ ва худой гуноҳ аст:

Сифати зоти худованд бандаро наравост,
Ба ҳеҷ хол худоиву бандагӣ насазост

Мувофиқи таълимоти тасаввуф ҳама метавонанд ба дараҷаи худой расанд Чунин таълимот дар аввалҳо як андоза хактари демократӣ дошт ва ба ҳуқуқҳои имтиёзноки феодалҳо, ки оммаҳои васеъро ҳамеша аз руи тақдиру насиба дар бандагии доимӣ нигоҳ доштани мешуданд зид гузошта шуда буд

Дар системаи худҷӯии тасаввуфи расмияти ислом — руза, намоз, ҳаҷ, зинда гардондани баъд аз миронидан, рӯзи киёмат, дузах, ҷаннат, аъроф, ҳисоботи рузи арасот ва ҷазову мукофот, ваъдаи руи худро дар рӯзи киёмат ба бандагони нек нишон додани худо, дастгирӣ кардани Муҳаммад, чорьерҳо ва ғайра,— ҳамагӣ инкор карда мешуданд, зеро аз рӯи таълимоти тасаввуф инсон бо роҳи дараҷаҳо ва пояҳоро гузаштан рост ба рӯҳ рафта, бо он як шуда меравад ва ин ҳама расмиятҳо ҳоҷате надорад Онҳо ба ҷои ин ҳама, инсондӯстиро тавсия мекарданд. — «Эй дарвеш, биҳишт баҳона аст, мақсуд худованди хона аст. Эй биҳишт, сари ту надорам, дарди сар мадеҳ. Бидон, ки кор на ба рузаву намоз аст, ба шикастагӣ ва ниёз аст. Ду рузаи зиёда аз моҳи рамазон сарфаи нон аст. Ҳаҷ тамошои ҷаҳон аст. Нон деҳ ки нон додан кори мардон аст»*. Суфиҳо бо роҳи лаззати васли худо (ки рамази ер ифода кардааст) ба лаззати биҳишт муқобил гузоштан ҷаннатро инкор кардаанд:

Рӯзе, ки васли ту маро дар ҷанг ояд,
Аз ҳоли биҳиштиен маро нанг ояд
В-ар бе ту ба саҳрои биҳиштам хонанд.
Саҳрои биҳишт бар дили ман танг ояд.

(Абӯсаид Абулхайр)

М Ф. Ахундов дар бораи Ҷалолиддини Румӣ сухан ронда, дар масъалаи ягонагии ҳастӣ ва мустақил аз тан вучуд доштани рӯҳ исломро танқид намуда, дар айни замон дар масъалаи рузи киёмат ва дӯзаҳу биҳишт нуқтаи назари мусулмониро рад карда, мафҳуми суфиёнаро пеш рондани ӯро кайд кардааст «Муллои Румӣ ҳамчунин ҷаннат, дузах ва рузи растоҳезро инкор намекунад. Вай бо рӯҳи мутлақ як шуданро ҷаннат ва аз он ҷудо буданро дӯзах мешуморад. Аммо ҳанӯ-

* Абдуллои Ансорӣ *Аз намунаи адабиети Эрон*, қ 1, Боку, 1922, с 69

ми эзоҳ ва исботи ин се ғоя мувофиқати он ба шариат чунон шӯру ғулғула мебардорад, ки кас ҳайрон мешавад ва табиӣ ба вай мегӯяд: «гуш кун, маълум мешавад, ки ту атеистӣ, кофир ҳастӣ. Вай пайгамбар ва имомиро ҳам инкор менамояд.*»

Аз таҳлил ва хулосаи М. Ф. Ахундов маълум мешавад, ки системаи ҳатто идеалистии суфиҳо ҳам таълимоти афсонавии ислом — дӯзаҳу бихишту рузи қиёмат ва дигар расмиятҳои мусулмониноро инкор мекард, вале азбаски барои фикрҳои зидди ислом ҷазои сахт меоданд, шоирони озодификр ақидаҳои зиддинисломии худро дар ҳикоя ва масалҳо дар зерин образҳои маҷозӣ моҳирона пинҳон кардаанд

Ҳар чанд ки тасаввуф бо ин системаи таълимоти худ ба ислом зид аст, вале бо моҳияти идеалистии мистикиши боз ҳам иртиқонтар мебошад, зеро инсонии мазлумро аз муборизаи ғайбӣ бар зидди дин ва синфи ҳоким боз дошта, ӯро ба диндорӣ боз ҳам чуқуртар омӯхта, вайро ба тарки дунё даъват намуда, аз дунёи моддӣ ва муборизаи сиёсӣ дур мекунад. Ин хусусиятҳои иртиқонии тасаввуф баъд аз ислоҳоти Ғазалӣ боз ҳам зиёдтар шуд, зеро ҷаҳолатпарастии исломӣ низ ба он ҳамроҳ гардид. Акнун барои сӯфӣ шудан чор даврро гузаштан лозим буд. 1 Шариат, 2. Тарикат, 3 Маърифат, 4. Ҳақиқат. Суфии оддӣ аз шариат боло намерафт ва ҳамеша дар пояи мусулмонӣ мемонд.

Дар пояи шариат даҳ шарт гузошта шудааст: ба ягонагии худо, мавҷудият, сифатҳо ва моҳияти он бовар кардан, фармудаҳои онро ба ҷо овардан ва ғайра.

Шартҳои пояи тарикат инҳоянд: пушаймонӣ ва афсӯсу надомат, ба пир даст додан, аз худо натарсидан, ба марҳамати ӯ умед бастан, аз айшу ишрат ва шаҳват дур шудан, ба пир хизмат кардан, бо иҷозати пир бо у сӯхбат доштан, панду насиҳати вайро ғӯш кардан, тарки дунё намудан ва дарवेशию қаландариро писандидан.

Дар шартҳои маърифат ин аст: фанофиллоҳ қабул кардани дарवेशӣ, ба ҳама азоб тоқат кардан, хислатҳои покро ҷустуҷӯ намудан, шинохтани худо, ба ҳамаи қоидаҳои шариат ва тарикат риоя кардан, аз ин дунё даст кашидан, ҳаёти охиратро афзал донистан, ба дараҷаи вачд омадан ва ба асрори ҳақиқат ноил шудан.

Пояи охирин ҳақиқат аст, ки он низ даҳ шарт дорад: ғайбидани неку бад, пинҳон доштани асрори вачд ва ба ҷо сарзадани шартҳои шариат, тарикат, маърифат ва ғайра. Тасаввуф ва тарикати он таърифи ягона надорад. Тасаввуф асосан ҷараёни маънавияст, ки ҳар кас мувофиқи завқи худ онро муайян мекунад. Бо вучуди ин, дар тӯли асрҳои зиёде қоидаи ҳатмӣ

шуморида шудани мақомот ва ҳолатҳои тасаввуф, онҳо ба қоидаҳои тақрор ва дилабазан мубаддал шуданд ва пайравони озодфикри тасаввуфро водор намудааст, ки он қоидаҳоро рад ва тарк карда, худро ба мавқеи риндон ва ба даври муғон гиранд:

Ҳала, соқӣ, қадаҳе деҳ зи маи рангинам,
То ки дар даври муғон рӯи ҳақиқат бинам.
Тавба бишкостаам, эй дил, ки ба коми дили худ
Ду-се рӯзе ба дари майкада хуш бининам.
Фориғ аз тавбаву зӯҳду варау тақвоам,
З-он ки ман маслиҳати хеш дар ин мебинам.
Тарки солусию заррокию шайхи биқутам,
То диҳад соқии хумхона яке дурдинам.
Чун бинӯшам қадаҳи роҳи муравваҳ зи кафаш,
Раҳи зӯҳду вараъ аз савмаа пас барчинам.
Ҳала, эй шоҳиди раъно зи дари хучра даро.
То ба рӯи ту шавад шод дили мискинам.
Рӯи зебои ту чун қиблаи аҳли назар аст,
Гар битобам рух аз ин қибла, яке бединам.
Соқие, қоми маи талх ба ширини деҳ.
Нест ҳоҷат ба шакар, ҳаст суханширинам.

(Ҷалолиддини Румӣ)

Назариёт ва фалсафаи тасаввуф махсусан дар бобати маърифати «асрори илоҳӣ» аз муҳокимарониҳои беҳуда, хушқу холи ва ҳаёлотии бекора иборат шуда буд: «Аз қаландаре пурсиданд, ки маърифат чист? Гуфт: натиҷаи бекорӣ, ки агар шугле дигар даст ба ҳам меод, ҳеч дар ин ҳаёл намеафтод. Рубоӣ:

Гар қобили касби амалӣ мезодем,
Дар вартаи фикри худ намеафтодем.
Дидем, ки даст то ба ҷое нарасид
Аз саъи чунун доди гиребон додем

(Бедил)

Дар масъалаи илму дониш ва маърифат низ мавқеи тасаввуф моҳияти идеалистии ирриҷой дорад. Тасаввуф умуман роли илми донишро инкор карда, ба ҷои шиори «утлибу во ал илм ва лав бил-Син» (илм дар Чин бошад ҳам, талаб кунед), роли ҳиссиётро ки усули он мураккаб аст, пеш меорад. Ба фикри суфиҳо дар қори маърифат (он ҳам маърифати худо) майнаи инсон ва китоб роле надорад, ҳиссиёти ботинии инсон манбаи дониш мебошад. Онҳо барои шинохтани худо илми зоҳирро қифоякунанда намедонистанд, ба илм ва фалсафа бо назари инкор нигоҳ мекарданд:

Илме, ки ҳақиқат аст дар сина бувад,
Дар сина бувад, ҳар он ҷӣ дарсе набувад.

Сад хона пур аз китоб коре н-ояд.
Бояд ки китобхона дар сина бувад.

(*Шоҳсанҷони Хофӣ*) ¹(*Асри XII*).

Тасаввуф бо инкор кардани илму дониш ва роли маърифат аввалҳо илми фикр ва китоби дини мусулмонӣ «Куръон»-ро дар назар дошт:

Гар туро ҳаст дар ин шева сари якрангӣ
Дину дониш ба яке чуъра чу Исмаи бифурӯш

Ин таълимот тадричан умуман ба муқобили илму дониш, махсусан илми дунёвӣ нигаронида шуд ва унсурҳои иртиқӣ аз он истифода мебуданд.

Дар охир бояд қайд кард, ки махсусан аз асрҳои XI—XII сар карда тасаввуфи амали дар байни омӯҳони нодони халқ—бо сардории шайхҳо ва эшонҳо дар шакли ташкилотҳои гуногуни тасаввуфии ҷаҳолатпарастона инкишоф ёфт. Аъзоҳои оддии муридҳо дар зери ҳукмронии иқтисодӣ ва маънавий шайхҳо—феодалҳо ба эшонҳо ба асирии моддӣ ва маънавий гирифтӣ омада буданд. Ин шакл, яке аз шаклҳои пурқувват ва хеле маккоронаи омӯҳони меҳнаткашро асир кардани феодалҳо ва дигар табақаҳои истисморкунанда буд. Назариячиёни тасаввуфи назарӣ дар асарҳои худ ақидаи худҷӯии тасаввуфиро тарғиб намуда, ба муқобили ақидаҳои тараққиғарвар суҳан меронанд. Ин гуна асарҳо дар айни замон дар бораи саргузашти авлиёҳо, қиссаи суфиён, «каромат»-и онҳо ва ғайра навишта шудаанд. Масалан: «Қасас-ул-анбиё», «Тазкират-ул-авлиё», «Нур-ал-улум» (шарҳи ҳоли Абулҳасани Харақонӣ), «Асрор-ул-тавҳид фи мақомоти Абӯсаид», «Нафаҳот-ул-унс»-и Ҷомӣ, «Рашаҳот»-и Қошифӣ ва ғайра.

Баъзе асарҳои бадеӣ ва панду ҳикмати суфиёно, ки бо нияти тарғиботи ақидаҳои тасаввуфӣ навишта шудаанд ва дар онҳо гоҳ-гоҳ фикрҳои зиддизамонавӣ низ акс ёфтаанд, ба гуруҳи асарҳои тасаввуфи назарӣ низ дохил кардан мумкин аст.

Гуруҳи сеюм он асарҳоеанд, ки дар онҳо ақидаҳои озодихоҳӣ ба зери ниқоби ифодаҳои тасаввуфӣ даромдаанд. Баъзе шоирони озодихоҳ баъд аз ислоҳоти Ғазалӣ дар бобати дараҷаи аввал шуморида шудани ҳиссиёти ботинӣ ва дар ҷои дуюм гузошта шудани расмияти дини ислом, дар зери ислоҳот ва мазмунҳои тасаввуфӣ фикрҳои танқидӣ ва эътирозҳои худро баён мекарданд. Масалан, Хофиз аз ин масъала хеле моҳирона фоида бурда, фикрҳои озодихоҳӣ ва ҳаётдӯстонаширо ҳамчун ҳиссиёти ботинӣ эълон карда, шайхро, ки ба масъалаҳои зоҳирӣ эътибор меод, ба зоҳирпарастӣ, расмиятпарастӣ ва беҳабар аз ҳолати рӯҳияи одамони дорони ҳисҳои ботинӣ сарзаниш менамояд:

Зоҳиди зоҳидпараст аз ҳоли мо огоҳ нест,
Дар ҳаққи мо ҳар чӣ гӯяд, ҷои ҳеч иқроҳ нест.

Шоирӣ дигар — Ҷалолиддини Румӣ ин маъширо дар он шакл ифода кардааст, ки суфиёни ботинпараст мағзи Қуръонро гирифтаанд ва ба шайхҳои расмиятпараст чизҳои нодаркорро вогузоштаанд, чи тавре ки ғӯштро хурда уст, хонро ба сагон медиҳанд:

Дуньяву дин назди доно чефае,
Чефаро назди сагон андохтем.
Мо зи Қуръон баргузида мағзро,
Пӯстро пеши хасон андохтем.

Ин гурӯҳ шоирони тараққипарвари дар зери ифодаҳои сӯфиёна пинҳоншударо аз суфиёни иртиқоӣ фарқ кардан лозим аст, зеро «баъзе мутафаккирони Осӣи Миёна барои пинҳон кардани ақидаҳои инсондӯстӣ ва зиддинии худ аз истилоҳоти тасаввуф фонда мебурданд, чунки ин кор дар аксари мавридҳо онҳоро аз таъкиботи назораткунандагони дини ислом наҷот меод.»*

Ин фикрро яке аз байтҳои Ҳофиз, ки дар зери ифодаи «ер» дар бораи Мансури Ҳаллоҷ сухан меронад, тасдиқ менамояд:

Гуфт он ёр, к-аз ӯ гашт сари дор баланд,
Чурмаш он буд, ки асрор хувайдо мекард.

Тасаввуф дар асрҳои аввал оппозиция ва эътирозҳои ба синфи ҳоким доштаи деҳқононро бо моҳияти мистикӣ акс мекунонд. Ин фикрро шоирони суфӣ ва пайравони бидъат, ки бо ниқоби динӣ баромада, ҳокимон ва руҳониёни расмиро ба вайрон кардани дин айбдор менамуданд ва худро ҳомиёни дин нишон медоданд, тасдиқ менамояд. Масалан, манзумаҳои ҳаҷман калони шоирони суфӣ Санойӣ, ки бо радифи «кардаанд» ва Амир Хусрав, ки бо номи «Наёбӣ» эҷод шуда, қариб маҷмӯи масъалаҳои зидди ҳокимон ва рӯҳониёни расми исломро дарбар гирифтаанд, эътирозҳои шакли дини доштаи оммаҳои васеи халқро акс кунонидаанд.

Ичъикоси ақидаи тасаввуф дар адабиёт. Тасаввуф аввалҳо бештар дар шакли ташкилотҳо буда, дар ҷамъомадҳои хонақоҳи суфиён ва дигар мавзеъу мавридҳои тарғиби даҳонӣ дошт. Тадриҷан ба адабиёти бадеӣ, шарҳи ҳоли ва илмӣ гузашт. Баъзе намунаи адабиёти суфиёна дар асри VIII дар эҷодиёти Шақиқи Балхӣ (790 м) мушоҳида мешавад:

Суфӣ, ки ба хирқа дӯзиаш бозорест,
Гар баҳья ба фақр мезанад, хуш корест,
В-ар хоҳиши нафс дасти ӯ чунбонад,
Ҳар баҳьяву риштааш буту зуннорест.

* Богоутиннов А. М. Очерки по истории таджикской философии. Сталинабад, 1961, с. 91.

Аз рӯи рубоӣ шаҳси «суфи» ҳоло орифи худочуи ва тарки дунъёқунанда нест, балки шаҳси меҳнаткаш — қосибӣ дӯзанда аст, ки аз рӯи талаботи зиндагӣ меҳнати ҳалол дорад ва ҳар чанд ки фақирӣ бенавост, бо он фаҳр мекунад ва иҷолатан онро ба молу мулки муфт, ҳаром ва бо роҳи зулму истисмор ғункардаи дороен муқобил мегузорад, ки дар он оппозицияи заифӣ оммаҳои меҳнаткаши шаҳр бар зидди муфтхӯрон акс ёфтааст. Ин рубоӣ бо ҳаёт, ақида ва ҷаҳонбинии меҳнаткашон алоқаманд будани тасаввуфи ибтидоиро нишон медиҳад. Дар байти дуюми ин рубоӣ, махсусан мисраи чоруми он масъалаҳои ақидавӣ низ акс ёфтааст. Шоир талаботи ҳаёти ҳаррузаи моддии инсонҳо (хоҳиши нафс) ва меҳнат (ҷунбидани даст)-ро дар ҷои асосӣ гузошта, дигаронро чорҷӯбаи танги шариастро шарт нашуморидааст, балки ба инсон озодии ақидаро тараннум кардааст, яъне бо меҳнати ҳалолӣ худ метавонад дар ақидаҳои дигари динӣ (буту зуннор) бошад, ки ислом онро қуфр мешуморад. Талаби озодии ақидаҳои динӣ аз эътирозҳои зиддиисломии асрҳои миена аст, ки онро тасаввуфи ибтидоӣ талаб мекард.

Адабиёти бадӣ тадриҷан дигаронро васеи масъалаҳои ақидавӣ тасаввуфро акс кунанд. Масалан: Абоязиди Бастомӣ (с.в. 874) ва пайравони ӯ бештар пантеизми (ваҳдати вучудӣ) тасаввуфро акс кунониданд:

Эй, ишқи ту қушта орифу омиро,
Савдои ту гум карда нақӯномиро.
Завқи лаби майғуни ту оварда бурун,
Аз савмаа Боязиди Бастомиро.

Ҳар чанд ки ин рубоӣ мазмуну шакли ошиқона дорад ва хитоб ба маъшӯқа (ту) аст ва онро ғиндона ба ақидаи исломӣ (савмаа) зид гузоштааст, вале дар зерӣ ифодаҳои рамзӣ ва истиоравӣ ишқи илоҳии орифонро тараннум менамояд. Дар ин рубоӣ тариқи бо руҳи илоҳӣ ишқварзии суфиёна акс ёфтааст, ки аз ифодаҳои ғиндона (завқи лаби майғун) ва ақидаи ваҳдати шуҳуд истифода бурдааст. Хислати умумии инсонӣ доштани ишқи илоҳии суфиёна дар ифодаи «орифу омӣ» акс ёфтааст. Дар он оҳанги маломатия (нақӯномиро гум кардан) низ мушоҳида мешавад. Ин маънӣ дар рубоии дигараш низ акс дорад:

Моро ҳама раҳ ба кӯи бадномӣ бод
В-аз сӯхтагон насиби мо ҳамӣ бод.
Ноқомии мо ҳаст ҷу қомӣ дили дӯст,
Қомӣ дили мо ҳамеша ноқомӣ бод.

Агар ифодаи «бадномӣ» ишорати майл ба маломатия бошад, ифодаи «ноқомӣ» маҳрумӣ аз лаззати дунъест ё ки тарки дунъест барои хосту хурсандии қомӣ дили худӣ суфиён мебошад. Барои худо ба таври ихтиёрӣ тарки дунъест қардан — эътироз ба

моликияти феодалии дороён аст, ки нафрати оммаҳои мазлумро акс кунонидааст:

Хоҳӣ, ки расӣ ба комбардор ду гом:
Як гом зи дунъё, дигар гом зи ком.
Некӯмасал шунав зи пири Бастом:
Аз дона тамаъ бибур, ки растӣ аз дом.

Пири Бастом тарки дунъёву комро маҳз аз рӯи ақидаи тасаввуфии ирфонии худ не, дар асоси бадбахтиҳои оммаи мазлуми халқ, ки аз он мотами умумихалқӣ намоён аст, акс кунонидааст:

Ку сӯхтае, ки ёбамаш ҳамдами хеш?
Е дилшудае, ки ёбамаш маҳрами хеш?
Пас, ҳар ду ба кунчи хилвате биншонем,
Ман мотами хеш дорам, ӯ мотами хеш.

Дар ин рубоӣ, ки ифодаҳои бадеии лирикӣ дорад, индивидуализми хеле амиқ, танҳои шахс, оқибӣ ва ноумедии вай акс ёфтааст ва дар он оқибии оммаҳои халқ дар муборизаҳо бар зидди золимон инъикос дорад.

Намояндаи дигари адабиёти суфия Абӯсаид Абулхайри Меҳанӣ аст. Зодгоҳи ӯ Меҳанро дар наздикии Марв мешуморанд. Давраи ҳаёти ӯ солҳои 967—1049-ро дар бар мегирад. Абӯсаид дар оилаи ақсар таваллуд ва тарбия ёфт. Падараш ӯро аз хурдӣ ба маҷлисҳои симоӣ ваъзи суфиён мебард. Вай бо ин роҳ бо рӯҳи тасаввуф тарбия ёфт. Пояҳои тариқати тасаввуфиро тез тай карда, ба дараҷаи пири (иршодӣ) расида, фаъолияти худро дар шаҳрҳои Хурӯсон инкишоф дод. Ақидаи тасаввуфии ӯ дар рубоӣҳои вай ва дар асарҳои суфиёнаи ӯ «Ас-роҳ-ул-тавҳид фи мақомоти-ал-шайх Абӯсаид» (бо номи Мақомат) машҳур аст), инъикос ёфтааст. Дар рубоӣҳои Абӯсаид Абулхайр масъалаҳои гуногуни ирфонии тасаввуф бо ифодаҳои муҳокимаӣ ва бадеии ошиқона тараннум ёфтааст. Масалан, дар масъалаи тавҳид ва пайвастан бо он аҳамият надоштани динҳо:

Дар роҳи ягонагӣ на куфр асту на дин,
Як гом зи худ бурун неху роҳ бубин.
Эй қони ҳақон, ту роҳи ислом гузиҷ,
Бо мори сияҳ нишину бо худ манишин.

Дар ҳолате ки динҳо ҳамдигарро таънаву маломат карда, дар байни халқҳо низоъ меандоختанд, Абӯсаид онро бо роҳи ваҳдати илоҳӣ (ягонагӣ) инкор кардааст ва аз худ (маният) берун рафтагонро роҳи ба ваҳдат расидан медонад. Вай дар ин рубоӣ дар роҳи ваҳдат аҳамият надоштани «дину куфр»-ро қайд карда, дар айни замон муҳотабро ба ислом, ки низ дин аст, даъват намуда, бинобар маҳдудияти мусулмонинаш

ба худ зид рафтааст. Бо вучуди ин, бояд гуфт, ки дар ақидаи ӯ инкори «куфру дин» масъалаи асосист.

Васл бо ваҳдат ва пайравӣ ба сидқу вафои он бо ифодаҳои ошиқона ба қалам омадааст:

Дил чуз раҳи ишқи ту напӯяд ҳаргиз,
Чуз меҳнату дарди ту начӯяд ҳаргиз.
Саҳрои дилам ишқи ту шуристон кард,
То меҳри касе дар ӯ нарӯяд ҳаргиз

Дар баъзе рубоиҳои ин маънӣ зоҳиран ишқи ҳаётии инсонро ифода кардааст, вале он ифодаю ибора ва образҳои ошиқона маъноӣ маҷозӣ дорад:

Гирифт хоҳам зулфайни анбарини туро,
Ба бӯса нақш кунам барги ёсумини туро,
Ҳар он замин, ки ту як рӯз бар қадам биниҳӣ,
Ҳазор сачда барам хоки он замини туро.

Абӯсаид мазмуни ирфониро ба масъалаҳои ахлоқ вобаста кардааст. Масалан, дар рӯзи ҳисобот (хоҳ қиёмати суфиёна бошад, хоҳ динии исломӣ) ба сифати шахс (солиқон) эътибор додани ҳисобгирро таъкид намудааст, то ки солиқон ба сифати ахлоқ, кирдор ва дониши худ эътибор диҳанд, на ба чиҳатҳои зоҳирӣ, масалан, боигарӣ, мансаб ва зебу зинат:

Фардо, ки заволи шаш чиҳат хоҳад буд,
Қадри ту ба қадри маърифат хоҳад буд.
Дар хусни сифат куш, ки дар рӯзи ҷазо
Ҳашри ту ба сурати сифат хоҳад буд.

Оиҳо, ки ба номи нек меҳонандам,
Аҳволи даруни бад намедонандам.
Гар з-он ки дарун бурун гардонандам,
Муставҷиби онам, ки бисӯзонандам.

Чи тавре ки аз рубоӣ ва «Мақомот»-и Абӯсаид хувайдост, ӯ дар сулуқати тасаввуф майлҳои пурқуввати эътирозҳои зиддифеодалӣ ва зидди исломи расмиро инкишоф додааст. Масалан, вай ба ҷои намоз рақсу суруду мусиқиро афзал медонист ва муридони худро ба воситаи қавволон ва муқриён ба шунидани суруд ва бо ин роҳ ба вачди илоҳӣ омадан даъват менамуд. Моҳияти шеърҳо ва мақомоти ӯ худочӯёна бошад ҳам, усули он ба исломи расмӣ зид аст ва дар замони худ аҳамияти калони зиддифеодалӣ ва антиклерикалӣ дошт. Масъалаҳои хеле зиёди ахлоқи мусбати инсонҳоро низ дар бар гирифтааст.

Шоири дигаре, ки тасаввуфро дар шеър тараннум кардааст, **Бобокӯҳӣ** (с. в. 1050) аст. Ному кунияи ӯ Абӯабдулло Алӣ буда, лақаби «бобо кӯҳӣ» дорад. Зодгоҳаш шаҳри Боку бошад ҳам, бо «шерозӣ» машҳур шудааст. Ӯро Абдуллои Боку, Бодкуя низ меноманд. Ӯ бисёр сафар карда, дар хонақоҳ-

хо ва аз чумла шаҳри Нишопур иқомат, ҳамроҳи Абӯсаид ваъзу тарғиби сулуқати суфигӣ кардааст, вале майли ӯ дар масъалаи муносибати тасаввуф бо ислом муътадил-миснарав аст. Вай ба усули ошқорои симои суфиёнаи Абӯсаид зид буд. Охири умраш дар Шероз гузаштааст ва бо ҳамин сабаб нисбати «шерозӣ» дорад.

Аз шоирони суфӣ аввалин касе, ки девони шеърҳо тартиб додааст. Бобокӯҳи мебошад. Дар девони ӯ, ки бори аввал соли 1677 рунавис шудааст, 270 ғазал ва як тарҷеъбанди суфиёна гирд оварда шудааст. Дар ғазалҳояш «кӯҳӣ» ва «инсон» таҳаллус менамояд. Дар онҳо ифодаи маъниҳои ваҳдати вучуд, қисман ақоиди исломӣ ва шиагӣ мушоҳида мешавад. Шеърҳои ғазалҳои Бобокӯҳӣ, шояд аз маҳдудияти ақидавӣ бошад, ки баланд нест. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки суфиёни минбаъд дар ашъори ӯ соҳнакориҳо кардаанд.

Бобокӯҳӣ асари мансур бо номи «Ахбори Ҳаллоҷ» ба забони арабӣ дорад ва дар он қувваи бузурги эҷодинаш намоён аст.

Шоире, ки эҷодиёти ӯро низ ба тасаввуф нисбат медиҳанд — **Бобо Тоҳири Урьён аст** (980—1055). Чун тараллуди ӯ Ҳамадон аст. Ҳаёти ӯ бештар дар қисми ғарбии Эрон ва дар маҳалҳои, ки лурҳо ва курдҳо зиндагӣ мекарданд, гузаштааст. Аз «Қалимоти қосир» ном асари суфиёнаи ӯ ба забони арабӣ ва мундариҷаи баъзе рубоихову дубайтахояш хувайдост, ки таълимоти динии бое гирифтааст. Дар золгоҳаш мадфун аст.

Сарчашмаҳои Бобо Тоҳирро ҳамчун шоир қайд накардаанд, вале бо номи «Девони Бобо Тоҳири Урьён» маҷмӯаи шеърҳои ҳафт, ки дар он рубоӣ ва дубайтаҳо дар лаҳҷаи Ҳамадон гирд оварда шудаанд. Баъзе аз онҳо ба забони умумии форсӣ (тоҷикӣ)-и дарӣ хеле наздик аст:

Дило, чунӣ, дило, чунӣ, дило чун?
Ҳама хунӣ, ҳама хунӣ, ҳама хун.
Зи баҳри Лайлии симин-узоре
Чу Маҷнунӣ, чу Маҷнунӣ, чу Маҷнун.

Забони содаи лаҳҷавӣ ва фольклории дубайтаҳои ӯ, ки ҳиссиёти инсонро бо самимияти том ва беолсиши пурбори ифодаҳои маҷозӣ баён намудааст. Дар рубоихои ӯ мавзӯҳои гуногун мебошанд. Дар баъзеи онҳо мафҳуми ирфонӣ хеле равшан аст. Дар рубоиегу дубайтаҳо низ аз мавқеи ваҳдат ва умумиинсонӣ динҳо ва зиддияти онҳо инкор шудаанд:

Агар мастони мастем, аз ту имон,
Агар бепову дастем, аз ту имон.
Агар ҳар ду агар габр, ар мусулмон,
Ба ҳар миллат, ки ҳастем, аз ту имон.

Баъзе аз дубайтаҳо танҳо мафҳуми ошиқонаи ҳаётӣ дорад:

Ба диёри ғамат дил ғўтавар би,
Маро доғи фироғат бо чигар би.
Зи чашмам қатраҳои ашки хунин,
Ту гўй: лолаи боғи чигар би.

ва дар иш дубайта образи маъшуқаи зебоеро мебинем, ки бо хусну латофати худ ҳамаро мафтуну шайдо кардааст:

Мусалсал зулф бар рӯ рехта дерӣ,
Гулу сунбул ба ҳам омехта дерӣ.
Парешон чун карӣ он тори зулфон,
Ба ҳар торе диле овехта дерӣ.

Дар бештарини дубайтаҳояш оҳанги маъюсӣ, оҷизӣ ва мазлуми баланд садо медиҳад, ки дар он ҳолати рӯҳияи мардуми мазлум акс ёфтааст:

Зи кишти хотирам чуз ғам нарӯӣ,
Зи боғам чуз гули мотам нарӯӣ
Зи саҳрои дили беҳосили му
Гиёҳи ноумедӣ ҳам нарӯӣ.

Вай бадбахтиҳои халқи мазлумро ҳамчун худочӯ гоҳ аз худо доништа, уро ба даст кашидан аз ин ҳол даъват менамояд:

Аз он рӯзе, ки моро офаридӣ,
Ба ғайр аз маъсият чизе надидӣ.
Худовандо, ба ҳаққи ҳашту чорат,
Зи му бигзор, шутур дидӣ, надидӣ.

Ва агар онро аз рӯи ақидаҳои қадимии сайёрапарастӣ аз асрори фалак медонад:

Ғарибӣ саҳт маро дилгир дора,
Фалак бар гарданам занчир дора.
Фалак аз гарданам занчир бардор,
Ки ғурбат хоки домангир дора.

Асоси ҳиссиёти ғамангези Бобо Тоҳир нобаробарии иқтисодии ҷамъияти феодалии буда, аз унсури маъноӣ суфиёна ҳолист, ҳаёти ногувори халқро бо шӯру тугъён акс кунонидааст. Шоир бо тугъёни ҳиссиёт ба фалак — чархи гардун муроҷиат менамояд:

Агар дастам расад бар чархи гардун,
Аз ӯ пурсам, ки ин чун асту он чун:
Якero додай сад гуна неъмат,
Якero курси ҷав олуи дар хун?

Решаи ақидаҳои ирфонии Бобо Тоҳир ҳам мисли сӯфиёни собитқадам адолатхоҳӣ ва беҳбудии аҳволи оммаҳои халқ аст, вале шакли ифодан суфиёна дорад.

Шахсе, ки бештар бо асарҳои мансураш дар адабиёти су-

фия ном баровардааст,— Абӯнсмонил Абдуллоҳи Ансорӣ (1005—1088) мебошад. Ансорӣ дар Хирот дар оилаи шайхи мутаассиб, ки аввал дӯкандор буд, таваллуд ёфтааст. Падараш аз рӯи таассуби суфия тарки қору бори зиндагӣ ва оила қардааст Ансорӣ ҳамчун ҷавони боистеъдод илмҳои замонашро ба хубӣ омӯхта, аз рӯи шиори суфиён «сафар дар ватан» ба шаҳрҳои Хуросон сафар қарда, муриди шайх Абулҳасани Харақонӣ шуд ва баъд аз вафоти ӯ дар соли 1034 ба ватан баргашта, бо қорҳои суфигарӣ машғул гардид ва асарҳои суфиёнаи худро эҷод қард.

Ансори дар ақидаи суфиёнааш ба муқобили шариаи расмии ислом, махсусан мазҳаби Ашъарӣ буд, ки асоси фалсафии он илми калом аст. Аз ҳамин мавқеъ, вақте ки сарвазири салҷуқӣ Низомулмулк соли 1064 дар асоси таълимоти Ашъарӣ дар мамлакат истилоҳоти динӣ гузаронда, мавқеи давлати салҷуқӣро мустақкам гардониданӣ шуд, Ансорӣ ҳам дар қатори руҳонӣҳои муҳофизакор ба ислоҳоти динӣ муқобил баромад. Ансорӣ ғайр аз шеърҳо, асарҳои зерини мансур дорад: «Табақоти суфия». Аз рӯи гуфтаи Абдураҳмони Чомӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ин асар аслан ба забони арабӣ буда, ба қалами суфии машҳури Хуросон Суламии Нишопурӣ (ваф. 1021) мансуб аст ва Ансорӣ онро дар ваъзҳои худ ба суфиён истифода мекардааст. Охируламар, онро ба забони форсии дариин лаҳҷаи Хирот як навъ тарҷумаи озод қардааст, ки хеле салис ва равшан аст ва ақидаи суфияи худро бо ҳикоятҳои аҷоибу ғароиб зинат дода, шеърҳои худро дар он асар истифода қардааст. Рисолаҳои «Муҳаббатнома», «Зод-ул-орифин», «Қанз-ул-солиқин», «Қаландарнома», «Ҳафт ҳисор», «Илоҳинома», «Муноҷотнома», «Васиятнома», «Рисолаи воридот», «Рисолаи дилу ҷон» ба қалами ӯ мансуб аст. Ҳамаи асар ва рисолаҳо намунаи хуби насри форсии суфиёнаи асри XI аст. Саъдии Шерозӣ дар «Гулистон»-и худ аз услуби эҷодӣ ва мундариҷаи ғоявии «Муҳаббатнома» (27 боб) таъсир гирифтааст, зеро Ансорӣ дар асарҳои ӯ, махсусан дар «Рисолаи воридот» аз ифодаҳои кӯтоҳ, афоризм, зарбулмасал ва фразеологияи забони зиндаи халқ фаровон ғоида бурдааст.

Аз мундариҷаи асари ӯ «Мизон-ул-соирин» маълум мешавад, ки дар охири умраш (солҳои 1080) аз принципҳои ҷиддий эътирозкоронаи ақидаҳои суфиёнааш ақибнишинӣ қарда, ба шариаат наздик шудааст, ки бо уламои расмии ислом созиш қардани ӯро нишон медиҳад. Ҳол он ки дар рисола ва шеърҳои ӯ эътирозҳо ба ҳокимон, давлатмандон ва арбобони дин хеле зиёд буд. Порчаи шеърии зерин, ки дар дебочаи рисолаи «Қанз-ул-солиқин» оварда шудааст, ин маъниро тасдиқ менамояд:

Эй ки ту мағрури бахту давлати фархундаӣ,
Ҳоҷаи соҳибсарии мафраши оғандаӣ.

Ё ки Хуршедӣ ба сурат ё ки Чамшедӣ ба хусн,
 Ё чу Зухра чеҳра дорӣ ё чу Маҳ тобандаӣ
 Ё чу Қайсар ҳаст бар сар тоҷу афсар ар туро,
 Ё ки чун Исои Марьям то қиёмат зиндаӣ.
 Ё камолоте, ки гуфтӣ, ҷумларо даръёфтӣ,
 Ё муродеро, ки ҷустӣ, ҷумларо ебандаӣ,
 Ё гирифтӣ чун Сикандар миллати рӯи замин,
 Ё чу Қорун садҳазорон молу ганҷ огандаӣ?
 Гарчи Шаддодӣ, валекин нестӣ эмин зи марг,
 Ҳеҷ кас гуфта-ст бо ту? То абад пояндаӣ
 Осмон чун абри найсон бар ту гириён аст зор,
 Он замон, к-аз азмати худ ҳамчу гул дар хандаӣ.
 Оташи савдои дил то чанд аз ин боди бурут?
 Хоки беобиву в-он гаҳ бо димоғи кандаӣ.
 Гар амири, ҳам амири, пири Ансорӣ, бидон:
 Хоҷагӣ аз ту назебад, сар бинех чун бандаӣ

Шеърӣ мазкур *хитоб ба намояндагони синфи ҳоким, алалхусус ба подшоҳон аст ва онҳоро дар асоси ақидаи мистикӣ бевафои дунё барои дабдабаю ҳашамату молу ҷоҳ таъна за дааст ва дар назди марг ҳеҷ будани онро таъкид мекунад. Мундариҷаи ин шеър нафрату адовати ба синфи ҳоким доштаи оммаҳои меҳнаткашро ифода менамояд, вале рӯҳи ҷанговарона надорад, зеро масъаларо дар рӯҳи мистикӣ бевафои дунё ҳал кардааст. Чунин ақида оммаҳоро бо рӯҳи инқилобӣ тарбия накардааст. Чунин шеър бар хилофи шеърҳои шоирони дарбор пуркуват аст, зеро баръакси он истодааст, аммо рӯҳи инқилобӣ не, зоҳидона дорад. Бинобар ин, онро дар адабиёт «ҳодисаи тамоман нав» гуфтаи ҷоиз нест, зеро ин гуна шеърҳои фашқунандаи синфи ҳоким дар шеърҳои Қисоии Марвазӣ, Носири Хисрав ва ғайра мушоҳида мешавад.

Ақидаи сӯфиёнаи Ансорӣ на танҳо дар шеърҳо, дар «муноҷот»-аш низ акс ёфтааст. Дар муноҷот қисме аз гуфтаҳои ӯ инъикоси ҷаҳонбинии ақидавӣ ӯ буда, ҳиссаи дигараш ақидаи панду ахлоқи вай аст. Масалан, аз рӯи ақидаи тасаввуфӣ суфӣ, ки бо роҳи тариқат ба тавҳид мерасад, барои ӯ аҳкоми шариаат ва рӯзи маод — рӯзи қиёмату бихишт лозим нест: «Илоҳӣ, гули бихишт ба назари дӯстони ту хор аст ва ҷӯяндаи туро бо бихишт ҷӣ кор аст» «Илоҳӣ, ба хури қусур наозем, агар бо ту даме пардозем».

Пандҳои Ансорӣ инъикоси таҷрибаи зиндагии инсонҳо ва ҳаётомӯзи онҳост. Масалан, муносибати ӯ ба моликияти мардум: «Бидон, эй азиз, ки ранҷи мардум дар се чиз аст: аз қисмат пеш меҳоҳанд ва аз қисмат беш меҳоҳанд ва аз он дигаронро аз он хеш меҳоҳанд. Чун ризки ту аз дигарон ҷудо-ст, пас, ин ҳама ранҷи беҳуда ҷарост»³

Ҳиссае аз муноҷоти ӯ ба масъалаҳои ахлоқ ва рафтору кирдор бахшида шудааст, ки низ дар асоси таълими тасаввуф

аст ва ба ин тариқ ба дили дарвешон роҳ ёфтааст: «Эй азиз, дари зулм макшой ва аз охи мазлумон ҳазар намоӣ! То напурсанд мағӯӣ, то нахоҳанд марав... Дилро бозичаи дев масоз, дар ниҳон бештар аз зоҳир бош. Нони мумсикро махӯр, нони худро аз кас дарег мадор. Бо ношинос ҳамсафар машав. Андаки худро беҳ аз бисъери дигарон дон. Ғами беҳуда махӯр.

Эй азиз, аз нодон доман фароҳам каш ва бо чухқол ма-нишин. Саховат пеша кун. Фақрро фахр дон... Некхулқӣ ва камозорӣ пеша кун... Ба кас раво мадор он чӣ ба худ раво надорӣ».

Дар масъалаи муносибат ба подшоҳон ва ҳокимон бар хи-лофи онҳоест, ки ба адлу саховати онҳо ва лутфу марҳама-ташон умед мебанданд:

«Аз султон барҳазар бош ва андак навозиши ӯро бисъёр дон. Зулм агар бисъёр шавад, ба сар ояд, золим агарчи ҷаб-бор аст, ба сар дарояд».

Ҳар чанд ки дар тасаввуф илму ақл инкор карда меша-вад, вале дар пандҳои Ансорӣ тавсиф карда шудааст. Ин ҳол аз рационализм дур набудани ӯро нишон медиҳад: «Ҳурмати илмро беҳ аз мол ниғаҳ дор. Илм ба сар тоҷ асту ҷаҳл ба гардан ғӯл. Аз омӯхтан ор мадор!»

Чунин панду андарзҳои Ансорӣ, ки бештарини онҳоро аз ҳаёт гирифта, ба талқини ақидаҳои суфиёна ва тарбияи ахло-қи мардум нигаронидааст, хеле зиёд мебошад. Як қисми он-ҳо ба ахлоқи феодалӣ зид гузошта шудааст, вале асосҳои ғоя-вии динӣ дорад.

Ансорӣ дар охири умри худ монанди Абӯсаид аз шиддати опозиционии тасаввуф ба шариат наздик шуд, вале ба ада-биёти дарбор ва илми каломи Ашъорӣ, ки ислохоти Низом-ул-мулк ба он қувват меод, зид меистод.

АҲМАДИ ҶОМИ (1049—1142)

«Жандапил» (фили қалонҷуссаи бадҳайбат) ҳам лақаб дошт. Ғайр аз ин, лақабҳои фахрии «пири Ҷом», «шайхи Ҷом», «шайх-ул-ислом» низ дошт. Сабаби бо лақабӣ «зин-дапил» ё ки «жандапил» машҳур шудани вай дар он аст, ки одами шаклан ҳайбатнок, ботинан зишту дуруштхӯӣ, сахтгир, далеру тавоно ва дар назари одамони оддӣ салобатнок бу-дааст. Ҷои таваллудаш деҳаи Номики шаҳри Ҷоми кишвари Хуросон буда, дар дар оилаи давлатманд таваллуд ёфтааст. Шояд аз шароити зиндагии оилавиаш бошад, ки худро аз ҷа-вонӣ на ба мутолиаи китоб ва риёзати суфиёна, балки ба фи-сқу фасод ва айшу ишрат додааст, вале бо таъсири суфиён аз 22-солагӣ ба тасаввуф майл карда, як муддат тарки шаҳру деҳот карда, 18-сол гумнон шуда, дар кӯху биёбонҳо гашта,

бозгашт ба ватан (дар 40 солагӣ) чамъомади суфиёро ташкил дода, ба мавқеи шайхӣ расидааст.

Сарчашмаи оид ба Аҳмади Чомӣ («Нафоҳат-ул-унс»-и Абдурахмони Чомӣ, «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»и Ризоқулихони Ҳидоят ва ғайра) ўро бино ба нақлҳо одами бесаводи омӣ ба қалам додаанд, вале аз таснифоти ў маълум мешавад, ки шахси бесавод нест, балки дар муддати сафари 18-сола дар қатори риёзати суфиёна, ба омухтани илму дониш ҳам машғул шудааст, вале мумкин нест, ки дар мактаби расмӣ нахонда, аз муаллимони ҷудогона ва шайху муршидҳо омухта бошад. Маъхазҳо барои муболиға ва қудсӣ гардонидани ў дониши уро «худодод» (лодуни) маънидод кардаанд. Агар вай шахси омӣ мешуд, ба дараҷаи шайхулисломӣ намерасид. Барои ин дараҷаи фикрӣ ва расмӣ динӣ донишҷӯи аҳкоми дину шариат, ҳадис фикҳ ва илми тасаввуф зарур буд. Вай бархилофи шайхҳои пешина, ки тарки дунё мекарданд, давлатманд шуд, ба ҷанҷолҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ки гӯё кори суфиён набуд, иштирок мекард, ки он низ хилофи тарки дунёест. Вай бо ин восита ба дарбори Султон Санҷари салҷуқӣ роҳ ёфтааст ва асари суфиёнаи худ «Равзат-ул-музнибин»-ро дар соли 1131—1132 ба номи ин султон бахшидааст. Аз соҳиби бойгарии зиёд ва зану фарзанди бисёре (42 нафар) будани ў маълум мегардад, ки феодалӣ калони Чом будааст. 14 писару 3 духтари ў баъд аз вафоти вай соҳиби илму маърифат, мақомоти суфия ва таснифот шудаанд. Аз рӯи тасдиқи шарҳи ҳолиависони Аҳмади Чомӣ мероси илмӣ суфиёна ва эҷоди адабии шеърӣ ў чунин аст: «Равзат-ул-музнибин», «Ар-рисолат-ас-Самарқандия», «Анис-ул-тоибин», «Баҳр-ул-ҳақиқат», «Кунуз-ул-ҳикмат», «Сироч-ус-соирин» (се ҷилд), «Мифтоҳ-ул-начот», «Ал-зӯҳдиёт», «Ал-тазкирот» ва «Девони ашъор». Ҳамаи асарҳои ў, ки асосан ба забони дарӣ (тоҷикӣ) навишта шудаанд, дар мавзӯоти тасаввуфӣ-динӣ мебошад. Ғайр аз ин, «Сабзпарӣ ва Зардпарӣ» ном асари адабии суфиёнаи ошиқонаи омехта бо назму насро низ ба вай нисбат медиҳанд, вале дар илм исбот нашудааст. Пас, асари асосии адабии ў, ки имрӯз барои таърихи адабиёти форсу тоҷик эътибор дорад, «Девони ашъор»-и ўст. Дар девони шеърҳои ғазал, рубоӣ ва қитъаҳои ў чамъ омадааст, ки наздик ба чор ҳазор байт мерасад. Аксарияти шеърҳои ғазал ташкил медиҳад. Ҳамаи шеърҳои ў дорони мазмуни суфиёна буда, баъзе масъалаҳои иҷтимоӣ ва тарбиявиро низ дарбар гирифтааст. Шеърҳои ошиқонааш мафҳуми ваҳдати вучуд дар мисоли ибораву ифодаҳои ваҳдати шухуданд. Масалан, ғазали зерин, ки таронаи хофизон буда, ба оҳанги мусиқӣ даромадааст, зоҳиран ишқи ҳаётро тараннум менамояд, вале ишқи илоҳиро месарояд:

Он сияҳ ҳоле, ки бар рӯхсори ҷонони ман аст,
Ханҷари миҷғони ў пайваста бар ҷони ман аст.

Зоҳидо, гӯй, ки дил аз ёри олам боз гир,
Ман ба фармони дилам, кай дил ба фармони ман аст.

Гуфтам: — Эй нозукбадан, аз ту биеяд бӯи мушк,

Гуфт: — Бӯи мушк не, ин гарди домони ман аст.

Гуфтам: — Эй хуру парӣ, душман бикуш, моро макуш,
Чанд аз инҳо куштаам, якчанд даврони ман аст.

Гуфтам: — Эй нозукадо, бар гарданат мори сиёҳ,

Гуфт: — Кай монад бар он, он зулфи печони ман аст.

Аҳмади Чомӣ зи ҳаҷрат сӯхта монанди шамъ,

Нури ин шамъ аз дилу аз рӯи тобони ман аст.

Дар ин ғазал ҳиссиёти гуногуни ошиқона — ошиқонаи ҳаёт-
дӯстона, риндона ва суфиёна акс ёфтааст. Шоири суфӣ аз ақи-
даи ваҳдати шухуд, ки дунёи моддиро сурат ва исботи ҳас-
тии рӯҳи мутлақ медонад, истифода бурда, дар дӯстдорӣ ва
тавсифи ҳаётии зоти илоҳӣ аз шахс ва зебоӣҳои он (ҳоли сияҳ,
рухсори чонон, ханчари мижгон, нозукбадан, нозукадо, аз ӯ
омадани бӯи мушк, хуру парӣ ошиқкушӣ, зулфи печон ва ғай-
ра) истифода кардааст.

Эътирози ӯ ба зоҳиди хилватнишин ба тарки дуньёҷӯӣ, аз
як тараф, ақидаи ҳаётдӯстӣ ва риндиро ифода намояд, аз та-
рафи дигар, ҷараёни ишқии ваҳдати шухуди суфиёноро ифода
кардааст, ки низ моҳиятан муҳаббат ба худоро, ки олам гӯё
акси ўст, ифода намудааст. Дар ин ғазал моҳияти суфиёна
доштани ишқ, ошиқ ва маъшук маҳсусан аз байти охирин, ки
дар он маъшук яъне худо мисли нури шамъ ва ошиқ шамъ
аст, ифодаи бадеӣ ёфтааст. Ошиқ ҳар чанд ки аз ҷудой сӯх-
тааст, вале ин сӯзиш ва нури он монанди шамъ аз дили вай
аст, яъне шамъу нуру дилу сӯзиш ягонагӣ — ваҳдат дорад, чи
тавре ки солики роҳи тариқат тадричан дар роҳи худо ба фано
расида, бо худо як шуда меравад.

Дар рубоӣташ ҳам, ҳамин тавр ақидаҳои суфиёна мушо-
ҳида мешавад:

На дар маҷлис гузорандам, ки риндӣ,
На дар майхона, к-ин хаммор хом аст.
Миёни масҷиду майхона роҳест,
Ғарибам, ошиқам, он раҳ қадом аст?

Пас, агар ӯ мусулмону (зеро ӯро ба масҷид барои риндиаш
нагузоштаанд) ринд набошад (зеро барои хомнаш ба майхона
роҳ надодаанд), кист? Ошиқи ғариб — пайрави равияи ишқии
маламатияи тасаввуф аст:

Ишқ онест, к-андар ӯ занге нест,
Бо беҳирадон дар ин сухан қанге нест.
Донӣ, ки киро ишқ мусаллам бошад?
Онро, ки зи бадном шудан нанге нест.

Дар рубоиёти Аҳмади Чомӣ панду ҳикмат низ мавқеи муайяне дорад. Масалан, ӯ мавзӯи худбин ва бебаҳра аз ҳаёт набудан, чустанӣ роҳи миёна суҳан рондааст:

Чун теша мабошу ҷумла бар худ матарош!
Чун ранда зи кори хеш бебаҳра мабош!
Таълим зи арра гир дар акли маош,
Чизе сӯи худ мекашу чизе мепош!

Дар қитъаҳои ҳаҷман калонаш (25—30 байт) масъалаҳои динӣ тараннум ва шахсони рӯҳонӣ тавсиф ёфтаанд. Ғазалҳои бисёр равану лирикист. Ақидаи динии суфиёна ва сиёсию иҷтимоии ӯро акс кунонидааст. Аммо мазмунан хеле маҳдуду мучаррад аст. Ӯ зоҳираи суфӣ бошад ҳам, ботинан ба ислоҳоти имом Ғазалӣ, ки тасаввуфро ба шариат, тобеъ кунонидааст, пайравӣ дорад. Пайрави мазҳаби суннат аст, ки идеологияи феодаҳои истилогари турк буд.

Эътиқоди сунниёро Аҳмади карда баён,
Бар кафи пояш ҳазорон бӯсаҳо бояд задан.

Дар шеър, ки ин байт аз он аст, ба муқобили пайравони ӯна мебошад. Суфиёни ҳақиқӣ ба муқобили мазҳабҳои мебошанд, зеро мазҳаб мардумро аз ҳам дур ва ба роҳи душманӣ даъват мекунад. Аз ин сабаб, дар ғазалҳои ӯ шиддати эътирозҳои тасаввуфӣ нест, акнун истилоҳи тасаввуфӣ аз қабилӣ «ана ал-ҳақ» ва кор фармудани номи Мансури Ҳаллоҷ маъноӣ оппозиционӣ ва куфру илҳоди пешинаро ифода мекард.

Соддаву равонии воситаҳои тасвири шеърҳо, маҳсули ғазалҳои Аҳмади Чомӣ ба лирикаи фольклорӣ хеле наздик аст. Дар ин гуна шеърҳо қувваи таассуроти шоирона ва самимият хис карда мешавад. Чунин ҳолат бо қиёфаи зоҳирии ӯ, феодали давлатманди зотӣ ва истисморчӣ будан, ҳамчунин бо хислатҳои мансабталабонаи вай мувофиқат намекунад ва шубҳа пайдо мекунонад, ки оё ин шеърҳо аз онӣ ӯст ё не? Мумкин аст, ки ягон шоири дарвеш — суфии боистеъдоди ихлосманд ба вай ин шеърҳо аз номӣ ӯ эҷод карда бошад. Масалан, ғазали суфиёнамазмунӣ ӯ ба ботину қиёфаи вай мувофиқат надорад, дорон хислати расмонаи тасаввуфӣ мебошад:

Раҳи девонагон оқил чӣ донад?
Сафои суфиён ғофил чӣ донад?
Ҳама ҳоким, ҳақро ҳақ, шинссад,
Ҳақонқ ноҳақу ботил чӣ донад?
Ман аз дил сирри дил меғӯям, аммо
Румузу сирри дил бедил чӣ донад?
Ба ёди ҳалқаи бегонагон бош.
Ки оқил нуқтаи мушқил чӣ донад?

Ту аз худ дур шав, то восил оӣ
 Ки худбин ҳолати восил чӣ донад?
 Туй комил, вале даръёб худро.
 Ки ноқис сирати комил чӣ донад?
 Диле бояд зи дарди ишқ ранчур,
 Ки ҳар бедил давои ишқ чӣ донад?
 Румузи ишқ Аҳмад кард ташбеҳ
 Нуқоги ишқро чоҳил чӣ донад?

Дар ин ғазал «девона» ба «оқил» ва «беҳушию беақлӣ» ба «ақл» ва дониш зид гузошта шудааст, ки мазмуну ифодаҳои суфиёнаи тасаввуфи оппозиционии асрҳои пешина ба муқобили илми динӣ ва ақли исломӣ буд ва девонагонии куҳан тарки дунё ва нафрат ба моликияти феодалӣ доштанд. Агар ин «девона» худи Аҳмади Чомӣ бошад, чаро вай феодалӣ бузург ва соҳиби боигарии зиёде буд? Пас, ӯ «девонаи ба кори худ хушёр» аст, ки ба дигарон «девонагӣ»-ро тавсия карда, онро муқобили оқилон фиристода, худ молу мулк чамъ кардааст. Ё ки ӯ дар бораи «ишқ», гап задааст, ки чоҳилон онро намефаҳманд. Вай дар бораи кадом ишқ гап задааст? Агар ишқи илоҳӣ бошад, бояд ӯ дар роҳи он қаландарвор, тарки дунё мекард, вале вай муҳаббати молу чон ва мансабро қабул кардааст. Агар ишқи дунёро гӯянд, 42 фарзанди ӯ бояд камач аз 7—10 заи таваллуд шуда бошанд. Пас, ӯ ишқи поки инсонӣ надорад, дорон шаҳвати ҳайвонист. Ҳамин тавр, агар ҳамаи байтҳои ин ғазалро ташреҳ кунем, сохта, зоҳирӣ ва авомфиребона будани он ғазали ба вай нисбат додашуда маълум мегардад. Чунин зиддияти байни гуфтору рафтору суфиёни асрҳои XI—XII аз он сабаб рӯй дода буд, ки тасаввуф бо шарият созиш ва омезиш дода шудааст, ба қорҳои раҳбарин суфигӣ шайхҳо — феодалҳо чой гирифта буданд, ба мардуми авом як гапро, ба манфиати худашон гапи дигарро ме-гуфтанд.

САНОӢ

Абдулмаҷид Маҷдуд бини Одам Саной аз зодагони ш. Ғазнин аст. Аксарияти сарчашмаҳо соли вафоти ӯро 535 ҳ. (1140—1141 м.) қарор додаанд ва дар ин ҳангом 62-сола будани ӯро баъзе маъхазҳо қайд намудаанд. Он гоҳ соҳи таваллуди ӯ 473 ҳ мешавад, ки баробари 1081 аст. Дар бораи чон таваллудаш байти зерини ӯ гувоҳӣ медиҳад, ки:

Гар чи мавлид маро ба Ғазнин аст,
 Нақши шеърм чу нақши Мочин аст.

Давраи ҷавонӣ ва таҳсили камолоти ӯ дар замони ҳукмронии султон Масъуди бини Иброҳим (1099—1115) гузаштааст. Аз

рӯи одати он давр, ки аҳли илму адаб баъд аз таҳсили камолот умеди худро ба ёрии моддӣ ва маънавии дарбори шоҳон мебастанд ва ба шириншамоилю зебони зоҳирии дарбор фирефта мешуданд, майл ба дарбори подшоҳ, эҳсонӣ марҳамат ва тарбияти он мекарданд, зеро дар мадраса ҳамин тавр таълим медоданд, давлату шоҳиро доди худо ва ба хизмати халқ — бандагони худо медонистанд. Сановии дорони фазл ва истеъдоди шоирро ҳамин масъала ба худ ҷалб намудааст, вале дере нагузашта, парда ва ниқоб аз шамоили дарбориён афтида, башараи ҳақиқӣ онҳо нафрати ӯро овардааст ва аз ин рӯ, аз хизмати дарбор рӯй гардондааст, зеро ба талабҳои моддӣ ва маънавии вай ҷавоб намодааст, қадри шоир ва доғишманди замонро паст гардондааст:

Ҳастам ман он баланд, ки гаштам зи чарх паст,
Ҳастам ман он азиз, ки мондам зи даҳр хор.
Аз ҷаҳл ор бошад, ҳаззам аз ўст фахр
В-аз шеър фахр зояд, қисмам аз ўст ор.
Ҳаргиз наёфтам ба чунин шеърҳои нағз
Аз ҳеч родмард ба чунин шеър як шиор.
То панҷгонаем диҳанд аз дувист шеър
Андар ҳазор руз ду чашмам шавад ҷаҳор.
Ҳастӣ чӣ суд касеро, ки нестӣ
Аз сар ҳаме барорад ҳар соате дамор ?

Аз дарбор ва ҳукуматҳои феодалии оирӯза рӯй гардондан шоирро ё ба гушаи узлату қаноат ва ноумедӣ мебурд ё ба суи ҳаракатҳои оппозиционӣ он давр мекашид, ки машҳуртарини он тасаввуф ва риндист. Сановӣ ба тасаввуф майл кардааст. Дар бораи сабаб ё баҳонаи аз хизмати шоирни дарбор рӯй гардонидани Сановӣ дар тазкираҳо нақле дар бораи Лойхор ҷом дарवेशи гӯлаҳӣ ва Сановӣ оварда шудааст, ки шояд нақли бофта бошад, вале ба рӯҳи замон мувофиқ, зеро дар ҳақиқат одамони озодихохи оппозиционӣ, суфӣ, қаландар ва риндмичоз тарзи ҳаёти гӯлаҳӣ ва девонасифати доштанд, вале сухани ҳаққу талх мегуфтанд ва ба шоирони дарбор, аз ҷумла Сановӣ таъна мезаданд, ки онҳо, бо ҳамаи фазлу истеъдод ба подшоҳони аҳмақу золим маддоҳӣ мекунанд.

Сановӣ дар айни рушди синну соли худ хизмати дарборро тарк карда, ба сафари шаҳрҳои Балх, Марв, Хоразм, Бағдод, Хирот, Ишопур Макка ва Сараҳс баромад. Бештарини умрашро дар Сараҳс гузаронид, ба хонаҳои суфиёнаи Юсуфи Ҳамадонӣ ба Марв рафт, худро ба олами тасаввуфи ирфон гирифт. Зай дар Балх худро аз ҳаёти моддӣ аҳли ҷоҳу давлат тамоман дур кард ва дар он ҷо дostonи «Қорномаи Балх»-ро навишт, ки услуби ҳаҷвӣ дошт. Вай дар он ҷо бо илми фикр машғул шуд, вале ба калоншавандагон нуқтаи назари танқидӣ доштани асарӣ ӯ боиси бо ҳар роҳ ӯро дар Балх бе-

эҳтиром кардани аъёну ашрофи он чо гардид. У аз Балх ба таври доимӣ ба Сарахс рафта, зиндагӣ кард ва аз он чо ба шаҳрҳои дигар ба сафар мерафт. У то соли 1125 дар Сарахс зиндагӣ кардааст. Вай дар он чо достони фалсафии «Сайр-ул-ибод-илал-маод»-ро ба номи ҳомии худ Муҳаммад бинни Мансур навиштааст. Баъд аз он ба ватани худ шаҳри Ғазна омада, то охири умр зист. Азбаски шӯҳрату эътибори Саной баланд буд ва суҳанони эътирози ӯ таъсири калоне дошт, Баҳромшоҳи ғазнавӣ (1118—1158) барои пеши роҳи таъсири зиддифеодалии суҳанони ӯро гирифтагӣ вайро ба дарбори худ даъват кард ва хоҳарашро ба занӣ тақлиф намуд, вале Саной рад кард, зеро маддоҳи шоҳ шудан намехост ва дар ҷавоб байтҳои зеринро навиштааст:

Ҳасби ҳол он ки деви оз маро
Дошт як чанд дар ниёз маро.
Шоҳ хурсандиям ҷамол намуд.
Ҷамъи манъу талаб муҳол намуд.
Ман на марди зану зару ҷоҳам,
Бо худо гар ҷунам ва гар хоҳам.
Вар ту тоҷе ниҳӣ зи эҳсонам,
Ба сари ту, ки тоҷ настонам.
Набувам баҳри тамаъ мидхатгӯй,
Ин наёбӣ зи ман, ҷуз аз ман ҷӯй.
На куҳан хоҳам аз касеву на нав,
Нек донад зи кӯи ман хусрав.
Марди хурсанд кам пазирад чиз,
Шер чун сер шуд, нагирад низ,
Манам аҷдар вилояти хусрав
Ҳамчу ҳаффоши баддилу шабрав
Рӯз аз баддилӣ чу ҳаффошам,
Қи набояд, ки сайди кас бошам.
Дилам аз неку бад рамон бошад,
З-он ки хушбӯр бадгумон бошад.
Аз ҳама шоирон ба аслу фаръ
Ман ҳақимам ба қавли соҳиби шаръ.
Шеърӣ ман шарҳи шаръу дин бошад,
Шоирӣ ақдро чунин бошад.

Дар ин байтҳо эътирози шоире, ки ба синфи ҳоким нафрати оппозиционӣ дораду ба банду басти моддию маънавии он гирифтгор шудан ва гӯм кардани истиқлолияти ғоявӣю маънавиашро намехоҳад, акс ёфтааст.

Вақте ки ӯ ба Ғазнин бозгашт, гӯё манзил, зану фарзандя ва ҳешу табор надошт, вале дар қасидаҳои шарҳиҳолиаш дар боран онҳо ёдоварӣ кардааст:

Аз падар в-аз модару фарзанду зан ёд оварем,
З-орзуи он ҷигарбандон ҷигарбирён шавем.

Чун рухи пире бубинем, аз падар ёд оварем,
Хамчу Яъкуби писаргумгашта бо эҳсон шавем.

Ҳақиқати таърихӣ он аст, ки дар охири умр дар Ғазнин бецоҳу манзил, танҳо ва дар натиҷаи риёзату машаққати суфиёнаву сафар хеле қисман лоғар ва зору низор гаштааст. Аз шахсони бораҳмату шафқати Ғазнин Аҳмади Теша ном шахс, ки илму олим ва шеърӯ шоирпарвар будааст, манзили худро ба вай гузошта, ризқу рӯзии солонаашро тайёр кардааст:

Дӯсте мухлис андар ин шаҳрам
Қард аз сидқу дӯстӣ баҳрам
Хонае баҳри ман ба раҳмати дил
Қарду як даст чома хона зи зил...
Ҳаст танҳой андар ин манзил
Ҳуҷраи ҷону сабзхонаи дил.
Ман ба танҳой андарин бунёд
Бо диле шур зи ғам ништастам шод...
Вандар он хона мунис аз ҳама кас
Соҷи хонаи ману ману бас...
Андар ин хона бешару шурам,
Рост хоҳӣ? Чу зинда дар ғурам.

Аҳмади Теша пеш аз он ки шаронти зиндагонии Санойро фароҳам овард, ба вай тартиб додани девони шеърҳои ӯро тақлиф карда будааст, вале Саной ба вай узр овардааст, ки дар ин ҳолату бизоате, ки ӯ дорад, қореро пеш бурдан душвор аст. Вай ин маъниро дар насраш ифода кардааст: «Чун аруси ҷони ман аз гуфту гӯӣ пироя барбаст, ман аз роҳи ноз ниёзро салоҳи ӯ сохтам, баҳонаи хона ва дона овардам, узри тааззури чомаю ҷой гуфтам, ки бе ясор ва қордеворе ин чунин қоре муяссар нашавад:

Ин фасл чу бишнид зи ман даст ба бар зад,
Сад раҳмати аллоҳ бар он дасту бар он бар».

Саной девони шеърҳои худро дар ин манзил тартиб дод. Маснавии «Ҳадиқат-ул-ҳақиқа ва шариат-ул-тариқа»-ро дар ҳамин ҷо навишт. Саной дар Ғазнин вафот ёфт, қабраш зиёратгоҳ аст.

Мероси алабӣ Осори адабии Саной нисбатан бузург аст, як қуллиёти қалонҳаҷмро ташкил медиҳад. Қуллиёти ӯ аз маснавиҳо, қасидаҳо, ғазал, рубой ва китъаҳо иборат мебошад. Қалонтарини асараш, ки соли 1130 сар карда, дар соли 1131 м. ба номи Баҳромшоҳи ғазнавий анҷом додааст — «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат ва шариат-ул-тариқат» буда, бештар бо номи «Ҳадиқат-ул-ҳақиқат» (боғи ҳақиқатҳо) машҳур аст. Ин китоб асари ахлоқию тарбиявӣ, фалсафавӣ, динию тасаввуфӣ, иҷтимоию эстетикӣ буда, «Илоҳинома» низ номида мешавад ва аз 10 ҷобу 10 ҳазор байт иборат аст. Вазни ин

маснави ҳафифи махбунӣ мақсур аст. Шоир асари мақсурро бо таҷрибаи ҳаётӣ, дониши бой ва маҳорати баланди давран камолоташ эҷод намудааст. Аз руи ин асар ҳукм кардан мумкин аст, ки ӯ илмҳои машҳури замонашро пурра аз худ кардааст. Заъфи ҷисмонӣ, пирӣ ва ниҳоят марг ба вай имконият надодааст, ки асари худро пурра таҳрир намояд. Муҳаммад бини Алӣ Ал-рифои ба фармоиши Баҳромшоҳ оғро ба тартиб дароварда ва муқаддимаи муфассале ҳам навиштааст. Дар асри VII Абдуллатифи Аббосӣ ном шахс кӯшиш кардааст, ки матни пурраи оғро барқарор намояд ва ба луғату истилоҳоти номафҳум тавзеҳот нависад. «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» аз қисми муқаддима, бобҳои оид ба ақл, илм, ҳикмат, ишқ иборат буда, ду боби охири он ба саргузашти худ ва мадҳи Баҳромшоҳу садрҳо ва бузургони давлати он замон бахшида шудааст.

Баъд аз он ки китоб ба охир расид, уламои мутаассиби он давр ба вай эътироз карданд ва ӯро ба куфр муттаҳам намуданд. Вай барои ҳимояи худ аз ҳуҷуми ҷоҳилон ва зоҳирпарастон асарашро барои баҳон беғараз додан ва ба уламои маркази хилофат арз намудан ба Бурҳониддин Абулҳасан Алӣ бини Носир-ул-Ғазнави, ки Бирёнгар лақаб дошт ва дар Бағдод истикомат мекард, фиристод ва ба ӯн роҳхате дар шакли шеър низ ирсол намуд, ки парчае аз он ин аст:

...Ту ба Бағдод шоду ман ношод,
Худ нагуӣ варо расам фаръед.
Солу маҳ тарсноку андӯҳгин,
Монда маҳбус турбати Ғазнин.
...Ин китобе, ки гуфтаам дар панд
Чун руҳи хур дилбару дилбанд...
Ҳар чӣ доништаам зи навъи улум
Қардаам ҷумла халқро маълум...
Як суҳан зину оламе дониш,
Ҳамчу Қуръони порсӣ хонеш.
Ин суҳанро мутолиат фармой,
Некӯй дар ҷавоб боз намоӣ.
Ҷоҳилон ҷумла нописанд кунанд
В-аз сари ҷаҳл ришханд кунанд.
В он кӣ бошад суҳаншинос ҳақим,
Ҳамчу Қуръон ниҳад варо таъзим.

Асари мақсури Саной дорон мазмуни ақидаҳои суфиёна буда, дар адабиёти форсу тоҷик таъсири намоёне дорад. Мақсури сан, ба «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомӣ, «Матлаъ-ул-анвор»-и Амир Хусрав ва ғайра.

Асари дигари ӯ маснавии «Сайр-ул-ибоди илал маод» 700 байт буда, дар вазни «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» аст. Шоир оғро дар шаҳри Сараҳс эҷод намуда, бо мадҳи қозии он ҷо Муҳаммад бини Мансур ба анҷом расонидааст. Услуби ин маснави

Тамсил буда, аз офариниши инсон, хелҳои ақлу нафс ва масъалаҳои одоби ахлоқ баҳс менамояд. Ин асар на танҳо мундариҷаи фалсафӣ, балки ирфонии суфиёна ҳам дорад. Дар зери ифодаҳои рамузӣ ва тамсилӣ ба ахлоқи замони худ баҳо додааст. Пас, аз ин асар нуктаи назари иҷтимоӣ ва панду ахлоқи ӯро низ фаҳмидан мумкин аст. Аз олимони Моили Хиравийи маснавии Саноиро бо «Рисолаи сайри нафс»-и Фаҳриддини Розӣ муқоиса намудааст. Рисолаи Розӣ ба фаҳмидани маснавии Саной ёри мерасонад.

Маснавии «Тариқат-ул-тахқиқ» низ ба тариқ ва бар вазни «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» буда, дар соли 1134 дар Ғазнин навишта шудааст. Ин маснавӣ ба масъалаҳои фалсафии тасаввуфӣ, махсусан ба муҳаббати илоҳӣ бахшида шудааст. Аз ин рӯ, моҳияти идеалистӣ дорад, зеро мистика (зоҳидӣ) асоси онро ташкил намудааст.

Маснавии «Қорномаи Балх» ҳам дар вазни «Ҳадиқа» аст. Чунин ягонагии вазни чанд маснавӣ шояд аз он нияти шоирин с.фӣ ва файласуфӣ омада бошад, ки пай дар пай дар оҳанги ягона гояҳои суфиёна, фалсафаи мистикӣ ва ахлоқи одоби онро талқин карданист, вагарна, гуногунии вазнҳои шакли асарро шавқовартар мекард. Муҳаққиқони эҷодӣ Санойи маснавию аввалин асари Санойи мешуморанд. Дар ҳаҷми панҷсад байт аст. Ӯ ин асарро баъди сафар аз Ғазнин, ки дар Балх истиқомат карда буд, дар соли 1105 эҷод намудааст. Азбаски шоир тугъёнӣ аз Ғазнин бо эътироз ва нафрат ба синфи ҳокими он замон берун рафта буд, дар «Қорномаи Балх» оҳанги ҳаҷву гамасхурро ба аёнӣ ашроф ва рӯҳониёни Балху шоирони маддох зиёдтар карда, ба баъзе масъалаҳои иҷтимоӣ низ таваққуф намудааст. Барои беҳавфии худро таъмин намудан онро ба подшоҳи онрӯзаи ғазнавий Султон Масъуди III бахшида буд:

Дар ҷаҳон номи аҳд маъхӯд аст,

То ба Масъуд мулк масъуд аст.

Санойи ғайр аз ин маснавиҳо боз чанд маснавӣ бо номи «Ишқнома», (наздики ҳазор байт), «Ақлнома» (195 байт) ва «Таҷрибат-ул-илм» дорад. Ҳар се маснавӣ ҳам ба равиши маснавиҳои «Сайр-ул-ибод...», «Қорнома...», «Ал-тахқиқ...» буда, ба масъалаҳои ирфонӣ ва панду ахлоқ бахшида шудааст. «Ақлнома» ҳар чанд мазмуни идеалистии суфиёна дорад, вале дар он ақл, қувваи он чун воситаи маърифат тавсифу таъкид ғардидааст.

Ғайр аз ин, Санойи мактуботе (17 адад) дорад, ки барои фаҳмидани ҳаёти шахсии ӯ, нуктаи назари вай ба замона ва зиндагӣ хеле ҷолиби диққат аст. Мактуботаш ба Баҳромшоҳ, вазир Қивомиддин, махсусан мактуби ӯ ба Хайём хеле муҳим аст. Вай Хайёмро файласуфи бузурги беҳамтои Нишопур донисга, бо ӯ муносибати дӯстӣ доштааст.

Санойи ғайр аз асарҳои ҷудоғонаи маснавӣ, девони ашъор

дорад, онро охири умраш тартиб додааст, сабаби тартиб додани девони шеърҳо ва ақидаҳои фалсафии ӯ дар муқаддимаи он муфассал навишта шудаанд. Шакли шеърҳои девони ашъор гуногун аст. Ҷои асосиро қасида ва ғазал ишғол кардааст. Қасидаҳо қисман мадҳия, аксар фалсафӣ ва орифона мебошанд. Дар ин қасидаҳо ақидаҳои иҷтимоии ӯ, ки дар он замони феодалӣ ва намоёндагони синфи ҳоким танқид карда шудаанд, инъикос ёфтаанд.

Ғазалҳои Саной ҳамчун яке аз шаклҳои лирикии шеър ҷолиби диққатанд. Баъзе аз олимони ақидадоранд, ки ғазалҳои ӯ аз таъсири ақидаҳои суфиёна холианд. Дар онҳо ҳиссиёти ошиқона ва азобҳои рӯҳии инсон акс ёфтаанд. Чунин ақида ба мундариҷаи суфиёнаи маснавиҳояш зид аст, зеро дар маснавиҳо суфию дар ғазалҳо ҳаётдӯст шуда наметавонад. Ин ҷо ган дар жанру шакли шеър аст. Маснавий жанри фалсафии шеър аст, ки шоир дар он ақидаҳои фалсафии худро бештар ба тариқи нақл ва ҳикоят, дар образҳои эпикӣ ифода менамояд. Дар ғазал, ки жанри лирикист, қаҳрамони лирикий — шоир ҳиссиёти худро бо ифодаҳои лирикии бештар ошиқона баён мекунад, ки мазмунҳои орифона шакли ифодаи ошиқона дорад ва таассуроти гуногуни шахс — инсонро бо образҳои лирикий ифода мекунад. Дар ғазал аз рӯи ақидаи ваҳдати шуҳуд ҳиссиёти ошиқии суфиён акс ёфтааст. Ошиқ ҳамон солиқи роҳи ишқи илоҳист, маъшук ҳамон рӯҳи мутлақ аст, ки ба он расидан душвор аст, ошиқ аз васли ӯ дур — дар ҳичрон аст, бинобар ин, дар сӯзу фиғон аст. Дар симои инсонӣ дидани маъшуқи илоҳӣ ба лирикаӣ ишқии суфиён шакли зоҳирии ҳаётӣ ва қувваи пурзӯри рӯҳӣ — маънавий додааст, вале моҳияти суфиёна дорад.

Ҳамин гуна ҳолат дар рубоиёти ӯ низ мавҷуд аст. Онҳо шаклу маъноҳои духӯрадоранд, зеро маъноҳои зоҳирий (масалан, тавсифи май ва ботинӣ (масалан, он май на май ҳаётӣ, балки май ваҳдат — илоҳист) дорад. Аз ин рӯ, ҳамоҳангии рубоӣҳои Саной бо рубоиёти Хайём маъноӣ зоҳирий дорад ва ба тавсифи ҳаётӣ наздик будани онҳо ниятҳои ба хонанда таъсири ғоявӣ расонидан дорад.

Ақидаи иҷтимоӣ ва фалсафии Саной. Саҷой дар масъалаҳои ҷамъиятӣ адолатгӯ ва инсонпарвар аст, ки ақидаи оммаҳои мазлуми ҷамъияти феодалист. Вай халқу мамлакатро бо шоҳ тасаввур мекунад, вале одил бошад:

Масали шаҳ сару раият тан,
Ҳар ду аз як дигар фузуд суман.
Тани бесар ғизои занбӯр аст,
Сари бетаи сазои танбӯр аст.
Равғани ҷон зи адли шоҳ бувад,
Мулки беадл барги коҳ бувад.

Саной бовар дорад, ки агар адолат голиб ояд, бечорагон кувват мегиранд:

Адл чун дар ҷаҳон амир шавад,
Оху аз шир сер, шер шавад,

Ин маънӣ дар аксарияти асарҳои ӯ, махсусан дар маснавии «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» дар эпизоди «Пиразани мазлум ва Султон Маҳмуд» хеле равшан ифода ёфтааст: Дар ин ҳикоят пиразани мазлума аз ҳокими вилояти худ ба султон Маҳмуд шикоят мекунад, ӯ ба номи ҳоким мактуб мефиристад, ки зулм накунад:

Шоҳ чун ҳоли пиразан бишнид,
Пиразанро заифу очиз дид,
Гуфт: — Бидҳед номае зар ҳаст,
То зи амлоки зан бидорад даст.

вале ҳоким ба фармон итоат накард. Пиразан ба султон Маҳмуд шикоят кард. Вай боз мактуб додани шуд, зан гуфт, мактуб бурдам, ҳоким иҷро намекунад. Он гоҳ Султон гуфт:

Гар бад-он нома ҳеч кор накард
Он амиде, ки ҳаст дар Бовард,
Зор бихрушу хок бар сар кун,
Пеш маёвар ҳадиси бесару бун»

Пиразан ҷавоб дод, ки бояд султоне, ки ҳукмаш ба ҳокимонаш раво нест, хок бар сар кунад:

Хок бар сар кунад шаҳе, к-ӯро
Набувад бар замона ҳукм раво.

Дар ин ҳикоят золимии ҳокимони маҳалҳо, фармонҳои сохтаву бетаъсири подшоҳон ва ба он амал накардани ҳукумат, рафтори расмиятчигии идораҳои подшоҳӣ фош карда шуда, нафрати халқ дар ифодаи «хок бар сари чунин подшоҳ» баён карда шудааст.

Дар масъалаҳои ҷаҳонбинӣ Саной бешубҳа суфии идеалист буда, пайрави ваҳдати вучуд аст:

Мо зот ниҳода, дар сифотем ҳама,
Мавсуфи сифат суҳраи зотем ҳама.
То дар сифатем, дар мамотем ҳама,
Чун рафт сифат, айни ҳаётем ҳама.
То бо худам, аз адам камам, кам.
То бо ту бувам, ҳама ҷаҳонам.

Омехта шудани тариқати тасаввуф бо шарияти ислом дар асрҳои XI—XII дар эҷодиёт ва ақидаи фалсафию ҷаҳонбинии Саной бетаъсир намондааст. Вай аз ислом дур нест, зеро дар мавқеи шарият аст, вале ба муқобили шариятпаҳон аст, зе-

ро онро вайрон мекунад, ӯ дар айни замон, дар мавқеи тариқат аст, зеро тасаввуфи назариявӣ ягона оппозицияи зиддифеодалист, вале ба муқобили суфиёни сохтакори замони худ аст, чунки онҳо тасаввуфро ба манфиатҳои муфтхӯрии худ истифода мебаранд ва оммаҳои халқро фиреб медиҳанд. Ӯ ба муқобили суфиёни замони худ баромада, суфиёни софвичдони замонҳои гузашта Чунайди Бағдодӣ, Мансури Ҳаллоҷро идеализация намуда, образи равшан ва дурахшони онҳоро ба суфиёни сохтакори замони худ муқобил мегузорад:

Тоза андар баҳори ҳақ суфист,
Сарв дар чӯйбори ҳақ суфист.
Марди суфӣ тасаллуфӣ набувад,
Худ тасаввуф такаллуфӣ набувад.
Суфиёне, ки аҳли асроранд,
Дар дили қору дар сари доранд.

Саной бо синфи ҳокими феодалӣ ва руҳониёни расмию арбобони дини исломи замони худ дар мавқеи оппозиционӣ бошад ҳам, дар ҷаҳонбинӣ идеалист ва дар мавқеи иртиҷоъ буда, ба муқобили атеизм ва фалсафаи Юнон аст, шариати исломро саҳт ҳимоят мекунад:

Бурун кун тавқи ақлонӣ, ба сӯи завқи имон шав.
Чӣ бошад ҳикмати Юнон ба пешии завқи имонӣ

Ҳолон ки ҳама донишмандон ва файласуфони тараққиқпарвари Шарқи Миёна — Эроншаҳрӣ, Закариёи Розӣ, Форобӣ, Ибни Сино, Хайём, Берунӣ, Насриддини Тусӣ ва ғайра пайравони ҳикмати Юнон буданд.

Панду ахлоқ дар тафаккури Саной мавқеи қалон дорад ва дар ҳамаи асарҳои ӯ ақс ёфтааст. Ҳар чанд ки тасаввуф илму хирадро инкор менамояд ва Саной илми юнониро рад ҷардааст, вале дар афкори ӯ унсури рационалистӣ кам нест. Ӯ ҷаҳолат ва золимиро бадномии инсон шуморидааст:

Ҳеҷ бадномӣ одамиро беш
Нест аз ҷаҳлу аз зулумии хеш.

Саной илм (дар навбати аввал илми диниро дар пазар дорад)-ро тасвир карда, онро дар ҳамон вақт пурқимат медонад, ки бо амал якҷоя бошад:

Илм бо қор судманд бувад,
Илм бе қор пойбанд бувад.

Ӯ онҳоро, ки илмро барои ба даст овардани мансаб ва бою давлатманд шудан меомӯзанд, сарзаниш намудааст:

Ҷоҳил аз илм ҷоҳ чӯяду суд,
Музди очил ба очил орад зуд.

Илм, к-аз баҳри боғу роғ бувад,
Ҳамчу мар дузд ро чароғ бувад.

Аз ин гуфтаҳои Санои маълум мешавад, ки илми боамали ӯ барои ахлоқи неки ҳамида хизмати ҳолис қардан ба халқ аст:

Дониш он ҷо, ки рух ба халқ орад,
Мағзи дониш ба халқ бигзорад.

Ҳамин тавр пандҳои ӯ дар ҳамаи бобатҳои зиндагӣ бисёр аст. Вай бо ин восита ба тарбияи халқ кӯшидааст ва дар ин қор, чи тавре ки аз тарҷумани ҳолаш ҳувайдост, аз ҳама гуна манфиатҳои шахсӣ даст кашадааст.

Санои дар адабиёт, ахлоқ ва ҷаҳсибинии фалсафии ирфонӣ таъсири зиёде гузаштааст.

ФАРИДАДДИНИ АТТОР

Номаш Абӯҳомид (Муҳаммад), исми фаҳриаш «Фаридадин», таҳаллуси ӯ «аттор» аст. Падари вай Абубақр Иброҳим нз касби аттори дошта, аз табақаи миёнаи ҷамъияти феодалист. Соли таваллуди Абӯҳомид ноаниқ аст, солҳои 1143—1148—1151-ро ба ҳақиқат наздик мешуморанд. Зодгоҳи ӯ деҳаи Қакани наздики Нишопур ва аз ин рӯ, ба «нишопурӣ» машҳур аст. Вафоти ӯро дар Нишопур дар ҳангоми истилои муғул медонанд, ки соли 1220—1221 аст. Ба қавле дар ҳангоми қатли ӯм аз дасти сарбозони муғул қушта шудааст.

Давраи бачагӣ ва таълиму тарбияи ӯ маълум нест. Аз маълумотиҳои боқимонда ва гуфтаҳои ӯ дар асарҳои бармеояд, ки падараш одами бомағрифат ва дар зери таъсири ғояҳои суфиён будааст. Аз руи гуфтаи ӯ дар охири сухани маснавии «Ҳусравнома» модараш ҳам шояд бо таъсири падараш бошад, ба ақидаҳои суфиёна пайравӣ доштааст. Ин маъниро аз зикри номи Рубиа, ки яке аз пешвоёни занони суфист, фаҳмидан мумкин аст:

Маро гар буд унсе бо замона,
Ба модар буд, ӯ рафт аз замона
Агарчи Рубиа сад Таҳамтан буд,
Вале, к-ӯ сонин он шерзан буд
Агарчи анқабте потавон буд,
Валекин бар сари ман пилбон буд.

Аттор дар ҳеҷ яке аз асарҳои дар қучо қондан ва аз кӣ таълим гирифтаниро қайд накардааст. Пас, бо таъсири падару модар ва худмузӣ аз илму дониши замон ва касби падар, ки бештар дорусозист, огоҳ шудааст. Баъзе сарчашмаҳои бисёр сафар қардан ва ба зиёрати Қабъа рафтани ӯро қайд

кардаанд, вале дар асарҳояш зикр нашудааст, маълум мешавад, ки аз Нишопур, ки маркази илму савдо буд, берун на-
рафтааст.

Мероси адабӣ Дар бораи мероси адабии Аттот муболиғаҳо хеле зиёд аст. Микдори асарҳои ӯро ба 190 мерасонанд. Он чӣ то имрӯз аз рӯи тадқиқи таҳқиқ ба ӯ нисбат дода шудааст, худӣ ӯ дар дебочаи маснавии «Мухторнома» ва охирсухани «Хусравнома» зикр кардааст. «Мантиқ-ут-тайр», «Асрорнома», «Илоҳинома», «Муносибатнома», «Мухторнома», «Хусравнома», «Чавоҳирнома», «Шарҳ-ул-қалб» (ҳоло ба даст надаромадааст), девони қасидаҳо, рубоӣҳо, ғазалиёт ва ғайра. «Тазкират-ул-авлие», ки таърих, саргузашт ва гуфтори авлиёву шайхҳои суфист, насл аст. Ин китоб ё бо ҳикояҳои аҷибу ғариби тобеи ақидаи Аттот зиннат дода шудааст. Пешгузаштаҳои асари мазкур «Табақоти суфия»-и Абдурахмони Сулаӣ (ваф. 1025—1026), «Рисолат-ул-қушайрия»-и Абдулқосим Ал-қушайрӣ (986—1044, шогирди Сулаӣ), «Кашф-ул-маҳҷуб»-и Ҳаҷвирӣ ва ғайра мебошад. «Тазкират-ул-авлие» дар навбати худ ба тазкираҳои дигари суфиён, аз ҷумла, ба «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ таъсири қалони ғояӣ расонидааст.

Аксарияти дostonҳояш дар шакли маснавӣ, вале «Мухторнома» дар шакли рубоӣ аст, ки аввал аз шаш ҳазор рубоӣ иборат будааст, баъд бо сабабҳои ҳоло номаълум ҳазор ададшо партофтааст. Аттот аз асарҳояш бештар ба «Муносибатнома» эътибор доданро таъкид кардааст.

Гар диле мебоядат бисъёр дон,
Пас, «Муносибатнома»-и Аттот хон.

Ин ишора шояд аз он сабаб бошад, ки Аттот ақидаҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ ва ирфонии худро дар ин асар бештар баён кардааст.

Эҷодиёти Аттот бо касбу кори вай якҷоя давом кардааст. Пас, корубори зиндагиро, ки манбаи даромади маишати ӯст, тарк накардааст. Вай ҳатто баъзе аз асарҳояш, масалан, маснавии «Муносибатнома»- ва «Илоҳинома»-ро дар дӯкони атторинаш сар кардааст:

«Муносибатнома», к-андӯҳи ҷаҳон аст,
«Илоҳинома», к-асрори ниҳон аст,
Ба доруҳона кардам ҳар ду оғоз,
Чи ғӯям, зуд растам з-ину он боз.

Чунин тасаввур қардан ҳам дуруст нест, ки касбу корро монда бо кори эҷодӣ машғул аст. Вақтҳои ҳам шудааст, ки бо кори тиб машғул шуда, аз кори эҷодӣ мондааст. Ин маънӣ аз сӯҳбате, ки дар ин бора бо рафиқаш жардаст, бармеояд:

Ба ман гуфт: Эй ба маънӣ оламафрӯз,
Чунин машгули тиб гаштӣ шабу рӯз.
Тиб аз бахри тани ҳар нотавон аст,
Валекин шеърӯ ҳикмат қути ҷон аст.
Се сол аст ин замон, то лаб бубастӣ,
Ба зӯҳди хушк дар кунче нишастӣ.
Агарчи тиб ба қонун аст, аммо
Ишорот аст дар шеърӯ муаммо.

Пас, Аттот барои мӯҳтоҷи моддию маънавӣ нашудан, ки он бештарини аҳли илму адабро ба дарбори шоҳон ва соҳибнеъматон мебурд, кори эҷодиро ба касбу зиндагӣ омехта, онро яққоя бурдааст. Вай ба ин маънӣ ишорат кардааст:

Аз он дар шеъри ман асрор ебанд,
Ки бӯй аз кулбаи аттор ёбанд.

Ақидаҳои иҷтимоӣ Аттот — ақидаи иҷтимоии умумихалқии асрҳои миёна — адолатхоҳист, зеро оммаҳои очиз ва нотавон аз зулми иқтисодӣ ва иҷтимоӣ синфи ҳокими феодалиро ба танг омада, ба муқобили онҳо қувваи муборизақунандаи золимқуши худро дарк накарда, барои адолат ба ҳуди онҳо муроҷиат мекарданд:

Алл кун дар мулк чун фарзонагон,
То нагардӣ суҳраи девонагон
Одил он бошад, ки дар мулки ҷаҳон
Дод бистонад зи нафси худ ниҳон.
Набвадаш дар алл қардан хосу ом,
Халқро чун ҳештан ҳонад мудом

Ақидаи Аттот дар бораи инсонҳо аз он мавқеъ сар задааст, ки онҳо дар офариниш баробаранд ва фарқҳои синфиро табақавӣ надоранд. Пас, фарқи онҳо баъд пайдо шудааст:

Ҳар ду аз як об дар хун омадем,
Ҳар ду аз як роҳ берун омадем.
Ҳар ду аз як зод барҷоём мо,
Ҳар ду аз як бод барҷоём мо
Дар ҳама навъе чу бо ту ҳамдамам,
Ман чаро барҳезам, аз ту, чӣ камам?

Шоир аз рӯи ҳикояте ба ин хулоса омадааст, ки подшоҳе бо ҳаёлу ҳашамаи худ аз роҳи биёбон мегузашт ва ба ҷое расид, ки дар болон девори харобии қалъае девонае хобидаст. Вақте ки подшоҳ ба ӯ наздик омад, девона ба ӯ эътибор надод, ва ба вай хитоб кард; намебинӣ, ки подшоҳ бо аскарони худ мегузарад? Девона дар ҷавоб гуфт: Ту ин талабро аз касе кун, ки ба ту мӯҳтоҷ аст. Ман аз ту чизе талаб надорам, кам ҳам нестанд. Ҳамин тавр, ақидаи иҷтимоии Аттот баробарӣ,

бародарӣ ва адолатталабӣ буда, аз эътирозҳо ба нобаробарии иқтисодӣ ва иҷтимоии зулму истисмори феодалӣ ба миён омадааст.

Гар туро мулку заре ҳаст ин замон,
Ҳаст он ҷумла аз они мардумон.
Кардан аз халқ ҳосил он ҳама,
Бар ту воҷиб мешавад товон ҳама.
Чун аз они худ набудат ҳеҷ чиз,
З-ин ҳама мансаб чӣ судат? Ҳеҷ чиз.
Аз ҳама кас гарчи дорӣ бештар,
Менадонам кас зи ту дарвештар.

Аттор аз рӯи ақидаи суфиёни собитқадам моли бемехнат ва зиёди дороёнро ҳаром дониста:

Ҳам набошад хушай ишон ҳалол,
Гар хӯрам з-ишҳо, бувад визру убол.

бо ин восита нафрати оммаҳои мазлум ва нодорро, ки ба неъматҳои фаровони мунъимон доранд, баён кардааст. Шоирӣ ҳимоякунандаи манфиатҳои халқ дороёнро, ки дороиашон аз моли касон аст, одамони гадо шуморидааст.

Ҳангоме ки суҳан аз масъалаҳои ғоявии сӯфиён меравад, масъалаи пири онҳо, ки ақидаҳои ирфонӣ ҳидоят ва иршод дорад, пеш меояд. Аттор дар муқаддимаи «Тазкират-ул-авлиё» номи Мақдиддини Бағдодиро, ки дар дарбори Муҳаммади Хоразмшоҳ вазифаи табибиро адо менамуд, ёдоварӣ кардааст, вале ба пири худ будани ӯ ишора надорад. Ҷомӣ дар китоби «Нафаҳот-ул-унс» ӯро пири Аттор номидааст. Агар вазифаи табибӣ доштани ӯ ва бо вай дар Нишопур вохӯрдани Атторро ба ҳисоб гирем, ба гуфтаи Ҷомӣ розӣ шудан лозим меояд. Аммо худӣ ӯ ба Абӯсаид Абулхайри Меҳанӣ ишора дорад, ки як аср пеш аз Аттор гузаштааст:

Аз дами Бӯсаид ҳамедонам
Давлате, к-ин замон ҳамеёбам.
Аз мададҳои ӯ ба ҳар нафасе
Давлати ногаҳон намеёбам.
Дили худро зи нури синаи ӯ
Ганҷи ин хокдон ҳамеёбам.

Агар Абӯсаиди як аср пеш гузаштаро пиру муршиди худ донанд, ҳамаи пирони то ин дамбуда (Абоязиди Бастомӣ, Ҷунайди Бағдодӣ, Мансури Ҳаллоҷ, Шиблӣ ва дигарон)-ро метавонанд пири маънавии худ донанд. Ин гуна суфиёнро увайсӣ* меномиданд.

* Аз рӯи нақли Аттор дар «Тазкират-ул-авлиё» дар замони Муҳаммадпайғамбар Увайс ном дарвеше будааст, ки пайғамбарро надида ба вай пайравӣ ва тақлид мекардааст. Ҳар кас, ки бе пир ба тариқати суфиён дохил шуда бошад, «увайсӣ» меномиданд, вале ҷараёне бо номи «увайсӣ» дар тасаввуф нест.

Аттор дар **чаҳонбинӣ** пайрави ваҳдати вучуд аст, ки соликони он баъд аз гузаштани пояҳои шариат ва тариқат бо рӯҳи мутлақ яъне худо як шуда мераванд. Ин маънӣ дар маснави «Мантик-ут-тайр» дар ҳикояти сафари мурғон ва расидани онҳо ба кӯҳи Қоф ва бо Симури як шуда рафтанишон хеле равшан ифода ёфтааст:

Чун ниғаҳ карданд он сӣ мурғ зуд,
Бешак ин сӣ мурғ он Симури буд.
Дар таҳайюр ҷумла саргардон шуданд,
Ин надонистанд, то худ он шуданд.
Хешро диданд Симури тамом,
Буд худ Симури сӣ мурғи тамом.
Чун сӯи Симури карданди нигоҳ,
Буд худ сӣ мурғ дар он ҷойгоҳ.
В-ар ба сӯи хеш карданди назар,
Буд он сӣ мурғи ишон он дигар.
В-ар назар бар ҳарду карданди баҳам,
Ҳар ду як Симури буди бешу кам.
Буд ин як ону он як буд, ин,
Дар ҳама олам касе нашнуд ин.

Чунин концепсия ҳар чанд ки идеалистӣ, вале мартабаи инсон, алаҳусус, аҳли меҳнато, ки таълимоти ислом ва соҳти ҷамъияти феодалий хор гардонандааст, баланд мебардорад ва чунин таълимот як навъ эътирози ҷиддӣ на танҳо ба дини ислом, балки ба ҳамаи динҳо буда, таъна ба тартиботи ғуломдорӣ феодализми Шарқи мусулмонӣ, зеро дар дини ислом инсон аз дараҷаи банди худо боло нест, агар подшоҳ сояи худо бошад, ки дин чунин таълим медиҳад, пас, инсон дар айни замон банди (ғулом)-и подшоҳ ва ҳамаи дороён аст. Инсонро аз бандагӣ озод эълон карда, ӯро ба дараҷаи худӣ гузоштан (ана ал-ҳақ) — инкори ҳамаи системаи идеологияи феодализм аст, ки таълимоти он ислом мебошад.

Системаи таълимоти тариқат ва пояҳои он, ваҳдати вучуд ва бо ин роҳ ба дараҷаи худӣ расидани инсон, ки Аттор дар асарҳои талқин мекунад, чанд масъалаи иҷтимоӣ, зиддинӣ ва ахлоқиро пеш рондааст: 1. Агар ҳамаи инсонҳо дар офариниш дар назди худо баробар бошанд, афзунӣ моликияти синфи ҳокими феодалий ҳаром аст, махсусан, агар бо роҳи зӯрӣ ба даст оварда шуда бошад:

Гуфт: Бешак чун мусулмонӣ бувад,
Аз замин, к-он на султонӣ бувад
З-он ки бошад он замин бешак ҳаром,
Қай ниҳам ман дар замини ғасб гом.

Пас, агар молу мулки ғосибон ҳаром бошад, аз онҳо чиз — инъому мукофот гирифтани ва эшонро таърифу тавсиф (дар ка-

сидаҳои мадҳия) кардан низ ҳаром ва кори ношоиста аст. Аттор худ аз мадҳи подшоҳон саркашӣ карда, иҷолатан ба шoirони маддоҳ таъна задааст, зеро нокасон ва одамони пастро аз роҳи мадҳ «худованд» номида, асарҳояшонро ба номи онҳо бахшидаанд:

Ман зи кас банде кучо бар дил ниҳам,
Номи ҳар дуне худованде ниҳам.
Не таоми ҳеч золим хӯрдаам,
Не китоберо тахаллус кардаам.

2. Ба ин муносибат, яъне ҳаром эълон кардани моликияти феодалҳо ва мӯхтоҷии моддии оммаҳои меҳнаткаш ва мазлум, масъалаи қаноат пеш меояд, ки аз як тараф, аҳамияти ахлоқӣ дорад, аз тарафи дигар, аҳамияти сиёсӣ ва иқтисодӣ. Барои он аҳамияти сиёсӣ дорад, ки қаноат ва бо ин роҳ худро ба бандагии иқтисодӣ ва маънавии дороён надодан, барои манфиатҳои ночизи иқтисодӣ бо онҳо созиш накардан як навъ муборизаи иқтисодӣ мебошад. Барои манфиатҳои шахсӣ ба ҳар кирдори паст худро назадан, ба асирии моддию маънавий нарафтаи, ифтихор ва озодии шахсро нигоҳ доштан ҷиҳати ахлоқии масъала аст, усули ӯ низ қаноат мебошад:

Ҳеч касро дар ҷаҳони баҳру бар
Аз қаноат нест мулке бештар.
Ҳар кӣ ӯ аз дасти хукон нон хӯрад,
Ҳеч шак набвад, ки хуни ҷон хӯрад.

Ҳамин тавр, Аттор дар масъалаи муносибат ба синфи ҳоким бо роҳи қаноат саҳт зид истода бошад ҳам, аз таъсири ақидаи оммаҳои заиф, ки ҳокимон ва соҳибнеъматонро ба саволату инсоф даъват намудаанд, берун намондааст:

Аз ту гар инсоф ояд дар вучуд
Беҳ ки умре дар рукӯю дар сучуд.
Худ футувват нест дар ҳар ду ҷаҳон
Баргар аз инсоф додан дар ҷаҳон.

3. Муносибат ба дину мазҳаб. Ҳар чанд ки худҷӯии та-саввуфӣ ҳам дин аст, вале дини бидъат ва опозиционӣ ба муқобили дини ислом ва мазҳабҳои он мебошад, ки он дар навбати худ идеологияи синфи феодалҳо буд. Аз рӯи ақидаи суфиёнаи Аттор, агар бо роҳи тариқат ба дараҷаи худӣ расидан мумкин бошад, мартабаи «баланд»-и инсон аст, шариат ҷӣ лозим аст, ки дидори худро як бор дар рӯзи қиёмат, он ҳам, ба бандагони нек ваъда медиҳад. Пас, умуман, бисъёрдинӣ ва мазҳабҳо, ки инсонҳоро аз ҳам ҷудо мекунад, лозим нест:

Ҳаст хешу роҳи миллат бешумор,
То ту бишморӣ, наёбӣ рӯзгор.

Ҳар замон хӯи дигар натвон гирифт,
Бо ҳама кас теғ бар натвон гирифт.

Не дини ҳақу на Зардушт маро,
Бар ҳарф бәсе ниҳанд ангушт маро.
Гар нест дар ин воқеа ҳамгушт маро,
Қисса чӣ кунам, ғуссаи ту кушт маро.

Инкори дини расмӣ Атторро ба инкори хонаи Қабба, пай
зиёрати он, ба инкори ходимони дин ва ҳуқуқҳои юридикӣ
динӣ, арбобони дин — қозӣ, муфти, мӯхтасиб ва ғайра, ки ман-
фиатҳои синфи ҳокимро ҳимоя мекарданд, овардааст:

Муфтиеро дид он парҳезгор,
Бар дари султон нишаста рӯзгор.
Фатвие пурсид аз ӯ марди ҳалим,
Гуфт: — Ин чӣ қои фатвост, эй салим.
Мард гуфташ — Бар дари шоҳу амир,
Ҳам чӣ қои муфтиён-ст, эй хурдагир.

Мӯхтасиб он мардро мезад ба зӯр.
Маст гуфт эй мухтасиб, кам кун ту шӯр.
З-он ки аз нони ҳаром он қойгоҳ,
Масти ӯ гардию афкандӣ ба роҳ,
Будай ту масттар аз ман бәсе,
Лек он мастӣ намебинад касе.

Чунон ки аз мисолҳои боло маълум мегардад, ҷаҳонбинии Ат-
тор асосҳои ҳаёти-ҷамъияти, вале зухуроти системаи тасав-
вуфии ирфонӣ дорад, бо мистицизми (зоҳидии) хушқухолӣ
маҳдуд нест.

Аттор ҷаҳонбинии динҳои расмӣ ва мазҳабҳо, нормаҳои
ахлоқи феодалиро инкор намуда, ишқро ба он муқобил гу-
зоштааст. Дар ғазалҳои ишқро бо мафҳуми муҳаббати ило-
ҳӣ маънидод кунад ҳам, дар бисёр мавридҳо мафҳуми ҳаё-
тии онро низ ифода намудааст:

Қоно, зи мушки зулф дилам чун қигар масӯз.
Бо ман бисозу қонам аз ин бештар масӯз.
Ҳар рӯз то ба шаб чу зи ишқи ту сӯхтам,
Ҳар шамъи зор маро то саҳар масӯз.

Дар бештарини ғазалҳои мафҳуми ишқ духӯра бошад
ҳам, дар баъзе аз онҳо тамоман маънои ҳаёти доштани он
намоён аст. Масалан, дар як ғазалаш ба худо муроҷиат ме-
кунад, ки ба дили ёри ӯ раҳм андозад, то ки ӯро дӯст дорад.
Агар ёр танҳо худо мешуд, ба вай муроҷиат намекард, ки дар
ин қор ба ӯ ёри расонад:

Худоё, раҳм бахш он ёри моро
Нигори дилбари айёри моро.
Дилороме, ки ҳамчун зулфи мушкин

Парешон кард ногаҳ кори моро.
Гоҳе дар сулҳ бошем, гоҳ дар ҷанг,
Набинад ҳеҷ кас асрори моро..
Худовандо, висоли ёр бахшӣ,
Фуломи ошиқи Аттори моро.

Саной ва Аттор аз он шонрони суфианд, ки дар шеърхояшон эътирози зиддифеодалии оммаҳои халқ гоҳо ошкоро ва гоҳе бо ифодаҳои ирфонӣ акс ёфта, ба насли минбаъдаи ифодакунандагон ирфон дар шеър таъсири амиқе гузоштаанд. Ин маъниро Ҷалолиддини Румӣ хеле хуб баён кардааст?

Аттор рӯҳ буду Саной ду ҷаши ӯ,
Мо аз паи Санойю Аттор омадем.

АДАБИЁТ

¹ Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская поэзия, М., 1965.

² К. Олимов. Мировоззрение Санои «Дониш», Душанбе, 1973.

³ А. Муҳаммадходжаев. Мировоззрение Фараиддини Аттора Душанбе, «Дониш», 1974.

⁴ А. Н. Болдырев. Адабиети суфия. Дар китоби «Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV Душанбе, «Дониш», 1976.

⁵ Х. Мирзозода. Нуктаи назари зиддидинӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷик. Душанбе, «Ирфон», 1978.

ИСМОИЛИЯ, ҚАРМАТИЯ, БОТИНИЯ

Ҷараёни бидъати исмоилия аз мазҳаби шиа ҷудо шуда ба-ромадааст. Унсурҳои демократӣ, нисбатан пешрав ва норозии мазҳаби шиа, ки бештар аз ҳунармандон буданд, ба таълимоти имомҳои худ розӣ набуданд ва оппозиция доштанд. Номии исмоилия гирифтани ҷараён хислати тасодуфӣ ва сабаби зоҳирӣ дорад. Имоми шашум Ҷаъфарӣ Содик (702—769) мебоист писари калонии худ Исмоилро, ки давраи ҳафтуми имомат бо ӯ тамом мешавад, ба имомӣ васият мекард, лекин баъдан ба таълимоти имомҳои оппозиция доштани ӯ, бо баҳонаи он ки Исмоил айёшу майнӯш аст, аз ҳуқуқи имомӣ маҳрум карда буд. Он гоҳ, азбаски Исмоил пеш аз падараш вафот ёфта буд, ҳеҷ набошад, мебоист писари ӯ Муҳаммадро имом таъин мекард. Ин ҳам нашуд, зеро имом Ҷаъфар, писари дигараш Мӯсо Қозим (745—799)-ро имом таъин намуд. Бинобар ин, унсурҳои оппозиционии мазҳаби шиа ин воқеаро баҳона карда, соли 765 бо номи исмоилия мазҳаби алоҳида ташкил доданд. Исмоилиҳо унсурҳои ҷаптари мазҳаби шиа буданд, вале бо роҳи авомфиребиҳои иҷтимоӣ, ки дар замири дили одамони оддӣ таъсири худро гузаронида буданд, дар Арабистон ва Осиёи Миёнаву Эрон ғояшонро паҳн намуданд ва аз байни деҳқонон ва аҳолии шаҳр пайравони бисёре пайдо кар-

данд, ки онҳо аз истисмори феодалӣ ва илова бар ин, дар мамлакатҳои забткардаи арабҳо аз истилои араб ва зулми миллию иҷтимоии хилофат халос шуданро орзу мекарданд. Исмоилиҳо ҳам авлоди худро ба Али ва Фогима бурда, танҳо ҳафт имомро эътироф мекунанд, ки ҳафтум ва охириини онҳо Исмоил аст. Аввалҳо пайравони онҳо дар кишварҳои хилофати араб пинҳонӣ ба тарғибот машғул буданд ва «мастура» номида мешуданд. Аввалин касе, ки ошкоро баромад кардааст, Маймун бини Дайсон Ахвоӣ буд, ки «алқаддох» лақаб дошт. Онҳо чи дар Шарқ ва чи дар Ғарби хилофат ба ғайри исмоилиҳо ташвиқот мебуданд. Аз доиёни исмоилия Абӯабдулло ал-Ший дар Шимолии Африқо бо тарафдоронаш давлати ағолибаро аз байн бурда, соҳиби ҳокимият шуд ва пешвоёни ин ҳаракат Абӯмуҳаммад Абдулло Ал-Маҳдиро, ки дар ҳабс буд, оғод карда, ӯро имом Маҳдии ҳақиқӣ (писари Муҳаммад набераи Исмоил буда, гӯё ғайб зада ва умедвораи буданд) эълон кард. Ба ин тарик, давлати исмоилиҳо бо номи Фотамӣ дар шимоли Африқо ба вуҷуд омад ва торафт васеъ мешуд ва ба хилофати аббосиёни Бағдод таҳдид мекард. Дар соли 968 пойтахти он ба Миср шаҳри Қоҳира кӯчид. Фотамиҳо дар Эрон ва Осиёи Миёна тарафдорони зиёде ёфтанд, зеро онҳо низ ба хилофати аббосиёни араб зид буданд ва ба худ тарафдорон меҷустанд. Дар Хуросон ва Мовар-ун-наҳр Ҳусейн бини Алии Марврудӣ ва Муҳаммад ибни Аҳмади ал-Насафӣ ё ки нахшабӣ (с. қатлаш 938—942) аз доиёни Исмоилия — фотимия ва қарматия буданд. Дар қисмати Бағдод ва атрофи он Ҳамадон ал-Ашъаси Куфагӣ, ки «қармат» лақаб дошт, тарғиботи исмонӣ мебуд. Дар соли 893 байни Қармат ва исмоилиҳои дигар ихтилофот пайдо шуд, бинобар ин, мазаҳиби наво ба номи қарматия ташкил ёфт. Қарматия дар заминаи ҳаракати зиддифеодалии деҳқонон, ҳунармандон, зиёиёни маърифатпарвар ва миллатҳои озодихоҳи мазлум аввало дар ҷанубии Ироқ пайдо шуда, баъд дар Сурия, Яман, Эрон ва Осиёи Миёна низ паҳн шуд. Қарматихо аз ҷиҳати мафкура ба исмоилиҳо наздиканд.

Ҳаракати қарматия ва исмоилия дар Осиёи Миёна пайравони зиёде дошт. Ба ин ҳаракат деҳқонони мазлум, қосибон, зиёиёни тараққипарвар монанди Рӯдакӣ, Балъамӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Носири Хисрав ва ғайра пайравӣ мекарданд.

Дар соли 938 дар асоси талабот ва таъқиқи пайравони мазаҳиби ханафияи суннӣ (исломи расмӣ) ба вуҷуд оварда шудани табаддулоти давлатии Сомониён — аз тахт фуруварда шудани амири тарафдори қарматия Насри II (914—942), ба доровехта шудани сардори қарматихо Осиёи Миёна Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ, дар ҳама ҷо таъқиб шудани қарматихо, дар ин воқеа кӯр карда шудани Рӯдакӣ, аз дарбор ронда шудан ва мусодира гардидани молу мулки ӯ, ба сари

Балъамӣ омадани ҳамин гуна воқеа, дертар кушта шудани шоир Дақиқӣ, оворагиҳои Фирдавси, Абуалӣ ибни Сино ва гурезагиҳои Носири Хисрав ва ғайра, шаммае аз алоқаи ин гурӯҳ шоирон, олимон ва нависандагон бо мазҳаби қарматия ва исмоилия мебошад. Мазҳаби исмоилия ва қарматияро тадриҷан қисме аз аъёну ашрофи маҳаллӣ ҳам қабул кард. Аммо онҳо ин мазҳабро на барои ғояҳои халқпарварии деҳқониаш, балки барои дар байни деҳқонон мустаҳкам кардани мавқеаҳои худ, ба сардории шӯришҳои деҳқонон соҳиб шудан, ҷилави онҳоро ба даст гирифтани, аз шӯришҳои деҳқонон бо мақсадҳои авҷ додани ниятҳои марказгурезии феодалӣ ба муқобили ҳукумати марказӣ фоида бурдан, мустаҳкам намудани ҳукуматҳои феодалии маҳаллӣ барои ба даст даровардани ҳокимияти сиёсӣ ва ғайра қабул карда буданд, ки моҳияти иртиҷои дошт ва яке аз сабабҳои аз дарун вайрон шудани ин ҳаракати деҳқонӣ гардид.

Дар нимаи дууми асри XI хислатҳои демократӣ-деҳқонии ҳаракати исмоилия дар қорҳои амалии он кам, балки нест шуда, мавқеаҳои роҳбарии ин ҳаракат ва ташкилоти онро феодалҳои маҳаллӣ ишғол намуданд. Дар шароити асри XI ва баъд аз он, ба болон зулми миллии хилофати араб, зулми иҷтимоии истисморкунандагони маҳалӣ, зулми миллии аъёну ашрофи ҳарбии турк илова шуд. Оммаҳои меҳнаткаши шаҳру қишлоқ аз зулми 2—3 тарафа ба дод омада буданд ва дар ҳаракати исмоилия ва қарматия ба худ роҳи наҷот меҷустанд.

Бузургзодагони маҳаллии аз ҳокимияти сиёсӣ маҳрум кардашуда аз он ҳол фоида бурда, гурӯҳҳои махфии худ, аз аъзоёни оддии ташкилот, ки **фидоӣ** ном доштанд, истифода мебарданд. Намоёнтарини саркардаи ин гурӯҳ Ҳасани Саббоҳ (солҳои сардорӣ — шайхияш 1090—1124) аст. Вай пайравони исмоилияро ҷамъ карда, дар наздикии шаҳри Қазвин исбён ташкил кард ва қалъаи дастнораси кӯҳии Аламутро забт намуда, дар он ҷо маркази террористии исмоилиҳоро барпо намуд. Пайравони исмоилия дар тамоми Эрон, Хуросон ва Осиёи Миёна амалиёт меғузaronиданд ва ташкилотҳои махфӣ ташкил мекарданд. Дар ихтиёри шайх Ҳасани Саббоҳ ҳазорҳо фидоёнҳои исмоилия — деҳқонони хонавайроншуда буданд, ки ба иҷрои ҳар навъ фармони шайхи худ тайёр буданд. Амалиёти онҳо аз 1090 то 1256 давом ва онро танҳо қўшуни муғулҳо барҳам дода тавонист.

Баъд аз истилои аристократияи ҳарбии турк дар Осиёи Миёна ва Эрон, махсусан хонадони Ғазнави, алалхусус султон Маҳмуд ва ғалабаи салҷуқиён дар Эрон ва Ироқ муборизаи шадиде ба муқобили исмоилиҳо, қарматҳо ва ботиниҳо оғоз ёфт. Мазҳаби онҳоро барои ислом аз дини маҷусӣ, нисронӣ ва яҳудӣ, ки «дини куффор» медонистанд, хавфноктар мешумориданд, зеро исломро аз дарун вайрон ва ба мазҳабҳо ҷудо мекунад. Аз душмани саҳти ҳукмиронҳо — феодалҳои турк ва

халифаҳои аббосӣ маълум мегардад, ки ҳаракати исмоилия, қарматия ва ҷеботиния дар Эрон ва Осиёи Миёна маъноӣ озодихоҳии миллий-истиклолиятҷӯӣ ҳам доштааст.

Дар натиҷаи таъкибҳои зиёде, мазҳаби исмоилия дар байни кӯҳҳои дурдасти Помир ва қисман Ҳиндустон ва Покистон боқӣ мондааст. Баъдҳо мазҳаби исмоилия тамоман ба аслиҳои ислом ва авомфиребии шайхҳои исмоилия мубаддал гашт.

Асосҳои ташкилӣ ва назариявии мазҳаби исмоилияро Абдулло ибни Маймуни Қаддох дар соли 864 ба вуҷуд овардааст. Падари ӯ расман пайрави мазҳаби шиа буда, вале аз дини зардуштӣ ҳануз даст накашида буд ва онро тарғиб мекард. Аммо дар ин давр барои бомуваффақият гузаронидани тарғиботи дини зардуштӣ аллақай замина набуд. Бинобар ин, вай мазҳаби исмоилияро аз нав ташкил карда, ба он баъзе унсурҳои дини зардуштӣ, буддо ва ғайраро илова намуда, ҷаҳонбинии идеалистиро ба вуҷуд овард. Исмоилиҳо мувофиқи ақидаи худ «Қуръон»-ро тафсир меоданд. Ба фикри онҳо одамон бояд дар ақидаи худ озод бошанд, ки аз талабҳои демократии он замон буд. Бинобар ин, ҳар чанд ки ба назарияҳои дигари мазҳаби бетараф буданд, вале ба динҳои дигар ва пайравони онҳо душманӣ карданро низ тарғиб менамуданд. Ин равия ба муқобили принципҳои душманони мазҳаби сунний равона карда шуда буд.

Таълимоти фалсафии исмоилия чунин аст: Исмоилиҳо дар мамлакатҳои гуногун номҳои ҳархела доштанд. Чунинчи: сабъӣ, ботинӣ, таълимӣ (назариятчиён) ва ғайра. Ба ақидаи сабъӣҳо, монанди он ки ҳафт саёра, ҳафт рӯзи ҳафта ва ҳафт арраи гардан мавҷуд аст, пайғамбарон ҳам бояд ҳафт нафар бошанд: Одам, Нӯҳ, Иброҳим, Мӯсо, Исо Муҳаммад ва ҳафтум ибни Исмоил аст, ки онро исмоилиҳо «соҳиб-аз-замон» меноманд. Исмоилия дар шароити то асри XI ҳамчун бидъат дар ҳаёти ҷамъиятӣ роли калони таърихӣ бозидааст. Таълимоти фалсафии исмоилия дар асри X ба вуҷуд оварда шуд. Дар Басра ҷамъияти «Ихвон-ас-сафо» (бародарони пок) ташкил ёфт. Аъзоёни ин ҷамъият аз ҳар кучо буданд. Онҳо ба фалсафа ва табиатшиносӣ иштиёқманд буданд ва мехостанд, ки дар байни халқ онро интишор диҳанд. Бо ин мақсад, ҷамъият 51 рисола навиштааст, ки «Тӯҳфат-ал-ихвол-ал-сафо» ном дорад. Ин асар як навъ қомуси исмоилиҳост, ки фалсафаи Юнони қадимро ақс кунонидааст. Рӯҳониёни ҷаҳолатпарастии суннии ислом ҷамъияти бародарони покро бидъат эълон карда, қомуси онҳоро дар асри XII сӯзонданд. Аз рӯи таълимоти фалсафии динии онҳо, ки «илоҳиёт» номида мешавад, ҳақдо ба вуҷуди асосии олам аст, ки ақли инсон ба маърифати он қодир нест. Ақли инсон фақат аломатҳои зоҳирии худро, ки ақли қул мебошад, дарк карда метавонад. Мувофиқи таълимоти

исмоилия, хангоме ки худо ақли кулро ба вучуд овард, ҳамаи чизҳо эҷод гардидаанд. Ақли кул рӯҳи ҷаҳониرو ба вучуд овард, ки хусусияти асосии он ҳаёти моддист. Хислати асосии ақли кул дониш мебошад. Рӯҳи ҷаҳонӣ дорои дониши комил нест, вале вай кӯшиш дорад, ки ақли кулро шиносад. Инсонҳо гуё дар ҷаҳон рӯҳи ноқис офарида шудаанд, бинобар ин, ҳамеша кӯшиш доранд, ки ба дараҷаи камолоти ақли кул расанд. Вақте ки ҳамаи инсонҳо дорои дониш мешаванд, яъне ба ақли кул наздик мегарданд, муроду мақсад ҳосил мешавад. Он гоҳ ҳамаи кӯшишҳо бартараф шуда, инсонҳо бо ақли кул ва ҳар дуи онҳо якҷоя бо ҳастии маърифатнашаванда (яъне худо) як шуда мераванд.

Ин тарзи гузориши масъала аз инсон покизагии ахлоқ, омӯхтани дониш ва сайқал додани ақлро талаб менамояд, ки дар он рационализи деҳқонон акс ёфтааст. Барои ба ин мақсад ноил шудан, пайравони исмоилия бояд пояҳои ба камолот расиданро тай кунанд. Исмоилизм чор пояи ба камолот расидан дорад: шариат, тариқат, ҳақиқат ва маърифат. Шариат монеаест байни шахс — фидоӣ ва корҳои бад. Дар паси шариат моҳияти дин пинҳон аст. Тариқат дарахти дин аст, ки танаву шоҳу барги он дар тараққист ва решаи он дар дин мебошад. Ҳақиқат — намуди зоҳирии ин дарахт ва решаи он дар дин мебошад. Ҳақиқат намуди зоҳирии ин дарахт мева ва рангҳои он аст. Маърифат — моҳияти дохилии ин мева аст, ки ба воситаи он мазаи меваро мефаҳманд. Маърифат дар таълимоти исмоилия пояи камолоти инсонӣ фидоист. Исмоилиҳо гуё аҳли ҳақиқат ва аҳли маърифат буда, дар қори худ ҳаққанд. Танҳо онҳо моҳияти дин ва мазаи меваи онро фаҳмида метавонанд.

Фалсафаи динӣ будани ин нуқтаи назар аз он аломат маълум аст, ки рӯйрост худро тарғиб менамояд ва ба он муроҷиат мекунад.

Дар таълимоти исмоилия риштаи халқӣ рационализмро ба вучуд овардааст, ки он ба ҷаҳолатпарастии динӣ зид гузошта шудааст. Ақлу дониш ҳамчун раҳнамои ҳамаи корҳо пеш ронда мешавад:

Бар қони ту ақл рост солорӣ,
Ақл аст амиру қони ту омил.

(Носири Хисрав)

Рационализи исмоилия идеалистӣ-илоҳист, вале аз он сабаб ки ба ҷаҳолати динии мазҳаби суннӣ зид гузошта шудааст, аҳамияти таърихан мусбат дорад. Аммо таъбироти маънафӣ минбаъдаи исмоилия ин ҷиҳатро барҳам дода, он ҳам мисли ҳамаи динҳои дигар аз ҷаҳолатпарастӣ иборат шуда, фаъолияти рационалистии худро гум кардааст. Исмоилиҳо ба воситаи дониш тарғибот мебарданд. Фидоӣни исмоилия аз пояи якуму дуюм боло намерафтанд. Ба пояҳои баланд фақат

пешвоёни рӯҳони онҳо — шайхҳо, яъне феодалҳо мебароманд. Бинобар ин, фидоиҳо ҳамеша дар зери ҳукмронии номаҳдуди иқтисодӣ ва маънавии шайхони худ буданд. Онҳо соҳиби иродаи шахсӣ набуданд ва танҳо кӯр-кӯрона амри шайхоро бачо меоварданд. Исмоилиҳо интизоми оҳанин доштанд. Пас системаи ташкилӣ ва ғоявии исмоилия бо натиҷаҳои объективонаи худ меҳнаткашонро аз ҷиҳати иқтисодӣ ва маънавӣ ба дасти феодалҳо мутеъ мегардонид ва манфиати синфи ҳокимро акс кунонидааст.

Мувофиқи таълимоти исмоилиҳо акли кул ва рӯҳи ҷаҳонӣ замони муайяне дар симои пайғамбарон таҷассум ёфта, барои ҳимояи рӯҳи «ноқис» (яъне инсон) ба дунё меоянд. Онҳо ҷорикунандагони қонунҳои илоҳӣ мебошанд. Вақте ки пайғамбар вазифаи худро иҷро карда, аз дунё мегузарад, ба ҷои ӯ имомҳо меоянд, ки баъд аз пайғамбар асос ва таҳкурсии динӣ ба шумор мераванд. Бинобар, ин, исмоилиҳоро «асосиҳо» низ меномиданд. Баъд аз вафоти як имом рӯҳи ҷаҳонӣ ба имомҳо бояд робита бошад. Масалан, Момо Ҳаво пайғамбари аввал — Одамро бо аввалин имоми шашнабӣ алоқаманд кардааст. Аз рӯи ақидаи исмоилиҳо пайғамбари охирзамон Муҳаммад ва имони ӯ Алист ва ҳалкаи пайвандкунандаи онҳо духтари Муҳаммад — зани Алӣ Фотима мебошад.

Аз рӯи таълимоти исмоилия ҳар як имом бояд ёридиҳандаи наздик дошта бошад, ки онро «хуччат» ё ки «шоҳид» меномиданд. Хуччат ё ки шоҳиди Алӣ имом Салмони форс буд. Салмони форсро дари роҳе мешиносанд, ки ба маънавиёти Алӣ мебарад.

Баъд аз Муҳаммад-пайғамбар имомҳо: Алӣ, Ҳасан, Хусейн, Муҳаммад Боғир, Ҷаъфарӣ Содик Исмоил, Муҳаммад бинни Исмоил ва имоми охирин «Худои зинда» Оғохон мебошад. Системаи имомӣ манфиатҳои феодалиро акс кунонида, масъалаи меросӣ будани ҳукмронии хонадониро бо роҳи таълимоти динӣ қонунӣ гардонидааст.

Аз рӯи ақидаи динии исмоилия худо дар баробари рӯҳи муқаддас (пок), рӯҳи нопок ва бадро низ офаридааст, ки дар замони пайғамбарии Одам Шайтон (Иблис), дар замони Нӯх писари ӯ Ҳом, дар замони Иброҳим Намруд, дар замони Мусо Фиръавн, дар замони Исо Шаддот, дар замони Муҳаммад Абӯҷаҳл, дар замони Алӣ халифа Умар рӯҳи нопок буданд. Исмоилия ҳамаи онҳоро таҷассуми рӯҳи бад, яъне Даҷҷол меномад. Дар ақидаи исмоилиҳо, агар «охирзамон» шавад, Даҷҷол баромада мусулмонро аз дин мебарорад ва ба роҳи ғалат мебарад. Аммо имом Маҳдӣ ғайбада, ки дар ҳақиқат ӯро душманонаш кушта буданд, гӯё баромада, онҳоро аз роҳи ғалат мебарорад. Дар замони имомии Оғохон Султон Муҳаммадшоҳ Даҷҷол додарзодаи ӯ буд, ки аз империалистҳои англис ҷор ҳазор рупия гирифта, бо ёрии игвогаронаи онҳо ба муқобили амаки худ баромад.

Исмоилихо дар мартабаи олии даъватҳои худ бар хилофи аҳли мазҳаби суннат, ки душмани фалсафа буданд, фалсафа ва динро такмили якдигар медонистанд. Файласуфони бузургро ба дараҷаи пайгамбарон мешумурданд. Ба ақидаи онҳо пайгамбарон сиесати омро ба тартиб медароваранд, файласуфон ҳикмати хоссаро. Чунин талабот онҳоро водор карда буд, ки пайравонашро бо ҳикмати ҷонӣ шинос кунанд. Онҳо азбаски озодии иродаи шахсро талаб менамуданд, ба баҳс, далелу исботталаби, фалсафа ва илмҳои ақли эътибори зиёде медоданд, ҳол он ки мазҳаби суннат онро куфр медонист. Аз ин ру, азбаски шайдоиши исмоилия ҳангоми ҳуҷум ва ғалабаи фуқоҳони суннат ва ҳадисиен руҳ дода буд, барои ҳимояи илмҳои ақли роли калоне бар зидди дини расмӣ ва мазҳаби суннат бозид.

Исмоилихо дар байни худ маҷлисҳои баҳс ташкил медоданд. Дар яке аз рӯзҳои ҳафта маҷлиси даъватҳои илмию дини бо марду зан ташкил менамуданд. Баҳсу мунозираҳои онҳоро ба илмҳои ақлӣ аз ҷумла, мантиқ, фалсафа, табиият, тиб ва ғайра, раҳбари мекард ва аз байни онҳо уламоҳои бузург, аз қабили Ибни Сино ба майдони илм мебаромаданд.

Исмоилихо эътиқод доштанд, ки дин зоҳир ва ботини дорад. Аз ботини дин имомҳо бохабаранд ва ботини динро аз инҳо ва ӯ шогирдонашон бояд омӯхт. Азбаски моҳияти дин (ботини он) ро бо усули ақлӣ ва фалсафӣ омӯхтани мешуданд, таъан ба тафаккур ва далеловарӣ майл ва рағбат доштанд, ки он исмоилиҳоро ба илм ва фалсафа тарғиб мекард ва аҳли онро ҳимоят мекарданд.

Аҳамияти таълимоти исмоилия дар шеърӯ адаб ҳам таъсир набуд. Азбаски онон таълимоти худро бештар ба халқ равона ва тарғиб менамуданд, ба забони соддаи халқии форси-тоҷикӣ эътибор доданд, ки ба равонӣ ва содда шудани забони адабии шеърӣ роҳ кушод. Намунаи чунин осори адабӣ ва забони содда асарҳои Носири Хисрав аст.

Ақидаи расмӣ қарматия он аст, ки ба ҳафт имом қонланд ва ҳафтуми он Муҳаммад ибни Исмоил ва ӯ соҳиб-аз-замон аст. Онҳо тайер буданд, ки бинобар ғӯе фаро расидани замони хуруҷи имом Маҳдӣ дунёро аз мухолифони худ пок гардонанд. Онҳо зиерати қабри авлие ва бузургони дин, санги Қаъба ва ба зоҳири дин эътиқод доштанро хато ва ҳаром медонистанд. Қорашон ба дараҷае расид, ки хонаи Қаъбаро тороҷ карда, санги муқаддаси ҳаҷар-ул-асвадро ба пойтахти худ бурданд. Дар ҳукмҳои шариат тарафдори таъвил (аз иборате дигар гардонидан) анд. Байрақаш мисли байрақи исмоилхо-сафед будааст.

Душманони мазҳабӣ мазҳаби ботинияро берун аз ислом, харобкунандаи зоҳири он ва барқароркунандаи дини маҷусӣ — зардуштӣ маънидод карданд. Онро ба ҳаракатҳои халқии миллию озодихоҳии Бобак, Абумуслим, Муқаннаъ, маздакиҳо ва

хуррамиҳо алоқаманд донистанд, ки он гоҳ маънои озодихо-
ҳии милли бар зидди истилои арабро ифода менамояд. Онҳо
даъво мекарданд, ки ботиниҳо бинобар ошкоро баромад кар-
да натавонистан, усули ботинияро пеш гирифтаанд. Ал-Бағдо-
дӣ ном аз уламои ислом ақидаи ӯнҳоро чунин шарҳ додааст:
Ақидаи санавия (дугона) доранд: Худо нафс (ҷон)-ро халқ
кард ва у ҳамроҳи нафс қорҳои оламро бо тадбири сайераҳои
хафтгона ва табиат идора мекунад. Онҳо тарафдори дар мас-
ҷидҳо нигоҳ доштани оташдон, афрухтани оташ ва дар он
суктани уд (чизҳои хушбӯй) буданд. Онҳо амрҳои шариатро
таъвил меоданд, то ки ба ҳукмҳои дини зардуштӣ моил ва
монанд шаванд. Масалан, ба маҳрамон никоҳ кардан ва нӯ-
шидани шаробро, ки шариат ҳаром эълон карда буд, ҳалол
ва ҷоиз медонистанд. Онҳо ба илми нуҷум эътиқод доштанд
ва бо ин восита ҳаробии ояндаи хилофати арабро пешгӯй ме-
карданд, то ки мардум ба хурӯчи зиддихилофат ҷуръат пайдо
кунанд. Баъзеҳо ҳамин тавр кардаанд. Мазҳаби ботиния дар
Эрон ва Осиёи Миёна бо ҳамин таъсири рӯҳӣ ривож ёфтааст,
то ки аз истилои араб ва турк халос шаванд.

НОСИРИ ХИСРАВ (1004—1089)

Шарҳи ҳол Номаш Абӯмуиниддин Носир, номи падараш
Хисрав аст. Дар шеър «хуччат» таҳаллус
менамояд. Ҷои таваллуди у, чи тавре ки дар муқаддимаи «Са-
фарнома» қайд намудааст, Қабодиёни РСС Тоҷикистон буда,
дар моҳи зулқаъдаи 394 ҳиҷрӣ (байни 20-уми моҳи август ва
19-уми моҳи сентябри 1004 таваллуд ёфтааст. Дар илм ва
адабиёт бо «Носири Хисрав» машҳур аст:

Бигзадт зи ҳиҷрат пас сесаду навваду чор,
Бигзошт маро модар бар маркази ағбор

Чи тавре ки аз ишораҳои Носири Хисрав ва сарчашмаҳо бар-
меояд, падар ва хешу таборони ӯ оилаи давлатманд буда, со-
ҳиби ӯбу замин, сарват ва эронинаҷод будаанд. Вай шаҳри
Қабодиён, Балх, ва Марвро ватани худ доништааст: «Чуни-
н гуяд Абӯмуиниддин Носири Хисрав ал-марвазӣ ал-қабодиё-
нӣ»*

Эй боди сабо, агар гузарӣ бар диёри Балх,
Бигзар ба хонаи ману он ҷой ҷӯй ҳол.

Зикр шудани се ҷой ҳамчун ватан шояд гувоҳи он аст, ки
ватани аслиаш Қабодиёни Тоҷикистон буда, аз он ҷо ба Балх
ва аз Балх ба Марв рафтааст. Ӯ манзилҳои нисбатан мувақ-
қатии худро низ «ватан» номидааст. Ба ин маъно, мумкин

аст, ки таҳсили ибтидоии $\bar{u}$ дар ватани аслиаш гузашта бошад, вале таҳсили олӣ (мадраса)-и $\bar{u}$ бояд ҳатман дар шаҳри Балх, ки маркази иқтисодӣ, илмӣ, сиеӣ ва маданияи асри XI буд, гузашта бошад, вале дар ин бора дар асарҳояш ишорае нест.

Мадрасаҳо ходимони давлату дин тайёр мекарданд. Аз ин чост, ки Носири Хисрав дар ҷавонӣ бештар ба хизмати давлатӣ рафтааст. Аввалин хизмати давлатии у дар дарбори ғазнавиён буд. Мумкин аст, ки вай вазифаи маъмурии ғазнавиёро дар Балх адо карда бошад, зеро Балх ба як ҳисоб пойтахти дуҷуми онҳо буда, баъзе солҳо дар он ҷо зимистон мегузарониданд Масалан, султон Маҳмуд зимистони солҳои 1024, 1026, 1029, султон Масъуд зимистони солҳои 1030, 1031, 1035, 1036-ро дар Балх гузаронидааст. Вай мумкин аст, ки султон Маҳмуд ва Масъудро дар ҳамин шаҳр дида бошад. Носир, умуман дар дарбори ғазнавиён хизмат карданаширо қайд намудааст: «Ман боргоҳи мулк ва салотини Аҷам дидаам чун султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва писараш султон Масъуд» («Сафарнома», саҳ. 78). Тафсили солҳои хизматаш маълум нест, вале сабаби ба дарбор рафтаниро дар яке аз шеърҳояш арз намудааст:

Як чанд гоҳ дошт маро зери банди хеш,
Гаҳ хубҳолу боз гаҳе бенаво шудам.
В-аз ранчи рӯзгор чу ҷонам сутуда гашт,
Як чанд бо сано ба дари подшо шудам.
Гуфтам: Магар ки дод биёбам зи деви даҳр,
Чун бингаристам зи ано дар бало шудам.

Дар ин байтҳо якранг набудани аҳволи иқтисодии $\bar{u}$, шояд аслан давлатманди устувор набудани вай, аз азоби зиндагӣ афтодаҳол шудани $\bar{u}$, бинобар ин, барои беҳтар намудани аҳволи моддӣ ва маиши худ бо мадҳу сано дарбори подшоҳон муроҷиат намудани вай акс ёфтааст. Аммо $\bar{u}$ дар ин умеди худ ба шириншамонии дарбори шоҳону амирон фиреб хӯрда, ба бало гирифтोर шуда буд. Чунин ғалатфаҳмӣ ва нафаҳмидани моҳияти дарбори шоҳон ба аксарияти зиёиёни асрҳои миёна хос аст. Сабаби умдаи он дар ин аст, ки аз вачҳи нафаҳмидани моҳияти синфии давлати феодалӣ, онро худодод ва умумихалқӣ тасаввур менамуданд ва ба он хизмат карданро аз лавозимоти зиндагӣ медонистанд, вале охируламр аз моҳияти ғоратгарона ва зиддихалқии онҳо камубеш огоҳ шуда, аз он бо нафрат рӯй мегардонданд.

Мо Носири Хисравро аз рӯи гуфтаҳои худаш («Сафарнома», саҳ. 2) баъд аз соли 1040 дар шаҳри Марв — пойтахти салҷуқиён мебинем. Сабаби аз хизмати ғазнавиён ба салҷуқиён гузаштани $\bar{u}$ шояд дар он бошад, ки соли 1040 ғазнавиён аз салҷуқиён саҳт шикаст хӯрданд ва шаҳри Балх, ки исти-

қоматгоҳи ӯ буд, ба тасарруфи ҳокимони нав даромад. Дар дарбори ғазнавиен ҷӣ вазифаро адо кардани ӯ равшан нест. Аз калимаи «сано» дар порчаи шеърӣ боло маълум мегардад, ки шоири маддоҳи дарбор будааст. Шояд вазифаи асосии ӯ дабирӣ, мутасаррифӣ ва муставфигӣ буд, ки ба дарбори Абӯсулаймон Ҷағрибеки Довуд бинни Микоили салҷукӣ (1037—1059) дар Марв вазифаи дабирӣ-девой ва мутасаррифиро адо кардааст. Дар ин бора дар муқаддимаи «Сафарнома» ишорае ҳаст: «Ман марди дабирпеша будам ва аз ҷумлаи мутасаррифон дар амвол ва аъмоли султонӣ. Ва ба корҳои девонӣ машғул будам ва муддате дар он шуғл мубошират намуда, дар миёни ақрон шуҳрате ёфта будам» (саҳ. 2) Аз ин қайдҳои шарҳиҳои хувайдост, ки Носири Хисрав як муддат дар зилки арбобони давлат буда, василаи оммаҳои халқро толону гороҷ кардани феодалҳо ва ҳокимон будааст ва шояд мувофиқи муҳити онрузаи дарборӣ иштирокчи айшу нӯш ва корҳои фаҳши онҳо буд: «Шароб пайваста хӯрдаме» (саҳ. 3):

Дастам расида бар маҳ азеро, ки ҳеч вақт
Бе ман қадаҳ ба даст нагирад ҳаме амир.

Аз соҳибҳукумати он замон унвонҳои фаҳрии «адиб», «дабири фозил», «хоҷаи хотир» ҳам доштааст. Вай ба ин унвонҳои худ дар шеърҳои ба тариқи фаҳрия ишорат кардааст:

Ҳамон Носирам ман, ки холӣ набуд
Зи ман маҷлиси миру садру вазир,
Ба номам нахондӣ кас аз бас шараф,
Адибам лақаб буду фозилдабир.
Адабро ба ман буд бозӯ қавӣ,
Ба ман буд чашми китобат қарир.
Ба таҳриқи алфози ман фаҳр кард
Ҳаме коғаз аз дасти ман бар ҳарир.
Дабирӣ яке хурд фарзанд буд,
Нашуд ҷуз ба алфози ман сершир...
Кунун мир пешам надорад хатар,
Гар он гаҳ хатар доштам пеши мир.
Пеши вазир бо хатару ҳашматам бад-он-к,
Мирам ҳаме хитоб кунад «хоҷаи дабир».

Эъгибори давлатии Носир ба дараҷае будааст, ки бародари хурдии ӯ Абулфатҳ Абдулҷалил дар дарбори Ҷағрибек мансаби вазирӣ ва мартабаи «хоҷа» доштааст (саҳ. 143). Аммо азбаски дар ниҳоди дониш ва тафаккури иҷтимоии ӯ ҳисси озодихоҳӣ ва халқпарварӣ вучуд дошт, ғорат шудани аҳволи моддӣ ва олами маънавии халқро бо чашми нафрат мушоҳида менамуд, василаи ҷунин хонахаробкунии халқ шуданро нахостааст. Аҳволи нобаробари иқтисодии халқ ӯро ба ҳашм оварда буд:

Бебару мевадор хаст дарахт,
Хос пурбору омма беборанд.
Бингар, ки мар-онро хаз аст бистар,
В-инро, ба масал, зер бӯрье нест.

Вай шояд дар бораи беҳтар намудани аҳволи бади халқ фикр мекард, вале на аз подшоҳ на аз рӯхониен, ки пешвои маънавии халқ буданд ва на аз донишҳои бисёре, ки омӯхта буд, мададе набуд. Вай ин ерй ва мадрад ҳамчун фирефтагони роҳи ҳақиқат дар ҳукуматдории ғӯе «одилона»-и давлати фотамиҳои Миср меид, ки дар замони худ пайравони «дини ҳақ» эълон шуда буданд. Ин маъниро доиени исмоилия, ки фиристодагони фотамиҳо буданд, талқин менамуданд. Аз нақли Носири Хисрав дар «Сафарнома» маълум аст, ки касе аз исмоилиҳо ӯро ба ин ақида тарғиб намудааст («Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт», сах. 7). Қӣ будани ин шахс маълум нест, зеро исмоилиҳо сир нигоҳ медоштанд.

Тарғиботи ин шахси номаълум ба ҳолати пурҳаяҷону боизтиробӣ ӯ, ки аз ҳоқимон ва муллоиҳои мазҳаби сунний дар ҳашму ғазаб буд, қабул афтод. Аҷаб нест, ки ин тағйирот пештар аз хизмати ӯ дар дарбори Чағрибек рӯй дода бошад, ки онро аз рӯи одат ва талаботи исмоилия пинҳон медошт. Ба Хиндустон ба мулки қарматиҳои Мултон рафтани ӯ бесабаб нест. Аммо дар ин роҳ гардиши амалӣ дар афкори ӯ дар моҳи октябрь-ноябри соли 1045 рӯй дод. Вай баъд аз иҷрои супориши подшоҳ Чағрибек ва саранҷоми қорҳои дар зиммадошта ба Марвурруд ва Чурҷон рафта, фориғи он бо баҳонаи зиерати хонаи Қазба аз қорҳои давлатӣ (девори) озод шуда, молу мулки худро ба факрон ва бенавоҳии шаҳр тақсим карда, барои хароҷоти роҳ каме нақдина ҳамроҳ гирифта, бо бародари худ Абӯсаид ва як ғуломи хинду дар 20-уми декабри соли 1045 ба сафар мебарояд ва аввал роҳи Нишопурро пеш мегирад. Вай бо роҳи муқаррарии сафари ҳоҷиён нарафт ва дар роҳ шитоб ҳам накард. Сафари ӯ сафари кӯр-кӯрони ҳоҷиена не, балки сафари мағрифатгирӣ буд, ки ин бо деҳаву шаҳрҳо, мардумон, қору бору истеҳсолоти онҳо ва илму донишашон шиносӣ шудан аст. Ба ин маънӣ нақли ӯ дар бораи вохӯрдани вай дар шаҳри Симнони Эрон бо аҳли илм Алӣ Нисой (с 8), дар Табрз шиносӣ бо шоир Қатрон (с 11), дар Мааррат-ул нуъмон зиерати олим ва шоири бузурги араб Абулаъло Мааррӣ (с 16) ва ғайра гувоҳи меҳнаҳд. Ба ҳамин тарик, бо роҳи шимолии Эрон ва Арабистон соли 1047 ба Макка омада, аз он ҷо ба Миср — шаҳри Қоҳира омада, ғуломи хинду ро озод кард ва бо бародари худ се сол дар он ҷо монда, шаҳрҳои дигари Миср, аз ҷумла, Искандарияро саёҳат карда, вақташро бештар дар Қоҳира гузаронида (1047—1050), бо пешвои мазҳаби исмоилия, таълимоти онҳо ошно шуд. Дар ин вақт сардори давлати фотамии «инноми замон» Ал-мустансир

буд. Аз рӯи гуфтаи муаллифи китоби «Баён-ул-адъён» дар он ҷо фотамиҳо ба вай вазифаи «хуччат» ва «соҳибқазира»-ро дода, ӯро ҳамчун доии худ тайер кардаанд.

Муаллифи китоби «Ҳидоят-ал-муъминин» Фидоӣ ҳикоятро аз рӯи ким-кадом сарчашмае овардааст, ки ӯ бо сардори ҳукумати фотамиён Ал-мустансир вохӯрдааст. Ин маълумот қобили қабул аст, зеро вай се сол дар он ҷо буд. Ғайр аз ин, бо доии машҳури исмоилия Муайяд фӣ-д-дин, ки ӯро устои худ мешумораду дар соли 1045 дар Қоҳира буд, низ мулоқот намуда, аз ӯ таъсири ғоявӣ гирифтааст. Дар ин бора байти зерин шаҳодат медиҳад:

Хуршед тавонад, ки кунад екут аз санг,
Екут манам, инак Хуршеди ман он кас.

Бозгашти ӯ аз роҳи ҷанубии Арабистон афтод, ки аксар дашту кӯху биебон беоб аст. Дар роҳ бисёр азобу азияти сафарро кашид, барои тӯшаи роҳ дар манзилҳои гуногун меҳнат кард. Масалан, у нақл кардааст, ки ба Фалаҷ ном ноҳия расиданд, хӯрокворӣ надоштанд, мардуми ноҳия ҳам қашшоқ буданд. Аз ӯ хоҳиш карданд, ки агар меҳроби масҷиди онҳоро наққошӣ кунад, хурмо хоҳанд дод. Ӯ ин вазифаро адо ва хурморо тӯшаи роҳ кардааст. Аз ин нақл санъати наққоширо донишмандони у маълум мегардад (с 87—88). Баъд аз сафари нӯҳмоҳаи худ дар Баҳрайн, ки кишвари қарматӣен буд (шойтахташ Ал-ахсу), 28 — декабри соли 1051 ба шаҳри Басра омад. Ҳолати худро дар ҳангоми даромадан ба шаҳри Басра аз бараҳнагӣ, гуруснагӣ, чиркинӣ ва мӯи расидагӣ ба девонагон ташбеҳ кардааст (с 93). Аз Басра ба Эрон гузашта, 23 юми октябри 1052 ба Балх расид.

Ӯ дар сафари ҳафтсолаи худ ду ҳазору дусад бист фарсанг ё ки 17760 км роҳро савораву пиёда тай кардааст.

Чӣ тавре ки Носири Хисрав дар саҳифаи 12-и «Сафарнома» қайд кардааст: «Ман фаровон шаҳрро ва қалъаҳо дидам дар атрофи олам дар билоди Араб, Ҳинд ва Турк». Сафари ӯ танҳо ба Эрону Арабистон набудааст, балки Ҳиндустону Туркистонро низ сафар кардааст, вале дар ҳаҷ асараш сабт нашудааст. Баръакс, дар охири «Сафарнома» қайде ҳаст, ки агар «сафари тарафи Машриқ карда шавад, он ҷӣ мушоҳида афтад, ба ин зам карда шавад» (саҳ. 105).

Лаҳзаҳои ҳаёти Носири Хисрав баъд аз омадани ӯ ба шаҳри Балх, ки дар роҳ тасодуфан бо бародари вазираш Абулфатҳ Абдуҷалил баъд аз ҷудони ҳафтсола вохӯрда буданд, дигар ҳама қариб норавшан аст. Маълум аст, ки ӯ баъди бозгашт аз сафари худ бар хилофи уламои сунӣ ва ҳокимони аристократияи турк маҳсусан салҷуқиҳо, ки забткунандагон ва харобиовардагонӣ халқу ватани ӯ ва ҳомини мазҳаби сунӣ буданд, мубориза оғоз намуд, дар атрофи худ доиёро ҷамъ

кард, бо уламои суннӣ мубоҳисаҳо ташкил дод, доиёнашро ба атроф фиристод ва асарҳои исмоилимазмуни худро паҳн мекард. Азбаски аҳли суннат дар баҳси динӣ ва илмӣ бо ӯ муқовамат карда наметавонистанд, роҳи иғво, тӯҳмат, кофир эълон кардан ва таҳдиди таъбиду қатлро пеш гирифтанд. Носири Хисрав аз дасти мутаассибон аз Балх фирор кард, зеро ҷохилон оммаи халқро низ ба муқобили ӯ равона карданд, ки вай гӯё бедин, кофир, мулҳид, қарматӣ ва рофизӣ аст. Аз рӯи навиштаи Давлатшоҳ дар «Тазкират-уш-шуаро» Носир аз Балх пинҳонӣ фирор карда, дар Мозандарон, ки макони исмоилиҳои Эрон буд, дар шаҳрҳои Рустамдор ва Гелон чанде истиқомат карда, ба Нишопур рафт. Дар Нишопур доир ба Носири Хисрав ҳикояте оварда шудааст, ки ба ростӣ ё норостӣ он далел надорем, вале шиддати муборизаи рӯҳониёни суннӣ ва амалдорони салҷуқиро, ки бо ӯ бурдаанд, акс кунонидааст: Носири Хисрав гӯё дар назди кӯҳнадӯзе мӯзаи даридаи худро порадӯзӣ мекунонд. Дар ҷое дуртар аз кӯҳнадӯз балвое бархост. Кӯҳнадӯз ба он тараф давид ва бозгашт. Дар нӯги дирафшаш порчаи гушти одами буд Носир пурсид: Ин чист ва чӣ воқеа? Кӯҳнадӯз гуфт: — Дар шаҳр шоғирди Носири Хисрав пайдо шудааст. Уламо ба куфр ва сангсораш фармон доданд. Ман ҳам аз савоб намонам, гӯён чанд дирафш задам ва ин пораи гушти бадани ӯст. Носир мӯзаи чаларо гирифт ва гуфт: — Ман аз он ҷое, ки номи Носири Хисрав ва шоғирдонаш бошад, нафрат дорам ва аз пеши мӯзадӯз ғайб зад.

Аҷаб нест, ки ҷаҳолатпарастон манзили ӯро дар Балх хароб, молу мулкашро мусодира карда, ба хешовандони ӯ зарар расонда бошанд. Худи ӯ дар шеърҳои ба ин маънӣ ишорат кардааст:

Тарсам, ки зери пой замона хароб гашт
 Он боғҳо хароб шуд, он хонаҳо тилол.
 Бингар, ки ҳаст мункири ман ё бародарам
 Дорам чунин ки дошт ҳаме бо ман иттисол.
 Ё рӯзгор бар сари ишон сипаҳ кашид,
 Машғул карданашон зи ман офоту ихтилол.
 Аз ман бигӯй, чун бирасони саломи ман,
 Зи қавми ман, ки нест маро хуб кору ҳол.
 Қавми маро магӯй, ки даҳр аз паси шумо
 Бо ман накард ҷуз баду нанмуд ҷуз малол.

Носири Хисрав дар бозгашт аз сафари Фарб 50-сола буд. Айёми 60—63-солагӣ ба Ямгон ё ки Юмғони кӯҳистони Бадахшон рафт. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки ӯ аз Балх ба Бадахшон зуд фирор накардааст ва 10—13 сол дар диёри Мозандарону Хуросон овораву гуреза будааст. Ин деҳа ҳоло ҳам дар соҳили даръеи Кӯкча (Афғонистони шимолии ҳози-

ра) мавҷуд аст. Аз рӯи гуфтаи муаллифи китоби «Осор-ул-билод» Қазвинӣ Юмгон шаҳри қалъадор дар байни кӯҳхост ва Носири Хисрав дар он ҷо истиқомат дошт. Пас, 23—25 соли ҳаёти ӯ дар Юмгон гузаштааст. Дар боран аз Балх дил кандан ва дар Мозандарону Юмгон овора шуданаш байтҳои зерин гувоҳӣ медиҳанд:

Гарчи маро асл хуросонияст,
Аз поси пириву меҳию сарӣ,
Дӯстии итрату хонаи расул
Қард маро Ямгию мозандарӣ.

Баргир дил зи Балху бинех тан зи баҳри дин,
Чун ман ғарибвор ба Мозандарон дарун.

Аз нақли сарчашмаҳо бармеояд, ки Носири Хисрав бо амири Бадахшон Алӣ бинни Асад, ки шояд Исмоилимазҳаб бошад (соли ҳаёт ва ҳокимияташ маълум нест), алоқаи дӯстӣ пайдо карда, дар соли 1069 рисолаи фалсафии «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн»-ро ба номи ӯ таълиф кардааст. Вай дар ҳисори Юмгон идораи тарғиботии исмоилии худро ташкил намуда, аз мардумони он ҷо, ки исмоилимазҳабанд, ёриҳои моддӣ ва маънавӣ гирифтааст. Асарҳо ва доиёнашро ба ҳар тараф фиристодааст. Бо Миср алоқаи мактубӣ доштааст. Аз рӯи нақли муаллифи «Осор-ул-билод» дар Юмгон боғҳо, қасрҳо ва ҳаммомҳо доштааст. Ин нақл аз эҳтимол дур нест, зеро шайхӣ бузурги мазҳаби исмоилия мебошад ва бо амири замонаш алоқаи дӯстӣ доштааст. Он гоҳ шикоятҳои ӯ аз тангии аҳволаш маънои изтироб аз ҷудони ватан ва ҳешу табору аҳли вилояти ӯст. Юмгонро барои худ зиндон шумориданаш низ шояд ҳамин маъноро ифода кунад:

Бигзар эй боди дилафрӯзи хуросонӣ,
Бар яке монда ба зиндон дар Юмгон,
Андар ин тангию бераҳат биништа,
Холӣ аз неъмату аз санъати деҳқонӣ.

зеро дар шеърӣ дигараш дар Юмгон зиндагии подшоҳона доштани худро низ қайд намудааст:

Зи ҳуччат ин суханро ёд медор,
Ки дар Юмгон нишаст подшаҳвор.

Бо вучуди ин, барои маҳрумӣ аз ёру диёр, оворагию саргардониҳо, роҳ наефтаи ба кӯи ҳақиқат ва хизмат ба халқ, аз халифаҳои аббосӣ, ҳокимони истилогари турк ва рӯхониёни суннии бо золимони халқ ҳамжорикунанда саҳт шикоят дорад ва дар рӯзи қиёмат аз онҳо қасос гирифтаниро аз худро дарҳост кардааст:

Эй худованди ин кабудхарос,
Ба ту аз банда садҳазор сипос.

Доди ман бегумон ба ҳақ бидиҳӣ
Рузи ҳашар аз набераи Аббос
В-аз гурӯҳе, ки бо расулу китоб
Фитна гаштанд бар яке фирнос.

Носири Хисрав аксарияти асарҳояшро дар Юмгон навиштааст. ӯ дар Юмгон вафот ёфт, қабраш дар ҳамон ҷо, зиёратгоҳ аст. Дар Бадахшон бо номи «Шоҳ Носири Хисрав» машҳур аст.

Носири Хисрав дар бораи бародарон ва хешовандонаш ёдоварӣ карда бошад ҳам, дар бораи зану фарзанд чизе нагуфтааст, будану набудани онҳо маълум нест. Чи тавре ки аз шарҳи ҳоли ӯ дидем, дар бораи дар ҷавонӣ бо ёру дӯстон, амиру вазирон базми айшу нуш доштан ва «пайваста шароб хӯрдан» сухан рондааст, ки шояд дар ин давр ҳаёти муҷарради дошта бошад Баъд аз он ки ақидаи риндонаи худро бо зоҳидӣ ва ҳаёти аешиашро ба тавба ва тарки дунё дод, боз ҳам ҳаёти муҷарради ро пеш гирифтааст, ки мувофиқи ақидаи зоҳидии ӯ ин тарзи зиндагӣ — зану фарзанд доштан ба он ҳалал мерасонид. Илова бар ин, сафарҳои дуру дароз, ноормӣ сарсониву саргардонӣ, гурезагӣ ба ӯ шояд имконият намодааст, ки оиладор бошад. Бесабаб нест, ки дар шеърҳои ҳаёти муҷарради талқин намуда, дар «Саодатнома» як шеър («Дар тачарруд») ба ин мавзӯ бахшидааст:

Чу хоҳӣ з-ин саро рафтани яке рӯз,
Шаби тачридро шамъе барафрӯз.
Муҷаррад бош чун Исои Марьям,
Табарро кун зи Иброҳими Адҳам.

Мероси адабӣ ва илмию фалсафӣ Осори адабӣ ва илмию фалсафии Носири Хисрав ба забони форсии дарӣ (тоҷикӣ) ва арабӣ (ҳар чанд ки маълум ва машҳур нест) эҷод шудааст.

Ашъор ба порсиву тозӣ
Бар хону бидор ёдгорам.

ва онҳо аз як девони ашъор, маснавиҳои «Рӯшноинома» ва «Саодатнома», асарҳои динию фалсафии «Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин», «Чомеъ-ул-ҳикматайн» ва ёддоштҳои у «Сафарнома» иборат аст. Шубҳае нест, ки дар давоми асрҳои мероси адабӣ ва фалсафии ӯ чи аз дасти душманони ғояиаш ва чи бо қалами ҳаммаслақонаш ба таҳрир ва қаламзаниҳо дучор гардидааст. Мероси аслиро ҳамон вақт барқарор намудан мумкин аст, ки нусхаи асли ёфт шавад. Ин ҷо як лаҳзаи ҷолиби диққатро бояд қайд кард, ки ном ва осори Носири Хисрав мисли Хайём ба байрақи озодихоҳӣ, оппозиционии мазҳабӣ ва иҷтимоӣ мубаддал гаштааст. Бинобар ин, дар зерин ин байрақ пайравони хеле зиёди ӯ дохил шудаанд, вале ному тахаллуси худро пинҳон доштаанд, мумкин аст, ки онҳо асарҳои худро

ба қатори осори ӯ дохил карда бошанд. Баъзе олимони шарқ-шиносе, ки дар масъалаи мерос ба расмият эътибор дода, ба лагери ягонаи ғояҳои дигар эътибор намедиханд, манзумаи «Мунозира бо худо» ва «Саодатнома»-и Носири Хисравро ба эҷодиёти ӯ мансуб намешуморанд ва онро ба бесоҳибӣ бароварда, бо ин роҳ хоҳ ноҳоҳ мавқеи муборизаи ғоявии Носир ва ҳамфикронашро дар мубориза бар зидди ғояҳои дигар, аз қабилӣ мазҳаби суннат менамоянд. Пас, чунин «меросшиносӣ» ба фоидаи муборизаҳои таърихӣ оппозиционӣ зиддифеодалӣ нест, баръакс, ба фоидаи душманони онҳост.

Девони ашъори Носири Хисрав аз қасидаҳои мазҳабӣ, фалсафӣ ва иҷтимоӣ, ғазалҳо, рубоӣ ва китъаҳо иборат буда, 11000 байтро ташкил медиҳад. Мавзӯӣ, мундариҷаи ғоявӣ, хронология, шаклҳои шеърӣ ва санъату воситаҳои тасвири шеърҳои девони ашъори ӯ ҳанӯз ба таври системанок омӯхта нашудаанд. Аз рӯи қор фармуда шудани номҳои «Макка», «Юмгон», воқеаҳои таърихӣ, синну соли шоир ва масъалагузориҳои ӯ, хронология ва эволюцияи ғоявӣ баъзе аз шеърҳо, махсусан қасидаҳои иҷтимоӣ ва фалсафӣ ӯро муайян намудан мумкин аст. Дар девони ашъор лаҳзаҳои лирикӣ хеле зиёд аст.

«Рӯшнонома» маснавиест аз 592 байт дар вазни баҳри ҳазаҷ, наشري Берлин, соли 1922. Муаллифи сарсухан ва ба ҷоп тайёркунандаи ин маснави адабиётшиноси Эрон доктор М. Ғанизода аст. Аз рӯи гуфтаҳои Носир дар фасли «Дар таърихи китоб» санаи хатми он 1-уми моҳи шавволи, соли 440 ҳиҷрӣ (9) 1049 м) буда, дар шакли назм қайд шудааст. Маснави «Рӯшнонома» дар муддати як ҳафта эҷод гардидааст:

Ба соли чорсаду чил бар сар,
Ки ҳиҷрат кард он роҳи мутаҳҳар
Маҳи шавволро рӯзи нахустин,
Қирони ахтарон дар бурҷи Шохин,
Ки қардам хатми ин фархундадафтар,
Бурун овардам ин покиза гавҳар
Ба як ҳафта расонидам ба охир,
Мақолоти муқаддас ҷумла як сар

Аз рӯи сарлавҳаҳои гузаштаи тартибдиханда фаслҳои он чунин аст. «Ифтиҳоӣ», «Рӯшнонома», «Фасл фи-л насихата», «Дар тавҳиди боре субҳона ва таоло», «Мақолоти тавҳид», «Дар ақли кул ва нафси кул», «Дар офарида шудани афлок ва кавокиб», «Дар унсур ва маволид», «Дар фитрати инсон», «Дар шарифии инсон», «Дар ҷавҳар ва араз», «Дар ҳавоси зоҳир ва ботин», «Дар сифати камоли мардум», «Дар сифати камоли бани одам», «Дар маротиби нуқсон ва камоли мардум», «Дар камоли бани одам», «Дар авомуннос», «Дар шинохтани нафс», «Андар гирифтани узлат», «Дар ахлоқи ҳамида ва замима», «Дар ҷалоси аҳбоби нифоқ ва аҳли ҷаҳл»,

«Дар мазаммати риёй», «Дар мазаммати ғаммозон», «Дар мазаммати суфаҳо ва ҷуҳхол», «Дар хомӯши ва нигоҳ доштани сир», «Дар накӯҳиши ҷаҳон», «Дар хомӯши ва нигоҳ доштани хотимаи китоб», «Дар ахбори рӯх», «Дар таърихи китоб», «Дар муноҷот».

Аз рӯи фаслҳо «Рӯшноинома»-ро ба гурӯҳи мавзӯҳои зерин тақсим намудан мумкин аст: 1. Муқаддима. 2. Дар бораи яккаву ягонагии худо (тавҳид). 3. Ақли кул. 4. Офариниши олам. 5. Чигунагии унсурҳо ва маволид (чизҳои тавлидшаванда ва афзоянда). 6. Масъалаи шакл ва мазмун. 7. Дар бораи инсон ва чигунагии он. 8. Масъалаи рӯҳиёт. 9. Масъалаи ахлоқ. 10. Илми нучум. 11. Тарки дунё. 12. Масъалаи маод. 13. Муносибат ба шоирон ва адабиёти дарбор. 14. Хотима. Аз рӯи ин тақсимот «Рӯшноинома» асари динӣ, фалсафӣ, панду ҳикмат аст. Чи тавре ки худи ҳаким Носири Хисрав ба тариқи фахрия дар охири «Рӯшноинома» қайд намудааст, ин асари ӯ дар ин мавзӯ нав аст, зеро ҳар чанд ки дар ин равиш ба таври ҷудогона суҳан рондаанд, вале дар ин шаклу мазмун ва ба тарзи китоби алоҳида асаре наофараридаанд. Ба ин маъно ӯ навоар аст:

Басе буданд андар шоирӣ фаҳл,
Ки будӣ шеърашон чун зодаи наҳл.
Басе гуфтанд ашъори диловез,
Басе карданд дар маънӣ шакаррез.
Қасе ин маънӣ андар дил наёвард
В-агар овард, дар маҳфил наёвард
Худо донад, ки ин **навбова бикр** аст,
Зи ман зодасту онро доя фикр аст.
На дасти ҳеч кас бар вай расидаст,
Ба ҷуз ман рӯи ӯро кас надидаст.

«Саодатнома» ҳаҷман аз сесад байт иборат аст:
Бигуфтам байти сесад аз дили пок,
Ҳама дӯшизағони табу идрок.
Табиат дода оронш тамомаш,
Хирад карда «Саодатнома» намаш

Ин асар қисман тақрор ва қисман давоми «Рӯшноинома» мебошад. Таърихи эҷод надорад. Тартибдиханда ӯ худӣ муаллиф онро ба 30 боб ҷудо намудааст, ки ҳар кадоми онро фасл номидан мумкин аст. Масалан: таслим, некӣ, камзорӣ, бурдуборӣ, дар баёни ҷоҳил ва ночинс, гуфтушунид ва панд шунидан, дӯстӣ, душманӣ ва вафо, тамаъ ва хорӣ, эҳсон, роҳат расонидан ва некӯи хоستان, ихтилот бо мардуми доно, буридан аз нодон, шурӯъ ба кор ва иҷтиноб аз корҳо, дониستاني ҷой миёни анҷуман, шукри дарвешон дар фақр, даъводорони муқаллид, ёри мувофиқ ва вафо намудан, фарқи дӯст ва душман, қарз, додан ва гирифтани нафси бад ва рибоҳорон, санъатварон, кашоварзон, манокӯби анбиё, авлиё ва ҳукамо, ҳаё,

акл ва имон, таҷарруд, бевафои дунье, мазаммати мулк ва умаро, қаноат, ҳатми китоб.

Чи тавре ки мебинем, маснавии «Саодатнома» дар ҳамаи вазни баҳри ҳазаҷ аст, вале муқаддима ва фаслҳои фалсафӣ надорад, зеро дар «Рӯшноинома» ифода ёфтааст. Дар ин маснавий суҳан бевосита аз мавзуи дахлдор оғоз ёфтааст ва бештари онҳоро ба «Рӯшноинома» дохил кардан ва баъзе фаслҳоро якҷоя кардан мумкин аст. Агар ин сӣ фаслро ба бобҳо тақсим кунед, аз он 9 боб ва як хотима ба вучуд овардан мумкин аст: панду ахлоқ дар бораи пайравон «дини ҳақ» ва тақлидчиёни он, дар бораи муносибати инсонҳо, дар бораи аҳли меҳнат, дар бораи кӣ будани анбиё, авлиё ва ҳукамо, дар бораи ҳаё, акл ва имон, дар бораи танҳои, тарки дунё ва қаноат, дар мазаммати синфи ҳоким ва муф்தӯрон, хотима.

Чанд асари Носири Хисрав наср аст ва аз онҳо се асар дар мавзӯи фалсафӣ («Зод-ул-мусофирин», «Ваҷҳи дин» ва «Чомеъ-ул-ҳикматайн») ва як асараш ёддоштҳо. Азбаски ин асарҳо ба адабиёти илмӣ ва фалсафӣ мансубанд, мавзӯи баҳси дигаранд. Танҳо «Сафарнома», ки мансуби силки ёддоштҳо, аз як ҷиҳат ба асари адабӣ, аз ҷиҳати дигар ба асари илмӣ таърих, ҷуғрофия, энография мансуб мебошад ва дар бораи одамон, ҳаёт ва тарзи истеҳсолоти замони худ маълумоти ниҳоят боре медиҳад ва ин материалҳо на бофтаи ҳаёлии ӯ, балки тамоман ҳақиқати таърихӣ мебошад. Носири Хисрав ба он воқеаҳо ва фактҳо муносибати шахсии худро низ баён намудааст.

Асарҳои Носири Хисрав дониш ва таҷрибаи ҳаётии хеле бонӯро нишон медиҳад. Вай дар мадраса, чи аз шахсҳои ҷудогона ва чи аз роҳи мутолиаи шахси илму ҳикмати замони худро аз рӯи шавқу ҳаваси тамом, ки ба қору бори дунёвии инсон ба қор меояд, бо зеҳну хотираи пурқувват омӯхтааст. Вай ин маъниро дар яке аз қасидаҳои тарҷуманҳои ба тариқи фаҳрия баён кардааст:

Ба ҳар навъе, ки бишнидам зи дониш,
Нишастам бар дари ӯ ман мучовир.
Бихондам пок тавқеоти Қисро,
Бихондам аҳди Қайковусу Навзар ..
Ғаҳ андар илми ашқоли Маҷастӣ,
Ки чун ронам бар ӯ шарғори мистар.
Ғаҳе аксоми мусиқӣ, ки ҳар қас
Падид овард бар илҳон муқаррар...
Ҳамаи ашқоли Уқлидис, ки бинҳод
Арастотелис устоди Сикандар.
Наманд аз ҳеч гун дониш, ки ман з-он
Накардам истифода бешу камтар

На андар кутби эзид мучмале монд,
Ки он нашнидам аз доно муфассир.

Носири Хисрав ҳам мисли тарбиятдидагони
Ақидаи иҷтимоӣ замонаш дар ақидаи адолатхоҳӣ буда, ба
подшоҳи «одилу бомаърифат», рӯҳониёни ро-
ҳи «дини ҳақ» эътиқод дошт ва онро саодати ин дунё ва «он
дунё» медонист. Шояд натиҷаи ҳамин эътиқодот буд, ки ба
хизмати дарбори салотини ғазнавӣ ва салҷуқӣ рафт. Султон
Маҳмуд писари ӯ султон Масъудро «подшоҳони бузург, ...бо-
неъмату таҷаммули бисъёр» («Сафарнома», сах. 78) медонист:

Сад бандагии шоҳ бибонист карданам,
Аз баҳри як умед, ки аз вай раво шудам.

Аммо дере нагузашт, ки ба зулму заҷри шоҳону амирону ва-
зирон пай бурд, аз ҳоли мардуми ситамдида, ки аз деҳқону
хунарманди озод ба ғуломии феодалҳои боиктидор ва ба аси-
рии ҳокимони шаҳр дучор мешуданд, огоҳ шуд, нороҳатӣ ва
хорию залилии аҳли илм ва дар назди ҳокимон ва сарватман-
дони нокас таҳқир шудани шоири дарборро дид, вале аз на-
фаҳмидани моҳияти иҷтимоӣ ва иқтисодии замони феодалӣ аз
умеди худ ба синфи ҳоким маъюс шуда, аз онҳо бо нафрат
рӯй гардонда, барои кушониши мушкилоти худ ба рӯҳониён ва
уламо, ки пешвои дин шуморида мешуданд, рӯй овард, барои
ин, шаҳр ба шаҳр гашт, ба Ҳинду Син ва Туркистон рафт, бо
намояндагони мазҳабҳо мунозира кард, вале дар ҳама ҷо ил-
ми зоҳир ва диндорӣ тақлиди мекард, ки ӯро каноат ҷуно-
нида наметавонист, тақлидро танкид мекард, аз ҷаҳолат ва
нодонии мардуму уламои динии онҳо дар азоб буд:

Рӯям чу гули зард шуд аз дарди ҷаҳолат
В-ин сарв ба новақт бихамбид ба чанбар...
Бархостам аз ҷою сафар пеш гирифтам,
Н-аз хонам ёд омаду н-аз гулшану манзар.
Аз порсию тозиву аз хиндиву аз турк
В-аз синдиву румӣ в-аз ибрий ҳама як сар
В-аз фалсафаву монавию собиву даҳрӣ
Дархостам ин ҳоҷату пурсидам бемар...
Пурсанда ҳаме рафтам аз ин шаҳр бад-он шаҳр,
Ҷӯянда ҳамегаштам аз ин баҳр бад-он бар.
Гуфтам, ки мавзӯи шариат на ба ақл аст,
Зеро ки ба шамшер шуд ислом мукаррар.
Тақлид напазируфтаму ҳуҷҷат нанухуфтам,
Зеро ки нашуд ҳақ ба тақлид мушаххар.

Ба саволҳои ӯ ҳеҷ кас — на файласуф ва на мунаҷҷим ҷавоб
дода тавонистанд. Он гоҳ ба динҳо ва пешвоёни он мурочиат
кард:

Чуз дарду ранч ҳеҷ нагардид ҳосилам,
З-он кас, ки сӯи ӯ ба умеди шифо шудам,
В-аз молу шоҳу мир чу навмед шуд дилам,
Зй аҳли тайласону аммомаву ридо шудам.
Гуфтам, ки роҳи дин бинамоянд мар маро,
Зеро ки з-аҳли дунъё дил пурчафо шудам.
Гуфтанд, ки «шод бош, ки растӣ зи чаври даҳр»,
То шод гашт чоному ҷандар наво шудам.

Аммо вақте ки бо кори аҳли дин шиносро гашт, дид, ки «корашон аз чавр», гуфтаашон аз «қилу қоли мақолоти мухталиф» ва зӯҳдашон «аз ришваю риё» иборат аст. Пас, аз бори гурехта ба барф дучор шуда буд. (Бо ифодаи худӣ ӯ «аз бими мӯр дар даҳани аждаҳо» шудааст):

Гуфтам: чу номашон уламо буду кор чавр,
К-аз дастӣ фақри чаҳл бад-ишон раҳо шудам.
То чун ба қолу қили мақолоти мухталиф
Аз умр ҷанд сол миёншон фано шудам.
Гуфтам: Чун ришва буду риё молу зӯҳдашон,
Эй кирдигор, боз ба чи мубтало шудам?

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки Носири Хисрав ҳақиқати ҳаёт, осоиштагии рӯхию маънавиро на аз даргоҳи подшоҳон ёфтааст ва на аз сӯҳбати уламои динии аҳли суннат, ки дар кишвари ӯ ҳукмрон буданд. Шоири ва олими ҷавон ба ҷустуҷӯи ҳақиқат мебарояд, вале онро ёфта наметавонад. Асри XI айни авҷи тарғиботи исмоилиёни фотамӣ буд ва онҳо мазҳаби худро «дини ҳақиқат» худашонро аз хонадони Расулу Али, уламои суннӣ ва подшоҳони аҳли суннатро, ки Носир бо онҳо шиносӣ дошт, пайравони дини ғайри ҳақ эълон карда буданд, шоири ҳақиқатчӯ майл ба тарғиботи онҳо кард. Вай ин маъниро дар оғози «Сафарнома»-аш бо таъсири доиёни исмоилӣ бо усули баёни хоб, ки дар услуби асарҳои шарқӣ маълум аст, ифода намуд: «Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт: «Ҷанд хоҳӣ хӯрдан аз он шароб, ки хирад аз мардум зоиҷ кунад. Ба хуш бошӣ беҳтар?! Ман ҷавоб гуфтам, ки «хукамо чуз ин чизе натавонистанд сохт, ки андӯхи дунъё кам кунад». Ҷавоб дод, ки «беҳудӣ ва беҳушӣ роҳате набошад. Ҳаким натавон гуфт касеро, ки мардумро ба беҳушӣ раҳнамун бошад, балки чизе бояд талабид, ки хирад ва хушро биафзояд». Гуфтам, ки «ман инро аз кучо орам?». Гуфт: «Чӯянда-ёбанда бсшад» ва пас, сӯи қибла ишорат кард ва дигар сухан нагуфт. Чун аз хоб бедор шудам, он ҳол тамоман бар ёдам буд. Бар ман кор кард ва бо худ гуфтам, ки «аз хоби дӯшин бедор шудам, бояд, ки аз хоби чихилсола низ бедор гардам». Андешидам, ки то ҳамаи афъол ва аъмоли худ бадал накунам, фараҳ наёбам». (Чопи Берлин 1922, с. 3).

Аз ин нақле, ки дар он гардиши ғоявии Носири Хисрав

ифода ёфтааст, масъалаҳои зиёде бармеояд: 1. Шахсе, ки ӯ Носирро аз беҳушии шароб ба хирад ва ҳуш даъват, диққатширо ба суи қибла ҷалб кардааст, бояд дойи исмоилиҳо бошад, ки ӯ ба вай маълум аст, вале аз рӯи усули кори исмоилиҳо номашро пинҳон доштааст. 2. Носири Хисрав пеш аз он ки ба ақидаи динии мазҳаби шиаи исмоили гузарад, мисли риндон шаробро барҳамзанандаи ғаму кулфати дунё донистааст, ки онро ҳукамон ринд фикр карда баровардаанд. 3. Носири Хисрав бо ин гуфтаи худ ба ақидаи риндӣ танқидӣ нигоҳ карда, оқили, роҳат, ҳуш ва хирадро дар зоҳидӣ, парҳезгорӣ дидааст. 4. Вай аз ақидаи пешинани худ ба ақидаи дигар — исмоили гузаштааст. 5. Ба қибла ишорат кардани, доӣ ба хонаи «Қаъба» ишорат кардан бошад ҳам, маънои аслии он Миср ва Қоҳираро, ки маркази таълимоти исмоилия буд, ифода менамояд. Бесабаб нест, чи аз сафари ҷорсолаи худ се солашро дар Қоҳира гузаронд, аз онҳо таълим гирифт ва ба дойи онҳо мубаддал гашт. 6. Ба таъсири исмоилиён пештар аз соли 1045 дохил шуда бошад ҳам, гардиш ва қарори қатъии ӯ аз ҳамин сол оғоз ёфта, ҳамаро тарк кард, аз пай мақоли «ҷуянда ёбанда» рафт ва осоништагии худро мардумро дар ақидаи исмоилия дид.

✓ Асоси ақидаи иҷтимоии Носири Хисрав адолатхоҳӣ, халқпарварӣ ва инсондӯстӣ буда, шаклу равиши динию мазҳабии исмоилия дорад. Ин ҳол ҷои тааҷҷуб надорад, зеро дар зери пардаҳои динӣ манфиатҳои моддӣ оммаҳои халқ пинҳон аст ва баромадҳои зиддифеодалии асрҳои миёна хатман пардаи динӣ доштад. Адолатхоҳӣ ва халқпарварии Носир моҳияти демократияи деҳқониро соҳиб аст, ки бо ҳунармандон ва аҳли илм иттифоқ дорад, зеро деҳқонҳои истеҳсолкунанда ва истисморшавандагон асосии сохти иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷамъияти феодали мебошанд. Бесабаб нест, ки у дар маснави «Саодатнома» деҳқонро дар ҷои аввал гузошта, тавсиф карда аст:

Беҳ аз саннон олам деҳқон аст,
 Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст.
 Зи сонез ройгон чизе нахезад,
 Зи деҳқон оқибат чизе бирезад
 Ҷаҳонро хуррами аз деҳқон аст,
 Аз ӯ гаҳ заръ, гоҳе бустон аст...
 Ба роҳат розиқи ҳар мору муранд,
 Ҳамон гар одамию гар сутуранд.
 Агар деҳқон ҷунон бояд ки бошад,
 Сабук гӯй аз малоник даррабояд.
 Агар ҷуеи қаҳти нон набошад,
 Қасеро пояи деҳқон набошад.
 Ба қор андар ҳама мардонии қоранд,
 Аракрезанду кути халқ қоранд.

Калиди ризки қисмат сахт дар мушт,
Чароғи дилфурузӣ дар даҳ ангушт.
Ба дунё оқилона тухм киштанд,
Ба уқбо — дар гули боғи биҳиштанд.

Халқияти афкори иҷтимоӣ ва деҳқонларастии Носири Хисрав дар он аст, ки дар шароити мазлумӣ, бечорагӣ, хору залил будани оммаҳои деҳқонон дар ҷамъияти феодалӣ, онҳоро истисмор, ғорат ва тороч карда, табақаи пасти ҷамъияти худ шуморидани аристократия ва рӯҳонӣён, онҳоро ғуломони подшоҳ ва банди худо эълон кардани дин, ба таври қатъӣ дар мавқеи деҳқонон истода, онҳоро ба таври ҳаққонӣ аз ҳамаи синфҳои ҷамъияти феодалӣ ва дараҷашонро аз ҳар гуна пояи инсонӣ баланд гузоштааст. Мартабаи ўро ҳатто аз фариштаҳо ҳам баланд доштааст. Беқадрии ў танҳо дар қаҳқи нон аст. Вай ободкунандаи ҷаҳон мебошад. Дар шароите, ки дин худро ризку рӯзидиҳандаи инсонро ҳайвону паррандаву чаранда медонад, Носир деҳқонро ба ҷои худо гузоштааст, зеро мардони кор мардони меҳнатанд, эҷодкоруанд ва ризку ризии онҳо на дар ихтиёри худо, балки дар «даҳ ангушт»-и онҳост. Ба ақидаи динии ў ҷои онҳо ҷаннат аст. Носири Хисрав худочӯ бошад ва ҳамаи корҳо, чизҳо ва ризкро аз худо донад ҳам, ин ҷо ба ақидаи динии худ зид рафта, деҳқонро ба худо баробар, дар ризқ додан, балки аз он болотар гузоштааст.

Гуруҳи дигари меҳнаткашон, ки Носир онҳоро дар ҷои дуюм гузошта, вале эшонро ҳам аз сабаби меҳнаткашиашон одамони хушбахт шуморидааст,— табақаи хунарманд аст. Вай ҳар чанд ки онҳоро дар ҷаҳон аз ҳама хушбахттар шуморидааст, вале дар шеъри «Дар ҳаққи кашоварзон» бо ифодаи «беҳ аз саннои олам деҳқон аст», хунармандро ба ҷои дуюм гузоштааст. Дар ҳақиқат, дар ҷамъияти феодалӣ хунармандон на истеҳсолкунандаи асосии неъматҳои моддӣ, табақаи ёридиҳанда буданд. Аммо афзалияти моддӣ ва маънавии онҳо дар он буд, ки аз ҷиҳати иқтисодӣ мутеъ ва вобастаи феодалҳо набуданд, ҳатто подшоҳон ба онҳо эҳтиёҷ доштанд:

Сари сонё ба гардун бас фароз аст
Салотинро ба санноон ниёз аст.

Дар тасвири Носир «санноъ», «сонё» «санъатвар» табақаи аҳли меҳнат, озода аз зулми феодалӣ заминдор, соҳиби касбу кори ҳалол, соҳиби фахр аз меҳнати ҳамолиҳи худ маънидод шудааст.

Беҳ аз сонё ба гетӣ муқбиле нест,
Зи касби даст беҳтар ҳосиле нест
Ба рӯз андар паи сомони хеш аст,
Чу шаб дар хона шуд, султони хеш аст...

Барӣ аз сиблати ҳар дуну ҳар хас,
 Тан осуда зи биму миннати¹ кас.
 Ба бозу ҳосил орад қути фарзанд,
 Хӯрад хуш бо аёли хешу пайванд.
 Расад сад баркат аз касби ҳалолаш,
 Бияфзояд худо дар касбу молаш.
 Ба тоат то зи мустақбал ба мози
 Худо розӣ аз ӯ, ҳам халқ розӣ.
 Зи касби даст набвад ҳеч оре,
 Беҳ аз максаб набошад ҳеч коре.

Дар ин шеърӣ дорои мазмуни иҷтимоӣ хуварманд мисли деҳқон дар ризқофарӣ баробари худо, балки аз вай баланд набошад ҳам, худо барои касби ҳалолаш аз вай розист. Шоир бо ин роҳ касибонро бо меҳнати ҳалолашон ба синфи муфтхӯри доро, ки ҳаромхӯранд, зид гузошта, муфтхӯронро маҳкум менамояд ва онҳоро «дуну хас»-и дорои «сиблат» номидааст.

Носири Хисрав дар мисоли ҳукуматдории султонҳои Салҷуқӣ ва халифаҳои аббосию рӯҳониёни ҳимоякунандаи онҳо синфи муфтхӯр, золим ва ришвахӯру риёкорро дида, ба онҳо на чамъияти ҳаёли, балки халифаҳои фотамӣ, раҳбарони исмоилӣ ва тарзи зиндагии ҳукуматдорони қарматиёни Баҳрайнро, ки худӣ ӯ шахсан хангоми сафараш дида, тасвир намудааст, муқобил мегузорад: «Гуфтанд: — Султони он **марде шариф буд** ва он **мардумро аз мусулмонӣ боз дошта** ва гуфт: **намоз ва рӯза аз шумо боз гуфтам...** номи ӯ Абӯсаид будааст ва чун аз аҳли он шаҳр пурсанд, ки «чӣ мазҳаб дорӣ? Гӯяд, ки мо бӯсаидием. Намоз накунам, рӯза надорам ва лекин бар Муҳаммад... ва пайғамбарии ӯ муқиррамд ... Абӯсаид васият кардааст фарзандони худро, ки мудом шаш тан аз фарзандони ман ин подшоҳӣ нигоҳ доранд ва муҳофизат кунанд, раиятро ба адл ва дод ва муҳолифати якдигар накунам... Акнун эшонро қасре азим аст, ки доғулмулки Эшон аст ва тахте, ки шаш малик ба як чой бар он тахт нишинанд ва ба иттифоқи якдигар фармон диҳанд ва ҳукм кунанд ва шаш вазир доранд... ва ҳар кор, ки бошад, ба кенкочи якдигар бисозанд ва ишонро дар он вақт сӣ ҳазор банди дирамҳаридаи зангӣ ва ҳабашӣ буд ва кашоварзӣ ва боғбонӣ мекарданд ва аз раият ушр чизе нахостанд ва агар касе дарвеш шудӣ ё соҳиби қарз, уро тааххуд кардандӣ, то қораш некӯ шудӣ ва агар заре касеро бар дигаре будӣ, беш аз мояи ӯ талаб накардандӣ ва ҳар ғариб, ки бад-он шаҳр афтод ва санъате донад, чандон ки кафофи ӯ бошад, моя бидодандӣ, то ӯ асбоб ва олате, ки дар санъати ӯ ба кор ояд, бихаридӣ ва ба муроди худ, зари эшон ҳамон қадар ки ситуда будӣ, боз додӣ ва касе аз худованди мулк ва асҳобро мулке хароб шудӣ ва қуввати ободон кардан надостӣ эшон ғулумони худро номзад кардандӣ, ки бишудандӣ ва он мулк ва асбоб ободон кардӣ ва аз соҳиби мулк ҳеч

чиз нахостандӣ ва осиеҳо бошад дар Лаҳсо, ки мулки султон бошад, ба сӯи райят ғалла орд кунанд, ки ҳеҷ наситонанд ва иморати осие ва музди осиебон аз моли султон диҳанд... ва дар шаҳри Лаҳсо масҷиди одина набуд ва хутба ва намоз намекарданд..., агар касе намоз кунад, боз надоранд, валекин худ накунад ва чун султон барнишинад, ҳар кӣ ба вай суҳан гуяд, уро ҷавоби хуш диҳад ва тавозеъ кунад ва ҳаргиз шароб нахуранд... ва яке аз он султон... бо лашқар ба Макка шудааст ва шаҳри Макка ситуда... ва ҳачаруласвадро аз руки берун карда ба Лаҳсо бурданд ва гуфта буданд, ки «Ин санги миқнотиси мардум аст, ки мардумро аз атрофи ҷаҳон ба ҳештан мекашад...» (саҳ. 123—125). Аз ин тартиботи давлатӣ, ки онро Носири Хисрав зоҳиран бетарафона, вале маолан бо ҳусни тавачҷуҳ нақл кардааст, бармеояд, ки ӯ муқобили султон ва давлати султонӣ нест, вале одил бошад, чи тавре ки султон Лаҳсо аст. Ин гуна давлат ҳатто метавонад ғуломони харида дошта бошад, чунон ки султон Абӯсаид сӣ ҳазор ғуломи харида дошт, вале забони хуш ва тавозеъ дошта бошад. Давлат аз райят андоз (хироч) намегирад, баръақс ёри бемӯзде (аз қабилӣ ғаллаи мардумро муфт орд кардани осиеҳои султон), султонӣ меросӣ аст, вале ҳамаи ворисон дар як замон ба тахто бо вазирони худ нишаста, баробар бо маслиҳат фармон мебароваранд, ҳеҷ кас бо яқдигар муҳолифат ва ҷанг надорад, чи тавре ки шаш писари Абӯсаид баробар султон буданд, як нафарӣ вазир доштанд ва ҳар қадом дар тахти худ нишаста баробар бо маслиҳат ҳукм мебароварданд. Мардумони ин давлат мушфиқу меҳрубон, ҳангоми мӯҳтоҷӣ ёри бемӯзд мерасонанд, қарзи бефоида медиханд, рӯзгори касе хароб шавад, бо ёри моддӣ ва ҳашар онро барқарор мекунанд. Дар иҷрои тақлифоти динӣ озодад, касеро маҷбур намекунад, ки намоз хонад, руза дорад, худашон ҳам онро ба ҷо намеоранд, вале ба дини ислом тобеанд ва ба пайғамбарии Муҳаммад иқроранд.

Аз ин гуфтаҳо чунин бармеояд, ки Носири Хисрав моҳияти синфӣи давлати феодалӣ, ки ба истиқомор ва моликӣи хусусӣ асос ёфтааст, намефаҳмад, мавҷудияти онро зарур мешуморад, вале одилона бошад, ба райят ёри моддӣ ва маънавӣ расонад, озодии шахс ва виҷдон бошад, нобаробарии моддӣ бошад ҳам, байни мардум меҳру шафқат бошад, дар қорӣи давлатӣ кенгош (шӯро) бошад, барои тахту тоҷ ҷангҳои дохилӣ хешованди набошад. Вай ин тартибро иҷолаган ба рафтори зӯрварона, ғоратгарона ва золимонро хушрезона ва ҷангҳои пайдарпан султонҳои турк, махсусан ба хилофати арабид гузошта, тартиботи давлати қарматӣи Баҳрайро меписандад. Муносибати манфии ӯ бо султонҳои истилогарӣ турк, ки Осиеи Миёна ва Эронро истило карда буданд, аз ҳамин мавқеи исмоилия ва қарматия аст. Пас, намояндагони синфи ҳокимро маҳкум кардани ӯ маъноӣ мутлақ не, нисбӣ дорад.

Дар як силсилаи шеърхояш ҳоқимон, амалдорон аз чиҳати хислат, ахлоқ, рафтор ва муносибати золимон ба халқ чоҳилӣ, гурӯҳӣ ва бемаърифатӣ саҳт маҳҷум карда шудаанд. Масалан, дар шеърҳои «Дар мазаммати мулук ва умаро», «Дар нафси бад ва рибохорон» мағрурӣ, бадмуомилағӣ, зараррасонанда будан, беадолатӣ ва ба аҳли илму меҳнат нописандона назар кардан ва порахӯрии ҳоқимони кишвари худро танқид кардааст:

Чи нохуб аст дидори бузургон,
Шудан чун Юсуф андар чанги гургон.
Ҳама худ бадтар аз Фиръавни мағрур,
Чун Намруд аз пари як пашша ранҷур.
Малик чун хост ҳозир гашт бар дар,
Гуруҳи дев бинад дар баробар.
Яке чун афъиёни саршикаста,
Яке чун ақраби думбаршикаста.
Чу надҳад доди кас, гар дод хоҳанд,
Дили хулқон зи биму ғам бикоҳанд,
Ки гар асҳофи қаҳф оянд бар ишон,
Намоянд камтар аз сағ дар назаршон.

Носири Хисрав ҳамин тавр нафрати кинаовар ва пуроташу ғазаб дар ҳаққи порахӯрон ҳам дорад. Вай зоҳидона ҷои порахӯронро дӯзах қарор дода, сағро аз онҳо бошараф донидааст, зеро барои кайфу роҳати худ камбағалонро хонахароб кардаанд, бо вучуди муфтхӯрӣ ҳасику мумсиканд, пулу молашон беҳайру барақа, молашон ҳаром ва гирифтори нафрату ғазаби халқанд. Дар ин гуфтаҳо нафрати оташини оммаҳои меҳнаткаши мазлум ифода ёфтааст:

Рибохора зи аҳли нор бошад.
Қучо аз хулд бархурдор бошад!..
Бувад бо ҳар азиз аҳли рибохор.
Шараф дорад басе сағ бар рибохор.
Бидон, то худ бувад дар роҳату ноз,
Қунад дарвешро хонабарандоз.
Басо мумсик, ки неъмат чамъ овард,
Ки мурду қаҳбааш бо дигаре хвард...
Махӯр нонаш, агар худ нафъи ҷон аст,
Ки гирд оварда хуни муфлисон аст.
Замину чарх бо оранд аз вай,
Худову халқ безоранд аз вай.

Чунон ки аз гуфтаҳои Носири Хисрав бармеояд, вай дар масъалаҳои чамъиятӣ тарафдори подшоҳии «одилона» буда, аз ҳамин мавқеъ ба ҳоқимони золим ва руҳониёни рибкор нафрат ва ба аҳли меҳнати ҷисмонӣ ва ақлӣ муҳаббат ва эҳтироми бепоён дорад. Муҳаббат ба оммаҳои меҳнаткаш нафрати

беинтиҳои ӯро ба золимону ситамгарон ба вуҷуд овардааст. Ҳар чанд ки Носири Хисрав дар панду ҳикмати худ беозорӣ ва ба мардум роҳатрасониро талкин менамояд, вале ӯ ситамгаронро, ки аз гурги дарранда хунҷортаранд, аз раҳму шафқат истисно карда, онҳоро сазовори ғазаби халқ шуморидааст:

Гурги дарранда гарчи куштани аст,
Беҳтар аз мардumi ситамгор аст.
Аз бади гург растан осон аст
В-аз ситамгор саҳт душвор аст.
Гург молу зиёи ту бухурад,
Гурги саъби ту миру бундор аст.

✓ **Чаҳонбинӣ** Носири Хисрав дар чаҳонбинӣ худочӯ ва идеалист мебошад. Дар боби «тавҳид»-и «Рӯшноинома» ақидае баён карда шудааст, ки худо яккаву ягона буда, шарик ва аввалу охир надорад, аз ваҳму фикру ақлу андешаи инсонӣ берун аст, ӯро бо чашми сар дидан мумкин нест, вайро бо чашми ҷон бояд дид, ӯ ломакун аст, ақли инсон дар шинохтани ӯ гӯё очиз ва ҳайрон аст:

Ҳам ӯ аввал ҳам ӯ охир зи мабдоъ,
На аввал буда, на охир мар ӯро.
Хирад ҳайрон шуда аз кунҳи зоташ,
Муназзаҳ дон зи аҷрому чихоташ...
Ба чайби аҷз ақлам сар фуру бурд,
Кӣ бошам ман, ки ёрам номи ӯ бурд.

Худое, ки Носири Хисрав тасаввур мекунад, мисли худои мучассама ва мушаббаҳаи таълимоти фалсафаи «калом»-и ислом вочиб-ал-вуҷуд нест ва он мумкин-ал-вуҷуд надорад, зеро ӯ олами моддӣ, аз ҷумла инсонро ҳам наофаридааст. Ин кор гӯё зебандаи бузургвории вай нест, ӯ танҳо ақли кул ва нафси кулро офаридааст:

Нагӯям соней ҳафту чаҳор аст,
Валекин ақлро парвардигор аст.
Чӣ миқдор офтобу осмонро
Бад-ӯ мансуб натвон кард онро.
Чаро гӯй зару лаълу ҷавоҳир
Зи хоку обу санг ӯ кард зоҳир.
Набот аз гил ту гӯй: ӯ баровард,
Нашояд ин чунин ӯро сифат кард...
Ту ақлу ҷон зи ҳақ дон, симу зар ҷист?
Мақун суратпарастӣ, пову сар ҷист?!
Дигар бора ту гӯй: сурати мо
Ҳам у з-оби м... кардаст пайдо.
Магу з-ин сон, азери, к-ин саноеъ
Шуд аз таъсири аҷрому табоеъ.

Носир ақидаи офаридагори олами моддӣ донишгари худоро
куфр доништааст ва онро ақидаи габрон — маҷусиён мешу-
морад:

Чу гӯй куфру тавҳидаш кунӣ ном,
Хабар ноёфта з-оғозу анҷом.
Бад-ин моя хирад, эй хоми ношон,
Чаро хонӣ ҳаме худро мусулмон?..
Нагӯяд инчуни чуз габри гумроҳ,
Аз ин гуфторҳо астағфируллоҳ.

Ба ақидаи ӯ аҷроми табиӣ (сайёраҳо), унсурҳо (элементҳо),
қувва ва тараққии дохилии организми зиндари худо номидан,
ки гӯё ақидаи габрон, яъне даҳристон аст, куфр мебошад, ақи-
даи мусулмонӣ нест:

Сипехру унсуру рӯҳи нуморо
Худо хонӣ, чунин куфр аст моро.

Пас, ба ақидаи Носир худо офаридагори олами моддӣ не, бал-
ки эҷодкори ақли кул ва рӯҳи умумичаҳониш:

Зи аввал ақли кулро кард пайдо,
Кучо «арши илоҳаш» гуфт доно..
Нахуст аз офариниш баргузида,
Худоят бӯ миёнҷӣ офарида.

Аз ақли гӯё нафси кул ва аз онҳо олами моддӣ эҷод шудааст:

Зи ақли кул, вучуди нафси кул зод,
Ҳаме ҳаввои маънӣ хондаш устод..
Ҳам ӯ шуд фоили афлоку анҷум,
Ҳам ӯ баҳри муҳиту ҷони мардум.

Ба ақидаи ӯ фалтакҳо ҷовид, фансионпазиранд, зеро мулки ху-
доянд, вале хушбахтӣ ва бадбахтии инсонҳо аз таъсири онҳост:

Чу пайвастанд ақлу нафс бо ҳам,
Аз ишон зод аҷроми мучассам.
Яке гардуни аъзам он ки як сар
Бад-ӯ гарданд ҳашт афлоки дигар..
Яке дар мулки яздон нек бингар,
Ки инҳо мулки яздонанд яксар.
Ҳама неку бади мо ҳаст аз ишон,
Фаноро гашта кӯтах даст аз ишон..
Яке аз чоҳ ояд бар сари гоҳ,
Яке аз гоҳ афтад бар бунӣ чоҳ.
Якери беҳунар мол аз алад беш,
Яке бо сад ҳунар дилтангу дарвеш.

Давоми ақидаи ӯ дар бораи офариниши олам ин аст, ки аз
аҷроми афлок унсурҳо ба вучуд омадааст, ки дар онҳо табъҳо

(аз қабили хушкӣ, тарӣ, сардӣ, нармӣ), аз табъҳо роҳату ранҷ, дарду сихат, ҳамчунин аз чор унсур се олами моддӣ—маъдан, набот ва ҳайвонот ба вучуд омадааст:

Аз ишон гашт зоҳир чор унсур,
Зи ман бишнава ту ин маънии чун дурр:
Асиру, пас ҳаво, пас обу пас хок,
Ки зодастанд ин ҳар чор афлок.
Дар ишон сарду хушку гарму тар ҳаст,
Чунон чун гарму хушку сарду тар ҳаст.
Шавад пайдо аз ишон ранҷу роҳат,
Аз ишон марҳаму з-ишон ҷароҳат.
Ҳажимон ин чунин гуфтанд бо мо,
Ки ин чор уммаҳотанд он нӯҳ обо.
Аз ин чору аз ин нӯҳ эй бародар,
Мадин, пас набот, он гоҳ ҳайвон.
Бишуд мавҷуд се фарзанди дигар:
Ба ҳам бастанд як сарро хушӣ чон.
Ба дарёе дурру дар кон лаълу гавҳар
Кунад дарвешмардумро тавонгар.
Ғизову меваву нон аст, к-аз вай,
Падид ояд ҳаме хун дар рағу пай,
Сутуру гусфанду гову уштур,
К-аз ишон мешавад руи замин пур.

Дар ақлдаи ӯ охирина офариниши табиӣ инсон аст, ки ҷисми ӯ низ аз унсурҳо ва наботот таркиб ёфтааст:

Маволиданд аз инҳо ҷисми инсон
Падид омад дар ин шашгуша айвон.

Чӣ тавре ки аз гуфтаҳои боло дида мешавад, Носири Хисрав бо системаи фалсафии худ, пеш аз ҳама, дар мавқеи идеализми динии исмоилии меистад, зеро ибтидои аввал худост, ӯ ақли кул ва нафс (ҷон) ро офарид ва ҳар дуи он афлокро, аз аълояш инсон аст. Пас, ҷаҳони моддӣ ҷараёни тақомулоти табиист, ки маънои материалистӣ дорад. Чунин ҷаҳонбинии ӯ таърихан чанд ҷиҳат дорад: 1. Худоро аз шакли ҷисмонӣ — мушаббаҳа ва мучассама, ки таълимоти исломи ибтидоист, берун оварда, ӯро аз корҳои дунёвӣ ба олами рӯхонии аз ақлу ваҳм берун бурда, ақдро офаридгори ҷаҳони моддӣ донистааст. Чунин идеализм худочӯиро чуқуртар кардааст, ки ин кор ҷиҳати мусбати таълимоти ӯ нест. Аммо ин гуна система чанд ҷиҳати таърихан мусбат ҳам дорад. 2. Бо баҳонаи он ки кори дунёи моддиофарӣ барои худо кори оддӣ ва зебандаи бузургии ӯ нест, вай танҳо ақдро офаридаасту ақли кул дар миёни худову олами моддӣ истодааст, дастӣ офаридгорӣ ва парвардигорӣ ӯ аз болои олами моддӣ бардошта шудааст.

Ақли кул ҳам бо вучуди офаридгориаш, ҳақими мутлақи олами моддӣ нест, вай онро барҳам намедиҳад. Бинобар ин, олами моддӣ ва ҳафт сайёраву Моҳу Офтоб — бародарони нӯҳгона иборатанд, дар фалак ҷовиданд, фанонопазиранд. Чисмҳо дар асоси қонунҳои табиӣ шакливуазкунанда ва тағйирёбандаанд.

Вай ин маъниро дар боби «Чавҳар ва араз»-и «Рушнонома» баён кардааст:

Ҳар он-ч у ҳаст з-аъло то ба асфал,
Ду чиз омад зи охир то ба аввал.
Яке аърозу в-он дигар чавоҳир,
Чунин гуфтанд устодони моҳир.
Чӣ бошад чавҳар он? Кӯҳ аст доим,
Ба зоти ҳештан пайваста қоим.
Араз қобил ба зоти чавҳар омад,
Хирадро ин суҳанҳо бовар омад.
Бувад қобил араз бешак фаноро.
Вале чавҳар бувад қобил бақоро.

Ҳастиро аз ду қисм — чавҳар (ҷисм) ва араз (шакли зоҳирӣ — ранг, бӯй, садо, маза) иборат доништан таълимоти фалсафии машоъ мебошад, ки Форобӣ ва Ибни Сино ба он қоиладанд ва он аз таълимоти Арасту омадааст. Дар ин таълимот дар бораи асли ҷисм ё ки чавҳар, ки материя — модда, ҳаюло мебошад ва маҳз он бақо дорад ва шаклҳо фаноёбандаанд, чизе гуфта нашудааст. Бо вучуди ин, чавҳарро қобили бақо доништан асоси материалистӣ дорад. Барои ин таълимот уламон динии ислом — пайравони фалсафаи «калом» Носири Хисрав ва пешгузаштагони ӯро кофир эълон карда буданд. З. Пас, системаи фалсафии Носир ба муқобили таълимоти исломии «калом» аст, зеро офаридгории худо (масъалаи тарфатулайн), фаноёбанда будани дунёи моддӣ, вочиб-ал-вучудии худо ва мумкин-ал-вучудии олами моддиро инкор намуда, ба олами моддӣ истиқлолият ва абодият додааст, зеро дунёи моддӣ дар асоси қонунияти тақомулотӣ худ тараққӣ мекунад, меафзояд, шакли зоҳирро барҳам медиҳад, вале чавҳарро нигоҳ медорад. Чунин фалсафа ба илмҳои дунёвӣ — ҳикмати табиӣ имконият медиҳад, ки тараққӣ кунад. Пешӣ ҷаҳолати диниро мегирад, хирад ва донишно меафзояд, ба рационализм роҳ мекушояд, ки он хизмати таърихӣ Носири Хисрав дар роҳи тараққиёти илми дунёвист.

Яке аз масъалаҳои муҳимме, ки дар афкори фалсафии Носири Хисрав мавқеи қалон дорад — масъалаи инсон аст. Дар тасаввури ӯ инсон ҷисми аз ҳок офарида ҷон атокардаи худо нест, балки категорияи табиист, ки аз таркиби унсурҳо ва таъбиҳо дар бағни модар аз хуни сурху сафед офарида шудааст:

Чу хуни мо, ки он асли ҳаёт аст,
Яке фарзанди ҳайвону набот аст.
Дигар бора мусаффо гардад он хун
В-аз он хуни сафед ояд ба берун.
Варо хонанд нутфа аҳли маънӣ,
Ки полуда аз он хун аст, яъне.

ва ӯ баъд аз 9 моҳ парваришу назорат кардани сайёраҳо аз олами торик (батни модар) ба олами рӯшноии ҳастӣ, ки ҷаҳони зебост, меояд:

Аз он торикҷой ояд дар ин ҷой,
Ҷаҳон бинад хушу хубу дилорой.
Сарои бас фароҳу маскану хваш,
Ҳавои бас латифу хубу дилкаш.
Чунин пиндорад он мискин дар ин ҷой,
К-аз ин беҳтар набошад ҳеч маъвой...
Наботосо бувад як чанд ҷояш,
Барояд з-он тару тоза ниҳолаш.
В-аз он пас ҳамчу ҳайвон рӯзгоре,
Ба ҷуз хӯрдан надорад ҳеч жоре.
Савумбора варо ҷону суханвар
Шавад пайдову з-ӯ гардад мунаввар.

Носири Хисрав инсонро офариниши моддӣ ва табиӣ шуморад ҳам, ҷисми ӯро дараҷаи аввал ва асоси зиндагию моҳияти инсонии он намешуморад, зеро ба ақидаи ӯ ҷони вай — рӯҳи абадии он, ки аз олами рӯҳ омадааст, дар ҷои аввал аст, ҷисми ӯ фонист:

Ту худро менадонӣ кистӣ ту,
Бигӯ, то дар ҷаҳон бар кистӣ ту?!
Туй ту, бигӯ, охир, қадом аст?
Танӣ ё ҷон, туро охир чӣ ном аст?
Ту ин ришу сару сиблат, ки бинӣ,
Ту пиндорӣ туй, не, не, на инӣ.
Тилизму банду зиндони ту аст ин,
Бирав, чашми хирад бикишою худ, бин,
Ту сурат нестӣ, маънӣ талаб кун!
Назар бар ҷисму ҷонӣ булаҷаб кун!

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки ҷисми инсонӣ дар ин дунё ба зухуроварандаи рӯҳи нотикаи ӯст, ки асли он аз худост, вале дараҷаи аввал надорад, мартабаи аввал ба рӯҳи ӯ дода мешавад, зеро вай гӯё аз олами қудс аст, мартабаи худой дорад:

Зиҳӣ нисдон, ки худро ҷисм донӣ,
Раҳо кун ин сухан, зеро ки ҷонӣ.
Қадомии ҷон? На ин ҷони табиӣ,
Накӯ бингар, ки чизе бас бадеӣ.

Туи чони сухангӯи ҳақиқи,
Ки бо рухуиқудс дорад рафиқӣ
Сифотат аз сифатҳои худоист,
Туру ин равшани з-он рушноист
Зи нури уст ҳастӣ ҳамчу партав,
Вучуди худ барандозу ту у шав
Ҳичсибат дур дорад, гар бичӯӣ,
Ҳичоб аз пеш бардори, ту и

Дар ин гуфтаҳо мартабаи инсон ба дараҷаи худӣ баланд бардошта шудааст, ҳол он ки дар ҷамъияти феодалие, ки Носир зиндагӣ мекард, аз бандагӣ зиёд набуд. Аммо ба ҷисми ӯ эътибор надодан аҳамияти ин дунъеи онро кам мекунад ва ба ин муносибат масъалаи маод (бозгаштанро) ба миён меорад. Бозгашти руҳи инсон ба олами қудс бозгашти оддӣ нест, вай бояд аз олоишҳои дунъеи моддӣ пок бошад, зеро ҳамроҳи ҷисми ҷаҳонӣ моддӣ ғе нопок омадааст. Барои пок гардидан бояд пояҳои зиёдеро гузарад.

Дигар, бора аз ин вайрона гулхан
Гар оӣ суӣ он ободгулшан,
Бад-он раҳ к-омадасти, боз гардӣ,
Вале бояд, ки шеку соз гардӣ,
Ки дар ҳар манзиле мушқил саволе,
Қунанд аз вай дигар гуна ҳоле
Агар дорад ҷавоби он савол ӯ,
Расад андар сарои безавол ӯ.
Вагарна, ҳам дар ин манзил бимонад,
Нахустин манзил андар гил бимонад.
Бад ин сон меравад манзил ба манзил,
Гилад суӣ гил ояд, дил суӣ дил
Аз эзид гар дилаш комил бувад боз,
Расад андар сарои неъмату ноз.
Вагар дар боз гаштан ноғамом аст,
Ба оташ дар бимонад, з-он ки хом аст.
Ҳамин аст эътиқод, андар қиёмат,
Агар чи аз харон ебам маломат

Аз ин гуфтаҳо равшан аст, ки бозгашти инсон ба рӯҳи илоҳӣ вобаста ба худшиносӣ, худтакмилдиқӣ, пок гардонидани ахлоқ аст ва ҳамагуна тартиботи маодии дини ислом — ба ҷо овардани панҷ асоси шариат, азоби гӯр, рӯзи қиёмат, азоби дӯзах, ваъдаи ҷаннат аз байн меравад. Дар «Сафарнома» рӯзаву намоз нагирифтани, вале кори бад накардани қарматиёни Баҳрайнро нақл кардани Носир бесабаб нест. Аз рӯи ақидаи ӯ ҷаннат ахлоқи некӯ доштан ва бо худо як шудани рӯҳ, дӯзах ва роҳи кирдору ахлоқи ношоиста дар ин дунъе ба банд мондан аст. Дар масъалаи маод ба «зинда гардонидани баъд

аз миронидан» эътикод надоштани Носири Хисрав аз шеъри
Ҳачвии зерини у маълум аст

Мардакери ба дашт гурт дариш,
3-у бихурдан, қаргасу долон
Он яке рист дар бӯни чоҳе
В он дигар рафт бар сари вайрон
Инчунин кас ба ҳашр зинда шавад?
Тиз бар риши мардуми нодон.

Бо роҳи худро пок гардонидан ва парҳезгорӣ, омӯхтани
илм ба пояи баланди инсонӣ расидан — меъери муносибати
Носири Хисрав ба одамон ва баҳо додан ба аҳли замонаш ме-
бошад Дар боби «Дар сифати камоли бани одам» ҷаҳонро
ба дарахт ва инсонро ба меваи он ташбеҳ дода, дар мисоли
меваҳои ширин, хушбӯй, бемаза ва пухтаву расида, ҳамчунин
дар мисоли меваҳои хом, бемаза, касалӣ ва дорои мазаҳои
ногувор дар бораи гунгунии одамон сухан рондааст, ки бо
ин восита тасаввури у дар бораи чи гунагии инсон маълум
мегардад

Дарахт аст ин ҷаҳону мева моем,
Ки хушрама дар дарахти у бароём
Зи бую лаззати хуш меваҳоро
Шараф бошад чунон к-аз ақл моро .
Машав чун меваҳои нисрасида,
Сақат ҳаргиз набошад чун газида
Сақат бошад дар ин боғ он чӣ оманд,
Ҳақимон меваҳои хуштаоманд
Турс лаззат зи илм аст, аз амал бӯй,
Камоли худ, раъв, аз илму амал ҷуй

Дар ақидаи Носир инсон нисбат ба ҳайвон офаридаи ла-
тифи табиат аст, вале ин маънӣ мутлақ нест, зеро инсонҳо ба
гурӯҳи «хасису шариф» ҷудо мешаванд

Бани одам гурӯҳи бас латифанд,
Ҳақиқат ҳам хасису ҳам шарифанд
Ҳама ҳам муҳдисанду ҳам қадиманд,
Ҳама ҳам чоҳиланду ҳам ҳақиманд .
Агарчи офарида з-ону з-инанд
Зи худ ҳар лақза чизе офаринанд
Дар нишон ҳаст муште нокасу хом,
Ки оқил деви мардум гӯядаш ном
Ба феъл иблису, сурат ҳамчу одам,
Ба сад поя зи аспу гову хар кам
Ба сурат зинда, лекин чон надоранд,
Вагар доранд чон чонон надоранд.

Аз тавсифоти Носир дар ҳаққи деҳқонон, хунармандон ва
авлиёву анбиёву ҳақимон маълум мегардад, ки ин гурӯҳи мар-

дум одамони нек ва шарифанд ва аз мазамматҳои ӯ дар ҳақиқи ҳокимон, амалдорон, муллоёни риёкор ва мардуми поракхӯру муфтхӯр хувайдост, ки онҳо ба гӯрӯҳи ҳасису чоҳилу шайтон, монанди гург дарранда, монанди гов пурхӯр мансубанд. Вай одамони бевосита ба синфҳои ҷудо карда бошад ҳам, аз маоли гурӯҳи неку бади одамони маълум мегардад, ки ӯ аз гурӯҳи бад намоёндагони синфи ҳокими золимиро фаҳмидааст, ки «ба ҷуз инкори ҳосси корашон не». Вай онҳоро дар мартаба аз ҳайвон паст гузоштааст:

Бале ҳастанд аз ин мушти парешон
Мадори ин ҷаҳон бошад бар ишон,
Валекин ҳеҷ нагӯн фарқ кардан,
Зи шайтони лаин дар зарқ кардан.
Чу гову хар ба хӯрду хоб хурсанд,
Табиат пой ҷонашро шуда банд...
Бикӯш, эй дӯст, то з-ишон набошӣ,
Зи зулмат хору саргардон набошӣ.

Носири Хисрав дар мубориза бо намоёндагони синфи ҳокими роҳи фоида карданро интиҳоб карда бошад ҳам, роҳи муборизаи фаъолро пеш нагирфтааст, бинобар ин, дар тарғибот ва муборизаи худ ба муваффақияте, ки Ҳасани Саббоҳ ба даст оварда буд, қомеъ нашуд. Ӯ дар ақидаи ҷаҳонбинӣ роҳи узлат, тарки дунё, нафрат ба моликият ва шахсияти синфи ҳоким ва уламои риёкор, дар қори амали тарғиботи забони ва қори эҷодиро пеш гирифт, ки он низ як навъ эътирози синфи буд. Шароити саҳти таърихӣ, очизӣ, нодонии оммаҳои халқ ва таъқиботи ҳукуматдорони салҷуқӣ ва халифаҳои аббосӣ ба вай имконият надодааст, ки роҳи фаъоли муборизаро пеш гирад. Аз ин ҷост, ки роҳи зоҳидӣ, парҳезгорӣ ва тарки дунё ба ӯ писанд омадааст. Вай барои аз қулфати ин дунё ҳар чӣ тезтар раҳой ёфтани, роҳи тарки дунё — аз банду қафаси моддии он раҳой ёфтаниро пеш рондааст, ки он ба манфиати меҳнаткашон набуд:

Бирав, бигисил зи лаззати баҳимӣ,
Агар ҷӯён он хуррам наҷимӣ.
Чу мардон бошу тарки хобу хварр кун!
Чу сайёҳон яке дар худ сафар кун!..
Яке бедор шав, то чанд хуфти?!
Бубин худро, ҷаҳоне пуршукуфти.
Тафаккур кун, бубин, то аз кучой,
Дар ин зиндон ҷунин баҳри ҷарой?!
Қафас бишкан, ба бурҷи ҳештан шав!
Чу Иброҳими Озар бутшикан шав!..
Сабук бишкан тилисму ганҷ бардор!
Бикаш ранҷеву аз худ ранҷ бардор!

Барои аз ин ҷаҳони моддии чун тилизму чун қафас халос шудан аз тамоми чамъият, аз зану фарзанд ва хешу табори гушагири намудан тавсия шудааст, ки он инъикоси ноумедихо аз ҳаёт ва бовар надоштан ба ояндаи ғалабаи қувваҳои некӣ бар бадӣ мебошад. Чунин ақидаи ӯ ба ақидаи оммаҳои таракқипарвар ва революционии ҳаётдӯст бегона ва зарарнок аст:

Ту узлат ҷӯю дур аз анҷуман бош!..
Рафиқи хештан ҳам хештан бош!..
Бирав дсман каш аз аҳли замона,
Агар хоҳӣ, ки хонандат яғона.
Манеҳ бар ҷони худ бори зару зан,
Қадам бар тораки ҳар ду барзан
Ба коре менамояд хешу пайванд,
Буридан беҳтар аст аз хешу пайванд..
Гарат бояд, ки васли ёр ёбӣ,
Ба тарки сар бигу, то бор ёбӣ.

**Манзумаи
«Мунозира бо худо»**

Савол меояд, ки агар Носири Хисрав худочӯ ва тарафдори тавҳид, пас, бо кадом худо мунозира дорад? Аввало бояд дониست, ки мунозираи Носир бевосита бо худо нест, балки бо душманони ақидавии худ — бо уламои мазҳаби суннат аст, ки худоро воҷиб-ал-вучуди бевоситаи ҳамаи олам, аз ҷумла, рӯи замин ва чамъияти инсонӣ мешуморад. Аз рӯи таълимоти мазҳаби ашъария худо офаридгори ҳамаи олам ва ҷузъиёти он аст. Ҳеҷ чиз гӯё аз иродаи ӯ берун нест. Чунин таълимот зиддиятҳои ғоявӣ ва мантиқӣ дорад, ки Носир аз рӯи он мунозира мекунад. Мо дар системаи ҷаҳонбинии Носир дидем, ки дар он худо дар офариниш бевосита иштирок надорад, вай онро ба воситаи ақли кул бо як тақдир дсдан офаридааст. Мана, ҳамин ду системаи ҷаҳонбинӣ дар бораи фатолияти худо ва амру наҳӣи он дар қорҳои олам, мунозираи ӯро ба вучуд овардааст.

Тезиси асосии мунозираи Носири Хисрав дар шеъре, ки сарисо бо ҷумлаҳои саволи эҷод шудаасту аз зиддияту бе мантиқиҳои сфаридгории худои мучассама ва мушаббаҳа баҳс менамояд, ифода ёфтааст. Сухани суолӣ ва мубоҳисавӣ аз он даъвои ақли мазҳаби суннат яъне ашъария оғоз ёфтааст, ки гӯё худо мураббии олам аст. Пас саволҳо бояд дод: **суоли аввал:** Чаро аз рӯи қудрати худоӣ боғии инсонҳоро як хел зебо наофарид?

Бор худоё, агар зи рӯи худой
Тинати инсон ҳама чамил сиришти?

Суоли дуюм: Сабаби сафедии зебоии рӯи аврупоӣну туркҳо ва сиёҳии рӯи ҳабашиёну ҳиндуҳо чӣ буд?

Чехраи румию сурати ҳабаширо
Мояи хубӣ чӣ буду иллати зиштӣ?

Талғати ҳиндуву чехраи¹ турк чаро шуд
Ҳамчу дили дузахиву, рӯи, биҳишти?

Суоли сеюм: Рӯхонии мусулмону попҳои християнӣ ҳар ду ҳам худочӯянд, чаро яқум хушбахти биҳишти асту дуюм бадбахти дузахӣ?

Аз чӣ сайд уфтод в-аз чӣ шакӣ шуд
Зоҳиди меҳрабию кашиши куншти?

Суоли чорум: Чаро молу мулки дороён ҳадду ҳисоб надораду азоби камбағалон ин қадар вазнин ва беандоза аст?

Неъматӣ мунъим чарост даръё-даръё?
Меҳнатӣ муфлис чарост кишӣ-кишӣ?

Суоли панҷум: Саволи хулосавӣ аст. Агар тарбиятгари дунё худро бошад, чаро офаридаи у муҳталиф ва зиддиятнок аст ва ғайра:

Чист хилоф андар офариниши олам,
Чун ҳамаро дояву машшога ту гаштӣ?

Саволҳо ҷавоб надорад ва дар ҷавобҳо таҷоҳули ориф мекунад. Набудани ҷавоби ҳариф — уламои динии ашъарӣ ва образи он дар ин шеър чунин маънӣ дорад, ки саволҳои Носир бечавоб аст ва ҳариф дар ҳаёл мағлуб. Дар чунин саволҳои қалтус одатан ҷавоби уламои динии аҳли суннат он аст, ки ҳамаи онҳо хостӣ худост, чуну чаро ҷоиз нест¹, ба кори худ даст дарозӣ кардан куфр аст.

Ҷавоб ва тавзеҳи саволҳои Носир ё ки ҷавоби уламои динии исмоилия ва файласуфи машоъу муътазиллия мебошад, ки дар манзумаи «Мунозира бо худо» ифода ёфтааст. Носир таълимоти ашъарихоро аз забони худ нақл карда истода, дар айни замон ҷавоби байт ва танқиди таълимоти офаридгории худоро ҳам додааст. Пеш аз ҳама тавсифи ҳаёли ва афсонавии қудратӣ худро, ки дин барои одамони соддаҷавҳ таълим медиҳад, нақл менамояд ва хандаовар будани он худ аз худ маълум аст:

Худоё, арзу тӯли оламатро
Тавонӣ дар дили мӯре кашидан.
На вусъат дар даруни мӯр додан,
На аз олам сари мӯе буридан.
Умуми кӯҳи Шарқу Мағриб
Тавонӣ дар садаф чамъ оваридан.
Ту битвонӣ, ки дар як тарфаи-ул-айн
Замину осмонро офаридан.
Ту додӣ бар нахилоғу наботот,
Ба ҳикмат бодро ҳукми вазидан.

Аз ин гуфтаҳо ҳамаи кори дунё ба ўҳдаи «кодири тавоно» гузошта шудааст, пас, ҳамаи бадихоёе, ки дар зиндагӣ ва чамъ-

ияти онрӯза мавҷуд аст, аз хости худост. Аз чумла, дар дили мардум тухми фитнаю иғвои киштаи, ки бисиси зиддиятҳо, ихтилофҳост ва бадбахтию касофатҳост.

Ниҳоли фитна дар дилҳо ту киштӣ,
Дар оғози халонқ офаридан.

Агар ба худо тоату ибодати инсон лозим бошад, чаро Шайтонро офаридааст, ки мардумро аз роҳи мусулмонӣ мезадааст.

Ту гар хилқат намудӣ баҳри тоат,
Чаро боист шайтон офаридан?!

Хислати баде, ки дар тинати як гурӯҳ инсонҳо, махсусан, синфи ҳоким мавҷуд аст, низ хости худост, вале хислати ношоиста ва манфур аст.

Ту додӣ раҳна дар қалби башарҳо,
Фани иблисро баҳри танидан.
Ҳавсро бар ҳавас улфат ту додӣ,
Барои лаззати шаҳват чашидан...
Шикамҳоро ҳариси таъма кардӣ,
Шабу рӯз аз пайнеъмат давидан.
Намедонад ҳалале аз ҳароме,
Ҳамехоҳад ба ҷавфи худ кашидан...
Ба мо ту қуввати рафтор додӣ,
Зи думболи накурӯён давидан.

Носири Хисрав баъд аз муҳокимаҳои тӯлонӣ ба ҳулосае меояд, ки айб дар одамон «нест», балки дар офаридгор аст, зеро ин айбҳоро маҳз ӯ офаридааст:

Агар реге ба кафши худ надорӣ,
Чаро боист шайтон офаридан?

Аз рӯи таълимоти ҷабру ихтиёри ашъария худо неку бадро офарида бошад ҳам, инсон ихтиёр дорад, балки набояд кори зиштро иҷро кунад. Ин татр рафтсри худо беадолатист. Аз рӯи таълими мӯътазилия худо бояд «одил» ва сифатҳояш мувофиқи зоташ бошад. Агар чунин аст, эҷоди корҳои бад, иҷрои онро ба инсонҳо амр кардан ва боз барои он дар рӯзи қиёмат ҷазо додан:

Намудӣ хилқате аз тӯдаи хок
Барои заҷр дар уқбо кашидан?.

аз адолат ва зебандаи худо нест:

Вале бар адлу бар эҳсон назебад,
Ба ҷои хеш ғайреро гузидан.
Ба зоти безаволат, дуни адл аст —
Ба рӯи дӯст душманро кашидан.

На танҳо корҳои бадро офаридани худро аз адл нест, иҷрои ҳисобгирии онро ба «ғайри аз худ» — ба ҳокимони ғаддор, рӯҳониёни риёкор муаккилони «он дунё» супорида мисдан низ аз адолат нест, бояд ҳудаш назорат кунад. Кори ин дунёро бо зӯри ва пора додан буд кардан мумкин бошад ҳам, кори онҳоро бо ин роҳ саранҷом додан душвор аст:

Набояд кори уқбо ҳамчу дунё,
Ба зӯр ҷишва на тавон қор кардан.

Дар ин байт шоири исёнкор дар олами феодалий ҳукмрон будани зурварӣ ва ҷишваю ҳаромхӯриро дар маврид қайд кардааст. Азбаски ба ҳокимони феодалии аср ва ҳодимони динии мазҳаби ҳукмрон, аз ҷумла «зоҳидони нодон» бовар кардан дуруст нест:

Надорам эътиқоде як сари мӯй
Қалси то зоҳиди нодон шунидан.

Масалан, рӯҳониёни мазҳаби суннат ваъда медиҳанд, ки агар инсон намозу рӯза гузорад, ба муздаш ҳудо, ваъдаи ҷаннат медиҳад. Ин ваъда аз пасти ҳиммати худост, ӯ бояд ваъдаи беминнату бемузд диҳад:

Ту дар иҷрои тоат ваъда дасдӣ,
Биҳишт аз музди тоат офаридан,
Вале он музди тоат ё шарофат,
Чӣ миннат аз ту мебояд кашидан?
Вгарна музди тоат нест ҳиммат,
Ба муздаш ҳар касе бояд расидан.
Касе, к-ӯ бояд, ёбад муқофот,
Наёбад фарқ бар мову ту дидан.

Бинобар ин, ҳуди ӯ (ҳудо) бояд фарқу саранҷоми корҳои бесарунӯгаширо бинад, амрро худ карда, иҷроширо ба каси дигар супорида мисдан низ аз адолат нест:

Фариқи корҳо дар гардани туст,
Ба ғайр аз мис ту хоҳӣ худ расидан.
Агар бо ғайри худ во мегузорӣ,
Чаро беҳудаам бояд давидан.
Бифармо, то сӯи дӯзах барандам,
Чи маъриф дорад ин гуфту шунидан?

Ҳамин тавр, шоири исёнкор бо ҳудои мучассама, вале дар амал ба «зоҳидон» мунозира карда, сухани орифи доноро маъқул доништа:

Қаломии орифи доно қабул аст,
Қи гавҳар аз садаф бояд кашидан.

Бо таълимсиги дини мушаббаха мубоҳиса, то қиёмат, ҳатто дар қиёмат ҳам муозира кардан ва аз азобҳову таъқибҳо на-тарсидани худро ар. кардааст:

Агар дар ҳашр созам бо ту даъво,
Забонро бояд аз комам кашидан.
Агар сар дам забон аз ман нагирӣ,
Наям аз қиз ман аз гуфту шунидан.

Шоир дар айни замон ба худо айб гузоштааст, ки агар дар қиёмат забони ӯро бурранд, аз беадолатии худсост. Вай ба худ-дои муҷассама ва пайравони он савобу айбнормаҳо гузошта, даъвои мунозираи оғоси карда, хомӯширо ҳайвонӣ ва манъку-нандагонӣ савобу ҷавобро ҳайвон шуморидаст:

Агар неҳистӣ инҳон напурсам,
Маро бояд ҳайвон офаридан.

Ба осигӣ ва «маҳлуки бад» будани худ иқрор шуда, дар ин сурат ҳам ба худо таъна задааст, ки маҳлуки хуб офаридан лозим буд:

Агар некам гар бад хилқат аз туст,
Ҳалики хуб боист офаридан.
Ба мо тақсири хидмат нест лозим,
Бадему бад набоист офаридан.

Ҳамин тавр, манъумаи «Мунозира бо худо» як наъвъ қасидаи публицистӣ буда, ба «мазҳакаи худо» («Божественная коме-дия») -и Данте хеле монандӣ дорад. Вай бо ин восита дар ин қасидаи худ ба қиёс ва мантиқ такя намуда, таълимоти мантиқан сусти мазҳабн суннат-ашъарихоро хеле моҳирона фош менамояд. Ҳар ҷаҳд ки аз хучуми умаро ва уламоси ҷоҳил хавф дорад ва наҷудани оғосии фикр, ақида ва забонро таъкид намудааст, вале дар ин роҳ натарсӣ, матонат ва борро-датташро зоҳир кардааст:

Сухани бисъёр бошад, чуръатам нест,
Нафас аз тарс ҷатвонам кашидан...
Агар ҷад бор дар кура гудозӣ,
Ҳамон ам боз вақти боз дидан.

Панду ҳикмат Ҳосири Хиррав дар боби панду ҳикмат анъ-наи гузаштара давому инқишоф дода, тар-бияи мардумро дар ваъзу насиҳат дидааст. Пандҳои хеле пур-мазмун, содиқона ва дилкашу ҳаётнаш ба ҷаҳонбинии иҷтимоӣ ва фалсафии вай асос ёфтааст.

Панду ҳикматҳои ӯ аз як ҷиҳат ҳаётӣ, аз ҷиҳати дигар, зоҳидона ва дар асоси ақидаи тарки дунё эҷод гардидааст, ки дар он нафрат ба оммаҳои халқ ба сифати хоким ва молики-

яти он ифода ёфтааст, вале маънои тараққипарварона надорад. Масалан, панди ӯ дар бисбати тарқи дунёе оммаҳои халқро дар мубориза бо давлатмандон, золимон, ҳокимон ва муфтиҳурон бе ситох ва белаёқат мегардонад:

Махӯр нонаш, агар худ нафъи чои аст,
Ки гирдоварда хуни муфлисони аст.

Агар маъмуни ин байтро бо байти машҳури Саъдӣ муқоиса намоем:

Бихӯр мардумозорро хуну мол,
Ки аз мурғи бад канда бех парву бол.

Афзалияти ақидаи ҷанговаронаи Саъдӣ, ки оммаҳои меҳнаткашро ба муборизаи синфӣи ҳаҷто мусаллаҳона даъват менамояд, намудор аст. Панду ҳикматҳои Носири Хисрав дар баъзе шеърҳои ба таври пурра, дар баъзеи дигар ба тариқи парешон ифода ёфтааст. Афкори дидактикии вай дар шеъри «Ахлоқи ҳамида ва замима» дар шакли тезисҳо ба ду қисм: хуб (ҳамида) ва бад (замима) ҷудо карда шудааст. Ба гурӯҳи ахлоқи замима инҳо дохиланд:

Дар ин зиндон ҳарифе чаңд бо туст,
К-аз он ёрон ҷудой боядат ҷуст
Яке **бухлу** дуҷум **хашму** савум **оз**,
Чаҳорум **макру** панҷум **шаҳвату** ноз.
Шашум **кибру ҳасад** ҳар ҳафт ёрат,
К-аз ин ёрон ҳалал назруфт корат.

Аз рӯи ин ҳислатҳо панҷ ба миён омадааст:

Аз инҳо бигилу ёре дигар ҷӯй,
Рафикони бузурги номвар ҷӯй!

Ахлоқи ҳамида ба таври зерин аст:

Тавозеъ, пас **карам**, он гаҳ **қаноят**,
Қамозориву пас **парҳезу тоат**.
Дигар, **ҳикмат**, агар ҳастӣ хирадманд,
Гусил з-онҳову бо инҳо биҷайванд!

Мувофиқи ин ахлоқ ҳуҷусои пандомез бароварда шудааст:

Туро ин неқхоҳанд, он-т бадхоҳ,
Ту дар мулки вучуди хештан шоҳ.
Нақухоҳони худро ёварӣ кун!
Зи бадхоҳони худ худро барӣ кун!
Агар з-ин сон шудӣ, бар худ ҳадеӣ
В-агар з-ин сон най, рав-рав, ки девӣ.

Чи тавре ки мебинем, дар қисмҳои I, III ҳислатҳои бад ҳуби инсонӣ, дар парчаҳои II, IV панҷи ҳақим, ки ҷӣ бояд кард,

ифода ёфтааст. Ин мафхумҳо дар шеърҳои дигараш боз ҳам тавзеҳ ёфтааст. Махсусан дар шеъри «Ифтиҳо»-и «Рӯшнонома» ва «фасл ғӣ насиҳата» масъалаҳои зиёде гузошта шудааст, ки доираи мавзӯҳои панди ин ҳақими хирадмандро муайян кардааст. Аз рӯи ақидаи Носири Хисрав усули муайян намудани ахлоқи неку бад ва кифру имон — худшиносии инсон аст, зеро ба фикри вай ҳамаи хубҳо ва некиҳо дар олами ботинии шахс ҷойгир аст. Инсон танҳо бо роҳи худшиносӣ ба сӯи худое, ки «ғӯё хирад аз идроки ӯ ҳайрон мондааст», роҳ меёбад:

Чуниин гуфтанд, рав, бишнос худро,
Тариқи кифру дину неку бадро,
К-аз ин раҳ сӯи яздон аст роҳат,
Туро бас бошад ин маънӣ гувоҳат...
Агар бишнохтӣ худро ба таҳқиқ,
Ҳам аз ирфони ҳақ ёбӣ ту тавфиқ.
Намонад бар ту пинҳон ҳеҷ ҳоле,
Набинӣ аз ҷаҳон, бар худ маломе.

Аз ин гуфтаҳо маълум мегардад, ки аз рӯи ақидаи Носир худшиносии инсон асоси динӣ-худочӯӣ дорад, вале бо ин восита ба хубиву бадии ҳислати инсон эътибор дода, ба он муносибати худро муайян намудааст! Ин тавр дар асоси хубиву бадии маъсала гузоштаг дар таърихи афкори фалсафӣ, иҷтимоӣ ва дидактикии халқи мо нав нест, он аз таълимоти Зардушт, Моӣ ва Маздак омадааст, Носир ба тариқи анъана онро дар шароити нави таърихи давом додааст.

Гурӯҳе аз пандҳо ба тарки молу мулки дунёе ва ҷоҳу мансаб, ҷустуҷӯи ҳаёти охират, яъне олами рӯҳ равона карда шудааст. Маълум аст, ки ин суҳанҳо ба сифи ҳокиму доро нагардонида шудааст:

Бад-ин даҳрӯзаи дуньёе ҷӣ ноӣ?
Чу тифлон нестӣ, то чанд бозӣ? _
Басе беҳтар зи ту дид ин замона,
Басе камтар зи ту ӯ кард равона.
На соҳибганҷро бигзошт дар кор,
На бо муфлис бимонд ин ранҷу тимоҷ...
Зи хоби ғафлат охир сар баровар,
Ба ҳолу кори худ дар нек бингар,
Ки бунёни ту бар сиб асту бар бод,
Ба обу бод кас буньёд наҷҳод.
Бидон, к-он ташнаи дуньёеи ғаждор,
Батар аз ташнаи об аст бисьёр.

Сарзаниш кардани дуньёе моддӣ ва онро фонӣ доништан, панди аз он даст кашиданро ба вучуд овардааст:

Набояд шуд молу чоҳ мағрур,
 Чу марг ояд чи дарбону чи Фағфур.
 Мақун такъя бар иқболи замона,
 Ки у бо кас намонад човидона.
 Агар қонат забунӣ молу чоҳ аст,
 Туро он мол мору чоҳ чоҳ аст.
 Аз ин маъшуқи ҳар чой чӣ ояд,
 Ки аз нокас касе ҳаргиз наёяд.
 Мадеҳ дил ин арусӣ бевафоро,
 Чунин шавҳаркуши дунӣ дағоро...
 Написяд тахту тоҷу ганҷу дайҳим,
 Намонад гавҳару лаълу зару сӣм.

Аз порчаҳои боло ҳувайдост, ки ақидаи тарки дунё ба муқо-
 били ғурури молу чоҳи синфи ҳоким нигаронида шудааст ва
 он дар замони Носир шакли мистикӣ муборизаи синфӣ буд:

Басо шоҳони боҳашмат, ки дидам,
 Ба ғайри он ки дар дафтар шумидам.
 Ҳама дар хок рафтаанду ғунуданд,
 Ту гӯӣ: дар ҷаҳон ҳаргиз набуданд...
 Пас ин ҷандин ғуруру мол бар чист?
 Зи мушғим вақти мурдан зортар кист?
 Кучо Искандару Ҷамшеду Фағфур?
 Кучо шоҳони даъводори мағрур?

Чунин пандҳо ва таъна заданҳо ба табакаи мазлуми ҷамъият,
 ки аз зулму истисмор ва тохту тозу ғоратгариҳои синфи ҳо-
 ким ба дод омада буданд, аз он канолагирӣ ва роҳатро ҷус-
 тучӯ менамуданд, мефорид, зеро дар он нафас ва садои дили
 очизонаи ҳазорон ҷиғаррешҳои ҷамъияти синфӣ, ки аз «ғуру-
 ри молу мулкдорҳо» ба дод омада буданд, акс ёфтааст. Ам-
 мо ин пандҳо ба гӯши синфи дорро (махсусан, дар ҳангоми до-
 роӣ ва ҳукмронӣ) намедаромад ва ин гуфтаро дар забон маъ-
 қул донанд ҳам, ба он амал намекарданд, вале тарғиботчиёни
 онҳо — воизон, маддоҳон, хатибон ва дигар ходимони дин ба
 гӯши мардум ҳамеша талқин, онҳоро аз ҷиҳати руҳӣ ва маъ-
 навӣ заиф мекарданд. Аз ин ҷост, ки чунин пандҳо бо нати-
 ҷаҳои объективонаи худ ба синфи мазлум зарар, ба синфи до-
 ро ғайри меоварад, зеро душманони синфи дороёнро дар хо-
 би ҷаҳолати мистикӣ меҳобонд.

Гуруҳи дигари пандҳо дорои хислатҳои умуминсонӣ бу-
 да, ба ҳама хизмат мекард ва аз он дар лаҳзаҳои зарурӣ ба
 манфиатҳои синфӣ ва шахсӣ баҳравар шудан мумкин буд.
 Масалан:

Мадон ганҷе беҳ аз ганҷи қаноат,
 Ғанимол аст марди ин саноат.
 Касе, ки қонё аст-ӯ шаҳриёр аст,
 Гуле дорад, ки ӯ бе захмӣ хор аст.

Қаноат синфи ҳожим, балки ҳамаро аз нафси бад, хирси молу чоҳ, шаҳват ва оқибатҳои бади он бозмедорад, вале табиати онҳое, ки бо ин касалии гирифтोरанд, «то омадани табар кунда осоиштааст», гуён аз хирс бознамеистанд, ҳар чӣ зиёдтар ба он ғӯта мезананд. Қаноат барои оммаҳои мазлум як навъ эътирози иқтисодӣ, корпартоӣ ва таъмини озодии маънавии онҳост, то ки аз асирии иқтисодӣ ва маънавӣ озод бошанд. Аммо ин мубориза роҳи заифи муборизаи синфӣ буда, равияи мистикӣ дорад ва оммаи меҳнаткашро бо роҳи муборизаи фаъол намебарад. Насиҳату панд талх бошад ҳам, гуш кардан лозим:

Насиҳат бишнава ар талх ояд аз ёр,
Ки дар охир ба ширинӣ расад кор.

Аз шаҳват парҳез кардан:

Ба ифрот ар кунӣ шаҳват зиён аст,
Зайфии тан асту қатъи чон аст.

Аз худ дур кардани ҳасад:

Ҳасадро сӯи чону дил мадеҳ бор,
Ки ҳасидро набошад ҳеч миқдор.

Аз ҷоҳил дур будан:

Мақун бо аҳли ҷаҳл, эй ёр, сӯҳбат,
Ки з-он сӯҳбат расӣ ҳар дам ба меҳнат.

Бо аҳли илм ва одами доно ҳамсӯҳбат будан:

Нишин бо аҳли илм, эй дӯст, модом,
Ки аз дониш басте ёбӣ саранҷом.

Аз фиребгар дур будан:

Мақун каззобро ҳаргиз қаромат,
Ки аз каззоб дур афтад саломат.

Ҳунар омӯхтан, зеро аз ҳама кор касб беҳтар аст:

Ҳунар ҷӯ, з-он ки дар ақл ӯ нақӯтар,
Ки бошӣ дар замона толиби зар.
Зи касби даст набвад ҳеч оре,
Беҳ аз мақсаб набошад ҳеч коре.

Ба очизон — наставсон, мазлумон ёри расонидан:

Зайфонро зиёрат кун зи иқром,
Ки ту аз гом бардорӣ басте ком.

Аз хоин дур будан:

Зи хоин дур бош, эй дӯст, ҳамвор,
Ки хоинро набошад дин ба яқбор.

Зи номаҳрам ҳазар, ҳам дур медор,
Ки аз дигар назар гардӣ гирифтадор.

Айби худро дидан, дигаронро айб накардан:

Мақул айбӣ касон, гар метавонӣ,
Ки ту, эй дӯст, айби худ надонӣ.

Ба нодонҳо, яъне ҷоҳилон ёрӣ наодан, то ки номат ба таърихи онҳо надарояд:

Ба аҳли ҷаҳл раҳмат ҳеҷ маёвар,
Вале бар аҳли доғиш сидқ овар...
Мадеҳ ёриии нодон, то тавонӣ,
Ки дар таърихи нодонон намонӣ.

Аз бадгӯй, дуруғӯй ва хурофотпараст дур будан:

Агар бадгӯй наздики ту ояд,
Бирон ӯро, зи наздиқат нашояд,
Аз ӯ машнав суҳанҳои хурофот,
К-аз он ояд туро дар охири офот.

Дар вақти хашмгинӣ худдорӣ кардан:

Чу хашморӣ, машав чун оташи тез,
К-аз оташ бихрадонро ҳаст парҳез.

Некии касонро фаромӯш кардан — кӯрнамак нашудан:

Қасе, к-ӯ бо ту неки кард як бор,
Ҳамеша он накӯӣ ёд мебор.

Ба вақон лутфу марҳамат мусмилаи шоиста аст:

Занонро лутфу хушхӯиш даркор,
Чу тифлонро бувад шафқат сазовор.

Ба бандагон — зердастон раҳму шафқат, бахшиш ва ба суҳанонашон гӯш додан — адолат аст:

Ба сӯи бандагон гӯше ҳамедор,
Ки ту ҳам бандани халқро гунаҳкор.
Гунаҳ бахшову афвандӯз мебош,
Ба хушхӯӣ чу равшанруз мебош.
Мабин дар ҳеҷ шахсе аз ҳақорат,
Ки напзирад дар ин ҷо дил иморат.

Ба пирон — мӯйсафедон бо назари ҳурмат нигоҳ кардан:

Сӯи пирон ба ҳурмат гар гарой,
Ту дар, пирӣ зи пирон бар сар оӣ.

Душманро хурд нашуморидан:

Мадон мар хасмро хурд, эй бародар,
Ки сӯзад оламе як зарра озар.

Дили аҳли дилро, ки он хонаи адлу дод аст, вайрон накардан:

Дили аҳли дил аст-он каъбаи дод,
Макун вайрон мар ўро дор обод.

**Надида ё ки бардурӯғ ба айбу гуноҳи касе шоҳид нашудан,
баръакс айби қасонро ҷӯшидан:**

Мадех бар айби кас нодида иқро,
В-агар бинӣ бинӯшон бехтар, эй ёр.

Бо кори неки худ барои душман, ўро хурсанд накардан:

Ба некӯӣ макун мар хасмро шод,
К-аз он андешаи бад н-оварад ёд.

Худтаърифкунӣ ва наҳ задани дигарон кори хуб нест:

Макун мадҳи худу айби дигар қас
В-агар гӯяд касе, гӯ: з-ин сухани бас.

**Дар ҷавоб додан ба саволҳо ва дар муколама бо фикру му-
лоҳиза сухан рондан аз ақл аст:**

Ҷавоби ҳар савол андеша мекунд,
Сукунатро дар он дам пеша мекун.
Ҳар он-ч он дорӣ андар дил маёвар,
Чу бигзаштӣ аз он, якбора бигзар.

**Серхӯрию пурхӯрӣ ба дилу ҷони одамен зараровар аст, одат
накардан:**

Ба пурхӯрдан макун одат ба якбор,
К-аз он дил тира гардад, ҷонат афгор.

Дар пеши подшоҳон ва ҳокимон хабаркаш набудан:

Машав ғаммисз андар назди шоҳон,
Битарс, охир, зи оҳи бегуноҳон.

**Ба суханҳои шунида бовар накардан, онро санчидан, зеро дар
мақоли халқ «шунидан кай бувад монанди дидан» гуфтаанд:**

Макун бовар суханҳои шунида,
Шунида кай бувад ҳаргиз чу дида.

**Ерӣ расонидан ба бечорагон-дардмандон ва мазлумони ҷамъ
ият хулқу одоби ҳамида аст:**

Ту гар тавфиқ дорӣ, ҳам бар он бош,
Накухоху ба кас роҳатрасон бош...

Илоҷи дардмандон кун ба ҳар дард,
Ки ҳар кас, к-у чароҳат кард, бад кард.
Чу марҳам хастаро роҳатрасон бош,
Ба сахтӣ чораи бечорагон бош

Иззагу эҳтиром ва ғамхорӣ ба падару модар кори фарзи фарзандон аст:

Ба пирӣ хидмати модар, падар кун,
Чавонию чунун аз сар бадар кун
Мазан таъна бар ишон аз дили сер,
Ки гар ёби замон, гардӣ ту ҳам пир,
Ки парвардаст модар дар канораг,
Падар буд солҳо тимордорат

Носири Хисрав ҳамчун шоири рационалист пандҳои худро бештар дар тавсифи дониш, ақл ва аз худ намудани илму ҳикмат бахшидааст. Ин ҳол дар эҷодиёти у бештар аз таъсири ғояҳои «ишвон-ус-сафо» мебошад.

Ба фазлу донишу фарҳангу гуфтор
Туй дар ҳар ду олам гашта мухтор
Чаҳолат зулмати чону чаҳон аст,
Бар аҳли дил ин маънӣ аён аст
Бузургӣ чуз ба доной маъиндор
Ки индон ҳамчу хоки роҳ шуд хор .
Ба кӯи маърифат гар ту дарои,
Зи ҳайатҳои олам дарсарои
Шифои дарди дилҳо, гашт ирфон,
Зи ирфон равшан омад ҷовидон чон

Ба муносибати тавсифу тарғиби дониш масъалаи мавқеи олимон, ҳақимон ба миён меояд. У мартабаи донишмандон ва ҳақимонро баъд аз пайғамбарон ва авлиёҳо гузошта

Сеюмпоя ҳақимони чаҳонанд,
Ки аспӣ дониш аз гардун чаҳонанд

Онҳоро ба зоҳидон уламои динии мазҳаби суннат ва ҳоқимони зотим, ки душманони ашаддӣи ақидаи уянд, зид гузоштааст, ишонро ому нодон мешуморад

Базми мо нест ҷои зоҳиди хушк,
Пеши ҳосон ҷӣ кор дорад ом
Салом кун зи ман, эй бод, мар Хуросонро,
Мар аҳли фазлу хирадро, на ому индонро.
Зи бечонӣ дили бедорашон не,
Ба чуз инкори ҳосон корашон не

Ҳар чанд ки аз шеърҳои «Дар аносир ва маволид», «Дар офарида шудани кавокиб», «Дар фитрати инсон», «Дар шарофати инсон» ва ғайра дар бораи илмӣ омӯхтани ҳаёти модӣ ва олами маънавии инсон сухан рафтааст

Бие, бикшой чашми дил дар ин роҳ,
Магар аз хешу аз ҳақ гардӣ огоҳ
В-ар имрӯз он дар ин олам набинӣ,
Дар он олам ба бад ҳасрат нишини

Вале ҳамаи онҳо дар асоси ақидаи исмоилия ва рационализми он бунъед ефтааст, то ки маърифати инсон бо ҳар роҳ ба шинохтани худо ва расидан ба олами маънави-рӯҳӣ равона гардад. Ин ҷиҳат аз маҳдудиятҳо ва нуқсонҳои ғоявии ўст

Зи баҳри он ҷаҳон ин тӯша бардор,
Ки раҳ бе зод бошад, саҳт душвор

Доираи мавзӯҳои панду ҳикмати Носири Хисрав хеле васеъ аст ва на ҳамаи онҳо имрӯз ақидаи тараққиқарвар мебошад. Масалан, ақидаи ў дар бораи таваккул, ризо ва таслим ақидаи динӣ ва суфиена буда, инсонҳоро аз фаъолият ва амалиету мубориза дар зиндагӣ боздошта, онҳоро ба ҳар ҳолат таслим ва ризо будан ва ба умеди худо шудан меомӯзад, ки бар зарари меҳнатқашон, ба ғоидаи синфи ҳоким аст

Таваккул дар ҳама қоре, бисрав кун,
Зи ғайри ў бигардон, рӯ дар ў кун .
Дило, ҳамвора таслими ризо бош,
Ба ҳар ҳоле, ки бошӣ, бо худо бош,

Аммо ин маҳдудиятҳои ғоявӣ дар афкори панду ҳикमतҳои ў ҷои асосиро ишғол наменамояд. Он пандҳое асосианд, ки инсонро ба ахлоқи қирдору рафтори неки инсонӣ меомӯзад ва ба омӯхтани илму дониш тарғиб менамояд

Муносибат ба шеър Носири Хисрав ҳам мисли аксарияти шоирон ва ходимони маданияти асрҳои миена дар аввалҳои фаъолияти ҳаёти ва эҷодияш шахси шоҳпараст ва адолатхоҳ буд, зеро ин маъниро тартиботи иҷтимоии замони феодалӣ тақозо мекард, онро дуруст ва лозим медонистанд. Чунин ақида як муддат уро (чи тавре ки аз тарҷимаи ҳолаш медонем) ба маддоҳи подшоҳон шудан водор намудааст, ў ба ин масъала дар ашъораш ишораҳо дорад

В аз ранҷи рузгор чу чонам сутӯда гашт,
Як чанд бо сано ба дари подшо шудам.

Вале аз наздик шинос шудан бо подшоҳ ва дарбориён ақидаи иҷтимоию динии «пож» тасаввуршудаи ўро бо муҳити синфи ҳоким ва рафтору қирдори зиддиҳалқии онҳо ба задухӯрд меовард, ки дар натиҷа олами ботинии шахси софвичдон, содиқ ва вафодорро ба фочияи ақидавӣ ва эҷодӣ меоварад ва дар амал он чизе е касеро наметид, ки дар хаел метид

Гуфтам: магар, ки дасд биёбам зи деу даҳр,
Чуи бингаристам зи ано дар бало, шудам.
Сад бандагии шоҳ бибоист карданам,
Аз баҳри як умед, ки аз вай раво шудам.
Чуз дарду ранҷ ҳеч нагардид ҳосилам,
З-он кас, ки сӯи ӯ ба умеди шифо шудам.

Аз як тараф дар мавқеи халқӣ будан, аз тарафи дигар фоида шудани шириншамоиҳои намояндагони дину давлат ва фоидаи ақидавии шоир нафрати ӯро ба арбобони дину давлат ба вучуд овардааст ва қарор додааст, ки маҳсули эҷодӣ, меҳнати фикрӣ ва кӯшишҳову ҷустуҷӯяшро ба ҳокимон, ки золмони халқаи «чун гов мехӯранду чу гургон ҳамедаранд», набахшад:

Ман онам, ки дар пой хукон нарезам
Мар ин қимате дурри лафзи дариро.

Дар ин асос, дар ҷаҳонбинии ӯ фахрияе ҳам ба вучуд омадааст, ки ҳулосаи он ба подшоҳон надодан ва ё набахшидани маҳсули эҷодии худ аст:

Зи дил бигзор ҳуҷҷат, шоириро,
Ки кардӣ ошкоро соҳириро,
Суханҳоят ҳама сеҳри ҳалол аст,
Басе софитар аз оби зулол аст.
Вале ӯро набошад бо тамаъ қадр,
Ки зери абр надҳад равшанӣ бадр.
Мабар бар дарғаҳи шоҳу вазираш,
Зи ислоҳи ҳақимон кун мунираш.
Баҳояш ҳаст мулки ҷовидонӣ,
Ту мафрӯшаш ба симу зарри фойӣ.

Чуин нафрати ӯ асосҳои дигари ғоявӣ ҳам дорад: Ҳисси ватандӯстӣ ва нафрат ба аристократияи ҳарбии турк (ба мулки турк чаро ғарраед...?) ва адовати мазҳабӣ ба ҳокимоне, ки ҳомии мазҳаби суннатанд. Ҳамаи ин ақидаҳо ӯро ба ҳулосае овардааст, ки шеърӣ мадҳия ба ҳокимон ва подшоҳону вазирон бахшидан лозим нест, вале ба пайғамбарону авлиёву имомҳои исомилӣ, ки дар роҳи халқу худо гуё хизмати ҳолис доранд, мумкин аст. Ин ақидаи ваӣ дар шеърӣ «дар мазаммати шуаро» акс ёфтааст. Аз рӯи ақидаи дурусти ӯ аҳли суҳани бадеӣ ва каломии илмӣ одамҳои бузургтар аз ҳокимону подшоҳони мағруру худписанду чоҳиланд, бинобар ин, бояд аз мадҳи подшоҳон даст кашанд:

Амирони каломанд аҳли ашъор,
Худошон тавба бидҳад аз ҷуни кор.

Носири Хисрав аз ҳамин мавқеъ шоирони дарборро сарзаниш ва шеърашонро танқид мекунад. Шеърӣ мадҳия ба ҳокимонро предмети тамасхури ақл мешуморад:

Хирад бар мадҳи роахлон бихандад,
Қи кас бар гардани ҳар мӯҳра бандад.

зеро он мадҳияҳои муболиғачоки тавсиғӣ сухани бардурӯғ аст, чунки подшоҳи золиму одил, чоҳилро оқил, балки сояи худо маънидод менамояд. Шоири дарбор, ки аз рӯи истеъдод ва фазлу донишаш шахси бузург аст, бо ин восита худро шармандаву беқадр менамояд, вале худ онро ҳис намекунад:

Чаро аз хештан худ шарм н-ояд,
Қи ҳар чоят дурӯғе гуфт бояд?!
Ба по истодану бархондани ӯ
Фурӯ резад саросар сбат аз рӯ.
Тақозо карданаш бисъёр кор аст,
Хирадро бегумон з-ин кор ор аст.

Носири Хисрав ба шеър ва мазмуни он аз мавқеи ҳикмату дониш нигоҳ карда, шеърҳои мадҳияро аз қатори шеър берун доништааст, зеро онҳо дар назари вай сухани дуруганд, ки барои манфиатҳои шахсии моддӣ ва иззату обрӯи беқадр гуфта шудаанд:

На чун ин **шоирони** ёвагӯе
Қи даст аз обрӯи худ бишӯй.
Надида дида з-ишон шеъри дилбанд,
Қи бошад зевари ӯ ҳикмату панд.
Зи маънӣ чони ишғоро хабар нест,
Суханшон чуз барои симу зар нест.
Чӣ меҳоянд аз ин беҳуда гуфтаи?!
Чӣ меҷӯянд аз ин хармӯҳра суфтаи?!

Дар қасри баҳо додан ба шеърҳои шоири дарбор мавқеи халқии Носири Хисрав бешубҳа дуруст аст, вале аз рӯи таълимоти **Плеханов** (дар муқаддима ишорат шудааст) шеърҳои мадҳияи дарбор вазифаҳои давлатие ҳам дорад, ки Носири Хисрав онро ба назар намегирад. Вай на танҳо расли шеърҳои мадҳия, ҳатто шеърҳои ҳаҷвӣро ҳам аз мавқеи гуманизми норавшан инқор кардааст, ки мардумро аз аслиҳаи муборизаи руҳию маънавӣ маҳрум менамояд:

Ба **мадху ҳаҷви** кас маъшой лабро,
Маранҷи хотири маъниталабро.

Масъалаи дигаре, ки ба ақидаи эстетикӣ Носири Хисрав алоқаманд аст,— ҳазл ва чид аст. Вай дуруст гуфтааст, ки ҳазлро табиати инсон тақозо менамояд:

Табиат ҳазл чӯяд, лек чон чид,
Хуш ояд ҳар дуру ин ҳазлу он чид.

Дар ин гуфтаи Носир он ақидае ифода ёфтааст, ки «табиат» ҳисси моддӣ инсон аст, ки барои он ҳазл лозим аст, «чон»

олами маънавии ўст, ки барояш чид лозим аст. Ин тавр тақсимоат аз нуқтаи назари ҳозира дуруст нест, зеро «ҳазлу чид» олами маънавии инсон буда, ҷисму рӯҳи ӯ ҳар ду ро ҳам тақозо мекунад, ки тавре ки ҳудди шоир дар мисраи дуюми байти боло ин маъниро ифода карда, фикри мисраи аввалро инкор кардааст. Дар гуфтори худ «ҳазлу фаҳшу дурӯғ»-ро дар як ҷо мӯҳдани Носир ва онро маҳкум кардани у мавқеи устувор надорад. Вай дуруст гуфтааст, ки «фаҳшу ҳазъёну дурӯғ» эътибори касро дар назди мардум меравонад.

Нахезад душманӣ, илло зи ҳазъён,
 Ту ҳазъён бар забон асло магардон.
 Мақуни фаҳшу дурӯғу ҳазл пеша,
 Мазан бар пои худ зинҳор теша.
 Хар он касро, ки гуфтораш дурӯғ аст,
 Зи рӯи ақл чонаш бефурӯғ аст
 Дигар он кас, ки бошад фаҳш гуфтор,
 Наёбад назди мардум чоҳу мӯҳдор.
 Агар шохӣ, барад ҳазл обрӯят
 В-агар моҳӣ, кунад чун хокӣ кӯят.
 Сухан к-аз вай хирадро ифтиҳор аст,
 Чу, фаҳшу ҳазл гӯи, саҳт ор аст.
 Бимирад чон аз ин ҳазлаш ҳама рӯз,
 Зи чид гардад чу чон табъаш дилафрӯз.

вале ҳазлу ҳаҷвро дар қатори фаҳшу дурӯғу ҳазъён пузоштан ҷои нест, зеро ҳазлу ҳаҷв яке аз воситаҳои ифодаи олами маънавии инсон аст, ки бо ёрии он бо хислатҳои ношоистаи инсонӣ мубориза мебарад.

Хулосаҳо: 1. Носири Хисрав дар аввали ҷаъолияти худ мувофиқи ақидаи ҳукмронии он замон подшоҳпараст бошад ҳам баъдҳо ба мавқеи халқии зиддифеодали гузаштааст, вале барғалат дину мазҳаби исмсилирияро асоси назариявии он доништааст. Ӯ шоир ва мутафаккири бузург аст.

2. Ҷаҳонбинии назариявӣ ва ғоявӣ ӯ хеле мураккаб ва зиддиятнок аст. Ӯ дар ҷаҳонбинӣ идеалист, вале тақомулотӣ табириро аз аҷроми фалак то унсурҳои набототи ҳайвону инсон эътироф менамояд ва асоси ақидаву диниҳои ӯро рационализм ташкил менамояд.

3. Дар масъалаҳои ҷамъият бадбахтӣ ва касофатҳои ин тинмоиро, аз як тараф, аз нобаробарии иқтисодии ҷамъияти феодали эзоҳ диҳад, аз тарафи дигар, онро аз таъсири ҳаракати сеҳрангези сайёраҳо — фалак:

Кунад бо мо аз ин гардиш асарҳо,
 Расад бо мо аз ишон хайру шарҳо...
 Ҳар он-ч аз гардиши ин ҷарҳи ворун
 Расад бар мо, набояд буд маҳзун...

Ба коми мо набошад ҳеч қоре,
Ки соро нест ҳаргиз ихтиёре
Ҳамон бехтар, ки доим шод бошем,
Зи ҳар банду ғаме озод бошем.

ва тақдир хости худо маънидоқ қарда, инсонро ба ризо ва таслим тарғиб менамояд, ки он ба ғоидаи синфи ҳоким мебошад ва ҳолати рӯҳияи оммаҳои очизро аҳс кунонидааст.

Дило, ҳамвора таслими ризо бош,
Ба ҳар ҳоле, ки бошӣ, бо худо бош.

4. Дар масъалаҳои маъзабӣ, нафрат ба синфи ҳожим ва уламои динии мазҳаби суннат пайравии ақидаи Қисоии Марвазӣ мебошад.

5. Чаҳонбинии Носири Хисрав асоси зоҳидӣ-мистикӣ ва тарки дунёе дорад, вале ба мазҳаби исмонтия такъя менамояд:

Чи донӣ, чи ст дар кунчи харобот
Зи сӯзу дарди риндон дар муноҷот?
Далероне, ки бинобни роҳанд,
Сарои масканатро подшоҳанд.
Ниҳода номи худ ҳар як гадое,
Ду оламо зада як пушти пое...
Ту худ бо раҳравон хеши надорӣ,
Сару савдои дарवेशӣ надорӣ.

6. Пеш аз гузаштан ба мазҳаби исмоилия ва ақидаи зоҳидии тарки дунёе дар пайравии айёшон ва риндон будааст.

7. Дар эҷодиёти Носири Хисрав панду ҳикмати дар шакли тезисҳо ифода кардашуда ҷои асосиро ишғол менамояд. Азбаски панду ҳикмат дар шакли муҳожимаи илмӣ ифода ёфтааст, дар ин гуна асарҳои ӯ ифодаҳои образнок ҷои асосиро ишғол наменамояд. Дар асарҳои бадеӣ-лирикӣ ва фалсафии фикр, образҳои бадеӣ ва боигарии забони модарӣ, ки вай онро «дурри дарӣ» номидаасту бо он мефаҳрад, мавқеи ба назар намоён дорад ва услубан ба адабиёти асри X майл кардааст.

8. Ҳарчанд ки дар эҷодиёти Носири Хисрав насри илмӣ, фалсафи, мазҳаби, таърихӣ ва этнографӣ ҷои хурд надорад, вале назм мавқеи калон дорад.

9. Манзумаи «Мунозира бо худо» як наъвъ тезисҳо ва ҷамъбасти ақидавии вай бо солиқсони мазҳаби суннат, пайравони ақидани динии мушаббаҳа ва мучассама аст, аз ин рӯ, кӯшишҳои онро аз мерси адабии Носири Хисрав бсруи қардани шудани баъзе шарҳшиносон шивдати муборизаҳои ақидавии он замонро сӯст қардан аст.

10. Дар плани динӣ-мазҳабӣ баромад қардани Носири Хисрав намоёндаи дин (умуман, дини расмӣ махсусан) будани уро нишон наменидад, баръақс як шакли муборизаи син-

фӣ аст, ки ба худ пардаи динӣ дорад ва очро шароитҳои таърихӣ ва асрҳои миена муайян кардааст «Дар вақти чағғҳои динӣ номида мешудагӣ асри XVI низ гап, пеш аз ҳама, дар бораи талаботи хеле мусбати моддӣ синфӣ мерафт; дар асоси ин чанғҳо чи тавре кризисҳои соҷитари дохилӣ дар Англия ва Франция буд, низ муборизаи синфӣ мейстод. Гарчанде он вақт ин муборизаи синфӣ пардаи диҷро гирифта буд, гарчанде манфиатҳо ва эҳтиётот ва талаботи синфҳои алоҳида дар пардаи динӣ пинҳон мешуданд, аммо ин, қорро ҳаргиз диҷаргун намекунад ва ба ин шароити замсоро ба осонӣ сабаб нишон додан мумкин аст»*.

АДАБИЁТ

- 1 Х Мирзозода Носири Хисрав ж «Шарқи сурх», 1940, № 1
- 2 К Анни Носири Хисрави Қабодиенӣ Сарсухан ба Гулчине аз девони ашғор Сталинобод, 1957.
- 3 А. Е. Бертельс Насир и Хосрав и исмаилизм, М, 1959
- 4 Г. А. Ашуров Решение основного вопроса философии Насири Хисравом Известия АН Тадж ССР. Отделение общественных наук Душанбе, 1963, № 1(33)
5. Г. А. Ашуров Об отношении Носири Хисрава к Абубакру ар-Рози Дар ахбороти илми дар боло зикршуда, 1963, № 2 (34)
- 6 Х Додихудосев Очерки философии исмоилизма Изд «Дониш», Душанбе, 1976

АҚИДАИ РИНДӢ

Ақидаи риндӣ дар давраи инқишофи ҷамъияти феодалӣ ба вучуд омадааст. Он шароити иқтисодӣ ва иҷтимоие, ки дар давраи феодализм ва ҳукмронии ислом, мазҳабҳо, бидъат ва ҷараёнҳои гуногуни фалсафиро ҳамчун оппозицияи зиддиксломӣ ба вучуд оварда, ба давом ёфтани баъзе аҷъанаҳои динӣ ва фалсафии гузашта сабаб шудааст, ақидаи риндиро ҳам ба миён оварда буд. Замини асосии пайдоиши ақидаи риндӣ дар ҷамъиятест, ки дар он «ҳамаи табақаҳои расмии империя аз ҳисоби мақидани охирин шарбати бадани деҳқсон зиндагӣ мекарданд**.

Мо тасдиқи ин фикрро аз гуфтори файласуфона, шоирона ва публицисти риндҳо ва мистикҳо мефаҳмем, ки онҳо дар асарҳои аз исбаробарии иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоии ҷамъияти феодалӣ шиқоят кардаанд:

Ин ба сари ганҷ барсварда тахт
В-он ба яке кунҷ-дарун бсмазост.
Холиҷ бар бистари хаз асту баз,
Чаъфар дар орзуи буръест.

* К Маркс и Ф Энгельс Соч т х, с 128 (иқтибос аз сарсухани «Гулчине аз девони ашғори Носири Хисрав, сах 9)

** К. Маркс и Ф. Энгельс Соч 7 с 357

Чӣ тавре ки дар бобҳои боло дидем, оппозицияи зиддифеодалии асрҳои миёна дар шакли ташкилотҳои мистикӣ тасаввуф ва исмоилияву қарматия, ки дар айни замон ба дини ислом илҳод ё ки бидъат ба шумор мерафтанд, пайдо шудаанд ва тараққӣ кардаанд. Ин ҷараёнҳои илҳод ё ки бидъат дар ҷаҳонбинии фалсафӣ аз таълимоти Монӣ, назарияи ирфонии (гностицизми) Афлотун, ишироқиюн (навафлотуни) ва қисман буддой баҳравар мешуданд, ки асоси назария ва ғояҳои иҷтимоию зидди хилофат, ки низ дорони ниқоби динӣ буданд (ва он хислати қувваҳои муборизи асрҳои миёна ҳам буд), дар зерин байрақи умумӣ ин ҷараёнҳои ғоявӣ мерафтанд. Қувваҳои прогрессивӣ дар ҷаҳонбинии фалсафӣ ба муқобили доғмаҳои суннати дини ислом, илми фикҳ, ҳадис ва илми ҷилоҳии он ҷараёнҳои гуногуни фалсафӣ моддиюро пеш рондаанд ва бо ин роҳ низ мубориза мебуданд. Ин ҷараёнҳои фалсафӣ, чи тавре ки дар боби «афкори пешравии фалсафӣ дар мубориза ба муқобили ислом ва тасаввуф» дидем, аз сирҷашмаҳои фалсафии гузаштаи ватаи худ — ҷаҳонбинии фалсафии зарволияи материалистӣ ва атеистӣ, аз фалсафаи материалистона ва атеизми ҳинд локаята, фалсафаи Юнони қадим (аз фалсафаи материалистии Демокрит, Эпикур, Арасту ва дигарон) баҳраёб гардидаанд. Ба ҳамин тариқ, аз як тараф ислом бо доғмаҳои худ, аз тарафи дигар, илҳод ва бидъат, аз тарафи сеюм илмҳои дунёвӣ ва фалсафаи моддиюро ба ақидаи атеистии худ бо ҳам даст ба гирибон буданд. Динҳо, чи ислом ва чи илҳоду бидъату мистика ва тарқи дунёе, хор доштани одаму олам, тарғиби ҳаёти «он дунёе»-ро, вале фалсафаи моддиюро ба муқобили дин ҳаётдӯстӣ, тарқ кардани орзуи шириин ва ваҳми «он дунёе», ин дунёи нақдро ба насъи охирият надодан, аз ҳаёт лаззат бурданро тарғиб мекарданд. Ин хусусияти ғоявӣ гурӯҳҳои тарққипарварро файласуфи илми калом, Шаҳристонӣ (ваф. 1154) аз мавқеи душманона бошад ҳам, хеле хуб ва дуруст муайян кардааст: **«Пас, касе, ки худро инкор кунад..., бо чизҳои ҳисшаванда хӯй мегирад ва ба он такъя менамояд ва гӯмон мекунад, ки оғаме ҷуз он ҷӣ ӯ дар он аст — аз хӯрдани лазиз ва дидани нағз вучуд надорад ва ҷаҳоне ғайр аз ҷаҳони ҳисшаванда маҳсус нест. Ва инон табиюно ва даҳриунанд, ки ба маъқул ақида надоранд»**.*

Авҷ гирифтани қувваҳои зиддифеодалии дар асрҳои миёна ва вобаста бар он ба ҷӯшу хуруш даромадани илмҳои дунёвӣ ва фалсафаи моддиюро қувваҳои ирғичиюро ба ҳаракат даровард, мухталид намуд, ҷиҳатҳои ирғичиюни онҳоро зидтар кард. Қувваҳои ирғичиюни тасаввуф бо уламои ислом забон як карданд. Дар натиҷа, ба муқобили қувваҳои халқии тарққипарвар ҳуҷуми ҷиддие аз асри IX сар шуд ва он дар мӯддати

* Шаҳристонӣ Ал-милал ва ал-наҳл, Ледан, қисми 11, муқаддима Иқтибос аз маҷ «Дунёе», нашри соли 3, № 1, с 71

асрҳои зиёде давом ёфт. Он гоҳ қувваҳои тараққипарвар, ки қабл аз ин дар зери байрақи тасаввуф, илҳод ва бидъат буданд, аз гурӯҳҳои иртиқоне, ки бо онҳо иттифоқи муваққатӣ дошт, ҷудо шуда баромаданд. «Аз қарни II то ба VI ҳиҷри ирфон (яъне тасаввуф Х. М.) назқ меёбад ва сипас даврони камоли худро тай карда, сар дар нишеб мегузорад. Суфигарӣ аз сурати илҳоди мамнӯъ ва матруд дар меояд ва каму беш ба чараёни расмӣ ва қонунии аср бадал мешавад ва аносирӣ нурозӣ ва туғъёнӣ таҳти унвони дарвешӣ ва риндӣ ва қаландарӣ ва хароботигарӣ ҳисоботи худро аз суфиёни солус ҷудо мекунанд»*. Ба ҳамин тарик, ба муқобили феодализм ва мафкураи он ислом ва тасаввуф гурӯҳҳои нави оппозиционии дарвешӣ, қаландарӣ, риндӣ ва хароботигарӣ ё ки аз нав ташкил кардаани қувваҳо ба амал меояд, ки машхуртарини онҳо риндист. Байни тасаввуфи зоҳидӣ, обидӣ ва суфиёни рикор аз як тараф, дарвешону қаландарон ва махсусан риндон аз тарафи дигар, муносибати оштинопазири душманона ба миён омад:

Бандаи яқравону яқрангем,
Душмани зоҳидони қаллобем.

(Убайди Зоконӣ)

Дарвешӣ ва қаландарӣ бештар дар байни омӯҳони нодон паҳн шуд. Риндӣ равиёи зидди феодалии соҳаи мафкура буда, бештар табақаи зиёиёни ҷамъияти феодалиро дар бар гирифтааст ва адабиёт, ки ягона майдони нисбатан озод буд, ҷавлонгоҳи худ қарор додааст. Пас, дар давраи нави таърихӣ — ғалабаи иртиқои динӣ ақидаи риндӣ ягона оппозицияи зидди феодали буд, ки ҷи ақидаи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва маишӣ феодализм ва ҷи ҷаҳонбинии мистиқиро ба зери танқиди беамон гирифтааст. Шубҳае нест, ки дар ақидаи риндӣ боқимондаи таъсири ақидаи тасаввуфӣ мавҷуд буд, вале мавқеи қалон надошт. Дар ақидаи риндӣ ҷои асосиро ҳаётдӯстӣ ба муқобили тарқи дунъё, унсурҳои атеистӣ ба муқобили диндорӣ ва худҷӯй, тарғиби инсондӯстӣ, адолат, дустӣ ва рафоқат ишғол менамояд, ки он ба муқобили зулм, вақшоният, молу ҷоҳпарастӣ, хасосат, бераҳмӣ ва бемуруватӣ, ки дар ҷамъияти феодали ҳукмрон буд, равона шудааст. Аз ин нуқтаи назар, баъзе масъалаҳои ахлоқ, ки ба муқобили ахлоқи ашроф буд, пеш ронда шуд.

Ақнуни бояд бубинем, ки ақидаи риндӣ аз қадом сарчашмаҳои маънавӣ об хӯрдааст. Анъанаҳои ғоявии риндиҳо аз анъанаҳои пешини пешрави мамлақати худ ва кишварҳои ҳамсоя, ҷи гузаштаи ватани мо бо онҳо алоқаи маданӣ дошт, ҷустуҷӯ қардан лозим меояд.

* Ниг. Маҷаллаи «Дунё», нашри соли дуюм, № 2, с. 101 (иктибос аз китоби Доктор Ғанӣ Таърихи тасаввуф дар ислом).

Ақидаи риндӣ дар навбати аввал аз чор маънаи маънавии гузашта баҳраманд шудааст: Маънаи нахустин — ақидаи материалистӣ ва атеистии стихиявии зарвония аст, ки ҷараёни фалсафавии ватани мо буд. Бесабаб нест, ки образи оппозиционии муғон, ки ба дини расмии давлатии зардуштӣ мухолифат доштанд, дар адабиёти риндӣ ҳамчун образи мусбати маънавӣ дохил шудаанд ва инҳо (муғон ва пири муғон) образҳои мусбати анъанавии ин ақида буданд. Ривдон аз зарвония ғояи ҷабри табиӣ, инқори ба худ ҳоси худ, радди дин, инқори масди схираат, тарғиби ҳаётдӯстӣ, варзидани ишқи инсонӣ ва ғайраро мерос гирифтаанд: «**Бархе аз муаллифони эронӣ ҳадс заданд, муҳтамал аст, ки баъзе аз навариёти риндон ва хароботиёни даврони пас аз ислом бо бақоё аз андешаҳои меҳрпарастӣ марбут бошад**».* Риндӣ аз тасаввуфи ибтидоӣ озодфикрӣ, тавсифи ишқ, шубҳа ба дурустии таълимоти дин, танқиди зоҳирпарастӣ, ахлоқи солим, сабру қаноат, маломаткашӣ, покизагии ахлоқ танқиди охираату низсми дину давлат, тавсифи инсондӯстӣ ва раҳму шафқат, иродаи қавӣ ва ғайраро мерос гирифт. Дар ҷаҳонбинии баъзе аз риндон вучуд доштани ақидаи худҷӯии ирфонӣ (вахдати вучуд) низ таъсири тасаввуфи пешина аст. Риндӣ авоҷфиреби, солусу ғиё, бо сийфи ҳоким забон як қардан, дар гуфтору амал фарқ доштанд, хурофотпарастӣ, душманӣ бо ҷилму ақл, фасодкорӣ, тӯқмат ва ғайраро, ки хислати ботинии сӯфиёни даврҳои сонист, бо танқид ва сарзаниш ҷад менамояд.

Сарчашмаи дуюм — ақидаи моддиюний ва атеистии ҳинд **локаята** аст, ки одамсони тариққипарварии гузаштаи ватани мо аз қадим бо он шиносӣ ва алоқаи ғоявӣ доштанд. Сардори ин ҷараён Брихаспосии (асрҳои 8—7 п. м.) ба муқобили оини риёзат, тарқи дунё ва дарवेशии Ҳинд кешӣ айшу лаззат ва парастииши зиндагиро пеш ронда буд. Ақидаи риндӣ ва ҷараёни фалсафии ғайрӣ даҳрия бо мақтаби фалсафии «чорвожа»-и халқҳои эронӣ ва «чорвоқ»-и Ҳинд, ки шоҳае аз локаята буд, робитае дошт. Пайравони ақидаи чорвоқ ба чорунсур: обу оташу хоку бод эътиқодманд буданд. Онҳо аз мавқеи материализми стихиявӣ ба муқобили таълимоти дин мебароманд. Онҳо ҷаннатро инкор карда, меғуфтанд, ки инсонҳо бояд аз нэ-матҳои моддӣ ҳаёт баҳравар шаванд ва барои ҳаёти нобудаи «ондунёи» худро қурбон накунанд. Пайравони ин ақида ғояи дарवेशии тарқи дунёро, ки роҳи аз азобҳои моддӣ ва маънавии ҷамъият халос шудан медонистанд, қабул намекарданд, зеро ин тавр аз ҳаёт гузаштаи инсонро аз лаззати ҳаёт маҳрум мекард мақсади ҳаёт бошад, дар лаззат аст, — меғуфтанд. Таълимоти локаята, ки одамро ба зиндагонии фаволна даъват мекард, ба нуқтаи назари динӣ муқобил гузошта шуда буд. Мутофиқи таълимоти чорвоқ ва локаята ба даст даро-

вардани лаззат талаби ҳаёт аст. Лаззат (қомо) ва сарват (сртҳо) мақсади аслии зиндагӣ ва қору бору кӯшиш аст. Нек чист? Он чӣ сабаби лаззат аст. Бад чист? Он чи боиси аламу азоб гардад,— меғуфтанд. Сарват барои ҳама даркор аст, ки ба воситаи он лаззат гирад. Биҳишту ҷаҳалнам афсона аст. Дар таълимоти китоби «Комосутро»-и чорвоқ чунин фикре ҳаст: Барои лаззати наъсия биҳишт лаззати нақди ин дунёро аз даст додан мумкин нест. Бо ин мақсад дар фасли дуюми китоби «Комосутро» чунин мақол оварда шудааст: «Кабуларӣ имрӯз аз тоҷуси фардо беҳтар аст. «Садафи воқеӣ аз сиккаи заррин, вале носира бартар аст». Нодон касе, ки нақдинаи худро ба касе амонат диҳад»*.

Адаби Ҷаҳонии эронӣ Содик Ҳидоят дар муқаддимаи «Таронаҳои Хуӣём» нуқтаи назари чорвоқро аз китоби «Гулистони мазохиб нақл карда гуфтааст: «Ақидаи чорвоқ он аст, ки ишон гуянд: «Чун сонё падидор нест ва идроки башарӣ бадон муҳит наёрад шуд, моро чаро банди мазмун ва мавҳум, бал маъдум бояд кард ва баҳри навиди ҷаннат ва роҳати он аз касрати ҳирси аблаҳона даст аз неъматҳо ва роҳатҳо боз дошт? Ақл нақдро ба наъсия надихад. Он чӣ зоҳир нест, бовар карданро нашоёд. Таркиби ҷасад аз маволиди аносирӣ арбаа аст. Муқтаси табиаг якчанд бо ҳам таълифпазир шуданд... Чун таркиб муталассиш шавад, маоди аносир ҷуз унсур наёрад буд. Баъд аз таҳриби қохи таҷ уруче ба барини вақтани нозу наим ва ё нузул ба нору қаҳим нахоҳад буд»**.

Манбаъ сеюме, ки ақидаи риҷди бояд аз он баҳра бурда бошад оини айшпарастии Миср аст. Осиеъ Миёна ва, Эрон бо ин мамлақати қадимаи гаҳвораи маданияти ҷаҳон алоқаи дариға дошт. Дар яке аз порчаҳои қадимии папируси Миср, ки онро дар форсӣ-тоҷикӣ «нағмаи барбатнавоз» тарҷума кардан мумкин аст, фикрҳои зиддиҷинсии айшпарварӣ акс ёфтааст. Шеърҳои аксунандаи ин нағма дар замонҳои қадим машҳур будааст, онҳоро дар базмҳо мехондаанд ва ба деворҳои қабр мекардаанд. Матни «Нағмаи барбатнавоз» чунин аст: пайкарҳо небуд мешаванду ҷасадҳои дигар ҷои онҳоро мегиранд. Аз замонҳои мо то ин ҷониб (қору ҳол) чунин будааст. Фиръавихое, ки пеш аз мо зистаанд, инанк дар эҳтиромии худ хуфтаанд ва онҳое, ки қабрҳоро сохтаанд, низ дигар нестанд. Оё чӣ шудаанд? Ман суҳанони Эм Ҳутаб ва Кордадафро шундаам. Суҳанони ин мардон дар даҳони ҳама ҳаст, вале қабрҳои онҳо чӣ шуд? Деворҳояш фуру рехта ва асаре аз он ба ҷой нест. Гуё ки худ набудааст. Касе аз он ҷаҳон наёмадааст, то ки бигӯяд, ки рӯзгузаронимаш чӣ гуна будааст, то ин ки ба дилҳои мо таскине бахшад. Пеш аз он ки ту низ ба он ҷое рӯй оӣ, ки онҳо рафтаанд, шод бош, то ки дилро водор

кунӣ, ки фаромӯш кунад, ки рӯзе туро ҳам дар гӯр хоҳанд ниҳод. То зиндаи аз дунболи хоҳиши дил бирав, бо мараммаке сару кор соз, ҷомаи нозук бар тан кун, худро бо равғанҳои муаттари худоён зимод намо, лаззатҳои худро зиёд соз ва мағзор, ки дилат пажмурда шавад. Дар ин ҷаҳон пайрави дили худ бош. То рӯзи гирияндагӣ наояд, ғамгин машав. Диле, ки оромӣ ёфт, ноларо нахоҳад шунид. Гирияндагӣ туро аз торикии дунёи тағи замин (яъне гӯр Х. М.) халос нахоҳад кард. Рӯзхоро бо шодӣ гузарон ва барои ҳар кор дилро андӯхгин макун. Ҳар кас боигарии худро ба гӯр нахоҳад бурд. Қасе ки рафтааст, боз гаштани нест.*

Манбаи чоруме, ки риндӣ аз он метавснист баҳраёб бошад, ҳедонисми Ютони қадим ва таълимоти Эпикур аст. Ҳедонисм дар Ютисни қадим аз мактаби фалсафии серноикҳо сар шудааст. Сабаби усули пайдоиши ин ҷараён аз он иборат аст, ки ҳисро асоси маърифати инсонӣ мешумориданд. Бо ифодаи В. И. Ленин ҳис ба дараҷаи назарияи маърифат бо назарияи ахлоқатика омехта шуд.** Онҳо меғуфтанд, ки «агар манбаи илм ҳис бошад, пас ором кардани ҳиссиёт ва оро бо лаззат таъмин кардан асоси беҳтарин ва муҳимтарини ахлоқ аст». Аристип (435 п. м.), ки дар маъхазҳои шарқӣ Аристифс меномиданд ва Теодори машҳури кофир (атеист), ки асри IV п. м. гузаштааст, асосгузор ва сардори мактаби фалсафии ҳедонисм будаанд. Теодоро барои бо худо муҳолифат карданиаш аз ибодатхона (Отан) рондаанд. «Адана» монанди «қомо»-и ҳиндӣ ба маънои лаззат» ё ки «айш» аст. Агар алоқаҳои маданияи Шарқи Миёна ва атрофи баҳри Миёназаминро ба назар гирем, байни ҳамдигар алокаи ғоявӣ доштани ин ҷараёнҳо мумкин аст. Пайдоиши ин ё он ақида дар ягон кишвари на ҳамеша аз таъсир, бештар аз ягонагии заминани ҳаётини он мамлакатҳост. Ҳар се ҷараёни ғоявӣ ҳам бар зидди ақидаҳои мазҳабӣ-динӣ равона карда шудаанд. Онҳо ба дунёи пурхавфу ҳароси қиёмату дӯзах дунёи моддӣ бо роҳату айшро муқобил гузаштаанд. Шiori ин ҷараёнҳо: «дунёи нақд аз он мо ва дунёи насъя аз он зоҳидон» буд. Азиз доштани тани инсонӣ ба ақидаҳои зоҳидӣ-мистиқии оро хоёр доштани сӯғиён ва рӯҳонӣи зид гузашта шудааст.

Ҳамин тавр, ҳамаи манбаъҳои номбаршуда ва ҷараёни риндӣи адабиётӣ форсу тоҷик қувваи оппозиционии асрҳои гузашта бар зидди онҳо ва тарки дунёи мистиқӣ будааст.

Дар ин ғайрҳо бисёр мазмунҳои ҳастанд, ки мо онҳоро дар шеърҳои Рӯдакӣ, Хайём, Убайди Зоконӣ, Ҳофиз ва дигарон мебинем. Дар гуфтаҳои онҳо эътирози ғазаболудӣ риндон, ғайрҳои ба муқобили дину мазҳаб баён кардашудае ҳастанд, ки зоҳидонро сарзаниш мекарданд. Ин гуфтаҳо зимнан барои

тасаллои хотири нозуки зиҷракон ва донишмандони ҷаҳон буд, то ки азоби замони шум ва хатарноки худро фаромӯш кунанд, ки дигар онҳоро азоб надиҳад. Барои ин бояд худро ба айшу раҳат зананд, то ки азобхоро фаромӯш намоянд. Фикрҳои айшпарастии инҷаҳонӣ, ҳар чанд ки ба муқобили тарки дунё ва тарси азоби қабру қиёмат роли бузург бозидаанд, вале барои камбағалон аҳамияти амалӣ надоштанд, зеро танҳо одамони сарватманд (агар онҳо мумкин набошанд) аз пайравии ин ақида метавонистанд баҳраманд шаванд. Барои ғуломон ва меҳнаткашони дунёи қадим, ки қути рӯзмарраи худро ба зӯр меёфтанд, қимате надошт, баръакс, ба онҳо ҳамоно тарғиботи динӣ ва мистикӣ мефорид, зеро аз индодӣ аз таълимоти мистикӣ тасалло меёфтанд.

Аз ин ҷост, ки меҳнаткашони ҷамъиятҳои гузашта хотири ранҷида ва азобкашидаи худро на бо оини айшу лаззат, балки бо кешӣ риёзат, тарки дунё, таслим ва қаноат ором мекарданд ва классикҳои марксизм-ленинизм риёзат ва тарки дунёро асосати ба сарватмандон ва рад кардани молу мулки дороён медонанд, ки он нуктаи назар хоси ақидаи мистикист. Кешӣ лаззату айш ва беҳабарӣ аз мастӣ воситаи гурези аҳли меҳнати ақлӣ, аз ҳаёти носозгор буд. Ин равиш дар айни замон огоҳии оммаҳое буд, ки қуввати бо он авзои бад мубориза карданро ҳам надоштанд, вале ба он ҳол таслим ҳам намешуданд ва ба бори вазнинаш сабру таҳаммул ҳам намекарданд. Аз кори ҷаҳон бисёр огоҳ будан ҳам боиси дарди сари зиёде мешуд. Ин маъниро Шаҳиди Балхӣ дар қитъаи бо мисраи «Агар ғамро чу оташ дуд будӣ» саршавандаи худ келе хуб баён кардааст. Ба ҳамин тариқ, хирадмандоне, ки аз азоби дунё ғами зиёде доштанд, агар сарватманд бошанд, худро ба лаззат мезадайд ва он ғамро бо айш мекуштанд, ё хуҷра ба панӯхи он мегирифтанд:

Он рӯз, ки нест худ шароби покам,
Заҳре бувад ар даҳр диҳад таръёкам.
Заҳр аст ғами ҷаҳону таръёкаш май,
Таръёк хурам зи заҳр набвад бокам.

Аз ин мулоҳизаҳо маълум мешавад, ки ин ду шакли мубориза лаззатгирӣ (ҳедонизм) ва риёзат ду шакли муборизаи иҷтимоии ду табақаи ҷамъият будааст. Азбаски ин ду шакли мубориза дар ҳамаи мамлакатҳо заминаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дошт, дар ҳама ҷо рӯй мебуд. Ҳамин хулосаро ҳам бояд гуем, ки аз кешӣ риёзату тарки дунё дида оини айшу лаззат тараккиларезар буд, зеро чунон ки дар амалиёти пайравони Монӣ, суфихо ва исмоилиҳо дидем, ақидаи риёзат ва тарки дунё одамларо ба таслим, ризо, нотавонӣ, заъфи характер ва маъюсию ноумедӣ мебурд, вале кешӣ айш мардумро ба зиндадилӣ, ҳаётдӯстӣ, шод будан, инқори таълимоти дину мис-

тика ва ғайра меомӯхт, ки чиҳати пешрав дошт. Пас, ин чараёнҳои айшпарастии қадим ҳеҷ гоҳ бо айшпарастии буржуазӣ (экзистенциализм) муқоисашаванда нест. Назарияи айшпарастии гузаштагонро бе тафсилоти таърихӣ тарғиб намудани капитализми ҷаҳонӣ вайрон кардани анъанаҳои мусбати гузаштагон аст.

Азбаски ислом мафкураи расмӣ ва ҳокими ҳилофат ва давлатҳои исломӣ буд, худ аз худ маълум аст, ки риндӣ ҳамчун чараёни оппозиционӣ ба муқобили феодализм равона шудааст. Дар ин бора классикҳои марксизм ишораи махсус кардаанд. Дар ақидаи риндӣ мавҷуд будани унсурҳои ҷаҳонбинии худҷӯй ва идеалистӣ ҳолати табиист, зеро «**ҳукмронии мафкураи ислом дар ҳаёти рӯхию маънавии ҷамъият чунон пурқувват буд, ки ба муқобили он баромадан одатан шакли динӣ дошт. Дар ин гуна шароит мутафаккирони халқҳои форсу тоҷик, ки ба муқобили иртиқои динӣ мебаромаданд, дар бисёр ҳолатҳо, ҳар чанд ки то ба дараҷаи ғояҳои материалистӣ расидаанд, вале ҳанӯз асосҳои ҷаҳонбинии диниро ошкоро танқид карда натавониста буданд**»*.

Аз он сабаб ки қувваҳои бо ислому тасаввуф муборизабаранда иттифоқ доштанд ва ақидаи риндӣ мафкураи умумии онҳо буд, дар зери ин байроқи умумӣ ақидаҳои гуногуни аз ҳам фарқкунанда ҷамъ омада буданд. Аз ин ҷост, ки риндӣ дар дохили ҷаҳонбинии худ чараёни ягона нест, вай аз ақидаҳои дигар қариб ҳар нуқтаи назареро, ки исломи расмӣ — мафкураи синфи ҳоким ва тасаввуфи зоҳидӣ-тарқи дунёро танқид, ибқор ва рад карда бошад, ба худ қабул кардааст. Бинобар ин, дар он мумкин аст, ки унсурҳои материалистии зарвония (образи муғон), таълимоти эпикуристӣ, ҳаётдӯстӣ, ки талабҳои даҳриён аст, майли дар шаклҳои ифодаи ваҳдати вучуд фикр баён намудан, аз зиддиятҳои таълимоти динӣ истифода намуда, динро инқор кардан, аз принципҳои ваҳдати вучуди тасаввуфӣ фонда бурда, танҳо худоро эътироф карда, вале дину шариати исломро рад намудан ва ғайра мавҷуд бошанд. Дар ақидаи риндӣ хусусиятҳои бидъат (ересь)-ро низ ёфтан мумкин аст.

Чараёни риндӣ дар адабиёти форсу тоҷик асосан аз Рӯдакӣ оғоз, дар Хайём инкишоф ёфта, дар Ҳофиз ва Убайди Зоконӣ ба пояи баланди худ расидааст, ки баъд аз он аксарият ба онҳо пайравӣ карда, онро ҳамчун анъанаи мусбат давом додаанд.

Чараёни риндӣ дар адабиёти илмӣ то ҳол бояду шояд мавзӯи баҳс қарор наёфта бошад ҳам, ки будани «ринд» дар адабиёти бадеӣ борҳо аз ягон чиҳат мавриди муҳокима гардидааст. Қалимаи «ринд» дар адабиёти бадеӣ воҷеҳурад ва маъ-

лум мешавад, ки дар муддати асрҳои зиёде диққати аҳли адаб-ро ба худ ҷалб кардааст:

Май шоҳу ҳакиму ринд бояд, ки хӯрад... (Ибни Сино). Ин калима дар шеърҳои Хайём, Убайди Зоконӣ, Ҳофиз ва ғайра хеле зиёд қор фармуда шудааст. Агар саҳв накунам, аввалин маълумоти нисбатан батафсил, вале субъективонаро Саъдӣ Шерозӣ, ки дар мавқеи дарвешӣ истодааст, дар «Гулистон» дар муқоиса бо дарвеш додааст: **«Тариқи дарвешон зикр аст ва шукр ва хидмат ва тоат ва исор ва қаноат ва тавҳид ва таваккул ва таслим ва таҳаммул. Ҳар кӣ бад-ин сифатҳо мавсуф аст, ба ҳақиқат дарвеш аст, ки дар қабост, аммо ҳарзагӯи бенамоз ва ҳавопарастӣ ҳавасбоз, ки рӯзҳо ба шаб орад дар банди шахват ва шабҳо ба рӯз кунад дар ҳоби ғафлат, бихӯрад, ҳар чӣ дар миён ояд ва бигӯяд ҳар чӣ бар забон ояд ринд аст, агарчи дар абост».**

Чи тавре ки мебинем, Саъдӣ бо вучуди мисли риндҳо ҳалқ-парвар, инсондӯст ва озодиҳоқ будан, шояд аз сабаби дигар будани ҷаҳонбинии фалсафӣ ва равияи ғоявиаш риндонро **«ҳарзагӯи бенамоз», «ҳавопарастӣ ҳавасбоз», «дар банди шахват», «дар ҳоби ғафлат»**, бо иборати дигар, фосиқ ва зиндик номидааст, ки ин айбҳо дини ислом ва тасаввуф ба онҳо меод. Аз муносибати мусбати Саъдӣ ба дарвешон маълум мешавад, ки вай дар мавқеи суфиёни дарвеш меистад. Аз гуфтаҳои Саъдӣ ва шоирони дигар пай бурдан мумкин аст, ки дарвешону риндон аз ҷиҳати ғоявӣ аз ҳам фарқи ҷиддӣ доштаанд.

Зиддияти ақидавӣ ва тариқати дарвешону риндон ва ба ҳамдигар бо нафрату адоват нигоҳ кардани онҳо аз порчаи Саъдӣ, Убайд ва дигарон маълум мегардад. Дар порчаи Саъдӣ риндон, дар назми риндӣ дар навбати аввал зоҳидону суфиён дар образи манфӣ тасвир ёфтаанд:

То чанд маломат кунӣ, эй зоҳиди хом?
Мо ринди ҳароботию масъум мудом.
Ту дар ғами тасбеҳу риву талбис,
Мо бо маю маъшуқа мудомем ба ком.

Агар дар порчаи Саъдӣ дарвешон ҳамчун одамони нек ба риндони «фосиқ» зид гузошта шуда бошанд, дар ин рубоии Хайём баръакс, риндон ҳамчун одамони дорони ҳислатҳои пок ба «зоҳидони хом», ки ахлоқи онҳо аз «риву талбис» иборат аст, зид гузошта шудаанд. Хайём аз «хароботию масъум» будани риндон, ки гурӯҳи оппозиционии зиддифеодалӣ ва зиддизоҳидии асрҳои миёна мебошанд, мунқир нест. Вай танҳо образҳои манфӣю мусбати онҳо, балки равию тарзи ҳаёту ахлоқи зоҳидон ва риндон (ҳаётдӯстӣ)-ро низ зид мегузорад.

Оҳ аз ин суфиёни азраклуш,
Ки надоранд ақлу донишу хуш.

Рақсро ҳамчу най камар баста,
Лутро ҳамчу сурфа ҳалқа ба гӯш.
Аз паи сайд дар паси зону
Мутаррасид чу гурбаи хомӯш.
Шукри онро, ки нестӣ суфӣ,
Айш мерону бода мекун нӯш.

Аз ин порчаи шеърӣ ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки образи риндон ба таври қатъӣ ба образи суфиён — зоҳидон ва дарвешон зид гузошта шудааст:

Мо шайху зоҳид камтар шиносем,
Ё чоми бода ё қисса кӯтоҳ.
Аз қавли зоҳид кардем тавба
В-аз феъли обид астағфируллоҳ.

(Ҳофиз)

Дар ин байт образи мусбати нисбии касоне ба вучуд оварда шудааст, ки ба гуфтаҳои рӯҳониён — шайхҳо ва суфиён (хирқапушон) мункиранд, таълимоти онҳоро эътироф наменамоянд, балки аз шунидан ва амал кардан ба қавли зоҳидон тавба кардаанд ва ба таври қатъӣ ба қавлу эътиқоду ахлоқи онҳо ҳаётдӯстиро, ки рамзи он «маю ишк, рақсу суруду шавқ» аст, зид гузоштаанд.

Образи шахси риндро Хайём боз ҳам инкишоф дода, онро ҳамчун шахсе тасвир кардааст, ки ба ҳамаи қорӣ дунъеву охират эътиборе намединад, намеписандад. Азбаски дар шароити ҳукмронии дини ислом ин тавр шахс бояд ба ҷазое дучор шавад, «Шоир истеъзоомезсна, вале бо ифтихор ба воситаи саволи риторикӣ маҳз ҳамин тавр шахс будани риндонро қайд менамояд, ки онҳо дунъёи феодалиро бо ҳамач «хубихову бадихояш» пушти па задаанд. Ин ҷо образи хеле индивидуалие тасвир ёфтааст, ки ба олами ҳиссиёти ботинии худ бисёр чуқур фуру рафта, вале худро аз олами онрӯза боло дидааст ва ба ҳаёти моддию маънавии олами ислом беътиноёна рафтор карда, бо гурур бар болои «хинги замин» нишаста, ба он нописандона назар меандозад:

Ринде дидам нишаста бар хинги замин,
На куфр, на ислом, на дунъё, на дин,
На ҳақ, на ҳақиқат, на шарнат, на яқин
Андар ду ҷаҳон киро бувад захраи ин?

Риндон, ки қаландар ва ориф ҳам номида мешаванд, бо баҳонаи он ки дар тариқати худ аз таклифҳои дину шариати исломӣ боло меистанд, исломро инкор менамоянд ва худро аз

исломийён боло мегузоранд: «қаландар орифест, ки кораш боло гирифта, аз қайди тақолифи шаръӣ рафта бошад»*.

Пас, ба дунъёи феодалӣ ва дину шарриату қонунҳои он ва мартабаву мансабҳои мусулмонӣ нописандона нигоҳ кардан ва онро пушти по задан яке аз хислатҳои барҷастаи риндон мебошад, зеро онҳо бо ин роҳ онро рад кардаанд.

Саной дар қасидаи «Чидоли Бӯҳанифа бо марди даҳрӣ» образи хеле барҷастаи шахси риндро, ки дар ҷаҳонбинии ӯ ақидаи материалистӣ ва атеистӣ ифода ёфтааст, эҷод кардааст. Ӯ ин тасвириро на бо мақсади эҷод намудани образи мусбати ринд-даҳрӣ, балки ӯро дар назари хонандаи ҷоҳил ва мутаассиб, сиёҳ ва гунаҳкор нишон додан тасвир кардааст, то ки пайравони мазҳаби Бӯҳанифаро ба вай муқобил гузорад. Дар амал бар хилофи хоҳиши ӯ, ба ҷои ин ки образи даҳрӣ хираву сиёҳ, вале образи Бӯҳанифа равшан шавад, образи даҳрӣ барҷаста шуда баромадааст. Аз рӯи тасвири Саной даҳрии (ринди) «палиду нобакору шӯх» ба пеши халифа омада, изҳори ақида менамояд:

Ин чи банд аст аз шарриат бар танат, гуфт, эй амир?

Ёфта-стӣ подшоҳӣ, хуш хӯру беғам гузор.

Рузаву ақди никоҳу дур будан аз мӯрод

Ҳаҷчу ғазву амраву ин амрҳои бешумор...

Гуфт: расми шаръу суннат ҷумла тазвиру риёст,

Сар ба сар гетӣ қадим асту надорад кирдугор...

Ҳаст олам чун ҷароғоҳеву мо чун манзили,

Чун бирафт ин манзилӣ, тирад дигар кас марғзор.

Ку мунаҷҷим, ку масоҳиб, гӯйе маълум кун?

Ибтидо пайдо куну мар-интиҳоро хуччат ар...

Он ки гуфт аз роҳи одам панҷу панҷсад беш нест,

Насри воқеъ дар ҳамал чун кардаанд он ҷо нигор.

Ин ҳама зарку фусуҳ асту дуруғу шаъбада,

Ҳилату найранг донд ин суҳанро хушёр!

Дар ақидаи ин шахси даҳрӣ ё ки ринд дунъё қадим аст, офаридгор (худо) надорад, моро касе намеофарад, яъне аз рӯи қонунҳои табиат бе ихтиёри худ меоем, дар дунъё афроди инсон муваққатӣ (манзилӣ) мебошанд, дунъё аз ҳаюло, унсурҳо ва табъҳо ва қонунҳои онҳо иборат аст, вай ибтидо ва охир надорад. Дар ин дунъё бояд хуш, хуррам ва шоду хурсанд зиндагӣ кунем. Он чӣ мегуянд, ки ба пайдоиши одам 5500 сол шудааст, афсонаву дурӯғ мебошад. Он ҳама амру фармону дабдабаву давлатдорин халифа ҳеҷ аст ва маъние надорад.

Инсондӯстӣ хислати аз ҳама барҷастаи риндон аст ва онҳо ин хислатро бо ноинсофӣ, беадолатӣ, бераҳму шафқатӣ ва бемурувватӣ, ки дар пайравони ислом буд, зид мегузоранд ва

мусулмониро аз дараҷаи инсонӣ паст мениҳанд. Ин маънӣ дар байти машҳури «бе муаллиф» хеле равшан ифода ёфтааст:

Ҳазор сол бувад аз ту мусулмонӣ,
Ҳазор соли дигар то ба ҳадди инсонӣ.

Ҳадди инсониро, ки дараҷаи олии мартабаи шахс аст, ҳода ва мартабаи риндон шуморидаанд ва худо муборизони хушбахтӣ ва осоиштагии инсонҳои нек медонанд. Шiori онҳо дунёи феодалиро барҳам задан ва аз нав сохтани дунёест, то ки инсон дар он осон ва озодона зиста тавонад:

..в-аз нав фалаке дигар чунон сохтаме,
Қ-озода ба коми худ расидӣ осон.

(Хайём)

Ин чиҳати хуби хислат ва ғояи риндонро қайд карда истода, бояд таъкид намоем, ки инсондустии риндон чиҳатҳои нуқсон-заъфи миқоз — ба азову шиканҷаву маломату тӯҳмату озори дигарон (золимон ва бадтинатон) розӣ будан, сабр кардан ва ба касе озор нарасониданро ҳам дорад, ки аз хислатҳои заъфмиқозии тасаввуфӣ ба тарикӣ мерос гузаштааст.

Чунин ақида инъикоси заъфи ҳолати рӯҳияи меҳнаткашон асрҳои миёна ва аз муборизаҳои озодихоӣ дур будани риндон буда, ба зарари меҳнаткашон ва фондаи золимон хизмат мекунад. Бо вучуди ин, чунин ҳолат азбаски аз хислатҳои инсондустӣ сар задааст, аз хислатҳои одамбадбинӣ ва бераҳму шафқати намояндагони синфи ҳоким беҳтар аст.

Хислати шиистае, ки ба риндон нисбат медиҳанд, — ошикист. Олами ишқро интиҳоб кардани риндон аз беҳадду канор будани азову азиятҳои чамъияти феодалӣ ва дар он дида натавонистани идеяҳои озодихоӣ худ буда, роҳи халосиро дар ишқи беозор, беғараз ва роҳатбахш ёфтаанд ва хислатҳои наҷибонаи ишқу ошиқро сарондаанд. Ринд ошиқи аз ҳама бовафоест. Дин ва ҷаҳолатпарастони ислом ошиқони риндро ҳамчун фосиқон маънидод мекунанд, ки тӯҳмати маҳз аст. Риндон хислати ошиқро дараҷаи баланди инсонӣ мешуморад ва худро пайрави комили ин роҳ медонанд. Ишқу ёр варзидани риндон дорои маънии иҷтимоӣ ва эътироз ба синфи ҳоким буда, онро ба бўсидани дастӣ зоҳидону ҳокимон, ки маънии фурутанӣ, хушомадгӯӣ ва худхоркунӣ дорад, зид гузаштаанд.

Хислати дигаре, ки риндон ба худашон нисбат медиҳанд, майпарастист. Ин хислат дар замони мо ҳам маънан ва ҳам амалан хислати манфист. Ин масъала дар хислати мусбати риндон ҳам маънии нисбӣ дорад, зеро майпарастӣ қабули ақли солим нест, аммо майпарастии онҳо на аз айёши ва кайфу-сафопарастӣ (чунонки дин маънидод мекунад) балки аз ға-

ми беинтиҳои замони феодалист. Аз ин рӯ, худро ба май ме-
заданд, ки гуё торочгари «ғами бекарони замон» буд:

Ғами замона, ки ҳечаш карон намебинам,
Давош чуз маи чун арғавон намебинам.

(Ҳофиз)

Вақте ки ба гуфтаҳои шоирони ринд назар меандозем, ме-
бинем ки риндон одамони норозӣ аз ҳаёти феодали ва ноба-
робариҳои он мебошанд, душманони масҷиду мадрасаву хо-
нақоҳ, ба ақидаҳои динӣ шак оваранда, одамони дур аз ҳар
гуна хислатҳои нопоканд. Аммо ислом ва тасаввуф риндонро
барои «майпарастӣ» ба зиндикӣ ва фосиқӣ айбдор карда, аз
рӯи душмани онҳоро одамони дӯзахӣ ва сазовори лаънати
худо медонад:

Рӯзи май хӯрдан ба дӯзах рафтӣ зи базм,
Сад ҳазсрон «офарин», ба рӯзи май хӯрдан-т бод.
То ту рафтӣ, оламе аз рафтани ту зинда шуд,
Гарчи аҳли неъматӣ, раҳмат барин мурдан-т бод.

(Саной)

Хислати дигари хуби нисбие, ки ба риндон нисбат меди-
ҳанд, ахлоқи нек аст. Аз навиштаҷоти намоёндагони дин ва
тасаввуф, чунон ки дар боло дидем, риндон дар ахлоқ ва хул-
қу атвор «Ҳавопарастии ҳавасбоз» номида шудаанд. Дар гуф-
тор «бигӯянд ҳар чӣ бар забон ояд» — гуфтаанд, ки айни ха-
тост, зеро шахсони солеҳанд:

Мо нагӯем баду майл ба ноҳақ накунем,
Чомаи кас сияҳу далки худ азрак накунем.
Рақами муғлата бар донишу дафтар накашем,
Сирри ҳақ бо варақи шаъбада мулҳақ накунем.
Айби дарвешу тавонгар ба каму беш бад аст,
Кори бад, маслиҳат он аст, ки мутлақ накунем.
Хуш биронем ҷаҳон дар назари роҳравон,
Фикри аспӣ сияҳу зини муғаррақ накунем...
Гар баде гуфт ҳасудеву рафиқе ранҷид,
Гӯ: ту хуш бош, ки мо гӯш ба аҳмақ накунем.
Ҳофиз, ар хасм хато гуфт, нагирем бар ӯ
В-ар ба ҳақ гуфт, чадал бо сухани ҳақ накунем.

(Ҳофиз)

Ҳофиз ҳамчун шоири ринд он сифатҳои манфиеро (майл ба
ноҳақ ва мардумро бадному сияҳ кардан, ба ҷои дониш фикр-
ҳои ғалатро ҷорӣ намудан, сирри ҳақиқатро бо найранг омех-
тан, тавонгаронро тавсифу камбағалонро ба бечорагӣ таъна
задан, бо ҳашамат ва бойгарии худ ноз кардан, ба дигарон
ҳасад бурдан, ба қавли аҳмақон гӯш кардан, аз сухани ҳақ

ранчидан, ва ғайра) қайд намудааст, ки онҳо ахлоки ношоис таи синфи ҳоким буда, риндон аз он хулқу атвор бо нафрат рӯй мегардонданд ва онро маҳкум менамуданд.

Ҳамин тавр, риндон худашонро одамони нек маънидод карда, ба таври қатъӣ ба шайхҳо, пирону муршидонӣ ҷоҳилу хуш-ки беилм, риёкор ва дуруяву тухматчи муқобил гузоштаанд. Риндони покбозу покдоман аз руи гуфтаи онҳо одамони рост-гӯй, поквичдон хоксор буда, ҷун ҳарисони молу чиз бандан зару зевар нестанд: **Аз ин рӯ, образи онҳо мусбат аст.**

Ҷуқи қаландаронем дар мо риё набошад,
Тазвиру зарқу солус оини мо набошад.
Пар номи мо надонанд, бигзор то надонанд
В-ар ҳечамон набошад, бигзор то набошад.
Шуридагони моро дар банди зар набинӣ,
Девонатони моро боғу саро набошад...

(Убайди Зоконӣ)

Дар ақидаи риндон ба амалҳои динию давлатӣ вобаста будан, соҳиби неъматҳои фаровон гаштан, дар дарбори бо ҳашамат ва дабдабаву ғурур будан инсонро дар маҳкумии рӯҳӣ нигоҳ медорад, аз ин ҷост, ки онҳо ҳамчун шахсони озодиҳо аз маҳрумиҳои моддии худ бо пичинг ва маънои киноявиаш мамнунанд, зеро аз хислатҳои ношоистае, ки дорой ва мансабдорӣ меорад, озодаанд. Озодӣ ва соҳибхитиёрӣ, ки орзуи онҳост, «ба даст омада» аст. Аз ин сабаб аст, ки шоир дар соҳибхитиёрӣ риндонро ба султонҳо (подшоҳон), ки аз ҳама чиз бениёзанд, ташбеҳ менамояд:

Султони вақти хешем, гарчи зи рӯи зоҳир
Лашкарқашони моро табула алам набошад.
Дар дасту қисаи мо динор кас набинад,
Бар сиккаи дили мо нақши дирам набошад.
Ҷон дар мурод ёбӣ, дар ҳалқае, ки моем
Риндони беназро нилу бақам набошад.

(Убайди Зоконӣ)

Ба ҳамин тарик, образи мусбати риндон, ки уламои расми динӣ онҳоро бадахлоқ номида, ҷояшонро дӯзах муайян карданд, муқобил гузошта шудааст:

Дастӣ чу мане, ки ҷому соғар гирад,
Ҳайф аст, ки ӯ дафтари минбар гирад.
Ту зоҳиди хушқиву манам фосиқи тар,
Оташ нашунидаам, ки дар тар гирад.

Хайём бо нафрат аз дафтари минбар ва илму тарғиботи динӣ рӯй гардонда, бо услуби лутф ва ёрии мантиқ дар мисоли он ки хушк аз тар дида дар оташ беҳтар месӯзад, бо киноя

дар оташи «дӯзах» сӯхтани «зоҳиди хушк», вале безарар мондани «фосиқи тар»-ро хеле образнок баён кардааст. Вай ба воситаи калимаи тавсифии «хушк» беилмии зоҳидон ва бо ёрии калимаи тасвифии «тар» донишмандӣ ва бофазилати риндонро ифода кардааст. Хайём дар рубоии дигаре суфиёнро аз сабаби ҷаҳолат ва доираи маҳдуди дониш ба зарфи танг монанд намуда, риндонро бар хилофи зоҳидон ҳамчун одамони бодониш, боҳиммат дар ифодаи образноки «даръё-баҳр» ба қалам додааст. Шаҳси ринд дар хислат имсли баҳр васеъ, бой, дар ҳис пурталотум, дар айни замон ором, хомӯш ва ҳариро фарогиранда мебошад:

Сокӣ, дили ман агар эн даст хоҳад рафт,
Даръёст, кучо эн дил бадар хоҳад рафт.
Суфӣ, ки чу зарфи танг пур аз ҷаҳл бувад,
Як чуръа агар хурад, бадар хоҳад рафт.

(Хайём)

Риндон, илова бар ин хислат ва сифатҳои пок, ҳамчун одамони бошуур тасвир шудаанд:

Мае, ки аҳли шууранд доғи нашъаи он,
Чаро касе ба фақеҳони бешуур диҳад.

(Ҳофиз)

Аз ин рӯ, риндон дар адабиёти классикӣ ҳамчун одамони аҳл, ки бадашон ҳам нисбат ба рӯҳонӣ чӯқил саҳланд, маънидод шудаанд:

Нозам ба харобот, ки аҳлаш аҳл аст,
Гар нек назар кунӣ, бадаш ҳам саҳл аст.
Як аҳли дил аз мадраса н-омад берун,
Вайрон шавад ин хароба доручҷаҳл аст.

(Хайём)

Ҳамин тавр, агар дар адабиёти динӣ образи риндон сиёҳу бадном тасвир шуда бошад, дар адабиёти риндонаи озодихона ҳамчун одамони дорои хислатҳои равшан ва нек эҷод гардидааст. Аз ин сабаб аст, ки риндон бо ном ва хислатҳои хуби худ фаҳр менамоянд:

Гар ниҳодат ҳама ин аст, зиҳи покниҳод,
В-ар сириштат ҳама ин аст, зиҳи поксиришт.

(Ҳофиз)

Гӯ, халқ бидонад, ки ман риндаму расво,
Аз риндию бадномии худ ор надорам.

(Ҳилолӣ)

Фахрияи ин шоирон баробари ифтихори шахсӣ будан, ифтихори умумӣ қардашудаи ҳамаи риндон низ мебошад.

Ҳамаи ин хислатҳои неки нисбӣ ба риндон имконият додааст, ки худро одамони некӯахлоқ, якдил, росткор, озодин, душманони таассуби динӣ, қаҳолат ва арбобони дину давлати феодалӣ, ки золиманду истисморкунандагони халқи мазлуманд, маънидод шуда, даъват менамоянд, ки ба онҳо пайравӣ кунанд. «Дастӣ иродат дар домани ринду қирангони покбози ростгӯ занед, то (ки) растагор шавед». (*Убайди Зоқони*).

УМАРИ ХАЙЁМ (1040—1123)

Шарҳи ҳол

Ғиёсуддин Абулфатҳ Умар ибни Иброҳими Хайём дар шаҳри Нишопури Хуросон дар оилаи хаймадӯз (чодардӯз) таваллуд ёфтааст. Таҳсили ибтидоӣ ва мадрасаи ӯ дар зодгоҳаш гузаштааст. Таҳаллуси шоирӣ ва илми ӯро ба касбия падараш хаймадӯзӣ нисбат медиҳанд. Ҳаёти Умари Хайём пайваста дар шаҳр гузаштааст. Бинобар ин, фаъолияти эҷодии ӯ бо аҳолии он вобастагии зиҷ дорад. Хайём баъд аз мадраса бо корҳои тадқиқоти илмӣ машғул шуд. Ӯ олими универсал (аллома) аст. Вай дар илмҳои машҳури замони худ: риёзиёт, алҷабр, илми ҳайат, тиб ва ғайра, ихтисос пайдо карда буд. Ба илмҳои хеле зиёде ихтисос пайдо кардан ба вай имконият намодааст, ки як илмро ҳарчониба амиқ омӯзад ва инкишоф диҳад. Бо вучуди ин, Хайём дар замони худ олими машҳури илмҳои дақиқ ба шумор мерафт.

Дар бсбати шарҳи ҳоли Хайём дар таъкираҳо нақле онд ба ҳаммадрасагии ӯ бо Низомулмулк (1019—1092) ва Ҳасани Саббоҳ нақле мавҷуд аст, ки сипро рад кардан лозим меояд, зеро дар ҳангоми таваллуди Хайём Низомулмулк зиёда аз 21 сол умр дошт ва наметавонист бо ӯ ҳаммақтаб бошад. Бинобар ин, ҳангоми мақтабҳои бо ҳамдигар гӯё аҳд паймон кардани онҳо дар бораи он ки баъд аз таҳлили мадраса агар амалдор шаванд, ҳамдигарро ҳимоя кунанд, амале диҳанд ва гӯё Низомулмулк ба Хайём деҳае ҳадя намулдааст, дуруст нест. Дар яке аз рӯбиҳои Хайём сарзаниш шудани мансабҳои подшоҳӣ, амалдорон ва мутаққабирӣ мағрурии онҳо нишон медиҳад, ки вай майл ба амал ва амалдорон надорад:

Ин ҷамъи ақобир, ки маносиб доранд,
Аз ғуссаву ғам зи ҷони худ безоранд
В-он кас, ки асири ҳирс чун ишсн нест,
Ин турфа, ки одамаш менашморанд.

Чунонки дида мешавад, Хайём ба амалдорон ва хизмати подшоҳон нафрат дорад ва дар рӯбиҳои ӯ ҳисси инсон-

дӯстӣ ба касе ҳоким нашудан ва аз хайси озодихоқӣ ба касе мутеъ набуданро талқин кардааст:

Дар даҳр ҳар он кӣ ним ноне дорад,
Е дар хури хеш ошъёне дорад,
Не ходими кас бувад, на маҳдуми касе
Гӯ: шод бизӣ, ки хуш чаҳоте дорад

Дар ин рубоӣ фикрҳои озодихоқӣ ва зиндагии озодонаи шахс тараннум ва қаноат ҳамчун илоҷи ӯ пеш ронда мешавад. Аз ҳисоби инъомҳои Низомулмулк зиндагӣ накардан ва ё онро нахостани Умарӣ Хайём аз ақидаҳои дар рубоӣҳои боло тараннумёфтаи ӯ маълум мегардад. Хайём на ин ки аз ҳисоби деҳаи инъомшуда зиндагонии хуш гузаронидааст, балки ҳамаи умри худро дар ҳолати қашшоқӣ ва бо умеди зиндагонии хушбахтонаи оянда ба сар бурдааст:

Додам ба умед зиндагонӣ барбод,
Нобурда зи умри хештан рӯзе шод.
З он метарсам, ки умр амонам надиҳад,
Чандон ки зи рӯзгор бистонам дод.

Аз рубоӣҳои Хайём иштиқоқ мешавад, ки ӯ ба носозӣҳои кори олам дар ҳайрат аст ва умри худро бо азоби зиндагӣ ба охир расондааст:

Шаб нест, ки ақл дар таҳайюр нашавад
Ва-з гирия канори ман пур аз дурр нашавад.
Пурмай нашавад косаи сар аз савдо,
Ҳар коса, ки сарнагун бувад, пур нашавад.

Ба ҳамин тарик, рубоӣҳои дар болю овардашуда зиндагонии нохушнудонаи Хайём ва аз ёрии моддии давлат дур будани уро нишон медиҳад. Аммо Хайём дар ибтидои солҳои 70-уми асри XI бо китоби худ «Рисола фи-л-бароҳин ало ма-соил-ул-ҷабр вал-муқобала» ном бароварда буд ва ӯро берун аз Хуросон дар Моваро-ун-наҳр ҳам мешинохтанд, эҳтиром мекарданд. Хайёмро подшоҳи қарахонӣ Шамсулмулк (1068—1079) ба Бухоро даъват намуд ва барои ҳурмати ӯ аз паҳлуи худ ҷой дод. Ин маъниро Абулҳасан Али ибни Зайди Байҳақӣ (1106—1170) дар асари худ «Татимма сивон-ил-ҳикмат» зикр кардааст: «Имом Умарро ба ғоят таъзим менамуд ва бо худ бар тахт менишонд». Дар доираи дарбори қарахонӣ ба Хайём бештар аз нуқтаи назари олими илми нучум (астрология — бо ситораҳо ғол дидан) нигоҳ мекарданд. Онҳо аз Хайём меҳостанд, ки ба воситаи ин «илм» зиндагӣ ва тақдир ба ваҳмафтсдашонро пешакӣ гӯяд. Хайём астрологияро ҳам хуб медонист, вале ба он эътиқод надошт. Хайём бо пешгӯӣ кардани ҳодисаҳои табиат маҳдуд мешуд. Он вақтҳо астрономия аз астрология чудо нашуда буд. Дар дарбори подшоҳон, маҳ-

сусан, дар дарбори қарахониҳо бузургӣ ва донишмандии Хайёмро ба илми фолбинии нучум вобаста медонистанд, ба олимоян ҳам аз ҳамин нуқтаи назар баҳо медоданд. Хайём бисёртар ҳодисаҳои табиатро эзоҳ меод, барои гул кардан ва қаноат кунонидани талабашон ҷавобҳои астрологӣ ҳам меод. Дар соли 1074 Маликшоҳи Салҷуқӣ амр кард, ки дар асоси мушоҳидаҳои астрономӣ тақвими сол тартиб диҳад. Иҷрои ин вазифа бо сардории Хайём ба як гурӯҳ олимоян (Абӯҳотам Музаффарӣ Исфазорӣ, Абулаббоси Лукарӣ, Абдурахмони Хозинӣ, Шох Маймун ибни Начиби Воситӣ) супурда шуд. Хайём бо супориши Маликшоҳ ва фармудаи Низомулмулк сардории расадхонаи Исфазонро, ки Маликшоҳ созонда буд, қабул кард ва барои ходимони он шароити мусоиди зиндагӣ муҳайё сохт. Хайём дар ин расадхона мушоҳидаи нучумӣ гузаронида 6-уми марти соли 1079 календари худро, ки «Тақвими ҷалолӣ» (лақаби Маликшоҳ Ҷалолӣдин аст) ном дошт, эълон кард. Аз рӯи тасдиқи умум нисбат ба тақвими, ки Григориянц тартиб додаасту дар тамоми дунё машҳур мебошад, тақвими Хайём аниқтар ва дақиқтар шуморида мешавад. Хайём ҳамроҳи шариконаш мушоҳидаҳои худро ҷамъбаст намуда, бо номи «Зичи маликшоҳӣ» асаре навишта буд, ки ба замонии мо омада нарасидааст. Ба ин восита аз он сабаб, ки давлат ва подшоҳ ба Хайём эҳтиҷ дошт. Хайём бо подшоҳи салҷуқӣ Маликшоҳ шиносони боз ҳам наздиктар пайдо кард ва бо корҳои илмӣ худ дар пеши подшоҳ ва дарбори ӯ сазовори иззату эҳтироми баланд гардид. Вайро бо ин мақсад қарахониён ба шаҳри Самарқанд ҳам даъват карданд. Хайём дар Бухорову Самарқанд дер намонда ба ватанаш баргашт, зеро аз рӯи нақлҳо дар илмӣ тиб ҳам ихтисоси намоён доштани Хайём қайд карда шудааст. Ин даъво ро фақти таърихӣ бо касалии нағзак бемор шудани Султон Санҷари салҷуқӣ ва барои табобат даъват шудани Хайём тасдиқ, менамояд. Бо вучуди ин, Хайём тибро касби асосии худ намешуморид. Вай бо вучуди олимӣ илмҳои дунёвӣ будан ва дар мавқеи зиддинӣ истодани худ, донишманди бузурги илмӣ ақоид ҳам буд. Ӯ барои мубориза бурдан бо дин доништани асосҳои фалсафии онро зарур мешуморид. Уро ба маҷлисҳои мунозира ва мубоҳисаи ақоид даъват мекарданд. Хайём ба догматизми ислом танқидӣ ва бо шубҳа назар мекард. Масалан, Хайём дар масъалаи дар рӯзи аввал аз тарафи худо муайян карда шудани сарнавишт, ҷазои рӯзи қиёмат ва зиддиятноку бемантиқ будани ин таълимот суҳан рондааст:

Яздон чу гили вучуди моро ороост,
Дониш зи феъли мо чӣ хоҳад бархост.
Бе ҳукмаш нест, ҳар гуноҳе морост,
Пас, сӯхтани рӯзи қиёмат зи чӣ хост?

Дар ин рубоӣ таълимоти зиддиятноки дини ислом ва бемаънигии кори худо — худ офаридан ва худ сӯхтан (чи тавре ки дар шеъри «Мунозира» бо худои Носири Хисрав дида мешавад) танқид карда шудааст. Хайём дар рубоҳои худ кашмакаши маҷлисиҳои бефоидаи уламои динӣ, аз ҳақиқати дунё дур будан, рафтори чоҳилона ва аблаҳонаи уламои мутаассиб:

Онон, ки ба кори ақл дар мекӯшанд,
Бехуда бувад, ки гови нар меӯшанд.
Он беҳ, ки либоси аблаҳӣ дарпӯшанд,
К-имрӯз ба ақл тарра мебифрушанд

Ҳамчунин худширсандӣ, манманӣ, дар кӯчаи сарбақта мондани онҳоро танқид кардааст:

Онон, ки муҳити фазлу одоб шуданд,
Дар кашфи улум шамъи асҳоб шуданд,
Раҳ з-ин шаби торик набурдаанд бурун,
Гуфтанд фасонаеву дар хоб шуданд.

Ба дин ва донишмандони он чунин рафтор кардани Хайём уламои чоҳили диниро, ки дар ақидаву мунозираҳои худ ба роҳи хато ва тангу торик даромада буданд, аз худ кебонд. Онҳо ба Хайём бо назари шубҳа ва душманона нигоҳ мекардагӣ шуданд. Ба дурустии ақидаи Хайём шубҳа кардан гирифтанд. Дар мунозираҳои динӣ ғалаба кардани Хайём ва ба зиддиятҳо дучор шудани ақоидчиёни догматик онҳоро маҷбур мекард, ки кам-кам Хайёмро ба маҷлисиҳои мусоҳибавии худ даъват накунанд. Мазмуни заҳролуди зиддиисломии рубоҳои Хайём, ки бо ифодаҳои гуногуни шеърӣ обу ранг дода шуда буданд, ба ҳамасонаш мафҳум буд. Яке аз шарҳиҷолнависони динии Хайём Намуддини Розӣ мазмуни пӯшидаи шеърҳои Хайём барои шарият мори заҳронок ва худӣ ӯро олими «саргаштаи ғофил» номидоаст. Ҳамин шахс Хайёмро айбдор мекунад, ки вай бо шеърҳои худ мусулмонро ба муқобили дини ислом шуронидани аст. Ба ин тарик, дар ҳақиқи Хайём фикрҳои гуногун пайдо мешуд. Яке ӯро майпараест, дигаре кофир, сеюми даҳрӣ ва ғайра мегуфтанд. Хайём ба ҳамаи шубҳакунандагон ҷавоби тасдиқ дода, дар айни замон худро олами алоҳидае эълон кардааст, ки ба фахмидани он дигарон ҷоду нестанд:

Гар ман зи маи муғона мастам, ҳастам,
Гар кофири габру будпарастам, ҳастам.
Ҳар тоифае ба ман гумоне дорад,
Ман з-они худам чунон ки ҳастам, ҳастам.

Гуфтаи онҳое, ки Хайёмро муқобили дин ба қалам меоданд, беасос набуд. Рубоӣҳои Хайём бешак унсурҳои ақидаи зиддиинӣ дорад, зеро онҳо таълимоти ислом ва зарурати диния

ва ақидадоронашро масхара карда, мусулмонро ғолатан ба тамасхури шариат даъват мекунад. Зарурати диния, махсусан, рӯзаву намозро ба зери мазҳақа гирифтани ӯ дар рубоии зерин бисёр равшан акс ёфтааст:

Ид омаду корҳо нуқӯ хоҳад кард, чун рӯи арӯс,
Соқӣ маи ноб дар сабӯ хоҳад кард, чун чашми хурӯс.
Афсори намозу пӯзабанди рӯза, як бори дигар
Ид аз сари ин хорон фуру хоҳад кард, афсӯс, афсӯс!

Чунин рубоии Хайём рӯҳониёни исломро бар зидди Хайём бархезонд. Хайём дар маҷлисҳо ва ҷамъиятҳо изҳори фазл ва илмфуруши карданро дӯст намедошт. Дар атрофаш одамонро ҷамъ намекард ва дар мадрасаҳо дарс намедод ва ба навиштани китобҳои дарсӣ ихтиёр намекард. Ин рафтори ӯ на аз он сабаб буд, ки одамон ва ёру бародарро дӯст намедошт, дарс додан ва китоб навиштанро намехост, балки, пеш аз ҳама, аз он сабаб буд, ки ҷосусони рӯҳониён аз ақиби ӯ таъқиб мекарданд, ба ӯ тӯҳматҳо мебофтанд ва тайёр буданд, ки ҳар замон Хайёмро ба ягон бало гирифтор кунанд. Хайём сабаби ингуна рафтори худро дар ноаҳлии мардумони замони худ дидааст, зеро фикрашро озодона гуфта наметавонист:

Асрори ҷаҳон чунон ки дар дафтари мост,
Гуфтан натавон, ки он ваболи сари мост.
Чун нест дар ин мардуми «доно» аҳли (е),
Гуфтан натавон ҳар он чӣ дар хотири мост.

Рафтори душманона ва барои аз Хайём гап гирифтани бо роҳҳои гуногун одамон мондани ҳукуматдорону рӯҳониён ва борҳо ба шакли дӯст ё шогирд омада, баъд ҳамчун душман фош шудани онҳо Хайёмро ба чунин қарор овардааст, ки аз мардуми дунё дӯстро кам гирад, зеро борҳо одамони боварикардааш душман баромадаанд:

Он бех, ки дар ин замона кам гири дӯст,
Бо аҳли замона сӯҳбат аз дур нақӯст.
Он кас, ки ба кулли эътиқоди ту бар ӯст,
Чун чашми хирад боз кунӣ, душмани туст.

Рубоии мазкур панди мутлақи Умари Хайём нест. Вай одамонро барои ба танҳои зиндаги кардан, дӯст нагирифтани ва аз ҷамъият гурехтани намеомзад. Ин рубоӣ, қатъи назар аз шакли ифодаи дидактикиаш, пеш аз ҳама айбномае ба замони ӯст, ки дар он озодии шахс маҳдуд ва фаъолияти ҷамъиятии у дар зери назорат ва таъқиб гирифта шудааст. Масалан, чи тавре ки Байҳақӣ нақл мекунад, аз уламони динии иртиқоии он давр, сӯфӣ, имом Ғазоли ба назди Хайёми куҳансол омада, аз вай хоҳиш кардааст, ки баъзе масъалаҳои

нучумиро эзоҳ диҳад Хайем фикрҳои асосии худро аз ин чо-
суси дину давлат пинҳон дошта, гапро кашол додааст Дар
натиҷа, вақт рафта, аз у фикре мувофиқи хоҳиши худ гирифт-
та натавониста, овози азори шунида, аз ҷой бархоста гуфта-
аст «Ҳақиқат омаду дуруғ гум шуд» Мақсади у аз ин ҷум-
ла дин ҳақ асту Хайем ноҳақ Закариёи Қазвинӣ (1203—
1283) дар китоби «Осор ул билод» нақли аҷибе овардааст
Як рафар аз фақеҳони замони Хайем аз вай илми фалсафа
омӯхта, уро дар ҳама ҷо ҳақорат карда мегаштааст Хайем
барои он ки ин шахси дуруя ва кӯрнамакро дар назди мардум
шарманда кунад, рузе карнайчию сурнайчиҳоро ба хонаи худ
даъват мекунад Вақте ки ин фақеҳ аз руи одаташ фалсафа-
омӯзӣ омад, Хайем фармуд, ки карнаю сурнай навозанд, мар-
дум чамъ шуданд Хайем ба мардум мурочиат карда гуфт
«Ае аҳли Нишопур! (мана) ин олими шумост Ҳар руз дар
ин вақт вай ба пеши ман омада, аз ман илм меомузад ва дар
байни шумоен дар бораи ман тавре мегуяд, ки (чизҳои гуф-
таи уро) худатон медонед Агар ман ҳақиқатан монанди гуф-
таи у бошам, (пас) барои чи донишро аз ман меомузад, вагар-
на, пас, у муаллими худро барои чӣ ҳақорат медиҳад?»*

То вафоти Маликшоҳи салҷуқи ва кушта шудани Низо-
мулмулк, ки ба Хайем эҳтиром доштаанду химоят мекарданд,
душманони ғоявию динии у руҳониени чоҳил чурҷат намекар-
данд, ки ба вай ҳуҷум кунанд Маъракаи зиддиҳайемӣ баъд
аз вафоти ҳомиёнаш авҷ гирифт

Дар соли 1095 руҳониени чаҳолатпарастӣ ислом дар шаҳ-
ри Нишопур бо баҳонаи мубориза бар зидди шақоварандагӣ
ни дин ва худо қатли ом барпо карданд Дар ин маърака ҳу-
ҷум ба муқобили сӯҳое, ки фикри озодихоҳӣ, халқпарварӣ,
зиддидини дошганд, низ авҷ гирифт Хайем аз ин балво ба-
роӣ худ хавф ҳис карда, бо баҳонаи зиерати Макка рафт ва
бо ҳамин ғе ба тани худ либоси муқаддасӣ пушид Ҳаҷравии
Хайем на аз барои ин буд, ки вай мусулмони комил буд ва
на аз барои он ки Қаъба дар назари у ҷои муқаддас аст, бал-
ки барои ҳимояи худ лозим буд Ҳол он ки Хайем ҳамаи ибод-
атхонаҳо, аз син ҷумла, хонаи Қаъбаро, хонаи бандагӣ, ғу-
ломӣ, бандикунандаи инсонӣ озод мешуморид Вай дар яке аз
рубиҳояш барои ифодаи ин мақсад аз думаъногии калимаи
«бандагӣ» хеле моҳирона фоида бурдааст

Будхонаву каъба — хонаи бандагиаст
Ноқус задан — таронаи бандагиаст
Меҳробу калисову тасбеҳу салиб —
Ҳаққо, ки ҳамаи нишонаи бандагиаст

Моҳияти бардурӯғи хонаи Қаъбаро зиерат кардани Хайём
ба душманони ақидавиаш — уламои чаҳолатпарастӣ ислом

маълум буд Дар ин бора муаллифи китоби «Таърих-ал хукамо» Ибн-ул-Қифти (1172—1248) чунин навиштааст « Вақте ки аҳли замонаи у вайро дар дин таъна ва сирҳояшро, ки пинҳон мекард зоҳир намуданд, у аз хуни худ тарсида ва инони забон ва қалами худро гирифта, аз барои тарс, на аз барои порсии ба ҳаҷ рафт ва сирҳои нопоки худро (ба ҳамин восита) фош кард»*.

Хайем аз Макка ҳамон вақт баргашт, ки балвои рӯхониен нисбатан хомуш шуда буд

Мо Хайемро дар солҳои 1097-м дар дарбори султон Санҷари салҷуқии ҷавон, ки дар Хуросон бародараш воли таъин карда буд, ба сифати табиб мебинем. Ин вазифаро қабул кардани Хайем шояд на аз руи касби ӯ будани табиби ва, иқлол ба султон ва эҳтиечи моддӣ, балки барои аз ҳучуми ҷоҳилон дар ҳимояи султон будан бошад. Султон Санҷар ҳам аз қабили ҷаҳолатпарастон буд. Хайем хавфнокии касалии Санҷарро ба воситаи вазираш Фахрулмулк писари Низомулмулк фаҳмонда, онро табобат карда бошад ҳам, Санҷар ба у ҳусни тавачҷуҳ надошт, вале ошкоро зараре нарасондааст.

Хайем дар дарбори Санҷар дер намонд. Аз руи нақли муаллифи «Ҷаҳор мақола» Низомии Арӯзи Самарқандӣ, Хайем соли 1112 бо рафиқи худ Музаффарӣ Исфизорӣ дар шаҳри Балх будааст ва Низомии Арӯзӣ дар кучаи Бардафурушон дар сарои амир Абӯсаидӣ Ҷарра бо онҳо мулоқот кардааст. Ӯ худро шогирди Хайем мешуморад ва дар бораи ӯ маълумоти ҷолиби диққат медиҳад. Чанд вақт дар Балх мондан ва бо ӯ чор машғул будани Хайем маълум нест. Қай боз ба Нишопур баргаштани вай низ номаълум аст. Ҳамин қадараш маълум аст, ки баъд аз вафоти Маликшоҳ аз сабаби сар шудани ҷангҳои хонадонии салҷуқӣ, авҷ гирифтани иртҷои динӣ Хайем аз қорҳои расадхона, ки дар он 18—19 сол қорҳои илми карда буд, дур шудааст.

Агар аввалҳо Хайем ҷамъияти дӯстонро нарасонда бошад, баъд аз авҷ гирифтани иртҷои динӣ худро аз одамони ҳархела тамоан дур кашид ва бештар бо қорҳои амалии зиндаги машғул шуд. Вай барои заргарҳо тарозу — асбобе сохт, ки чизҳои заргарии аз матоъҳои гуногун сохташударо вайрон накарда, миқдори тилло ва нуқрашро муайян мекард. Нишопур, ки маркази савдо буд, Хайем бо ин асбоби худ дар байни аҳли савдо ва ҳунар шӯҳрати калон пайдо кард. Аммо аз сабаби набудани озодии рӯҳӣ ва маънавии одамони озодфикр, ҳамеша фишори рӯҳӣ дошт, худро залил ва таҳқиришуда медонист. Вай дар муқаддимаи «Рисолаи ҷабр» аз кам мондани олимони ҳақиқӣ, вале дунёи онрӯзаро пур кардани олимони сохтаву ҳушмадгуй ва вайронкунандагони илму таърих шикоят кардааст. «Аммо ба сабаби муҳолифате, ки ба он

гардишҳои замони мамониат мерасонид, ба ман мумкин нашуд, ки ба тафсили ин хабар машғул шавам ва дар бораи он ба таври доимӣ фикр наоям. Ва мо инқирози (тамоми) аҳли илму аз сар гузаронидаем, фақат як гурӯҳи камшумори ҷафои зиёддида (боқӣ мондааст)... ва аксари донишмандтарошони замони мо ҳақро бо дуруғ мепӯшанд ва дар дониш аз ҳадди фиреб аз худнамоӣ намегузаранд ва ҳамин қадаре ки аз илму медонанд, фақат ба ғаразҳои пасти маишати худ сарф мекунанд. Ва агар бинанд, ки касе дар талаби ҳақ барҷаста бошад, ростро афзал донд ва дар радди дуруғи фиреб кушида, дар тарки риёкорӣ ва ҳила ҳақд наояд, ўро ҳақорат ва тамасхур кунанд»*.

Хайём соли 1123 дар шаҳри Нишопур вафот кардааст. Ҳоло қабраш зияратгоҳи мардуми тараққиқарвари дунёст.

Низомии Арӯзӣ дар хотираи худ қайд кардааст, ки ў хангоми мулкост дар Балх аз забони Хайём шунидааст: «Дар мени маҷлиси хуҷҷат-ул-ҳақ Умар шунидам, ки ў гуфт: Гӯри ман дар мавзее бошад, ки ҳар баҳоре шамол бар ман гулафшонӣ мекунад». Маро ин сухан мустаҳсил нашуд, ки чун гӯё газоф нагӯяд. Чун дар санаи салосина ва ҳамсамиа (530 х.—1136 м. Х. М.) ба Нишопур расидам... дар боғе хоки ў дидам ниҳода ва дарахтони ...зардолу сар аз он боғ берун карда ва чандон барги шукуфа ба хоки ў рехта буд, ки хоки ў дар зери гул пинҳон шуда буд. Ва маро ёде омад он ҳикоят».

Мероси илмӣ ва адабӣ

Хайём ҳамчун олим, файласуф ва шоир машҳур аст. Дар Шарқи Миёна аз асри XI, дар Европа ва Америка аз нимаи асри XIX мешиносанд. Рубоихои Хайёмро Фитц Херолди англис (вафоташ 1883) тарҷума ва дар Аврупову Америка паҳн кардааст. Мероси Хайём аз ду қисм иборат аст: Илмию фалсафӣ, бадеӣ. Аввалин асари вай дар соҳаи математика «Мушкилот-ул-ҳисоб» аст, ки дар он қоидаи умумии ба даст овардани **решаҳои** бутуни мусбати ададҳои аввалин шуда дар таърихи математика кашф кардааст. Ин асар ҳоло то замони мо омада нарасидааст, вале дар бораи мавҷудияти он Хайём дар асари дигараш «Рисола-фи-л-бароҳии ало масоил-ил-ҷабр ва-л муқобала», ки дар ибтидои солҳои 70-уми асри XI навиштааст, ишорат дорад. Ин китоб бо номи мухтасари «Рисолаи ҷабр» — машҳур аст. Асари мазкур дар соҳаи ҷабр ҳулосаҳои хеле зиёде илмӣ дорад, ки онҳоро уламони Ғарб баъд аз 5—6 аср аз нав кашф кардаанд. Вай ин асарашро дар шаҳри Самарканд навиштааст. Асари дигари илмӣ ў «Зичи маликшоҳӣ» аст, ки хислати коллективона дорад, зеро мушоҳидаҳои астрономии як гурӯҳ олимон дар расадхонаи Исфаҳон бо сардории Хайём ҷамъбаст карда шудааст. Дар он вақт аз рӯи ду тақвим қор мекардаанд: Тақвими қамарии мусулмонӣ, ки

сари солаш мохи муҳаррам буда, ҳар сол даҳ рӯз пеш меояд ва дар қорҳои динию давлати истифода мешуд; дигаре — тақвими шамсии зардушӣ, ки онро дар қорҳои деҳқонӣ, муайян кардани фаслҳо ва ҳангоми зироату қорҳои он истифода менамудаанд. Ин тақвими ҳам чандон аниқ набуд. Тақвими эҷодкардаи коллективонаи Хайём («Тақвими Чалолӣ») хеле илмӣ ва дақиқ буд ва назар ба тақвимҳои минбаъда аниқтар аст.

Асари дигари риезиаш «Рисола фӣ шарҳи мо ашқала мин мусодароти китоби Уқлидис» аст, ки дар соли 1077 ба охир расидааст. Дар ин китоб масъалаҳои хеле зиёди математикаро, ки дар он замон тамоман нав буд, ҳал кардааст ва аз ин ҷаҳат маълум мешавад, ки Хайём дар қатори пеши уламони ин илм истодааст. Риезионҳои Ғарб он қонунҳоро дар замони ренессанси Аврупо дар асрҳои XVI—XVII кашф намудаанд.

Аз рӯи эҳтимоли қавӣ Хайём ҳангоми дар Бухоро ва Самарқанд буданиаш китоби «Шарҳ-ул-мушиқил мин китоб-ул-мушиқӣ»-ро таълиф намудааст, ки он аз назарияи математикии мусиқа баҳс менамояд. Ин асар ҳам то замонҳои нарасидааст, вале номи он дар китоби «Рисола фӣ шарҳи мусодароти Уқлидис» зикр ёфтааст. Дар соли 1080 ҷавобан ба саволҳои Абӯнаср Муҳаммад ибни Абдурраҳими Насавӣ (қозии яқе аз маҳалҳои форс), ки шоғирди Ибни Сино будааст, асари «Рисолат-ул-қавӣ ва-т-тақлиф»-ро, ки дар мавзӯи фалсафӣ мебошад, навиштааст ва баъзе аз лаҳзаҳои ақидаи фалсафии Абӯалӣ Ибни Синоро инкишоф додааст. Вай дар ин асар ҷоддан устодии Ибни Синоро барои худ эътироф кардааст. Шарҳиносии ақидаи доранд, ки асари дигари фалсафии Хайём «Ал-ҷавоб ал салоса масоил — зарурату тазод фи-л-олам ва-л-ҷабр ва-лбақо» наздик ба масъалаҳои китоби «Рисолат-ул-қавӣ...» аст. Рисолаи сеюми фалсафии Хайём «Рисола фил-вучуд» аст, ки низ ба забони арабӣ эҷод гардидааст.

Дар солҳои 1097 Хайём бо илтимоси вазири Фаҳрулмулк асари фалсафии «Рисола фӣ куллиёти вучуд»-ро ба забони форсии дарӣ навишт, ки «Дархостнома» ҳам номида мешавад.

Бо вучуди он ки дар ду-се даҳ соли охири умраш ҳаёти шахсии у хеле номусоид буд ва султон Санҷари мутаассиби диндор ва рӯҳониеҳои хоҳили иртиқӣ ба муқобили ӯ нафрату ифво доштанд, аз қорҳои илмӣ даст накашидааст, вале худро аз қорҳои ҷамъиятии феодалӣ ба гӯшаи узлат кашида, ба нимноне қаноат кардааст, ки маоли он дар рӯби зерин акс ёфтааст:

Дар даҳр ҳар он ки нимноне дорад,
Ё дар ҳӯри хеш ошъене дорад,
Не ходим касе бувад, на маҳдуми касе,
Гӯ: Шод бизӣ, ки хуш ҷаҳоне дорад.

Вай дар гӯшаи танҳои асарҳои илмӣ ва рӯбиёташро эҷод мекард, ба муллобачаҳои мадраса не, ба шоғирдогани ихлосманди

хусусӣ дарс мегуфт. Асарҳои ӯ «Рисола фи-л-аҳтиёли ли маърифати микдорат-из-заҳаб ва-л физза фӣ ҳисмин мураккабии мин ҳумо», «Лавозим-ул-амкина», «Мухтасар фӣ табиат»-ро навишт.

Асари дигари ба забони форсии дарӣ навиштаи Хайём «Наврӯзнама» аст. Дар ин асар сабаби пайдоиши наврӯз, таъсискунандани он ва тартибу моҳияти ин ҷашн нақл шудааст. Дар ин китоб таърихи подшоҳон ва кишварии эронзамин зикр гардидааст. Асари мазкур бо услуби соддаи асри XI аст.

Фаъолияти эҷодии Хайём аз қорҳои тарҷумонӣ низ ҳолӣ нест. Ӯ бо илтимоси баъзе аз дӯстон ва шогирдонаш китоби Ибни Сино «Хутбат-ул-ғарроъ»-ро дар соли 1080 аз арабӣ ба форсии дарӣ тарҷума кард.

Чӣ тавре ки аз фаъолияти хеле васеи ӯ хувайдост, Хайём, пеш аз ҳама, дар замони худ олим ва файласуф будааст ва аз ин ҷиҳат шуҳрат доштааст. Як қисми афкори илмӣ, фалсафӣ, публицистӣ ва ҳиссиёти лирикии вай дар шакли шеърии рубоӣ ифода ефта, баъдҳо ӯро ҳамчун шоир шуҳрат додааст. Кӯҳнагарин нусхаи рубоӣҳои ӯ, ки 252 рубоӣ дорад, соли 1207 тартиб дода шудааст.

Аз Хайём рубоӣҳои хеле зиёде мондааст ва бисёр рубоӣҳои дар маҷмаи рубоӣҳои ӯ аз номи Хайём машҳуранд ва гӯяндаи онҳоро муайян кардан душвор аст. Дар байни ин рубоӣҳои рубоӣҳои ифодакунандаи фикрҳои материалистӣ, атеистӣ, дар айни замон динӣ ва тасаввуфӣ низ мавҷуданд, ки дар натиҷа эҷодиёти Хайёмро зиддиятнок карда мондаанд. Чунин қор бо ду роҳ ба вучуд оварда шудааст:

1. Азбаски Хайём дар адабиёти классикии тоҷик яке аз байрақбардорони фикрҳои оппозиционии зиддифеодалист, тарафдорони Хайём рубоӣҳои мазмуни тараққиқарварона ва зиддидинидоштаи худро аз хавфи таъқиби иртиҷои феодалии динӣ дар зери номи умумии рубоӣҳои Хайём паҳн кардаанд ва ҳар бор дар вақти аз нав рӯнавис кардани рубоӣҳои Хайём, рубоӣҳои худро ба он дохил кардаанд.

2. Душманони мафкуравӣ ва ғоявии Хайём барои образи ӯро дар байни мардум вайрон карда нишон додан рубоӣҳои мазмуни идеалистӣ-динӣ доштаи худро ба рубоӣҳои Хайём омехта паҳн кардаанд, то ин ки ӯро дуфикра ва ҳатто баъзан аз гуфтаҳои худ пушаймоншуда нишон диҳанд ва муҳаббати халқро аз ӯ дур карда, диққати оммаҳоро ба тарафи идеализм ва дин майл кунанд. Дар ин ҳолат як намуди муборизаи иртиҷои феодалӣ ва тараққиқарварии асарҳои миёна инъикос ёфтааст. Аммо дар байни ҳамаи ин рубоӣҳои рубоӣҳои Хайём бо услуби бадеӣ ва образнок, бо мазмуни равшани зиддидинӣ ва зиддизамонавӣ худ аз рубоӣҳои дигар фарқ карда меистад. Услуби рубоӣҳои ӯ намуди дохилӣ ва зоҳирии хос дорад.

Дар замони ҳозира шакли сеюми вайрон кардани таркиби

рубоиҳои Хайём ва ғалат маънидод намудани мундариҷаи ғоявии он ба вучуд омадааст. Аз сабаби зиёд шудани иртиқои буржуазӣ ва ҳамфикрии он бо иртиқои феодалии дар Шарқу Ғарб кӯшиш карда истодаанд, ки мазмуни рубоиҳои ӯро аз як тараф динӣ-идеалистӣ ва исломпарастӣ, аз тарафи дигар, ғояҳои ҳаётдӯстонаашро айшпарастӣ ва фаҳшкорӣ маънидод карда, мардумро аз муборизаи синфи боздошта, бо ғояҳои динию идеалистӣ ва айшпарастии буржуазӣ тарбия кардани ҳас-танд. Бо ин мақсад, баъзе аз рубоиҳои ҷанговаронаи Хайёмро бо баҳонаи «барқарор намудани рубоиҳои асл» аз таркиби рубоиҳои Хайём берун карда истодаанд. Масалан, аз адаби-ётшиносон Эрони Фуруғӣ дар сарсухани «Таронаҳои Хайём» дар кори «муайян» кардани рубоиҳои Хайём меъёри завқ ва фаҳму ҳисси шахсро пеш ронда, рубоии машҳури аҳамияти хеле бузурги тараққиқарварона доштаи вай «Ғар бар фалак-кам даст будӣ чун яздон»-ро, ки аз нав сохтани ҷамъияти золиҷсонаи замонашро дар мисоли фалак талқин менамояд, аз таркиби рубоиҳои Хайём берун овардааст.

Мероси адабии Хайём танҳо дар СССР, дар мамлакатҳои лагери социалистӣ ва кишварҳои тараққиқарвари ҷаҳон соди-кона муҳофиза ва омӯхта мешавад.

Ақидаи иҷтимоӣ Хайём бо эҷодиёти илмӣ, адабӣ ва фалсафии худ маҳсули афкори иҷтимоӣ ва фалсафии асри XI ва XII аст. Дар ин асрҳо феодализм ҳамчун пояи на-ви ҷамъият тараққӣ мекард. Дар асоси инкишофи формацияи феодалии савдо, ҳунармандӣ, деҳқонӣ, ҳаёти шахр ва фикрҳои илми дар зери таълиқи умумии майлҳои иртиқои феодалии бар-хилофи монеаи динӣ рӯ ба тараққӣ ниҳода буд. Чунин шаро-ит роли динро заиф карда, фикрҳои оппозиционии зиддидинӣ ва зиддифеодалиро зиёд менамуд. Дар соҳаи философия ба пайдоиши фикрҳои фалсафии гуногун сабаб мешуд. Мубо-ризаи асосӣ мисли пештара байни идеализм ва империализм, байни илм ва дин мерафт. Дар ҷамъият табақаҳои поёнии де-мократӣ бо феодализм даст ба гиребон буданд. Муносибатҳои миллӣ аз он иборат буд, ки аристократияи ҳарбии турк Осиёи Миёна ва Эронро забт карда буд. Аристократияи турку араб халқҳои зиёдеро дар зери ҳокимияти истилогаронаи худ ни-гоҳ медоштанд ва ба аристократияи аз ҳокимият маҳрум кар-дашудаи форсу тоҷик фишор меоварданд. Як қисми синфи ҳо-кимии маҳаллӣ бо истилогарон як шуда, халқи худро истис-мор ва ғорат мекарданд. Аз ин ҷост, ки халқҳои Эрон ва Осиёи Миёна барои озодии иҷтимоӣ, сиёсӣ ва миллӣ худ ба муқо-били истилогарони хориҷи — турку араб ва ҳокимони маҳал-лӣ худ мубориза мебуданд. Дар адабиёт ва философия ақи-даҳои оппозиционии тасаввуфӣ, исмонӣ, риндӣ ва матери-алистӣ бар зидди философияи расмӣ ислом «калом» меисто-данд. Аз ин ҷост, ки дар эҷодиёти шоирон ва файласуфони лагери зиддиисломӣ таъсири ҷамдигарии қувваҳо, ки

муваққатан иттифоқ доштанд, инъикос меёфт. Хайём дар чунин шароити таърихӣ ҳамчун маҳсули замонаи худ ба воя расидааст. Фикрҳои мухталифи дар эҷодиёти Хайём буда, таъсири ақидаҳои иҷтимоӣ ва фалсафии гуногун аст. Ақидаи иҷтимоии Хайём ақидаи маъмулии асрҳои миёна — подшоҳпарастии адолатхоҳӣ буда, равнаку ривочи илму хунарро аз давлати феодалӣ умед мекард. Аммо аз сабаби нобаробарии иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ҷамъияти феодалӣ:

Эй даҳр, ба зулмҳои худ мӯътарифӣ,
Дар хонақаҳи ҷабру ситаи мӯътакифӣ
Неъмат ба ҳасон диҳиву никмат ба қасон,
З-ин ҳар ду бурун нест, харӣ ё харифӣ.

Оммаҳои халқ ва аҳли илму адаби озодихоҳ аз он норозӣ шуда, шикоят мекарданд:

Эй чарх зи гардиши ту хурсанд наям,
Озод кунам, ки лонқи банд наям.
Гар майли ту бо беҳираду ноаҳл аст,
Ман низ чунон аҳлу хирадманд наям.

Дар ин рубоӣ он фикри асосӣ ифода ёфтааст, ки майли ҷаҳон (чарх) ва ҳукуматдорони феодалии он бо одамони «беҳираду ноаҳл» аст, вале барои намууди зоҳири баъзе одамони «боҳираду боақл»-ро низ ба доираҳои дарбории худ ҷалб менамоянд, ҳол он ки одамони хирадманду аҳл аз он доираҳо, лутфу марҳаматҳои сохта безоранд, онро барои худ банд мешуморанд ва аз он озод шудан мецоҳанд. Мафхуми «аз банди чархи носозгор озод шудан» маънои пессимистии дунёбезориро, ки дар заминаи зулми иҷтимоӣ пайдо шудааст, ифода намояд ҳам, барои Хайём хос нест, зеро ӯ шахси ҳаётдусти ринд аст, аз лаззатҳои ҳаёт ҳар чи зиёдтар баҳравар шудан мецоҳад:

Гар як нафасат зи зиндагонӣ гузарад,
Магзор, ки чуз ба шодмонӣ гузарад.
З-инҳор, ки сармоии ин мулки ҷаҳон —
Умир аст. бад-он сои гузаронӣ, гузарад.

Ҳукуматҳои замони феодалиро, ки бо истилоҳи «чарх», «фалак», «гардун», «даҳр» ифода ёфтаанд, азобдихандагон, кулфатоварандагон ва нороҳаткунандагонии мардум шуморида, ба мукобили онҳо эътирозҳои заиф баён карда шудаанд:

Эй чарх дилам ҳамеша ғамнок кунӣ,
Пирӯхани фаррухии ман чоқ кунӣ.
Боде, ки ба ман вазад, ту оташ куниям,
Обе, ки хӯрам, дар даҳанам хок кунӣ.

Ноосоиштагин бардавоме, ки чаҳони бетартиби феодалӣ ба сари мардуми меҳнатрузии он замон оварда буд, ноилочии онҳо ва заифии қувваҳои муборизи замон дар назари одамон чунин менамояд, ки чораи барҳам задани бадбахтиҳо нест, инсон гӯё ҳамин тавр бадбахт офарида шудааст ва каси маҳраме ҳам нест, ки ба ӯ арзи ҳол кунад. Аз ҷин қост, ки дар назари Хайём инсон барои азоб офарида шудааст, чанд гоҳ умр мебинад ва ҳайф аз байн меравад:

Чун ҳосили одамӣ дар ин дайри дудар
Чуз ҳуни дилу додани чон нест дигар.
Хуррам дили он ки як нафас зинда набуд
В-осуда касе, ки худ назод аз модар.

Хайём ҳамчун мутафаккири замони худ роҳи аз азобҳо халос шудани инсонии «меҳнатзода»-ро, ки аз «гили ғам» сохта шудааст, меҷуст, то ки ӯро хушбахт гардонад, вале мисли ҳамаи мутафаккиронии асрҳои миёна роҳи халосии ҳақиқиро ёфта натавониста, онро дар дилхушии якдама, ки лаҳзае шахсро аз азобҳо фориғ карда тавонад, дидааст:

Чун сгаҳӣ, эй дуст, зи ҳар асроре,
Чандин чӣ хурӣ ба беҳуда тиморе?
Чун менаравад ба ихтиёрат коре,
Хуш бош дар он даме, ки ҳастӣ боре.

Чораи дигаре, ки Хайём барои барҳам задани ғами замона ва кулфатҳои он андешидааст,— май аст, ки нӯшандаи худро бо шоди ва масти аз ғамҳои чаҳон муваққатан дур мекунад ва ба дили душмани ӯ ғаш меандозад:

Май хур, ки турю беҳабар аз хеш кунад,
Хун дар дили душмани бадандеш кунад.
Хушёр будан чӣ суд дорад, чуз он-к
З-андешан поён дили ту реш кунад.

Чунон ки аз ин рубоӣ дида мешавад, мутафаккир на роҳи барҳам задани нуқсонҳо ва сабаби онҳо, балки фаромӯш кардани онро ҷустааст, ки он муваққатист, зеро чун хушёр шуд, боз ҳамон ҳолат аст. Он гоҳ ҳамеша масту беҳуд бояд буд, вале чунин зиндагӣ зиёни ҷамъияти инсонист. Аз ин сабаб, майро, ки ғамкушак номндааст, чораи ягона ва хуб нест, зеро бар зарари ақл, ҷисм ва моликияти шахс аст:

З-он май, ки шароби ҷовидонист бихӯр,
Сармояи айши инчаҳонист, бихӯр,
Сузанда чу оташ аст, лекин ғамро,
Бурранда чу оби зиндагонист, бихӯр.

Май ҳамчун воситаи ифодаи фикр барои баёни он фикре низ хизмат кардааст, ки соҳибмансабони камхирад мисли худ одамони бехирадро гирди худ чамъ карда, одамони бохирадро аз худ дур, беиззат ва таҳқир мекунад. Пас, агар талаби замона бехиради бошад, чаро кас майро нахӯрад, ки ақдро зоил мегардонад ва шояд дар ин ҳолат мақбули соҳибмансабон шавад. Ин гуфтаи Хайём, албатта, пичинг ва кинояест, ки аз ҳақиқати талхи мавҷудан ҳаёт ба миён омадааст:

Чун нест дар ин замона суде зи хирад,
Чуз бехирад аз замона бар менахӯрад.
Пеш ор аз он май, ки хирадро бубарад,
Бошад, ки замона сӯи мо беҳ нигарад.

Ҳамин тавр, оҳанги шикоят аз замона — фалак, ки як навъи эътироз ба даврони феодалист, мундариҷаи ғоявии қисме аз рубоиёти Хайёмро ташкил кардааст, зеро аз рӯи ақидаи сайёрапарастӣ, ки таъсири фасодкории оғро ба қисмати инсонӣ эътироф мекарданд, носозию харобиоварӣ ва ба сари некон кулфат овардани оғро бо нафрат ба забон гирифтааст:

Эй чархи фалак, харобӣ аз кинаи туст,
В-эй хок, агар синаи ту бишқофанд,
Бедодгарӣ шеваи деринаи туст,
Бас гавҳари қимате, ки дар синаи туст.

Дар рубоиҳои Хайём мувофиқи равиюи он давр бадбахтиҳоро аз гардиши фалак доништан ва ба он эътироз баён намудан акс ёфта бошад ҳам, инқори ин ақидаи ғалат, яъне аз фалак набудани носозихо низ ифода гардидааст, ки он гоҳ сабаби нуқсонҳоро на аз фалак, балки аз чамъияти инсонӣ ҷустан ба миён меояд:

Хар неку баде, ки дар ниҳоди башар аст,
Шодиву ғаме, ки дар қазову қадар аст,
Бо чарх макун ҳавола, к-андар раҳи ақл
Чарх аз ту ҳазор бор бечоратар аст.

Хайём баъд аз муҳокимаи зиёде дар бораи тақдири инсон, ки вай аз нуқтаи назари дурусти ин мутафаккир офариниши аз ҳама қиматбахои табиат аст:

Максуд зи чумла офариниш моем,
Дар чаши хирад гавҳари биниш моем,
Ин доираи ҷаҳон ҷу ангуштарияст,
Бе ҳеҷ шаке нақши нингинаш моем.

Вале он дар чамъияти феодали ҳору залил аст, ба чунин хулосаи дуруст омадааст, ки тартиби барои инсонии нек номақбули чамъияти феодалиро тағйир диҳад, вале қувваи кофӣ

надорад, аз ин рӯ, аз роҳи ҳаёл дар худ қувваи илоҳиро орзу менамояд. Дар асоси ин гуна ақидаи ӯ муҳаббати хеле амики инсонӣ бунёди маҳкаме дорад. Асоси гуманизми Хайёмро озодии инсон ва шахс ташкил медиҳад:

Гар бар фалакам даст будӣ чуи яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён
В-аз нав фалаки дигар чунон сохтаме,
К-озода ба коми дил расидӣ осон.

**Чаҳонбинии
Хайём**

Чаҳонбинии Хайём хеле мураккаб аст ва аз ақидаҳои гуногуни замонаш каму беш таъсир дорад. Ӯ пеш аз ҳама шахси ринд:

То чанд маломат кунӣ, эй зоҳиди хом?
Мо ринди хароботию мастем мудом.
Ту дар ғами тасбеҳу риёву талбис,
Мо бо маю маъшуқа мудомем ба ком.

ва пайрави фалсафаи машоъ аст, ки ба он Форобӣ, Ибнӣ Сино ва ғайра мансубанд. Дар олами исломи сирӯза ҷараёнҳои мазҳаби ва фалсафӣ хеле зиёд буд, вале Хайём ақида ва чаҳонбинии худро пинҳон дошта, барои пардапӯши пайрави тавҳид будани худро баён намуда, бо ин роҳ мазҳабҳои олами исломро, ки мусулмононро аз ҳам ҷудо карда, ба якдигар ба хусумат меовард, рад кардааст:

Хафтоду ду миллатанд дар дин каму беш,
Аз миллатҳо ишқи ту дорам дар пеш.
Чи куфру чи ислому чи тоат чи гуноҳ,
Мақсуд туй, баҳона бардор аз пеш.

Мансуби Хайём будани ин рубоӣ ҳанӯз маълум нест. Мумкин аст, ки шоирснӣ ақидаи тасаввуфидошта инро ба рубоӣ ёти ӯ дохил карда бошанд. Қатъи назар аз ин ҳолат, дар рубоии боло ду фикр пеш ронда мешавад:

- 1) Инкор кардани мазҳабҳо ва талаби озодии шахс.
- 2) Ба мавҷудияти қувваи илоҳӣ бовар доштан.

Калимаи «ту» ишорат ба худост. Дар ин рубоӣ муҳаббат ва ваҳдонияти «ту» василаест барои инкори дину мазҳабҳост, ки аз номини онҳо байни инсонҳо, халқҳо ва пайравони динҳои гуногун низоъ меандоختанд.

Хайём ҳар чанд ки дар рубоияш роҳи дурусти инсонӣ ятро нишан наҷда, онро танҳо дар рационализм, озодии шахс ва ӯрода дидааст, вале роҳи нодуруст будани ақидаҳои диниро қайд намуда, бар зидди доғмаҳои ислом баромада, имконпазир будани пайдоиши пешвоён ва ақидаҳои навро тасдиқ кардааст:

Кавме мутафажкиранд дар мазхабу дин,
Чамъе мутахайиранд дар шакку яқин.
Ногоҳ мунодие барояд зи камин,
К-эй бехабарон, роҳ на он буду на ин.

Хайём мисли пешгузаштагонаш Форобӣ, Ибни Сино ва ғайра сабаб ва иллати кулли олами моддӣ будани худро этироф ва ба чузъиёт дахл надоштани онро даъво кардааст, вочиб-ул-вучудро зарур доништааст: «...Бибояд донист, ки ... вочиб чизе бошад, ки нашояд, ки набошад ва шояд, ки бошад... Пас, вочиб-ул-вучуд яке аст». Ҳар чанд ки Хайём вочиб-ул-вучудро сабаби аввали олами моддӣ медонад, вале дар ҳамаи қорҳои олам ҳозирро назир будани ўро, ки уламои фалсафаи «калом» таълим медоданд, этироф накардааст ва зиддияти калони ақидавии ў бо уламои расмӣ ислом дар ҳамин аст. Вай ақидаи дурусте дорад, ки олами моддӣ бо роҳи тақомули модда (ҷавҳар) ва тағйири шакли он — қисмҳо инкишоф меёбанд, шакл иваз мекунад ва аз ҷамодӣ ба наботӣ, ҳайвонӣ ва инсонӣ омадааст, ки асоси онҳо унсурҳо мебошанд: «...Ва қисм ба се қисм аст: Афлок ва уммаҳот ва маволид. Ва ин ҳар яке қисматпазиранд ва аҷзҳои инсонро ниҳоят нест... чунон ки афлок ва анҷумро... Ва зери ў уммаҳот аст: аввал — оташ, он гоҳ — ҳаво, он гоҳ — об, хок, маволид, ки аввал ҷамод аст, ва он гоҳ — набот, он гоҳ ҳайвон аст. Ва инсон ҳам аз ҷумлаи ҳайвон аст аз ваҷҳи ҷинсият, аммо навъи пасин аст. Ва инсон аз ҷиҳати нутқ бар ҳайвон шараф дорад». Дар ин фикр дар ҳеҷ ҷо гуфта нашудааст, ки худо офаридгор аст ва инсон маҳлуқи худо, баръакс, инсон маҳсули тақомули табиӣ буда, аз ҷумлаи ҳайвонот аст ва бо нутқи худ аз ҳайвон фарқ мекунад. Ў инсонро, ки дар ҷамъияти феодалӣ хор буд, бехтарин офариниши табиат доништааст: Ин фикрҳо тамоман хилофи таълимоти дин, зеро инсонро банди ҳақири худо ва ғуломи дороён медонад. Аз гуфтаи Хайём, ки худо (вочиб-ул-вучуд)-ро этироф карда, ўро қувваи аввал тақондихандаи куллиёти вучуд медонад, идеалист аст, вале азбаски ўро ба чузъиёт инкор карда, роҳи мустақили инкишофи ҳаёти моддиро даъво кардааст, ба таълимоти дин зид аст, майли хеле зиёде ба материализм дорад. Масалан, бар хилофи дин, ки ҷаҳонро фонӣ мешуморад, Хайём абадӣ ва азали будани онро тасдиқ кардааст:

Давре, ки дар ў омадану рафтани мост,
Онро на ниҳоят, на бидоят пайдоост.
Қас ҳеҷ нагуфтаанд з-ин маънӣ рост,
Қ-ин омадан аз кучову рафтан ба кучост?

Майлҳо ва фикрҳои материалистонаи стихиявӣ дар рубоиёти Хайём мавқеи калон дорад. Масалан, ў як қисми ками табиат будани субъект (инсон) ва барои зиёду кам кардани ҳаёти

моддӣ роль надоштани он аз забони қаҳрамони лирикӣ сухан
ронда, муносибати объекту субъектро ба ғоидаи материализм
ҳал кардааст:

Аз омаданам набуд гардунро суд
В-аз рафтани ман чоҳу ҷалолаш нафузуд,
В-аз ҳеҷ касе низ ду гӯшам нашнуд,
К-ин омадану рафтаним аз баҳри ҷӣ буд?

Дар ин рӯбӣ дар хусуси мустақил аз инсон ва аз шахсу шу-
ури он мавҷудият доштани олами моддӣ сухан рафтааст ва
онро ба ғоидаи материализм ҳал менамояд. Ин масъала дар
рӯби зерин боз ҳам равшантар ажс ёфтааст:

Пеш аз ману ту лайлу наҳоре буда-ст,
Гарданда фалак барои коре буда-ст.
Зинҳор қадам ба ҳок оҳиста ниҳӣ,
К-ин мардуми ҷашми нигоре буда-ст.

Рӯби боло ду масъалаи асосии материализмро тасдиқ на-
мудааст:

1) дар байти аввал мустақил аз шуур ва инсон вучуд дош-
тани чизҳое, ки дар дунё ҳастанд. Яъне масъалаи муносибати
шуур ва материя — қадом аввал аст. Хайём масъаларо мате-
риалистона ҳал карда моддаро аввал, шуурро сони шумори-
дааст.

2) Дар байти дуюм дар бораи бақои модда — дар боран
дар дунё абадӣ будан ва ба шаклҳои гуногун баргаштани ма-
терия сухан рафтааст, ки он низ рафтори материалистона аст,
зеро бар ҳилофи ақидаи динӣ ва идеалистӣ, ки материяро ғо-
нӣ ва рӯхро абадию азали медонад, доимӣ ва фанонопазир бу-
дани модда, вале тағйирёбанда будани шакли он — ҳисм даъ-
во карда шудааст.

Дар масъалаи дигаршавии шакл ва тағйир наёфтани ма-
терия, ки масъалаи асосии философияи материалистӣ аст, низ
дар мавқеи материализм меистад ва онро бо ифодаҳои об-
разноки лирикӣ ва пейзаж баён кардааст:

Бӣнгар, зи сабо домани гул ҷок шуда,
Бул-бул зи ҷамоли гул тарабнок шуда.
Дар сояи гул нишин, ки бисёр ин гул,
Аз ҳок баромадасту дар ҳок шуда.

Ҷаҳонбинии материалистонаи Хайём бо фикрҳои зиддинии
ӯ яқоя инкишоф ёфтааст. Хайём ақидаи динии ҳамвор будани
замин ва ба болои шоҳи ғов истодани онро, ки дин таълим
медихад, бо тамасхур ҳаҷв кардааст:

Говест дар осмон, ки номаш Парвин,
Гови дигаре нухуфта дар зери замин.

Чашми хирадат кушой чун аҳли яқин,
Зеру забари ду гов мушти хар бин.

Хайём аз рӯи принципи антиклерикализм рӯҳониён ва умуман арбобони динро ба фиребгарӣ, дурӯғгӯӣ, нопокӣ ва дорои хислатҳои аз ҳама бад будан айбор мекард:

Он қавм, ки саччодапарастанд — харанд,
Зеро ки ба зери бори солус раванд (даранд).
В-ин аз ҳама турфатар, ки дар пардаи зӯҳд,
Ислому фурушанду зи кофир батаранд.

Хайём пешвои риндони асри XI—XII аст. Вай аҳли мадрасаву масҷид, яъне рӯҳониёро бо аҳли харобот, яъне одамони озодфикр — риндон муқоиса намуда, бартарии аҳли хароботро, ки агар ба онҳо бо назари нек нигоҳ кунӣ, бадаш ҳам одами хуб аст, аз аҳли мадараса ва меҳроб, яъне аҳли дин хубтар медонад:

Нозам ба харобот, ки аҳлаш аҳл аст.
Гар нек назар кунӣ, бадаш ҳам саҳл аст.
Як аҳли дил аз мадраса н-омад берун,
Вайрон шавад ин хароба доруччаҳл аст.

Хайём пайрави ақидаи муътазилия ва ҷабария мебошад. Вай бо уламони динии мазҳаби ҳанафия баҳс намуда, таълимоти динии рӯзи қиёматро инкор мекунад ва барои гуноҳҳои бо амри худо зоҳиршуда дар дӯзах сӯхтани одаморо, ки таълимоти динии мазҳаби Бӯҳанифа мебошад, кори ғайримантиқӣ мешуморад. Дар рубоиҳои Хайём бо таъсири маъшуқаву май ва ифода намудани фикрҳои ҳаётдӯстию эпикуристӣ аз ақидаҳои дини дур будан ифода ёфтааст. Дар ифодаҳои лирикӣ ва зиддидинии Хайём эътирози саҳти ба мафкураи динию феодалӣ доштаи ӯ ифода ёфтааст. Масалан, дар рубоии зерин маю маъшуқапарастӣ, ки аломати ҳаётдӯстист, ба ваҳми аз азоби дӯзах, ба раҳмати худо умедвор шудан ва аз пай илмҳои схоластикии ислом рафтани зид гузошта шудааст:

Мову маю маъшуқа дар ин кунчи хароб,
Чону дилу чома дар раҳни шароб.
Фориғ зи умеди раҳмату бими азоб,
Озод зи хоку боду аз оташу об

Хайём дар масъалаи тақдир ва қисмат дар мавқеи муътазилия — ақидаи ҷабария меистад, ки он ба ақидаи ҷабр ва ихтиёр, ки таълимоти ҳанафия аст, зид мебошад. Тақдирро ҳатмӣ ва аз худо доништан дар он замон маънии манфӣ дошта бошад ҳам, дар фаҳмиши ҷабария ҷиҳати мусбат низ дошт, яъне ба инсон имконият меод, ки бо роҳи ҳатмӣ будани иҷрои тақдир қорҳои зиддидавлатӣ, зиддидинӣ ва зиддишариатро ҳам ба ҷо орад:

Ё раб, ту гилам сириштай ман чӣ кунам?
Пашму қасабам ту риштай ман чӣ кунам?
Ҳар неку баде, ки ояд аз ман ба вучуд,
Ту бар сари ман набиштай, ман чӣ кунам?

Ҳар чанд ки Хайём дар масъалаи тақдир аз рӯи оппозицияи зидди ҳанафия дар мавқеи ҷабрия истода, тақдирро ҳатмӣ шуморидааст, вале дар айни замон ба муқобили он низ баромад кардааст, зеро барои одамони нек нугувор аст:

Ғар даст ба лавҳан қазо доштаме,
Бар майлу муроди хеш бингоштаме.
Ғамро зи ҷаҳон яксара бардоштаме
В-аз шодӣ сар ба ҷарх афроштаме.

Хайём аз зиддиятҳои таълимоти дин хеле моҳирона истифода бурда, бар зидди он баромадааст. Яке аз ин гуна масъалаҳо «карим, ғафур ва бахшанда» будани худост. Дин таълим медиҳад, ки худо бахшанда аст, вале барои гуноҳро рӯзи қиёмат бандагони худро азоб медиҳад. Дар ин ҷо хулосаи мантӣ он аст, ки агар худо бахшанда — карим нест:

Ё раб, ту каримню каримӣ карам аст,
Оси зи чӣ рӯ бурун зи боғи ирам аст?
Бо тоатам ар афв кунӣ, нест карам,
Бо маъсиятам ар бубахшӣ, карам аст.

Зиддияти дигари таълимоти динӣ дар масъалаи хости худо, ҷазои рӯзи қиёмат ва муқофоти амал аст. Яъне, аз як тараф гуноҳ бо хосту ҳукми худост, аз тарафи дигар, барои хости худо ҷазо додан:

Яздон чу гили вучуди моро ороост,
Донист зи феъли мо чӣ хоҳад бархост.
Беҳукмаш нест ҳар гуноҳе, ки марост,
Пас, сӯхтани рӯзи қиёмат зи чӣ хост?!

Дар масъалаи офариниш ҳам таълимоти диниро оид ба хости худо ва офаридгории ин инкор карда, иҷолатан процесси беиродаи табиӣ будани онро талқин менамояд:

Доранда чу таркиби табоеъ ороост,
Аз баҳри чӣ ӯ фикандаш андар каму кост?
Ғар нек омад, шикастан аз баҳри чӣ буд?
В-ар нек наёмад ин сувар, айб кирост?

Дар эҷодиёти Хайём кайфиятҳои риндӣ мушоҳида мешавад. Кайфиятҳои эпикуристӣ ё ки риндӣ шояд аз ду ҷиҳати асосӣ дар эҷодиёти ӯ бошад:

1) Ҳаётдустӣ ва ақидаҳои зиддидинии вай. Хайём зебоию лаззати онро дӯст мелорад, ҳар чи зиёдтар аз он баҳра бур-

данӣ мешавад, вале азбаски умри одам барои аз ҳаёт бештар лаззат гирифтани кифоя намекунад, кӯшиш менамояд, ки ҳар чӣ зудтар вақтро ганимат шумурда, вақти худро хуш гузаронад:

Гар як нафасат зи зиндагонӣ гузарад,
Мағзор, ки чуз ба шодмонӣ гузарад.
Зинҳор, ки сармояи ин мулки ҷаҳон —
Умр аст: бад-он сон гузаронӣ, гузарад.

2) Ниятҳои бар зидди замона мубориза бурдан, вале худро очиз ва танҳо дидан, ояндаи фикру амалиёти худ ва хотимаи кори азобу уқубатноки давраи феодалиро дида натавонистан ва ғайра Дар ин бора дар боби «ақидаи иҷтимоии Хайём» мухтасаран баҳс рафт. Агар масъалаи ҳаётдӯстӣ ва онро бар зидди ақидаҳои динӣ истифода намудан ҷиҳати эҷодиёт ва тафаккури Хайём бошад, илочи бадбахтиҳои замонаро дар айшу нӯшу фаромӯшӣ дидан — тарафи сусти ӯст, зеро аз он нуқсонҳои ҷамъият барҳам намехӯрад. Чунин роҳ роҳи озодӣ ва чунин маслиҳат маслиҳати донишмандона нест. Ҳар чанд ки дар ин майл эътирози ба замонадоштан Хайём ифода ёфтааст, вале очизона мебошад:

Бархезу махӯр ғами ҷаҳони гузарон,
Бинишину ҷаҳон ба шодмонӣ гузарон.
Дар табъи ҷаҳон агар вафое будӣ,
Навбат ба ту худ наёмади аз дигарон.

Дар ин рубоӣ ва дар рубоҳои дигараш ҳам аз «бевафои дунё», бевафои умри инсониро бояд фаҳмид, ки кӯтоҳ ва муваққатист, қотен он аҷал аст ва ҳар илоч дар назди ин қонуни табиат очиз мебошад:

Бо сарвақди тозатар аз хирмани гул
Аз даст мадеҳ ҷоми маю домани гул
З-он пеш, ки ногаҳ шавад аз боди аҷал,
Пироҳани умри ту чу пироҳани гул.

Дар рубоҳои Хайём вобаста ба фикрҳои риндона доим дилро шод доштан, ғамгин набудан, аз ғами ҳаёт дур будан, характери шоду хуррам доштан тарғиб карда мешавад, зеро умр чанд муддати кӯтоҳест, ки аз он гофил будан дуруст нест:

Дар дил натавон дарахти андӯҳ нишонд,
Ҳамвора китоби хуррамай бояд хонд,
Май бояд хӯрду коми дил бояд ронд,
Пайдост, ки чанд дар ҷаҳон хоҳӣ монд.

Хайём вобаста ба масъалаҳои ҳаётдӯстӣ ба масъалаи ишқ таваққуф кардааст. Вай ба ин масъалаи муҳим монанди на-

мояндағони синфи хоким булҳавасона нигоҳ накардааст. Вай ба ишқ баҳои хеле баланд дода, барои он азоб кашиданро ҷоиз доништааст:

Хуршеди сипехри безаволӣ,— ишқ аст,
Мурғи чамани хучистафолӣ,— ишқ аст.
Ишқ он набвад, ки ҳамчу булбул ноӣ,
Ҳар гаҳ, ки бимирию нанолӣ,— ишқ аст.

Ғайр аз ин, дар ишқу ошиқӣ вафодорӣ ва садоқатро тараннум кардааст:

Гирди дигаре чӣ гуна парвоз кунам
Ё ишқи наве чӣ гуна оғоз кунам?
Як лаҳза сиришки дида менагзорад,
То чашм ба руи дигаре боз кунам.

Тараннуми ишқ дар рубоиёти Хайём танҳо тараннуми ҳиссиёти ишқӣ нест, дар баъзе лаҳзаҳо маънои зиддинӣ ва зиддизамонавӣ ҳам дорад. Масалан, ба тариқи лутф бо маю маъшуқа ҳамеша ҳатто дар рӯзи қиёмат буданро орзу кардан ба парҳезгорӣ, худро дар қиёмат беғуноҳ тасаввур намудани зоҳидон зид гузошта шудааст:

Гӯянд: ҳар он касон, ки бопарҳезанд,
Он сон, ки бимиранд, бад-он сон хезанд.
Мо бо маю маъшук мудомем аз он,
Бошад, ки ба ҳашрамон чунон ангезанд.

Дин таълим медиҳад, ки мардум дар ин дунё тарки маю ишқ карда, тоату ибодатро пеш гиранд, то ки дар «он дунё» соҳиби қасру ҳуру маи ноб шаванд. Он гоҳ саволи лутфомезӣ риндона пеш меояд: Агар оқибат (дар «он дунё») кор ҳамин тавр бошад, чаро онро дар ин дунё кардан лозим нест.

Гӯянд: Биҳишту ҳури ин хоҳад буд
В-он ҷо маи нобу анғубин хоҳад буд.
Гар мо маю маъшуқапарастем, равост,
Чун оқибати кор ҳамин хоҳад буд.

Аввалҳо май бештар василаи хушгузаронии вақт ва предмети тавсифи шеърӣ ҳамрия буд, ки дар доираҳои давлатмандон ва қасру сарои подшоҳон баргузор буд, тадричан вобаста ба ақидан риндӣ дар ашъори Хайём барои масъалаҳои хеле зиёди иҷтимоӣ, фалсафӣ ва зиддиниро муҳокима намудан воситаи ифодаи фикр гардидааст.

Хайём ҳамчун бузуртгарин шоир, файласуф дар таърихи фикрҳои фалсафӣ ва адабии форсу тоҷик мавқеи ба худ хосе дорад. Рубоҳои ӯ дар тамоми давраҳои асри миёна дар дастҳои гурӯҳҳои оппозиционии зиддифеодалӣ ҳамчун байрақи озо-

дӣ ва мубориза хизмат кардааст Аксарияти озодфикрон дар зери таъсири ғояҳои ӯ тарбия ёфта, ба муқобили душманони феодалӣ ва динии худ мубориза бурдаанд Қисми зиёди рубоиёти Хайём мазмуни панду хикмат дорад Аз онҳо заковати баланди ӯ хувайдост.

Мастӣ мақуну фаризаҳоро бигзор,
В-ин лукма, ки дорӣ зи қасон боз мадор.
Дар хуни қасу молӣ қасе қасд мақун,
Дар уҳдаи он ҷаҳон манам, бода биер!

Хайём дар адабиети тоҷикӣ форс танҳо дар шакли рубоӣ шеър гуфтааст Азбаски шакли рубоӣ шакли адабиёти халқ ба шумор меравад, дар замонҳои гузашта танҳо дар жанри рубоӣ шеър гуфтан халқпарварӣ, бо халқ ҳамфикрӣ доштан ва бар зидди адабиети феодали буданро низ ифода мекард

Мо дар рубоиёти Хайём се услуби эҷодӣ — илмӣ, бадеӣ ва публицистиро мебинем ва онҳо аз ҳамдигар мутлақо ҷудо набуда, омезиш доранд. Услуби рубоиҳои Хайём содда ва дорои нафосати баланд буда, дар байти аввали рубоӣ ё мисол ё фикри асосӣ баён карда шуда, дар байти охир ҷамъбаст карда мешавад Дар рубоиҳои ӯ ҳиссиёти ишқии лириқӣ бо фикрҳои илмӣ-фалсафӣ ӯ омехта ифода ёфтааст Рубоиҳои Хайём аз бадеият, маъли бадеӣ ва воситаҳои тасвир ғанӣ мебошад.

Масалан:

тезис	Май хӯрдану шод шудан оини ман аст, Фориғ будан зи қуфру дин — дини ман аст.
тасдиқ	Гуфтам ба аруси даҳр қобини ту чист?
исбот	Гуфто, дили хуррами ту қобини ман аст.

Масъалаҳое, ки Хайём дар рубоиёти худ гузоштааст, ниҳоят гуногун ва мазмунан бой аст, ҳамаи онҳоро дар бар гирифтани аз имкон берун аст

АДАБИЁТИ ИЛМӢ

1 А Болотников Материализми Хайём Сарсухан ба рубоиёти Умарӣ Хайём, Сталинобод, 1936

2 Муҳаммадали Фуруғӣ Таронаҳои Хайём Сарсухан ба рубоӣ Нанп-ри Техрон, 1321 х ш

3 Морочник С Б, Розенфельд В А Омар Хайём Сталинабад, 1957.

4 Умарӣ Хайём Рубоӣ «Ирфон», Душанбе, 1963

5. Х. Мирзозода. Ақидаҳои зиддинии дар адабиети тоҷик, Душанбе «Ирфон», 1966

6 Х Мирзозода Нуктаи назари зиддинӣ дар адабиети классикии форсу тоҷик. «Ирфон», Душанбе, 1978

ДОСТОНСАРОЙ ДАР АСРҲОИ ХІ—ХІІ

Анъанаи достонсарой дар адабиёти тоҷик аз достонҳои Рӯдакӣ, «Шоҳнома»-и Дақиқӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Бахтиёрӣ ва ғайра, ки дар навбати худ ба достонҳои фольклорӣ ва адабиёти қадим алоқаманд аст, оғоз дорад. Ин анъана дар асрҳои ХІ—ХІІ бо таъбири тоҷибӣ муайяне давом ва инкишоф ёфт. «Гаршоспнома»-и Асадии Тусӣ, «Вис ва ромин»-и Фахриддини Гургонӣ, «Вомику Узро», «Сурхбут ва Кобудбут»-и Унсурӣ, «Юсуф ва Зулайхо»-и Амъақи Бухорӣ, «Сайр-ул-Ибодӣ мин-ал-маод»-и Санӣ, силсилаи достонҳои Фахриддини Аттӣ, достонҳои панҷганҷи Низомии Ганҷавӣ аз ҷумлаи достонҳои ҳолиқона, ки ба назми достонсароии асрҳои ХІ—ХІІ мансуб буда, давом ва инкишофи анъанаи асри Х аст. Дар адабиётшиносӣ давраи классикӣ ва шарқшиносӣ одатан баъди достонҳои дорӣ латти ягонаи сюжет ва маснавиҳои одатан баъди достонҳои фалсафӣ ва лириқиву дидактикӣ фарқ намегузоранд. Мо бояд асарҳои манзуми дар шакли шеърии маснавии дорӣ сюжетӣ ягона, ки аз оғозу анҷом ва саргузаштҳои бо ҳам марбутӣ қарамонӣ асар иборат аст, ба зерӣ номи достон гирем. Масалан «Вис ва Ромин», «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Маҷнун» ва дигарҳо. Асарҳои манзумӣ, ки дар шакли шеърии маснавий буда, аз порчаҳои ҷудоғонаи фалсафӣ, иҷтимоӣ ва лириқӣ иборатанду дорӣ сюжетӣ ягона нестанд, «маснавий» номем. Ҷунони: «Рӯшнонома»-и Носири Хусрав «Ҳадиқат-ул Ҳақоик»-и Санӣ, «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ ва ғайра, ки шояд бо «Офариннома»-и Абӯшақури Балхӣ алоқе дошта бошад.

Равияи достонҳои асрҳои ХІ—ХІІ қарамонӣ, ишқӣ ва романтикӣ мебошад. Бо сабаби кишвари Осиёи Миёна ва Эронро забт кардани аристократияи ҳарбии Турк, таъқиб шудани ҳиссиёти ватандӯстии мардуми эронӣ, дубора қувват гирифтани таъсири ҳилофати араб ва таъқиб гардидани ҳаракати шӯбӣ ва махсусан муносибати манфии Султон Маҳмуд ва шоҳномасароии бузург Фирдавсӣ анъанаи шоҳномаҷавӣ ба таназзул рӯй овард. Ҳар чанд ки дар мисоли «Гаршоспнома»-и Асадии Тусӣ, «Бахтиёрнома»-и Мухторӣ, «Сомнома», «Барзунома», «Ҷаҳонгирнома», «Фаромарзнома», «Бону Гуштаспнома», «Баҳманнома», «Кӯшнома» (муаллифонашон номаълум) дар мавзӯи қарамонӣ ва қарамонии афсонавии қадим эҷод намудани достонҳо вуҷуд дошт, вале он қувват, таъсир ва мундариҷаи ғоявӣ, ки «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дорост, надохт «Искандарнома»-и Низомиро давоми анъанаи исқандарномаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мешуморанд, ҳол он ки ин достон баъд аз Фирдавсӣ анъана ва равияи ғоявӣ нав пайдо карда буд. Ин достон аз ҳислати қарамонӣ дида, бештар мундариҷаи адолатхӯӣ ва ҳақимона пайдо кардааст, ки ин маъниро хирадномҳои достони Низомӣ ва Ҷомӣ тасдиқ менамоянд.

Пас, дар чунин ҳолати таърихӣ бештар дostonҳои ишқию романтикӣ, чи ба рӯҳияи хонандан умум ва чи доираҳои дарбор низ макбул буд, зеро агар ҷангҳои пай дар пай ғоратгаронаи аристократияи феодалиро истисно кунем, бештар айшу роҳати шахсӣ, саргузаштҳои ошиқона ва сайду шикоре доштан дар дар вақти ҳоли бо китобу шеърӯ шатранҷ машғул буданд. Дар зимни ин гуна тасвиrot эътирозҳои романтикӣ шоир низ акс меёфт. Дар ин дostonҳо дар зимни саргузаштҳои ошиқонаи эпикӣ ҳиссиёти баланди лирикӣ, инсондӯстӣ, ҷаҳонбинии фалсафӣ, акидан иҷтимоӣ ва панду ҳикматҳои шоирони дostonсаро низ ифода ёфтааст.

ФАХРИДДИН АСЪАДИ ГУРГОНӢ. «ВИС ВА РОМИН»

Фахриддини Гургонӣ аз шоирони дostonсарои асри XI аст. «Гургонӣ» ё ки «Чурчонӣ» ишора ба ватани ӯст. Дар бораи ҳаёти шахсии ӯ маълумот ниҳоят кам аст. Соли таваллуд ва вафоташ маълум нест. Дар вақти эҷоди дoston шоир худро ҷавон ба қалам додааст:

Чунин нома бихонӣ, эй суҳандон,
Гуноҳи ман бидон эй пок яздон.
Бигӯ: ё раб, биёмурз ин ҷавонро,
Ки гуфта-ст ин нигорин дostonро.

Аз ин ҳисоб таваллудаширо дар аввали асри XI шуморидан ҷои аз аст. Давраи шӯҳраташ ба замони ҳукмронии Абӯтолиб Тӯғралбек бинни Меқоили Салҷуқӣ (1037—1063) рост меояд, зеро номи ӯро дар «Вис ва Ромин» зикр кардааст ва аз лашкаркашиҳои хабар медиҳад. Вақте ки ин султон соли 1051⁴ шаҳри Исфаҳонро забт кард, шоир ҳамроҳи ӯ будааст:

Шаҳаншаҳ бор барбаст аз Хуросон,
Саропарда бизад бар роҳи Гургон.
В-аз он ҷо роҳи Кӯҳистон сафар кард,
Чу омад бар Раю Сова гузар кард.

Шоир ин маъниро вобаста ба тасвири воқеаи Вису Ромирӯ дар Марви шоҳи ҷаҳон гузошта, ба Кӯҳистон сафар кардани подшоҳ Мӯбад, баён намудааст. Аммо Фахриддини Гургонӣ баъд аз ин ба сафари ӯ ҳамроҳӣ карда, дар Исфаҳон мондааст:

Маро андар Сипоҳон буд коре,
Дар он қорам ҳамешуд рӯзгоре.
Бимондам з-ин сабаб андар Сипоҳон,
Нарафтам дар рикоби шоҳи шоҳон.

Вай дар ин ҷо бо супориши ҳокими Исфаҳон Абулфатҳ Муҳаммад сюжети қадимаи «Вис ва Ромин»-ро ба назм меорад. Баъд

аз ин тафсилоти ҳаёташ маълум не. Воқеаҳое, ки баъди соли 1051 дар муқаддимаи дoston зикр ёфтаанд, нишон медиҳанд, ки пас аз ин сана ҳам дар қайди ҳаёт буда, дostonи худро эҷод кардааст. Хатми дostonро дар байни солҳои 1042—1054 тахмин мекунанд, зеро дар ин асар аз подшоҳони салҷуқӣ тағзо номи Туғралбеки салҷуқӣ қайд шудааст, ки дар ҳамин солҳо то соли 1063 ҳукмронӣ дошт. Фаҳриддини Гургонӣ ғайр аз дostonи номбурда, шеърҳои дигари хурд аз қабилӣ қасидаи мадҳия, қитъа ва ғайраҳо низ доштааст, вале онҳо то имрӯз нарасидаанд. Масалан, барои тасдиқи ин фикр байти зеринро аз тазкираи «Лубоб-ул-албоб» меоварем:

Бисъёр шеър гуфтаму хондам ба рӯзгор,
Як-як ба ҷаҳд-бар сиқатулмулки шаҳриёр.

Дostonи «Вис ва Ромин» аз қиссаҳои адабиёти қадим аст. Баъзеҳо онро ба давраи сосонӣ ва баъзеҳо ба замони ҳукмронии ашқонӣ нисбат медиҳанд. Ҳар ду ҳам тахмин аст. Дostonи мазкур аз асарҳои ба забони паҳлавӣ таълифшуда аст, ки дар асри XI номафҳум шуда буд ва бинобар аз дostonҳои хуб буданаш, зарурати тарҷума ва аз нав эҷод кардани он ба миён омад. Машварати назми дoston бо ҳокими Исфаҳон шудааст ва дар зимни ин суҳбат шоир фикрҳои зеринро баён кардааст:

Маро як рӯз гуфт он қиблаи дин,
«Чӣ гӯй дар ҳадиси Вису Ромин,
Қи мегӯянд чизе саҳт некӯст,
Дар ин кишвар ҳама кас дорадаш дӯст?»
Бигуфтам, к-он ҳадиси саҳт зебост,
Зи гирдовардаи шаш марди доност.
Надидам з-он накӯтар дostonе,
Намондам ҷуз ба хуррам бӯстоне,
Валекин паҳлавӣ бошад забонаш,
Надонад ҳар кӣ бархонад баёнаш.
На ҳар кас он забон некӯ бихонад
В-агар бихонад, ҳаме маънӣ надонад...
Дар ин иқлим он дафтар бихонанд,
Бад-он, то паҳлавӣ аз вай бидонад.

Дostonи «Вис ва Ромин» дар вазни ҳаҷазӣ мусаддас: мафоилун, мафоилун, мафоил навишта шудааст. Аз тавсифи муқаддимаӣ ва хотимаӣ хувайдост, ки дoston ба номи Туғралбек ва ҳокими Исфаҳон Аминуддин Абулфатҳ баҳшида шуда аст. Шоир дар зимни он баъзе саргузаштҳои худро низ зикр кардааст, ки аз он шоири намоёни сарои Туғралбек будан ва ўро ба сафарҳои ҳарбӣ ва шикор ҳамроҳ бурдани султон маълум мегардад.

Дар қатори чунин ахборот он маълумоти шоир низ қимат-

нок аст, ки қиссаи «Вис ва Ромин»-ро пеш аз вай сухансароёни дигар тарҷума кардаанд, вале шӯҳрат наёфтаанд. Аз ин аҳборот маълум мегардад, ки ӯ ҳам аз матни паҳлавӣ ва ҳам форсии дарӣ-тоҷикӣ истифода кардааст:

Кунун ин достони «Вису Ромин»
Бигуфтанд он сухандони пешин.
Хунар дар форсӣ гуфтан намуданд,
Кучо дар форсӣ устод буданд?!
Бипайвастанд аз он достоне,
Дар ӯ лафзи ғариб аз ҳар забоне.

Ҳар чанд ки шоир нусхаҳои пеш аз худ бударо «достон» номидааст, вале мумкин аст, ки баъзе аз он наср бошад.

Таркиби достони «Вис ва Ромин» аз муқад-
Таҳлили таркиб ва дима, сюжети асосӣ ва хотима иборат аст.
сюжети достон Дар муқаддима, ки анъанавист, аз муноҷот,
мадҳи подшоҳ, Абутолиб Тўғралбек, ҳокимон
хоҷа Абӯнасер, Абулфатҳ Музаффар ва саргузашти гӯяндаи
достон иборат аст.

Оғоз ё ки шароити сурат гирифтани воқеаи сюжет дар фасли баҳорон ҷашн ороستاني шоҳ Мӯбад ва ҳангоми ҷашн ба Шаҳрӯ ошиқ шудани Мӯбад, вале ишқи ӯро рад кардани Шаҳрӯ иборат аст. Азбаски Мӯбад шоҳаншоҳи бузург, бераҳму шафқат ва якраҳа аст, хонанда фикр мекунад, ки низои воқеа аз он ҷо оғоз меёбад, вале ваъда кардани Шаҳрӯ, ки агар духтар таваллуд кунад, ӯро ба Мӯбад ҳоҳад дод, низоъро аз байн мебардорад, аммо дар айни замон низои дигаре пешакӣ ба миён меояд, ки дар тамоми воқеаи достон таъсири манфӣ дорад. Пири фарғут будани Мӯбад, ҷавони духтари ояндаи Шаҳрӯ Вис. Ҳар чанд ки дар ин масъала аҳд баستاني Мӯбад ва Шаҳрӯ гӯё ба ҳалли мусбати муносибати занушавҳарии Мубаду Вис ишорат мекунад, вале зиддияти синну соли онҳо оштинопазир аст ва аз воқеаҳои хеле зиёди фоҷианок хабар медиҳад. Ин буд шароит барои оғози достон. Аммо аз номи достон маълум мегардад, ки ошиқони ҳақиқӣ Вису Ромин буда, Мубад, бо вучуди аз хусуси Вис бо Шаҳрӯ аҳду паймон доштаниш, шахси халалрасон аст. Номи достон шудани номҳои Вис ва Ромин ҳамин маъноро тасдиқ менамояд. Бинобар, ин ояндаи муносибати булҳавасонаи Мӯбад бо Вис пешакӣ торик, моча ронок ва ҳалнопазир аст, зеро:

Хаворо дар дилаш чунон биёроост,
Ки нозода арӯсера ҳамехост.

Гуфтугӯи Мӯбад ва Шаҳрӯ дар бораи Вис як навъ муқаддимаи экспозицияи достон аст, зеро экспозицияи достони ишқи Вису Ромин тарбияи яқҷояи онҳо аст. Аз ин ҳолат риштаи пешакии воқеаи нави сюжети ошиқии Вис ва Ромин пеш меояд.

Шоир дар бораи муносибати ошиқонаи Вису Ромин дар шаҳри Хучон чизе нагуфтааст, вале ишорае кардааст, ки саргузашти онҳоро қазои осмонӣ пешакӣ муайян карда буд, пас тағъирнопазир аст:

Қазо пардаҳта буд аз кори ишон,
Набишта як ба як кирдори ишон
Қузои осмон дигар нагаштӣ,
Ба зӯру чора з-ишон барнагаштӣ.

Баъд аз даҳ сол Роминро ба Мавр бурданд. Висро, ки ба балоғат расида буд, Шаҳрӯ ба назди худ овард. Аз ҳам ҷудо карда шудани Вису Ромин аз рӯи тасвири шоир ишонро ба ҳаяҷон наовардааст, пас муносибати ошиқонаи онҳо ҳоло оғоз наёфтааст. Аз ин ҳолат тахмин кардан мумкин аст, ки хатти сюжет бо аҳду паймони Шаҳрӯ ва Мӯбад давом хоҳад ёфт. Ба хостгорӣ омадани бародари миёнаи Мӯбад Зард ва номаи Мӯбадро бо рӯи хуш қабул накардани Шаҳрӯ аз ваъдаи худ афсӯс хурдани вай ўро сарзаниш кардани Вис:

Зи ҳинҷори хирад дур уфтодӣ,
Ки рафтӣ, духти нозода бидодӣ!
Хирад гуфтори чунин кай писандад,
Раво бошад, ки ҳар кас бар ту хандад.

Пай бурдан мумкин аст, ки воқеаи аҳду паймони Шаҳрӯ ва Мӯбад дар бораи Вис ин ҷо қатъ мешавад ва хатти сюжет ба таърифи дигар меравад. Илова бар ин, Висро ба бародараш Виру ба занӣ додани Шаҳрӯ низ сюжети муносибати Мӯбад ва Висро қатъ менамояд (ин воқеа дар достон танҳо ном бурда шудааст). Ба самти дигар равона шудани хатти сюжетро ҷавобҳои ба Зард додаи Вис ва шоҳро ба бехирадӣ сарзаниш кардани ў низ тасдиқ менамояд. Аз ин гуна ҷавоби нома хашмгин шудани Мӯбад ва ба муқобили кишвари Моҳобод лашкар кашидани ў, ҷанги Мӯбад бо бародари Вис Виру, шикаст хӯрдани Мӯбад низ канда шудани хатти сюжети талаби Вис кардани Мӯбад ишора мекунад, аммо ба кишвари Моҳобод ҳуҷум кардани шоҳи Дайлам, диққати Вируро ба худ кашидани он ва дубора лашкар кашида ба Гӯроб барои Вис рафтани Мӯбад ва ба вай нома навиштани хатти сюжети мочаронокро давом медиҳад ва гӯё масъаларо ба фойдаи ў ҳал карданӣ, вале ҷавоби қатъии рад додани Вис ба номаи фиристодаи шоҳ ба канда шудани хатти сюжет далолат менамояд, аммо бо бародарон машварат кардани Мӯбад ду ҳолатро ба вучуд меорад, ки ҳарду ҳам ба давом ёфтани ва ё наёфтани хатти сюжет таъсир дорад:

1. Савобдиди Ромин, ки Мӯбад бояд аз ин нияти худ гардад. Барои ин маслиҳат се асос дошт: Дар замири дил нигоҳ доштани меҳри Вис, вале ў ин ҳиссиёти худро пинҳон медошт. Дуи дигар: яке падари Висро дар ҷанг куштани Мӯбад, аз ин рӯ,

кина доштани ӯ ва хато будани дар хона нигоҳ доштани душман, аз вай зоҳир нашудани меҳрубонӣ:

Чи гуна дӯстӣ ҷиву пуштӣ,
Зи фарзанде, ки бобашро бикаштӣ.
Чу дар хона бувад душман туро ёр,
Чунон бошад, ки дорӣ б-остин мор.

Далели дигар он аст, ки Мӯбад пир асту Вис ҷавон. Ҷавонро ҷавон мебоист:

Батар коре туро бо Вис он аст,
Ки ту пириву он дилбар ҷавон аст.

2. Маслиҳати Зард: Ӯ бар хилофи Ромин ба мантиқи ҳаёти инсонӣ эътибор надода, бо пулу чиз ба даст овардани дили модару духтарро роҳи ягонаи баромадан аз кучаи сарбаста до-нистааст:

Бародар гуфт: Шоҳо, чизи бисъёр,
Ба Шаҳрӯ бахшу бифребаш ба динор.

Бо номаи махсус молу зари бисъёр фиристодани Мӯбад ва аз он рому мот шудани Шаҳрӯ:

Чу Шаҳрӯ дид чандин гунагун бор,
Чи аз гавҳар, чи аз дебову динор.
Зи бас неъмат, чу мастон гашт беҳуш,
Писарро карду духтарро фаромӯш.

ба қувват гирифтани хатти сюжети ишқи булҳавасонаи Мӯбад ва дилноҳоҳонаи Вис ёри расонд. Ба назди Вис омадани Мӯбад ва аз калъа берун омадани ӯ аломати он аст, ки Вис низ бо таъсири дилхушии инъомҳо ва гуфтаҳои модараш ба Мӯбад майл дорад ва бо ин роҳ хатти сюжети ишқи Мӯбад давом меёбад. Аммо дар бозгашт, ки Висро ба боргоҳи Мӯбад меоварданд, аз дидани рӯи зебои Вис ошиқи беқарор шудани Ромин, ки рабти сюжети ишқи Вису Ромин аст, хатти дуюми сюжети ошиқона пайдо мешавад, ки никоҳи дар назари аввал дилхоҳ мебошад ва ба ишқи булҳавасонаи Мӯбад таҳдид менамояд — хатти сюжетро ба тарафи дигар бурданӣ мешавад, вале ҳоло хатти сюжет мисли пештара давом ва инкишоф дорад, зеро аз як тараф, Вис муносибати худро ба Ромин ҳоло баён накардааст, аз тарафи дигар, Мӯбад Висро ба дарбори худ ба занӣ овард. Ҳарчанд ки шоҳ аз ин ғалабаи худ хурсанд буд, вале аз ин воқеа ғамгин будани Вис зиддияти байни онҳоро ба фоидаи Мӯбад хушӣ ба хушӣ ҳал намекард ва аз ояндаи хушбахтонаи қаҳрамонҳои асар хабар на-медод:

**Шаҳи шоҳон нишаста шоду хуррам,
Валекин Вис биншаста ба мотам.**

Висро ба тобеъ шудан ба тақдир даъват намудани Доя риштаи сюжети ишқи Мӯбадро пурқувват кардани мешавад, вале ба он эътироз намудани Вис онро заиф, ҳатто буридани мешавад.

На Мӯбад бинад аз ман шодкомӣ,
На ман бинам зи Мӯбад неқномӣ.

Аз ин ишораи тазоди композиционӣ фаҳмидан душвор нест, ки муносибати Вису Мӯбад оштинопазир аст ва риштаи сюжети муносибати онҳо зӯрбазӯраки давом дорад. Насихати худро қувват додани Доя бо вучуди норозигӣ ўро оро додани вай, ки гуё Вис тан додани аст, хатти сюжети ишқи Мӯбадро давом медиҳад, вале бо худкуши таҳдид кардани Вис, аз Доя хоши кардани ў, ки бо илми чоду дар муддати як сол қувваи мардинаи Мӯбадро баста, худаш бо вай комронӣ кунад ва ин илтимосро ба ҷо овардани Доя намегузорад, ки хатти сюжет ба тарафе ҳал гардад.

Гашту гузори Ромин дар боғ, нолаву зории ў дар ишқи Вис, дарди дили худро ба Доя гуфтани вай, Висро барои Ромин фиристодани ў, вале онро рад кардани Вис, ки бадномиро намехоҳад, ба назди Ромин ба боғ омадани Доя ва охируламр Висро ба Ромин майл кунондани ў хатти дуҷуми сюжетро пурқувват менамояд, зеро Вис ҳам ба Ромин ошиқ мешавад ва онҳо бо ҳам вомехуранд. Лаҳзаи асосии рабти ишқи Вису Ромин дар ҳамин ҷост. Ба кӯҳистон ба кишвари Моҳ ба назди Мӯбад омадани Вис ва Ромин сирри онҳоро ошкор мегардонад ва зиддияти байни ду хатти сюжетро ошкор сохта, хатти сюжети воқеаҳои байни Вис ва Мӯбадро бо хислати мочаронокаш пурқувват менамояд, муносибатҳои ошиқонаи Вис ва Ромин, ки бо қасам аҳд баста шудааст, қавитар мегардад. Ин ҳол ва мочароҳои нав ишораест ба он ки воқеа торафт мураккабтар мешавад. Дар ҳақиқат баъд аз ин сюжет инкишоф меёбад. Гардиши муносибати манфии Мӯбад ба Вис, Ромин ва Доя аз он лаҳза оғоз ёфт, ки Мӯбади Марв беҳабар аз ишқи Вису Ромин дар кишвари Моҳ ў маслиҳату тарғиби Дояро шунид, ки Висро ба дидорбинӣ бо Ромин даъват мекард. Ин лаҳза на танҳо гардиши муносибатҳои Мӯбад ба ҳама, балки гардиши ҷиддӣ дар сюжети асар аст, ки воқеаро ба мочароҳои нав ба нав бурда, онро ба авҷи аъло мерасонад. Баъд аз ин, ду хатти сюжети асар давом мекунад, вале хатти сюжети ишқи Вису Ромин, ки дoston ба номи онҳост, фаволтар мегардад. Бебозгашт будани муносибатҳои Вису Ромин аз ҷавобҳои ў ба Мӯбад ва Вис маълум мегардад:

Агар хоҳӣ бикӯш, хоҳӣ баровез,
Накардам, накунам, аз Ром парҳез.

Висро аз даргоҳи худ пеш кардани Мӯбад ва ба Ватан рафтани Вис канда шудани хатти сюжети муносибатҳои бай-

ни онҳоро боз ба миён меорад ва бо баҳонаи беморӣ аз дарбор ҷавоб гирифта аз паи Вис рафтани Ромин хатти дуҷуми сюжетро на танҳо давом, балки қувват медиҳад. Бо таҳдид ба Ҳамадон ба назди Виру рафтани Мӯбад ва аз Ромин ба модараш шикоят кардани ӯ аҳволро беҳтар намекунад ва баъд аз дӯғи ҷавобии Виру Висро ҳамроҳи худ боз ба Мавр овардани Мубад муносибатҳои онҳоро беҳтар накардааст. Висро сарзаниш кардани Мӯбад ҳам аҳволро ба фоидаи ӯ хуб накард, зеро муносибатҳои онҳо вайрон буд. Висро қасам додани Мӯбад ва даъват кардан ба оташи муқаддас, розӣ шудани Вис масъаларо гуё ба фоидаи Мубад ҳал кардани мешавад, вале ба мулки Рай гуреҳтани Вису Ромин ҳаяҷони воқеаро боз ҳам қувват медиҳад. Танҳо мусаллаҳона ба ҷустуҷӯи Вис баромадани Мӯбад шиддати муносибатҳои ӯро бо Вис ва Ромин зиёд мекунад, вале дар роҳ аз саҳтгириҳои худ пушаймон шуда, худро ба созиш бо Вис водор намудани шах:

Чу бо ҳаҷраш ҳаме тоқат надорам,
Чаро фармон-шро тоат наорам.

ва ба пойтахти худ баргаштани ӯ шиддати зиддиятҳоро суст мекунад, онро ба созиш овардани мешавад. Ба Модар нома навиштани Ромин, аз бародараш Мӯбад шикоят кардани вай, бо лашқар тахтро аз ӯ гирифтани будани Ромин воқеаро ба фоҷиаҳои нав бурдани мешавад, вале гуноҳи Вис ва Роминро бахшидани Мӯбад ва танҳо аз дидори онҳо шод будани ӯ шиддати воқеаи сюжетро суст карда, онро ба ҳалли хуши ба хуши овардани мешавад. Ба ин ҳол номаи пандомези Модар низ ёри мерасонад. Аз ин хабар Ромин ва Вис ба Мавр бармегарданд ва Мӯбаду Вису Ромин ба базм менишинанд. Ромин аз ҳоли худ суруд меҳонад, ҷанг менавозад. Мӯбад аз маҷбурият созиш карда бошад ҳам, муносибати онҳо оштинопазир буд, бинобар ин, суҳанҳои хубу дилбаронаи Вис ва ҳамхобан шоҳ будани вай мувоҳонакорона буд. Аз ин ҷост, ки фориғи базм Ромин шабона ба бом омад ва Вис дояро ба оғӯши шоҳ гузошта, ба назди ӯ рафт. Чунин ҳолат, тазоди ду хатти сюжетро боз як бори дигар тасдиқ менамояд. Воқеаи саркаши кардани қайсари Рум ва ба ҷанги зидди вай рафтани Мӯбад ба сюжет тағйироти ҷидди намеорад, вале дояву Висро дар Ашкафти девон банд карда рафтан ва Роминро ҳамроҳи худ ба ҷанг бурдани шудани ӯ, назорати Қалъаро ба бародараш Зард супоридани вай шиддати воқеаро зиёд менамояд, онро ба ҳалли хуб намебарад. Баръакс, аз фироқи ҳамдигар бемору нолон шудани онҳо, бо сабаб ё ки баҳонаи беморӣ аз сафари ҷангӣ монда, ба назди Вис ба қалъаи Ашкафти девон омадани ӯ канданашаванда будани муносибатҳои ошиқонаи Вису Ромин ва оянда надоштани сюжети муносибати Вису Мӯбадро нишон медиҳад.

Аз чанг ғолиб баргаштани Мӯбад хатти асосии сюжетро таъбир намедихад, вале аз муносибати Вису Ромин хабар додани Заррингес шиддати сустшудаи муносибати бади байни онҳоро зиёд мегардонад, зеро нияти ба ошикон ҷазо додани шудани Шоҳ ба рафти воқеа воқеаи нав ҳамроҳ кардани мешавад. Вис ва Дояро мурдановор зада ба зиндон партофтани шоҳ хонандаро ба чунин хулоса меорад, ки муносибати онҳо канда шуд, вале баъд аз як ҳафта аз кардаи худ пушаймон шудани Мӯбад ва ба у таъсир кардани нолаҳои Шаҳрӯ, ҳам аз у ҳам аз Виру тарсидани вай бо гуфтаҳои Зард Роминро авф кардани шоҳ, дар қаср маҷлиси базм ороستاني ӯ, воқеаро аз нав давом медиҳад. Ҳамин тавр воқеаҳои зиёде ҳастанд, ки ба инкишофи ҳар ду хатти сюжет ёрӣ мерасонанд вале воқеаи асосӣ ба ҳалли худ намеояд, зеро хатҳои сюжет ба ҳам зид буда, ба якдигар ҳалал мерасонанд.

Дар вақти базм муносибати Вису Роминро бо тамсил ва суруд хондани Кӯсон, пай бурдани шоҳ, дар ҳолати мастӣ аз гиребони Ромин гирифта, қасам додани Мӯбад, шоҳро ба замин задани Ромин ва қасам ёд кардан, ки аз ишқи Вис ҷаҳад ҳафт:

Яке савганд хӯрд озода Ромин,
Ба Додори ҷаҳону раҳбари дин,
Ки «то ман зинда бошам дар ду кайҳон
Намехоҳам, ки баргардам зи Ҷонон».

шиддати воқеаро ба авҷи аъло мебарорад.

Баъд аз ин бояд гиреҳкушои сюжети воқеаҳои Вису Мӯбаду Ромин ояд. Пас аз ин ҳарчанд шоҳ зинда аст, вале ҳастии ӯ таъсири ҷиддие дар рафти сюжет надорад, танҳо хотимаи хатти сюжети аввал аст. Баъд аз ин хатти дуҷуми сюжет сусттар мешавад, зеро панд гуфтани Беҳгӯй, ки дар оянда подшоҳ шудани Роминро пешгӯй карда:

Ҳама гуфти, ки «Ту як рӯз шоҳӣ,
Ба чанг орий ҳар он коме, ки хоҳӣ».

Роминро ба хушмуомила будан бо Мӯбад мисли дигарон ба ному шоҳӣ ҷустан ва аз Вису Доя дурӣ ҷустан, ки ӯро беобру хоҳанд кард, даъват менамуд. Ромин ин пандро писандида, аз кардаҳои худ пушаймон мешавад. Чунин ишора аҳамияти композиционӣ дорад, зеро аз подшоҳии ояндаи ӯ ва ҷудоии вай аз Вис хабар медиҳад. Ҳамчунин насихати шоҳ ба Вис онро қабул кардан ва аз роҳи ҳавас баргаштанро арз кардани вай аз ҷудоии онҳо хабар медиҳад. Ин лаҳза ҷои сусти композицияи дoston аст, зеро муносибати Вису Ромин мантиқан канданашаванда аст. Воқеаи рафтани Ромин, аз Вис дур ва ба Гул ном духтар ошиқ шудан, бо ӯ тӯн арӯсӣ кардани вай фиштан сюжети дӯстии онҳоро мебурад.

Ин ҳолатро сарзанишҳои Гул Роминро ва дар ин асос ба

Вис номаи ҷудой навистани Ромин ва дояи бо созишрафтаро пеш кардани ӯ тасдиқ менамояд.

Агар ту барнахоҳӣ гашт аз роҳ,
Аз ин пас ман набошам бо ту ҳамроҳ.

Муносибати мантақан қандашудан Вис ва Ромирро дар навбати аввал номаи Вис ва талаби дидор кардани вай, сарзаниш, навозиш ва даъватҳои Вис ба аҳду вафо низ барқарор накардааст. Барои бахту муҳаббати Ромин мубориза бурдани Вис (ва Ромирро ба назди Вис фиристодани ӯ, ғсма навишта дидор хостан, зорӣ кардан дар фироки Ромин ва ғайра). Хатти сюжети ишқу муҳаббати Вису Ромирро нигоҳ дошта меистад ва шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Ромин аз Гулро ба занӣ гирифтани худ пушаймон шуда, ба номаи Вис, ки Ромин оварда буд, ҷавоби нек менависад ва бо ин роҳ хатти қандашудан сюжет аз нав баста мешавад ва онро бо воқеаи ба Мавр ба назди Вис омадани Ромин мустақкам менамояд. Диалогӣ Вису Ромин ин маъниро устувор мегардонад, Аммо Висро «Нодон» номидани Ромин ва аз он хашм гирифтани ӯ, рандидану афсӯс хӯрдани Ромин аз тарки Гул устувории сюжетро вайрон карданӣ мешавад, вале аз гуфтуву кардан худ зуд пушаймон шуда, узр гуфтани Вис ин халалро бартараф менамояд. Азбаски Вису Ромин ҳоло ҳам сирри худро аз Мӯбад пинҳон медоштанд, ду хатти сюжет боз ҳам давом дошт. Ромирро ба шикор ҳамроҳ бурдани Мӯбад равиши асосии сюжетро таъбир намедихад. Воқеаҳои минбаъда бо макр ба Кӯҳандиз рафтани Ромин, бародар-андар Зардро асир гирифта, ӯро куштан ганчи Мӯбадро гирифта ба Дайламон гурехтани Ромин, дар шикори хуқон аз захми дандони хуқ кушта шудани Мӯбад, ба тахти подшоҳӣ нишастани Ромин, вафот ёфтани Вис, писари худро ба тахт нишондани Ромин ва тарки дунё намудани ӯ хотимаи ҳар ду шоҳи сюжет аст. Аммо Ромирро бо Вис паҳлӯ ба паҳлӯ гӯр кардан ва як шудани рӯҳи онҳо хотимаи шоҳи дуҷуми сюжет будани воқеаҳои охириро нишон медиҳад.

Чи тавре ки аз ном ва хотимаи дoston маъ-
Персонажҳои дoston лум аст, қаҳрамонони асосии дoston Вис ва Ромин мебошанд ва ҳамаи воқеаҳо дар атрофи риштаи саргузашт ва муносибатҳои онҳо печидааст.

Образи Вис Дӯстии Вису Ромини аз кӯдакӣ якҷоя дар дасти як доя парвариш ёфта, тадриҷан ба муносибати ошиқона мубаддал шудааст. Ин маъниро аз эпизоди «Машварат кардани Мӯбад бо бародарон баҳри Вис» пай бурдан мумкин аст. Пас, ишқи Вис бо Ромин соф ва беғаш буда, на аз тарбияи бади дарбор ва номуносибии Мӯбади пир ба вай, балки аз ҷавонӣ оғоз ёфтааст. Ин маъниро аз ҷавобҳои Вис ба модараш ва фиристодаи Мӯбад Зард фаҳмидан душвор нест. Шоири муносибати ошиқонаи онҳоро модарзод номидаст:

Ханӯз ишон зи модаршон назода,
На тухми ҳар ду дар бум уфтода...

Аммо ба инкишофи минбаъдаи муносибатҳои ошиқонаи Вису Ромин, урфу одатҳои зишти гузашта, ба пириҳои худ нигоҳ накарда, аз рӯи зуроварӣ, булҳавасӣ ва мағрурӣ бо молу чоҳ, ба норозигии ҷавонон эътибор надода, коми дил гирифта, духтаронро барои молу чиз фурухта, ҳалал, расонидааст ва тақозои тақдир доништаанд, ҳол он ки тақдири қазо акси онро меҳост. Пас, барои қонегардонидани нафси худ ба тақдири қазо ҳам зид рафтаанд. Вис на танҳо зебоии беҳамтои зоҳирӣ, ботинӣ ҳам дорад. Ӯ оқида ва зирак аст. Вай модараш Шаҳрӯро барои он, ки духтари таваллуднашудаи худро ба марди пир ваъда кардааст, сарзаниш менамояд ва ӯро ҳадафи ханда мешуморад. Ҷавобҳои ӯ ба хостгори қардани Зард барои Мӯбад низ ҳамин маъниро ифода менамояд.

Рафтору кирдори ахлоқи минбаъдаи Вис ба ифода ҷамудани идеяи асосии дoston — фош қардани ахлоқи ношоистаи ҳамзамонҳои шоир ва ҷаҳонбинии тақдирпарастии ӯ тобеъ қонида шудааст.

Вис аз аввал духтари некӯсиратест, ки бо ҳаммаи ҳиссиёташ дорон ишқи поки ҷавонист. Аммо муҳити доираҳои аристократӣ, ки меъёри ишқи муҳаббат ва ҳамзистиро дар молу мулк, баъзан дар зӯроварӣ медонад, Висро ба фоҷиаи ҳиссиёти шахсӣ равона мекунад ва бо ин ҳол розӣ набудани вай аз модар — Шаҳрӯро сарзаниш қардани ӯ, ҷавобҳои ба Зард ва фиристодаи (расули) Мӯбад додаш маълум аст, ки вай бо тақлифи занонашарҳари нома навишта фиристодани Мӯбадро барои худ таҳқир шуморид:

Чу Виси дилбар ин пайғом бишнид,
Ту гуфти з-ӯ басте дашном бишнид.
Ҳарин чомаро бар тан задаш чоҳ,
Булӯринсиноро мекуфт бебок.

Вис бо вучуди ба Мӯбад ваъдагӣ будани худ, ба тақдир сарфурӯ намеоварад:

Нигар, то ту напиндорӣ, ки ҳаргиз,
Маро зинда ба зер оӣ, аз ин диз.

Вай дар муносибатҳои шахсӣ бойгарии моддиро рад мекунад ва онро меъёри ишқи муҳаббат намедонад:

Ба пероя маро мафреб дигар,
Ки дод эзид маро пероя бемар...
Агар бинам дигар дебеву динор,
Набошад бонувӣ бар ман сазовор.

Вис ҷавон бошад ҳам, аз модараш ва Мӯбад боақлтар аст. Вай аз ин занонашарҳии дилнохоҳ дар изтироб будани худ ва баҳраёб нашудани Мӯбадро таъкид намуда, ӯро огоҳ кардааст.

Ту аз пайванди ман шодӣ набинӣ,
На бо ман як замон хуррам нишинӣ.
Биларзам чун бияндешам зи номат,
Ба ин дил чун тавонам дод комат.

Вис Мӯбадро ҳатто ба тарсидан аз худо, ки бештар хислати калонсолон аст, даъват менамояд:

Ман аз дидор тарсам бо чавонӣ,
Натарсӣ ту, ки пири нотавонӣ?!
Битарс аз бихрадӣ аз доди довар,
Қучо ин тарз пиронро накутар!

Вай ояндаи хуб надоштани чунин никоҳи дилнопазирро таъкид намуда, иҷолатан аз ояндаи амалиёти худ, ки бо Мӯбад пеш меояд, пешгӯӣ кардааст:

Агар фарзонаӣ, некӯ бияндеш,
Ки зуд ояд туро гуфтори ман пеш.
Чу хуи бад туро рӯзе бад орад,
Пушаймонӣ хурӣ, суде надорад.

Ақидаи аристократии синфи ҳоким, ки ба зӯроварӣ ва дорой асос ёфтааст, тақдири Висро ба бадбахтии шахси мебарад, ӯ бо таъсири муҳит ба никоҳи Мӯбад розӣ мешавад, шох ба мақсади зохирии худ мерасад, вале ҳамеша ҳолати рӯҳияи он-хо дар вазъияти тазод буд:

Шаҳи шоҳон нишаста шоду хуррам,
Валекин Вис биншаста ба мотам.

Вис аз оқизӣ ва нотавонии худ аз бахт ва тақдир шикоят карда, ҳукмронии беадолатиро қайд менамояд:

Қаҳон бо ман ба кину бахт ба с(и) тез,
Фалк бас тунд бо мо, даҳр бас тез.
Қазо борид бар ман сели бедод,
Қадар оҳехт бар ман теғи фӯлод.

Ҳамин тавр, ҳолати рӯҳияи ӯ аз софвичдонӣ ва тан надодан ба тақдири ногуворо ба дараҷае мерасад, ки худкушӣ кардани мешавад:

Надорам чорае чуз куштани хеш,
Ба куштан раста гардам зи-н дили реш.

Чунин ҳолати ҳамаҷониба ногувори Вис ӯро маҷбур мекард, ки ё ҳаёташро бо худкушӣ қатъ намояд ва ё бо роҳи хиёнат, сохтакорӣ, дурӯғгӯӣ бо Мӯбад дору мадор кунад, вале бахту хоҳиши дили худро аз ҷои дигар ҷӯяд. Дар ин ҳолат ҳам Вис хислати неки худро гум накардааст. Вай аввал барои ба шавхархонди худ хиёнат накардан ва покии ахлоқи худро нигоҳ

доштан ишқи Роминро якбора беҳаяҷон, бемуҳокима, бемулоҳиза қабул накардааст. Вай дар ҷавони таклифи доя, ки Вис ишқи Роминро қабул кунад, розӣ нашуда буд.

Ҷавобаш дод Виси шохпайкар,
Ки неку бад ҳама бахт оварад бар,
Валекин ҳар кӣ ӯ бад кард, бад дид,
Басо мардум, ки як бад карду сад дид...
Маро ин панд бас бошад, ки дидам,
Зи бадкориву бадкорон буридам.

Аммо бо Мубад созишнопазир будани зиндагии шахсӣ, илова бар ин, тарғиби доя ӯро водор мекард, ки аз баҳри ин гуна панд ва ба он пайравӣ кардан гузарад. Аз ин ҷост, ки ӯ бо дидани аввал (ҳарчанд ки пеш аз ин бо вай дар овони кӯдакӣ ва ҷавонӣ шинос буд) ба ҷавони зебо Ромин ошиқ мешавад ва шавҳардорӣ расми худро фаромӯш мекунад. Вай бахти худро дар муҳаббати Ромин ёфт, вале қабули муҳаббати Ромин хиёнат ба Мубад — ба шавҳар буд. Аммо ин хиёнат хиёнати ҳақиқӣ нест, рафтори маҷбурист, ки онро вай пешакӣ огоҳ карда буд, шароити ногувор уро ба ҳар кори дилхоҳе, ки ҳилофи қоидаву тартиби замон бошад, равона мекард. Аз ин рӯ, ба воситаи ҷодугарӣ доя қувваи мардонаи Мубадро бастан ба ҳар роҳи фиребу найранг, вале ҷустиву ҷолокию ҷаноӣ ва оқиливу ҷораандеши даст задан, аз суҳбат ва ҳамҷоғарӣ шох гурехтан ва худро ба оғуши гарму ҷӯшони ҷавонии Ромин додан — рафтори табиӣ уст, зеро бахти худро дар ҳамин роҳ меид. Бинобар ин, дар ин қору кирдор уро маҳкум кардан мумкин нест. Маънии ишқи ҷавони ва муҳаббати ғайриқонуни, вале табиӣ дилхоҳӣ Роминро қабул кардани Вис дар ҳамин аст. Вис аз аввали ишқварзии дилхоҳи худ ғайбӣ ва вафодор аст. Ишқи ӯ ба Ромин булҳавасона, тасодуфӣ ва беандешаву мулоҳиза нест. Ӯ дар роҳи вафодорӣ Роминро ба қасам ёд кардан, водор менамояд:

Нагардад бар вафо Ромин пушаймон,
На ҳаргиз бишканад бо дӯст паймон.

ва худаш ҳам қасам мехӯрад:

Пас он гаҳ Вис бо ӯ хӯрд савганд,
Қи ҳаргиз нашканад бо дӯст пайванд.

Устувори Вис дар роҳи ишқи вафодорӣ аз он ҳолат низ маълум мегардад, ки Мубад аз муносибати Вису Ромин огоҳ шуда, воқеаро ба бародараш Вирӯ нақл карда, Висро сарзаниш намояд ҳам, Вис ба суҳанони Мубад ва Вирӯ ҷавоби қатъӣ дода, дар ин роҳ устувор будани худро арз менамояд:

Мар ӯро гуфт: «Шоҳо, комгоро,
Чӣ тарсонӣ ба подафроҳ моро?!

Кунун хоҳӣ бикӯш, хоҳӣ биро нам
В-агар хоҳӣ баровар дидагонам,
Ки Роминам гузини ду ҷаҳонам
Танамро чону ҷонамро равон аст...

Вис дар масъалаи молу чиз, боргоҳу салтанат бо назарбаландӣ ва ҳиммат менигарад, онро писанд намекунад, ифтихор ва меҳри Ромино аз ҳама чиз қиматтар медонад:

Маро пирояву дебову динор
Худованди ҷаҳонам дода бисъёр.
На бишкӯҳад дили ман з-ин сипоҳат,
На низ умедворам боргоҳат...

Вис дар пойтахти Мӯбад — Марви шоҳи ҷаҳон ва қасру боғҳои он худро мисли сайд дар дом тасаввур мекард, танҳо бо Ромин шод буду бас:

Ман ин ҷо дил ниҳодастам ба ноком,
Ки ҳастам гӯрвор афтада дар дом.
Агар дидори Ромино набуди,
Ту номи Вис аз он кайҳон шунидӣ.
Чу бинам рӯи Ромин гоҳу бегоҳ,
Маро чу Марв бошад ҷою чи Моҳ.

Чунон ки аз порчаҳои боло мушоҳида менамоем, Вис рӯҳан қавӣ, дар қори нигоҳ доштани шараф ва номусу ҳисси ҷавонӣ ва инсонии худ мубориз, раққунандаи никоҳи ғайри дилхоҳ ва дар роҳи ишқи озоду никоҳи дилхоҳ ғаёл аст. Ӯ бо вучуди дар банду баст ва зерӣ назорат будан, дар мулоқотҳо бо Ромин ва гурехтан аз Мӯбад ё ташаббускор аст ва ё ёридиҳандаи ғаёл, чораҷӯӣ, нотарс ва ботадбир. Масалан, Мӯбад бо роҳи қасам додан Висро дар оташи муқаддас сӯзонданӣ буд. вале Вис розӣ шуда истода, бо Ромин гурехт ва шохро гӯш кард. Шоир ба ин хислати Вис офарин хондааст:

Хушо Висо нишаста пеши Ромин,
Чу он кабки дарӣ дар пеши шохин ..

Сифатҳои баде, ки ба Вис дода шудааст, аз забони шох ва он сифатҳо дар ҳамин лаҳзаест, ки шох аз Вис фиреб хӯрдааст ва нисбат ба худ бевафой дидааст. Дар лаҳзаҳои дигар шох ҳам ӯро тавсиф мекунад. Висро наҳ задани шох бо тавсинфҳои вай зид ва ночаспон аст. Шохро фиреб додани вай табиист, зеро ҳеҷ гоҳ ба вай дил надодааст ва меҳру вафо надорад. Бинобар ин, ба ӯ айби бевафой гузоштан ҷоиз нест. Вай дар ҳаққи шахси дӯстдоштаи худ бевафой накардааст. Меҳру вафои ҳақиқии ӯ ҳадду қанор надорад:

Мисоли меҳру ман чун жарфдаръест,
Қанору қарри ӯ ҳар ду нападост.

Вис дар душворӣ ва нокомиҳои ишқ ҳам устувору батокат аст. Ин хислати неки ӯ хангоми ишқи Висро тарк карда, ба Гул хонадор шудани Ромин рӯй дод. Вай аз ин воқеаи ногувор зуд хулосаҳои манфӣ набаровардааст. Ӯ барои дурусттар фаҳмидани ҳақиқати воқеа, нақандани ишқи худ бо Ромин, аввал дояро ба назди Ромин мефиристад, барои дидорбинӣ нома менависад. Розинро ба назди Ромин мефиристад ва дар ҷудой аз Ромин оху фиғон мекунад. Чунон ки мебинем, Вис дар роҳи нигоҳ доштани ишқи дилхоҳ, ки он пок аст фаъол, дар саҳтиҳо босабр аст. Вай дар қори бевафои Ромин ҳолати духислатӣ ҳам дорад. Ӯ аз як сӯ аз рӯи ғазаб ӯро сарзаниш мекард, аз тарафи дигар ба вай раҳму шафқат дорад:

Агарчи дидам аз ту бевафой,
Ниҳодам бар дилам доғи ҷудой.

Натиҷаи босабрӣ ва устувори Вису таъсири психологии суҳанҳои ӯ буд, ки Ромин аз қардаи худ пушаймон шуда, дубора ба ишқи аввала бармегардад. Ин дафъа Вис Роминро ҳар чанд ки бо таъсироти гуногун ба ишқи аввала бармегардонд, вале бандавор ба зери пой ӯ сар намонд. Вайро бо сарзанишҳо ва таънаҳо дар бевафой пешвоз гирифт. Ӯ дар ҷавоби даъвои Ромин, ки агар маро нахоҳӣ, духтар кам нест, гӯён таҳдид кардааст, бо ифтихор худситоии сазовор мекунад:

Ман он шоиста ёрам, кам ту дидӣ,
Ки ҳамчун ман надидӣ, ки шунидӣ.

Ӯ ба таври ҳаққонӣ дуишқиро маҳкум кардааст:

Кунун ҳам Гул ҳамебойд-т ҳам ман.
Бад-он, то Гул-т бошад, ҷуфти савсан.
Чунин рӯз омадат з-ин ёб тадбир,
Сабук вайрон шавад шаҳре ба ду мир.

Вис дар муносибат ба Ромини бевафо ва зудранҷу худписанд саҳтгирӣ карда бошад ҳам, дар хислати мисли аксари занон камустуворӣ ва зуд аз қардаи худ пушаймон шудан ҳам дорад:

Пушаймон гашт Вис аз қардаи хеш,
Дили нолон-ш гашт озурдаи хеш.

Аз ин рӯ, аз Ромин узр меҷӯяд:

Агар ман бар ту лаҳте ноз кардам,
Ва ё бар ту замоне рашк бурдам.
Пушаймонам чаро кардам итобе,
К-аз ӯ афзуд чонамро ниҳебе.

Ин ҳолати Вис он гуфтаи Роминро тасдиқ менамояд, ки ӯ ба вай саҳтгирии сохта мекунад:

Дигарбора ҷавобам дод Ромин,
Сар аз чанбар макаш, эй моҳ, чандин,
Забон бо дил-т ҳамкорӣ надорад,
Дилат з-ин гуфта огоҳӣ надорад

Чӣ сахтгириҳои Вис аз рӯи рашку ноз ва чи пушаймони
вай аз сарзанишҳо — ҳама ба фоидаи ишқи аввал ва муҳабба-
ти поки якишқа аст. Вай бо ҳеҷ роҳ ин риштаро канданӣ нест,
балки мустаҳкам карданӣ аст. Аз ин ҷост, ки ҳамаи чораҳои ӯ
ба устувории як хати мусғаҳками сюжети ишқу муҳаббати яго-
на равона карда шудааст. Қушишҳои ӯ ба ягонагӣ ва устувории
ишқи аввал аз ганҷи подшоҳиро ҳамроҳи Ромин бурдани ӯ паҳ-
лӯ ба паҳлӯ гӯр карда шудани Вису Ромин маълум мегардад.

Ба ҳамин тарик, образи Вис образи духтари ҷавони якиш-
қа аст, ки ҳаёти номусоиди феодалӣ уро ба ҳолати ногувори —
«хиёнат» ба шавҳари дилноҳ — Мубад овардааст. Чунин раф-
тори ӯ тарафдори ишқи поки ҳамсолони муносиб ва радди ни-
коҳи маҷбури мебошад.

Образи Ромин Ромину Вис аз хурдӣ дар тарбияи як доя буд:

Ба ҳам рустанд он чо ду ниёзӣ,
Ба ҳам буданд рӯзу шаб ба бозӣ.

Ромин ҷавони зебо, тарбиятдида, ҷанговар, шикорчӣ, аз
хонадони шоҳӣ ва подшоҳи ояндаи мамлакат аст. Ромин ба
Вис ҳамон вақт ошиқ шуд, ки Мубад Висро аз қалъа ба саё-
ҳат меовард ва акнун ба балоғат расида буд:

Рухи Виса бурун омад зи парда,
Дили Ромин шуд аз дидан-ш барда.

Аммо Ромин боварии комил надошт, ки дили Висро бурда
метавонад, зеро вай зани бародараш шоҳ Мубад аст. Аз ин рӯ,
дар андешаву хаёл буд ва орзуҳои худро хаёли ва беҳуда ме-
шуморид, олами ботинии уро васваса фаро гирифта буд:

Ғаҳе дар чархи васвос уфтодӣ,
Ғаҳе дилро ба дониш панд додӣ...
Ало, эй дил, чӣ будат чанд гӯӣ
В-аз ин андешаи ботил чӣ ҷӯӣ?!

Шоир аҳволи пуризириби Роминро тасвир карда, ба ӯ хусни
таваҷҷӯҳи худро баён намудааст:

Сазад гар дил бар он мардум бисӯзад,
Ки ишқ андар дилаш оташ фурӯзад.

Ҳарчанд олами ботинии Ромин пур аз хаёлот буд, вале ота-
ши ишқе, ки дар дили вай торафт зиёдтар шӯълаафшонӣ ме-
кард ва онро бо оҳу нолаю зорӣ ифода менамуд, аз хаёлу вас-
васаҳои ботиниаш пурқувваттар буд. Азбаски Вис дар қасри

шоҳ дар ҳолати банду баст буд, ба вай изҳори муҳаббат на-
мудан душвор омад. Дар ин маврид доя, чи тавре ки ба Вис
ёр мерасонд, ба Ромин ҳам бо илтимоси ӯ кӯмак кард. Кӯ-
шишҳои Ромин дар роҳи ишқ фаъл будани ӯро нишон меди-
ҳад. Дар қори расидан ба дидори ҳамдигар роли фаъл ба
таври табиӣ ба Ромин дода шудааст ва ӯ онро бо роҳи махфи
ба амал овардааст. Аҳду паймони Ромину Вис дар роҳи ишқи
бовафо, бебозгашт будани муносибати ошиқонро нишон ме-
диҳад:

Нахуст озода Ромин хӯрд савганд,
Ба яздон, к-уст гетиро худованд.
Ба моҳи равшану тобанда Хуршед,
Ба фаррух Муштариву пок Нохид.

Мулоқоти аввал ва комгирии онҳо меҳру муҳаббаташонро аф-
зун гардонид:

Чу коми дил баромад ину онро,
Фузун шуд меҳрубонӣ ҳар дувонро.

Аз муносибати Ромину Вис огоҳ шудани Мӯбад мавқеи ӯро
дар назди вай тағйир медиҳад, вале Мӯбад чорае дида нага-
вонист, Ромин аз ин ҳол фоида бурда, ҳар бор фаълтар ме-
гардид ва дар майдони мусобиқаи гӯйбозӣ, шикор ва ғайра
сифатҳои хуби худро зоҳир мекард. Ҳолати Ромин аз шароити
зиндагии ӯ ҳамчун фард якранг нест. Ӯ гоҳ аз бемуваффақия-
тиҳо ва ҷудой аз ёр шикояткунанда:

Ало, эй тира гашта бахти шӯрам,
Ту шери хашмноки, ман-т гурам.

ва гоҳе аз бахт розӣ ва шоқир.

Дар шароити дарбор вазъияти озод надоштани Ромин ва
поси хотири бародараш Мӯбад ӯро водор кардааст, ки ҷурӯғ
гӯяд, сохтакор ва маккор бошад. Масалан, вай дар назди Шоҳ
аз ишқи Вис мункир бошад ҳам, ғайр аз он ки пинҳонӣ бо вай
ишқварзӣ дошт, дар базмо ба ҳар ду хизмат карда, бо Вис
пинҳонӣ чашмак зада, ишқ меварзид:

Чаҳонафрӯз Ромин ҳамчунон кард,
Ба шоди май ҳамедоду ҳаме хвард.
Чу Виси лоларухро май ҳамедод,
Ниҳон аз ишқ гуфтан: «Эй паризод,
Ба шодиву ба ромиш хӯр май ноб,
Ки кишти ишқро аз май диҳем об».

Бо вучуди ин, Ромин аз озод набудани худ дар ишқ ва дар
банди Шоҳ будани Вис ҳаяҷони вазнини рӯҳӣ дорад, азоб-
ҳои худро бо ёрии тарона ва мусиқӣ дар базми Шоҳ ва дар
танҳои баён мекард ва ба дараҷае азоби рӯҳӣ дошт, ки бемор
шуд. Бузургон аз шоҳ хоҳиш мекунанд, ки ӯро ба дамгири гӯ-

зорад. Ромин дар муносибатҳои ишқӣ бо ҳар чораву тадбир ба васл расидан меҳаҳад. Вай ҳатто аз дару девори каср бо чораҳои гуногун ба назди Вис мебарояд. Вай қатъи назар аз хислатҳои фаъоли худ, ҳамчун шахси очиз аз ҳаёт шикоятҳо ҳам дорад:

Чӣ хоҳӣ, эй қазо, аз ман чӣ хоҳӣ,
Ки қорамро наёри чуз табаҳӣ?!

Дар хислатҳои Ромин лаҳзаҳои дар назди шоҳ дуруягӣ ва аз бахти худ шикоят қардан бошад ҳам, ҳамчун ошиқи содиқ қиддият ҳам дорад. Вақте шоҳ ўро қасам дод, ки бо Вис муошиқа надорад, вале Ромин қасам хўрд, ки аз вай чудой надорад:

Яке савганд хўрд озода Ромин,
Ба додори ҳаҳону раҳбари дин,
Ки «то ман зинда бошам дар ду қайҳон,
Намеҳаҳам, ки баргардам ба ин ҷонон».

Ромин дар роҳи ишқи Вис бо ҳеч таҳдид ва дашноми Шоҳ ва панди носеҳон аз иродаи худ намегашт. Масалан, ба пандҳои беҳғуй ҳам ҳавобҳои матин меод, вале дар охири гуфтугӯ бо таъсири панд, рӯи ҳиммат ва худқурбон қардан ба фоидаи ёр, то ки у бадном нашавад, аз қардан худ пушаймон мешавад. Чунин пушаймонӣ аҷаб нест, ки бо нияти тарбиявӣ ва ислоҳқории шоир алоқаманд бошад, ҳарчанд ақлу шууру ҳиссиёти ботинии қаҳрамони асарро ба зиддият меорад:

Бад-ӯ гуфт ин, ки: «Ту гӯи чунин аст,
Дили ман бо равони ман ба кин аст.
Шунидам, панди хубатро шунидам,
Буридам з-ин дили нодон буридам.
Чунон коре чаро варзам ба уммед,
Ки ҷононам аз ў нанг аст ҷовид.

Ромин баъд аз ин ба Гўроб рафта, аз Вис дур мешавад, дар айни замон Вис ҳам бо таъсири панди Мўбад аз қардан худ пушаймон мешавад ва бо пушаймонии Ромин ҳамоҳанг мегардад. Ин тасвир боз як бори дигар ниятҳои тарбиявӣ ва ислоҳқорӣ доштани шоирро тасдиқ менамояд, вале азбаски ишқи онҳо бебозгашт аст, лаҳзаҳои тарбияви бо роҳи пушаймонӣ бемаврид аст.

Гулро ба арӯсӣ гирифтани Ромин аз як тараф, ҳатти сюжети ишқи Вису Роминро қанда, онро ба роҳи дуишқӣ, бевафой ва ноустуворӣ равона мекунад, ки амалан ба фоидаи зиндагии Ромин аст, зеро аз ташвишу азоби ишқи зане, ки банди бародари ўст ва бойси бадахлоқ шудани вай аст, наҷот медиҳад, аз тарафи дигар, рӯҳан бар зарари характери устувор аст ва Роминро аз хислати нек маҳрум мекунад. Вай ҳар чанд ки бо Гул унс гирифт, вале аз Вис дил нақанда, Гулро дар зебӣ

ба Вис монанд мекард, ки аз ин гуфтор Гул барошuft в² шо-
ир хислати ноустувори Роминро аз забони ӯ баён кардааст,
вале ин хислатро аз кирдори Дояву Вис медонад:

Туро ишон чунин хушком карданд,
Зи худкомӣ туро бадном карданд.
На ту ҳаргиз хӯри аз хештан бар,
На аз ту бар хӯрад як ёри дигар.

Хислати манфии Ромин боз инкишоф меёбад. Вай аз сарза-
ниши Гул ранчида, ба Вис номаи маъзарат навишта, ба сифати
худтанкидкунӣ худро сарзаниш менамояд, ки он аҳамияти ка-
лони психологӣ дорад. Шоир пеш аз он ки айбҳои Роминро аз
забони худаш накл кунад, вайро «ёри бевафо» номидааст:

Яке нома навишт он бевафо ёр
Ба ёри бас вафочую вафодор.

Вай ҳар чанд ки аз худкоми ба бадномӣ афтидани худро ба
тарзи худтанкидкунӣ баён намуд, вале барои ризои хотири
Гул буд:

Худову чуз худо аз ман биёзард,
Ҳама кас дар ҷаҳонам сарзаниш кард.
Шунидам гаҳ насихат, гаҳ маломат,
Шудам аз ишқ дар гетӣ аломат.
Ту гуфтӣ, меҳри ман буд, эй аҷаб кин,
Ки марду зан бар ӯ карданд нафрин.

У дар номаи худ бо қаноатмандӣ қайд намуд, ки ишқварзӣ бо
Вис азоби дузаҳ буд:

Беҳ аз садсола чун он зиндагонӣ,
Ки зипдон буд бар ман ҷовидонӣ.
Бидон, Висо, ки то аз ту ҷудоям,
Ба дил бар ҳар муроде подшоям.
Ба оби собирӣ дилро бишустам,
Ба коми хеш ҷуфти нек ҷустам.

вале зиндагӣ бо Гул роҳат аст:

Гули хушбӯро дар дил бикиштам,
Ки бо Гул ман ҳамеша дар биҳиштам.

Ромин муносибати манфии худро, ки ба Вис зоҳир карда
буд, ба доя, ки барои созиш қунонидани Вису Ромин омада буд,
низ баён намуд, ки оҳанги хеле дағалона дошт ва ҳамаи айбро
ба зимман ӯ мегузашт:

Бад-ӯ-гуфт: Эй палиди девгавҳар,
Бадомӯзу бадандешу бадахтар!
Маро бифрефтӣ сад раҳ ба найранг,
Зи ман бурдӣ чу масте хушу фарҳанг!

Дар натиҷаи миёнаравии доя, Озин ва мактубҳои Вис Ромин аз ишқи Гул бармегардад ва боз ба Вис майл пайдо мекунад. Муаллифи дoston муносибати Ромин ва Гулро аз нуқтаи назари муҳаббат не, шаҳват маънидод кардааст:

Чу Ромин чанд гаҳ бо Гул бупайваст,
Шуд аз пайванди ӯ ҳам серу ҳам маст.
Баҳори хурраи шуд пажмурда,
Чу боди дӯстӣ шуд орамида.

Дар ҳақиқат, дар он ҷое, ки муносибати шахсӣ дар асоси шаҳват бошад, баъд аз муддате коми дил гирифтаи, аз ҳам сершавад ва мумкин аст ҷудой ба миён ояд, чунон ки байни Ромину Гул ба вучуд омад ва меҳру вафои шахвонӣ хунук шуда, аз дил берун меравад. Шоир ин маъниро дар ҳаққи Ромин гуфта, бо ин восита ӯро ба «бадмеҳрӣ» айбдор кардааст:

Чу бинмуд аз дилаш меҳру вафо чеҳр,
Зи ёрон дур шуд Ромини бадмеҳр.

Шоир ба муносибати бевафои дубораи Ромин ӯро аз забони худӣ ӯ ба воситаи монологи ботинӣ бо усули худфош кардан мазаммат менамояд:

Ҳамегуфт «Эй дили ранҷур, то кай
Туро бинам ба сони маст бо май?!
Замоне бар замона кард нафрин.
Ки ҷонашро ҳамеша дошӣ ғамгин...
Бад-ӯ гуфтӣ, ки «Эй ҳайрони бехеш,
Чу Мачнун фориг аз бегонаву хеш...
Зи нодонӣ писандӣ ҳар чӣ бинӣ,
Ҷафоро чун вафо шоиста хонӣ.

Дар ин эпизод, ки «Пушаймон шудани Ромин аз хостани Гул» ном дорад, ӯ барои хислатҳои ноустуворӣ, сабукрӯҳӣ, бевафой, беақлӣ ва нодонӣ сарзаниш ва маҳкум карда шудааст. Бо сифатҳои манфӣ мавсуф кардани Ромин давом мекунад. Вай пушаймонии худро аз ишқи Гул ҳангоми шикор ба Рафио гуфта буд ва ӯ инро дар навбати худ ба Гул нақл карда, ба вай сифатҳои боз ҳам манфитар дод:

Ҳамон мор аст ҳангоми газидан,
Ҳамон гург аст ҳангоми даридан.
Дарахти талх ҳам талх оварад бар,
Агарчи мо диҳемаш оби шаккар.

Ромин дар тавсифи манфӣ ҳамчун Донжуани Шарк маънидод шудааст:

Агар Ромин ба кас шоиста будӣ,
Вафо бо Висаи бону намудӣ.

Дили Ромин ҳамеша зудсер аст,
Зи бадсозиву бадхӯй чу шер аст.

Ромин ҳамчун тақдирпараст рафтори бади бевафоҳои худро аз таъсири сайёраҳо, сарнавишт ва ҳаҷрафтории замона маънидод карда, бо он мубориза намебарад, зеро очиз, беирода, сустмиҷоз ва иоустувор аст. Сустиву очизии ӯ ҳангоми хондани номаи Вис боз ҳам равшантар намоён шудааст ва образи Вис бо хислати тавонони худ дар назари ӯ ҳамчун шер намоён гардидааст:

Чу Ромин номаи он симбар дид,
Ту гуфтӣ: Гӯри даштӣ шерӣ нар дид.

Вай дар назди ошиқи басабр ва бовафо очиз ва ночиз аст:

Зи ларза суст шуд ду дасту поям,
Рабудаш ёди он дилбар зи ҷояш.

Ҳар чанд ки аз хонадоршавии Ромин ба Гул риштаи ишқи Вису Ромин канда шуда буд, вале хислати сустмиҷозии ӯ ва ба масъалаи ишқи бовафо бо сабукрӯҳӣ нигоҳ кардани вай ва гузаштҳои Вис барои хотири ишқи бовафон худ, риштаи кандашударо аз нав мепайвандад ва ӯро ба роҳи ишқи аввала мебарад, ҳар чанд ки мисли оши пашшаафтида мебошад. Ба мактуби Вис ҷавоби мусбат гардондан ва ба Марви шоҳи ҷаҳон баргаштани ӯ ин маъниро тасдиқ менамояд. Дар айни ҳол, дар устувор гардонидани ишқи аввала роли фаъоли пайвандкунандаро Вис мебозад. Ромин аз кори худ дар назди Вис изҳори пушаймонӣ карда, хоҳиш ва зори мекунад, ки муносибати онҳо аз нав барқарор шавад. Вис аз ин лаҳзаи психологии Ромин истифода карда бо вучуди аз тахти дил набудан, ӯро дар бевафоӣ саҳт сарзаниш мекунад ва хислатҳои бади вайро фош менамояд. Ромин ҳамчун шахси зирак ва донандаи хислатҳои Вис, балки аксарияти занон, ки гуноҳҳои ошиқи худро тез мебахшанд, сохта будани саҳтгириҳои Висро фаҳмида, аз як тараф, бо роҳи узру маъзарат, аз тарафи дигар, ба василаи ба рӯяш гуфтани ин хислати ӯ муносибати ошиқонаро барқарор кардани мешавад:

Забон-т бо дил ҳамроҳӣ надорад,
Дилат з-ин гуфта огоҳӣ надорад.
Дилатро дар шикебой ҳунар нест,
Мар ӯро з-ин ки мегӯӣ, хабар нест.
Ту чун таблӣ, ки бонгат саҳмнок аст,
Валекин дар миёнат бод пок аст.

Ромин дар гуфтаҳои худ аз изҳори пушаймониву ошқор намудани сохта будани саҳтгириҳои Вис, ба таҳдид ҳам мегузарад ва барои тарсондани ӯ «нахоҳӣ, дилбар кам нест» мегӯяд ва дар ин ишораву ифодаи вай саҳтӣ, дағали ва ёри ҳамеша фидокор набудани ӯ намудор гаштааст:

Нахоҳӣ гар маро бар ту ситам нест,
Чу ман бошам, маро дилдор кам нест.

Аз ин гуфтаҳои номехрубона ба хашм омадан ва дари қалъаро накушода аз бом фаромада рафтани Вис Роминро водор кард, ки ноумед баргардад:

Дареғо он ҳама уммедворӣ,
Ки шуд ночиз чун боди гузорӣ.
Умед аз дидани чонон бибуррид.
Кучо бодаш ҳама паҳлӯ бидаррид.

Шоир аз забони Ромин дар бораи ҳамеша дар азоб будани ошиқон хулосаи умумӣ баровардааст:

Ба ишқ андар чунин бисъёр бошад,
Тани ошиқ ҳамеша хор бошад.

Вале дар айни ҳол чунин хулоса ба вазъияти Ромин мувофиқ нест, зеро вай дар назди Вис ҳамчун шахси гунаҳгори вайронкунандаи аҳду вафои ошиқи истода, сазовори ҷазо дидан аст. Аз ин ҳолат гумон кардан мумкин аст, ки муносибатҳои ошиқон барқарорнашаванда аст, вале тасвири психологиро пеш гирифта дар ин асос аз кардаи худ пушаймони Висро нишон додан ва дояро аз паси Ромин фиристодани ӯ, ба тамсананда шудани муносибати онҳо имконият намедиҳад ва шоир ин ҳолро ба таври фалсафӣ аз забони Ромин баён намуда, он ҳолатҳои гуногунро аз вазъияти рангорангии ҷаҳону замон ва як ҷузъи ҷаҳон будани инсон эзоҳ додааст:

Ҷаҳон чун осӣён гирдгард аст,
Ки додораш чунин гардада кардаст.
Ману ту ҳарду фарзанди ҷаҳонем,
Абар як хел будан чун тавонем.

Хулосаи фалсафаи шоир аз ин ҷиҳат характернок аст, ки ӯро аз тасвири схематикии инсон, ки тағйирнобанда, шахшудамонда ва якхела аст, озод намояд ва ба тасвири психологӣ ботинӣ ва тағйирёбанда будани олами рӯҳини шахс роҳ мекушояд ва ӯро ба зиддияти ботиниаш нишон медиҳад:

Ту нашиндӣ, ки ду деви жаёнанд,
Ҷамеша дар тани мардум ниҳонанд.
Яке гӯяд: Бикун ин кору м-андеш,
Қ-аз ӯ суде бузург ояд туро пеш.
Чу карда шуд, биёяд он дигар ёр,
Бад-ӯ гӯяд: Чаро кардӣ чунин кор?
Туро он деви аввал кард нодон,
Кунун деви дигар кардат пушаймон...

Шоир дар ин ақидаи фалсафӣ ва психологии худ аз таълимоти зардуштии оид ба Яздону Аҳриман ва исломии Раҳмо-

ну Шайтон истифода карда, шахсро дар ҳолати муборизаи ботинии диалектикий ӯ нишон додааст, ки ин услуби эҷодӣ ҳолати табиӣ будани рафтору кирдори қаҳрамонҳоро қонунӣ гардондааст ва персонажҳои асарро як андоза аз масъулияти вичдонӣ ва аз ҳолати якхелаи стандартӣ шахс озод намудааст.

Дар натиҷаи задухӯрдҳо ва худу ҳамдигар танқид кардан, навозишу насиҳат ва илтимосу илтиҷоҳои тарафайн на аз химмати баланду дили нарм:

Дили Виса чу кӯҳе буд сангин,
Рухаш ҳамчун баҳоре буд рангин.
На аз гуфтори Ромин нарм шуд санг,
На аз сармо баҳораш гашт беранг.

балки аз тарси дар байни мардум шайдо ва расво шудан, аз нав ошӣ ба миён омад:

Дили Ромин зи шайдоӣ битарсид,
Дили Виса зи расвоӣ битарсид.

Ҳамин тавр, ёрон ду бора васл шуданд ва Ромин як моҳ пинҳонӣ дар қасри шоҳ Мӯбад бо Вис айш дошт, вале шоҳ беҳабар буд. Пас, хиёлати ӯ ба бародараш Мӯбад давом мекард. Бо ин муносибат шоир ишқи ба комрасидаро тавсиф карда, вале бо вучуди хиёнат ба бародар будан маҳкум накардааст:

Мабодо ишк, гар бодо, чунин бод!
Ки ёбад ошиқ, аз бахти ҷавон дод.
Чи хуш бошад чунин ишқу чунин ҳол,
Гар ояд дарди ошиқро чунин фол.
Ба ишқ андар чунин бахте бибояд,
Ки то пас кори ишқ осон барояд.

Ромин баъди айши якмоҳаи пинҳонӣ бо Вис шабона ба тариқи меҳмон ба назди шоҳ Мӯбад рафта, бо дурӯғ ва дурӯягӣ арз кард, ки вай аз тарбияи падаронаи ӯ миннатдор аст:

Маро дар қудакӣ ту парваридӣ,
Кунунам сар ба Парвинам кашидӣ.

Вай барои давлати бародарашро мустаҳкам кардан ҷонбозӣ ва қаҳрамониҳо кардааст, вале аз дидори ӯ маҳрум ва сӯхбаташ дур аст, меҳодад, ки ҳамеша бо ӯ бошад. Вай аз дили бораҳми Мӯбад бо макр фоида бурда, ба дарбор се моҳ озодона мегардад ва пинҳонӣ бо Вис вохӯрда меистад ва ба эътиמודи Шоҳ дохил мешавад. Шоҳ ӯро ҳамроҳи худ ба шикор мебарад. Ромин шабона пинҳонӣ аз лашкар ва Шоҳ бо макр ба қалъаи Кӯҳандиз рафта, ба бародараш Зард, ки аз Ромин барои шоҳ ранҷиш ва ба Мӯбад ҳусни тавачҷӯҳ дошт, вохӯрд,

то ки ўро асир гирад ва ба худ тобеъ кунад, вале ў аз хашм ба вай ҳамла кард ва аз зарби ханчари Ромин ҳалок шуд.

Ба ин тарик, Ромин бо ду рафтор ба подшоҳӣ ба худ роҳ кушод ва аз набудани шоҳ Мӯбад фонда бурда, хазинаи шоҳӣ, ки боигарии давлатист, дуздада, бо Вис ба тарафи Дайламон рафт. Мӯбад аз ин ҳол огоҳ шуда бошад ҳам, чорае дида натавонист, баръакс худаш дар ҳангоми шикор аз захми хук ҳалок шуд ва роҳ ба Ромину Вис ба тахт кушода гардид. Мардум ўро дар Марв бо хурсандӣ пешвоз гирифтанд. Мӯбад зулм карда бошад, Ромин адл кард:

Чу аз бедоди ў озод гаштанд,
Ба доди шоҳ Ромин шод гаштанд.

Ромин бо Вис давраи подшоҳии худро гузарониданд. Вай писари худро ба тахти шоҳӣ шинонда, худаш дар оташгоҳ гӯшанишини ва тарки дунё кард. Баъд аз вафоташ қабри ўро дар паҳлӯи Вис ҷой доданд. Шоир онҳоро ба некӣ ёд кардааст:

Танашро ҳам ба пеши Вис бурданд,
Ду хоки номварро ҷуфт карданд.
Равони ҳардувон дар ҳам расиданд,
Ба мину ҷони якдигар бидиданд.

Азбаски шоир бо вучуди сарзанишҳо бо роҳи пушаймонӣ ва тавба гуноҳони Вису Роминро пок ҳисобидааст, онҳоро барои хислатҳои бади давраи ҷавониашон маҳкум не, тавсиф кардааст:

Ба Яздон дод ҷони покшуста,
Зи дасти душмани бисъёр раста.

Образи Мӯбад Мубад шоҳи қавӣ ва боҳашамат ва комгори Хуросон аст. Мӯбад аз рӯи ҳавас бо як дидан ба Шаҳрӯ ошиқ шуда, ба шавҳар ва писардориву калонсолии Шаҳру нигоҳ накарда вайро аз ғурури шоҳӣ ва сарватмандӣ ба ивази молу чизи зиёде ба занӣ меҳодад. Мӯбад ба дараҷае булҳавас ва ба ишқ беговофут аст, ки ба ваъдаи Шаҳрӯ, ки агар духтардор шавад, марди пир бошад ҳам, барои шавкату сарват домодии ўро ба худ раво хоҳад дошт, розӣ мешавад ва суҳанҳои гуфтаи Шаҳрӯро ба эътибор намегирад:

Ҳар он пире, ки барноӣ намояд,
Ҷаҳонаш нангу расвоӣ намояд.

Хислати бемаънигӣ ва беандешагию булҳавасии Мӯбадро шоир аз забони Вис, ки дар ҷавоби хостгории Зард гуфтааст, тасвир менамояд:

Зи пирӣ мағзат охуманд гаштаст,
Зи гетӣ рӯзгорат дар гузаштаст.

Туро гаҳ ҳеч дониш ёр будӣ,
Забонатро на ин гуфтор будӣ.
Начустӣ дар чаҳон чуфти ҷавонро,
Валекин тӯша चुсти он чаҳонро.

Аз ин гуфтахо нодонӣ ё ки ҳамокат ва бемағзии майна, бедонишӣ, бефаҳму фаросатӣ ва бешарму беҳаёии Мӯбад пешакӣ ба қалам дода шудааст.

Ифшон ҳислатҳои ношоистаи Мӯбад баъд аз ин боз ҳам инкишоф меёбад. Вай аз ҷавоби худ, ки аз Шаҳрӯ не, аз Вис гирифта буд, ибратомӯз нашуда, дар роҳи ба мақсади булҳавасонаи худ расидан ба шаъну шавқати худ мағрур шуд, ба зӯроварӣ даст мезанад ва ба ҷанги зидди ҳокими Моҳобод Қоран омада, ба муқовимати бародари Вис, ки ҳам барои шарафи хоҳару модар ва ҳам барои номуси ватан меҷангид, дучор мегардад. Ин ҳолати рӯҳияи шаҳаншоҳ ҳолати авҷ гирифта истодани феодализми мутараққӣ, ки ҳамаро бо зӯрӣ ба худ тобеъ кардан меҳаҳад, акс кунонидааст, аммо дар дохили он қувваҳои ҳам буданд, ки аз рӯи ҳисси поси хоҳари шарафи хонадон ва маҳалли худ ба қувваҳои зӯровар муқобилат нишон дода, подшоҳи бузурги беадолатро мағлуб карда метавонистанд. Шояд аз рӯи ҳамин қонун буд, ки лашкари Мӯбади пир аз Вируи ҷавон мағлуб шуд, Мӯбад аз майдони ҷанг гурехт, вале ин воқеа ба вай ибрат нашуда буд, ӯ аз худраъӣ ва худписандӣ намегашт. Ҳар чанд ки боиродагӣ дар роҳи мақсад ҳислати нек аст, вале дар қори зишт ҳислати манфист. Мӯбади дар ҷанг мағлубшуда ба Гуроб, ки манзили Вис буд, меравад ва ба назди ӯ миснарав мефиристад. Дар таъиноти Мӯбад, ки аз забони расули ӯ гуфта шудааст, илова ба психологияи зӯроварӣ, тақдирпараст будани вай (ки гӯё бо хост осмону худо Вис насиби вай аст) маълум мегардад:

Нигар, то дар дилат н-орӣ гумоне,
Қи қушӣ бо қазои осмонӣ...
Қазо рафту қалам бинвишт фармон,
Туро ҷуз сабр кардан нест дармон.

Мӯбад дар муносибати ҳамсарӣ ҳисси ботинии дӯстдорӣ ва муҳаббати инсониро ба эътибор намегирад, вай дар ин қор никоҳи маҷбуриро қифоя медонад ва хушбахтиро дар ҳамин мебинад:

Агар бошӣ ба некӣ мар маро ёр,
Туро аз ман барояд ком бисъёр.

Аз ҷавоби рад додани Вис маълум мегардад, ки Мӯбад шахси ба қасон захрзананда аст:

Бад-ӯ гуфт: «Ин паёми бад шунидам
В-аз ӯ заҳри газоянда чашидам».

Азбаски Вис гуфтаҳои Мӯбадро беақли меҳисобад, иҷолатан
ӯро одами беақл ва пири фартути ноҳинчор шуморидааст:

Кунун рав, Мӯбади фартутро гӯй:
«Ба майдон — дар маяфкан аз бало рӯй!».

Мӯбад аз рӯи якраҳагӣ ҳанӯз аз кардаю гуфтаи худ пушай-
мон нашудааст, бинобар ин, чора меҷуст, ки ба муроди худ
расад. Аз ин рӯ, бо бародарон дар ин масъала маслиҳат ме-
кунад. Зард чи аз рӯи фаҳмиши худ ва чи барои хотири Шох
ақидае изҳор мекунад, вале маслиҳати ҳақиқатан дурусти
объективонаи Роминро монда, маслиҳати ғалати Зардро ме-
писандад. Аввало, чи Вис ва чи оилаи ӯ, аз якраҳагӣ хавфнок
будани чунин издивоҷро, бо вучуди таъкид ва огоҳии Ромин,
фаҳмида наметавонист, зеро аввал Мӯбад падари Вис Қоран-
ро дар ҷанг кушт, кина дорад, сониян ӯ пир асту вай ҷавон,
номуносиб аст:

Батар коре туро бо Вис он аст,
Ки ту пириву он дилбар ҷавон аст.

Мӯбад ин маслиҳатро аз рӯи худписандӣ ва пастии фаросат
бад қабул кард ва мувофиқи маслиҳати Зард, ки оқибати он
нокоми ва бадномӣ дошт, ба Шаҳру макгуб фиристода, бо мо-
лу чизи бисёре дили ӯро бурд ва аз тарафи модар ба Вис
таъсир кардани шуд, ки дар ин кӯшиши зуроварӣ ба фарзанд
ва майлу хотири онро ба ҳисоб нагирифтани падарону мода-
рони ҷамъияти феодалӣ акс ёфтааст. Вай бо ин роҳ розигии
Шаҳрӯро гирифта, ба пиронсолагии худ нигоҳ накарда, ба наз-
ди Вис меравад ва ин рафтори худро ҷоиш мешуморад. Дар
ин сафар, ки Ромин ҳамроҳи Мӯбад буд, ба Вис ошиқ шуда-
ни ӯ, мочарои байни Ромину Мӯбадро ба миён меорад, ки ра-
қобат аст ва он аз ҳама пурқуввату барои Мӯбад хатарнок
буд, зеро ишқи ҷавонӣ дар ишқи пирӣ афзалияти ҳиссӣ ва қув-
ваи тавоноии маънавӣ дорад, аммо ин маъниро Мӯбад наме-
фаҳмид, зеро дар ин масъала зӯри ва обрӯи чизу чора ва под-
шоҳиро басанда медонист. Бинобар ин, охируламп Висро ба
Марви шоҳи ҷаҳон ба қасри худ меорад, оварда ба мурод ме-
расад, вале ҳолати онҳо тазод буд. Мӯбад аз сабаби бо роҳи
сеҳру ҷодуи Дояи Вис қатъ кардани муносибати ҷинсии худ
бо Вис азоби рӯҳӣ мекашид, дар васваса буд. Вақте ки Вису
Ромин ба дидани шоҳ ба Кӯҳистон рафтанд ва ӯ хоҳиши бо
Ромин вохӯрӣ доштани Висро фаҳмид, дар муносибати вай ба
Вису Ромин гардише пайдо шуд, вале ҳоло ҳукми қатъӣ дар
бори муносибаташон надошт. Аз ин рӯ, ҳиссиёти гоҳе шуб-
ҳаву гумон ва гоҳ ҳукму қаҳру ғазаб олами рӯҳии ӯро пӯр аз
зиддият карда буд. Бинобар ин, ӯ ҳамчун шахси васвос гоҳ ба
доя хашм мегирифт:

Забон бикшод бар дашноми доя,
Ҳаме гуфт: Эй «палиди хормоя...»

гоҳ ба Вис мечаспид ва сарзаниш мекард:

Пас он гаҳ гуфт: «Висо, хешкомо,
Зи баҳри дев гаштӣ зиштномо».

ва аз ин рӯ, ҳолати худу дигаронро ба Виру нақл кард ва бо ин роҳ обрӯи худро дар назди дигарон равонда, беътибор, хор ва таҳқир мешуд. Ба фоидаи Мубад панду таҳдидҳои Виру ба Вис фоидае надошт, зеро ишки чавонони бо ҳам муносиб аз ҳама гуна қувваи сохтаву дӯғу дасисаҳо пурқувват буд. Ин маъниро аз чавоби Вис, ки ба Виру дар бораи Мубад дода буд, фаҳмидан мумкин аст:

Маро шоҳи ҷаҳон солору шӯй аст,
Валекин бадсиголу кинаҷӯй аст.
Агар шӯй аст, бас нодилпазир аст,
Кучо бадрою бадкирдору пир аст.

Аз ин суҳанҳо олами ботинии Шоҳ ба хашм ва ларза омад, даруни ӯ месухт, вазъияташ ба ҳар гуна ҳол тағйир меёфт:

Шаҳаншаҳ чун шунид аз Вис посух,
Падид омад-ш ранги хашм бар рух,
Ба сурҳи чашми ӯ чун арғавон шуд,
Ба зарди рӯи ӯ чун заъфарон шуд,
Дилаш дар тан чу оташ гашт сӯзон,
Танаш аз кина шуд чун бед ларзон.

Мубад аз хашм дар ҳаққи Вис лаънатҳо хонда:

Бад-ӯ гуфт: «Эй зи сағ будат наҷодат,
Ба Бобулдев буда устодат».

ӯро аз манзили худ ронд ва Роминро ҳам, ки дар назди Шоҳ барои Вис дурӯягӣ мекард, аз ишки Вис мункир мешуд, бо таҳқирҳо сарзаниш кард:

Забон бикшод бар дашному нафрин,
Ҳаме гуфт: «Аз ҷаҳон гумбод Ромин»!

Шоҳ баъд аз ронда шудан ба ҳам пайвастании Вису Роминро шунда, ба азоби дигари рӯҳӣ афтод, зеро, аз як тараф аз рашк месухт, аз тарафи дигар, аз ваъдахилофҳои ӯ ба хашм меомад, вале дар чорабинӣ оқиз буд. Шоир дар шарҳи вазъият боз ҳам ба амиқ кардани тасвири психологӣ кушидааст. Мубад аз бечорагӣ дар ин бора ба модараш шикоят мекунад:

Яке зан чун бувад бо ду бародар?
Чӣ бошад дар ҷаҳон з-ин нанг бадтар?!...

Ман ин нанг аз ту бисъёре нухфтам,
Чу бечора шудам, бо ту бигуфтам.

Ҳолати боз ҳам бадтари Шоҳ дар он буд, ки фарзанд надошт,
то ки ҷонишини ӯ шавад, умед ба Ромин буд, вале вай хиё-
нат кард. Чунин ҳолати тазод ва хоҳиш накардани модар, ки
Мӯбад ба Ромин ҷазои марг диҳад, олами ботинии Шоҳро ба
ғулғула ва андешаҳои беинтиҳо меандоخت: Мӯбад ба масли-
хати модар, ки Висро сар диҳаду зани дигар гирад:

Бародарро накуш, занро гусӣ кун,
Қалиди ганҷ дар дасти кафе кун.
Ҳазорон ҷуфт ҳамчун Вис ёбӣ,
Чаро дил з-он балое барнатсбӣ?!

розӣ шуда натавониста, намедонист ба кӣ часпад. Вай ҳам-
чун шахси бечораву дармондаву саргаранг ба бадхӯии модар
гӯш дода, ба Виру мактуби хашмгин менависад, ки хоҳраш
Вис фалон асту чунон аст ва ўро таҳқир менамояд. Тазоди
рӯҳии Мӯбад, ки аз як тараф, аз рафтори Вис бадхашм аст
ва аз тарафи дигар, аз меҳри ӯ дил канда наметавонад, би-
нобар ин, аз паи Вис ба Ҳамадон меравад. Дар мактуби ҷаво-
бии Виру дар зандорӣ белаёқатии Мӯбад ва бадгумониҳои ӯ
танқид карда шудааст:

Ту бифристодаӣ занро зи хона,
Чӣ бандӣ бар каси дигар баҳона?!
На нома бояд эдар на паямбар,
Зан, иннак, ҳар кучо хоҳӣ, ҳамебар...
Нигар, то бар ман ин тӯҳмат набандӣ,
Ки ҳаргиз н-ояд аз ман нописандӣ.

Аз таҳдидҳои Виру:

Агар теги ту аз пӯлод карданд:
На шамшери ман аз шамшод карданд.

Ба пушаймонӣ афтодани Мӯбад аз навиштани гуфтаҳои
худ аломати дурбин набудан ва дорони хислати тарсончаки бу-
дани ўст:

Чу шоҳ он посухи дилгир бархонд,
Аз он посух ба кори хеш дармонд.
Кучо ўро гумон омад, ки Виру,
Кунад бо ӯ зи баҳри Вис нерӯ.

Он гоҳ ҳамчун шахси очиз аз «гуноҳи» шахси душман тасав-
вур кардан худ гузашта, аз вай меҳрубонӣ дархост кард, ки
боз як аломати паст шудани обрӯю эътибори вай аст:

Бикун акнун ту сози меҳрубонӣ,
Дар он пайванд боғи хусравонӣ.

Вай агар ҳамчун шахси беандеша ҳамаро таҳқир карда бошад, акнун онҳоро одамони нек ва хоҳару бародари худ мешуморад, ки аломати дурӯягии ўст:

Нигар, то дар дили озар надорӣ,
Ҳам акнун Висаро пеши ман орӣ.
Ки Висам хоҳар омад, ту бародар,
Ҳамон Шаҳрӯ чаҳонафрӯз модар.

Мӯбад бо роҳ аҷз Виру ва модараш Шаҳрӯро ором карда, Висро аз Моҳобод ба Мавр оварда бошад ҳам, азбаски гурги хашм, рашк беобрӯӣ ва таҳқир шудан ба дили ӯ панҷа мезад ва бо роҳи дилбарӣ дили Висро бурда наметавонист, забон ба таъна мекушод ва бо ин роҳ ӯро забонкӯтоҳ карда, ба банди бечуну чарои худ мубаддал кардани шуд, ки психологияи одами очиз буд. Вис тухматҳои ба Виру, Ромин ва худаш кардаи Мӯбадро рад карда, онҳоро тавсиф намуда, дар зимни тавсифи ҷавонӣ ва муносиб будани ҷавонон бо ҷавонон сухан ронда, иҷолатаи ба худ муносиб набудани Мӯбадро тасдиқ менамояд, ки боз як навъ таҳқир шудани ўст:

Ҷавонро ҳам ҷавон бошад дилором,
Кучо бошад ҷавонӣ хуштарин ком.

Аз ин гуфтаи Вис на танҳо таҳқир шудан ва дар фаҳмиши муносибатҳои инсонӣ бефаросатии Мӯбад, балки дар мисоли бадгумонии ӯ ба Виру, нопокии дили вай низ тасдиқ шудааст:

На ҳар дил чун дилат нопок бошад,
На ҳар марде чу ту бебок бошад.

Шубҳа, бадгумонӣ, нобоварӣ ва васваси рӯҳии Мӯбад давом мекунад, зеро вазъияти нугувори зиддиятнок, аз як сӯ аз ин ҷавонон озор дидан, ва аз сӯи дигар, дил канда натавонистан аз булҳавасиҳои худ, ӯро водор менамояд, ки ба воситаҳои гуногун даст занад. Вай Висро қасам медиҳад, ки бо Ромин алоқае надорад. Вис барои таскни хогири Мӯбади пир қасам ёд мекунад. Вай ӯро аз оташи муқаддас қасам медиҳад. Ҳамчун шахси маккор ба Вис ваъда медиҳад, ки агар бегуноҳ бошад, тахти подшоҳиро ба вай медиҳад. Вай бо макр Висро дар оташ сӯзондани шуда, ба зиёрати оташгоҳ равон мешавад, вале аз ин нияти бадӣ ӯ пай бурда, дар роҳ ба Рай гурехтани Вису Ромин Мӯбадро боз дар ҳолати нохушӣ мегурорад:

Гар ишонро ба мо андар хушӣ буд,
Шаҳаншаҳро шитобу нохушӣ буд.

Дилбастагии булҳавасонаи Мӯбад ва вазъиятро фаҳмида натавониستاني хомтамаъ будан ӯро водор менамояд, ки танҳо ба ҷустуҷӯи Вис барояд ва ин ҳол ӯро ба дараҷае нохуш мекунад, ки аз ҷон безор мешавад:

Маро андӯҳ аз он бисъёр гаштаст,
Ки худ ҷонам зи ман безор гаштаст.

Мӯбад Висро наёфта, аз кардаҳо ва гуфтаҳои худ дар ҳаққи
ӯ пушаймон мешавад. Дар ин лаҳза шоир боз ба тасвири пси-
хологӣ даст зада, ҳасби ҳоли персонажи манфии худро тас-
вир менамояд, ки аз он хислати касе намоён мешавад, ки хис-
лати ӯ «Аввал андешаву баъд гуфтор»-ро намоишандад ва
дар ҳаққи вай «Пушаймонӣ суд надорад» гуфтаанд. Шоир хо-
лат ва хислатҳои манфии персонажи худро аз монологи худ
ӯ баён кардааст, ки тасвири психологии образ аст:

Маро андар ҷаҳон акнун чӣ гӯянд?
Ҳама кас дил зи меҳри ман бишӯянд.
Маро девона пиндоранду беҳол,
Ки девона чу ман бошад ба ҳар ҳол.
Ҳам аз шодӣ, ҳам аз шоҳӣ бурида.
Чунин бо гӯру оҳу орамида.
Чаро чун ёри дилбар буд бо ман,
Шунида беҳуда гуфтори душман?
Чу бо ҳичраш ҳаме тоқат надорам,
Чаро фармон-шро тоат надорам?
Агар рӯзе рухонаш боз бинам,
Бад-ӯ бахшам ҳама ганҷу нигинам.
Ба фармонаш бувам, то зинда бошам,
Худованд ӯ бошад, ман банда бошам.
Кунун, к-аз меҳр дорам ҳалқа дар гӯш,
Ҳар он чизе, ки ўро хуш, маро нӯш.

Чунин ҳасби ҳоли Мӯбад аз ҳақирӣ, хорӣ, очизӣ ва ҳолатҳои
фоҷиавии минбаъдаи ӯ дарак медиҳад. Муносибатҳои Мӯба-
ду Вис ноустувор, вале аз он баргаштан амри муҳол аст, дар
чунин ҳолат дидану дониста мисли ҳалқабаргӯшҳо, «ҳар чӣ ту-
ро хуш ояд, маро нӯш» гуфтан аз заҳри қотил бадтар аст. Ба
ҳамин тарик, Мӯбад аз ҷустуҷӯи Вис баргашта, интизори он
аст, ки кай бахт ба сӯи ӯ бармегардад. Бо вучуди ин, шоир
ба тазоди олами рӯҳии шахс даст зада, он ҳолати рӯҳияи Мӯ-
бадро тасвир намудааст, ки бо вучуди ба ҳама ҳол розӣ будан,
шиддати рашк ва таҳқиршавӣ ўро водор намудааст, ки гоҳ аз
ин ҳолати худ ба ғазаб ояд ва гоҳе бо он розӣ шуда, маҷбур
шавад, ки айби худро фаҳмад. Вай баъд аз ба Мӯбад хабар
додани модар, ки Ромин Висро дӯст медорад, зани ба худ но-
муносиб гирифтанаширо эътироф менамояд:

Занеро бар гузидан аз ҷаҳоне,
Ҳаме аз вай наёромам замоне.

ва ба ин тарик, аз гуноҳи ҳарду — Вису Ромин мегузарад:

Гуноҳи рафтаре андар гузорам,
Дигар ҳаргиз ба рӯи ӯ наёрам...

Ба Ромин низ чуз некӣ нахоҳам,
Бародар бошаду пушту паноҳам.

Мӯбад ҳамчун шахси хунассо ба ҳар вазъ розӣ шуда, бо иштироки Вису Ромин базм меорояд, ки чангзан ва сурудхони он Ромин буда, бо ин восита ҳасби ҳоли худро баён менамояд. Дар ин базм Шоҳ дояро ҳам бахшида, дар паҳлӯи Вис мешинонад. Таҳқиршавии Шоҳ боз ҳам давом дорад. Шоҳ дар вақти базм бо имову ишора ишқбозӣ ва гуфтугӯ кардани Вису Роминро дидаву шунида, худро ба нодонӣ мезанад, ки аз он зиёдтар азоби рӯҳӣ нест:

Шаҳаншаҳро ба гӯш омад аз ишон,
Суханхое, ки мегуфтанд пинҳон.
Шунида кард бар худ ношунида,
Ба мардӣ дошт дилро орамида.

Вале васвасаи олами ботинии Мӯбад ором намешуд, зеро ба чунин ҳолати таҳқир мутлақо созиш кардан ғайри имкон аст. Аз ин рӯ, вай бо Вис ва Ромин ҳамеша дар ҳолати тазод аст. Вис дар назди ӯ зоҳиран зебо, ботин нозеб, зеро бо вай намехурбон аст, бинобар ин, дили Мӯбадро кони дарду ғам кардааст:

Дили Мӯбад зи Виса буд пурдард,
Дар он мастӣ мар ӯро сарзаниш кард.
Баъд-ӯ гуфт: «Эй дареғ, ин хубрӯӣ,
Қи бо ӯ нест лахте меҳрчӯӣ.
Гулу баргат наку бошад зи дидан,
Валекин талх бошад дар чашидан.

Бо вучуди сарзаниш, Мӯбад шояд аз ниҳояти ғазаби очизона бошад, бо ошқони ҳақиқӣ — Вису Ромин дуои хайр мекунад, ки зидди иродаи ӯст:

Шумо ҳар ду ба ишқ андар чунинед,
Хушӣ бинеду расвой набинед.
Қатъи назар аз ин нияти хайри вай, ӯ Висро огоҳ мекунад, ки бо Мӯбад ҳазл накунад:

Агар бо зӯри пилу табъи шерӣ,
Мақун бо оташи сӯзон далерӣ.

зеро вай зоҳиран ором, ботинан туғъён дорад:

Баъд-он мангар, ки даръё ром бошад.
Бад-он гаҳ бин, ки ноором бошад.
Агарчи оби ӯро ром ёбӣ,
Чу барҷӯшад, ту бо чӯшаш натобӣ.

Мӯбад ба таври мутлақ розӣ шуда наметавонист, ки муносибати Вису Ромин бо ӯ оштинопазир, бинобар ин, вайро бо ваъдаи молу мулк ба худ тарғиб намудааст, василаи шахси очиз дар ишқ аст:

Агар рӯзе, ки бандам даркушоӣ,
Ситеза бифканӣ, маҳрам намой.
Вафову меҳри ту бар чон нигорам,
Ту ро бахшам зи шодӣ ҳар чӣ дорам.

Вале ӯ аз рӯи ҳисси ақли расо фаҳмида наметавонад, ки Вис никохи маҷбурии Мӯбад ва молу чизро наметавонад, барои меҳру ишқи ҳақиқӣ созиш ва хоҳиши тарафайн лозим аст. Мӯбад ба дараҷае зори кард, ки ба ӯ раҳми Вис омад ва бо неки бо вай сухан гуфт, ваъдаи розигӣ дод, аммо моҳияти воқеа ва муносибатҳо нишон медиҳад, ки дар ин гуфтаҳо садоқат нест, вале шоҳ аз ин гуфтаҳо каме бошад ҳам, ором шуда хобид... Сохта будани ин суханҳо аз он зоқеа намудор аст, ки Вис шабона дар боми хобгоҳи Мӯбад гаштани Роминро фаҳмида, бо маслиҳати доя ӯро дар бағали Мӯбад хобонда, ҳудаш ба назди Роман рафт. Ин ҳол боз як фоҷиаи дигар буд, ки Мӯбад дар оғӯши худ Висро не, дояро дид ва доду фиғонаш ба фалак печид:

Басе пурсид вайро: «Ту кадомӣ?
Бигӯ, то ту чӣ чизеву чӣ номӣ?!»
На доя ҳеч гуна посухаш дод,
На кас бишнид чандин бонгу фаръёд.
Фиғон дарбаст, гуфт: «Эй вой бар маң,
Ки ҳастам солу маҳ дар дасти душман».

Мӯбад дар торикӣ ҳозир шудани Висро дида, ҳамаи васвасаро аз хаёли мастии имшаба дониста, аз рӯи шубҳаву гумон будани он воқеаро маънидод карда, узри Висро қабул мекард, вале дилаш ором наёфтааст.

Дар ин миён воқеаи лашкар кашидани Қайсари Рум пеш меояд, ки Мӯбад ҳамчун шоҳ ба майдони ҷанг меравад. Дар роҳ дӯстдории Вису Ромин ба хотираш меояд. Дар бораи ин се нафар — Вису Ромину Доя ба бародараш Зард шикоят карда, чора меҷӯяд, вале дар назди онҳо очиз аст. Вай бо маслиҳати Зард Висро дар қалъаи Ашкаф бурда мемонад.

Ҳар чанд ки Мӯбад Висро дар қалъа пинҳон кард, вале дилаш ором набуд, зеро аз нороҳатие, ки ба сараш омадааст, ҳамеша дилаш ғаш аст ва онро аз ишқи ноором медонад:

Чӣ ишқ аст ин, ки ҳаргиз кам нагардад,
Дилам рӯзе аз ӯ хуррам нагардад.

Шоҳ аз ҷанги Қайсар ғолиб баргашт ва хабари мулоқоти Вису Роминро аз Заррингеси ҷодугар фаҳмида, ба Ромин хашм гирифт:

Шахи шоҳон ҳамешуд кингирифта,
Шитоби куштани Ромин гирифта.

Шоир боз ба тасвири психологӣ даст зада, алами ботинии шоҳро мекушояд: Ӯ аз Ромин барои хиёнаташ ва аз Зард барои Висро боғи накарданаш ранҷ дорад ва онҳоро саҳт ма-заммат мекунад:

Зи кини Зард рӯй андар ҳам овард,
Бад-ӯ гуфт: «Эй диламро бадтарин дард.
Маро андар ҷаҳон додори довар,
Раҳонад аз шумо ҳар ду бародар».

Шоҳ аз Вис ҳам ранҷ дошт ва ба ӯ бо ифодаҳои қабех муроҷиат мекард:

Шаҳаншаҳ гуфт: «Висо, девзодо!
Ки нафрини ду гетӣ бар ту бодо!»

Ӯ Висро таҳдид мекард, ки аз Ромин чунон ҷудо кунад, ки ҳеҷ гоҳ рӯи ҳамдигарро дида натавонанд ва ӯро саҳт камчинкорӣ кард. Вису дояро банд ва Зардро аз вазифааш озод кард, аммо баъд аз як ҳафта аз кардан худ пушаймон шуд, зеро аз ишқи Вис ҷудой надорад ва ин ҳол ҷои сустии характери ӯст. Шоир рафтори тунду тези шоҳ ва умуман чунин хислатро маҳкум кардааст:

Мабодо ҳеҷ ошиқ тунду саркаш,
Ки тундӣ афканад ӯро дар оташ.

Характери гуногуни ба ҳам зидди Шоҳ ӯро дар ҳолати хандаовар гузоштааст: Вақте ки Шаҳрӯ аз Висро шатта задани Мубад огоҳ шуда, гирьяву зорӣ мекард, Шоҳ ҳам аз нармдилӣ ва ё аз ғазаб мегирифт:

Чу Шаҳрӯ пеши Мубад зор бигрифт,
Шаҳаншаҳ низ ҳам бисъёр бигрифт.

Вай ҳамчун шахси сустирода аз Шаҳрӯ ва писараш Вирӯ гарсид, ки мабодо барои Вис қасосгирӣ кунанд:

Чу Мубад дид зориҳои Шаҳрӯ,
Ҳам аз вай бим омад, ҳам зи Вирӯ.

Ӯ боз аз ноилочие, ки аз ишқи Вис гурез надорад, Висро ба воситаи Зард ба назди худ даъват карда, бо гуфтаи Зард, чи Вис ва чи Роминро авф мекунад ва Висро ба доя супурд, ки дар боғи шоҳӣ нигоҳ дорад, аммо Ромин дар лашқар ва назорати шоҳ бошад ҳам, шабона ба боғи шоҳӣ омад. Аз ин кор хабар ёфтани Шоҳ ӯро ба қасде меорад, ки аз Вис ҷудо шавад, зеро аз ҳусну зебони барояш ногувор суде нест. Шоир ба ин муносибат боз ба тасвири психологӣ гузаштааст. Вай ола-

ми ботињи Шохро тасвир карда, аз забони худ хукм баровардааст, ки мардум ўро номард мехонанд:

Сипоҳам гар кехону гар мехонанд,
Ҳама яксар маро номард хонанд.

Мўбад баъд аз ғалаба дар боғи шоҳӣ базм ташкил медиҳад ва масале, ки мутриб Кўсон дар суруд гуфта буд, муносибати Вису Ромин ва хиёнати онҳоро мефаҳмад. Аз ин масал шоҳ ба хашм омада, бо беандешагӣ аз гиребони Ромин мегирад, ки дар бораи муносибат надоштаниш бо Вис қасам ёд кунад. Ин ҳолат вазъияти Мубадро афзуд, ғазаби ўро зиёд кард, ба дашном забон кушод ва мехост бо ханҷар кори Роминро кунад, ки ў дасти шоҳро саҳт гирифт ва ўро ба замин зад:

Сабук Ромин ду дасти Шоҳ бигрифт,
Ту гуфтӣ: шери нар рўбоҳ бигрифт.

Ба ин тарик, конфликт байни Шоҳу Ромин ба авҷи аълои худ баромад, ки дигар созиш кардани онҳо аз имкон берун аст, вале аз рафтори худ бо насихати дигарон пушаймон шудани Ромин, ба Вис панд долани Мўбад ва аз кардаҳои худ пушаймон шудани ў шиддати конфликтро суст мекунад. Аз ин лаҳзаи психологӣ чунин бармеояд, ки шоир дар тасвири характери қаҳрамонҳо роҳи тарбиявии ислоҳкориро пеш гирифтааст. Ваъдаи «қатъии» Вис, ки Роминро ба худ роҳ нахоҳад дод ва ба Гул хонадор шудани Ромин вазъияти ниҳоят баду танги Мубадро сабук мекунад. Бо вучуди ин, ў ба ҷудоии қатъии ошиқон кўшида, номаи таҳқиромези ба Вис навиштаи Роминро ба вай нишон дод, то ки дили Висро аз вай ҷанда, ба худ ром кунад. Ба ин муносибат имконияти барқарор намудани муносибати Мўбаду Вис ба миён меояд, ки аломати зоҳирӣ дорад, зеро аз рӯи мантиқи ҳаёт моҷарои ин никоҳи маҷбурӣ созишнопазир нест, ин маъниро ғайр аз номуносибии муносибати Шоҳу Вис, аз мактуби Ромин ғамгин шудан, вале аз вай дил нақандани ў исбот менамояд:

Лабаш буд аз бурун чун лола хандон,
Шуда дил з-андарун чун тафтасандон.

Аз нав созиш кардани Вису Ромин ба назди Шоҳ боз фашш шудани муносибати ошиқонаи онҳо бебозгашт будани саргузашташон ва хушӣ ба хушӣ ҳал нашудани муносибати никоҳи маҷбурӣ чунин нишон медиҳад, ки чунин хотимаи дostonро талаб менамояд, ки Мубад аз байн бардошта шавад. Илова бар ин, шоир дар хулосаи худ Мубадро золим эълон кардааст ва аз он ба вай хусни тавачҷӯҳ надоштани ў маълум мегардад:

Зи Мубад солиён саҳтӣ кашиданд,
Пас аз маргаш ба осонӣ расиданд...

Бадонро бад бувад рӯзе саранҷом,
Бимонад номашон ҷовид бадном.

**Образҳои дараҷаи
дуҷом**

Дар достони «Вис ва Ромин» образҳои ёри-
диҳанда инҳоянд: Зани шоҳи Моҳобод Шах-
рӯ, шавҳари вай Қоран, бародари Мӯбад,
Зард, бародари Вис Виру, доя, миёнаравҳо, Розин, зани Ромин
Гул ва ромишгар Кӯсо ва ғ. Чунон ки аз ҳамаи дoston дида
мешавад, миқдори иштироккунандагони асар зиёд нест ва он-
ҳо атрофи персонажи асосӣ гирд омада, ҷихатҳои гуногуни
ҳаёти онҳоро пурра мекунад. Мавқеи онҳо дар дoston хисла-
ти эпизодӣ дорад.

Аввалин персонажи иловагӣ, ки ба назар менамояд, Шах-
рӯ аст. Вай дар навбати худ ҳамчун зани зебо тасвир ёфтааст.
У ҳамчун зани содиқ ба шавҳару фарзандони худ ба таърифу
тавсифҳои Мӯбад мағрур нашуда, аз рӯи одоб ҷавоб меди-
ҳад, ки зани вай шуда наметавонад:

На онам ман, ки ёру шӯй ҷӯям,
Кучо ман, на сазои ёру шӯям.
Нагӯй чун канам бо шӯй пайванд,
Аз он кас, к-аз ман омад чанд фарзанд.

Вай зебоии давраи ҷавонии худро ёдоварӣ ва акнун навбати
калонсолро таъкид карда, дар пирӣ кори ҷавонӣ карданро
нозеб мешуморад, аммо дар гуфтори ӯ лаҳзаи нозеб он аст,
ки агар духтар таваллуд кунад. Мӯбади калонсолро ба домодӣ
қабул мекунад. Вай ба ин масъалаи муҳимми ҳаёти аз нуқ-
таи назари муносибатҳои аристократӣ нигоҳ мекунад, зеро хо-
тири Шоҳ ва боигарии ӯро ба эътибор гирифтааст. Баъд аз
он ки духтар таваллуд карду ба воя расонд, аз ваъдаи фикр-
накардаи худ пушаймон шуд, вале дар назди Мӯбад ва на-
мояндаи вай Зард, ки мувофиқи ваъда ба хостгӯрӣ омада
буд, ғамгин буд:

Чу нома хонду ин гуфтор бишнид,
Чу нома з-ин ба худ Шаҳрӯ бипечид.
Зи кирдори худаш омад ҳаме шарм,
Дили сангини ӯ з-ин шарм шуд нарм.
Димоғаш тира гашту ҷашм хира,
Зи хиҷлат монд андар кор тира.
Зи шарми Шоҳ гашт озурдаи хеш,
Дилаш бечора шуд аз кардаи хеш.

Шаҳрӯ ҳамчун зани молу чизпараст ба инъомҳои Мӯбад мағ-
рур шуда розигӣ дод, ки Висро ба зании ӯ диҳад:

Чу Шаҳрӯ дид чандин гунагун бор,
Чи аз гавҳар, чи аз дебову динор,
Зи бас неъмат чун мастон гашт бехуш,
Писарро карду духтарро фаромӯш.

Азбаски Шахрӯ ғайр аз ин гӯё вазифае надорад, дар воқеаҳои минбаъда иштирок надорад. Вай фақат ҳамон вақт боз як бор дар майдони воқеаҳо намудор шуд, ки баъд аз Висро саҳт зада, аз дарбор рондан ва ба хонаи модараш равон кардани Мубад ба тарафдории ӯ баромад, аммо тарафдории ӯ ҳамчун зани оқиз аз тавсифи Шоҳ ва зориву илтимос аз Мубад иборат аст, ки Висро озор надиҳад. Вай дар ин амалиёти худ аз таъсири дуон бад ҳам истифода мебарад:

Бигирьям, то бигирьяд даҳр бо ман,
Ҷаҳон гардад туро ҳамвора душман.
Бигирад хуни Виси дилрабоят,
Шавад ангушти поят банди поят.

Вирӯ писари Шахрӯ ҳамчун ҷавони тануманд ва далеру тавоно тасвир ёфтааст. Ӯ дар дoston дар навбати аввал ҳамчун Ҳимоякунандаи подшоҳии падараш Қоран ба муқобили Мубад баромада, ӯро мағлуб мекунад. Дар мавриди дигар ба восити мактуб аз тӯҳмати Мубад, ки гӯё Вис бо вай муносибати ошиқона дорад, худро Ҳимоя намуда, ба ӯ таъна мезанад, ки зан аз ту, идора кун, чаро ба дигарон тӯҳмат мезанӣ, Вай ба Мубад таҳдид менамояд, ки агар корро ба бадӣ анҷомонад, бо шамшер ҷавоб хоҳад дод... Образи Вирӯ ҷавони ватандӯст, фоҳири оила ва Ҳимоякунандаи шарафи он, росткор ва ростқавл намудор гаштааст.

Зард бародари Мубад паҳлавони олимақоми ба Ҳимояи давлати феодалӣ кӯркӯрона рӯякунанда аст. Вай фармонҳои Шехро бе ҷуну чаро иҷро мекунад. Ин хислати ӯ дар хостгорӣ кардани вай ба Вис, ишгирокаш ба лашкаркаши Мубад, Висро бо фармони Шоҳ дар қалъа назорат кардани вай, монеъ шудани ӯ барои ба мақсад расидани Ромин намудор гаштааст.

Аз ин ҷост, ки бинобар вучуди бемаънӣ, монеаи муносибати ошиқон будан, баъд аз ба сари ҳокимият омадани Ромини адолатхоҳ аз дасти вай кушта мешавад.

Доя ғайр аз вазифаи мураббиягиаш ҷорасози кори мушкили ошиқон Вису Ромин аст ва ба ҳар гуна найрапғҳо даст мезанад. Азбаски барои кори хайри ошиқон кор мекунад, мусбат аст.

Гу: дар зебоӣ кам аз Вис набошад ҳам, вучуди ӯ предмети булҳавасиҳои Ромин аст, ки низ ҳастии мустақилонае надорад, фирефтаи ваъдаҳои хуб ва мафтунӣ шириншамоиҳои Ромин мебошад ва носанҷида ишқи Ромиро қабул мекунад, надониста ба ишқи ошиқонаи ҳақиқӣ монеи ғайри ихтиёр мегардад ва дар оқир маҳрум мемонад. Ба ин ҳолати ӯ на танҳо рафтори ноолоиқи Ромин, номустақилии худӣ ӯ низ сабаб шудааст.

ХУЛОСАҲОИ УМУМӢ

1) Достони «Вис ва Ромин» яке аз барҷастатарин асарҳои бадеии асри XI аст, ки дар асоси сюжети тоисломии адабиёти халқҳои эронӣ эҷод шудааст.

2) Мавзӯи асосии дoston танқиди ахлоқи бади дарборӣ, ноқили маҷбури-номуносиби пиру ҷавон, ба он муқобил гузоштани ишқи ҷавонӣ ва муносиби синну сол, дар доираҳои асилзодагон озод набудани он, панду насиҳат, адолатхоҳӣ ва маърифатдӯстӣ аст, ки дар партави ҳаёти дарбории подшоҳӣ тасвир ёфтааст. Ҳарчанд ки дoston асосан ишқист, вале дар он хиссиёти ватандӯстӣ кам нест, аммо бештар оҳанги ватандӯстии маҳаллӣ мушоҳида мешавад. Он ватандӯстии умумимиллӣ ва умумиэронӣ, ки дар «Шоҳнома» ҳаст, дар ин асар дида намешавад ва он натиҷаи парешонии миллӣ ва давлатии халқҳои эронӣ мебошад, ки дар асри XI баъд аз истилои аристократияи турк амри воқеӣ гардида буд.

3) Сюжет ва композицияи асар мувофиқи идеяи асосии он ба вучуд оварда шудааст. Шароити ба вукӯъ омадани воқеа ягона (воҳӯрии Мӯбад ва Шаҳрӯ дар базм, мафтун шудани вай ба ӯ, духтари минбаъд таваллудшавандаро ба Мӯбад ваъда кардани Шаҳрӯ) бошад ҳам, аз сабаби ду равиши ғоявӣ ба ҳам зид доштани дoston (ниқоҳи маҷбури ва дилхоҳ) аз рабти сюжет сар карда, воқеа ба ду хатти сюжет (Висро маҷбуран ба занӣ гирифтани Мӯбад, бедии Вис, ошиқию маъшуқии ҳақиқии Вис ва Ромин) ишқишоф меёбад. Дар хатти сюжети муносибатҳои Вис ва Мӯбад ду хоҳиши ба ҳам зид ягонагии муваққатӣ дорад, вале азбаски шоҳ Мӯбад, бо вучуди борҳо аз Вис хиёнати пинҳонӣ дидан ва ба ҳашм омадан аз вай ҷудой надорад, ҳар бор ба авҷи аълои тазоди худ расад ҳам, қанда намешавад, зеро Мӯбади пир аз он сабаб ки аз шикори муфти худ, ки дигарашро ёфта наметавонад, ба гӯл қарданҳои ину он розӣ шуда, муносибаташро аз Вис наметавонад ва ҳамчун марди беғайрат, ки мардиаш ҳам дар аввали воҳӯрии ӯ бо Вис бо тадбири доя баста шудааст, бо ҳолатҳои ногувор созиш мекунад, шiori ӯ шояд ин аст, ки «шақар мехӯрам бо дигарон мехӯрам». Бинобар ин, дар масал задани Қӯсони ромишгар, ки «дар ҷароғоҳ гове мечарад» гуфт:

Чаранда гови гелӣ бар қанораш,
Ғаҳе обаш хӯрад, ғаҳ навбахораш.

Бояд муносибати Мӯбад ва Вис ҳатман қатъ гардад, зеро Шоҳ аз ин масал муносибати Вису Роминро фаҳмид, ба муқобили Ромин ҳанҷар қашидан ва аз гиребони ӯ гирифтани Ромин ҳамин маъниро тасдиқ менамояд, аммо бо мунқир шудани қасам ёд кардани бардурӯғи вай воқеаро мисли пештара мегузорад. Шоир ин маъниро аз сустии ақли Мӯбад, ки аз

шаҳвату мастии бемавриди ӯ ба миён омада буд, маънидод кардааст:

Хирадро чанд гуна ранчу сустӣ,
Паидид ояд ҳаме аз ишқу мастӣ.
Гар ин ду ранҷ бар Мӯбад набудӣ,
Мар ӯро ҳеч гуна бад набудӣ.

Хатти сюжети ишқи Вису Ромин аз аввали воқеа, ки ҳатто аз якҷоя тарбия ёфтани онҳо оғоз ёфтааст, то рафт қавӣ ва устувор буд. Устувори ин муносибато шоир ҳатто берун аз иродаи онҳо — аз тақдир ва хости худо маънидод кардааст, то ки таъбирнопазир будани онро таъкид намояд.

Хатти сюжети ишқи Вису Ромин ҳар чанд ки аз бори аввал Висро дар қалъа дидани Ромин оғоз ёфт, вале риштаи он гӯё аз «Қазо»-и осмон ва аз тарбияи якҷояи онҳо дар дасти дояҳо сар шудааст.

Аз ин пешгуфтор маълум мешавад, ки ишқи Вису Ромин бебозгашт ва вайроннашаванда аст. Дар ин миён дохил шудани Мӯбад, ки ҳам бар хилофи «тақдир» асту ҳам рафтори нозеби марди пир ба занони ҷавон мебошад, ба муносибати муътадили ошиқони ҳақиқӣ хасхасадук шудааст, аз ин рӯ, хиёлати зани расмӣ Вис ба шавҳари расмӣ Мӯбад ва хиёлати бародари Шох Ромин ба акааш на бо гуноҳи онҳо, балки айби Мӯбад ва замони таъбирёбанда аст, ки ба кори ҷавонон ҳалал расонидааст, аз ин сабаб, онҳоро айбдор шуморидан ҷои нест, ин маъниро шоир пешакӣ огоҳ кардааст:

Чу бархонад касе ин дostonро,
Бидонад айбҳои ин ҷахонро.
Набояд сарзаниш кардан бад-ишон,
Ки роҳи ҳукми яздон баст натвон.

Бо вучуди ба никоҳи маҷбурӣ норозӣ будани Вис, ахлоки нек, шарафу номус ва этикаи давраи феодалии ба шавҳар тобеъ буданро пеш рондани ӯ дар қадами аввал ба бемуваффақияти ишқи Ромин ишора мекунад, вале аз як тараф, никоҳи маҷбурӣ ва аз тарафи дигар, бо қувваи ҷоду ба Мӯбад баста шудани роҳи зиндагӣ бо Вис, ӯро ба ҳолати ноилҷой оварда буд, то ки ӯ низ ба Ромин ошиқ шавад. Ин лаҳза хатти сюжети ду ошиқро ба ҳам пайваст, ки гӯё иҷрои қонуни ҳатмин тақдир аст. Дар ин қор аз нормаҳои ахлоқи ногувори ҷамъияти феодалӣ пурқувват будани ишқ дар асоси «қонунҳои» тақдир намоен гаштааст. Мулоқоти аввали пинҳонии беникоҳи Вису Ромин аз аҳдупаймони онҳо рабти хатти сюжети муносибатҳои ишқии ишқашон буд, ки минбаъд ҳам ҳамин тавр пинҳонӣ ва бо мақрӯа барои гӯл кардани Мӯбад давом ва инкишоф ёфтааст. Монеаҳо, қаҳру ғазаб ва чорабинӣҳои Мӯбад хатти сюжетро қанда натавонистааст. Танҳо аз душвориҳо ва тақдирӣ Мӯбад Висро тарк карда рафтани Ромин ва ба Ғул

хонадор шудани ӯ, бевафой ва хилофи аҳду паймон аст, ки метавонист хатти сюжетро канад, вале ҳеҷ гоҳ аз Ромин дил нақандан ва ба воситаи дояву миёнараву номаҳо ба вай таъсир расонидани Вис, охируламр аз карди худ пушаймон шудани Ромин он риштаро қанда шудан намонд. Кульминацияи муносибатҳои ишқии онҳо ҳарчанд ки дар мулоқоти аввал ба вучуд омад, онҳо ба коми дил расиданд ва мулоқоти минбаъдаи онҳо давоми он лаҳза буд, вале азбаски озод набуданду озодиашон дар ғалабаи онҳо аз болои Мӯбад дар ғалабаи никоҳи дилхоҳ аз болои никоҳи маҷбури буд, авчи аълои воқеаи ҳарду хатти сюжет дар вафоти Мӯбад ва ба подшоҳӣ расидани Ромин, зиндагии осоишта ташкил кардани ошиқон аст. Зиндагии доимии онҳо, вафоти Вис, писари худро ба тахт нишондани Ромин ва дар оташгоҳ ба тарки дунёе нишастани ӯ хотима ва қушодашавии сюжети ин дoston аст.

Хотимаи дoston некбинона аст, зеро қаҳрамонҳои асосӣ на бо фоҷиа, балки баъд аз ҳамзистии орому осоишта ба ачали худ вафот ёфта, аз худашон Хуршед ном писаре ёдгор гузоштаанд, ки ба ҷои падар подшоҳ шудааст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар хотимаи дoston эпизоде дар бевафоии дунёе нест.

4. Персонажҳои дoston ба эҷобиву салбӣ чудо мешаванд. Қаҳрамони мусбат ва даврони замон Вис ва Роминанд. Онҳо бо хислатҳои умумии худ ишқи ҳақиқӣ ва ҷавонӣ доштан, дорои иродаи қавӣ будан, нуқсонҳои одамони замони худро маҳкум кардан, дар ҳаёт фаъл будан, чораҷӯӣ барои хушбахтин худ ва кушишҳо барои ба мақсади оли расидан ва ғ. Ягонагӣ ва дар айни замон хислатҳои фарқкунанда доранд: Вис нисбат ба Ромин ҳамчун зани замони феодалий як андоза сустмиқоз аст, зеро дар оғози ҳаёти номуносибаш бо Мӯбад ба тақдири худ тан медиҳад, аммо зуд аз ин ҳол рӯй гардонда, торафт фаъл мешавад, ба дараҷае мерасад, ки дӯстдоштааш Роминро ошкоро ба Мӯбад арз менамояд ва Роминро дар мавридҳои лозим сарзаниш мекунад, ки ӯро дубора ба ишқи аввала бармегардонад ва дар ин роҳ ба баъзе заъфи мизоҷ ҳам роҳ медиҳад масалан, вай розӣ мешавад, ки Ромин дузана бошад:

Агар ту ҷӯи нав кандӣ ба Гӯроб,
Набояд бастан аз ҷӯи қуҳан об.
В-агар ту хона кардӣ дар Кӯҳистон,
Қуҳанхона макун дар Марв вайрон.

Ҳамаи тазоди рӯҳии Вис аз он сабаб ки риштаи дӯстӣ ва муҳаббатро аз Ромин нақанд. Ромин аз аввали муносибатҳои худ бо Вис ва умуман дар зиндагӣ фаъл аст, фақат як бор аз ӯ заъфи мизоҷ рӯй дод, ки вай бархилофи аҳду паймони худ бо Вис ба Гул хонадор шуд ва боз онро, ки ба ивази ишқи Вис гирифта буд, тарк намуд. Ин ҳолат гӯе аз як тараф, аз саҳву

хатон вай ва аз тарафи дигар, барои тарсонидани Вис буд, ки ба Ромин сахтгирӣ накунад. Висро тарсондан ва маҷбур кардан ҳоҷат надошт, зеро ки вай дар роҳи ишқ устувор аст:

На берӯи ту хоҳам зиндагонӣ,
На бе коми ту хоҳам комронӣ.

Мӯбад аз персонажҳои асосӣ ва қаҳрамони салбии даврон аст. Ӯ пеш аз ҳама булҳавас, ба як дидан ба зани Қоран Шаҳрӯ ошиқ мешавад, ҳол он ки вай соҳиби онла аст, ба калонсолии худ нигоҳ накарда, ба ваъдаи Шаҳрӯ ба духтари таваллуднашудаи вай умед мебандад, муносибатҳои ишқу ошиқиро аз рӯи меъёри зӯру зар медонад, ки ахлоқи ашрофони феодалист, ӯ ҳисси талабу ҳуқуқи дигарон ва махсусан ҷавонро ба ҳисоб намегирад, вақте ки зуру зар кифоя накард, ба зорӣ ҳам мегузарад, панду насиҳат медиҳад, ба хунрезӣ ҳам тайер аст, то ки нафси ҳайвонии худро конеъ гардонад ва ҳолати ниқоҳи маҷбуриро нигоҳ дорад ва то охири умр фаҳмида наметавонист, ки дар паҳлуи зани ҷавон тире беҳ аз пире. Вай дар натиҷаи рафтори нолоиқи худ аз тарафи Вирӯ, Вис, Ромин, доя ва Шаҳрӯ таҳқир шуда бошад ҳам, барои нафси худраъӣ бо андак гӯлшавӣ тоқат мекунад, дар охири кор ҳамчун шоҳи золим маҳкум шуда, бо ҳукми «тақдир» бо зарби ҳуқи ёбой кушта мешавад... Вай танҳо як бор аз худ амалиёти лоиқе зоҳир кард, ки он ҳучуми шоҳи Қайсари Румро зада гардонд ва кишварро аз он ҷимоя кардааст, вале умуман ҳақиру нокас аст.

5. Аз тасвири дурусти шоир бармеояд, ки ахлоқи бад дар доираҳои дарбори феодалии буда, доираи дарбор барои ҷавон танг аст ва рафтори дарборӣ боиси вайрон шудани тарбияи онҳо хоҳад шуд. Дар чунин ҳолат ишқи поки ҷавонӣ ва соҳибони ин ҳиссиёт ҳақдоранд, ки доираи танг ва вайрони ахлоқи ҷамъияти ашрофиро вайрон кунанд, вале айбдор набошанд. Аз ин рӯ, хиёнат ва «бадахлоқӣ»-и Вису Ромин дар ҳаққи Мӯбад ва Зард, ба иродаи модар ва бародар зид баромадани онҳо ҷоиш аст, зеро аз рӯи талаби ҳаёт рафтор кардаанд.

6. Дар дoston лаҳзаҳои тасвири романтикӣ кам набошад ҳам:

Равам бо абр, гӯям: Ту ҳамонӣ,
Ки чун гуфтори Висам дурфишонӣ,
Ду дасти Вис бо ту ёр будӣ,
Ҳамеша чун ту гавҳарбор будӣ.
Ба ҳаққи он, ки ӯ буд абри родӣ,
Ба ҷои барқ хандаш буду шодӣ.
Ба шаҳри душманаш — бар бор тӯфон,
Ба сел андар ҷаҳанда барқи рахшон.

тасвири асосии асар реалистона ва ҳаёти доираҳои аристократи ба таври ҳаққонӣ акс кунонидааст.

7. Дараҷан бадеяти достони «Вис ва Ромин» аз ҳайси зе-
бой баланд аст. Дар он зебоии инсон ва олами ботинии он дар
мисоли Шаҳрӯ, Вирӯ, Вис ва Ромин инъикос ёфтааст. Маса-
лан, тавсифи зебоии Шаҳрӯ:

Бидид он сарвтан сими равонро,
Бути хандону Моҳи бонувонро.
Сияҳ чун андӯху тозон чу уммед,
Фурӯҳишта чу парда пеши Хуршед.

Сифати зебоии Вис:

Чу қадди Виси бутпайкар чунон шуд,
Ки ҳамболои сарви бӯстон шуд.
Шуд оганда булӯрин бозуванаш,
Чу ёзада каманди гесуванаш.
Сари зулфаш ба гул-бар соя густард,
Ба нози дил ниёзеро бипарвард.

Тавсифи Ромин:

Сипаҳдорону солорони лашкар
Яқояк ҳамчу Маҳ буданду ахтар.
Дар ишон Офтобе буд Ромин,
Ду чашм аз наргису ораз зи насрин,
Ду зулф ангуру рух чун оби ангур,
Ғуломи ҳар ду гаштӣ мушки кофур.

Сифати ҳолати руҳияи Мӯбад:

Шаҳаншаҳ чун шунид аз Вис посух,
Падид омад-ш ранги хашм бар рух.
Ба сурҳӣ хашми ӯ чун арғавон шуд,
Ба зардӣ рӯи ӯ чун заъфарон шуд,
Дилаш дар тан чу оташ гашт сӯзон,
Танаш аз кина шуд чун бед ларзон.
Чу аз кин хостӣ уро бикуштӣ,
Хирад бо меҳр бар кин тира гаштӣ.

Дар дoston вобаста ба хислат ва характери қаҳрамонҳои
асар на танҳо сифатҳои мусбат, сифатҳои манфии онҳо низ
тасвир шудааст.

Тасвирҳои психологӣ, ки олами ботинии шахс-ғаму шодӣ,
орзую умед, пушаймонӣ, ноумедӣ, номуродӣ, сарзаниши худ ва
яқдигар ва ҳаяҷони рӯхро акс кунонидааст, хеле зиёд аст. Аз
ин рӯ, ин асарро достони психологӣ низ номидан мумкин аст.
Мо онро бехтар дар номаҳои қаҳрамонон мебинем:

Кучоӣ, эй духафта, Моҳи тобон?!
Чаро гаштӣ ба хуни ман шитобон?!
Ту ро бошад ба ҷон ман ҳама кас,
Маро андар ду гетӣ худ туй бас.

Маро гӯянд: «Беҳуда чӣ ноли?
Чаро чандин зи бадмехрӣ сеголӣ?»

8. Тасвири манзараи табиат ҳамчун воситаи тасвир ва баён замон ва маконро дар бар гирифта, бо воқеаҳои тасвиршуда, алоқаманд аст, чунончи, тасвири шаби торик тасвири замон буда, бо воқеаҳои нофорам вобастагӣ дорад:

Шабе торик олуда ба катрон,
Сиеҳу сахмгин чун рӯзи хичрон,
Ба рӯи чарх-бар чун тудан нил,
Ба рӯи хок-бар чун ой бар пил.
Сияҳ чун андӯху тозон чу уммед,
Фурӯҳишта чу парда пеши Хуршед.

9. Воситаҳои тасвир, санъатҳои бадеӣ ва таносуби суҳан дар достони «Вис ва Ромин» бо тамоми нозукиҳо ва зебоихояш истифода шудааст ва онҳо дар маҳорати образофарини шоир хизмати калоне кардаанд. Масалан, **ташбеҳ**:

Сабук Ромин ду дасти шоҳ бигрифт,
Ту гуфтӣ: Шери нар рӯбоҳ бигрифт.
Ба кӯҳ андар чу селоби раванда
Ба дашт андар чу ифрити даванда
Ба боло бар шудӣ ҳамчун палангон.
Ба дарьё — дар шудӣ ҳамчун наҳангон,

тавсиф:

Шаҳи шоҳон нишаста шоду хуррам,
Валекин Вис биншаста ба мотам.
Ба зорӣ рӯзу шаб чун абри гирьён,
Хама дилҳо ба дардаш гашта бирьён.

мачоз:

Маху Хуршед ҳарду рух нуҳуфта,
Ба сони ошиқу маъшуқ хуфта.

киноя:

Паноҳат кист ё пуштат кадом аст,
Ки роят бас баланду хешком аст!
Нагӯй, то ки додат ин далерӣ,
Ки рӯбоҳиву тобон шер гирӣ?
Баҳор имсол некӯтар бихандад,
Ки шарми Вис бар вай роҳ набандад.

истиора:

Куҷо чун дид Ромин рӯи он Мох,
Ту гуфтӣ: хурд бар дил тир ногоҳ.
Гирифта з-оташи дил мағзи сар чӯш,
Ҳам аз тан дил рамида, ҳам зи сар хуш.

Тазод:

Ба шаккар монадат гуфтору дидор,
Ба ханзал монадат оину кирдор.
Дили Ромин зи шайдоӣ битарсид,
Дили Виса зи расвой битарсид.

Муқобилгузори:

Гар ишонро ба ноз андар хушӣ буд,
Шаҳаншаҳро китобу нохушӣ буд.

Такрор:

Дареғо, Виси ман хотуни Тӯрон,
Дареғо, Виси ман бонуи Эрон.
Дареғо, Виси ман — меҳри Хуросон,
Дареғо, Виси ман — Моҳи Кӯҳистон.

Масал кор фармудан:

Дарахте сабз дидам бар сари кӯҳ,
Ки аз дилҳо зудояд занги андӯҳ...
Ба зераш саҳт равшан чашман об,
Ки обаш хубу регаш дурри хушоб...
Чарандагови гелӣ бар канорам,
Гаҳе обаш хӯрад, гаҳ навбаҳораш.

Зарбулмасал ва мақол кор фармудан:

Ба посух гуфт Виси моҳпайкар,
Ки «Аз ханзал нашоёд қард шаккар».
«Ҳарири меҳрубонӣ» н-ояд аз санг,
«Набиди арғавонӣ» н-ояд аз банг.
«Нагардад мум ҳаргиз ҳеч оҳан»,
«Нагардад дӯст ҳаргиз ҳеч душман».

10. Идеали асосии шоир ишқи пок, ҷавонӣ ва адолатхо-
ҳист. Достон бо ғалабаи адолат ба анҷом расидааст.

11. Яке аз лаҳзаҳои муҳимми ғоявии достони «Вис ва Ро-
мин» панд аст ва сар то сари он давом ёфтааст ва он мувофи-
қи ахлоқ ва ҷаҳонфаҳмии онрӯза ифода гардидааст.

12. Лаҳзаи дигари ғоявии асар ақидаи фалсафии шоир аст.
У дар фаҳмиши ҳаёт ва тасвири он рафтори реалистона (так-
дирпарастӣ) дошта бошад ҳам, дар маънидоди фалсафан
он идеалисти такдирпараст буда, дунёро бевафо маънидод
карда, мисли Ромин дар охири кор тарки дунё ва ғушаниши-
ниро тарғиб намудааст, ки ғояи зарарнок мебошад, аммо тар-
ки дунёи ӯ ба муқобили ҳирс (оз), ки хислати ношоистан
инсонист равона карда шудааст:

Нигоро ман яке аз мардумонам,
Зи дасги оз растан чун тавонам.
Диле, к-аз шуғлу ози ин ҷаҳон раст,
Чунон дон, к-аз балои ин ҷаҳон раст.

13. Яке аз хусусиятҳои шаклу услуби достони «Вис ва Ро-
мин» дар шаклу мазмуни силсилаи номаҳо баён намудани
эҳсосоти ишқи рӯҳияи шахс ва муносибати он ба муҳит аст.
Номаҳо як навъ диалогӣ ҳиссиёт ва олами ботинии инсон аст.
Ин хусусият дар «Дахнома»-и достон акс ёфтааст.

АСАДИИ ТУСИ

Ҳаким Абӯнаسر Али ибни Ахмад АсадинТусӣ аз достонса-роён ва забоншиносони асри XI аст. Тафсили тарцимаи ҳолаш маълум нест. Он чӣ то имрӯз маълум, ба тарики зерин аст: Соли таваллудаш тахминан 1005—1010. Ватанаш шаҳри Тус аст. Аввалҳо дар доираҳои ҳукмронии маҳаллии Хуросон, ки ба ғазнавиёни ғоратгар бо назари нафрат нигоҳ мекарданд, зиндагӣ кардааст. Дар солҳои 1034—40 дар Хуросон қаҳти ва гуруснагии саҳт шуд. Илова бар ин, чи тавре ки аз «Мунозара»-ҳои Асади маълум аст, ақидаи шуубия ва шиа дошт ва ин ақида дар назди подшоҳони турк, алалхусус, ғазнавиён гуноҳи сиёсӣ шуморида мешуд, бинобар ин, тарки ватан кард ва ба Ғарби Эрон — Озарбойҷон рафт. Вай дар Ғарби Эрон ба доираҳои рафт, ки аксарияти ҳокимони он ақидаи шуубия доштанд. Вай бештар дар дарбори ҳокими Нахчевон Абдулафи Дайронӣ зиндагӣ карда, «Қаршоспнома»-ро дар он ҷо эҷод намуда, вайро тавсиф кардааст:

Шаҳи Арману пушти эронӣён,
Маҳи тозиён, тоҷи шайбониён.
Малик Будулаф шаҳриёри замин,
Ҷаҳондори арронии покдин.

Истикомати Асади дар мамлакати Нахчевон низ тӯл нақашид, вай аз он ҷо баъд аз санаи 1072 ба кишвари Оно рафт, ки қисме аз Арманистон буд. Дар ин вақт подшоҳи ин мулк Шучоъуддавла Абӯшучоъ Манучеҳр бинни Шовур, ки аз подшоҳони хонадони шаддодӣ буд, ки тахминан дар солҳои 1063—1100 ҳукмронӣ кардааст. Асади қасидаи «Мунозираи қавсу рамех»-ро дар он ҷо ба номи ин амир навиштааст. Аз аҳволи Асади дар ин солҳо пай бурдан мумкин аст, ки эҳтиёҷи қалони моддӣ доштааст ва дар соли 1055-56 то дараҷаи қотиби оддӣ-хатготи фуromaдааст. Масалан, вай китоби Абӯмансур Муваффақ ибни Али-ал-Ҳиравӣ «Ал-абнията-инна-ҳақоик ул-адвия»-ро рӯинавис кардааст. Аз як маҳал ба маҳали дигар ва аз як дарбор ба дигаре рафтани ӯ низ шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки ба худ ёрии моддӣ ҷустааст.

Чанде пеш ақидае буд, ки ду Асади ҳаст: яке Қасидаҳои Асади бо падар ва дигаре писар. Асадии падар дар услуби мунозира жанри мунозира қасидаҳо гуфтааст. Асадин писар достони «Қаршоспнома»-ро навиштааст. Ҳоло исбот шудааст, ки як Асади ҳаст, ки ӯ ҳам шеърҳои бо услуби мунозира навиштааст ва ҳам «Қаршоспнома»-ро. Ақидае ҳаст, ки қасидаҳои мунозирани ӯ, ки аз ҷиҳати бадеият баланд нестанд, шеърҳои давраи аввали ваянд. Ҳол он ки ин услуб дар «Қаршоспнома», ки дар охири умраш эҷод кардааст, низ мавҷуд аст ва ин услуб умуман услуби дӯстдоштаи ӯст. «Мунозираҳо» қасидаҳои мадҳия буда, ташбиб ё ки насиби он

аз мунозираи ду қувваи муборизи ба ҳам муқобил иборат аст: Шабу рӯз, Арабу Аҷам, мугу мусулмон, найзаву камон, осмону замин ва ғайра. Асадӣ дар касидаи мадҳия маҳорати баланд надорад, маҳорати нисбии ӯ дар дostonҳои паҳлавонӣ бештар аст, касидаҳои худро бо услуби мунозира зинат додааст.

Чунон ки аз мунозираи буз ва нахл дар «Дарахги асурек» медонем, анъанаи мунозира аз қадим, камаш аз давраи ашкониён (100 сол то милод ва 224 м) будааст. Мунозираҳои Асадӣ аз ҷиҳати бадеият баланд набошад ҳам, аҳамияти тарҷимаҳои ва ғоявӣ дорад. Масалан, мунозираи «Арабу Аҷам», ки мазмуни онро баъдтар дар «Қаршоспнома» қисман такрор кардааст, моҳияти шуубия дорад ва афзалияти хонадонҳои қадимии аристократии Эронро бар Араб исбот менамояд ва он ба номи яке аз амалдорони Тӯс Абӯҷаъфар Муҳаммад навишта шудааст, ки ки будани он ҳоло маълум нест. Ақидаи шуубия баъдтар суғурта шудааст, зеро Султон Маҳмуд таъқиб мекард. Бинобар ин, касидаи мазкурро маҳсули давраи ҷавонии ӯ медонанд. Азбаски хонадонҳои қадимии эронӣ ҳатто баъд аз ғалабаи қатъии салҷуқиҳо дар баъзе маҳалҳо давом дошт, боқӣ будани ақидаи шуубия ва онро ифода кардани Асади дар охири умраш ҷоиш аст. Дар мунозираи Арабу Аҷам афзалияти Араб танҳо дар ҳамамон лаҳза исбот мешавад, ки пайғамбари охирзамон Муҳаммад аз қаблаи Қӯрайшии араб аст. Ин ҷо ақидаи мусулмонии ӯ байро вачбур кардааст, ки афзалияти Арабро эътироф менамояд, баръакси ҳол, вай метавонист дар асоси ақидаи зардуштӣ, ки подшоҳони бузург фарри эзидӣ доштанд, Аҷамро бар араб муқобил гузорад.

Табиист, ки шуубияи Асадӣ мисли ҳиссиёти шуубияи Фирдавсӣ пурқувват нест, вай аллақай мусулмони комил аст, вай ин ҳолро дар «Қаршоспнома» ҳам ҷиҳдон нақардааст. Вай мисли Фирдавсӣ ба ақидаҳои қадимии тоисломӣ такя намекунад. Ин ҳолати ӯ дар мунозираи муғу мусулмон хеле равшан акс ёфтааст:

Зи ҷамъи фалсафиён бо муғе будам пайкор,
Нигар, ки монд зи пайкор дар сухан бекор.
В-аро ба қиблаи Зардушт буд яксара майл,
Маро ба қиблаи фаррух Муҳаммади мухтор.

Дар мунозираи далелҳои муг боварибахш, табиӣ, конкрет ва ҳаётий вале ҷавобҳои мусулмон мавҳум, умумӣ, норавшан бошад ҳам, Асадӣ, чи тавре ки дар мунозираҳои дигараш ҳам мебинем, ҷилави ғалабаро якбора ба фоидаи мусулмонӣ метобад ва мусулмонро ғолиб нишон медиҳад. Ин ҳол метавонад аз як сӯ, аз сабаби ғалабаи пурраи ислом бошад, аз тарафи дигар, мурасои шоир бо уламои динӣ бошад, ки ҳатман зарур аст:

Бидид муғ, ки замин беҳ аз қиблагӣ з-оташ,
Бимонд ҳуҷҷаташу оқиз омад аз гуфтор.

Муқир бибуд, ки дини ҳақиқат ислом аст,
Муҳаммад аст беҳин 3-анбиёву аз ахбор.

Ҳар чанд ки дар эҷодиёти Асадӣ қасидаҳои мунозира ва «луғати фурс» қамаҳамият нестанд, вале достони «Қаршоспнома» мавқеи асоси дорад, зеро вай бештар дар назди силсилаи афсонаҳои оид ба Гаршосп, ки аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ берун монда буд қувваозмоя кардааст. Дар боби сабаби назми дoston дар бораи қасоне суҳан рондааст, ки онҳо Асадиро ба назми қиссаи «Қаршоспнома» тарғиб кардаанд. Аз рӯи гуфтаи ӯ ду нафар соҳибмансаби дарбори амир Дӯлаф-яке вазири вай Муҳаммад ибни Исмоили Ҳиссӣ ва бародари ӯ Иброҳим Асадиро ба назди худ даъват намуда, дар давоми сӯхбат шояд дар бораи шӯҳрати шоҳону қаҳрамонони гузаштаи эронӣ ва кӯшишҳои ҳозираи шуубияи зидди турку араби шоҳони хол-холмондаи Эрони Ғарбӣ, образи шоҳону паҳлавонони гузаштара ба вучуд оварда, шӯҳрат баровардани Фирдавсӣ, барои амир Дулаф ҳам зарур будани чунин асар, инъомҳои сазовор додани ӯ ва мисли ҳамшаҳриаш Фирдавсӣ ба ин қор камар бастанӣ вай суҳан ронда бошанд. Аз муқаддима маълум аст, ки ҳуди Асадӣ ҳам мисли Фирдавсӣ ном бароварданро меҳаҳад:

Бибигмоз як рӯз наздики хеш,
Маро ҳар ду меҳтар нишонданд пеш.
Басе ёди номи накӯ ронда шуд,
Басе дафтари бoston хонда шуд.
Зи ҳар гуна роҳе фиканданд бун,
Пас он гаҳ кушоданд банди суҳун,
Ки Фирдавсии Тусии покмағз,
Бидодаст доди суҳанҳои нағз,
Ба «Шаҳнома» гетӣ биёристааст,
Бад-он нома номи накӯ хостааст
Ту ҳамшаҳрӣ ӯрову ҳампешай,
Ҳам андар суҳан чобукандешай,
Бад-он ҳамраҳ аз номаи бoston
Ба шеър ор хуррам яке дoston...
Ту 3-ин дoston ганҷе андар чаҳон
Бимонӣ, ки ҳарғиз нагардад ниҳон.
Зи қас ёди ин ганҷ бар дил маёр,
Қуз аз шоҳи арронии шаҳриёр...,
Қи то қойғаҳ ёфтӣ Наҳҷавон,
Бад-ин шоҳ шуд бахти пират қавон.

Илова ба чунин тарғибот, чи тавре ки аз ин боб бармеояд, ҳуди Асадӣ ҳам ба назми дoston, бо ин восита шӯҳрат баровардан ва манфиати моддиву маънави дидан рағбат доштааст ва аз рӯи ҳамин майл ҳам ба назми дoston шурӯъ кардааст:

Яке кор чустам ҳама арчманд,
Қи номаш шавад з-ӯ ба гетӣ баланд.

Аз ифодаи «бахти пират чавон шуд» пай бурдан мумкин аст, ки Асадӣ дар ҳангоми назм кардани «Қаршоспнома» марди қуҳансол (50—60 сола) будааст.

Ҳаҷми умумии дoston аз ҳафт то даҳ ҳазор байт тахмин шуда, вазнаш мутақорини мусаммани мақсур аст.

Асадӣ пеш аз «Қаршоспнома» таҷрибаи қасидасароӣ (бо услуби муназара) дошта бошад ҳам, дорои таҷрибаи дoston-сароии қаҳрамонӣ буд ё на, маълумоте надорем. Ҳеҷ набошад, ғайр аз истеъдоду шавқу ҳавас ба дostonсароии ҳамосӣ, бояд мусаввадаҳо дошта бошад, вагарна яқбора бе тайёри ба дostonсароӣ ба мисли «Қаршоспнома» шурӯъ намудан душвор буд. Асадӣ ба назми силсилаи дostonҳое оғоз кард, ки бо сабабҳои ҳоло номаълум Фирдавсӣ ба он даст назада буд. Шубҳае нест, ки Асадӣ аз нусхаи «Қаршоспнома»-и Мансурии Абулмауайяди Балхӣ истифода кардааст, ки як қисм аз «Шоҳнома»-и ӯст, китоби алоҳида бо номи «Китоби Қаршоспнома» ё ин ки «Ахбори Қаршосп» машҳур будааст. Аз ин китоб муаллифи гумноми — «Таърихи Систон» хабар дорад. Табиист, ки баъд аз эҷод шудани «Қаршоспнома»-и Асадӣ, «Қаршоспнома»-и Мансури Абулмауайяд ҷои худро ба ин дoston додааст. Ба ҳар ҳол «Қаршоспнома»-и Мансур асоси материалҳои дostonи Асадӣ шудааст, ки то ин дам маълум ва машҳур буд:

Зи кирдори Қаршосп андар ҷаҳон,
Яке нома буд ёдгор аз меҳон.
Пур аз донишу панду омӯзгор,
Ҳам аз рози чарху ҳам аз рӯзгор.
Зи фарҳангу найрангу доду ситам,
Зи хубиву зиштиву шодиву ғам.
Зи нахчиру гарданфарозиву базм,
Қи чун хонӣ аз ҳар даре андаке,
Басе дониш афзояд аз ҳар яке.

Асадӣ қайд кардааст, ки Фирдавсӣ ба дostonи «Қаршоспнома» даст назадааст:

Ба «Шоҳнома» Фирдавсии нағзгӯй,
Қи аз пеши гуяндагон бурд гӯй,
Басе ёди разми ялон карда буд,
Аз ин дoston ёд н-оварда буд.

Пас, аз рӯи иқрории Асадӣ, аз як тараф даъвати аҳли дарбори Абӯдулаф бо супориши ӯ, аз тарафи дигар, хоҳиши худӣ шоир ва ин сюжетро аз назари эътибор дур мондани Фирдавсӣ, вале дар он мавҷуд будани маънию мазмуни зиёди фоидабахш Асади ро водор кардааст, ки ба назми он шурӯъ намояд, то ки аз ӯ ёдгор бошад:

Ман акнун зи табъам баҳор оварам,
Мар ин шохи навро ба бор оварам...
Бад-он, то бувад унс хонандаро,
Дуо гӯядам, гар мирам зиндаро.

Ба назми «Қаршоспнома» шуруъ намудани Асади ро соли 1062-63 шуморидан мумкин аст, зеро дар як ҷои асар «се сол андарон сарф шуд рузгор» гуфтааст ва агар ин солро аз соли хатми дoston 1065-66 барорем, ҳамина сана боқӣ мемонад. Асади соли анҷоми назми «Қаршоспнома»-ро аниқ муайян кардааст: 458 ҳ.— 1065-66 м.

Шуд ин дostonи бузург аспарӣ
Ба пирӯзаву рӯзи некаhtarӣ.
Зи ҳиҷрат ба даври сипехре, ки гашт
Шуда чор сад солу панҷоҳу ҳашт.

Вай дар катори ин маълумотҳо ба арзиши дostonи худ низ эътибор додааст:

Чунон андар ин сайъ бурдам зи бун,
Зи ҳар дар бaсе гирд кардам сухун.
Чунин номае сохтам пуршигифт,
Ки ҳар донише з-ӯ тавон баргирифт.

Асади дар муқаддимаи дoston баъд аз лаҳзае, ки «сухан ҳаст, лекин харидор нест», мегӯяд, дар васфи Абӯдулаф суханҳои мадҳия гуфтааст. Дар бораи беҳаридории сухан мулоҳиза рондани у шояд, аз як тараф ҳақиқатро, аз тарафи дигар, меҳост, мавқеи ҳомии худ Абӯдулафро баланд бардорад, зеро маҳз вай гуё ба назм даровардани «Қаршоспнома»-ро фармуда ба шеърӯ шоирӣ харидорӣ кардааст:

Зи родон ҳамина шоҳ монда-сту бас,
Харидор аз ӯ беҳгарам нест кас.
Дабири вай овард зи ман паем,
Гузиндеҳхудо луълӯи неқном,
Ки гӯяд ҳаме шоҳи фарҳангҷӯй,
Ба номи ман ин номаро боз гӯй
Агар з-он ки Фирдавси инро нагуфт,
Ту бо гуфтаи хеш гардон чуфт.

Ҳаҷми умумии дostonи «Қаршоспнома» аз ҳафт то даҳ ҳазор тахмин шудааст. Вазни ин дoston мутақорибан мусамманӣ мақсур аст. Дoston аз 145 боби гуногунҳаҷм иборат буда, бист боби аввал муқаддима, боби 145 хотима ва 124 боб мундариҷаи асосии дoston аст. «Қаршоспнома» аз қисми муқаддимаи анъанавӣ, қисми асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима шоир тасвири аҷибӣ осмонро додааст, ки муборизаи шабу рӯзро дар бар мегирад ва он муборизаи мавҷудоти афсонавии дар «Авесто»-и қадим мавҷудбударо ба хотир меорад.

Масалан, чанги Тиштри бо деви хушкӣ Апаоши. Ин чихати муқаддима аз фольклори қадим истифода бурдани Асадиро нишон медиҳад. Баъд аз ин, дар муқаддима тавсифи чор унсур омадааст, ки тасвири замин ё ки тавсифи худои қадим Армати мебошад. Дар боби IX сабаби назми дoston нақл ёфтааст.

Дар дostonи «Қаршоснома» сухан дар бораи Чамшед, Заҳҳок Қуранг-шоҳи Зобулистон писари Чамшед Тур ва авлодони у Шедасп, Туварг, Шам, Асрат, Қаршасп, Наримону, Сому Фаридун сухан меравад.

Дoston аз он тасвир оғоз ёфтааст, ки баъд аз ҳуҷуми Заҳҳок ба Эрон Чамшед шикаст хӯрда, ба Зобулистон мегурезад ва пинҳон мешавад. Заҳҳок сурати ўро гиронда, ба кишвархо мефиристад, то ки дастгир кунанд. Чамшед шахси ҷавон ва зебо тасвир ёфтааст. Подшоҳ духтарашро ба касе намедод, то ки дилхоҳашро худаш интихоб кунад. Дояи қобулии духтар пешгӯй карда буд, ки паҳлавони аз ҳама зебои ҷаҳон насиби ў хоҳад шуд. Чамшеди саргаштаву сарсон баъд аз даҳ соли оворагардӣ ба Зобулистон меояд ва ба духтари шоҳи кишвар Гуранг, ки зеботарин духтари ҷаҳон буд, ошиқ мешавад. Духтар аз рӯи сурат ўро мешиносад, вале ба падараш сир бой намедихад. Худи Чамшед ҳам ба духтар иқрор мешавад, ки ў чамшед аст. Вай ба духтари шоҳ хонадор мешавад. Аммо шоҳ ба воситаи канизии қобулӣ Чамшед будани домоди худро мефаҳмад ва занҷирбанд карда, ба Заҳҳок фиристонданӣ мешавад, вале духтараш розӣ намешавад:

Бадӣ гар чӣ кардан тавон бо касе,
Чу некӣ кунӣ, бехтар ояд бaсе.

Гуранг ба гуфтаи духтари худ розӣ ва бо домодаш улфат мешавад. Аз духтари шоҳ писар таваллуд меёбад ва ба ў «Тур» ном мегузоранд. Овозаи дар манзили Гуранг паноҳ шудани Чамшед паҳн мегардад ва ба Чамшед таклиф мекунад, ки пинҳон шавад. Чамшед ба Ҳиндустон ва Хитой рафта, дар он ҷо дастгир мешавад. Бо фармони Заҳҳок аз миёнаш бо арра мебурранд. Занаш дар мотами ў худро мекушад. Аз Тур Шидаст таваллуд меёбад ва авлод ҳамин тавр давом карда, аз Асрат Қаршосп таваллуд мешавад. Пас, Қаршосп аз авлоди Чамшед аст.

**Саргузашти
Қаршосп**

Тасвири Қаршосп ҳамчун паҳлавони беназири тануманд ва нотарсу паҳлавон аз Рустам ҳам пурзӯру ҳайратбахш тасвир ёфтааст. Якрӯзагиаш якмоҳа, якмоҳагиаш яксола барин. Вай дар 14-солагӣ аллақай паҳлавони бемислу монанд мешавад. Бо найзаи 13 метрӣ мечангад, аз қадаҳи думанӣ шароб менӯшад. Овозаи ў ҷаҳонро мегирад ва бо ин восита душманон аз падараш Асратшоҳ ҳам метарсанд. Заҳҳок ҳам ба ваҳм меафтад. Ба ди-

дани ӯ меояд ва барои аз байн бурдани вай таклиф мекунад, ки мори аждаҳон зӯровареро, ки дар кӯҳи Шикованд буд, кушад. Қаршосп аз ғурури паҳлавонӣ ин таклифро қабул мекунад ва аждаҳоро мекушад.

Баъд аз чанде Заҳҳок ба Асрат мактуб менависад, ки хати подшоҳи Ҳинд Маҳараҷ, ки Боҳу ном дошту аз ҷониби ӯ ҳокими қазираи Сарандеб буд, ба муқобили Заҳҳок исбён карда, аз додани хироч саркашӣ кардааст ва Қаршоспро барои саркӯбии ӯ ба ёрии Маҳараҷ бояд фиристод. Аввал подшоҳ шубҳа мекунад, ки ин ҷавон аз ӯҳдаи ҷунин кори мушкил дар кишвари бегона мебарояд ё не, вале Қаршосп мағрурона розӣ мешавад:

Ҷавонпаҳлавон гуфт: Қ-ой пурҳунар,
Ба ҷуз рангу кин ман ҷӣ хоҳам дигар.
Маро эзид аз баҳри ҷанг офарид,
Ҷӣ поям, ки ҷанг омад акнун падид.

Қаршосп бо ҳазор савори диловар ба назди Заҳҳок меравад. Вай ба ӯ сесад ҳазор лашкар доданӣ мешавад, вале мағрурона онро рад карда, баъд танҳо дувоздаҳазорро гирифта ба Ҳиндустон ва аз он ҷо аз баҳр гузашта, ба қазираи Сарандеб меравад. Маҳараҷ ӯро пешакӣ бо тӯҳфаҳо сарафроз гардонданӣ мешавад, вале ӯ аз рӯи ҳиммати баланди ҷанговарӣ ва ёрии ҳолисона онро рад мекунад:

Ман эдар ба пайқору разм омадам,
На аз баҳри шодию базм омадам.

Қаршосп, бо Маҳараҷ ба Сарандеб рафта, аз ин ҷанг ғолиб мебарояд ва ҳамроҳи ӯ ба кӯҳи Деху меравад, ки аз рӯи афсонаи динӣ ҳазрати Одам, вақте ки аз биҳишт ронда шуда буд, ба он ҷо афтодааст. Вай дар он ҷо ба пири бараҳман вохӯрад ва бо ӯ дар мавзӯи фалсафи сӯҳбат мекунад. Бараҳман ба вай ҷанд савол медиҳад. Қаршоспу Маҳараҷ ба қазираҳои укёнуси Ҳинд мераванд ва ба аҷоиботи бисбӯри мӯҷизавӣ вохӯранд. Масалан, дарахти кофур, чашмаҳои маъданӣ, резаҳои тилло ва ғайра. Дар яке аз Эҳром беморонро бо хоб табобат мекарданд. Паррандаеро диданд, ки дар минкораш ҳазор сӯроҳ дошт, ки бо ҳар мақом месурӯд. Вақте ки он парранда ҳазорсола шуд, ҳудро месӯзад ва аз ҳокистари он айнан ҳамин тавр парранда, ҳосил мешавад. Онҳо дар соҳили қазирае моҳнеро мебинанд, ки 700 оршин дарозӣ дорад. Аз майнаи он рағған об карда мегирад. Ин моҳӣ наҳанг аст ва гӯе киштини бутунро фуру мебарад. Нақли мӯҷизаҳо давом мекунад ва яке аз дигаре аҷибтар. Масалан, дар яке аз қазираҳо онҳо хомӯшақҳоеро мебинанд, ки аз шоҳин калонанд ва неши онҳо аз хафтону зиреҳашон гузашта, заҳр мезананд, ба ҷанговарон ҳуҷум карда, си нафарро куштанд. Дар ин қазира мӯрчаҳое будаанд, ки аз гӯсфанд калон. Дар кӯҳи қазира

дарахте ҳаст, ки бо номи вак-вак, ки меваи он монанди каллаи одам, агар шамол ҳезад аз он овози дод мебарояд. Меваю барғояш рӯзона мерезад, ҳайвонҳои даррандаи зеробӣ баромада мехӯранд. Одамони ин ҷазира якчашма, якҷога, якдаста, якпоя, вале аз оҳу тезтар медаванд. Баъд аз ин онҳо ба пилгӯшҳо, яъне одамхӯрҳо вомехӯранд, ки мӯйҳои расидаги ва гӯшҳои монанди гӯши фил доранд. Мусофирон дар кӯҳ макбараи Сиёмакро диданд. Ба назди онҳо одами сечашма ҳозир шуд, вай чизеро хонд, ба рӯи мусофирон дарвозаи боғи аҷоибе кушода шуд, ки дар он дарахте ки бори аввал дар рӯи замин рӯида буд, меруст. Як дона мевааш як қасро як ҳафта сер мекард. Дар боғ қасре буд, ки дар толори он тобуте овехта шуда, дар он якчанд панд навишта шудааст. Дар яке аз онҳо навишта шудааст, ки Сиёмак ҳазору як саду шаш сол зиндагӣ кардааст.

Дар кӯҳи Бандаб қалъаи баланде ҳаст. Зина дорад ва дар болои он ҳайкали саворае ҳаст, ки ба одами омадагӣ санг мепарронад. Каршосп фармуд, ки таги зинаро кобанд, чоҳи чуқуре баромад, ки дар он чархи даврзанандае мавҷуд буд ва он занҷир ба ҳайкали савора омадааст. Аз вайрон қардани занҷир ҳайкал афтод ва роҳи қалъа кушода шуд. Дар он ҷо қабри Таҳмураи писари Хушанг буд.

Мусофирон ба Ҳиндустон бармегарданд. Махараҷ мефармояд, ки Қаршоспро дар мамлакат сайругашт кунонанд. Асади бо ин восита бутҳои зиёдеро тасвир менамояд. Баъд аз он, Қаршосп ба назди Заҳҳок омада, иҷозат мегирад, ки ба ватан — Зобулистон ба назди падар баргардад. Заҳҳок ба вай маслиҳат медиҳад, ки зан гирад. Падараш духтарони зиёдеро тавсия мекунад, розӣ намешавад. Вай ба саёҳати мамлакатҳо рафтани мешавад, то ки духтари дилхоҳе ёбад.

Вай дар ҷустуҷӯи духтари дилхоҳ бо як ғуломи турк ба Сурия меравад ва дар марғзоре вақти дамгирӣ шереро мебиннад, ки ба гӯрхар ҳамла дорад, онро мекушад ва харгӯрро ба найза гузаронда дар оташ бирӣён мекунад. Дар ин вақт ду савора ба назди у меоянд: Яке аз Ховар дигаре аз Рум. Вай аз онҳо аҷоиботи кишварашонро мепурсад. Румӣ мегӯяд: Подшоҳи Рум духтари зебоне дорад, вале ба қасе ба шавҳар медиҳад, ки камони беандоза вазнини дар қасрбударо қашида парронда тавонад. Қаршосп зуд ба Рум равона мешавад, зеро бовар дорад, ки аз ӯҳдаи иҷрои шарт мебарояд. Дар роҳ ба корвоне вомехӯрад, ки дуздон зада буданд. Вай аз пай онҳо афтида, мағлуб карда, чизҳоро мегирад ва ба соҳибонаш бармегардонад. Яке аз корвониҳо барои изҳори миннатдорӣ Қаршоспро ба хонааш таклиф мекунад, вай розӣ мешавад, дар он ҷо вайро дояи духтари подшоҳ мебинад ва ба духтар ӯро хабар медиҳад. Духтар ошиқи беқарор мешавад. Доя онҳоро вомехӯрононад. Қаршосп ба пеши вазир меравад, то ки камонро кашад. Вай онро шикаста ба ду қисм ҷудо мекунад. Ӯ бо

шоҳдухтар хонадор шуда, ба ватан меояд ва ба сохтани шаҳри Заранча шурӯъ менамояд.

Дар ин вақт шоҳи Кобул аз хироч додан сар мекашад. Асрат, ба вай ҷанг эълон мекунад ва писарашро ба ёри ҷеғ мезанад. Вай бо ду савора меравад. Дар роҳ Бараҳман ба вай се маслиҳат медиҳад: Аз дасти духтари Кобулшоҳ май нанӯшад, ба хонае, ки зане ўро даъват мекунад, надарояд, дар вақти сохтани шаҳр дар атрофи он хоктеппаи сунъӣ бардоштан лозим, вагарна, реги биёбон онро мебарад. Қаршосп душманони падарашро мағлуб ва бо гуфтаҳои Бараҳман амал мекунад. Кобулшоҳро мекушад. Кобулро хароб мекунад. Пиёлаи шаробро ба худи духтари шоҳ мехўронад, ба назди зани ўро ба хонааш даъват кардагӣ яке аз сарлашкарони таслимшударо мефиристад, дар торикӣ ба гардани ў санги осие меандозанд, Қаршосп хона ва соҳибашро месўзонад. Қаршосп ҳамаи авлоди Кобулшоҳро мекушад ва яке аз наздикони худро ҳоким таъин мекунад.

Баъд аз ин боб, насихатҳои Асратшоҳ нақл ёфтааст. Ба ақидаи ў чор ҳолат подшоҳро нобуд мекунад: дасту по гум кардан, изтироб ва ҳаяҷоннокӣ, хасисӣ ва сустӣ, кашолкорӣ. Қаршосп шаҳри Систонро бо хоктеппаи атрофаш месўзонад. Дар он вақт ў бисьёр фарбеҳу вазнин шуда буд. Аспҳо тоб намеоварданд, филсавор мерафт, он ҳам то ду мил. Заҳҳок пуркуват шудани ўро дида, бо ягон роҳ вайро нобуд кардани мешавад. Вайро бо деви Манхирас ҷанг меандозад, ғолиб меояд. Ў дар роҳ бо подшоҳони дигар ҳам ҷанг карда, ҳамаро мағлуб месозад, ришу бинишонро мебурронад, дандонашонро мешиконад, устухони сарашонро мешикофонад.

Дар бозғашт ба шаҳре омад, ки сутуне истодааст, аз оҳан, мис ва биринҷӣ сохта шудааст ва дар он навиштаанд: «Подшоҳе, ки даҳ-сӣ сол зиндагӣ карда буд, боигарин бисьёре ҷамъ ва дар зери ин сутун гӯр кард». Фармон дод, ки тағи сутунро кобанд. Дар аз як тарафаш сурати Ҷамшед, дар тарафи дигараш сурати худи ў буд. Қаршосп деви асирро ба назди Заҳҳок оварда, мукофоти зиёде гирифта, ба хонааш бармегардад. Дар ин вақт Асрат дар синни 285 солагӣ мурда буд. Бародари Қаршосп Туранг ҳам мурда буд. Вай фарзанди ў Наримонро писархонд кард. Дар ин замон Фаридун Заҳҳоки ҳазорсоларо ба кӯҳи Давоманд банд кунонд. Вай Омурро пойтахти худ қарор дода буд. Раҳақӣ дар бораи Қова ҳам чанд калима ҳаст. Фаридун ба Қаршосп фармон медиҳад, ки бо Наримон ба дарбори ў биёяд. Баъд аз зиёфат шоҳ паҳлавонро ба ҷанги Тўрон мефиристад. Қаршосп бо лашкараш ҳамроҳи Наримон ба Чоч меравад ва Асадӣ қайд кардааст, ки дар ин вақт Самарқанд набуд. Аз он ҷо ба Исфичоб гузашта, ба дарьёи Элак меравад, ки дар он душмани Заҳҳок Ягар-хоқон ҳоким буд. Вай ба шарте ба итоати Фаридун розӣ шуд, ки агар Қаршосп дар ҷанги Ягар-хоқон бо амакбачааш

Тегинтош ба вай ёри дода, мағлуб кунад. Наримон-Тегинтошро дар чанг асир мегирад. Баъд аз ин юруш ба сӯи Хитой сар мешавад. Ин чо ҳам тасвири як силсила мӯъҷизаҳо оғоз мешавад. Яке аз он сангборон. Ин сангҳо дар чои худ амал мекарданд, дар чои дигар не. Паҳлавон ба пойтахти Фағфур наздик меояд ва мактуби таҳдидомез мефиристад. Фағфур розӣ намешавад. Дар чанг мағлуб мегардад, пойтахташ ишғол мешавад. Фағфурро асир меоранд, Фаридун ўро озод мекунад. Фаридун Наримонро ба духтари амалдори Балх хонадор мекунад, ки аз ў Сом таваллуд шудааст. Писари Қова Кубод норозӣ мешавад, падари ў ба муқобили Заҳҳок чангида буд, вале тўхфаю ҳадьяҳо ба Қаршосп расид. Фаридун бо ин муносибат дар бораи зарари ҳирс ва ҳасад гап мезанад:

Зи захми синон беш захми забон,
Ки ин тан кунад хаставу он равон.

Вай Қаршоспро таърифу тавсиф мекунад, ки ў паҳлавони авлоди шоҳон аст, аммо ту писари оҳангарию бас:

Падарат аз сипоҳон буд оҳангаре,
На зебобузурге, на волосаре.
Чу бигзид моро накӯном шуд,
Ба каф дур-ш путки гаронҷом шуд.
Аз оҳангарӣ расту солор гашт,
Пас аз кулбадорӣ сипаҳдор гашт.
Буд он гаҳ дар кулба бо дуду дам,
Кунун аст, дар базм бо мо баҳам.

Қаршосп ба ҳафтсад даромада бошад ҳам, ҳоло бардаму паҳлавон буд. Вакте ки синнаш ба 733 расид, бемор шуд. Хешовандонашро даъват карда, ба Наримон панд медиҳад. Ҳама ҳатто осмон ҳам ба мотами ў ғамгин мешавад. Часади ўро бо либосҳои ҳарбӣ барои видоъ дар айвон гузоштанд. Наримону Сом бар сари қабраш нуқъ эрод мекунанд. Часади ўро ба қабр мегузоранд ва мегӯянд:

Равони ту зинда-ст, гар тан бимурд,
Надорад хирадманд марги ту хурд.

Достон бо он тасвир тамош шудааст, ки Сомро ба назди Фаридун меорад, вайро сарлашкар таъин мекунад.

Баъзе хулосаҳо дар
бораи Қаршосп ва
«Қаршоспнома»

1. Қаршосп аз қаҳрамонҳои афсонавии қадими эронии шарқ буда, дар яке аз таронаҳои китоби «Авесто» порчае дар бораи Қаршосп ҳаст, ки дар хусуси қаҳрамониҳои ў ва аз чумла мори ниҳоят бузург-аждаҳоро куштани вай сухан рафтааст. Ҳаёли бадени гӯяндагони қадим дар бораи Қаршосп ва мори беандоза бузург, ҳатто нисбат ба тафаккури бадени Асадӣ бой аст. Ҳар чанд ки тасвири бадени мори аждаҳо дар

порчаи «Авесто» нест, вале маълумоти дар бораи мори бузург дода шуда ин маъниро тасдиқ менамояд. Мор ба андозае бузург ва ҷои калонеро ишғол карда буд, ки паҳлавон Храсасна (Каршосп) дар он ҷо будани аждаҳоро ҳис накардааст. Каршосп дар пушти он мегашт, дар болои он оташ меафрӯхт ва ҳамон вақт фаҳмид, ки мор аз сӯхтани пушташ чунбид.

2. Каршосп бо вучуди зан доштан, фарзанд надорад. Рустам ба ӯ ҳамавлод, вале бевосита не, аз насли бародари Каршосп аст аз шоҳаи Гуранг — писари Асрат: Гуранг, Наримон, Сом, Зол, Рустам. Ҳамаи инҳо аз авлоди Ҷамшед, вале тарафи модаришон аз шоҳони зобулистонианд, ки опро ба ҳисоб намегиранд. Духтари Гурангшоҳ зани Ҷамшед, фақат воситаи насл аст.

3. Дар бораи Каршосп «яке нома буд» гӯён сухан кардани Асади чунин маъни дорад, ки ба маъхазҳои хатти мурочиат кардааст. Ин рафторро шоирони қадим барои зиёд кардани таъсири эътибори худ ва бовар кунонидани хонанда ҳам мекарданд, вале шакли ба ин дoston монанди қисса дар «Таърихи Систон» ҳам ҳаст, ки аз манбаи аввали он, масалаи, аз «Каршоспнома»-и Абулмуайяд шояд Асади ҳам истифода карда бошад.

4. Ё аз сабаби мочароҳи Султон Маҳмуд бо Фирдавси ва «Шоҳнома»-и ӯ таъсири манфи ба олами ботинии аҳли адаб гузошта буд ва илова бар ин, принципҳои ғоявии «Шоҳнома»-и Фирдавсро таъкиб менамуданд ё барои кам кардани эътибори Фирдавси, ки аллакай шӯҳрат бароварда буд ва зиёда гардонидани обрӯи худ дар боби «Гуфтор андар мардонгии Каршосп», «Шоҳнома» ва қаҳрамони асосии он Рустам як андоза наҳ зада шудааст ва афзалият ба Каршосп дода мешавад:

Зи Рустам сухан кард чанд хоҳи шунуд,
Гумонӣ, ки чун ӯ ба марди набуд?
Агар расми Каршосп ёд оварӣ,
Ҳама рамзи Рустам ба бод оварӣ.
Ҳамон буд Рустам ки деви нажанд
Бибурдаш ба абру ба даръе фиканд.
Сутӯхе, ки Ҳомун ба гурзи гарон
Задаш даштбоне ба Мазандарон,
Забун кард Исфандиёри далер,
Ба гӯшти овард Сӯҳроб зер.
Сипаҳдор Каршосп то зинда буд,
Накардаш забун кас, наафканда буд.
Ба Хинду ба Руму ба Чин аз набард
Бикард он ҷи дастону Рустам накард.

Бо ин муносибат, ки Каршосп аз Рустам афзал гузошта шудааст, сояи наҳзани ба рӯи «Шоҳнома» ва муаллифи он низ афтадааст:

Ба «Шоҳнома» Фирдавсии нағзгӯй,
Ки аз пеши гӯяндагои бурд гӯй,
Басе ёди разми ялон карда буд,
Аз ин дoston ёд н-оварда буд,
Ниҳоле буд ин руста ҳам з-он дарахт,
Шуда хушку бебору пажмурда сахт.

Лаҳзаи ҷолиби диққат он аст, ки шоир ба табъи баҳорхислати худ меҳодад он дарахтро аз нав сабзонад, вале дар замонҳои харидор надорад:

Ман акнун зи табъам боҳор овардам,
Мар ин шохи навро ба бор овардам...
Маро ҷуз сухан сохтан қор нест,
Сухан ҳаст, лекин харидор нест.

Ин гуна шикоятро Фирдавсӣ ҳам карда буд: «Ки ин ганҷро қас харидор нест».

5. Агар ба муқоисаи Асадӣ дар образи Қаршосп ва Рустам назар андозем, ҳақ ба ҷониби Асадӣ нест. Ҳар чанд ки вай барои зиёд кардани обрӯи худ ва эътибори қаҳрамонаш Қаршоспро аз Рустам ва иҷолатан худро аз Фирдавсӣ афзал гузоштааст, ва номи Фирдавсиро дар мунозираи панҷуми худ дар қатори шоирони бузурги Аҷам зикр накардааст, вале кӯшиши беҳуда кардааст, зеро Фирдавсӣ бо Асадӣ ва «Шоҳнома»-ву Рустам бо Қаршоспу «Қаршоспнома» муқоисашаванда нест. Аввало, истеъдоди Фирдавсӣ дар сароидани дostonҳои қаҳрамонӣ баланд аст. Сониян, плани ғоявӣ ва эҷодии «Шоҳнома» хеле бузург аст, «Қаршоспнома» ба он ҷавоб дода наметавонад, шояд аз ҳамин сабаб ҳам бошад, ки Фирдавсӣ онро ба «Шоҳнома» дохил накардааст. Бинобар ин, кӯшишҳои Асадӣ, ки меҳодад, «Қаршоспнома»-ро бо «Шоҳнома» дар як қатор гузорад, балки афзал донанд ва Фирдавсиро дар назари хонанда хира намояд, худ аз худ барбод рафтааст. Асадӣ ба моҳият ва мундариҷаи амиқи «Шоҳнома» ва аҳамияти таърихӣ он сарфаҳм нарафтааст ва гумон кардааст, ки дар мавзӯи паҳлавонӣ «Қаршоспнома» «Шоҳнома»-ро иваз карда метавонад. Ба моҳияти амиқи «Шоҳнома» сарфаҳм нарафтани ва ба масъалаи рӯякӣ нигоҳ кардани ӯ аз он факт ҳам маълум аст, ки Фирдавсӣ асари худро «Рустамнома» номидаст, зеро «Шоҳнома» саргузашти танҳо Рустам не, таърихи халқҳои Эронист, «Қаршоспнома» саргузашти хушку холии танҳо Қаршосп аст.

6. Муқоисаи Қаршосп бо Рустам нишон медиҳад, ки фарқи байни онҳо қалон аст. Қаршосп мисли як ҳайкали бечон ё мошинаест, ки ўро дигарон идора мекунанд, вай қувваи вайронкор, харобиовар, золим, бераҳм, мағрур, нописанд бечуну чаро мағлубнашаванда, боваркунанда ба гуфтаи бораҳманҳо аст. Худаш мустақилона фикр карда наметавонад. Вай ҳатто шуу-

ри чиддии душман фарқ кардан надорад. Вай аз авлоди Чамшед аст, вале ба Заҳҳок, ки душмани Чамшеду забткунандаи тахти Эрон аст, хизмат мекунад. Ба Заҳҳок хизмат кардани ӯ (кушгани мори калон, аждаҳо ва мағлуб кардани ҳокими Сарандеб) фақат барои худнамоӣ ва аз мағрури, ки вай паҳлавони мағлубнашаванда аст. Вай бо ин тарик ҳокимияти Заҳҳоки истилогарро мустаҳкам мекунад. Вай ба ҳар ҷо, ки меравад, ҳамаро мекушад, хароб мекунад. Дар кишвари худ Шаҳри Таҷан ва Систонро созонд, вале дар ҷойҳои дигар фақат харобӣ меоварад. Ӯ барои боигарӣ ва ороиши худ кӯшиш менамояд. Бераҳмӣ ӯ ваҳшиёна аст. Аммо Рустам ба одами реал монанд аст. Вай голиб ҳам мешавад, мағлуб ҳам, вале бо чора аз он халос меёбад. Вай дар гӯштингири аз писари ҷавону тануманди худ мағлуб шуд. Ӯ дар назди Исфандиёр очиз монд, вале дар ҳар ду ҳолатҳо ҳам аз рӯи ҷорасозӣ ва ақлу заковату зӯр халосӣ ёфт. Рустам ҷангҷӯй нест пеш аз ҳама сулҳпарвар мудофиакунандаи ватан ва истиқлолияти он аст. Вакте ки Афросиёби ҷангҷӯй ба сари Эрон бо ниятҳои истилогари омада, аз лашкари Эрон ва сардорони он Рустам ва Сиёвуш тарсида, сулҳ таклиф кард, розӣ шуд. Вакте ки Қайковуси ҷангҷӯ ӯро ба ҷанги зидди Афросиёб маҷбур кард, розӣ нашуд, ба Систон баргашт. Вай ҳар ҷо ғалаба мекард, фақат душмани бо худ ҳарифро мекушт, кишварро хароб намекард. Вай фақат як бор дар интиқоми хуни Сиёвуш аз ғазаб беҳушона Туронро хароб ва саркардагонашро кушт. Ҷангҳои Рустам бо мақсад ва шуурона аст, аммо ҷангҳои Қаршосп бештар мағрурона, худписандона ва аз рӯи худнамоӣ мебошад. Ғайр аз ин, қаҳрамонони «Қаршоспнома» бештар барои боигарӣ ғундоштан кӯшиш мекунанд. Дар Рустам ин хислат нест. Ҳар чанд ки Асадӣ зарари ҳирси пулу ҷизро қайд кардааст:

Барад хоста ҳар касеро зи роҳ,
Кунад дӯстро душмани кинаҳоҳ.

Вале қаҳрамонҳои дорои чунини хислати ношоистаанд.

7. Дар тасвири қаҳрамонҳои «Қаршоспнома» ҳолаге рӯй додааст, ки супоришдиҳандагони дoston ӯро намехостанд ва эҳтимол ҳуди Асадӣ ҳам онро намехост. Дар шароите, ки истилогарони нав-аристократияи ҳарбии турк ва хомиёни рӯҳонии онҳо халифаҳои аббосӣ мавқеи хонадонҳои аристократияи қадими Эронро суеб ва ҳокимияти сиёсии худро мустаҳкам мекарданд, аристократияи деҳқоннаҷоди қадимии эронӣ худро мехост бо хислатҳои мусбат нишон диҳад, ҳуқуқи ҳокимиятдорӣ худро нигоҳ дорад, дар байни оммаҳои халқ обрӯе дошта бошад, аммо дар тасвири Асадӣ баръакс шудааст — онҳо қотил, ҳарис, макқор, хунхор, дар симон Қаршосп ҷасади говзӯри хушқу холӣ, дар симон Гурангшоҳ ва Асрат тарсонҷакӣ ва хонӣ акс ёфтааст. Ин тавр манфӣ баромадани танҳои

аристократияи эронии асри XI шояд аз ду сабаби асосӣ бошад: Кӯшишҳои аз «Шоҳнома» ва кахрамонҳои он фарқ кунонидани «Қаршоспнома» ва образҳои персонажи он аст. Ин ҷо нияти бад натиҷаи бад ҳам додааст. Вай зӯрии Рустамро танҳо дар зӯрии ҷисмонӣ дида, зӯрии маънавии ўро нафаҳмидааст, бинобар ин зӯрии Қаршоспро танҳо дар қатлу горату харобиоварӣ дидааст, ки маънои он манфист Сабаби дигар бешубҳа дар он аст, ки Асадӣ ҳамчун шоир ва шахси ба халқ нисбатан наздик ин хислатҳои золимона ва манфии аристократияи кӯҳнаро ҳар рӯз дар ҳаёт меидид ва шояд ба он нафрат ҳам дошт. Ин ҷо ҳақиқати ҳаёт аз супоришоти калоншавандагони аристократӣ ва иродаи шоир, ки онро мусбат доданӣ буд, зӯрӣ қардааст. Дар натиҷа, хоҳ ноҳоҳ хизмат хирсона шудааст. Маълум мешавад, ки на танҳо аристократияи пешини мағлубшудаи эронӣ (аз дасти туркҳо) ҳатто боқимондаи онҳо, ки соҳиби ҳокимиятанду Асадӣ ба онҳо хизмат қарда, рӯз гузарониданист, ўро қаноат кунонида наметавонад. Ин ҳол мумкин аст вобаста ба алокаи ӯ бо синфи ғайрифеодалиини шаҳр бошад. Синфияти Асадӣ маълум нест. Ҳеҷ набошад, хислати демократӣ-озодихоҳии шоир, ки бештар ба аҳли касби адабӣ хос аст, ҳамин ҳолати хуби эҷодӣ ва барои аристократия ноборо ба вучуд оварда бошад. Ин ҳолатҳо аломати зиддият дар эҷодиёт ва ақидаи шоир аст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Асадӣ, дар дарбори амирони гуногун дер истода наметавонист, балки ўро нигоҳ намедоштанд, эътироф намекарданд, оврагардӣ мекард. Баъд аз хатми «Қаршоспнома» аз дарбори Абӯдулаф рафтани ӯ низ шояд аз ҳамин сабаб бошад.

Қувваи тасвири Фирдавсӣ дар он аст, ки бо ёрии тахайюли баден образҳои идеалиеро ба вучуд оварда тавонистааст, ки дар ҳаёт набуданд, тавоноии реалистонаи Асадӣ дар ин аст, ки ҳақиқатро тасвир қардааст. Ин ҷо гап дар бораи он меравад, ки аристократия чӣ тавр буду бояд ки бошад не, балки ҳоли ҳозир чӣ тавр ҳаст. Ба ин тариқ, ӯ аз анъана даст кашидааст. Агар Фирдавсӣ образи аристократияи идеалиро тасвир намуда, дар ҳақиқати ҳаёт акси онро дида, пушаймон шуда, «дусад з-он наярзад ба як мушти хок» гуфта бошад, Асадӣ он чӣ дар ҳаёт ҳаст, тасвир намудааст. Пас, Асадӣ ба аристократия ба андозае танқидӣ нигоҳ қарда, аз анъанаи Фирдавсӣ акиблишини қардааст. Ин ҳол аз он сабаб рӯй додааст, ки ғалабаи аристократияи турк дар Осӣи Миёна ва Эрон эътибори хонаводаҳои асилзодагони қадими Эронро суғуст қарда буд.

8. Дар масъалаи услуб, Асадӣ кӯшиш қардааст, ки бузургии достони эпикӣи афсонаҳои қадими нигоҳ дорад, бинобар ин, ба воситаҳои тасвир, махсусан муболиға ва санъатҳои бадеӣ эътибор додааст. Ин мақсад аз як тараф, бо роҳи такяи намудан ба забони соддаи дарии онрӯза, аз тарафи дигар, бо роҳи истифодаи намудани қалима ва мафҳумҳои қадими

мӣ ба амал оврда шудааст. Масалан, тасвири мулоқоти Ҷамшед бо духтри Гурангшоҳи Зобулӣ ба мулоқоти Золи Зар бо духтари Мизробшоҳи Кобулӣ хеле монанд аст ва тасвири эпикӣ афсонаҳои қадимро нигоҳ доштааст. Аз ҷиҳати бадеият тасвири Фирдавсӣ баланд аст, вале маҳорати Асадӣ ҳам наест, чунончи:

Чу зад рӯз бар тирашаб дуздвор,
Сапеда баромад чу гарди савор.
Ҳаво нилгун шуд чу теги набард,
Чу рухсори баддил замин ғашт зард.

Ҷанги Қаршосп бо мори даҳшатангез ба ҷанги Рустам бо аждаҳо монанд аст, вале дар порчаҳои Асадӣ бештар нақли эпикӣ — зоҳиран воқеаҳо мушоҳида мешавад:

Ду лашкар ба пархош бархостанд,
Баробар сафи кин биёростанд.
Ҳаметохт Қаршосп бар зиндапил,
Ҳамедӯхт дилҳо ба тир аз ду мил.
Чунон чарх пургарду пурбод кард,
Ки гардун, ки буд ҳафт, ҳафтод кард,
Будаш панҷа бар найзаи оҳанин,
Шудӣ дар миёни суворони кин.

Асадӣ ба дохил намудани баъзе лаҳзаҳои панду ҳикмат ба эпизодҳои «Қаршоспнома» ҳамчунон бо илова намудани баъзе лаҳзаҳои ақидави монанди сарзаниши дунё, ситоиши худо, чигунагии дин, сифати табъҳои чоргона, тавсифи фалак, тавсифи инсон, ҷону тан, мазаммати мазҳаби даҳриён ва файласуфон, тавсифи шабу рӯз ва ғайра, хостааст, ки аз ҷиҳати мундариҷавӣ ва услуби нисбатан хушк ва камобутобии достони худро аз байн барад, вале барои баланд шудани қадру қиммати «Қаршоспнома» ёрӣ нарасонидааст, зеро Асадӣ ба назми ин дoston миен баста, фаромӯш кардааст ва ё пай набурдааст, ки дар шаронти нав, ки ҳалокати хонадонҳои аристократияи маҳаллӣ омадааст, кӯшишҳои қариб садсолаи анъанавӣ шоҳномавансӣ бо фоҷиавӣ эҷодии Фирдавсӣ ба наздикӣ тамом шуда, бо ин восита қадамҳои аввалини харобшавии анъанавӣ дostonҳои қаҳрамони ва пайдоиши дostonҳои романтики ба миён омада буд.

Асадӣ ҳам бо қасидаҳои мунозираваҷаш ва ҳам бо «Қаршоспнома»-аш дар таърихи адабиети форсу тоҷик маълум аст, вале дар назди «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мавқеи он мисли шамъ дар назди Оғтоб аст. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар таърихи адабиёт мавқеи калон надорад ва ҳамчун шоири мавқеёношинос дар майдони холишудаи дostonҳои қаҳрамонӣ қувваозмоии бемаврид кардааст.

АДАБИЁТИ ИЛМИ

Е. Э. Бертельс Судьбы героического эпоса после Фирдоуси Дар китоби История персидско-таджикской литературы, М, 1960 г

НИЗОМИИ ГАНЧАВИ (1122—1213)

Шарҳи ҳол Ҷалолиддин Ильёс бинни Юсуф Низомии Ганҷавӣ аз шоирони номии дostonсарои асри XII Эрону Озарбойҷон мебошад. Худи ӯ модарашро мансуб ба халқи курд ба калам додааст:

Гар модари ман раисаи курд,
Модарсифатона пеши ман мурд.
Аз лобагарӣ киро кунам ёд,
То пеши ман орадам ба фаръёд?

Аммо дар бораи падараш маълумоте нест. Дар бораи маҳалли таваллуди ӯ фикрҳо муҳолиф аст. Яке шаҳри Ганҷа (Кировободи ҳозираи РСС Озарбойҷон)-ро дигаре, деҳаи Тафраши Қӯҳистони шаҳри Қум (Эрони Шамолӣ)-ро зодгоҳи ӯ донистанд ва ин байтҳоро аз номи ӯ нақл кардаанд:

Низомӣ зи ганҷина бикшоӣ банд,
Гирифтории Ганҷа то чанд, чанд?!
Чу дурр гарчи дар баҳри Ганҷа гумам,
Вале аз Қӯҳистони шаҳри Қумам.
Ба Тафраш деҳе ҳаст, то номи ӯ,
Низомӣ аз он ҷо шуда номачӯ.

Ба ҳамин тариқ, ақидае ҳаст, ки падару модари ӯ барои зиндагӣ қардан аз Эрони шимолӣ ба Ганҷа ҳичрат кардаанд ва ӯ низ ҳамроҳи онҳо омадааст. Пас, ҷои таваллуд Тафраш буда, ҷои зиндагии доимӣ ва дафнаш Ганҷа аст:

Зи хоки Тафраш аст он гавҳари пок,
Вале дар Ганҷа ҷун ганҷ аст доғ хок

Дар байти боло калимаи «гирифтори» ва дар байни зерини ӯ:

Низомӣ, ки дар Ганҷа шуд шаҳрбанд,
Мабод аз саломии ту нобахраманд

Калимаи «шаҳрбанд» ишора ба он аст, ки вай аз Ганҷа нест, балки «гирифтор» ва «шаҳрбанд»-и ин ҷост. Аммо дар адабиёти илмӣ имрӯза Ганҷа зодгоҳи ӯ қарор дода шудааст. Соли таваллудаш шартан «1141» қабул гардидааст, вале аз соли таълифи «Махзан-ул-асрор» (1174) ва байтҳои зерин, ки дар он шоир интизори чилсолагист, бармеояд, ки ӯ дар хангоми хатми ин асар ҳоло чилсола набудааст, вале расида истодааст:

Таъ, ки бо ақл ба даллолагист,
Мунтазири нақди чихилсолагист.
Ёр кунун боядат афсун махон,
Дарси чихилсолагӣ акнун махон.

Пас, солҳои 1135-36-ро соли таваллуди ӯ тахмин кардан мумкин аст.

Шаҳри Ганҷа шаҳри касбу хунар, савдо ва пурсарвати асри XII буд. Ин маъниро он далели таърихӣ исбот мекунад, ки шаҳри Ганҷа дар он замон сад ҳазор аҳоли дошт, макони хунарҳои гуногун буда, махсусан шохни он шӯҳрат доштааст. Сарватмандии шаҳро аз он факти таърихӣ бояд донист, ки аҳоли ба маблағи хеле зиёде онро аз хароб кардани муғулҳо наҷот додаанд, вале ваҳшиёни муғул баъд аз 14 сол боз онро хароб кардаанд. Падару модари Ильёс оилаи давлатманд набуданд. Илова бар ин, падараш дар ҷавони фарзандонаш вафот ёфта, бори зиндагиро ба сари онҳо гузоштааст. Тарбияи фарзандонро модарашон ба зимма гирифтааст ва азоби зиндагии вазнинро худӣ онҳо аз сар гузаронидаанд ва ин таассурот дар асарҳои Низомӣ нақши муайяне дорад. Аз асарҳои пурмазмун ва фазли саршори шоир пай бурдан мумкин аст, ки донишҳои замонашро аз худ кардааст. Пас, вай бо ёри модараш таҳсили мадраса кардааст ва аз илмҳои фалсафаи исломӣ «калом» ҳуқуқ, риёзиёт, ҳикмат, ҳайат, тиб ва фанни Юнон бохабар аст. Вай дар соҳаи илм ва умуман дар зиндагӣ ақидаи тараққипарвар дошт. Дар асарҳои «ал кимиё»-ро танқид кардани ӯ ин маъниро тасдиқ менамояд. Табибони одаму кушро танқид кардани вай:

Мебош табиби исавиҳуш,
Аммо на табиби одамикуш.

нишон медиҳад, ки ба табибони нодони онрӯза назари танқиди доштааст.

Низомӣ илмҳои замонашро пурра аз худ карда бошад ҳам, мударрисӣ ӯ ки мансабҳои динӣ, ҳамчунин шоирӣ дарборро ихтиёр накард, балки ба кори меҳнати ҷисмонӣ — касбии шоҳибобӣ, ки касби падарист, ихтиёр кардааст. Ин маъниро рӯзҳо бо корҳои дигар ва шабҳо бо эҷоди шеър машғул будани ӯро аз ишораи ӯ дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» мефаҳмам:

Гар шуғли дигар ҳаром будӣ,
Дар чорда шаб тамои будӣ.

Низомӣ, шояд аз сабаби қашшоқӣ бошад, дер хонадор шудааст. Баъд аз паҳн шудани маснавии «Махзан-ул-асрор», соли 1174 ҳокими Дарбанд барои эҳтиром Офок ном яке аз канизҳои гарданшахи қипчоқии худро ба тариқи ҳадя ба Низомӣ фирисодааст:

Хумоюнпайкаре нағзу хирадманд,
Фиристода ба ман дорои Дардбанд.
Саронро гӯш бар молиш ниҳода,
Маро дарҳам сари молиш ниҳода.

Аммо шоири озодидӯст ва инсонпарвар Офокро на ҳамчун каниз, балки ба завҷагӣ қабул карда, шаъни инсонии ӯро баланд бардошта, ба ӯ озодӣ бахшид. Соли 1175 аз ӯ писар таваллуд ёфт, ки номашро Муҳаммад гузоштанд. Аммо умри Офок кӯтоҳӣ кард, дар соли 1180 бармаҳал вафот кард:

Чу туркон гашта сӯи кӯч мӯҳтоҷ,
На турке, дод рахтамро ба тороҷ.
Агар шуд туркам аз хирғаҳ ниҳонӣ,
Худоё, туркзодамро ту донӣ.

Низомӣ баъд аз ӯ ду бор хонадор шуда бошад ҳам баъд аз бист соли вафоти Офок, ӯро дар «Искандарнома» ба некӣ ва ҳасрат ёд кардааст.

Вай аз шоирони номии замонаш бо Ҳоконӣ дӯстӣ доштааст. У ҳамеша дар шаҳри Ганҷа зиндагӣ карда, ба ҷуз як бор, аз шаҳри худ берун нарафтааст. Он ҳам сафари кӯтоҳмуддате, ки дар наздикии шаҳри Ганҷа султони замон Қизил Арслон ӯро барои панд гирифтани даъват ва бо иззату эҳтиром қабул карда буд. Шоири бузург дар охири умр дардманд шуда, танҳо мондааст. Писараш Муҳаммад низ бо сабаби номаълум падарашро тарк кардааст. Бинобар ин, Низомӣ дар «Искандарнома» аз ранҷ, пирӣ ва танҳой шикоят карда, дар зери по будани маргро қайд кардааст. Ин ҳолати рӯҳия дар яке аз шеърҳои ҳасбиҳолии девони шеърҳои ӯ низ акс ёфтааст:

Дар ин чаман, ки зи пирӣ хамида шуд, камарам,
Зи шохҳои бако баъд аз ин чӣ баҳра барам.
На сояест зи нахлам, на баҳрае касро
На тундбоди ҳаводис бирехт баргу барам,
Сипеҳр бо қади хамгашта меканад лаҳадам,
Биё зи мӯи зи кофур медиҳад хабарам...
Ду ришта пур зи гуҳар буд дар даҳон моро,
Ҷафои чарх гусасту бирехт он гуҳарам...
Расид рӯз ба охир чу ҷуғз меҳоҳам,
Қ-аз ин хароба ба маъмураи фано бупарам.
Зи ман касе накунад ёд з-он ки натвонам,
Зи зафъи ҳол, ки бар хотири касе гузарам...
Зи дидаҳои занф аз муҳаббати аҳбоб,
Ба чеҳра ашк фишонам, озими сафарам,
Баёзро накунад фарқ дидаам зи савод,
Ба чеҳра гарчи фурӯзанд шамъи Моҳу Хурам.
Ба меҳмониям омад аҷал чӣ чора кунам,
Ки ҷуз ҳаёт насозад қабули моҳазарам...

Соли вафоти Низомӣ низ аниқ нест. Дар соли 1199 барҳаёт будани ӯ аз марсияе, ки ба вафоти Ҳоконӣ (1199) бахшидааст, маълум мегардад:

Хамегуфтам, ки Ҳоконӣ дарегогӯи ман бошад,
Дарего, ман шудам охир, дарегогӯи Ҳоконӣ.

Дар аксарияти адабиёти илмӣ соли 1203 соли вафоти Низомӣ қабул шудааст ва дар асоси ахбороте, ки дар охири «Искандарнома» омадааст, умри ӯ 63 солу шаш моҳ қайд шудааст, ки ин ду сана ба ҳамдигар мувофиқ аст:

Низомӣ, чу ин дoston шуд тамом,
Ба азми шудан низ бардошт гом.
На бас рӯзгоре ба ин баргузашт,
Ки таърихи умраш варақ дарнавишт.
Фузун буд шаш маҳ зи шасту се сол,
Ки бар азми раҳ бар духул зад давол.
Чу ҳоли ҳакимони пешина гуфт,
Ҳакимон бихуфтанду ӯ низ хуфт.

Ҳангоми вафоти худро пешакӣ гуфтани Низомӣ душвор аст. Ин байтҳо шояд илҳоқӣ бошад, онро ё писараш Мухаммад ва ё ягон шоири наздик ба Низомӣ гуфтааст ва он ба ҳақиқат наздик мебошад, вале аз он факт, ки В. А. Иванов бо рафтори дақиқи худ каталоги дастанвисҳои китобхонаи чамъияти Осиеӣ Банголоро тартиб додааст, соли вафоти Низомиро 1203 навиштааст. Азбаски Низомӣ қисми «Шарафнома»-ро ба Масъуди II (1211—1219) бахшидааст, маълум мегардад, ки соли вафоти Низомӣ 1203 не, балки баъд аз соли 1211 аст ва ӯ баъд аз хатми «Искандарнома» боз камаш даҳ сол зиндагӣ кардааст ва ба ин ҳисоб синни ӯ 63-солу шаш моҳ не, чунон ки дар боло зикр шуд, 75—80 сол мебошад. Азбаски дар охири умраш бисёр бемор ва эҳтиёҷманди иқтисодӣ будааст, дар ин дoston ҷо-ҷо аз наздик омадани марғ хабар медиҳад ва аз гузаштани айёми ҷавонӣ афсӯс меҳӯрад:

Чунон вақт-вақт оядам марғ пеш,
Ки уммед бардорам аз умри хеш...

Ба болои тангии иқтисодӣ, ҷавонӣ саломатӣ ҳам аз даст рафта, ҷаҳонро ба назари шоир нохуш ва нодаркор гардондааст. Аз ин ҷост, ки ҳиссиёти шоирро андӯҳи пирӣ фаро гирифтааст:

Ҳаюни раванда зи раҳ монд боз,
Ба болингаҳ омад сарамро ниёз.
Ҷавонӣ шуду зиндагонӣ намонд,
Ҷаҳсон, гӯ, мамон, чун ҷавонӣ намонд.
Чу пай сусту пӯсида гашт устухон,
Дигар қиссаи сахтрӯй махон...

Фурӯ монд дастам зи май хостан,
Гарон гашт поям ба бархостан.
Гаҳе дил ба рафтан гароиш кунад.
Гаҳе хобро сар ситоиш кунад.
Итоби арӯсон наёяд ба гӯш,
Суруҳӣ тӣҳӣ гашту соқӣ хамӯш.
Сар аз лавҳ печиду гӯш аз симоъ,
Қи наздик шуд кӯчгаҳро видоъ.

Низомӣ, шояд аз азобҳои зиндагӣ бошад, барвақт ба ҳолати пирӣ омадааст:

Чу таърих панҷаҳ даромад ба сол,
Дигар гуна шуд бар шитобанда ҳол.
Ба рӯзи ҷавонию навзодагӣ
Задам лофи пириву афтодагӣ.

Дар ин қисм, ки Низомӣ аз пирӣ ва бадард будани худ шикоят кардааст, дар охири умр ба танҳо монданиш ишорат намулдааст:

Барорам ба ҳар захмаи дасти хеш,
Ниғаҳдорам андозаи ҳасти хеш.
Ба ҳар ҳуққае мӯҳрабозӣ кунам,
Ба вомонда худ ҷорасозӣ кунам.
Чу раҳвори Гелам аз ин пул гузашт,
Ба Гелон надорам сари бозгашт.
Дар ин раҳ чу ман хоб бинандаест.
Надорад касе ёд, к-ин ҷо касест.

Дар синни ҳаштоду ҷорсолагӣ вафот ёфтани ӯро қайд кардаанд. Агар аз ин миқдор ду соли фарқи ками ҳичриро аз соли милодӣ барорем, 1217 боқӣ мемонад. Макбараи боҳашамати дар давраи советӣ бино кардашудаи Низомӣ ҳоло зиёратгоҳи оламинён аст.

Мероси адабӣ.

Одатан таҷрибаи шоирӣ аз шеърҳои шаклан хурд оғоз меёбад. Аз ин рӯ, ҳукм кардан мумкин аст, ки Низомӣ ҳам эҷодиёти худро аз шеърҳои хурд сар карда, онро дар тамоми умр давом дода бошад. Ин маъниро қасидаи шикоят аз пириӣ ӯ, ки дар боло порчаеро аз он овардем, тасдиқ менамояд. Соҳиби «Тазкирот-уш-шуаро» Давлатшоҳи Самарқандӣ девони ашъори ӯро аз бист ҳазор байт иборат донистааст. То вақтҳои охир девони ӯ номашхур буд. Ҳоло қисме аз он ба даст даромдааст, ки онро адабиётшиноси Эрон Ваҳиди дастгардӣ бо номи «Ганҷинаи Ганҷавӣ» чамъ кардааст ва қисме аз шеърҳои ӯ дар баёзҳои (ҷунгҳои) бузурги замонҳои гузашта дарҷ ёфтааст. Шеърҳои худи ӯ дар шаклҳои маъмули адабиёти классикист. Низомӣ дар бораи ғазалҳои худро хондани ҳофизону мутрибони дарбор дар хотимаи достони «Хусраву Ширин» ва нақли мулоқоти ӯ бо Қизил Арслони Салҷуқӣ ишорае дорад:

Ғазалҳои Низомиро ғазолон,
Зада бар нағмаҳои чангу нолон.

Он чи Низомиро машҳури ҷаҳон гардонидааст, як маснавӣ ва чор достони ӯст, ки «Хамса» ном дорад:

Ақидаи иҷтимоӣ Чӣ тавре ки аз бобҳои гуногуни «Махзан-ул-асрор» ва ҳикоятҳои ҷудогонаи он, ҳамчунин аз лаҳзаҳои гуногуни дostonҳои дигараш, махсусан «Ҳафт пайкар» ва «Искандарнома» бар меояд, ақидаи иҷтимоии ӯ адолатхоҳӣ барои оммаҳои халқ буда, подшоҳии адолат ва маърифатпарварро орзу менамояд. Аз рӯи ин ақидаи ӯ халку мамлакатро бе подшоҳ тасаввур кардан мумкин нест, вале одил бошад. Вай ин маъниро дар эпизодҳои «Ҳикояи Нӯшервон ва Бузургмеҳр», «Подшоҳи золим ва Зоҳиди ростгӯй», «Султон Санҷар ва пиразани мазлум» (аз «Махзан-ул-асрор») («Ҳикояти Баҳром ва Чӯпон») аз «Ҳафт пайкар» ва ғайра дидан мумкин аст. Низомӣ барои ифодаи ин ғояи худ гоҳ ба шахсҳои таърихии дунёи қадим, гоҳ ба ҳамзамонони худ, гоҳ ба образҳои умумӣ кардашуда ва баъзан аз забони худ суҳан рондааст. Бештарини образҳои подшоҳон дар тасвири Низомӣ маъфиянд, ӯ онҳоро ба адолат даъват менамояд ё ки худ онҳо охируламр бо таъсири тарбия ба инсоф «меоянд». Масалан, ҳикояти Нӯшервон ва Бузургмеҳр дар ҳангоми шикор. Нӯшервон бо сарвазирӣ худ Бузургмеҳр, ки гӯё забони мурғонро медонистааст, ба сафар — саёҳати мамлакат — фуқаробинӣ мерафтанд. Дар роҳ ба кишлоқи харобае омаданд, ки ду ҷуғз бо ҳам «гуфтугу мекарданд». Подшоҳ аз сарвазирӣ худ пурсид, ки онҳо чӣ мегӯянд:

Гуфт ба дастур, чӣ дам мезананд,
Чист сафире, ки ба ҳам мезананд?

Вазир ҷавоб дод, ки яке духтари дигареро ба писараш хостгорӣ мекунад ва барои маҳри духтараш ин ва боз чандин деҳаҳои харобро талаб мекунад.

Дигаре мегӯяд, ки «парво накун», агар замона ин бошаду подшоҳ ҳамин, аз ин деҳаҳо бешумор хоҳам дод:

Гар малик ин асту ҳамон рӯзгор,
З-ин деҳи вайрон диҳамат сад ҳазор.

Низомӣ ин ҷо ба тариқи тамсил, вале бо нармаӣ зулми Нӯшервон, ё ки подшоҳи замонро фаҳмонда, бо усули таъсири психологӣ хислати золимии ӯро таъбир доданест. Бинобар ин, подшоҳро аз ин воқеа ибратгир ва аз кардаи худ пушаймон нишон додааст:

Дар малик ин лафз чунон даргирифт,
К-оҳ бароварду фиғон баргирифт.

З-он ситам ангушт ба дандон газид,
 Гуфт: ситам бин, ки ба мурғон расид.
 Даст ба сар барзаду лахте гирист,
 Ҳосили бедод ба чуз гирия чист?...
 Ин мани ғофилшуда дуньяпараст,
 Бех, ки занам бар сари ин ғусса даст.
 Моли касон чанд ситонам ба зӯр,
 Ғофилам аз мурдану фардои гӯр...
 Номи худ аз зулм чаро бад кунам?!
 Зулм кунам, вой, ки бар худ кунам.
 Чанд ғубори ситам ангехтан,
 Хуни дили бегуноҳон рехтан?
 Бехтар аз ин дар дилам озарм дод,
 Ё зи худам ё зи худо шарм бод.

Дар ҳикояти дигар, ки «Достони султон Санҷар бо пиразани мазлум» ном дорад, Низомӣ аз номи пиразани мазлум аз амалдорони Султон шикоят, дар ин кор подшоҳро айбдор мекунад ва ба онҳо ҳучум менамояд:

Пиразанеро ситаме дар гирифт,
 Даст заду домани Санҷар гирифт.
 Қ-эй малик озарми ту кам дидаам,
 Аз ту ҳама сол ситам дидаам.
 Шаҳнаи маст омада дар куи ман,
 Зад лағаде чанд фаро рӯи ман.
 Бегунаҳ аз хона бурунам кашид,
 Мӯйкашон бар сари кӯям кашид.
 Дар ситамободи замонам ниҳод,
 Доғи ситам бар дилу чонам ниҳод.
 Таблзанон дахли вилоят хӯранд,
 Пиразанеро ба хиёнат баранд?!..
 Гар надихӣ доди ман, эй шаҳриёр,
 Бо ту равад рӯзи шумор ин шумор.
 Доварию дод намебинамат,
 В-аз ситам озод намебинамат.
 Аз маликон қуввату ёрӣ расад,
 Аз ту ба мо бин, ки чи хорӣ расад!!
 Маскани шодӣ зи ту вайрона шуд,
 Хирмани деҳқон зи ту бедона шуд.

Ақидаи Низомӣ дар адолатхоҳӣ ва танқиди зулму золим он аст, ки камбудӣ ва золимии ҳокимонро бояд нотарсона ба рӯяшон гуфт. Агар Низомӣ дар ин ду эпизод золимии подшоҳонро бо тамсил аз забони вазири хирадманд ва ошкоро аз забони пиразани мазлум гуфта бошад, дар эпизоди дигаре, ки «Ҳикояти подшоҳи золим ва зоҳиди ростгӯӣ» ном дорад, аз забони зоҳиде гуфтааст, ки дар ақиби вай худ Низомӣ истодааст. Дар ин эпизод образи зоҳиди ростгӯӣ, подшоҳи золим

ва хабаркашҳои вай офарида шудааст. Чосусони подшоҳи золим хабар бурданд, ки фалон зоҳид ўро ғайбаш бад кардааст:

Гуфт: Фалон пир туро дар нухуфт,
Хиракешу золими хунхор гуфт.

Подшоҳи золим зуд хашмгин шуда, зоҳидро ба дарбор ҳозир мекунад ва бо дӯғ аз у тасдиқ ё радди онро меपुरсад:

Шуд малик аз гуфтаи ӯ хашмнок,
Гуфт: Ҳам акнун кунам ўро ҳалок.
Натъ биафканду бар ӯ рег рехт,
Дев зи девонагиаш мегурехт.
Даст ба ҳам суд шаҳи тирарой
В-аз пай кин дид сӯи пуштиной.
Гуфт: Шунидам, ки сухан рондай,
Кинакашу хирасарам хондай?!

Зоҳид аз дӯғи подшоҳ натарсида, далерона ба ӯ ҷавоб дода, икром мешавад ва ўро аз ин ҳам бадтар айбдор мекунад:

Пир бад-ӯ гуфт: На ман хуфтаам,
З-ин ки ту гӯй, батарат гуфтаам.
Пиру ҷавон бохабар аз кори ту,
Шаҳру деҳ озурда зи пайкори ту.

Зоҳид бо ин гуфтаи худ, аз як тараф, роҳи хучумро пеш гирифта бошад ҳам, аз тарафи дигар, усули пандро ба кор бурда аз ростӣ наранҷидан ва дар он дидани фойдари ба подшоҳ тавсия намуда бо тамсил таъкид менамояд, ки оинаро барои айбдор нишон доданиш шикастан лозим нест, худро бояд ислоҳ кард. Подшоҳи золим ба ақидаи Низомӣ аз сухани ростӣ танқидӣ, «ислоҳ» шуда, «гуноҳ»-и зоҳидро мебахшад ва адолатпешагиро «ихтиёр» мекунад:

Аз сари бедодгарӣ гашт боз,
Додгаре гашт раиятнавоз.

Низомӣ ғояи адолатхоҳиро на танҳо дар сюжетҳои ҷудогона ва образҳои персонажи дostonхояш, балки ба тариқи панд аз забони худ низ баён кардааст:

Додгарӣ маслиҳатандешӣ аст,
Растан аз ин зулм беҳинпешӣ аст...
Роҳати мардум талаб! Озор чист?!
Чуз хичилӣ ҳосили ин кор чист?...
Мамлакат аз адл шавад пойдор,
Кори ту аз адли ту гирад қарор.

Низомӣ мисли ҳамаи мутафаккирони асрҳои миёна аз пай ақидаи ғалати адолатхоҳӣ рафта, ба адолати подшоҳон умед бастааст ва адолатро дину диёлати пок доништа, вале моҳияти

синфии давлати подшоҳӣ синфи ҳоким ва подшоҳонро нафаҳмидааст. Аз ин рӯ, вай ба подшоҳон панд додан ва бо ин роҳ зулмро ба адл ва золихро ба одил мубаддал карданӣ шудааст.

Алоқаи бевоситаи Низомӣ бо ташкилоти касибони асри XII «аҳӣ» (бародарон) маълум нест, аммо алоқаи ғоявии вай бо маоли ин ташкилот аз ҳамаи асарҳои ӯ ҳувайдост. Ҳамчун касиб бо ин ташкилот робитаи бевоситаи доштани ӯ аз шубҳа берун аст. Ташкилоти «аҳӣ» аз пайравони худ ба подшоҳон хизмат накардан ва аз паси меҳнати ҳалол зиндагӣ кардан, ба шириншамойӣ ва зебоиҳои зоҳирии дарбор фирефта нашуданро, ки он ба масъалаҳои эҷоди низ дахл дошт, талаб мекард. Низомӣ бо ин дониши бой ва истеъдоди баланде, ки дошт ба ҳар як доираи адабии подшоҳон, ки онро шоирони зиёде орзу мекарданд, дохил шуда метавонист, вале шояд аз руи талаботи нуриномаи (устаи) «аҳӣ» бошад ки ӯ шоири дарбори пурхатару нуштуру шарр шуданро нарасонид, бо дони аз меҳнати ҷисмони — касибии шоҳибобӣ ба дастовардан худ қонеъ гашт ва ба дигарон ҳам онро тавсия кард:

Бигзор маоши подшоҳӣ!
Қ-оварагӣ оварад сипоҳӣ,
Аз сӯҳбати подшаҳ бупарҳез,
Чун пунбаи хушк з-оташи тез!
Он оташ агарчи пур зи нур аст,
Эминшуда он касе, ки дур аст.
Парвона, ки нури шамъ афрӯхт,
Чун ҳамнишини шамъ шуд сӯхт.

Чунин ақида аз як тараф, аз руи талаботи ташкилоти «аҳӣ», ки истиқлолияти иқтисодӣ, пас, маънавии шахсро таъмин ме-намояд ва аз асри руҳию моддӣ дороён наҷот медиҳад аз тарафи дигар, аз ҳисси озодихоҳии Низомӣ сар задааст:

Гардане дорам аз расан раста,
Накунам зери бори кас хаста.
Ман, ки қонеъ шудам ба донаи хеш,
Саркашам чун садаф ба хонаи хеш.
Сарвари бех, ки ёри ман бошад,
Сарпарастӣ чи кори ман бошад.

Ташкилоти «аҳӣ» ба подшоҳон хизмат карданро манъ карда бошад ҳам, дар роҳи ба даст овардани хушбахтии халқ ва ободии мамлакат ва бо ин мақсад бо ду роҳ ба синфи ҳоким муносибат доштанро дар назар доштааст: яке тарғиб ба адлу инсоф, ки Низомӣ ҳам ба он пайравӣ кардааст.

Расми ситам нест ҷаҳон ёфтаи,
Мулк ба инсоф тавон ёфтаи.

Ҳар чӣ на адл аст, чӣ додат диҳад
В-он чӣ на инсоф, ба бодат диҳад.
Ақл баширест, хирад шод кун.
Коргарӣ? Мамлакат обод кун!

Дар ин равия Низомӣ ақида, ҳиссиёт ва таассуроти оммаҳои очизи меҳнаткашро, ки шууран паст буданду ба қувваи худ бовар надоштанд ва ё онро нашинохта буданд ва ҳамчунин душмани худро қавию мағлубнашаванда тасаввур менамуданд, акс кунонидааст.

Дигаре кӯшишҳо ба худшиносӣ, даъват ба мубориза, ба шӯриш ва бо қувваи аслиҳа ба даст овардани озодӣ ва бахту саодати моддию маънавии худ аст. Низомӣ дар ин кӯшиш ҳиссиёт ва ақидаи оммаҳои мазлуми муборизро акс кунонидааст, ки дар он асрҳо шӯришҳо ва эътирозҳои оммавӣ ташкил мекарданд. Вай ин маъниро дар соқиномаи достони «Лайлӣ ва Мачнун» акс кунонидааст:

То чанд чу як фасурда будан?!
Дар об чу муш мурда будан?!
Чун гул бигузор нармхӯй!
Бигзар чу бунафша аз дурӯй!...
Поинталаби хасон чӣ бошӣ?!
Дасти хуши нокасон чӣ бошӣ?!
Гардан чӣ ниҳӣ ту бар қафое,
Розӣ чӣ шавӣ ба ҳар қафое?!
Чун кӯҳ баландпушти кун!
Бо «нармдилон» дурушти кун!
Хорӣ халали дарунӣ орад,
Бедодкашӣ забунӣ орад.
Мебош чу хор ҳарба бар дӯш,
То хирмани гул кашӣ дар оғӯш!

Ақидаи адолатхоҳӣ ва подшоҳпарастии Низомӣ дар тамоми дostonҳояш акс ёфтааст, вале дар охири умраш ин ақида ҳам ўро қаноат кунонида натавонистааст, бинобар ин, аз подшоҳи одилпарастӣ ба романтикаи социализми хаёли гузаштааст ва ин маъниро дар достони «Искандарнома» дар эпизоди «Рафтани Искандар ба мулки шимол» акс кунонида, онро аз забони подшоҳи подшоҳон, ки ба ақидаи ӯ одили одилон асгу ба дараҷаи файласуфӣ, ҳатто пайғамбарӣ расида буд, ифода намудааст. Ӯ мамлакати озод, одамони баробархуқуқ, дӯст, меҳрубон, оқил, донишманд, меҳнаткаш, ҳунарманд, беҳоким, дару манзилҳои бекулф, кишвари беҳоким ва бечангро дида, дар назди онҳо таслим мешавад ва аз ҷаҳонгирӣ боз меистад:

Агар мардум инанд, мо бар киём?
Вагар сират ин аст, мо бар чиём?

Чаҳонбинӣ ва
ақидаи фалсафӣ

Низомӣ дар боби чаҳонбинӣ дар мавқеи ис-
ломи ортодоксалии фалсафаи «калом» буда,
ба ақидаи исломии вочиб улвучуду мумкинул-
вучуд пайравӣ дорад. Ба ақидаи ӯ худо офаридгори ҳамаи
оламу одам буда, вучуди ӯ аввалу охир надорад, гуё пеш ва
баъд аз мавҷудоти моддӣ буд ва хоҳад монд.

Аммо дар фаҳмиши худо ба ақидаи муҷассама ва мушаб-
беҳа, ки худоро дар шакли инсон тасаввур менамояд, зид аст,
зеро аз рӯи фаҳмиши Низомӣ ӯ ба кас ва кас ба вай монанд
нест:

Ҳастии ту сурату пайванд не,
Ту ба касу кас ба ту монанд не.

Дар бобати системаи олам ақидаи ӯ ин аст, ки замин мар-
кази чаҳон буда, сайёраҳо дар гирди он чарх мезаданд:

Хабар дорӣ, ки сайёҳони афлок,
Чаро гарданд гирди тӯдаи хок?

У асрори чаҳон ва илоҳиро маърифатнашаванда медонад:

Мабин дар нақши гардун, к-он хаёл аст,
Кушодан банди ин мушкил муҳол аст.
Маро бар сирри гардун раҳбарӣ нест,
Чунон донам, ки ин раҳ сарсарӣ нест.

Дар масъалаи офариниш ва тақдир ҳамчун мутакаллим
ҳамаи ҳастӣ, аз ҷумла инсонро аз сунъи худо дониста, бо амри
ӯ ҳамаро ба ибодати вай маҷбур шуморидааст. Вай дар масъа-
лаи офариниш бо ақидаи даҳриён, ки офариниши набстоту
ҳайвоноту инсонро аз даҳр ва ҳаракати сайёраҳо медонанд ва
бо ин роҳ офаридгории худоро рад менамоянд, зид аст:

Мағӯ, к-аркон падида оянд мардум,
Чунон к-аҳволи даҳр аз сайри анҷум.
Агарчи хоку боду обу оташ
Кунанд одамшуде бо якдигар хв(а)ш,
Ҳаме, то з-ӯ хати фармон наояд,
Ба шакли ҳеч пайкар ҷон наёяд.

Ба ин тариқ, Низомӣ мисли аксарияти мутаффакирони асрҳои
миёна худочӯ ва диндор буда, ҳиссиёти инсонии дар ҷамъият
ва табиат заифу очизу нотавонро, ки дасту по гум кардааст,
худро ҳанӯз нашинохтааст ва аз қудрату қараму инояти он
ёрӣ мевоҳад, акс кунонидааст:

Ту бо чандин иноятҳо, ки дорӣ,
Заифонро кучо зоеъ гузорӣ.
Бад-ин уммедҳои шох бар шох,
Қарамҳои ту моро қард густох.

Ман бекасу раҳзанон ниҳонӣ,
Хон, эй каси бекасон ту донӣ.
Чун нест ба чуз ту дастгирам,
Ҳаст аз карами ту ногузирам.

Эътиқоди худочӯни Низомӣ ба дараҷаест, ки аз ӯ «чунӣ ва чарой» нурсида, ҳамчунин барои исботи вай сабаб талабидан дуруст нест. Чунин ақида ҷаҳонбинии исломи ортодоксалӣ мебошад:

Худовандешро иллат, сабаб нест,
Деҳу гир аз худовандон аҷаб нест.
Набояд буд ҷӯеи чиву чанд,
Қи бошад банда дар банди худованд.
Худой, н-ояд аз мушти парастор,
Худоиро худо омад сазовор.

Азбаски дар ақидаи Низомӣ худо ҷастии мутлақ аст, боқӣ ҳамаи ҷаҳони модди, ки гӯё офаридаи ӯст, фаноёбанда мебошад. Аз ин ҷо ноумедӣ, дунёбадбинӣ ва даъват ба тарки дунё, ки ба зарари ҳаётдӯстӣ, зоҳир гаштааст:

Басо пайкар, ки гуфтанд оҳанин аст,
Ба сад хорӣ кунун зери замин аст.
Дарахтеро, ки бинӣ тоза беҳаш,
Кунад рӯзе замона чормехаш...
Ҳиёнатҳои ин маҳшишаи танг,
Ҳама дар шиша кун, дар шиша зан санг.
Чу баҳман з-ин шабистон рахт барбанд,
Ҳарифӣ қарданат бо аждаҳо чанд?!..
Дар ин ҳастӣ, ки ёбӣ нестӣ зуд,
Бибояд шуд ба ҳасту нест хушнуд.
Дило, маншин, ки ёрон барнишастанд,
Бунаҳ бар банд, ёрон рахт бастанд.

Низомӣ дар эътиқоди динӣ дини исломро ба оташпарастӣ зид мегузорад. Вай ин ақидаи худро дар номаи Муҳаммад пайғамбар, ки ба Хусрави Парвиз фиристода буд, ифода намудааст:

Зи табъ оташ парастидан раҳо кун,
Биҳишти шаръ бин, дӯзах раҳо кун...
Маҷусиро маҷас пурдуд бошад,
Қасе, к-оташ кунад, Намруд бошад.

Низомӣ пайрави дини ислом бошад ҳам, муҳолифи ба мазҳабҳо ҷудо қардани он аст:

Раҳе дорам ба ҳафтаду ду ҳинҷор,
Аз он як раҳ гулу ҳафтаду як хор.

Низомӣ худро зоҳид номандааст:

Шукӯҳи зӯҳди ман бар ман ниғаҳ дошт,
На з-он пашме, ки зоҳид дар кулаҳ дошт.

Аз рӯи ин гуфтаи Низомӣ зоҳидии ӯ аз рӯи шакли зоҳирӣ (кулоҳи пашминаи дарвешон) набуда, балки аз рӯи ахлоқи софи ҳамида, ботини пок, табъи хуш ва панду ҳикмат будааст. Вай ин маъниро ба тариқи фаҳрия ба муносибати зикри мулоқоти худ бо Қизил Арслон баён кардааст.

Бифармуд аз миён май баргирифтанд,
Мадорои маро пай баргирифтанд...
Навои назми ӯ хуштар зи руд аст,
Ҳама гуфтори ӯ аксар суруд аст.
Чу Хизр омад зи бода сар битобем,
Ки оби зиндагӣ аз Хизр ёбем.

Ба ҷараёни тасаввуфи асраш майл доштани ӯ маълум аст, вале ба кадом шоҳи он ҳоло маълум нест, Давлатшоҳ Низомиро муриди «аҳӣ» Фараҷи Занҷони шуморидааст.

Дар ақида ва ҷаҳонбинии Низомии Ганҷавӣ инсондӯстӣ ва халқпарварӣ мавқеи калон дорад ва дар ҳамаи асарҳояш татанум ёфтааст.

Низомии Ганҷавӣ бо «Ҳамса»-и худ, ки панҷ дoston: «Махзан-ул-асрор», «Хусраву Ширин», «Лайлӣ ва Маҷнун», «Ҳафт пайкар» ва «Искандарнома»-ро дар бар мегирад, шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо кардааст ва дар тӯли асрҳо иайравони зиёде дошт.

**«Ҳамса»-и Низомӣ
ва таркиби он.**

«МАХЗАН-УЛ-АСРОР»

Маснавии «Махзан-ул-асрор» (хазинаи сирҳо) ро, ки дар ҳудуди 2260 байт буда, дар баҳри сареъ-сарои мусаддаси мақсур навишта шудааст, ба номи Фаҳриддин Баҳромшоҳ (1225) бинии Довуд — подшоҳи Арзангон (ё ки Арзигон), ки тобеи султони салҷуқии Осиён хурд Қилич Арслон буд, бахшидааст. Аз рӯи нақл Ибни Бибӣ дар асари худ «Салҷуқнома» (сах. 21) Баҳромшоҳ ба силаи маснавии мазкур панҷ ҳазор динор ва панҷ сар ҳачири саворӣ додааст, вале ҷӣ тавре ки аз шикоятҳои Низомӣ маълум мегардад, ин тӯҳфа ба ӯ нарасидааст, онро ходимони дарбор аз худ кардаанд. Маснавии «Махзан-ул-асрор» дар соли 1174 таълиф шудааст. Ин маънӣ аз байти зерин бармеояд:

Панҷсаду ҳафтод, бас айеми хоб,
Рӯз баланд аст, ба маҷлис шитоб.

Маснавии мазкур аз ҷиҳати ғоявӣ як навъ тазмин ба асари суфӣи асри XI—XII Санонии Ғазнавӣ «Ҳадиқат-ул-ҳақоик» аст ва ин маъниро аз байти зайл пай бурдан душвор нест:

Ном ду омад зи ду номусгоҳ,
Ҳар ду мусаччал шуда Баҳромшоҳ

Маснавии «Махзан-ул-асрор» аз бист мақолат иборат буда, мисли ҳамаи маснавиҳо сюжетӣ ягона надорад ва аз масъалаҳои ҷудогонаи ақидавӣ иборат мебошад. Барои тақвияи ғояҳои пешрондашуда ҳикояте оварда мешавад, ки сюжетӣ мухтасари номураккабе дорад, вале як сюжетӣ кулро ташкил намедиҳад.

Ин асар аз қисми муқаддимавии анъанавӣ, қисми асосӣ ва хотима иборат аст. Дар муқаддима ситоиши худову муноҷот, се наъти пайгамбар, сифати меъроҷ, дар бораи сухани манзум ва одоб, шинохтани ҳақ ва ҷор масъалаи дигари сӯфӣна аз қабилӣ расидан ба пири ҳақиқӣ, мақоми лохут (нести) ва ғайра баҳс менамояд.

Мақолатҳои аввал дар баёни санъати офари-ниши одам. Дар ин мақолат аз рӯи ақидаи «Махзан-ул-асрор» динӣ инсон ҳамчун махлуқи аз хоку гил офарида ҷон атокардаи худо маънидод шудааст.

Дар ҳаҷон пайдо шудани одам мувофиқи афсонаи динӣ аз сабаби хӯрдани гандум аз ҷаннат ронда шудани Одаму Ҳавво қаламдод гардидааст:

Он ҳама хорӣ, ки зи бадхоҳ бурд,
Донаи як гандумаш аз роҳ бурд...
Қори туро бе ту ҷу нардохтанд,
Номзади лутфи туро сохтанд.

Инсонро офаридаи худо шуморида, ӯро ба худшиносӣ ва аз бадихоӣ зулм барӣ будан даъват кардааст:

Зулм раҳо кун ба вафо даргурез,
Ҳалқ ҷӣ бошад, ба худо даргурез.

Дар мақолати аввал ҳоби подшоҳӣ золими ноумед, ки ҳама ӯро нафрин мокарданд, ва ба даргоҳи худо илтиҷо намуда, омӯзиш ёфтааст, нақл гардидааст.

Мақолати дуюм дар муҳофизати адл ва нигоҳ доштани инсоф. Дар ин мақолат нуқтаи назари адлу инсофталобӣ, ки халқияти ҷаҳонбинии Низомист, акс ёфтааст ва бешубҳа, умуман хитоб ба инсон, ҳосӣ ба намояндагони синфи ҳоким аст:

Роҳати мардум талаб, озор чист?
Ҷуз хичилӣ ҳосили ин кор чист?

Дар ин мақолат ҳикояти Нушервони одил дар ҳангоми — «шикор» оварда шудааст, ки нақли он дар боло рафт.

Мақолати сеюм «дар ҳаводиси олам ва инқилоби умури он». Дар ин мақола дар бораи аз азал тағъирёбанда будани қори ҷаҳон, аз ин рӯ, ба он мағрур нашудан, худшиносӣ, ҳоксорӣ

тавсия шудааст, ки аҳамияти тарбиявӣ дорад ва дар навбати аввал ба соҳибони молу ҷоҳу мансаб нигаронида шудааст:

Як нафас, эй хоҷаи доманкашон,
Остяне бар хама олам фишон!
Давлати дунё, ки таманно кунад,
Бо кӣ вафо кард, ки ба мо кунад?
Ҳок шуд он кас, ки дар ин хок зист,
Ҳок чӣ донад, ки дар ин хок чист?
Ҳар варақе чеҳраи озодагист,
Ҳар қадаме фарқи маликзодаест.
Ғаҳ маъжуқу ҷонваронат кунанд,
Ғоҳ гили кӯзагаронат кунанд.

Дар ин қисм аз ҷаҳон кам нашудани сари мӯе, вале нопойдор будани умри одамӣ ва шакли зоҳирӣ ва маҳсули табиат будани инсон суҳан рафтааст:

Соли ҷаҳон гарчи басте даргузашт,
Аз сари мӯяи сари мӯяш нагашт.
Ҳок ҳамон хасми қавигардан аст,
Ҷарх ҳамон золими гарданзан аст.
Мо, ки ҷавонӣ ба ҷаҳон додаем,
Пир ҷароём? Қ-аз у зодаем.

Низомӣ одамонро аз бевафоии дунё, умр огоҳ карда, аз мағрурӣ, ба вайронии ахлоқ дучор шудани онҳоро таъкид намуда, аз он ғурехтанро таклиф кардааст, ки ақидаи мистикии тарки дунёст:

Мулк раҳо кун, ки ғурурат диҳад,
Зулмати ин соя чӣ нурат диҳад.
Ғофил будан на зи фарзонагист,
Ғофил аз ҷумлаи девонагист.
Маърифат аз одамиён бурдаанд,
В-одамиёро зи миён бурдаанд
Бо нафаси ҳар кӣ даромехтам,
Маслиҳат он буд, ки бигрехтам.

Дар мақолати ҷорум хислатҳои золими ҳамчун хислати номарди мазаммат шуда, соҳибони мулк ҳоқимият аз мавқеи дарवेशӣ ба адолатшироӣ даъват шудаанд

Қам зану кам гӯй, ки кам аз занӣ!
Чанд кунӣ даъвои мардафканӣ?
Додгарӣ шартӣ ҷаҳондорияст,
Шартӣ ҷаҳон баски ситағорияст.
Ҳар кӣ дар ин хона шабе дод кард,
Хонаи фардои худ обод кард.

Ҳамчун иловаи ин мақолат «Достони Султон Санҷар» бо пиразани мазлум оварда шудааст, ки дар он ба пиразане зулм кардани ҳокимони Султон Санҷар ва ба ӯ арз кардани пиразан нақл ёфтааст ва дар зимни арзи пиразан зулми ҳокимону султон танқид шудааст:

Таблзанон дахли вилоят хӯрданд,
Пиразанонро ба хиёнат баранд
Масканди шодӣ зи ту вайрона шуд,
Хирмани деҳқон зи ту бедона шуд.

Мақолати панҷум дар аҷзи одамай бар ихтилофи ҳолат номида шудааст. Дар ин мақолат дар бораи қадру қимати ҷавонӣ ва афсурдагии давраи пири сухан меравад:

Фориғӣ аз қадри ҷавонӣ, ки чист,
То нашавӣ пир, налонӣ, ки чист.
Гарчи ҷавонӣ ҳама худ оташ аст,
Пири талх асту ҷавонӣ хаш аст.
Айби ҷавони напазируфтаанд,
«Пириву сад айб» чунин гуфтаанд.

Ва бо ин муносибат дар хусуси айби ҷавонӣ будани танбалӣ, аз рӯи меҳнат зиндагӣ кардан ва муфтхурӣ накардан сухан рафтааст, ки он қадри ҷавонон ва умуман одамонро баланд мебардорад:

Бех, ки ба коре бишавӣ даст х(в)-аш,
То нашавӣ пеши касе дастгаш.

Барои тасдиқи ин фикр ҳикояти «Достони пири хиштзан» оварда шудааст, ки ҷавоне ба пири хиштзан таклиф мекард, ки корро тарк кунад, зеро қори ҷавонон аст:

Ҳештан аз ҷумлаи пирон шумор,
Қори ҷавонон ба ҷавонон гузор!

Пири хиштроз бо меҳнати ҳалоли худ фахр карда, таклифи ҷавонро, ки бори дигаронро кашидан аст, рад мекунад:

Пир бад-ӯ гуфт: Ҷавонӣ макун,
Дар гузар аз қору қаронӣ макун.
Хиштзанӣ пешан пирон бувад,
Борқашӣ қори асирон бувад.
Даст дар ин пеша кашидам, ки маст,
То нақашам пеши ту як рӯз даст.

Мақолати шашум «дар эътибори мавҷудот ва илм аст». Дар ин мақолат бештар дар бораи он сухан рафтааст, ки ҷаҳонро барои инсон офарида шудааст ва он ба фитроки ӯ вобастааст ва асоси он ишқ мебошад:

Ин ду-се маркаб, ки ба зин кардаанд,
Аз паи мо даст гузин кардаанд
Пойгаҳ аз ишқ ба по кардаем,
Дасткаши ишқ намо кардаем
Дар ду ҷаҳон айбу хунар бастаанд,
Ҳар ду ба фитроки ту барбастаанд

Аз рӯи ақидаи сӯфиёнаи Низомӣ шакли инсон (ҷисм), ки барҳам шуд, рӯҳи он бо асрори илоҳи пайваст мешавад, бинобар ин, беҳтар аст, ки ӯ ба худ — дили худ ғўта зада, худро шиносад ва мисли маломати он ранҷу азобро ба худ гирад, ки роҳат дар он аст:

Чун гузарӣ з-ин ду-се даҳлези хок,
Лавҳи туро аз ту бишӯянд пок
Хатми сафеливу сиёҳи шавӣ,
Маҳрами асрори илоҳӣ шавӣ.
Бандан дил бош, ки султон шавӣ,
Хочан ақлу малики ҷон шавӣ.
З-аҳли вафо ҳар кӣ ба ҷое расид,
Бештар аз роҳи аное расид

Хулоса, дар ин боб дар бораи равоношиносӣ, худшиносӣ, худқурбон кардан ва хоксорӣ сухан рафтааст. Барои тасдиқи фикр қиссаи бо номи «Достони сайёд бо рӯбоҳ» ба тариқи масал оварда шудааст. Дар ин қисса дар бораи сайёде сухан меравад, ки рӯбоҳ аст бо фиреб аз дасти сайёд халос шавад, вале сағи шикории ӯ рӯбоҳро гирифт ва сайёд онро насиба ва ризқу рӯзии имрӯзаи худ шуморид.

Низомӣ ба ин муносибат дар бораи пиндор, аҳли яқин, рӯзидиҳанда будани худо қисмат авалӣ ва бо ҷаҳд дигар нашедани он сухан рондааст, ки ақидаи динӣ ва зарарноқ аст, зеро инсонро аз ҷустуҷӯ боз медорад:

Сурати моро, ки амал сохтанд,
Қисмати рӯзи ба азал сохтанд.
Гарчи дар ин халқ бисе ҷаҳл кард,
Бештар аз рӯзии худ кас нах (в) ард.
То шавӣ аз ҷумлаи олам азиз,
Ҷаҳди ту мебояду тавфиқ низ.

Мақолати ҳафтум дар мартабаи одамӣ бар ҷумлаи ҷонварон аст. Дар ин боб инсон ҳамчун зеботарини офаридаи худо:

Эй ба замин-дар ҷу фалак нозанин,
Нозкашат ҳам фалаку ҳам замин.

ва сарвари ҳамаи ҷонварони олам маънидод шудааст:

Ҷонвароне, ки ғуломи туанд,
Мурғи алафхораи доми туанд.

ва ӯ гуё барои дин офарида шудааст:

Риштаи чон бар чигарат бастаанд,
Гавҳари дин бар камарат бастаанд.

ободӣ ва ё харобии кишвар вобаста ба одам аст:

Неку бади мулк ба кори туанд,
Дар баду нек оинадори туанд.

Низомӣ бо ин муносибат дар бораи нафси инсон сухан ронда,
ӯро ба эътидоли нафс даъват кардааст:

Гар нафасе нафс ба фармони туст,
В-он ба ҳақиқат, ки бихишт они туст.

Дар ин мақола «Достони фариҷун дар шикоргоҳи оҳу ва шикор кардани ӯ ҳамчун тасдиқи шарафмандии инсон бар чон» варон оварда шудааст.

Мақолати ҳаштум дар хабари офариниши ва бузургии ақл ном дошта, ақл офаридаи худо ва бузург маънидод шудааст. Ҳар чанд ки ақл дар тасаввури Низомӣ маънии идеалистӣ дорад вале азбаски принципи рационализму пеш меронад, қимат аст. Қувваи ақдро бо масъалаи ҳирс якҷоя гирифта, аз рӯи ақл ҳай задани ҳирсу нафсро оварда, ба тариқи пайв ба ҳирс ғолиб овардани ақдро тавсия намудааст:

Кам хӯру бисъёрии роҳат нигар,
Беш хӯру беш чароҳат нигар.
Ақли ту бо хӯрди ту озср дошт,
Ҳирс туро бар сари ин кор дошт.
Ҳирси туро ақл бад-он додаанд,
К-он нахурӣ, к-ат нафиристодаанд.

Барои тасдиқи ин даъво «Ҳикояти мевафурӯш ва рӯбоҳи таррор» оварда шудааст, ки дар бораи пулҳои аз кисабурӣ чамъкардари дар вақти хоб дуздидани рӯбоҳ нақл шудааст.

Мақолати нухум дар тарки муҳиммати дунъё аст ва гоҷи тарки дунъёро тарғиб менамояд:

Бигзар аз ин модари фарзандкуш,
Он чи падар гуфт, ҳамон дор хуш.

Барои тақвияти гоҷи тарки дунъё дар «ҳикояти зоҳиди тавбашикан» образи манфии зоҳиде офарида шудааст, ки тарки зоҳидӣ карда, ба майхона омада, тавбаи худро шикастааст. Чавоне ӯро ба узр гуфтаи ба даргоҳи худо даъват намудааст:

Бар дари узр ою гунаҳро бишӯй,
В-он гаҳ аз ин гуна ҳадисе мағӯй.

Мақолати даҳум дар намудори охир-ул-замон ва аломоти ӯ. Ин мавзӯ аз нуқтаи назари тарқи дунъё шарҳ ёфтааст.

Мақолати ёздаҳум дар шарти бедорӣ аз ғафлат Ин мавзӯ низ аз он нуқтаи назар эзоҳ дода шудааст, ки ҳар кӣ ба дуньёи (бемехру вафо» дилбастагӣ дорад, дар ғафлат аст, аз он хушёр шудан — тарки дуньёи «бевафо» гуфтан аст.

Хилвати худ соз адамхонаро,
Боз гузор ин деҳи вайронаро.

Ин маънӣ бо ҳикояти «Марди мӯбади пир», ки дар он дар бораи ба бӯстон рафтани мӯбади пири ҳиндӣ, ҳамаро гулзору чаманзор, вале дере гузашта, дар тирамоҳ ҳамаро зарду хо-ру хас дида, дар он «бесуботии дуньёро мушоҳида намуда, тарки дуньё гуфтааст, сухан меравад, қувват дода шудааст:

Қамтар аз он мӯбади ҳинду мабош,
Тарки ҷаҳон гӯю ҷаҳон, гӯ: мабош!

Мақолати дувоздаҳум дар бораи видон айём аст. Чунон ки аз сарлавҳа дида мешавад, бо замон видоъ кардан низ тарки дуньё кардан аст:

Хезу видое бикун айёмро,
Аз паси дона фикан ин домро.

Ин мақолат бо «ҳикояи ду ҳакими мунозоъ» қувват дода шудааст.

Мақолати сздаҳум дар бевафони дуньё ва ин ақида бо «ҳикояти сӯфии хоин ва ҳочӣ» тавқият дорад: Ҳочие ба сӯфии нақдинан худро ба амонат дода, ба Қаъба рафт, то ки то бозгашти ӯ нигоҳ дорад, вале сӯфӣ он пулҳоро пурра ба худ сарф кард. Шоир дар намунаи ин кирдори бад, ки бонси бешарафии шахс аст, бевафони дуньёро тасдиқ менамояд.

Мақолати чордаҳум дар огоҳонидан аз ғафлат. Дар ин мақолат хислатҳои беғамӣ, бепарвой, бедонишӣ, пурхӯрӣ, мағрурӣ, худситой, ва ғ. хислатҳои бади инсонӣ, ки ӯро дар ғафлат ва нодонию беҳабарӣ меғузорад, сухан рафтааст:

Эй шуда хушнуд ба якборагӣ,
Чун хару гове ба алафхорагӣ.
Фориг аз ин маркази Хуршедгард,
Эмин аз ин доираи лочувард.
Бар сари хор ой, чаро гуфтай?!
Қор чунон кун, ки пазируфтай.
Маст чӣ хусбӣ, ки камин кардаанд,
Қоршиносон на чунин кардаанд.
Ғар шарафи ақл набудӣ туро,
Ном кӣ бурдӣ, ки сутудӣ туро?!

Низомӣ ин мақолатро ба тарикӣ панд ба тавсифи ростӣ ва ростгӯӣ ба анҷом расонидааст.

Ростӣ он чо, ки алам барзананд,
Ёрии ҳақ даст ба ҳам дарзананд.

У ақидаи худро дар бораи гафлат, гофилонро бо панд ва рост-
гӯӣ огоҳ кардан, бо «ҳикояти подшоҳи золим ва зоҳиди рост-
гӯӣ» исбот кардааст, ки дар боло нақл ёфт. Персонажҳои хи-
қоя ҳабаркаш, шоҳи золим ва зоҳиди ростгӯӣ аст.

**Мақолати понздаҳум аз хусуси одамии ва фазилати тоифа
бар тоифа.** Ин мақолат он ақидаро тасдиқ менамояд, ки одам
табиатан тағбирёбанд, ва он ҳатман аз ҷавонӣ ба пирӣ ме-
равад, вале ҳар қадам бояд кори худро кунад. Кори аз ҳама
муҳим кори халқ кардан:

Худманишӣ — кори халқ кардан аст,
Ҳасмии худ ёрии ҳақ кардан аст.

ва омӯхтани касб аст.

Дид ба ҳунар деҳ, на ба даъвипараст,
Сайди ҳунар бош, ба ҳар чо, ки ҳаст.

Ин ақидаи Низомӣ бо он ҳикояте қувват дода шудааст, ки
шоҳзодае, ки аз давлатиёни худ дар истироб буд, хоб дид, ки
пире ба ӯ гуфт:

Қ-оӣ маҳи нав бурчи кӯҳанро бикан,
В-эӣ гули нав шоҳи кӯҳанро бизан.
То ба ту он мулк муқаррар шавад,
Айши ту аз ҳӯи ту хуштар шавад.

Шоҳзода чанд нафар аз саркардагонӣ кӯҳанро аз кор пирифт
ва ба ҷои онҳо ҷавонро гузашт, ксраш барор гирифт.

Раҳнагари мулк сарафканда бех,
Лашкари бадахд пароканда бех.

Мақолати шонздаҳум дар бораи чобукравӣ ва ҳоҷатбарорӣ.
Дар ин мақола Низомӣ дар бораи ҳислатҳои одамон, ки мис-
ли нақора ҳоливу овози баланд мебароранд, беасос ва бе за-
мина калонгирӣ мекунанд, бо масалҳо сухан ронда, онҳоро
маҳкум кардааст:

Деҳ на, дарвозаи деҳқон зада,
Мулк наву, тахти Сулаймон зада
Теғ на, захми беандоза чист?!
Кӯс на, ин ҳама овоза чист?!

Бо ин муносибат дар бораи онҳое, низ сухан рондааст, ки ай-
бу гуноҳро ҳудашон карда, аз фалаку замон шикоят мекунанд,
ҳол он ки осмону Замин ба онҳо дарнаафтодааст:

Бода ту хӯрдӣ, гунаҳи захр чист?!
Ҷурм ту кардӣ, гунаҳи даҳр чист?!

Даҳр накӯӣ, накун эӣ некмард,
Даҳр ба чоӣ ману ту бад накард

Барои пойдории қору давлати худ ба пешхизматон ёрӣ расо-
нидан ва мадад намудан тавсия карда шудааст:

Гирди сари давлатиён чарх соз,
То шавӣ аз чарх задан бениёз.

Идеяи асосии мақолат аз «Хикояти кӯдаки маҷрӯҳ» тақвият
дидааст: Чавоне дар хангоми аспдавонӣ аз асп афтида маҷ-
рӯҳ шуд, ҷӯраҳояш қарор додаанд, ки барои дар назди па-
дараш шармсор нашудан ӯро дар чоҳе гузоранд ва хабар на-
диҳанд, вале яке аз ҷавонон, ки душмани ӯ буд аз тарси он
ки ин гуноҳ ба сари вай меафтад, ба падари ҷавони маҷрӯҳ
xabар дод ва ба ӯ чора карданд. Низомӣ ин рафторро доноӣ
номидаст:

Ҳар кӣ дар ӯ ҷавҳари доноӣ аст,
Бар ҳама чизеш тавоноӣ аст.
Банди фалақро кӣ тавонад кушод?
Он ки бар ӯ пой тавонад ниҳод.

Мақолати ҳафдаҳум дар парастии таҷриба ва риёзат. Дар
ин мақолат дар бораи ҳукми ҷаҳон бар одамӣ, ба чизе хуб
қаноат кардан, аз тақдире насибаи худ розӣ будан, камбағал-
лиро осудагӣ донистан, зарари бисёрхӯрӣ, айб будани бисёр
хандидан, бемаврид ва баланд хандидан, муаллими инсон бу-
дани ҳаёт ва ғайра масъалаҳои ахлоқ мулоҳиза ронда шудааст:

Зӯрӣ ҷаҳон беҳ зи бозуи мост,
Санги вай афзун зи тарозуи мост...
Қисабуронанд дар ин раҳгузар,
Ҳар ки тижикисатар — осудатар.
Ақл зи бисёрхӯрӣ кам шавад,
Дил зи сари ғам ба сари ғам шавад.
Бе тараб ин хандаи чун шамъ чист?!
Баски бар ин ханда бибояд гирифт.
Гирьяи пур маслиҳати дида нест,
Хандаи бисёр писандида нест.
Дояи донои ту шуд рузгор,
Неку бади хеш бад-ӯ вогузор.

Маоли ин маъниҳо дар «Достони пир ва мурид» инъикос ёф-
тааст:

**Мақолати ҳаждаҳум дар истиқболи охират ва мазаммати
ахли дунё.** Низомӣ дар мақолаи номбурдашуда дар бораи ҳис-
латҳои дурӯягӣ, барои манфиатҳои шахсӣ лоф задан, роз ни-
гоҳ доштан, шинохтани дӯсту душман ва ғ. баҳсҳои тӯлонӣ
рондааст:

Лофзан он к-аз ту ба чизе шаванд,
Чаҳдкунон аз ту азизе шаванд...
Дӯст кадом? Он кӣ бувад пардадор,
Пардадаранд ин ҳама чун рӯзгор.
Чун бувад аз ҳамнафасӣ ногузир,
Ҳамнафасеро зи нафас вомагир.
То нашиносӣ гуҳари ёри хеш,
Тарҳ макун гавҳари асрори хеш.

Ин мақолат бо «ҳикоят»-и дар боран ҷавонмарде, ки бо шоҳ ҳамнишинӣ дошту сирри ўро пинҳон мекард, тавзеҳ ёфтааст. Ҷавон аз нигоҳ доштани сирри подшоҳ дар азоб буд. Пиразане аз ин ҳоли ӯ пай бурда, сабаб пурсид. Ӯ арз кард, ки сирри шоҳ дорам, ошкор карданаш барои ман хатар дорад. Пиразане нигоҳ доштани сирро таъқиқ намуд:

Пиразанаш гуфт: Мағӯ пешӣ кас,
Ҳамдами худ, ҳамдами худ дону бас.
Сар талабӣ, теги забоне макун,
Равзанан розфишонӣ макун.

Мақолати нуздаҳум дар шикояти номунсифони рӯзгор. Дар ин мақолат масъалаи асосӣ танкиди мағрурӣ ва даъват ба хоксорӣ аст:

Одамию рафъи малак мекунӣ,
Даъвӣ аз он сӯи фалак мекунӣ.
Охири гуфтори ту хомӯшӣ аст,
Ҳосили боди ту фаромӯшӣ аст.
То ба чаҳон дар нафасе мезанӣ,
Беҳ ки дари ишқи касе мезанӣ.

Дар ин қисм фикру андешаҳои шоир дар бораи хислатҳои одами дар «Ҳикояти Халифа бо Ҳаҷҷом» ифода ёфтааст. Мазмуни ин ҳикоят он аст, ки сартароши Халифа вақти сартарошӣ ба вай тақлиф кард, ки духтарашро ба ӯ ба занӣ диҳад. Халифа аз чуръати вай дар ҳайрат буд. Вазир аз ин чуръати ӯ таҳмин кард, ки устони сартарош ганчи бисёре дорад, бинобар ин фармуд, ки замини манзили ўро қананд ва он ганчро ёбанд. Ҳамин тавр карданд, ганч ёфт шуд:

Зуд қадамгоҳаш бишқофтанд,
Ганч ба зери қадамаш ёфтанд.

Хулосаи шоир аст, ки кас аз забони худ метавонад асрорашро фош намояд.

Ҳар кӣ қадам бар сари ганче ниҳод,
Аз сухани худ дари ганча кушод.

Низомӣ ба тарикӣ рӯҷи лирикӣ дар бораи ганчи сухан буда-

ни шеърҳои худ ва синиаш софу дили равшанаи сухани рондааст:

Ганҷи Низомӣ, ки тилисмафкан аст,
Синиаш софеву дили равшан аст.

Мақолати бистум дар вафо ва ҳиммати анбиён аст. Мақола ба тариқи тезисҳо аз сидқу вафо ва ҳиммат оғоз ёфта:

Ҳок ҳаме шав, ки вафое аз ўст,
В-аз гули инсоф кабобе дар ўст.
Ҳар ҳунаре к-он зи дил омӯхтаанд,
Дар раҳи мансухи вафо сӯхтаанд.

Бо шикоят аз бемехрибӣ бевафоӣ ҳамзамононаш анҷом ёфтааст:

Чумла риёзат ба тамошо кунанд,
Шаб ба шаб андешаи савдо кунанд.
Номи қарам сохта муште забон,
Исми вафо бандагии ройгон.
Нақши вафо бар сари ях мезананд,
Бар Маҳу Хуршед занах мезананд.
Дуд шаванд, ар ба димоғе расанд,
Бод шаванд, ар ба чароғе расанд.
Ҳолӣ ҷаҳон бин, ки саронаш кианд,
Номзаду номваронаш кианд.

Мақолаи боло бо эпизоди «Гуфтор андар ҳикояти булбул бо боз» қувват дода шудааст: Булбул ба боз мегуфт: Ту ягон сухани хуб нагуфтаиву ҷоят сари дасти шоҳон, хӯроқат сини кабк, ман бо овози хуб нағмасарой мекунам, хӯроқам кирму ҷоям сари хор. Боз ҷавоб дод, ки мағзунӣ ҳаёт, бисёрғӯй ҳастӣ, забонат нештари обдор аст, аз ин рӯ насибаат кирму хор аст:

Рав, ки туй шефта рӯзгор,
З-он ки кунӣ қору бигӯй ҳазор.
Чун ту ҳам заҳми забонӣ тамом,
Қирм, хӯру хор нишин, вассалом.

Хулоса аз ин ҳикоя он аст, ки қомӯш будан лозим, агар овоз баланд барорӣ, аз зиндагӣ маҳрум хоҳӣ буд:

Бармақаш овозаи назми баланд,
То чу Низомӣ нашавӣ шаҳр баланд.

«Маҳзан-ул-асрор» бо «Гуфтор андар хотимаи ин хитоб ва хатми китоб» анҷом ёфтааст. Шоир маснавии худро асари бикри маънидод кардааст:

Бикри маонем, ки ҳамто-ш нест,
Ҷома ба андозаи болош нест.
Аз назари ҳар қуҳане тозае,
Ҳосили ман нест чуз овозае.

Хулосаи мухтабари маснави ё ки достони лирикии «Махзан-ул-асрор» он аст, ки аз ҷиҳати жанр ва шакл аз достонҳои дигараш фарқи кулӣ дорад, дорон муштарикан ғоявии динии сӯфиёна, фалсафӣ, панду ахлоқ буда, тезисҳои ғоявӣ ва назариявии ҳар боб бо ҳикояте ва гуфтору амалиёти образе таъдиқ карда шудааст. Ин асар баъд аз сари Низомӣ дар катори ҳадикан Саной яке аз сарчашмаҳои маънавие буд, ки ба анъанайи достонҳои лирикии (маснавий)-ро инкишоф дода, ба шоирони минбаъда таъсири амиқе гузоштааст.

ДОСТОНИ «ХУСРАВУ ШИРИН»

Низомӣ ба василаи маснавии «Махзан-ул-асрор» ҳамчун шоири носех, нурсо ва хирадманд ном баровард. Аз ҳар сӯ табрику таҳният меомад. Чи тавре ки дар тарҷумаи ҳол гуфта шуд, ҳожими Дарбанд канизери тӯҳфа фиристод, вале аз вафоти бемаҳали ӯ шоири инсондуст дар дил хун дошт. Вай хостааст, ки бо баҳонай ба назм даровардани қиссаи «Хусраву Ширин» ҳиссиёти дӯстдорӣ худро дар ин достон акс кунонад. Тадқиқотчиёни Низомӣ тахмин мекунанд, ки аз образи зебои Ширин Офокро тасаввур кардааст. Баъзе байтҳо аз достони «Хусраву Ширин» («Гуфтор андар панд ва гардиши фалаки бемадор») ишораҳо ба ҳамин маънист:

Бад-он афсона марг аст ашк рондан,
Гулоба талх бар Ширин фишондан.
Ба ҳукми он ки ич камзиндагонӣ,
Чу гул барбод шуд рузи чавонӣ,
Сабукрӯ чун бутӣ қифчоқи ман буд,
Камон афтода худ к-Офоқи ман буд.
Хумоюнпайкаре, нағзу хирадманд,
Фиристода ба ман дорон Дарбанд.

Достони «Хусрав ва Ширин» дар соли 580 х.— 1184 м.:

Гузашта понсаду панҷоху сӣ сол,
Назад бар халти хубон кас чунин хол.

дар баҳри ҳазачи мусаддаси мақсури маҳзуф: мафоилун, мафоилун, мафоил, у-у-, у-у-, у- -, ба номи атобак Шамсиддин Муҳаммад ҷаҳонпаҳлавони Элдигиз (1172—1185) ба назм даровардааст. Дар хотимаи достон номи Туррал бини Арслони Салҷуқӣ (1177—1194) ва номи Қизил Арслон бини Элдигиз (1185—1191) низ зикр ёфтааст. Пас, маълум мегардад, ки Низомӣ чанд бори дигар достонро аз назар гузаронида, байтҳои ҷлова кардааст ва ин достон вариантӣ аввали он нест.

Қиссаи «Хусраву Ширин» аз қиссаҳои давраи охирини хонадони подшоҳони сосонӣ буда, дар китоби «Ал-маҳосин- ва ал-азод»-и нависандаи араб, Ҷоҳиз, «Ал-ахбор-ул-мулук-ул-фурс»-и Саолибӣ ва «Шоҳнома»-и Фирдавӣ нақл ёфтааст.

Дар ин китобҳо Ширин канизаки арманӣ буда, баъд аз за-
нони ҳарамсарои Хусрав зикр шудааст. Аммо дар достони
Низомӣ шоҳдухтари Арман аст. Дар замони Низомӣ ин қис-
са хеле машҳур будааст:

Ҳадиси Хусраву Ширин ниҳон нест,
В-аз он ширинтар алҳақ достон нест.

Низомӣ қиссаи «Хусраву Ширин»-ро аз таърихдонон ва қис-
сахонони кишварӣ худ шунидаву фаҳмидааст, ки шояд ба ма-
териали фольклорӣ ҳам мубаддал шуда бошад:

Зи таърихи куҳансолони ин бӯм,
Маро ин ганҷнома гашт маълум.
Чунин гуфт он суҳангуи Куҳанвод,
Ки будаиш достонҳои куҳан ёд.

Низомӣ достонро на танҳо бо хоҳиши худ, балки илтимосу су-
поришҳои калоншавандагони шаҳраш низ ба назм дароварда-
аст:

Куҳансолони ин кишвар, ки ҳастанд,
Маро бар шуккаи ин шугл бастанд.

Миқдори умумии Ҷайтҳои «Хусраву Ширин» 6550 аст. Достони
мазкур аз се қисм иборат аст. 1) Муқаддимаи анъанавӣ. Дар
ин қисм бобҳои зерин мавҷуд аст: дар тавҳиди бори субҳона
ва таоло, андар истидлол дар назари мувофиқ, муноҷоти ҳақ
субҳона ва таоло, дар собиқаи назми ин китоб, дар мадҳ ва
дуои султон Туғрал ва сифати илҳони худ, дар дуои Шам-
сиддин Элдигиз, дар мадҳи подшоҳ Қизил Арслон, дар саба-
би китоб ва чанд калима аз ишқ, дар узр ангехтан дар назми
китоб. 2) Қиссаи саргузашти ишқбозии Хусраву Ширин. 3)
Хотима. Ин қисм аз чанд боб иборат аст. Гуфтор андар панд
ва гардишии фалсафи беаҳдор, халалли мулки Парвиз ва хоб
дидани ӯ пайғамбар алайҳиссаломро, гуфтор андар меъроҷи
ҳазрати Сайиди Қоинот алайҳиссалом, нома фиришодани Сай-
ид-ал-Мурсалин ба Хусрави Парвиз, расидани номаи мӯхта-
рам ва беадаби кардани Хусрав, Шаммае аз меъроҷи Сайиди
Қоинот дар сифати Меъроҷи ҳазрати Сайиди Қоинот, гуфтор
андар ҳасби холи худ (ду бор), гуфтор дар рафтани ҳазрати
шайхулмашоих Низомиддини Ганча пеши подшоҳ, дар хатми
китоб.

Таҳлили сюжети достон

Сюжети достон дар асоси қоидаҳои анъана-
вийи классикӣ буда, хеле мураккаб, пур аз
печу тоб ва мувофиқи композицияи ғоявӣ
ин аст. Достон аз нишастани Хурмуз ба тах-
ти шоҳи Эрон ба ҷои падараш Анӯшервони Қисрӣ, фарзанд-
талабии ӯ ва таваллуд шудани Хусрави Парвиз оғоз ёфта-
аст. Эпизодҳои Хусравро барои замини деҳқонро помол на-
мудан сиёсат кардани Хурмуз, узр хостани ӯ, бобҳои худро хоб

дидани Хусрав, накли накқош Шопур ба Хусрав дар бораи Маҳинбону ва Ширин ва тавсифи Шабдези шабранг шароити ба вуқӯъ омадани (экспозицияи) ишқи Хусраву Ширин аст. Рабти (завязкаи) сюжет аз ғоибона ошиқ шудани Хусрав ба Ширин, ба хостгории Ширин рафтани Шопур, се бор сурати Хусравро ба Ширин нишон додани ӯ, Хусравро тасвиф кардани вай ва ба Хусрав ошиқ шудани Ширин иборат аст. Эпизодҳои гурухтани Ширин аз шикоргоҳ ба тарафи Хусрав оғози инкишофи воқеа буда, торафт тараққӣ кардааст. Дар байни воқеаҳои асосии инкишоф мисли «Зорӣ кардани Маҳинбону аз дарди фироқи Ширин», «Расидани Ширин бар чашмаи об ва ғусл кардан» воқеаҳои ҳастанд, ки баъзе лаҳзаҳои эпизодии онро ба тарзи рӯҷи лириқӣ равшан менамоянд. Ба тарафи Арман ба ҷустуҷӯи Ширин равон шудани Хусрав аз ҷиҳати моҳияти худ монанди ба сӯи Хусрав равон шудани Ширин аст, ки яке дигареро пурра карда, ба инкишофи воқеа ёрӣ мерасонад ва ҷазабаи таассуроти ишқии онҳоро нишон медиҳад ва ба устувории ишқи онҳо далолат мекунад. Расидани Ширин ба мушқӯи Хусрав ба шаҳри Мадоин, расидани Хусрав ба Арман ва меҳмони Бону шудан, дар Мадоин барои Ширин қаср сохтан, баъз ташкил кардани Хусрав дар Арман, ба хостгории рафтани Шопур, бар тахт нишастани Хусрав, Ширинро аз қаср ба тарафи Арман бурдани Шопур, бо ҳам дар шикоргоҳ вохӯрдани Хусраву Ширин, ва бо яқдигар мафтун шудани онҳо риштаҳои сюжетро устувор мегардонад. Ба Ширин насихат кардани Маҳинбону, ки ба фиреби мардон боғвар мекунад, риштаи ишқи онҳоро қатъ кардани мешавад:

Ки мардон ҳиллаҳо бисъёр доранд,
 Ҳама вақте фусун дар қор доранд.
 Набояд к-аз сари ширинзабонӣ,
 Хӯрад ҳалвои ширин ройгонӣ.

Аммо насихати Маҳинбону ба гӯши Ширин, ки аз рӯи ишқи ҷавонӣ тарафҳои дури зиндагиро андешида наметавонст, надаромад ва ба шириншамонилиҳои зебои зоҳирии Хусрав мафтун шуда, бо 70 канизи худ ба назди Хусрав рафта, бо ӯ гӯйбозӣ кард, дар фасли баҳорон бо вай нишаст ташкил дод, Хусрав дар базмгоҳ шер кушта, қорнамоӣ нишон дода, хусни тавачҷӯҳи ӯро ба худ ба ҳам зиёдтар ҷалб кард. Бо духтарон базми боданӯши ташкил кардани онҳо риштаи сюжети ишқи Хусраву Ширинро маҳкамтар мекунад, вале аз Ширин коми дил талаб кардани ӯ, аз вай ҷавоби рад гирифтани, ки бадномӣ меорад:

Маҷӯ обе, ки обамро бирезад,
 Маҳоҳ он қом, к-аз ман барнахезад.

ва аз Хусрав аввал аз дасти исёнқор Баҳроми Чӯбин озод кардани кишварро талаб намудани ӯ:

Ту мулки подшоҳиро ба даст ор,
Ки ман бошам, агар давлат бувад ёр.

хатти сюжетро аз роҳи ишқу ишқбозӣ ба сӯи воқеаҳои навӣ давлатӣ мебарад, зеро Хусрав аз гуфтаҳо ва маслиҳати Ширин ба хуш омада, дар роҳи чораи аз исьёнгарон баргардонидани давлати меросии худ меандешад:

Маро ишқи ту аз афсар баровард,
Басо танро, ки ишқ аз сар даровард.
Дил аз Ширин ғуборангез карда,
Ба азми Рум рафтаи тез карда.

Ҳамин тавр, ҳатти сюжети воқеа аз ишқбозӣ ба сафари Рум нигаронида мешавад. Қайсари Рум бо шартҳои зиёд, аз ҷумла духтари худро ба занни Хусрав додан, ба ӯ ёрии моддӣ ва ҳарбӣ дод:

Чунон дар кеши исӣ гашт ӯ шод,
Ки духти хеш Марьямро бад-ӯ дод.
Ду шахро дар забони хусравона,
Фаровон шартҳо шуд дар миёна,
Сипоҳе дод Қайсар бешумораш,
Бар ӯ чун зар муҳайё жард кораш.

Бо ёрии лашкари Рум бо Баҳром ҷангида, дубора ба тахти шохӣ нишастани Хусрав мавқеи ӯро дар подшоҳӣ мустаҳкам кунад ҳам, дар хатти сюжети ишқу вафо бо Ширин мавқеи вайро сӯст карда, хатти сюжети дуишқан Хусравро ба вучуд меорад, ки аз он хатти сюжети яқишқӣ канда шудааст, вале ин ҳислаҳ дар амалиети Ширин нигоҳ дошта мешавад, ҳар чанд ки ӯро азоб медиҳад. Ин маъниро эпизоди «Нолидани Ширин дар фироқи Хусрав ва зорӣ кардан» тасдиқ менамояд. Ҳамин тавр, инкишофи хатти сюжет ба тарафи Марьям баргашта, хатти сюжети нав пайдо шуда, муносибат бо Ширин ба қанор мебарояд. Вафоти Маҳинбону ва бар тахти нишастан Ширин ба ҷои аммаи худ мавқеи ӯро дар подшоҳӣ мустаҳкам кунад ҳам, хатти аввалин сюжети ишқӣ Хусраву Ширинро барқарор намекунад, воқеаро инкишоф не, тафсил медиҳад, вале ёрӣ ғамерасонад. Овардани Ширинро аз Марьям дархост кардани Хусрав риштаи қандашудаи вафо ва аҳди онҳоро бастанӣ мешавад, вале саҳт эътироз кардани Марьям ва розигӣ надодани ӯ

Ба тоҷи Қайсару тахти шаҳаншаҳ,
Ки гар Ширин бад-ин кишвар кунад раҳ,
Ба гардан бар ниҳам мушқин расанро,
Биёвезам зи ҷаврат хештанро.

ба пайванд шудани хатти қандашудан сюжет Монеъ мешавад. Бо вучуди ин пинҳонӣ байни Хусраву Ширин миёнаравӣ

карда истодани Шопур ва таҳқир бошад ҳам, босаброна ишқи худро аз Хусрав нақандани Ширин, ҳамчунин дилкашотии Хусрав ба ӯ, аз инқониат доштани барқарор шудани хатти сюжети саргузашти ишқии онҳо дарак медиҳад ва сюжети як муддат шахшудамондаи онҳоро ба суи инқишоф раҳнамуи менамояд. Дар ин роҳ Хусравро сарзаниш ҷарғани Ширин, ки гилаомез асту ниятҳои бад надорад, ҳалал нарасонидааст.

Дар майдони ишқ пайдо шудани ошики ҳақиқӣ Фарҳоди кӯҳкан, мулоқоти ӯ бо Хусрав, шартӣ Хусрав — қандани кӯҳро қабул кардани вай, мулоқоти у бо Ширин, хатти сюжетро ба роҳи дигар — ишқи поки хушбахтона бурдани мешавад, вале Фарҳодро бо мақр кушондани Хусрав, хатти сюжети аввалро нигоҳ медорад ва вафоти Марьям онро қавӣ мегардонад, аммо, ҳангоми сафар ба Шаккар ном духтари исфаҳони дил бастанӣ Хусрав ба қанда шудани риштаи ишқи Хусраву Ширин ишорат мекунад ва онро аз инқишоф боз дошта, хатти сюжети сеюмро ба вучуд меорад, вале ба тарафи қасри Ширин ба шикор рафтани Хусрав ва аз шикоргоҳ ба қасри Ширин омадани ӯ, аз поени қаср ба сухани вай ҷавоб додани Ширин ва радду бадали гуфтори онҳо хатти сюжети авваларо барқарор кардани мешавад, аммо қасам ед кардани Ширин, ки ба осонӣ ба Хусрав таслим нахоҳад шуд.

Пас, он гаҳ бар забон овард савганд,
Ба ҳуши зираку чони хирадманд,
Ки бе кобин, агарчи подшоҳи,
Зи ман бар ноҷадат коме, ки хоҳӣ

ва бо ҳашм аз ӯ дур шудани Хусрав, аз ӯ ба Шопур шикоят кардани вай хатти сюжети ишқи онҳоро аз нав қандани мешавад, вале ноустувории Ширин дар ин роҳ пушаймоч шудани ӯ аз қардаи худ Ширинро хоб дидани Хусрав омадани вай ба назди Хусрав, маҷлиси ишрат ороштани онҳо, аз ду тараф суруд хондани мутриби Хусрав (Борбад) ва Ширин (Накисо), аз хаймаи худ ба назди Хусрав берун омадани Ширин, ба қасри Хусрав рафтани вай, маҳр фиристодани Хусрав ва аз қасри худ ба Мадоҷи омадани ӯ риштаи хатти сюжети ишқии онҳоро аз нав маҳкам бастан. Авҷи аълои он ақди никоҳ бастанӣ Хусрав бо Ширин аст.

Дар бораи ади бо Хусрав сухан гуфтани Ширин, аз Бузургумед савол кардани Хусрав дар бораи моҳияти ҷаҳон, панд пурсидани Ширин аз Бузургумед ва ҷавобҳои ӯ дар бораи чил қисса бо чил нуқта аз рӯи «калилаву Димна» ба хотимаи некбинонаи сюжети дoston ишорат менамояд, вале Хусравро ба банд гирифтани писараш Шируя ва подшоҳ шудани ӯ, кушта шудани Хусрав аз дасти вай, дафни Хусрав ва дар сари қабри ӯ худро куштани Ширин, кушоиши (развязкаи) сюжетро фоҷиваи гардонидааст.

Бо ин муносибат Низомӣ ба сифати хотима дар бораи бевафои «фалаки бемадор» сухан рондааст

Дар хотимаи дoston чанд эпизоди дигар, мисли заволи подшоҳи Хусрав ва Муҳаммад пайғамбарро хоб дидани ӯ, гуфтор дар муъҷизоти пайғамбар, нома фиристодани у ба Хусрав, расидани нома ва беадаби кардани вай, шаммае аз муъҷизаи пайғамбар, сифати меъроҷи ӯ мебоист пеш аз ба банд гирифта, кушта шудани Хусрав меомад

Дoston бо ду карат касби ҳол гуфтани Низомӣ ва рафтани ӯ ба назди годшоҳи сатҷуқи Шамсидин Муҳаммад анҷом ефтааст

Образҳои дoston Персонажҳои асосии дostonи лиро-эпикӣ «Хусраву Ширин» онҳое, ки исмашон номи асар гардидааст Ғайр аз онҳо, дар дoston персонажҳои дараҷаи дуоми сеюм амал мекунанд Масалан, ошӣки Ширин Фарҳод, миенарави қаҳрамонҳои асосӣ — Шопури наққош, аммаи Ширин шоҳи Арман — Маҳинбону, шоҳи Рум Қайсар, духтари ӯ — зани Хусрав Марьям, сардори исёнгарон Баҳроми Чубина, писари падаркуши Хусрав Ширӯя, вазири донои Хусрав Бузургумед, зани дуоми Хусрав Шакари исфаҳони, мутрибон Накесо ва Борбад, канизакон, Муҳаммад пайғамбар, падари Хусрав Хурмуз ва ғ (марде, ки бо супориши Хусрав боиси худкушии Фарҳод шуд)

Образи Ширин Ҷар чанд ғи Ширин дар дoston дар ҷои дуоми ва предмети шавку завқи булҳавасонаи Хусрав аст, вале покизагии ахлоқ, фаросат, вафодори ва дигар хислатҳи неки инсонӣ дар ҷои аввал меистад Бинобар ин ки Ширин аз рӯи хислати ботинӣ ва сифати зоҳирӣ зебост, дар ҷои аввал меистад Ин сифат ва хислатҳо, пеш аз ҳама, дар эпизоди «Сифати хубӣ ва латофати Ширин» ва дар ҳамаи эпизодҳое, ки дар онҳо Ширин иштирок дорад, бо маҳорати шоирӣ тасвир ефтааст Маҳорати адабии шоир дар ин боб ба ҳаде баланд аст, ки ба нуқтаи зебоии қаҳрамони асар таваққуф намуда, барои тавсифи он чандин воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърӣ овардааст, ки матни он як ҷаҳон лаззати бадеӣ мебахшад, Масалан

Маҳ аз хубеш худро хот хонда,
Шаб аз ҳолаш китоби фол хонда
Ҳадиси ӯ ҳазор ошӯби дилбанд,
Лабии ӯ садҳазорон бўсаи қанд

Саргузашти ишқии Ширин аз сурати дилфиреби Хусравро нишон додани Шопур оғоз ефт Вай мисли ҳамаи ҷавонон бе фикру андеша дар дидани аввал мафтунӣ шамоили зебои Хусрав гашт

Чу худбин шуд, ки дорад сурати моҳ,
Бар он сурат фитодаш чашм ногоҳ

Ба хубон гуфт, з-он сурат биёранд,
Кӣ кардаст он рақам, пинҳон надоранд.
Биёварданд сурат пеши дилбанд,
Бар он сурат фуру шуд соате чанд
Ба ҳар дидоре аз вай маст мешуд,
Ба ҳар чоме, ки хӯрд, аз даст мешуд,
Чу меидид аз хавас мешуд дилаш суфт,
Чу мекарданд пинҳон, боз меҷуст.

Ҳар чанд ки мафтунӣ ӯ аз назари аввал пайдо шуд, вале дар айни мафтунӣ лаҳзае дудила ҳам мешуд, ки ҳолати рӯҳияи одами реал аст:

На дил меод аз у дил баргирифтанд,
Намешоисташ андар бар гирифтанд.

Канизакон барон он ки Ширин гирифтори сурат нашавад, сурат ва таъсири онро кори деу пари ва афсуни он маънидод карда, онро пинҳон доштанд ва манзили айшу нӯши худро таъбир доданд. Аммо ҳангоми айшу базми канизакон Шопур сурати дигаре кашид ва он сурат ба назари Ширин тофт, зеро дар лавҳи хотираш саҳт нақш баста буд:

Дигар бора чу Ширин чашм бар кард,
Дар он тимсоли рӯҳонӣ назар кард
Ба парвоз андар омад мурғи чонош,
Фуру баст аз сухан гуфтан забонаш,
Ба сарве з-он сихисарвон бифармуд,
Ки он сурат биёвар назди ман зуд

Бори дуюм ҳам духтарон суратро пинҳон карданд ва таъбири манзил намуданд, аммо Шопур бори сеюм низ ҳамон суратро нишон дода, Ширинро тамоман беқарор кард:

Дигар раҳ дид чашми меҳрубонаш,
Дар он сурат, ки буд оромӣ чонош.

Сурат нишондиҳии Шопур Ширинро тадричан тамоман мафтун карда, ҳолати рӯҳияи ӯро ба дараҷае расонд, ки қор аз найранг тасаввур кардани сурат ба ҷилдӣ фаҳмидани ин ҳолат гузашт:

Шигифте монд аз он найрангбози,
Гузашт андешаи қораш зи бозӣ

Ҳолати психологӣ Ширин тадричан инкишоф ёфта, ҳадаш ба ҷустуҷӯи тимсол ё ки сурат даромада, бо канизакон хашмигона сухан рондааст.

Дили саргаштаро дунбол бардошт,
Ба пой худ шуд, аз тимсол бардошт
Чунон шуд дар сухан носоз гуфтан,
К-аз он гуфтан нашоҷд боз гуфтан

Ин ҳол канизаконро водор кард, ки фаҳманд, ки вазъияти Ширин бебозгашт ва он кор (сурат нишон додан) кори чини нарий нест. Бинобар ин, ба тараддуҷи ефтани сурат афтодаанд ва хостанд ба шохдухтари худ ёри диҳанд:

Видонистанд, к-он кори парӣ нест,
Аҷаб корест, кори сарсари нест

Авҷи аълои чараени ошиқшавии Ширин ба дараҷае расид, ки вазъияти худро ба ҳаммаи канизакон маълум кард, пинҳон доштани онро ноҷоиз шуморид ва фармуд, ки ҳар кӣ аз ин сурат огоҳ бошад бигӯяд:

Бад-он бутпайкарон гуфт он дилором,
К-аз ин пайкар шудам беҳобу ором
Бие, то ин ҳадис аз кас напушем
Бар ин тимсоли нушин бода нӯшем
Якero з-он бутон биншонд бар роҳ,
Ки ҳар шахсе, ки бини бар гузароҳ,
Назар куи, то дар ин саҳро чӣ чуяд
В-аз ин сурат бипурсам, то чӣ гуяд

Ҳамин тавр, чараени ошиқ шудани Ширин ба Хусрав аз рӯи сурат аз дидани аввал сар шуда бошад ҳам, тадриҷан бебозгашт итқишоф ефта, дар нақли Шопур аз хубиҳои Хусрав ва ба таври қатъӣ ошиқ шудани ӯ хотима ефта, минбаъд қавитар гардидааст

Бари Шопур шуд бесабру сомон,
Ба қомат чун сиҳӣ сарви хиромон
Ҳарифи чинс дида хона холи,
Табақпӯш аз табақ бардошт холи
Ки эй куҳбад, ба ҳаққи кирдугорат.
Ки эмин куи маро дар зинҳорат,
Ба ҳукми он ки бас шӯридакорам,
Чу кори, худ дили шурида дорам
Дар ин сурат бад-он сон меҳр бастам,
Ки гӯй: рузу шаб суратпарастам.

Ширин аз дидани сурат ва тавсифоти Шопур ғойбона ба дараҷае мафтунӣ Хусрав шуд, ки бе маслиҳати аммаи Маҳинбону ва дигарон, сабукрӯҳона ва беқаророна аз шикоргоҳ ба аспи Шопур савор шуда, ба тарафи Хусрав меравад. Дар ин гуфтор сабуқкирдории у зоҳир гаштааст. Дар роҳ дар чашмаи ғул кардааш ақси Хусравро дидани Ширин, ба шаҳри Мадонин ба манъили Хусрав омадани у, дар он ҷо ба вай қаср тартиб додани падари Хусрав, ду бор ба талаби Ширин рафтани Шопур, аввалин мулоқоти ошиқон муносибатҳои ошиқонаи Ширину Хусравро итқишоф медиҳад ва қавӣ мегардонад. Аввалин монеаҳое, ки пеши роҳи ҳаелоти итқиши Ширинро ги-

рифтан метавонист, панди Маҳинбону буд, ки вай дар муносибатҳои Хусраву Ширин ба маъшуқагӣ не, ба занӣ розӣ ҳоҳад шуд:

Ту худ донӣ, ки вақти сарфарозӣ,
Заношӯӣ бёҳ аст аз ишқбозӣ.

ба ин шарт розӣ шуда, қасам ёд кардани Ширин:

Чу Ширин гӯш кард ин панди чун нӯш,
Ниҳод он пандро чун ҳалқа дар гӯш.
Ба ҳафт авранги равшан хӯрд савганд,
Ба равшанномаи гетӣ худованд,
Ки гар хун гириям аз ишқи ҷамолаш,
Нахоҳам, шуд, магар ҷуфти ҳалолаш.

Ин монеро барҳам дода, риштан ишқу ошиқонро мустаҳкам менамояд ва уро ҳамчун духтари боадаби гӯшкардаи панди бузургон, дар роҳи ишқ на аз рӯи булҳавасӣ, балки ҳаёти оилавӣ назаркунанда қаламдод кардааст.

Дар майдони гӯйбозӣ бо Хусрав мусобиқа кардани Ширин ўро на ҳамчун духтари беҳунари таннози дарбор, балки ҳамчун духтари асилзода, вале боҳунари ба мардон сарбасарзанандаро тасвир кардааст:

Ба Ширин гуфт: Ҳой, то рахш тозем,
Дар ин майдон замоне гӯй бозем.
Зи як сӯ Моҳ буду ахтаронаш,
Зи дигар сӯ шаҳу фармонравонаш.
Ғаҳе Хуршед гӯ бурдиву гаҳ Моҳ,
Ғаҳе Ширин гарав бурдиву гаҳ шох.
Малик з-он модашерони шикорӣ,
Шигифтӣ монда дар чобуксаворӣ.

Ширин на танҳо дар шикор ва гӯю чавгонбозӣ, дар сӯҳбат, муошират ва базм низ зебо ва сарбаланд буд. Вай ин лаёқати худро дар эпизоди «Нишастани Хусраву Ширин дар фасли баҳорон», мукотиба, саволу ҷавоб ва ғайра баръало нишон додааст.

Ширин дар бозииҳои гуногун ва базми айшу ишрат овозона иштирок кунад ҳам, рафтори булҳавасона надошт, ба комгирӣ ва комдиҳии шахсонӣ таъҷил ва худро фаромӯш намекард, вай ин гуна рафторро, ки аз ҷониби Хусрав булҳавасона зоҳир мешуд, пастиш ахлоқ мешуморид ва аз рӯи қасаме, ки ба аммааш ёд карда буд, танҳо баъд аз ақди заносҳӯӣ имконпазир медонист. Аз ин рӯ, вай ба итоби Хусрав, ки бо нияти комгирӣ ба Ширин мекард, бо вучуди тақозои коми дил доштан, ҷавобҳои ақлона, зирақона ва аз рӯи одоб меод:

Наям чандон шигарф андар саворӣ,
Ки орам пой дар зери шикоре.

Агар нозе кунам мақсудам он аст,
Ки дар гармӣ шакар хӯрдан зиён аст.
Сараш гар саркаширо раҳнамун буд,
Тақозои дилаш, ёраб, ки чун буд.
Ба сац чон арсад он соат, ки, чонон
Намоҳам гӯяду хоҳад ба сад чон.
Гар аз бозори ишк андоза гирам,
Ба ту ҳар дам нишоти тоза гирам.
Чаҳон нима зи баҳри шодкомист,
Дигар нима зи баҳри некномист.
Ҳамон беҳтар, ки аз худ шарм дорем,
Бад-ин шарм аз худо озарм дорем.
Зан афқандан набошад мардноми,
Худафкан бош, агар марди тамомӣ.

Ширин ба Хусрав маслиҳат медиҳад, ки бо лавзапхон аввалии муошиқа қаноат кунад:

Ман он шириндарахти обдораӣм,
Ки ҳам ҳаҷивсу ҳам ҳаллоб дорам.
Нахуст аз ман қаноат кун ба ҳаллоб,
Ки ҳалво ҳам ту хоҳӣ хӯрд, маштоб.
Ба сабре метавон коме харидан,
Ба оромӣ дилороме харидан.

Лаҳзаи муҳими рафтори оқилонаи Ширин бар хилофи хислати Хусрав дар он аст, ки бо вучуди ҷавонӣ аввал бо қори давлат машғул шудан, кишварро аз дасти душман озод кардан, баъд бо ишқбозӣ саргарм шуданро ба миён гузошта, шарт монд ва Хусравро ба амалиёти ҷиддӣ раҳнамун сохт:

Ту мулки подшохиرو ба даст ор,
Ки ман бошам, агар давлат бувад ёр.
Чаҳон бар насли ту мулки қадим аст
Ба дасти дигарон Исо азим аст.
Ҷавонӣ дориву шериву шисӣ,
Талаб кун бо сари сомибқулоҳӣ.
Яке низ ар бувад дасте намоям,
Ва гар не, дар дуо дасте кушоям.

Аз ин гуфтаҳо азми қавии давлатдорӣ ва масъалаҳои сиёсии замони хуб фаҳмидани Ширин, ба корҳо саҳланкорӣ надоштани ӯ намудор гаштааст.

Ширин дар қори ишқу давлат рафтори ҷиддӣ дошта бошад ҳам, олами ботинии худ — ҳиссиёти ошиқонаашро фаромӯш накардааст. Аз ин ҷост, ки баъд аз ба Рум рафтани Хусрав, ки худааш водор карда буд, аз ҷудой менолад:

Ки чун Ширин зи Хусрав боз пас монд.
 Дилаш дар банду қонаш дар ҳавас монд.
 Ба сонги гусфанде кушта бар қой,
 Фурудафтода мезад даст бар пой.
 Кушода риштаи гавҳар зи дида,
 Мижа чун ришта бар гавҳар кашида.
 Гаҳе бо бахт гуфтӣ: эй ситамкор,
 Накардӣ, то тӯӣ, з-ин хубтар кор.
 Дили Бону мувофиқ шуд дар ин кор,
 Насиҳат кард, пандаш дод бисъёр.
 Аз ин дар низ Шопури хирадманд,
 Бақор овард бо ӯ нуктае чанд.
 Дилашро дар сабури банд карданд,
 Ба ёди Хусраваш дилбанд карданд.

Дар эпизоди «Нолидани Ширин дар фироқи Маҳинбону ва зорӣ кардани ӯ» ҳамчун духтари сӯғвори дар мотами аммаи худ нолидааст, ки дар он ҳиссиёти умуминсонии вай намудор аст. Баъд аз ин воқеа, ки Ширин ба тахти шоҳӣ нишастааст, мувофиқи идеали шоир ҳамчун подшоҳи одил қаламдод шудааст:

Чу бар Ширин муқаррар гашт шоҳӣ,
 Фуруғи мулк шуд аз маҳ ба моҳӣ.
 Ба инсофаш вилоят шод гаштаанд,
 Ҳама зиндонии озод гаштаанд.
 Зи маълумони олам ҷавр бардошт,
 Ҳама оини ҷавр аз давр бардошт.
 Зи ҳар дарвозае бардошт боце,
 Нахуст аз ҳеҷ деҳконе хироҷе.
 Райят ҳар чӣ буд аз дуру пайвазид,
 Ба дину доди ӯ хӯрданд савганд.
 Фароҳи дар ҷаҳон чандон асар кард,
 Ки як дона ғалла сад бештар кард.

Баъд аз ин Ширин бо Хусрав дар подшоҳӣ баробарҳуқуқ аст, вале ҳамчун ошику маъшук муносибати ошиқона ва ҳуқуқи дилбарӣ дорад, ки дорон як силсила талабҳо мебошад. Вай ба талаби Хусрав, ки меҳодад пинҳонӣ бо Ширин муошиқа карда гардад, ба воситаи миёнарази ӯ Шопур ҷавобҳои қатъӣ дод, ки дар он сабукандешии ҳарду мард ва ба зан бо назари булҳавасона нигоҳ кардани онҳо саҳт сарзаниш **шудааст**:

Ба тундӣ барзад овозе ба Шопур,
 Ки аз худ шармдор, эй аз худо дур,
 Мағӯ чандин, ки мағзамро бирӯфтӣ,
 Қифоят кун, тасом аст он чӣ гуфтӣ.
 На ҳар ҳар гавҳар, ки пеш ояд, тавон суфт,
 На ҳар чӣ бар забон ояд, тавон гуфт.

Наёуд ҳеч з-инсофи ту ёдам,
 Ба беинсофият инсоф додам.
 Қасодӣ чун кашам? Гавхарнаҷодам,
 Нахонда чун равам? Охир на бодам.
 Тарозуро ду сар башад, на яқсар,
 Яке ҷав дар ҳисоб ояд, яке зар.
 Тарозуе, ки моро дод Хусрав,
 Яке сар дораду он чиз пурҷав.
 Наяфтад он рафиқи бевафоро,
 Ки бифрифтад саломӣ хушк моро.
 Ман иннак зинда! бо ӯ, ёри дигар,
 Зи меҳр ингехта бозори дигар.
 Гиррифтам, сағсифат гардидам охир,
 Ба пири сағ напарваридам, охир.
 Чӣ гуна: рост ояд раҳзанеро,
 Ки резад обрӯи чун манеро.
 Фарас бо ман чунон дар ҷанг рондаст,
 Қи ҷоғ ошги лаҳте намондаст.

Шоир дар тасвири психологии олами ботинии Ширин ба масъалаҳои зиёде қалам рондааст: Ӯ гоҳ худро сарзаниш мекунад, ки чаро ба чунин хатое роҳ дод, ки боиси хориӣ ӯ шуд: гоҳо ба Шопур ҷавобҳои дӯғомез мегуфт, ки вай аз Хусрав ва давлати ӯ намегарсад:

Агар Хусрав на Қайхусрав бувад шоҳ,
 Набояд карданаш сарпанча бо моҳ.

гоҳе аз бевафои у сакт нафрат мекунад:

Чу васлаш нест, аз ҳиҷрон чӣ пурсам,
 Тане то зинда, аз зиндон чӣ гарсам.

баъзан аз сӯзиши рашк худро ба Марьям муқобил мегузорад:

Гар уро даъвии соҳибқулоҳист,
 Маро низ аз қасаб сарбаҷди шоҳист.

боре ҳамчун шахси оқиз бадбахтиҳои худро аз тақдир дониста, Хусравро ба худо ҳавола мекунад:

Ба нафринаш нагуям хайру шағр ҳеч,
 Худовандо, ту медонӣ, дигар ҳеч.
 Чу бояд кардан андар дастӣ тақдир,
 Чигар дар паҳлӯ овезад, чӣ талбир.

Бо вучуди ин, ба гуфтаҳои Хусрав нафрат баён карда, аз вай безор будани худро арз намулдааст:

Ки гар шаҳ гӯяд. ӯро дӯст дорам,
 Бигӯ, к-ин ишва н-ояд ар шуморам.

Дили ман ҳаст аз ин бозор безор,
Қасам хоҳӣ бидод ӯро ба дидор.
Чу баҳти хуфта ериро нашои,
Чу даврон созгорио нашоӣ.

Ширин аз рафтори Хусрав саҳт ғамгин ва таҷқир шуда бо-
шад ҳам, бо хаёли Хусрав не, бо лавзати ишқи аввал бо аво-
би рӯҳи зиндагӣ дорад, бо вучуди пайдо шудани ошиқи хақи-
қӣ Фарҳод, ки тайёр аст барои ӯ чун диҳад, худро гум на-
мекунад, бо вучуди ӯро дӯст даштан ва эҳтиром кардан ба вай
дил намедиҳад. Ба тамошои кори Фарҳоди кужкан рафтани ӯ
ва дар вафоти вай зор-зор гирья кардани ӯ хусни тавачҷӯли
ба Фарҳод доштаи вайро ифода кардааст:

Дили Ширин ба дард омад зи доғаш,
Ки мурғи нозанин гум шуд зи боғаш.
Бар он озорсарви чӯйборӣ,
Басе бигрист чун абри баҳори
Чаҳонро сӯхт аз фаръед кардан,
Ба зорӣ дӯстнро ёд кардан.

Ба мотами Фарҳод азо даштани Ширин дараҷаи баланди ҳис-
си инсонии ӯро, ки ба муқобили Хусрави одамқуш аст, нишон
медихад. Аммо аз шунидани марги Марьям ҳамчун зани
рашқдор хурсанд шудани ӯ ва ба хогири Хусрав бо замонасо-
зӣ мотам гирифтагии вай қадри инсонии ӯро наст мекунад:

Ба навъе шодмон шуд аз ҳалокаш,
Ки рафт аз рашқ бурдан чони покаш.
Зи баҳри хогири Хусрав яке моҳ,
Зи шодӣ кард дасти хеш кулоҳ.
Пас аз соле, ки нӯш аз неш бархост,
Чаҳонро он ғубор аз пеш бархост,
Диллаш тухми ҳавас фармуд киштан,
Ҷавоби номан Хусрав назистан.

Ширин дар номаи худ ба Хусрав ӯро аз марги Марьям тасал-
ло дода, дар зимми он аз марги ӯ қаноатмандӣ ҳосил намуда,
шоҳро ба беларвоӣ, ғам нахурдан ва ба айшу нӯш тақлиф кар-
дааст, ки инз дар шаъни зани боақл сазовор нест:

Наранҷ, эй шӯҳи нозукдиги бад-ин ранҷ,
Ки ганҷ аст, он санам, дар хок бех ганҷ.
Махӯр ғам, к одами ғам бафр натобад,
Чу ғам гуфти, замин ҳам бар натобад.
Ба май бинишн, ба миҷгон хун чи резӣ,
Ғамат ҳезад дигар аз ғам наҳезӣ.

Дар эпизодҳои, ки Хусрав Шолурро аз назди Ширин даъ-
ват карда, ӯро танҳо мӯндааст, вай аз беморӣ нолида, муно-
ҷот кардааст, азоби рӯҳии ӯ ҳамчун инсонии очиз акс ёфтааст,

ӯро аз худ гум кардааст, аз ғам ба олами ҳиссиёти маъюси бурдааст. Ин ҳиссиёти Ширин дар лавҳи шаби торикӣ мудҷиби тасвир ефтааст, сбрази одами азийро акс кунонидааст.

Дили Ширин дар он шаб хира монда,
Чароғаш чун дили шаб тира монда.
Шабо имшаб чавонмарди биёмӯз,
Маъро ё зуд куш ё худ шав рӯз

Аз рӯи тасвир муноҷот ва нолаҳои зори Ширин ба даргоҳи козиолҳочот чунин аст:

Мани ранҷуру бетоат, иёрам,
Мадеҳ ранҷе, ки ман тоқат надорам.
Ба инъоми худам дил хуш кун аз ёр,
Ки инъоми ту бар ман ҳаст бисъёр.
Чу хоҳиш кард, ё раб, аз дили пок,
Чу оби чашми худ ғалтид бар хок.
Фароҳи додаш эзид аз дили танг,
Калидашро баровард оҳани санг.

Илтимосу ишроҳи он у бо ёрии худо ба дили Хусрав тасвир кард.

Ишроҳи дил дили Хусрав асар кард,
Додаш ҳамчун шакар зеру забар кард.

Вазъияти Ширин (подшоҳ бошад ҳам) баъд аз як силсила рафтори бевафой ва дағалии Хусрав ба ҳолати зане монанд аст, ки аз саҳтгириҳси домоди дурушту бепарво баъд аз овозаи шикӯи маъшукӣ тарсонҷак шудааст, ки мабодо домод пушаймон шуда, ӯ дар даҳони мардум ғаш шуда монад. Бинобар ин, аз омадани Хусрав аз шикоргоҳ ба қасри худ дасту по хӯрда, дар ташвишу таърадуд монда, кӯшиш мекард, ки ин дафъа шикор аз даст наравад, то ки дигар гирифтори ғаму андӯҳи ӯ нагардад. Аммо ин ҷо лаҳзаи тазоде ҳам буд, ки вай ӯро яқбора беқадру ноз қабул карда намегавонист, зеро боиси хорӣ ва беиззатии нафси вай мешуд:

Ба дил гуфто, ки мондам зору бемор,
Чи созам чораи дармони ин кср.
Ки гар нагзорам акнун дар висоқаш,
Надорам тоқати захми фироқаш.
Вагар лаҳге зи тунди ром гардам,
Чу Виса дар чаҳон бадном гардам.
Бикушам, то хато пушида бошам,
Чу натвонам зи мэн кушида бошам.

Бо вучуди ин, каме сипоҳи карда, худро аз даст надода, қарор дод, ки Хусравро дар беруни қаср дар ҷои таъиншуда шинонда, худаш аз болси қаср гуфтугу кунад. Дар ин тасвири

ба ҳам муқобил шоир тавонистааст, ки зиддияти ботинӣ ва психологӣи Ширинро ҳамчун зан ва ҳамчун шоҳ моҳирона ба қалам диҳад.

Меҳмоннавозии Ширинро бо миннатдорӣ, вале ба қаср роҳ наодани ӯро бо таачҷуб ва нисрозигӣ қайд кардани Хусрав Ширинро дастубо гум нақунонд, ӯ оқилона ва дурандешона ҷавобҳои бомангиқ ва дар айни замон сарзанишкорона ҷобаста ба булҳавасиҳои Хусрав дар ҳаққи Шакарӣ исфаҳонӣ дода, дар бобати марди бегона, булҳавас ва ширамаст эҳтиёткор будани занону духтаронро далел сзард, ки рафтори ақлона буд:

Ҷавобаш дод сарви ламарухсор,
Ки боқӣ монд давлат бо ҷаҳондор.
Мазан таъна, ки бар боло задӣ тахт,
Қанизони туро боло бувад рахт.
Алам гаштам ба ту дар меҳрубонӣ.
Алам болои сар беҳтар, ту донӣ.
Дигар гуфтӣ, ки «он, к-арҷмақданҷ».
Чуниин бар руи меҳмон дар набандад.
На меҳмонӣ, ту эй бози шижорӣ,
Тамаъдорӣ ба қабки кӯҳсорӣ.
Ҳадиси он ки дар бастам, раво буд,
Қи сармаст омадан пешам хато буд.
Чу ман хиль-анишиин бсшам, ту маҳмур,
Зи тӯҳматҳои мардум қай бувад дур.
Маро бурдан ба маҳди Хусравоин,
Шабистонро ба ман гардон навоин.
Чу ман ширинсаворе зин наярзад,
Арӯсе чун Шакар қобин наярзад.
Ту меҳрҳои мағар, к-аз роҳи дастон
Ба нуқлснам хурӣ чун нуқли мастон.
Ба даст орӣ маро чун оидлон шаст,
Чу гул бӯе кунӣ, андозӣ аз даст.
Мақун пардадорӣ дар маҳди шоҳон,
Туро он бех, ки гардӣ дар Сипоҳон.
Мазан шамшер бар Ширини мазлум,
Туро он бех ки буғди найза дар Рум.
Ту Шакарро тавонӣ кард ин шӯр,
На бо Ширин, ки бо Шакар қунад зӯр.
Ду дилбар доштан аз якдилӣ нест,
Ду дин будан ба ҷуз беҳосилӣ нест.
Қадомин соат аз ман ёд кардӣ?
Қадомин рӯзам аз худ шод кардӣ?
Ту соғар мезадӣ бо дӯстон шод,
Қалам Шопур мезад, теша Фарҳод.

Дар саволу ҷавобе, ки Хусраву Ширин аз поэну бомои қаср мекарданд, хислатҳои неки ботамкини ва оқиллатии Ширин на-

мудор шудааст, ки дар ишқ ҳам боматонат ва фидокор буда-
ми ў хувайдоист:

Ниёз орад касе к-ӯ ишқбоз аст,
Ки ишқ, аз бениёзон бениёз аст.
Насозад ошиқӣ бо сарфарозӣ,
Ки бозӣ бар натобад ишқбозӣ.

Вай Хусравро сарзаниш кардааст, ки ба ишқбозӣ аз рӯи дав-
латдорию зурӣ рафтор кардан мехоҳад:

Ҳанӯзам нозу давлат менамоӣ,
Ҳанӯз аз роҳи чабборӣ дароӣ.

Ҷро дар бевафой сарзаниш мекунад:

На ҳаргиз дар дилам чое накардӣ,
Чу дилдорон мадорое накардӣ.

Вай ба Хусрав эътироз менамояд, ки ӯро бандаи бандагон кар-
да мондааст:

Чаро бошад, ки чун ман сарви овоз,
Чунун дар банди ҳар ғам монда ношоӣ?!

Ҷ кадрии зебоӣ ва маъшуқагии ҳидро медонад:

Чаҳоне ноз дорам, сад чаҳон Шарм,
Даре дар хашм дорам, сад дил озарм.
Лаби лаълам ҳамон шаккарфишон аст,
Сари зулфам ҳамон доми касон аст.

Вай ҳидро аз рӯи киноя лоиқи Хусрав нашуморида, ӯро даъват
менамояд, ки ба худ ёри мувофиқ гирад:

Туро мисли ту бошад сарбаланде,
Чӣ хоҳӣ ту зи чун ман мустаманде?

зеро ишқи ӯ ишқи маҷозист, на ҳақиқӣ:

Ту шоҳӣ, рав, ки шаҳро ишқбозӣ,
Такаллуф кардани бошад маҷозӣ.

Вай дар охир аз рӯи фаҳр ва виқор қасам ёд кард, ки бе ко-
бин, яъне бе маҷру никоҳ ризоӣ нахоҳад дод:

Пас он гаҳ бар забон овард савганд,
Ба ҳуши зираку чони хирадманд...
Ки бекобин агарчи педшоҳӣ,
Зи ман барнаоядат коме, ки хоҳӣ.

Чунон ки дида мешавад, эпизоди аз ҷудои Хусрав ноли-
дан ва барон ба мақсад расидан ба Худо муноҷот кардани Ши-
рин ба ҷавобхӯе, ки ба Хусрави ба пои худномада додааст, зид

мебшад. Дар ин тасвир олами амиқи психологии қаҳрамон ва зиддиятҳои ҳиссиёти ботинии ӯ, нози вай ва аз ақзи ошиқ, истифода кардани ӯ, барои камбудии сарзаниш кардан ва ғ. акс ефтааст. Аммо чунин рафтор ба Хусрав, ки шахси мағрур аст, ҳавф дорад — мушкил аст, ки уро дубора гум кунад. Ба ин маъни шоир ишорат ҳам кардааст.

Ба ин тундӣ зи Хусрав рӯй бартофт,
Зи даст афшонд ганчаро, ки даръефт.

Аз паси ин ишора сӯадани эпизоди «Хашм гирифтани Хусрав ва рафтан аз пешн Ширин» ва «Пушаймон шудани Ширин аз Хусрави Парвиз» ин маъниро тасдиқ менамояд.

Аз саҳтгирӣ ба Хусрав пушаймон шудани Ширин сӯстии сабру тоқати занонаи ӯ маътум гардидааст:

Чу аз бетоқати шӯридадил гашт,
В-аз он густохуиҳо хиҷил гашт

Бесарупо шитобан аз паи Хусрав рафтан:

Ба сани гулсмон роҳ бардошт,
Паи Шабдези Шаханшоҳ бардошт
Ҳамешуд то ба лашкаргоҳи Хусрав,
Чанибат ронд то даргоҳи Хусрав

қадрӯ иззати нафси ӯро паст кардааст, вале азбаски Хусрав бо вучуди хашм гирифтани аз вай дил нақанда, ӯро дар хоб дида буд, вайро хуш қабул кард ва ҳарду маҷлиси ишрат ороستانд, ғуборҳо аз байн бардӯшта шуд. Муносибатҳои минбаъдаи неку навозишу дилбарии зебони Ширин аз мусобиқаи мутрибон аз забони Накесо бо суруд ва мусиқӣ ифода ефтааст. Баъд аз ин бо созиш инкишоф ефтани муносибатҳои мусбати Ширин ва Хусрав, ки аслан тамоман вайрон нашуда буд, аз рафтани Ширин ба қасри Хусрав, сину қобил фирисодани ӯ ба Ширин, ақди ниқоҳи онҳо ин маъниро тасдиқ менамояд. Сухан гуфтани Ширин ба Хусрав аз адал» ҳислатҳои халқпарварӣ ва инсондӯстии ӯро нишон медиҳад.

Ба инкишофи муносибатҳои онҳо Хусравро кушта, ба Ширин изҳори меҳр кардани Ширин, худро дар болои ҳасади Хусрав куштани Ширин ҳалал расонд, вале дар роҳи ишқи пок устувор будани вай ахлоқи шоистаи ӯро тасдиқ кард ва шоир ҳамин тавр дар роҳи ишқ қурбон шуданро тавсиф кардагт.

Зиҳи Ширини ширин мурдани ӯ,
Зиҳи қон додану қон бурдани ӯ
Чуниқ, вочиқ буд дар ишқ мурдан,
Ба қонон қон чунин бояд сунурдан

Образи Ширин, қатъназар аз лаҳзаҳои сӯст ва тавод, образи пурра ва барҷастаи мусбат аст. Ин образ симони равшан-

ни духтаронест, ки аз дили соғи бо як дидан аз рӯи ҳаваси
 ҷавонӣ ба касе дил мебарданд, ки лоқи онҳо нест ва дар
 амал касеро мебинанд, ки дар аввал надидаанд, бо орзую ҳа-
 вас ва ҳаёлҳои ширини аввалаи худ зиндагӣ мекунанд, бад-
 бахт мешавад, қурбони орзуҳои худ мегарданд. Ширин обра-
 зи ошику маъшукаи якишқа аст, вай надоништа дили худро
 ба ҷавони ба худ нолоқи додааст, бинобар ин, дар назари хо-
 нанда хира, камақл ва булҳавас ҳам мегобад, вале аз ишқи
 эзвали худ баргашта наметавонад дар дили у барои дигарон
 ҷой нест, қурбони хатоҳои худ мешавад ва дар ин роҳ аз
 Хусрав таҳқирҳо мебинанд. Сабаби ошиқи ҳақиқӣ Фарҳодро
 дӯст доштани эҳтиром кардани ӯ, вале вайро қабул накарда-
 ни Ширин низ дар ҳамин аст. Бинобар ин, уро ба саҳтгирӣ ба
 Фарҳод айбдор кардан дуруст нест, зеро дар дили ӯ барои
 вай ҷой нест. Бинобар ин, ӯ марги худқурбонкундаи Фар-
 ҳодро дида истода, ба вай ерие дода наметавонад. Агар ӯ
 ишқи Фарҳодро қабул мекард, шояд хушбахт мешуд, вале
 номии дуишқаро мебардошт. У аз ин ҷикат пок ва зебоист. Аз
 ҳамин сабаб буд, ки тақлифи шабонӣ ва булҳавасонаи Ши-
 рӯро низ қабул накарда, худро бар сари ҷасади Хусрав кушт.

У ҳамчун подшоҳи одил, ҳамчун зан зебо ва беайб буда
 идеали шоир мебошад.

Образи Хусрав

Ҳамчун қаҳрамони асар зоҳиран мусбат то-
 бад ҳам, дар ақсарияти мавридҳо манфист.
 Вай ҳамчун шоҳзода беайбу нуқсон тарбияфта:

Дили равшан ба таълимаш барафрухт,
 В аз ӯ бисёр ҳимматҳо даромӯхт
 Ба андак умр шуд даръёдаруне,
 Ба ҳар-дар фан, ки гуфти, зифунуне,

дар шаҳр ба адлатшиорӣ нидо карда бошад ҳам:

Мунодӣ доданаи фармуд дар шаҳр,
 Ки вай он кас, ки ӯ бар кас кунад қаҳр.
 Агар аспе чарад дар киштзоре,
 В-агар ғаспе давад дар мевазоре
 В-агар кас руи номаҳрам бубинад
 В-агар дар хона бо аврат нишинад,
 Сиёсатро зи ман бошад сазовор,
 Бад-ин савгандҳое хӯрд бисёр

дар аввалин қадами мустақилонаи худ дар зиндагии падараш
 дар ҳангоми шикор айшу мастӣ карда, аспаш киштзори деҳ-
 қонери поймол, ғулмонаш мевая боғи онро ночурсиш канда,
 худаш аз дарвеше ҷой гирифта, базм ороштааст. Хабари ин
 зулм ба гуши Хурмуз расида фармуд, ки пой аслашро шикор
 нанд, ба деҳқон, ғулмонашро ба боғбон, асбоби маишат ва
 рахташро ба дарвеш супранд ва худашро танбех кунанд.

Сийёсат бин, ки меканданд аз пеш,
На бо бегона, бо дурдонаи хеш.

Аз ин тасвирҳо маълум мешавад, ки ӯ аз қадами нахуст рафтори манфи аз худ зоҳир кардааст. Дуруст аст, ки вай аз кардаи худ пушаймон шуда, тавба кард ва дар ин кор шоир аз тасвири психологӣ истифода бурдааст:

Чу Хусрав дид, к-он хорӣ бар ӯ рафт,
Ба қори хештан лахте фуру рафт.
Ба сар барзад ба дасти хештан даст
В-аз он ғам соате аз пой бинишаст.
Магар шох он шафоат дарпазирад,
Гуноҳи рафтаро дар бар нагирад.

Падараш Хурмуз гуноҳи ӯро баҳшида, ба худ валиаҳд таъин кард. Шоир дар бораи дар оянда одил шудани ӯ пешакӣ ва қарзакӣ суҳан рондааст, ки панд ба вай аст:

Ба дил гуфт: Ин писар фархун дарояст,
Ба дониш он ки аз фарри худояст,
Рухаш симои адл аз дур меод,
Чаҳондорӣ зи рӯиш нур меод.

Бобояш Нӯшервонро хоб дидани Хусрав ва аз он чор танбеҳи падараш зиён надидани ӯро таъкид намудани вай ишора бар он аст, ки ӯ ба ояндаи тахту тоҷи худ итминони тамом дорад.

Воқеан дар роҳи сафари Арман (бисичозати падар) дар бари чашмае мисли нарий духтариро дидан, ғоиб шудани ӯ, аз дилу қон вайро дӯст доштани Хусрав гувоҳӣ медиҳад, ки ӯ Шириро абадӣ дӯст медорад. Дар мулкӣ падар сайру гашт кардан, ба меҳмони Маҳинбону расидан, ба айшу ишрат гашту гузор кардани ӯ аз бепарвоии вай дар зиндагӣ дарак медиҳад. Вай баъд аз вафоти падар бар тахт нишаст, вале Шириро фаромӯш намекард, аммо мисли Фарҳод ҳамаро барои Ширин қурбон намекард, ӯ ҳам Ширину ҳам давлатро ба даст гирифта, маншат, комронӣ ва давлатдорӣ кардани аст:

Дилаш гар чи ба Ширин мубтало буд,
Ба гарки мамлакат гуфти хато буд.
Зи як сӯ мамлакат бар қор медошт,
Зи дигар сӯ назар бар ёр медошт.

Хусрав дар аввали подшоҳиаш бо адлпарварӣ машғул шуда бошад ҳам:

Зи бас, к-афтадогонро лод меод,
Чаҳонро адли Нӯшервон шуд аз ёд.

аммо дере нагузашта, ҳамаро фаромӯш карда, ба айшу ишрату шикор дода шудааст:

Чу аз шуғли вилоят боз пардохт,
Дигар бора ба нӯшу ноз пардохт.
Шикору айш кардӣ шому шабгир,
Набудӣ як замон бечому нахҷир.

Хусрав дар ҳангоми айшу нӯш ва ҳавову ҳавас аз Ширин ёд меоварад:

Чу ғолиб шуд ҳавои дилситонаш,
Бипурсид аз рақибон достонаш.

Хусрав дар давлатдорӣ бепарво ва белаёқат тасвир ёфтааст. Хуручи тоҷхоҳе ва тӯхматчино ифвогаре мисли Бахроми Чубина, ўро бардурӯғ «падаркуш» эълон карда буд (гӯё чашми падарашро кӯр кардааст):

Ба ҳар кас номае пӯшида бипишифт,
Парешон кард нақши хуб дар зишт.
К-аз ин кӯдак чаҳордорӣ наёяд,
Падаркуш тоҷи шоҳиро нашояд.

ва мардумро бар зидди вай ҳезондани ў:

Ба тадбири чунон оқ шери кинихоҳ,
Раиятро бурун овард бар шоҳ.

кифоя буд, то ки бахт аз вай баргардад:

Шаҳаншаҳ бахтро саргашта меид,
Раиятро зи худ баргашта меид.

Аз рӯи ақидаи дурусти шоир дар мамлакатдорӣ бепарво будан ва ба айшу ишрат дода шудани шоҳ яке аз сабабҳои вайронии низоми мамлакат, сар бардоштани қувваҳои исьёнкор ва аз байн рафтани хонадонҳои меросӣ хоҳад шуд:

Каёнихтагро беточвар монд,
Чаҳонро бар чаҳонҷӯи дигар монд.

Ҳамин тавр, Хусрав ҳамчун шоҳи болаёқат тахту тоҷро ба исьёнгарон дода, худ ба Озорбойҷон гурехт. Ба ҷои он ки дар фикри озодии кишвар бошад, аз паи ишқи Ширин мешавад:

Ба сад найрангу дастон роҳу бериҳ
Ба Озорбойҷон овард бунгоҳ.
В-аз ҷо суи Муқон кард манзил,
Муғона ишқи он бутруӣ дар дил.

Аз ғами аз даст рафтани давлат бепарво будани ўро эпизоди ба ҳам вохӯрдани Хусраву Ширин, ки шоҳ ҳеч ҳаяҷоне аз ин воқеа надишт, низ исбот менамояд:

Шикоре мезаду метохт ҳар сӯ,
Баромад кард Ширин аз дигар сӯ.

Дар он саҳрон хуррам асп меронд,
Суруди ошиқон аз ёд мехонд.
Ба дил ғамгин, ки мулк аз даст рафта,
Ба турку ҳиндуй тахташ гирифта.

Ҳар чанд ки аз даст рафтани мулк ӯро ғамгин мекард, вале чораҷӯӣ надошт. Чунин бепарвоя ва аз паи айшу ишрат будани Хусрав ба эпизоди бо Ширину канизакони ӯ гӯй бозидани вай, бо Ширин дар фасли баҳорон нишастани ӯ, дар базмгоҳ шер куштани вай, бо Ширину духтарон ба бодахӯри нишастани у, аз Ширин коми дил талаб кардани вай маълум мегардад. Вай дар дунёи гузарон ба ҷои ғам хӯрдан, айш карданро афзал доништааст:

Чу мебояд шудан з-ин даъри ночор,
Нишот аз ғам беҳу шодӣ зи тимор.

Хусрав дар муносибати худ ба Ширин танҳо аз рӯи айшу ишрат нигоҳ мекунад ва дигар муроде надорад. Пас, Ширин барои у предмети айш аст:

Гирифт он норлистонро чунон сахт,
Чу деборо фурубанданд бар тахт.

Агар Ширин ӯро ба баргардондани тахту давлат бо шарту ваъдаҳо маҷбур намекард, дар тараддуди овоз кардани мулк меросиаш набуд. Ин ҷо ҳам беташаббусии ӯ зоҳир гаштааст.

Ба шоҳи Рум, Қайсар барои ёрии моддӣ ва ҳарбӣ муроҷиат кардани Хусрав маъниҳои зиёде дорад, ки ба фоидаи образи гуё мусбати у нест:

1. Дар мулки худ дар байни раият ва аъёну ашроф такягоҳ надоштан, пас, очизи ва белаёқатӣ дар овоз кардани кишвар аз исёнгарон ва истилогарон. 2. Барои ёрии моддӣ ва ҳарбӣ ба даргоҳи Қайсари Рум рафтан, ки шартҳо дошт:

Ду шаҳро дар забони хусравона
Фарован шартҳо шуд дар миёна.

Мамлақати Эрон, давлати каёниро аз чанд ҷиҳат ба давлати Рум тобеъ карда, истиқлолияти онро маҳлуд мекард. 3. Яке аз шартҳо, ки шояд алоқани дӯстӣ ва хешутаборӣ ба вучуд овардан бошад, духтари худ Марьямро ба занити Хусрав додан Қайсар аст. Ин кор ҳам маънии амиқи зидди истиқлолият дорад, зеро Марьям ҳамчун маликаи оянда, махсусан фарзанди нимрумӣю нимэронӣ ӯ аз руи қонунҳои феодалӣ ҳуқуқи подшоҳӣ дошт, ки дар лаҳзаҳои мувофиқ, давлати Эронро ба Рум тобеъ кунад. Падари худ Хусравро кушта подшоҳ шудани Ширӯя шояд, яке аз маъниҳои он муносибатҳо бошад. 4. Ба Марьям хонадор шудан, аз як тараф Хусравро аз истиқлолияти том маҳрум карда бошад, аз тарафи дигар, ӯро

дар назди Ширин ба бевафой баровард, ки хислати неки инсониро лаккадор намуд ва аз ин рӯ, аз Ширин борҳо таъна шунида, ўро забонкӯтоҳ кардааст. Хулоса, як рафтори нолоики вай — ба Қайсари Рум муроҷиат кардан аз ноухдабарой, чандин нуқсонҳои давлатӣ, иҷтимоӣ ва одамиро ба вучуд овардааст, ки он ба Хусрав нисбат дода шудааст.

Бо ёрии лашкари Рум ҳокимиятро ба даст овардани ӯ, ки дар ҷанг ҳамватанони худ баҳромӣро кушта, ғолиб баромада буд, ба Хусрав зуровариро таъмин карда бошад ҳам, хурмати халқро ба вучуд оварда наметавонист:

Зи хун чандон равон шуд ҷӯй дар ҷӯй,
Ки хун мерафту сар мебурд чун ҷӯй.

Хусрав давлати меросиҳи худро ба даст оварда, пояи давлатро мустаҳкам намуда, боз аз паи айшу ишрат ба хаёл рафта, саргузаштҳои худро бо Ширин ба ҳоғир оварда, орзуи ӯ кард. Акнун бевафой дар ҳаққи Марьям кардани, зеро бо вай бедил аст:

Ба ҳукми он ки Марьямро ниғаҳ дошт,
Қ-аз ӯ бар авҷи Исо пойғаҳ дошт.
Намеғӯям тараб ҳосил намекард,
Тараб мекард, лек аз дил намекард.
Кучо Ширину он ширинзабони,
Ба ширини чу оби зиндгонӣ.

Чунин ҳолати руҳия ўро маҷбур кард, ки ба бешармӣ ва пасткашӣ аз Марьям хоҳиш кунад, ки Ширинро ба қасри худ биёрад:

Чу ман бинвозаму дорам азизаш,
Савоб ояд, ки бинвозӣ ту низаш.
Иҷозат деҳ к-аз ин қасраш биёрам,
Ба мушкӯи парасторон супорам.

Баъд аз ин ки Хусрав аз Марьям ҷавоби қаъғии рад гирифт, ба ҳиллаву найранг ва дуруяғӣ даст зада, бо дуруғҳо «ором» карда, ба воситаи Шопур бо Ширин хату хабари пинҳонӣ мекард:

Якин шуд Шоҳро, к-ин Марьям ин гуфт,
Ки ҳаргиз дар насозад ҷуфт бо ҷуфт.
Суханро аз дари дигар бито кард,
Навозиш менамуду сабрҳо кард.
Сӯи Хусрав шудӣ пайвасти Шопур,
Ба сад ҳила паём овардӣ аз дур.
Ҷавобаш ҳам ниҳонӣ боз додӣ,
Зи хунхоре ба ғамхоре супурдӣ,
Аз он бозича ҳайрон гашт Ширин,
Ки бе ӯ чун шижебад Шоҳ чандин.
Дилаш донист, ки он ҳам бевафонист,
Шижебаш дар силохи подшоҳист.

Дар **натичаи рафтори** ноҷоизи Хусрав, ки барои кори давлат шуда Марьямро ба занӣ гирифта буд, махбубан ҳақиқӣ Ширин ба ҷодаи маъшуқа (любовница) монд, ки бо ӯ пинҳонӣ **муошиқа** мекунад ва бо ин роҳ ӯро хоҳ нохоҳ таҳқир менамояд. Вай дар натиҷаи чунин рафтори худ аз Ширин танбеҳ-хо шунид ва Шопурро ҳам дар вазъияти ногузир ва хичолағ гузошт.

Наяфтад он рафики бевафоро,
Ки бифристад саломи хушк моро.
Басе кардам шигарфиҳо, ки шояд,
Ки гуям дар туам шарме наояд.
Ҳама ҷо дузд аз бегона хезад,
Бад аст он дузд, ки ӯ аз хона хезад,
Ва гар гуяд ба Ширин кай расам боз?
Бигӯ: Бо равзаи Марьям ҳаме соз.
Чу бахти хуфта ёриро нашой,
Чу даврон созгорино нашой.
Ба ишқ андар сабури хомкорист,
Бинои ошиқӣ бар бекарорист,
Сабури аз тариқи ишқ дур аст,
Набошад ишқ он кас, к-ӯ сабур аст.

Чунончи дида шуд, Хусрав дар назди маъшуқа ҳам мартабаи балад надорад. Ӯ дар назди ошиқи ҳақиқӣ Фарҳод низ ноҷизу мокас аст. Вай ҳар чанд ки дар назари аввал зоҳиран аз овозан ба Ширин ошиқ шудани Фарҳод хурсанд шуд, ки ба вай шарик пайдо гардид:

Дили Хусрав ба навъе шодмон шуд,
Ки бо вай бедиле ҳамдостон шуд.

вале аз ошиқи ҳақиқӣ зуд тарсид, зеро оҷизии худро ҳис мекард:

Ба дигар навъ ғайрат бурд бар ёр,
Ки соҳибғайраташ афзуд дарқор.
Дар он андеша оҷиз гашт роҷаш,
Ба ҳукми он ки дар гил буд поҷаш.

Вай аз оҷизӣ бо мақрамони худ маслиҳат мекунад, ки дар ин кор чӣ чора созад, то ки кори ӯ ба расвоӣ накашад:

Ки бо ин марди савдоӣ чӣ созам?
Бад-ин мӯҳра чӣ гуна ҳуққа бозам?
Гараш монам бад ӯ қорам табоҳ аст.
Вагар хунаш бирезам, бегуноҳ аст.

Хирадмандони дарбори Хусрав, ки меъёри ҳамаи корҳои худро ба зар месанҷанд ва аз ишқу ошиқи ҳақиқӣ, ки ҳама чизро ба ишқу маъшуқа қурбон кардааст, беҳабаранд, маслиҳат медиҳанд, ки Фарҳодро бо зар харанд ва таскин намояд:

Гар ин ошуфтаро тадбир созем,
На з-оҳан, к-аз зараш шамшер созем.

Хусрав, ки беш аз маслихат пеши худ фикр карда наметавони-
нист, аз ин чора хурсанд шуда, фармуд, ки Фарҳодро ҳозир
кунанд. Хусрав дар мулоқоти худ бо Фарҳод худро бо кибру
гурур нишон дода:

Нишаста шоҳ бар каф ҷоми бода,
Ба ҳосе чанд бори ом дода:

хост, ки ўро аввал бо саволҳо мағлуб гардонад, вале ба ҳар
саволи худ ҷавоби саҳеҳ мегирифт ва дар охир очиз монд, ки
он лаҳза ғалабаи ишқи ҳақиқи бар шахват, шўҳрат ва ҳаво-
ву ҳавас аст

Чу очиз гашт Хусрав дар ҷавобаш,
Наебад ҳеҷ пурсидан савобаш

Хусрави очиз дар назди ошиқи ҳақиқӣ ҳар чанд ки соҳиби
давлату ҳашмат буд, ба макр даст зада, ўро ба қасамҳои ду-
рӯғ ба кандани кўҳ равон кард, то ки дар кўҳкани нобуд ша-
вад ва шартӣ дуруғро пеш гузошт, ки баъд аз иҷрои ин вазифа
Ширин ба ў хоҳад дод, аммо пинҳонӣ каси фитнагареро
тайер кард, ки ба Фарҳод гўяд, ки «Ширин мурд» Вай бо
ин макр ба муроди худ расид ва номаи дуруғу сохтаи таъзия
ба Ширин навишт, ки дараҷаи ноодамӣ ва маккорию ўро ни-
шон медиҳад. Вай дар вафоти Марьям аз рӯи сохтакорӣ мо-
там гирифта бошад ҳам, зеро дил хушнуди мекард. Хусрав
Ширинро дар банди ҳаваси худ нигоҳ дошта истода, дар айни
замон бо Шақари исфаҳонӣ муошиқа карда, бо ваъдаҳои ду-
рӯғ ўро ба никоҳи худ медарорад ва баъд аз як муддат ўро
ҳам раҳо мекунад ва боз ба Ширин рӯ меоварад. Ин дафъа
бо роҳи сахтгирӣ меҷаҳад. Ширинро ба даст орад, вале аз
тарафи дигар, бо таърифу тавсиф навозиш мекард, ки дили
ўро аз худ дур накунад. Хулоса, «ҳам ба наъл мезад, ҳам ба
мех». Вай то ҳол аз Ширин навозиш медид, вале баъд аз
сахтгирии сохта меҳост баъд аз шикор ба назди Ширин барои
айшу ишрат ба қаср дарояд, ки роҳ надоданд, мехмонро тан-
ҳо дар беруни қаср ҷой доданд. Вай аз ин кор дар хайрат
буд, вале ҷавобашро аз Ширин шунид. Аз вай озурдахотир
бошад ҳам, роҳи айериро пеш гирифта.

Ба айёри зи ҷони хеш барҷаст,
Баробар дасти худ бўсиду биншаст.

ба таърифу тавсифи ў пардохт:

Забон бикшод бо узри диловез,
Ба пурсиш кард бар Ширин шақаррез.

Ноустувори Хусрав дар муносибат ба Ширин аз он тасвир маълум аст, ки ба имтиҳони у ва душвории ишқ тоб оварда натавониста, мағрурона ба Ширин хашм гирифта, ба роҳи худ равон шуд ва аз ин ҳол ба Шопур шикоят кард ва дар ин рафтори худ аз лаҳзаҳои сусту нарми ҳислати Ширин фоида бурд, бинобар ин, вақте ки Ширин аз кардаи худ пушаймон шуд, у низ аз қаҳр фаромад ва бо у маҷлиси ишрат ораста, баъд аз ин муносибати худро бо Ширин устувор карда, ба вай чиҳозу қобин фириғтода, акди никоҳ кард.

Шоир дар охири дoston дар образи Хусрав роҳи ислоҳ кардани ахлоқи ношоистаи персонажи худро пеш гирифта, ўро дар вафои Ширин устувор гардонид, бо гуфтаи ў ба адолат раҳсупор кард ва аз Бузургмехр ба савомҳои худ ҷавобҳои оқилона гирифта, аз руи ақлу заковат ва адолат подшоҳиву зиндагӣ кардани буд, вале аз даст писараш ба банд афтодан ва кушта шудани у ҳалал расонид. Чунин хотимаи саргузашти Хусрав аз як тараф, натиҷаи хатокориҳои ў бошад:

Нашояд ҳасми худ фарзанд кардан,
Дил аз пайванди худ пайванд кардан

аз тарафи дигар, шоир бо вучуди вайро ислоҳ кардан, бо даст писараш ҷазо ҳам додааст, зеро фарзанди вай мисли ўст:

Гирифтам ин писар, дарди сари туст,
На охир поре аз гавҳари туст.
Ту неки, бад набошад низ фарзанд,
Бувад тарра ба тухми хеш монанд,
Ба шаҳват поре, к-аз пушт рондӣ,
Уқубат бин, ки, чун бе ер мондӣ

Ҳар чанд ки Низомӣ дар ҳақи ин ду шахс — Хусрав дуои нек карда онҳоро «ери меҳрубон» номӣдааст

Илоҳӣ, тоза дар он хокиенро,
Биёмурз он ду ери меҳрубонро

Вале сифати «ери меҳрубон» мансуби Ширин буда, Хусрав шахси булҳавас аст. Ў тамоми халқу мамлакатро ҳадафи айшу ишрати худ медонад. Шахси чандишқии бевафост, ҳар чанд ки дар охири умраш ислоҳ шудааст ва қисмат барои Ширин кушта шуд.

Образи Фарҳод Ин образ дар достони «Хусраву Ширин» мавқеи дараҷаи дуюму сеюм дошта, номаш номи дoston нашуда бошад ҳам, аҳамияти аввалиндараҷа дорад, зеро намояндаи халқи меҳнаткаш ва ошиқи ҳақиқии ҷон фидокунанда ва ҳама ҷизро қурбонкунандааст, ки ба ў ғайр аз ишқи Ширин касе ва ҷизе лозим нест. Фарҳод марди ҷавон, донишманд, устод, муҳандис ва дӯсти ҳаммактаби Шопур аст.

Ки хаст ин чо муҳандис марди устод,
Чазонс номи ӯ фарзона Фарҳод
Ба вақти хандасӣ ғайратнамое,
Маҷастидому Уклидидикушое,
Ба теша санги хороро кунад мум,
Ҳамеша дағт бусандаш ҳама рум,
Ба теша чун сари санъат бихорад
Заминро мурғ бар моҳи гардонад,
Ба санъат сурхгӯл аз ранг бандяд,
Ба оҳан нақши Чин бар санг бандад,
Тавон ҳар санҷате кардан ба тартиб,
Зи руи хандаса, в аз роҳи таркиб,
Ки мо ҳар ду чунин ҳамзод будем,
Ду шогирд аз яке устод будем

Эҳтироми Ширин ба Фарҳод аз ҳақиқати ҳаётӣ сар зад, ки байни рамаи ғусфандон ба қасри у чуи шир бо роҳи кӯҳпояхо созанд, то ки хизматгоронаш аз заҳмати овардани шир озод шаванд. Аз ўҳдаи ин кор баромадани Фарҳодро Шопур ба Ширин арз кард. Фарҳод ин илтимоси шоҳдухтарро ба чо оварда, дар ҳини гуфтугӯ ва дидорбини ошиқи зебоиҳои вай гардиш ба зару зевари қиматбаҳоеро Ширин ба ивази кораш дода буд, ки вале вай ба зерӣ пояш партофт.

Бар он ганчина Фарҳод офарин хонд,
Зи дасташ бурду бар пояш дарафтонд

Ин рафтори ӯ чунин маъни дошт, ки вай ишқро аз ҳама чиз қиматтар медонад, барои вай ҳуди Ширин даркор аст, на инчӯми ӯ. Аммо аз сабаби он ки муносибати синфии онҳо ва мартабаву ҷоҳашои мувофиқат намекунад, Ширин дастраси ӯ нест, фиғон аз бахти ноком бароварда, девонавор роҳи сахро гирифт.

Чу дил дар меҳри Ширин баст Фарҳод,
Биевард аз вучуди ишқ, фаръед,
В аз он чо роҳи сахро тез бардсӣт,
Чу даръе ашки саҳрорез бардошт
Ба саҳти мегузашташ рӯзгоре,
Намеояд зи дасташ ҳеч коре

Ҳамин тавр, ишқи беолоишу беманфиати шахсии Фарҳод ба Ширин на аз руи булҳаваси, балки зебоидустии инсон ба василаи меҳнат ва ҳунари ӯ оғоз ефт, вале оқибати фоҷиавӣ доштаниш аз мантқиқи муносибатҳои ҷамъияти синфии феодалӣ ва муносибати ошиқии Хусраву Ширин пешақи маълум буд.

Фарҳод на танҳо донишманду ҳунарманд, тануманду солимӯлаъзо ва қазиродаву нописанд ба Хусраву дарбори шоҳӣ низ мебошад. Вонамуди Фарҳод дар назари Хусрав дар мулоқоти аввал, ки ӯро баста оварда буданд.

Чавоне дид бо фарри Фаридун,
Ҳижабре аз ҳижаброн рояш афзун
На дар Хусрав назар карду на бар тахт,
Чу шерон панча кард андар замин сахт.

Фарход дар аклу заковат баланд, дар ирода матин ва бо ҳарифи ишқ оштинопазир, вале дар илоҷ ночор аст. Ин маънӣ дар диалогӣ Хусраву Фарход хеле бадеӣ ва барҷаста акс ёфтааст, ки дар рӯҳи кавийи ошиқӣ ҳақиқӣ, вале сусту бекуввати шахси булҳавас намудор гаштааст:

Нахустин бор гуфтамаш, к-аз кучой?
Бигуфт: Аз дори мулки ошнӣ.
Бигуфт: Он чо ба санъат дар чӣ кӯшанд?
Бигуфт: Андуҳ харанду чон фурушанд.
Бигуфт: Чонфурушӣ аз адаб нест,
Бигуфт: Аз ишқбозон ин аҷаб нест.
Бигуфт: Ошиқӣ аз дил бад-ин сон?
Бигуфт: Аз дил ту мегӯӣ, ман аз чон.
Бигуфт: Ишқи Ширин бар ту чун аст?
Бигуфт: Аз чони ширинам фузун аст.
Бигуфт: Дил зи меҳраш кай кунӣ пок?
Бигуфт: Он дам, ки бошам мурда дар хок.
Бигуфт: Дар ғамаш метарсӣ аз кас?
Бигуфт: Аз меҳнати ҳичрони ӯ бас.

Афзалияти моҳияти рӯҳӣ ва маънавии Фарход бар Хусрав боз дар он аст, ки худи ӯ пояи баланди рақибашро эътироф кард:

Ба ёрон гуфт: Ка-аз хокиву обӣ
Надидам кас бад-ин ҳозирчавобӣ.

Фарҳодро Хусрав танҳо бо роҳи фиребу найранг ва бевичдонӣ мағлуб карда тавонист, ки он «қонун»-и ҷобаробарии ҷамъияти феодалӣ мебошад.

Образҳои Марьям ва Шакар образи духтаронест, ки вучуди ноустувори ҷамъиятии онҳо якеро қурбони сиёсатмадори Қайсари Рум, дигареро қурбони булҳавасиҳои Хусрав гардондааст ва онҳо ба ҳасти бемаънии худ боиси монеаҳо дар ишқи ҳақиқии Ширин гардидаанд.

Образҳои дигар мисли Шопур, Бузургмеҳр, Маҳинбону, Ширӯя, Борбад, Накисо ва ғайра образҳои ёридиҳандае мебошанд, ки ягон вазифаи ёридиҳандаро ба ҷо овардаанд.

ХУЛОСАҲОИ УМУМИ

1. Сюжети дoston хеле мураккаб буда, мувофиқи идеяи шоир, ки нишон додани подшоҳони одил (дар симои Хурмуз, Маҳинбону, Ширин) булҳавас, бепарво (дар симои Хус-

рав) исьёнгарони дохили дар шароити беэабти давлат (Бахроми Чубина), ошиқони Хақикӣ (дар симои Ширин ва Фарход), ошиқони булҳавас (дар симои Хусрав) ва фарзанди ноҳалафи падар (Шируя) аст, тартиб дода шудааст. Хотимаи чунин сюжети мочарнок мебоист ҳамин тавр фоҷианок бошад, ки ҳаст

2. Образи Хусрав чи дар давлатдорӣ ва чи дар ишқи устувр ва мусбат нест. Вай дар ҳақиқат подшоҳи кгардан меоҳад, шоир ўро «шаҳаншаҳи подшоҳони Аҷам» номндааст:

Паноҳу пушти шоҳони Аҷам ку?!
Сару солори шамшеру алам ку?!

вале бо белақати, бепарвоӣ ва айшпарасту мочароҷӯ буданаш ба ин ният ё ки орзуо хоҳиши худ нарасидааст. Ё бешубҳа Ширинро аз тағти дил дуст медорад ва ўро ба касе додан наметоҳад, вале дустдории вай, бо вучуди дар охир танҳо бо Ширин мондан, аз рӯи айшу ишрат ва булҳавасиҳои айёшона аст. Вай халқу мамлакатро предмети айшу кайфи худ медонад ва барои ба даст даровардани он ба ҳар васила даст мезанад.

3. Образи Ширин, ҳар чанд ки шоҳдӯхтари меросист, вале ў пеш аз ҳама дӯхтари софдили ошиқ аст, ки дар диллаш танҳо як ишқ ҷой дорад, дигареро қабул карда наметавонад. Аз ин ҷост, ки бо вучуди бабардор шудан аз бевафонҳои Хусрав ва фаҳмидани он ки ба каси ба худ нолоиқ дил додааст, аз ў ҷудо шуда наметавонад. Фарҳодро эҳтиром кардан, вале дӯст надоштани вай аз ҳамин сабаб буд. Агар ўро дуст медошт, шояд хушбахт мекард, аммо ба душкӣ ном мебаровард, ки ў инро наметоҳаст. Иҷ гуна дӯхтарони яқишқа, ки ишорашон чунин аст:

Як дил дорам, бақ аст як дилдорам,
Як дил шуду ду нашуд, нақӯ шуд, ки нашуд.

(Навоӣ)

одатан ва бештар дар зиндагӣ касеро дӯст дошта истода, дар амал он касеро намебинанд, ки дар лаҳзаи аввал дуст доштаанд, онҳо аз ҳаёлҳои Ширин, образҳои дар ҳаёлдошташон лаззат мебаранд ва қурбонӣ шириншамсиялиҳои аввал мебошанд. Образи зебо ва қариб бе нуқси Ширин аз ошиқро насанҷида дар пан ҳавюву ҳаваси ҷавонӣ рафтани худ дар назари хонанда хира намуда, азоб кашад ҳам, бо ишқи софу беғашаш ин айби худро мепӯшад, дар паҳлӯи хислатҳои олиҷанобонаи ў нуқсонҳои психологӣ, аз қабилли хурсанд шудан аз вафоти Марьям ва Шакар, ки хислати инсондустии ўро доғдор менамояд, низ мавҷуд аст, ки он аз хислатҳои сусти замонаи вай ба вучуд омадааст ва образи реалистонаи ўро ба зучуд овардааст.

4. Дар тасвири тазод ва муқобилан ошиқи булҳавас Хус-

рав ва ошиқи ҳақиқӣ Фарҳод ба ҳам рӯбарӯ омадани ду синфи ба ҳам зид синфи доро ва синфи меҳнатқаш, донишманд ва ҳунарманд, ки Низомӣ ба таври қатъӣ дар паҳлӯи ӯ истода, хислатҳои инсонии ӯро тавсиф намуда, дар вай фарри Фаридунӣ додааст, ба ҳам муқобил гузоштааст. Вай маъсалаи муносибати синфҳои дар плани ишқӣ ва таъриҳӣ дуруст ҳал кардааст, зеро дар шароити ҳукмронии феодализм, ки ҳама гуна воситаҳои зӯрварӣ дар даст он, тақдири насибии меҳнатқашон бо мағлубият ва фочиа тамои шуда метавонист. Хусрав Фарҳодро на дар қанги тан ба тан ва муборизаи ҳаҷол, на ба ишқи поки инсонӣ ва на дар меҳнату ақлу заковат, балки бо макр мағлубу ноумед карда тавонист. Хусравҳо монанди пеши роҳи хушбахтӣ ва дузди саодати меҳнатқашон қаламдод шудаанд, ки дар ҳамдари бо бадбахтиҳои ӯ иҷолатан даъват ба барҳам задани онҳо ба назар метобад, вале ифодаи равшан надорад.

5 Низомӣ дар маъсалаи фарзанди бад нуқтан назари худро дар мисоли Ширӯя баён кардааст. Ақидаи аввали ӯ ин аст, ки аввало ба насли худ тухму хуни бегона (дар айни ҳол рӯмӣ)-ро ҳамроҳ кардан лозим нест. Сониян насл метавонад бадхоҳ бошад. Насли неку бад меросист, дар айни ҳол хислатҳои бади Ширӯя аз таъсири насли Хусрав аст, ки худӣ ӯ зоҳиран зебо, ботинан касиф аст. Ин маъниро шоир аз забони Хусрав, ки аз ноаҳли ва бадқирдорҳои писараш пешаки то ба банди ӯ афтидани шикоят кардааст ва ҷавобҳои Бузургумед ҷаҳидан мумкин аст:

Зи Марьям буд як фарзанди хомаш,
 Чу шерон бадрасу Ширӯя чомаш.
 Ба сахтӣ аз рақчашму ашқар,
 Сазовори ҳазорон теғу ҳанҷар.
 Харе хармағзу мағзе пур аз харчанг
 В-аз он дилтанг рӯ офоқдилтанг.
 Чу Ширӯяро арӯсӣ буд, мегуфт:
 Ки Ширӯяи кошкӣ, будӣ маро чуфт
 Бузургуммедро гуфт: «Эй хирадманд,
 Дилат бигрифт аз ин девона фарзанд.
 Аз ин нофаррух ахтар меҳаросам,
 Қиёси талъаташиро мешиносам,
 Зи бадфеъӣ, ки дорад бар сари хеш,
 Чу гург эмин нашуд аз модари хеш,
 Зи ман бигзар ки ман худ заҳри морам,
 Бале, морам, ки чун ӯ муҳра дорам.
 На ҳар зан зан бувад, ҳар зода фарзанд
 На ҳар гул мева орад, ҳар нае қанд.
 Бузургуммед гуфт: «Эй пешини шох,
 Дили покат зи ҳар неку бад огоҳ
 Грифтам, к-ин писар дарди сари туст,
 На, охири поре аз гавҳари туст.

Ба некӣ, бад набошад низ фарзанд,
Бувад тарра ба тухми хеш монанд.

6. Чаҳонбинии Низомӣ дар ин достонаш ҳам ҳисси сӯфиёнаи тарки дунёе дорад. Вай ин ақидаи худро ғайр аз он ки аз забони худ ва каҳрамонҳои асараш дар мавридҳои бемувафқияти ва нокомӣ баён намудааст, дар қисми «Гуфтор андар панди гардиши фалаки бемадор» махсус таваққуф намудааст, ки моҳияти таъкиди «бевафои дунёест»:

Хирад шайхулшуюхи роҳи ту бас,
Аз ӯ пурс юн чӣ мепурсей, на аз кас,
Ки мулку молу фарзанду зару зӯр,
Хама ҳастанд ҳамроҳи ту дар гӯр.
Равон ин ҳамраҳон ғамнок бо ту,
Наёяд ҳеч кас дар ҳоҷ бо ту.
Алам бифкан, ки олам танг ҷояст,
Инон баркаш, ки маркаб лангояст.

Чуни ақидаи дунёебезорӣ, ки чаҳонбинии оммаҳои мазлуму очизи замони феодалист, ки дар мисоли оқибаи қорӣ Хусрав ба намояндагони синфи ҳоким маргро ба хотирашон оварда, аз мағрурӣ, зӯроварӣ, золимӣ, молу чизпарастӣ, айёшии булҳавасӣ, ки аз ҳисоби мардум ва бар болои онҳо мекарданд, даст кашиданро тавсиф менамояд. Ӯ тарки дунёро на дар асоси тасвири ҳаёти баду қашшоқонаи оммаҳои халқ, балки аз рӯи тасвири ҳаёти ҷабронани аристократия додааст, ки бо он қадар лабдабаву ҳашамат, оқибаи ба марг ва нокомӣ мееравад. Шоири синфи ҳокими беҳуду мағрурро бо марг тарсонидааст.

7. Тасвири ҳаёт ва табиат дар достони «Хусраву Ширин» ғайр аз он ки лаҳзаҳои романтики ҳам дорад (масалан, танҳо кӯҳ кандану ҷӯи шир овардани Фарҳод) асоси реалистона буда, зебоҳои зиндагӣ ва одамонро ба қалам додааст. Тасвири қасрҳо, кӯшкҳо, шабистонҳо, зебоии инсон ва манзараҳои табиат аз рӯи нақли шоир хеле барҷаста ва ҳайратовар аст. Дар тасвири табиат нозукиҳои ҳавои софӣ беғаш, рангҳои гуногун, нафасгирии гулҳои зебо, хошиши паррандагон ва ғайра тамомаи зинда ба назар меояд ва дар ин тасвирҳо манзараҳои ватани шоир Қафқаз низ материалҳои хуб додааст:

Гул аз шодӣ алам дар боғ мезад,
Силоҳи фохта бар зоғ мезад.
Суман сокиву наргис бода дар даст,
Бунафша дар хумору сурхгул маст.
Замин натъи шақоиқпӯш гашта,
Шақоиқ мӯҳри марзангӯш гашта.
Шамол ангехта ҳар сӯ хурӯше,
Зада бар гову чашми нил гӯше.

Хаво бар сабза гавҳарро гусаста,
Зумуррадро ба марворид баста.
Надид омад чу мину марғзоре,
Дар ӯ чун оби ҳайвон чашмасоре.
Зиҳй чашма, зи равнақ бурд обаш,
Аз он чашма, ки хонанд Офтобаш.

8 Санъати тасвир дар достони «Хусраву Ширин» дараҷаи хеле баланд дорад. Қатъи назар аз баъзе лаҳзаҳои ҳиссу ҳаяҷони ғаму андуҳ, азбаски дар он ҷои асосиро шодию нишот нишол менамояд, тасвири зебоиҳои зоҳирии инсон мавқеи калон дорад. Аз ин рӯ, тасвирҳои мисли зебоиҳои зиндагӣ зебо ва чун шукуфаҳои чаман софу бегубору ҳамчун нафаси гулҳои рангоранг нафису нозук буда, бо тасвири романтикӣ печонида шудааст. Масалан, тасвири ғусли Ширин дар чашмаи об:

Ба гирди чашма ҷавлон зад замоне,
Даҳ андар даҳ надид аз кас нишоне.
Чу қасди чашма кард он чашмаи нур,
Фалакро об дар чашм омад аз дур.
Паранди осмонгун бар миён зад,
Шуд андар обу оташ дар ҷаҳон зад
Фалакро ҷард куҳлипуш Парвизин,
Мувассал кард нилуфар ба нагрин.
Ҳисораи Нил шуд, яъне шабонгоҳ
Зи ҷархи нилгун сар бар зад он моҳ.
Таъи софаш меғалтид дар об,
Чу ғалтад қоқуме бар рӯи санҷиб
Аҷаб бошад, ки гулро чашма шӯяд,
Ғалат гуфтам, ки гул бар чашма рӯяд.
Зиҳй чашма, ки равнақ бурд оташ,
Аз он чашма, ки хонанд Офтобаш.
Дар об андохт ғусҳои чуш шаст,
На моҳӣ, балки моҳ овард дар даст.
Зи мушк ороиши кофур карда,
Зи кофураш ҷаҳон кофур хурда.
Магар доништа буд аз пеш дидан,
Ки меҳмонеш дарҳоҷад расидан.
Дар оби чашмасорон шаккари ноб,
Зи баҳри меҳмон месохт ҳаллоб.

Дар ин порча, ки дар чашмаи оббозӣ кардани Ширин тасвир ёфтааст, шоир аъсари воситаҳои тасвир ва санъатҳои шеърӣро моҳирона ба қор бурдааст. Низомӣ дар тасвири лавҳаҳои шодию хушнудӣ чӣ қадар ки моҳир бошад, дар тасвири ғаму андуҳ низ ҳамон қадар маҳорат дорад. Ин маъниро дар тасвири ғамҳои Ширин, Фарҳод ва Ғайра мушоҳида кардан мумкин аст. Тасвири ҳолати Фарҳод баъд аз шунидани хабари «Ширин мурд».

Чу афтод ин сухан дар гӯши Фарҳод,
 Зи тоқи куҳ чун кӯҳе дарафтод.
 Баровард аз чигар оҳе чунон сард,
 Қи гуфтӣ: дур бошӣ дар чигар х(в)ард,
 Ба зорӣ гуфт к-оваҳ франҷ бурдам,
 Надида роҳате дар франҷ мурдам.
 Дареғо, ҳарза франҷи рӯзгорам,
 Дареғс, ки дили уммедворам
 Маро з-ин куҳ кандан ҳосил ин буд?
 Нашуд қорам муяссар мушкил ин буд.
 Чу нодонон тамаъ дар лаъл бастам,
 Надидам лаъл санг омад ба дастам
 Чӣ оташ к-аз наистон дар ман афтод?!
 Чӣ тӯфон буд, ки ногаҳ бар ман афтод?:
 Чаҳон ҳолӣ шуд аз Маҳтобу Хуршед,
 Чаман ҳолӣ шуд аз шамшоду аз бед,
 Чароғи оламафрӯз аз чаҳон шуд,
 На Ширин, Офтоб, аз ман гинҷаси шуд.
 Бубахшояд фалак дар ҳеч мазлум,
 Манам афтодаи мазлуму маҳрум.

Дар ин порча ва порчаҳои дигари достон сухан чун дурр ба
 ришта хеле зебо ва моҳирона кашида шудааст. Сухани шоир
 пур аз образҳои бадеӣ ва маҷозӣ. Азбаски дар ин достон ман-
 зара ва образҳои ба ҳам муқобил бисёр аст, Низомӣ санъати
 шеърӣ тазод ва муқобиларо хеле фаровон қор фармудааст:

Чаҳон он бех, ки доно талх гирад,
 Ки ширинзиндагони талх мирад.
 Яке аз дасти шоҳи тоҷ дода,
 Яке сад тоҷро тороч дода.
 Яке аз тағки худ Маҳро шрикаста,
 Яке бар Маҳ зи гоза тавқ баста.

Достони «Хусраву Ширин» аз ҷиҳати услуб ва методи эҷодӣ
 ишқӣ-романтикӣ буда, заминаи амиқӣ реалистӣ дорад.

9 Аҳамияти этнографии достон низ хурд нест. Аз он дар
 бораи илмҳо, ҳунарҳо, тарзи зиндагӣ, одоби маишат ва ас-
 бобҳои зиндагию истеҳсоли маълумоти фаровон гирифташ мум-
 кин аст, ки шоҳиди ҳаётро амиқ донишмани Низомӣ мебошад.

ЛАЙЛИ ВА МАҶНУН

Хангоме ки шӯҳрати маснавии «Махзан-ул-асрор» ва дос-
 тои «Хусраву Ширин» тамоми Озарбойҷони онрӯзаро фаро
 гирифт, ҳаводорони суханони пурҳикмат ва каломи ширину
 бадеии баландпарвози он аз байни доираҳои қибор низ пайло
 шудаанд:

Валекин дар ҷаҳон имрӯз кас нест,
Ки ўро бар ҳаваснома ҳавас нест
Ҳавас пухтам ба Ширин дастқоре,
Ҳаваснокии ғамро ғамгусоре.
Ҷунон нақши ҳавас бастам дар ў пок,
Ки ақл аз хонданаш гардад ҳаваснок.

Дар соли 1188 намояндаи савораи подшоҳи Шервоншоҳӣ Абдулмузаффар Ахситон бинни Манучеҳри шервоншоҳӣ ба Ганча ба назди Низомӣ омад ва аз номи хожими худ арз кард, ки қиссаи «Лайлӣ ва Маҷнун»-ро ба назм дароварад:

Дарҳол расид қосид аз роҳ,
В-овард мисоли ҳазрати шоҳ.
Бинчишта ба хатти хуб хешам,
Даҳ-пояздаҳ сатри нағз пешам...
Қ-ой маҳрами ҳалқаи ғулумӣ,
Ҷодусухани ҷаҳон Низомӣ!
Аз ҷошнии дами саҳарҳез,
Сеҳре дигар аз суҳан барангез!
Дар лоғғаи шигифтқорӣ,
Бичмой фасоҳате, ки дорӣ.
Хоҳам, ки ба еди ишқи Маҷнун,
Ронӣ суҳане ҷу дурри маҷнун.
Ҷун Лайли бикр агар тавонӣ,
Бикре ду-се дар суҳан нишонӣ.
То хоҳаму гўям ин шакар бин,
Ҷунбонам сар, ки тоҷи сар бин.

Дар мактуб таъкид шудааст, ки шоҳ ба қадршиносии асари шоир рафтори туркона нахоҳад кард. Аз он сабаб ки ў аз насаби баланди аристократияи эронист, ба ў суҳани баландсанъати баландмазун бояд гуфт:

Туркӣ сифати вафои ман нест,
Турконасифат сазои ман нест.
Он, к-аз насаби баланд зояд,
Ўро суҳани баланд бояд.

Шаҳриёри олиҳиммати натанҳо Шервон, балки ҳамаи Эрон будани Ахситонро аз забони писараш, ки Низомиро ба назми дoston тарғиб мекард, баён намудааст:

Хоса малике ҷу шоҳи Шервон,
Шервон ҷӣ, ки шаҳриёри Эрон.
Неъматдеҳу пойгоҳ соз аст,
Сармоядеҳу суҳаннавоз аст.

Низомӣ дар аввал дар ҳайрат ва тараддуд мемонад, ки ин таклифро қабул кунад ё не. Сабаби дудилагии шоир, ки аз рӯи гуфтаи ў дар ин аст, ки аввало сўстии умру заъфи ҳолат дар

ташвиш аст, сониян барои суханпардозӣ предметҳои хуби тас-
вир аз қабилӣ базму нишоту боғу бӯстону баҳору маю шодӣ
лозим аст, дар қиссаи «Лайлию Мачнун» ҳама ғаму андӯху
дашту биёбони беобу дарахти араб аст, ки ҷои шавқоваре
надорад:

Чун ҳалқан шоҳ ёфт гӯшам,
Аз дил ба димоғ рафт ҳушам.
Не заҳра, ки сар зи хат битобам,
Не дида, ки раҳ ба ганҷ ёбам.
Саргашта шудам бад-он хичолат,
Аз сустии умру заъфи ҳолат.
Қас маҳрам на, ки роз гӯям
В-он қисса ба шарҳ боз гӯям.

Писари Низомӣ Муҳаммад падарро водор менамояд, ки
таклифи шоҳро қабул кунад, зеро раъи подшоҳро рад кардан
хуб нест:

Хусрав, Ширин чу ёд кардӣ,
Чандин дили халқ шод кардӣ.
Лайлӣ, Мачнун бибоядан гуфт,
То гавҳари ҳиммати шавад чуфт.
Ин номаи нағз гуфта бехтар,
Товуси чувона чуфта бехтар.

Аммо дар аввал ин таклиф ба Низомӣ маъқул наафтод, зеро
қиссаи пурғуссаи Лайлию Мачнун манзараҳои хушкӯ биёбо-
ни араб ба таъби у, ки аз манзараҳои зебои Кавказ ва қиссаи
шодию тарабангези Хусраву Ширин шодоб буд, нафорид.

Лекин ҷӣ кунам, ҳаво дуранг аст,
Қ-андеша фароҳу сина танг аст.
Фаҳлези фасона чун бувад танг,
Гардад сухан аз шуд омадан ланг.
Майдони сухан баланд бояд,
То таъсавор пай намояд.
Ин оят агарчи ҳаст машҳур,
Тафсири нишот ҳаст аз он дур.
Афзори сухан нишоту ноз аст,
З-ин ҳар ду сухан баҳонасоз аст,
Не боғу на базми шаҳриёрӣ,
Не руду маю на комгорӣ,
Бар хушкӯи реғу сахтӣ кӯҳ.
То чанд сухан равад дар андӯҳ,
Гӯяндаи назм доман афшонд,
То ин ғоят нагуфта з-он монд.

Вале бо тарғиби дубораи писараш ба назми достони «Лай-
лию Мачнун» розӣ шуд, таъби баланд ва фаросати хеле амиқ-
қу паҳновари ӯ ба вай имконият дод, ки аз ўҳдаи ин кор бо-
шарафона барояд:

Бо ин ҳама тангии масофат,
Он чош расонам аз латофат,
Қ-аз хондани ӯ ба ҳазрати шоҳ,
Резад гуҳари насуфта бар роҳ.
Хонандааш ар фарсурда бошад,
Ошиқ шавад, ар намурда бошад.

Ба ҳамин тарик, Низомӣ қиссаи «Лайлию Мачнун»-ро дар соли 1188 дар муддати камтар аз чор моҳ ба номи Абдулмузаф-фари Ахситони шервоншоҳӣ дар ҳаҷми чор ҳазору ҳафсад байт дар баҳри ҳазачи мусаддаси аҳраби мақбузи махфуз (мафъулу) мафоилун, фаулан, (—V, —V, —V, V —) ба анҷом расонид:

Ин чор ҳазор, байти аксар
Шуд гуфта ба чор моҳ камтар.
Ғар шугъли дигар ҳаром будӣ,
Дар чордаҳ шаб тамоӣ будӣ...
Қ-ороста шуд ба беҳтарин ҳол
Дар салхи раҷаб ба сею фе дол.
Таърихи аён, ки дошт бо х(в) ард
Ҳаштоду чаҳор баъди понсад.

Аз рӯи ишорае, ки дар достон ҳаст, Низомӣ онро боз чанд бор аз назар гузаронида, таҳрири охиринашро дар соли 588 ҳ (1192) анҷом додааст:

Дар рӯзи душанбе омад охир,
Аз лутфи худоӣ фарди қохир.
Понсад ҳаштоду ҳафт бар сар,
Бигзашта зи ҳазрати пайambar.

Сюжети ин қисса аз фольклор ва адабиёти китобатии араб аст. Аз олимони араб Ибн-ул-Надим дар китоби «Ал-фиҳрист» китоби «Лайлию Мачнун»-ро ном бурдааст. Ғайр аз ин, Ибни Қутайба дар китоби «Ал-шеърво-аш-шуаро», Абдулфараҷи Исфаҳонӣ дар асари худ «Китоб-ул-ағонӣ» ва ғайра, дар бораи ин достон маълумоти бастафсил додаанд. Аксарияти таърих ва фольклоршиносии араб қаҳрамони асосии достон Қайс ибни Мулаваҳ бинни Мазоҳамро, ки аз қабилаи бани Омир ва Лайлӣ бинти Саъдро ки аз ҳамон қабила будааст, одамони таърихӣ-воқеӣ медонанд ва ҳатто соли вафоти Қайсро 70 Ҳиҷрий (689 милодӣ) доништаанд. Дар нақлҳои халқии арабӣ Лайлиро ҳам шахси таърихӣ мешуморанд. Ин маъниро нақти Носири Хисрав дар Сафарнома қувват медиҳад. «Аз Таваиф би-рафтем ва кӯҳу шикастагӣ буд, ки мерафтем, ҳар ҷо ҳисорақҳо ва деҳаҳо буд ва дар миёни шикастагӣҳо ҳисорақе ба ман хароб намуданд. Аъроб гуфтанд: Ин хонаи Лайлӣ будааст ва қиссаи ишон аҷиб аст».

Аммо аз фольклоршиносони Араб Ибн-ул-қалбӣ Мачнунро

аз шоирони хонадони бани уммийа медонад, ки номи худро пинҳон дошта, дostonро аз Носирийи Хисрав аз номи Маҷнун паҳн кардааст. Қиссаи Лайливу Маҷнун дар араби вариантҳои зиёде дорад.

Баъд аз ғалабаи хилофат дар Эрон ва Осийи Миёна ин қисса дар кишвари мо низ шӯҳрат ёфт. Ишораҳо ба ин қисса то Низомӣ дар шеърҳои Рудаки, Бобо Тоҳири Урьён ва ғ. дида мешавад, вале ба шакли яқ дostonи муқаммал ва зебо даровардан ва дар он ҳиссиёти олии инсонро ифода намудан ба Низомӣ муяссар шудааст.

Аз қадом сарчашмаҳо баҳраманд шудани Низомӣ тадқиқоти амиқ металабад, вале аз маъхазҳои маълуми он замон фоида бурдани ӯ аз нақлҳои халқӣ истифода намудани вай аз байтҳои зерини ӯ хувайдост:

Гуяндан дoston чунин гуфт,
Он лаҳза, ки дурри ин суҳан гуфт.
Қ-аз мулки араб бузургворе,
Будааст ба хубтар диёре.

Дostonи «Лайлию Маҷнун» ҳам аз қисмҳои муқаддима, сюжети асосӣ ва хотима иборат аст. Қисми муқаддимани анъанавӣ аз ситониши худо, фӣ шаът-ун-наби, сифати меъроҷ, дар мавъиза гӯяд ба тариқи сулук, бурҳони қотеъ дар худуси офариниш ва қидами офаридгор, дар нақӯҳиши рӯзгор, сабаби назми китоб, дар дуои давлати подшоҳи ислом, дар хитоби заминбус дар суфориши фарзанд Муҳаммад ба маликзода, дар ҳоли хеш ва шикоятӣ баъзе мушқирон, дар узри шикоят, дар насихати фарзанди хеш... , дар мастӣ ва тариқи ишқварзӣ иборат буда, ҳамагӣ 14 боб аст. Қисми дуюм сюжети дostonро дар бар мегирад. Қисми сеюм — хотима бо мадҳи подшоҳ ва хатми китоб аст.

Тахлили сюжети дoston

Сюжети дoston аз 57 боб ва ду ҳикоят иборат аст. Дар оғози дoston, ки экспозицияи он аст, дар бораи оилаи давлатманди араб Сайиди Омирӣ, фарзанд надуштани он, фарзандталабии ӯ, фарзанд дидан ва тарбия ёфта ба синни мактабӣ расидан ва мактаб рафтани вай нақл шудааст. Ошиқ шудани Лайлию Маҷнун дар мактаб рабти (завъзкаи) дoston буда, баъд аз он инқишофи воқеа меояд. Ин қисм бобҳои асосӣ, мураккаб ва печдарпеччи сюжетро ташкил медиҳад. Инқишофи воқеа аз шӯҳрат ёфтани ишқи Лайлию Маҷнун оғоз меёбад, ки ҳолати дар ишқдоштан Қайс ва ба назораи ҷамоли Лайлӣ рафтани ӯ, нолаву беқарорӣ қарданҳои вай аз ишқи бетағъири вай хабар мекард. Лайлиро аз мактаб ва Лайлию Қайсро аз воҳурӣ маҳрум қардагии падару модараш воқеаи ишқи ду ҷавонро мураккаб қард ва ҳалли хушӣ ба хушӣ онро душвор қардонид, ки аз он буи фоҷиа месяд. Ба ҳосилгории рафтани падарӣ Қайс ба назди падари Лайлӣ хушӣ ба хушӣ ҳал шудани воқеа

ишора мекунад, аммо ин илтимосро (бо бахонаи он ки Қайс
гӯе девона асту аввал ўро сиҳат кардан лозим) ба таври қатъӣ
рад кардани падари Лайлӣ ҳалли масъаларо ба душворӣ, му-
раккаби, ҳатто зиддияти байни авлоду хонадону қабила ме-
барад

Фарзанди ту ҳаст гарчи бадром,
Фаррух набувад, чу ҳаст бадком.
Девонагие ҳаме намояд,
Девона ҳарифи мо нашояд
Аввал ба дуо инояте кун
В-он гаҳ зи вафо ҳикояте кун
То ў нашавад дуруст гавҳар,
Ин қисса нагуфтаи аст бехтар

Чунин вазъияти муқобил ва ҷиддан зид ҳаяҷони ишқӣ ва рӯ-
ҳии Қайсро зиёд карда, роқеаро ба суи мочароҳои ҷиддӣ ишор-
рат мекунад

Аз рӯи ақидаи динӣ Қайсро ба зиерати Макка бурдани па-
дараш чунин гумонро пеш меронд, ки бо таъсири муноҷот ва
мадади ихлоӣ Қайс аз ишқи Лайлӣ бархоҳад гашт ва ҳар ка-
дом ба роҳи худ хоҳанд рафт

Бигрифт ба рифқ дасти фарзанд,
Дар сояи Каъба дошт якчанд
Гуфт Эй писар, ин на ҷои бозист,
Биштоб, ки ҷои чораебишт
Дар ҳалқаи Каъба ҳалқа кун даст,
Қ-аз ҳалқаи ғам бад-ин тавои раст.
Гӯ Ӯраб, аз ин газофкори,
Тавфиқ диҳам ба растагори
Даръеб, ки мубталои ишқам,
Озод кун аз балои ишқам

Аммо дари ҳалқаи Каъбаро дошта, аз худо дар дил зиёд шу-
дани ишқи Лайлиро талаб кардани Қайс нияту умедӣ падар-
ро барбод дод ва мочарои ишқиро амиқтар кард

Маҷнун чу ҳадиси ишқ бишид,
Аввал бигирист, пас бихандид
Аз ҷои чу мори ҳалқа барҷаст,
Дар ҳалқаи зулфи Каъба зад даст..
Ӯраб, ба худони худост,
В онгаҳ ба камоли подшоҳет,
Қ-аз ишқ ба ғояте расонам,
Қ-у монда, агар ҷӣ ман намонам.
Ӯраб, ту маро ба рӯи Лайли,
Ҳар лаҳза бидеҳ зиёд майле

Аз овози Қайс дар ишқи Лайлӣ ор кардани ҳамқабила-
ҳои лайлӣ ва бо иҷозати сардори қабила ба ҳалоки у қасд
кардани онҳо масъалаи ишқи ошиқонро ҳам намекунад, балки

дар инкишофи воқеа оиро мураккаб ва душмани байни қабилаҳоро зиед мегарҷонад

Ба панди падар ҷавоби зид додани Қайс аз бебозгашт будани роҳи ишқии Маҷнун хабар медиҳад. Дар банду баст нолава фиғон қардани Лайлӣ дар фироқи Қайс ба ишқии устувори тарафайн гувоҳи медиҳад, вале аз ҳалли конфликт дарак нест.

Дар ин мобайн ҳангоми дашту биебонгардӣ ба амир Навфали шикорчӣ вохӯрдани Қайс, ваъдаи ерӣ додани ӯ ва дар ҷанги зидди қабилаи Саъд наздик расидани ғалаба ба муқод расидани ошиқон гӯе наздик мегардад, аммо аз ҷониби қабилаи Лайлӣ истода ҷангидани Маҷнун ва ҳамаро ҳайрон қардани ӯ, инчунин ба ерии лашқари худ баромадани аҳли қабила Навфалро маҷбур қард, ки сулҳ кунад ва бо арзиши зару зевар корро ба анҷом расонад, вале розӣ нашудани падари Лайлӣ конфликтиро ба ҳалли хуб набурд воқеа дар кучаи сарбаста монд. Дар ин қор ба Навфал киноя қардани Маҷнун:

Ин буд баланди кулоҳат?¹
Шамшер кашидани сипоҳат?¹

Навфалро аз нав водор қард, ки ҷанг сар кунад ва масъаларо ба фондаи Маҷнун ҳал намояд, вале аз мағлубият ва хашму ҷараҳагӣ, ки духтари худро ба Қайс «девоҷа» доданӣ нест, Лайлӣро куштани шудани падараш

Буррам сарӣ он арусӣ чуш моҳ,
Дар пеши сағ афканам дар ин роҳ
То боз раҳам зи ному нангам,
Озод шавам зи сулҳу ҷангаш
Фарзанди маро аз ин таҳаккум,
Сағ беҳ ки хурад, на деви мардум

пеши роҳи ғалабаи ҷанг ва ҳалли мушкилотро гирифт. Он гоҳ воқеа ба кӯчаи саргум ларомада, Маҷнунӣ ноумедгаштаро ба дашту кӯху биебон равон қард ва ҷунуни ӯро зиед намуд. Дар саҳро оҳу ва гавазиро аз дастӣ сайёдҳо озод қардани ӯ, бо зог сухан қардани вай, ки шаммае аз озодихоҷии ӯст, Маҷнунро баста ба қабилаи Лайлӣ овардани пиразан романтикаи ҳоли уро нишон диҳад ҳам, проблемаи душворихоӣ ошиқиро ҳал намекунад ва ҳаяҷони инкишофи сюжет боқӣ мемонад.

Дар ин миён ба Лайлӣ хостгорӣ қардани Ибни Саломӣ давлатманд ва розигӣ додани падараш воқеаро ба сӯи дигари дилноҳоҳ мебарад, ки сюжетӣ навро ба миён меоварад ва риштаи ишқии Лайлию Маҷнунро қатъ қарданӣ мешавад, аммо бо вучуди никоҳ (маҷбури) доштан бо қатъият бақорати худро ҳимоя қардани Лайли риштаи аввалро нигоҳ дошта, ба қатъ шудани он роҳ намедиҳад.

Лайлеш тапончае чунон зад,
Қ-афтод басони мурда бех(в) ад.

Эпизодҳои соҳаи шудани Маҷнун аз шавҳар кардани Лайлӣ, ӯро ба бевафои сарзаниш кардани вай танҳо мифодакунандаи ҳолати руҳияи Маҷнун буда, ба рафти воқеа таъсир намерасонад. Панди падар, ҷавоби Қайс, вафоти падар ва огоҳ шудани Маҷнун аз он низ ба вазъият баъзе равшаниҳо мебарорад, аммо ба инкишоф, қатъ ва ё ҳалли конфликт мадад намерасонад. Бо ҳайвоноти ваҳшӣ унс гирифтани Маҷнун воқеаро аз ҷамъияти инсонӣ ба олами ҳайвонот бурда, тақдири қаҳрамони асарро ба номуайяни дарозарад ҳам, боз ҳалли масъала ба як су мемонад, вале гумон кардан мумкин аст, ки ин ҷо воқеа қатъ шуда, фоҷиае бояд рӯй диҳад. Аммо омадани қосиди Лайлӣ ба назди Маҷнун, ки ӯ дар вафои вай аст ва исматаш пок аст, риштаи зӯран суст шудани ишқи онҳо аз нав мустаҳкам мешавад, номаи фиристодаи Маҷнун онро боз ҳам қавӣ ва устувор мегардонад. Эпизоди модари Маҷнунро овардани амакаш Салими Омирӣ ва баъди бозгашт вафот ёфтани модар, ба зиёрати қабри ӯ рафтани Қайс ба рафти воқеа таъсир намерасонад ва ҳаяҷону шиддат боз ҳамон тавр мемонад. Маҷнунро талаб кардани Лайлӣ ва дар бешаву сабзавор бо ҳамдигар мулоқот кардани онҳо, суруд хондани Маҷнун дар назди ӯ воқеаро ба авҷи аълояш нарасондааст, зеро Лайлӣ аз рӯи ҳалолқорӣ ва бинобар расман шавҳар доштан ба ошиқи ҳақиқии худ Қайс наздик намешавад, зеро ба расму қоидаи покдоманӣ устувор аст:

Гар з-он ки ба шӯй дил надодам,
Охир, на чунон ҳаромзодам.

Вафоти ибни Салом имконият дод, ки ошиқон бо ҳам пайванданд Маҷнунро барои висол ба хонаи худ даъват кардани Лайлӣ ва як шабонарӯз ба ҳам пайвастанӣ онҳо қуллаи баланди (кульминация) воқеаи асосии сюжет аст.

Лайлиро тарк карда, боз ба саҳрозу биёбон рафтани Маҷнун бемории Лайлӣ, васият кардани вай ба модар, зорӣ кардани вай дар фироқи фарзанд, омадани Маҷнун ба зиёрати қабри Лайлӣ, омадани Салом ба қабри Қайс бори дуюм ба назди Маҷнун, вафоти Маҷнун бар сари қабри Лайлӣ ҳамагӣ куҷо-иш (развязка) ва хотимаи дoston аст.

**Образҳои асосии
дoston**

Қайс ибни Мулаббаҳ Маҷнун писари ягончаи аз худоталабидан Сайиди Омирӣ буда, ҷавони покизаахлоқ, некусират, якишқа, ишқро нигоҳдоранда ва аз шаҳват фарқкунанда буда, онро аз ҳама чиз — ҳаҷону боигарӣ, аслу насаб баланд мегузорад. Покизагии ахлоқи ӯ дар эпизоди «Сифати ахлоқ исмат ва таҳорати Маҷнун» махсус қайд шудааст:

То занн набарӣ, ки буд Маҷнун,
 З-ин шефтагон, ки бии акнун.
 Берӯзаву бенамозу бенур
 Бегонаи ақлу аз адаб дур
 Донотари давр буд дар давр,
 Доништа русуми чархро ғавр.
 Донандаи дониши ниҳонӣ,
 Ҳалқарда рамузи осмонӣ,
 Зебосухане зи сиккаи зар,
 Байту ғазале зи лӯълӯи тар.
 Донад ҳама кас, ки бетафаккур,
 Девона нарезад он чунон дурр.
 Мекард зи табъ дасткӯтоҳ,
 Маъшуқа баҳона буд дар роҳ.

Аз ин характеристикаи шоир бармеояд, ки Қайс дорои лақаби «Маҷнун» (девона) нест, балки мусулмони комил, боақлу одоб ва донишдаи расму одати зиндагонӣ, илмҳои дунёвӣ ва осмонӣ буда, дони нутқи хуб ва тафаккури баланд аст. Ҳиссиёт ва таассуроти оливи инсонии ӯ дар суҳанҳои дигараш, ки бо ҳар муносибат баён кардааст, акс ёфтааст. Асли ҳастии ӯ вучуди маънавии вай ишқи пок аст:

Ишқ аст хулосаи вучудам,
 Ишқ оташ гашту ман чу дудам.

Аз рӯи ишораи шоир Маҷнун бо олами ботинии худ буда, маъшуқадории ӯ танҳо бахонае барои ифсидаи ҳиссиёти худ аст ва аз маъшуқаи худ ком нагрифтани барои он буд, ки ишқ беомӯшиш бошад:

З-он ком начуст аз он паризод,
 Ю хонаи ишқ монанд оқод.

Ишқи Қайс дар аввали кӯр ба тариқи табиӣ аз дӯстдорӣ дар мактаб оғоз ёфта, торафт шӯҳрат меёфт ва амиқтар мешуд. Онҳое аз моҳияти ишқи ҳақиқӣ аз аҳволи Қайс беҳабар буданд, ки аз таъна ва тамасхур ӯро «Маҷнун» (девона) меномиданд:

Яқбора диташ зи по дарафтод,
 Ҳам хик дариду ҳам хар афтод.
 Онҳо, ки нафтода буданд,
 «Маҷнун» лақабаш ниҳода буданд.

Аммо чунон, Қайс яқбора рӯй надодааст. Вай баъд аз он ки бо таъна ва маснеаҳо ӯро аз Лайлӣ ҷудо ва дур кардаанд:

З-он пас, ки ба таъна гуфтанд,
 Аз шефта моҳи нав нухуфтанд.
 Азбаски чу сағ забони кашиданд,
 З-оҳу бара сабзаро буриданд.

Лайлӣ чу бурида шуд зи Маҷнун
Мерехт зи дида дурри макнун.

Ба мулоқоти Лайлӣ ба қабилаву манзили ӯ мерафт ва аз-
баски вайро дида наметавонист, дар ишқи ӯ беқарориву но-
лаю зорӣ мекард:

Девонасифат давон ба ҳар сӯ,
Лайлӣ, лайлизанон ба ҳар ку.

Ба хостгорӣ ҷавоби рад гирифтани Қайс, барои ҳалоки ӯ
қасд кардани аҳли қабилаи Наҷд, панд додани падар, ки ӯро
аз роҳи ишқи Лайлӣ гардониданист, Қайсро ба зиёрати Каъ-
ба бурдани падар аз ёскеаҳои табиӣ буда, то рафт шиддати
рӯҳии ӯро зиёд мекард, вале ҳоло чунун надошт, вале аз чу-
нин ишқ халосӣ ҳам надошту халосиро низ намехост:

Гӯянд: Зи ишқ кун ҷудоӣ,
Ин нест тариқи ошноӣ.
Парвардаи ишқ шуд сирриштам,
Бе ишқ мабод сарнавиштам.

Дар дашту саҳро дар фироқи Лайлӣ гаштани Қайс ҳоло маъ-
ноӣ чунунӣ надошт, одами озурдаи ҷамъиятро ба хотир мео-
вард, то ки аз бадии монеаҳои одамон дур бошад. Дар ин
ҳангом ёфт шудани як шахси одил, гапфаҳм ва ғарибнавоз
амир Навфал, ки ба вай ёри расондан мехоҳад, Қайсро шод
гардонид, аммо аз якраҳагии падари Лайлӣ масъаларо бо
ҷанг ва зӯрӣ ҳал кардани шудани ӯ ба Қайс маъқул набуд,
зеро аз як тараф, зидди ҷангу хунрезист ва тарафдори сулҳ:

Ҳар кас бар масоф дар саворе,
Маҷнун ба ҳисоби ҷонсупорӣ.
Ҳар кас фарасе ба ҷанг меронд
У ҷумла дуои сулҳ мехонд.

аз тарафи дигар, ба муқобили қабилаи ёри худ ҷангидан ва
бо зӯрӣ ба даст овардани муроди худро аз рӯи ҳиммат ва
одамгарӣ, ор, номардӣ, нокаси ва ноодамӣ мешуморид, бино-
бар ин, аз тарафи душман истода бо аскарони Навфал ме-
ҷангид:

Қарда сари найза з-ин тараф рост,
Сарнайзи ғ. т., аз он тараф хост.
Ғар лашқари у шудӣ қавидаст,
Ҳам тир бирехттиву ҳам шаст.
В-ар ҷониби ёри у шудӣ тир,
Ғуррид аз он нишот ҷун шер.

Вай ба саволи яке аз сарбозони Навфал, ки ҷаро аз та-
рафи душманон меҷангид:

Мо аз паи ту ба ҷонсупорӣ,
Бо ҳасм туро ҷарост ёрӣ?!

У дар ҷавоб тарафи ёрро дӯст эълон карда, бо онҳо ҷанг карданро кори ношоиста мешуморад:

Гуфто, ки чӣ ҳасм?! Ёр бошад,
Бо тег маро чӣ кор бошад?!
Бо ҳасм навардие тавон кард,
Бо ёр набард чун тавон кард?
Майли дили меҳрубонам он ҷост,
Он ҷо, ки дил аст, ҷонам он ҷост.

Чуниин рафтори Қайсро лашкариёни Навфал аз девонагии ӯ медонистанд, ҳол он ки аз ҳиммати баланд ва одамгарии вай буд, ки бо ёр ва одамони он ҷангидан кори нозеб асту хусни ахлоқ нест. Вақте ки дар ҷанги аввал Навфал мағлуб шуда, ба қабилаи Начд қабилаи Лайлӣ сулҳ тақлиф кард, Қайс ба вай таъна зад, ки ҳамаи қораг ҳамин буд:

Аҳсант, зикҳи умедворӣ!
Беҳ з-ин набувад тамомкорӣ.
Ин буд ҳисси зӯрмандет
В ич буд фусуҳи дербандет.
Он дуст, ки буд салом бар ман,
Қардеш кунун тамом душман.
Аз ёрии ту буридам аз ёр,
Бурдӣ раҳи кори ман ба якбор.

Дар ҷанги дуҷум духтари худро куштани шудани падари Лайлӣ, ҷангро хобондани Навфал Қайсро ноумед кард, ӯро мурад ҳосил нашуд. Бинобар ин, аз ноумедӣ ва норозигӣ аз Навфал ғаму андӯҳ ва ҷунунаш торафт зиёд шуда, роҳи саҳроро пеш гирифт. Вобаста ба авҷи ҷунун романтикаи ҳаёлотӣ ӯ баланд мерафт. Дар саҳро аспи худро дода, оҳуеро аз дасти сайёди камбағал овоз ва дар ҳисоли син Лайлини асирро тасаввур карда, аз ҷашмонаш бӯсид:

Медод зи дӯстӣ ба афсӯс
Бар ҷашми сиёҳи оҳувор бӯс,
К-ин ҷашм агар зи ҷашми ёр аст,
З-он ҷашми сиёҳ ёдгор аст.

Дар ҷои дигари саҳро гавазро ба ивази пул аз дасти сайёд овоз кардани ӯ илқишоф ва тавсеаи ҳамин ҳиссиёти романтикӣ ӯст, ки аз озодиҳои вай сарришта дорад:

Маҷнун ба сӯи шикори дилбанд,
Омад чу падар ба сӯи фарзанд.
Молид чу дӯстон ба ду даст,
Ҳар ҷо, ки шикаста дид мебаст.

Гуфт: Эй зи рафиқи хештаи дур,
Ту низ чу ман зи дӯст маҳчур,
Буи ту зи дӯст ёд дорам,
Чашми ту назири чашми ёрам.
Дар сояи чуфт бод чоят
В-аз дом кушода бод поят.
Холи ту зи чашми кинахоҳон,
Дур аз сари ту каманди шоҳон.

Дар биёбон бо зоғ сухан гуфтани ӯ низ як лавҳа аз ҳиссиёти романтикии Мачнун буда, мехост ба воситаи он хабари овозрағӣ ва ҳазинию бадбахтиҳои худро ба Лайлӣ расонад. Сиёҳии ранги зоғро рамизи бадбахтиҳо медонист:

Шабранг чароӣ, эй шабафрӯз,
Рӯзат зи чӣ шуд сияҳ бад-ин рӯз?
Бар оташи ғам манам, ту чӯшӣ?
Ман сугзада, сияҳ ту пушӣ?
Рузе, ки раси ба назди ёрам,
Гу: бе ту зи даст рафт қорам.
Гуфти ки матарс, даст гирам,
Тарсам, ки дар ин ҳавас бимирам.

Мачнунро бе хоҳиши худаш аз гардан баста ба қабилаи Лайлӣ бурдани пиразан ва нолаву фиғон қардани вай аломати беҳушии уст ва ба ҳолати мачнунӣ мубаддал шуда истодааст ва акнун вай аз он чӣ медонист, фақат номи Лайлиро медонист, ҳамаро тарк карда буд:

Ҳам модар ҳам падар дар ин қор,
Навмад шуданд з-ӯ ба якбор.
Бо кас чу намешуд орамида,
Гуфтанд ба тарки он рамида.
В-уро шуда дар хароб обод,
Қуз ному нишони Лайлӣ аз ёд.

Воқеаи ба шавҳар дода шудани Лайлӣ дар бевафоии ӯ суруд хондани Қайс қунуни ӯро зиёд мекард. Аз ҷавобхое, ки вай ба насиҳати падар додааст, аз олами инсонии пуразоб ба душӯёи ваҳшиён дарюмада, ҳамаро, аз ҷумла худро гӯм қардани вай аломати қунуни пурраи уст:

Тағҳо на падар зи ёди ман шуд,
Худ ёди ман аз ниҳоди ман шуд.
Дар худ ғалатам, ки ман чӣ номам,
Маъшуқаму ошиқам, кадомам?!
Дар ваҳшати хеш гаштаам гӯм,
Ваҳши назияд миёни мардум.

У дар шаби равшани биёбон ситораҳоро як-як мушоҳида карда, ҳамчун романтик ба сайёраи Зӯҳра мувоҷиҳат кард, ки ба вай ёрӣ расонад.

Мачнун зи сари назорабозӣ
 Мекард ба чарх хукқабозӣ.
 Бар Зухра назар гумошт аввал,
 Гуфт: Эй ба ту бахтро мигағзал!
 Лутфе кун аз он ки луфт дорӣ,
 Бикшой дари умедворӣ,
 Чун Муштарӣ аз уфуқ баромад,
 Бо ӯ зи дари дигар даромад,
 Қ-оӣ Муштарӣ он ситораи Саъд,
 Эӣ дар хама қор содиқ-ул-ваъд,
 Дар маъ ба вафо назрае кун!
 Вар чорат ҳаст, чорае кун!

Аз ин гуфтаҳо хувайдост, ки Мачнун девона нест, вай одами аламдидаи очизи зиндагист ва аз мақсаду муродӣ худ даст нақашаидааст, чора мечуяд, вале дар чамъияте, ки пешни роҳи бахти неқонро гирифтаанд, чора надорад. Бинобар ин, ба тарқи ҳаёли романтикӣ ба сайёраҳое, ки ба ҳар қадамаш он аз рӯи эътиқоди онвақта як вазифа ва ё хислате дода шудааст, мурочиат менамояд, вале сайёраҳо ба роҳи худ равон шуда, ба вай ёрие намерасонанд ва бо ин восита ақидаи ба тақдирӣ инсон таъсир доштани сайёраҳоро худ аз худ рад мекунанд:

Чун дид, ки он баҳорхезон,
 Ҳастанд зи авҷи ту гурезон.
 Дониш, қ-аз он ҳаёлбозӣ
 Қораш нарасад ба чорасозӣ

Шоир масъалаи ба тақдирӣ қаҳрамони асар ва умуман инсонҳо таъсир доштани сайёраҳоро хуб рад карда, вале ҳалли оғро на ба фоидаи илм, балки дин дида, қаҳрамони худро ба худо мурочиат кунонидааст, ки гуё чорасозӣ ягона ӯст. Вале, дину худо нафаси одами очиз аст:

Нолид бад-он, ки чорасоз аст,
 Аз ҷумла вучуд бениёз аст.
 Он кун зи инояти худой,
 Н-ояд шаби ман ба рӯшноӣ,
 Рӯзам ба вафо ҳуҷишта гардад,
 Баҳтам зи баҳона раста гардад.

Аз ин порчаи шеърӣ маълум мешавад, ки Мачнун ҳоло дар иштиёқи Лайлӣ ва нияти ба бахт расидагӣ дорад. Аз омадани қосид ва номаи Лайлӣ шод гардидагӣ ва ҷавоби ошиқона ва дӯстона додани у нишон медиҳад, ки Мачнун аз ҳама алоқаашро бурида, дар саҳро бо ҳайвонот унс гирифта бошад ҳам, аз Лайлӣ дил набуридааст ва дар иштиёқи дидор аст. Ин маъниро дар беша ва сабзор ба василаи пири мулоқоти забонӣ кардани онҳо ва дар назди Лайлӣ шеър хондани ӯ тасдиқ менамояд:

То ҳаст зи ҳастии ту ёдам,
Осудаву тандурусту шодам.
З-ин пас туву ман, ману ту з-он пас,
Як дил ба миёни мо дигар кас.

Мачнун дорои сифати баланди инсонист. Ин хислат дар худ-қурбон кардани ӯ, бар зарари худ аз тарафи лашкари душман чангидан ва охуву гавазиро аз дасти сайёд озод кардани вай Ибни Салом рақиби ошиқии вай бошад ҳам, дар вафоти ӯ ғам хӯрдан, гирья кардани вай зоҳир гаштааст:

Аз як чихаташ хуш омад он кор,
Қ-аз домани гул бурида шуд кор.
В-аз рӯи дигар ҳисоби он кард,
Қ-ӯ низ ҳамон хӯрад, ки ӯ хвард.
Он карда, ки таъб ҳос бинмуд,
Бигрифт, ки ақл гирья фармуд.

Мулоқоти Мачнун бо Лайли дар манзили ӯ, ки охириин вохӯрии онҳо буд аз рӯи ишқи пок аст:

Пайдост, ки ишқи ин ду хокӣ
Сар бар назанад магар зи покӣ.

онҳо як шабонарӯз печида бошанд ҳам, Мачнун ба шахват даст дароз намекард. Вай пеш аз ин он ҳама доду фиғон ба мисли булбул ғазалхони карда бошад ҳам, дар сӯхбати хоса хомӯш буд ва Лайлиро ба хайрат гузошт:

Қ-ой савсари сазабон, чӣ будат?
Қ-андешай ман забон рабудат?
Маънӣ, чӣ ки то маро надиди,
Овоз бар осмон кашидӣ?
В-имрӯз, ки ҳаст рӯзи пайванд,
Бар дурчи даҳон ниҳодаӣ банд?

Мачнун таклифи комгирии Лайлиро рад карда, наъразанон боз ба дашту саҳро рафт, ки акнун аз Лайли ҳам дур шуда буд. Дар мулоқот ишқбозӣҳои Мачнун аз рӯи ишқи пок будааст:

Ишқе, ки на исмати худоист,
Он ишқ на, шахвати ҳавоист.
Ишқ оинаи баланднур аст,
Шаҳват зи ҳисоби ишқ дур аст.

Мачнун Лайлиро тарк карда рафта бошад ҳам, аз вафоти ӯ оху фиғон карда, ба зиёрати вай меояд ва бар болои турбати ёри худ ҷон медахад ва то як сол ҳайвоноти ваҳшӣ часади ӯро посбонӣ мекунанд.

Образ Лайли Симои барҷастаи духтари зохиран зебо ва ботинан покест, ки таңҳо як ишқро медонад ва дар сидқу вафо устувор аст. Зебсии ӯ аз синни мактабиаш ҳувайдо буда, гули хуснаш торафт зиёдтар мешукуфт ва дар хусну ҷамол ҳамто надошт:

Офатнарасида духтаре хуб,
Чун ақл ба ном, нек мансуб.
Ороста лӯъбате чу моҳе,
Чун сарви сикҳи назорагоҳе,
Оҳучашме, ки ҳар замоне,
Куштӣ ба карашмае ҷаҳоне.
Зулфаш чу шабе, рухаш чу боге,
Ё машъалае ба ҷанги зоге.
Шаккардаҳане ба ҳар чӣ хоҳӣ,
Шаккаршикан, аз шакар чӣ хоҳӣ.
Маҳҷубаи байти зиндагонӣ,
Шаҳбайти қасидаи ҷавонӣ.

Лайли дар ҳиссиёти ошиқона ва муносибатҳои дӯстӣ аз Қайс кам нест. Муносибати гарму ҷӯшони ошиқонаи онҳо тарафайн аст ва ба ҳолати дигарон вазъияти мутақобила дорад:

Чун аз гули меҳр бӯ гирифтанд,
Бо ҳам ҳамарӯза хӯ гирифтанд,
Ин чон ба ҷамоли ӯ супурда,
Дил бурдаву лек чон набурда.
В-он бар рухи ин назар ниҳода,
Дил додаву коми дил надода.
Ёрон ба ҳисоби илмхонӣ,
Ишон ба ҳадиси меҳрубонӣ.
Ёрон варақе зи илм хонданд,
Ишон нафасе зи ишқ ронданд.

Дере нагузашта, ошиқии ин ду ҷавони покизаахлоқу дилсофу беолоиш ба даҳони мардум афтада, предмет гуфтугӯи мардум шуданд:

З-он дил, ки ба якдигар бидоданд,
Дар маърази гуфтугӯ фитонданд.

Ошиқон ҳарчанд хостанд сирри ошиқии худро нигоҳдоранд, вале ошқор гашт: зеро офтобро бо доман пушида намешавад:

Боде, ки зи ошиқӣ асар дошт,
Бурҷаъ зи ҷамоли хеш бардошт.
Қарданд шикоб, то бипӯшанд,
В-он ишқи бараҳнаро бипушанд.
Дар ишқ, шикоб кай кунад суд,
Хуршед ба гил нашояд андуд.

Ҳолати ягонаи Лайли дар ишк, рафтор, гуфтор ва устувории
ӯ аз таъсири муқобилае, ки дар ҳолати онҳо эҷод шудааст,
аён аст:

Лайли чу ситора дар иморӣ,
Маҷнун чу фалак ба пардалорӣ.
Лайли чу нишот чанг дар бар,
Маҷнун чу рубоб чанг бар сар.
Лайли на, ки субҳи гетиафруз,
Маҷнун на, ки шамъи хештаансуз.
Лайли ба сухан паризаше буд,
Маҷнун ба хикоят ошате бӯд,
Лайли ба карашма зулф бар дӯш,
Маҷнун ба вафош ҳалқа бар дӯш,
Лайли чу гули шукуфта меруст,
Маҷнун ба гулоб дида мешуст.
Лайли сари зулф шона мекард,
Маҷнун дури ашк дона мекард.

Лайли аз рӯи одали он замон дар зери ҳукми падару модар
буда, мисли Маҷнун фаъолияти зиёде аз худ зоҳир карда на-
метавонист, бинобар ин, баъд аз он ки падараш аз мактаб
манъ кард, аз ғаму гусса дарун-дарун мисли шамъ месӯхт,
гоҳе беқарорӣ худро изҳор кунад ҳам, онро ошкор карда на-
метавонист:

Дар парда, ки роҳ буд баста,
Мебуд чу парда баршикаста.
Мерафт нуҳуфта баър сари бом,
Наззорақунон зи субҳ то шом,
То Маҷнунро чӣ гуна бинад,
Бо ӯ нафасе кучо нишингад.
Месӯхт дар оташи чудой,
Не дуд дар ӯ, на рӯшноӣ.

Лайли дар банди падару модар гирифта бо ҳар васила кӯ-
шиш мекард, ки бо дилдодаи худ Маҷнун вохӯрад, дарди дил
гӯяд, аз рӯю сухани дӯст баҳра ёбад, вале имконият надошт.
Рӯзе бо баҳонаи тамошо бо дугонаҳояш ба нахлистон мерафт,
вале мақсадаш дидори ӯ буд:

Не-не, ғаразаш на ин сухан буд,
Не сурхгулу на саривбун буд.
Будаш ғараз он ки дар паноҳӣ
Чун сӯхтагон барорад охе.
Ёбад зи насими гулситоне,
Аз ёри ғариби худ нишоне.

Аз кӯшишу ҳаракатҳои Лайли маълум мешавад, ки вай дар
қори ишқи ошиқӣ фаъол аст, вале азбаски мисли Маҷнун им-
коният надорад, онро пурра зоҳир карда намегавонад ва аз

ин рӯ, аз Маҷнун пассивтар менамояд. Аммо вай ҳарчанд ки дар никоҳи маҷбурӣ ба иродаи падар зид набаромад, вале бо Ибни Салом дар нигоҳ доштани исмат ва бакорат худро фаъол нишон дод, ва ин рафтори ӯ ба таъбир наёфтани хатти сюжети нигоҳ доштани аҳду вафои ошиқӣ бо Маҷнун роли калон бозидааст:

Лайлеш чунон тапончае зад,
Қ-афтод ба сони мурда беҳавд.
Гуфт: Ар дигар ин амал намоӣ,
Аз хештану зи ман барой,
Қ-аз ман гарази ту барнахезад,
Гар теги ту хуни ман бирезад.

Ба Маҷнун қосид ва нома фиришодани Лайлӣ далели дигари ҷасорат ва фаъолияти вай аст. Дар ин масъала вай аз Маҷнун фаъолтар аст. Дар ин нома Лайлӣ ба аҳду вафо ва покӣ исмати худ ишора намудааст:

Эй ёри қадимаҳд, чунӣ?
В-эй мӯхра зи ҳафтаҳд чунӣ?
Чун бахти ту дар фироқам аз ту,
Чуфти туам, арчи тоқам аз ту.
Ганчи гуҳарам, ки дар ба мӯҳр аст,
Чун ғунҷаи боғ сар ба мӯҳр аст.

Лайлӣ дар мубориза бо душвориро нисбат ба Маҷнун неқбин аст, ӯро тасалли дода, бефоида будани оху нолаи ӯро таъкид карда, вайро ба умедворӣ ва неқбинӣ даъват менамояд:

Қам кун ҷазау ба сабр бифзой,
Дар раҳгузар аст ҷарҳро пой.
Ман низ ҳамон ғубор дорам,
Лекин қадам устувор дорам.

Дар ҳама гуна вазъият Маҷнунро талаб кардани Лайлӣ боз як аломати афзунӣ фаъоли хислати ӯст. Лайлӣ Маҷнунро деэонавор дуст дорад ҳам, худро гӯм накардааст. Вай одоби муносибатҳои ошиқона, расмияти шавҳардорӣ, ба кори ҳаром даст назадан баъд аз занҷошавҳарӣ барои иқдоми нолоиқ гап нахунданиро афзал шуморида, барои ишқи пок ҳалол буданиро хислати поки ошиқони ҳақиқӣ шуморидааст. Аз ин ҷост, ки Вай аз Маҷнун даҳ қадам дур истода, сӯхбат ва абъётҳои ӯро гуш мекард ва аз рӯи ҳиссу вичдони пок ақидае дорад, ки кори бадро аз назари мардум пӯшидан мумкин бошад ҳам, аз худ ошӯр қардан душвор аст:

З-он сӯтари ёри худ ба даҳ гом,
Ором гирифтӣ рафт аз ором.
Гар з-он ки ба шуй дил надодам,
Охир на чунон ҳаромзодам.

Дар хислатҳои инсонии Лайлӣ бо шароит муваққатан созиш кардан мушоҳида мешавад. Ин ҳол пеш аз ҳама аз имконияти амалиёти озод надоштани ӯст. Вай дар ин масъала аз Мачнун, ки қафасро шикастааст, ҳамчун шахси хисорӣ — бандӣ заифтар аст

Яъне зи мании хисорбаста,
Наздики ту, эй қафас шикаста.

Дар воқеан розигии ӯ ба шавҳар дода шуданаш, ки бо коми аждаҳо додани Лайлӣ маънидод шудааст, танҳо бо он рафтор маҳдуд шудааст, ки аз дида ашки ғам реҳтааст ва эътирози чиддӣ надорад, ҳол он ки ба арусии Ибни Салом розигӣ додани падараш маъноӣ мувофиқ дошт.

Бар кардани он амал ризо дод,
Маҳро ба даҳони аждаҳо дод.
Атре, ки бухори дил барангехт,
В-ашке чу гулоби талх мерехт.

Дар мотами шавҳари расмӣ Ибни Салом зоҳиран мотам гирифтани Лайлӣ, вале бо ин баҳона дар ғами Мачнун гирифтани вай аломати созишкории ӯст:

Аз дурӣи дуст оқ мезад,
Бар шевани шӯй роҳ мезад.

Вай аз рӯи расмият мувофиқи одати араб ду сол ба шавҳари худ азодорӣ кардааст, ки низ аломати бо шароит созиш кардани вай аст.

Мачнунро ба хони висол даъват намудани Лайлӣ боз як далели ғаълоии ӯ нисбат ба Мачнун аст. Вай на танҳо ӯро ба хилвати худ даъват кард, ба пешвозаш давид:

Дар пой мусофири худ афтод,
Чун сабза ба зерӣ пой шамшод.

Дар комгирӣ кӯшиш накардани Мачнун ва Лайлиро тарк кардан рафтани вай оғози ғоҷеи чиддӣи маънавии Лайлист, ки ошиқу маъшуқи ӯ Мачнун баъд аз азобу интизоҳи вайро рад кардааст. Ғоҷеи ишқии ӯ вайро ба бемории рӯҳӣ гирифтӣ кард, ки бозгашт надошт, зеро давои дарди ӯ аз даст рафта буд. Ин маъниро шоир бо маҳорати тамом тасвир кардааст:

Лайлӣ зи сарири сарбаландӣ,
Афтод ба чоҳи дардмандӣ.

Ғоҷеи ишқии Лайлӣ махсусан дар эпизоди «Васият кардани Лайлӣ модарро» бо тамоми ҳаяҷони руҳии шахси нокоми дар ҷавонӣ аз ҳаёт маҳруму ноумедшуда инъикос ёфтааст. Фаросати руҳиносии Низомӣ ба вай имконият додааст,

ки ин ҳаяҷони баланди рӯҳиро моҳирона ва санъаткорона ба калам диҳад:

Бар модари хеш роз бикшод,
Якбора дари ниёз бикшод.
Қ-эй модари меҳрубон чӣ тадбир,
Қ-оҳубара захр хӯрд бо шир?
Дар кӯчгаҳ уфтод раҳтам,
Чун суғшудам мағир сахтам.
Хун меҳӯрам ин чӣ меҳрубонист?!
Чон меканам, ин чӣ зиндагонист?!

Вазъияти ӯ дар бобати ороиши вай ва тобути ӯ ифодаи ҳаяҷони пурсӯзу гудози ҷавонест, ки лаззати ҷавониро надида, аз ҳаёти ширини аҳди шабоб маҳрум шудааст ва орзуҳои ширини худро ба зӯр бурда истодааст:

Қ-он лаҳза, ки чон супурда бошам,
В-аз дурии дӯст мурда бошам,
Сурма зи ғубори дӯст баркаш,
Нилам зи ниёзи дӯст даркаш!
Фарқам зи гулоби ашиқ тар кун!
Атрам зи шамомаи чигар кун!
Барбанд ҳанутам аз гули зард!
Қофур фишорам аз дами сард!
Хун кун кафанам, ки ман шаҳидам!
То бошад ранги рӯзи идам.
Ороста кун арӯсворам,
Биспор ба хоки пардадорам.

Лайли аз ҳаёт ноумед рафта истода, дар бораи дӯстдори худ Маҷнун, ки ӯро як умр дӯст дошта, охири тарқ кардааст, вале бадбахтона дар биёбон бо дӯстони худ ҳайвонот дар ёди Лайли умри барабас, ҳисси баланди меҳри инсонро ифода намуда, ба вай муносибати нарми инсонӣ қардан, наранҷондан ва мисли Лайли азиз доштанро васлят кардааст, ки дараҷаи олии ҳислати инсонии ӯро нишон медиҳад:

Овораи ман чу гардад огоҳ,
Қ-овора шудам ман аз ватангоҳ
Донам, ки зи роҳи сӯғвори
Дар вай нақуни назар ба хорӣ,
Ман доштаам азизвораш,
Ту низ чу ман азиз дораш,
Гӯ: Лайли аз ин сарои дилгир
Он лаҳза ки медарид занҷир,
Аз меҳри ту тан ба хок меод,
Бар ёди ту чони пок меод,
Дар ошиқии ту содиқӣ қард,
Чон дар сари ишқу ошиқӣ қард.

Аҳвол чӣ пурсиям, ки чун рафт?
Бо ишқи ту аз ҷаҳон бурун рафт.

Ҳамин тавр, образи Лайлӣ ҳам мисли образи Маҷнун со-
фу беғаш буда, дараҷаи баланди ҳиссиёти поки ҷавонони бад-
бахт роҳи ишқро ажз қунонидааст.

Образи падарон ва модарон. Образи волидон дар достони
«Лайлию Маҷнун» гуногун аст. Волидони Қайс ба он гурӯҳ
мансубанд, ки дар умри худ як фарзанд дидаанду ўро азиз
медоранд, эрка мекунанд, аз пай орзую ҳавасҳои худ ва фар-
зандонашон мераванд, пеши роҳашро гирифта наметавонанд
бо панду насиҳат маҳдуд мешаванд. Оқибати чунин фарзанд-
дорӣ барои ҷавонони ва волидон бадбахти, фоҷиашнок ва ғаму
андӯх аст. Волидаини Маҷнун нисбат ба волидаини Лайлӣ
одамони аҳлу солеҳ, гапфаҳм ва муросоқоранд, ғамӣ фарзанди
худро меҳӯранд, хушбахтии онро мецоҳанд. Азбаски дар тақ-
дири Маҷнун бештар падараш саружор дошт, роли модараш
нишон дода нашудааст.

Волидаини Лайлӣ баръакси падару модари Қайс одамони
якрав, худбин, манфиатҳои худро аз фикру андеша ва тала-
боти фарзандон болоғуздоранд, чизу шўхратпарастанд. Онҳо
хушбахтии фарзандашонро дида наметавонанд. Ору номуси
беасоси онҳо гуё ҳалқунандаи хушбахтиҳои ҷавонон аст:

Дони, ки араб чӣ айб қўянд,
Ин кср, кунам, маро чӣ гуянд?!

Падари Лайлӣ дар якҷағи худ қатъӣ истода, бо фарзандаш
сўхбат карданро ҳам нахостааст. Вай дар муносибат ба
Сайиди Омири ва Навфал, ки хостгорони Лайлӣ ба Маҷнун
буданд, баҳснаҷуй, дағал аст ва дар ҳолати ноиллоҷи ҷоҳилона
ба қатли духтараш таҳдид менамояд. Вай дар он ҷое, ки хо-
ҳиши худаш бошад, ба маслиҳати зану духтараш тақдири он-
ҳоро ҳал мекунад. Вақте ки хостгорон ба вай молу чизи бисъ-
ёре аз номи ҷавони давлатманду бообрў пешниҳод карданд,
бечуну чаро розӣ шуд.

Қосид шуда, он хазинаро бурд,
Як-як ба хазинадор бишпурд.
Бар кардани он амал ризо дод,
Махро ба даҳони аждаҳо дод.

Падари Маҷнун ҳам аз онлаи кибор — давлатманд буда ва ба
маҳри Лайлӣ чизи бисъёре тақлиф кард:

Ҳам ҳашмату ҳам хазина дорам,
Ҳам олати меҳру кина дорам.
Чандон ки баҳр кӯйи падиер,
Ҳастам ба зиёдатӣ харидор.

вале ӯ барои обрӯи худбинионааш «девонагии» Қайсро баҳона кард:

Деванагие ҳаме намояд,
Девона ҳарифи мо нашояд.

Модари Лайлӣ дар якравихои шавхараи бо ҳомӯшӣ ҳамроҳӣ карда, боиси бадбахт шудани духтараш гардид. Бесабаб нест, ки Лайлӣ хуни худро ба гардани модараш гузошт ва сухани пурдардро дар ҳангоми васияти худ гуфт:

Дар гарданаи ор даст як бор,
Хуни ману гардани ту зинҳор.

Модари Лайлӣ ҳамон вақт хатон худро фармид, ки фарзандаш дар назараш ҳалок мешуд:

Модар, ки арӯсро чунин дид,
Гуфти, ки қиёмат он замон дид.
Дар ҳасрати мӯю рӯи фарзанд,
Сар мезаду рӯю мӯй меканд.

Чунон ки аз рафтори падару модари Лайлӣ маълум аст, оқибати чунин тарбия ва рафтор ба фарзандон низ фоҷианоқ аст.

Аз боби «Дар насихати фарзанд» дида мешавад, ки Низомӣ гурӯҳи сеюми падарро тасвир намудааст, ки онҳо фарзандонашонро дӯст медоранд, онҳоро ба роҳи дуруст ва хушбахтӣ равона мекунанд. Ин гуна падар худи Низомист.

Навфал — аз рӯи ақидаи деҳқонии адолатхоҳӣ образи амирсар, ки нақор, адолатхоҳ, ғамхори бечорагон, дастгирикунандаи дар роҳмондагон ва ҷавобдиҳандаи бадхоҳон ва золимон аст

Аз нардилон малики он бум,
Буд оҳани обдор чун мум.
Лашкаршикане ба захми шамшер,
Дар меҳр ғазол, дар ғазаб шер.
Қ-ин дилшударо чунин ки донам,
Бошаҷ, ки ба коми дил расонам.

Дар қўшиши аввал дар ҷанг бо қабилаи Наҷд мағлуб шудан, вале дубора қувва ҷамъ намуда, ба ғолибият наздик омадани ӯ дар замони тараққиёти феодализм торафт қувват гирифта истодани феодалҳоро ифода кардааст.

ИБНИ САЛОМ — образи давлатманди бо ҷоҳу ҷалоли мағрур аст, ки меъёри ҳар корро танҳо дар пулу чиз дида, талабҳои қонунии касро ба ҳисоб намегирад:

Ҳам симхудову ҳам қавишуст,
Ҳалқе суи ӯ кашида ангушт.

Вай шахси булҳавас аст, дар як дидан ба Лайлӣ ошиқ шуда, ӯро аз худ қардан меҳоҳад:

Аз дидани он чароғи тобон,
Дар чора чу бод шуд шитобон

Ў бе розигии Лайлӣ, вале бо ичозати падараш ба ивази молу
чиғи бисъере ба никохи маҷбури мӯяссар мешавад, ки вале
дили Лайлиро, ки барои у чой надошт ва бо ишқи Маҷнун
пур буд, бо ҳеч чиз ва бо ҳеч илоҷ ба даст оварда наметаво-
нист, зеро вай намедонист, ки ишқ дигар асту ҳавас дигар Ў
бо ошиқи ҳақиқӣ Маҷнун рӯ ба ру нашуда бошад ҳам, маъ-
нан дар пеши вай мағлуб буд Ў дар аввалин кӯшиши комги-
рии худ аз Лайлӣ шатта хӯрда, руҳан мағлуб шуда, ҳамчун
рӯҳи очизу нотавон дигар чуръате карда натавонист

Чун Ибни Салом дид савганд,
З-он бут ба салом гашт хурсанд

Ибни Салом аз алами чарасидан ба висоли Лайлӣ вафот ме-
кунад, ки дар ин воқеа ғалабаи ишқ, муҳаббати пок бар шаҳ-
ваву ҳавас ифода ефтааст. Образи Ибни Саломӣ мағрури мо-
лу чоҳ тимсоли касонест, ки бо ҳастии бемаънии худ монеаи
муваққатии одамони софдил ва поквичдон мебошанд.

Образҳои Саломӣ Бағдодӣ ва Зайд образҳои ёридиҳанда-
еяни ка барои пуррагии дoston лозиманд. Саломӣ Бағдодӣ
барои оч лозим аст, ки агар вай намешуд (ва азбаски Маҷнун,
шоир буду каламу қоғаз дар биебон надошт), ки шеърҳои уро
чамъ мекард. Бе сабаб нест, ки баъд аз нақл шудани овозаи
шеърҳои ошиқонаи Маҷнун ба мулоқоти ӯ равон мешавад.

Аз назми ҳалоли у зарифон
Карданд симоъ ба ҳарифон.

Навбати дуом ба назди Маҷнун омадани Саломӣ Бағдодӣ низ
бо ҳамин мақсад ба вуҷуд оварда шудааст, то ки шеърҳои
дах соли охири умри ӯро чамъ намояд:

Ҳар байт, к аз ӯ шунид, дарҳол,
В-он гуфта, ки буд то бар даҳ сол.
Аз ҳиссаву қиътаву қасида,
Як-як бинавишт бар қарида.

Образи Зайд ғайр аз саргузашти худаш (бо амак ва дух-
тари у, духтарашро ба додарзодаи камбағал надода, ба ода-
ми давлатманд додани вайро) бо образи Маҷнун чунин ало-
қамандие дорад, ки шоир ба василаи сарзаниши бемавриди
ӯ Маҷнунро ва ба Зайд ҷавоб додани вай образи Маҷнунро
шарҳ додани аст, ки вай девона нест, аламзада ва кулфатди-
дан замони худ аст. Ғайр аз ин, Зайд дар суҳан ҷавони бе-
адаб аст, ки аз Маҷнун адаб омӯхтааст. Илова бар ин, Зайд
бо хоби худ барои он лозим шудааст, ки ҷаннатӣ будани оши-
қони пок Лайлию Маҷнунро баён кунад.

1 «Лайлию Мачнун» ба маънои то маш достони хисси (сентиментали) буда, Низомӣ аз ӯҳдаи эҷоди чунин асар бомуваффақият баромадааст.

2 Ин асар достони серпроблема буда, сюжеташ мувофиқи қоидаҳои анъанавӣ сохта шудааст. Проблемаи аввал тарбияи фарзанд дар доираҳои аристократӣ буда, дар плани ишқи ҷавонии пожизаахлоқ гирифта шудааст. Шояд бесабаб нест, ки маҳз дар муқаддимаи ҳамин достон фасли «Дар насиҳати фарзанд» дохил карда шудааст. Таҷрибаи фарзанд тарбия кардан дар се план дода шудааст. Эрка кардан ва аз пай хоҳиши дарқору нодарқори ӯ рафтан: сахтгирӣ ва ба талабҳои ҳаққонии фарзанд ҷавоби мусбат надодан. Чи тавре ки саргузашти Лайлию Мачнун нишон дод, оқибати ҳар ду тарбия ҳам фоҷиа аст. Таҷрибаи сеюми фарзанддорӣ бо маслиҳат ва насиҳати солеҳ ба роҳи дуруст равона кардан, ки онро Низомӣ дар фасли «Дар насиҳати фарзанд» баён кардааст.

Ғофил манишин, 1 а вақти бозист,
Вақти ҳунар асту сарфарозист
Довмиш талабу бузурги омӯз,
То беҳ нигарад рузат аз рӯз
Чое, ки бузург боядат буд,
Фарзандии ман надорадат суд.
Он шугл талай зи руи ҳолат,
Қ аз карда набошадаг хиҷолат.
Гар дил ниҳӣ, эй писар бад-ини панд,
Аз панди падар шавӣ баруманд

Масъалаи дигаре, ки дар мисоли муносибати калонсолон ба ишқи поки ҷавонон гузошта шудааст, тангии доираи тарбия дар оилаи давлатмандон, талабҳои ҷавононро фаҳмида натавонистани калонсолон, пеши роҳи онҳоро ё бо насиҳати бефоида ва ё бо худписандӣ ва бономусии нодарқор гирифта.

Барои падари Мачнун шарт нест, ки фарзандаш ба кӣ хонадор мешавад. Вай розӣ аст, ки ба Лайлӣ хонадор шавад ё ба ягон духтари дигар. Хушбахтии у дар хонадор шудани маҳз, тӯю тамошо кардан, шӯҳрат баровардан, ба орзӯю мақсади худ расидан ва қарзи падари худро адо кардан. Онҳо моҳияти амиқи ишқро фаҳмида наметавонанд.

Барои падари Лайли ба кӣ хонадор шудани духтараш аз нуқтаи назари ӯ бетафовут нест. Вай бояд ба одами давлатманд, баобру, ки боиси ифтихор ва худписандии ӯ бошад, ба ивази молу чиз фурӯхта шавад. Аслу насаби Қайс паст ва молу чоҳи падараш кам набуд, аз ин ҷиҳат ба ҳудаш муносиб аст, вале бе розигии ӯ ба ҳамдигар дил бастани ҷавонон ва дар байни мардум овоза шудани ин хабар ба шарафу номуси худписандонаи (эгоизми) ӯ расидааст. Маҳз барои ҳамин бояд гуфтаи ӯ шавад. Вай барои мақсади худро қорӣ намудан

«девонагии» Қайсро баҳона кард. Ҳол он ки Қайс девона набуд, ошиқи софидлу шайдои Лайли буд, ки шояд худу Лайлиро хушбахт мекард. Маҷнун девона набудани худ, баръакс девона будани «худқсмҳо» ва чизпарастонро дар ҷавобхое, ки ба ин муносибат ба Зайд додааст, ифода намудааст:

Девона ҷаро маро ниҳӣ ном?!
Девона касест, к-ӯст худком.

Ин гуна касон ҳам моҳияти ишқи пок ва қадри одамони некро фаҳмида наметавонанд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки Низомӣ дар муқаддимаи дoston фасли «Дар масти ва тарикӣ ишқварзӣ»-ро дохил намуда, ҷо-ҷо дар бораи покини ишқ ва аз шаҳвату ҳавас фарқ кардани он суҳан роҷдааст.

Дар плани ишқи ду ҷавон зиддиятҳои қабилавӣ, ҳонадонӣ, аслу насаб ва оқибатҳои беҳу ҳалоқатовари он сарзаниш карда шудааст. Дар ҷангҳои зидди қабилаи Наҷд беҳуда қурбон шудани садҳо нафар сдамон ва бадбахтии ду ҷавон натиҷаи ҳамин гуна зиддиятҳост, ки ҷамъияти феодалӣ аз он пур буд ва Низомӣ онро маҳкум кардааст. Дар ҷангҳои торафт ғалабаовари Навфал пешравии феодализми мутараққӣ ва идеали адолатхоҳии шоир акс ёфта бошад ҳам, проблемаи зиддиятҳои дохилӣ боқӣ мондааст, зеро Навфал ҳам дар мисоли зиддияти ду қабила ва проблемаи ишқи Лайлию Маҷнун ин масъалаҳоро ҳал карда натавонист. Бо саволи истехзоомези «ҳамаи бузургиат ҳамин аст» ба Навфал муроҷиат намудани Маҷнун шояд ҳамин маъниро ифода мекунад:

Ин буд ҳисоби зӯрмандет?!
В-ин буд фусуни девбандет?!
Чавлси задани самандат ин буд?!
В-андохтани камандат ин буд?!

3. Масъалаи ҷунуни Қайс, ҷунон ки аз ҷавобҳои ӯ ба Зайд ва гуфтаҳои бо Саломии Бағдодӣ маълум аст, девонагии ҳақиқие, ки аз ақл рафта бошад, нест. Ҷунуни ӯ масъалаҳои ҷамъиятиро дар назар дорад ва худи ӯ тамоман одами хуш-ёри замон буда, одамоне бадқирдори аҳдашро бо баҳонаи ҷунунӣ маҳкум менамояд. Одами нек будани ӯ аз фасли «Сифати исмат ба таҳсрати Маҷнун» маълум аст. Вай табъу хулқи неки худро таъкид намуда:

Ман дез наям, ки дев бандам,
Чун ҳирзи фаришта бегазандам.
Хушхӯии ман на хӯи дсв аст,
Ин аз карамӣ ҷаҳонхидез аст
Аз хӯи хуш аст, к-ин даду дом
Гиранд ба тавъ бо ман ором.

онхсоро, ки тӯҳматзананда, бадкирдор, дурӯғгӯй ва бадқунан-
дағони одамонанд, девона шуморнда:

Девона касе бувад дар ин тахт,
К-у банд кунад хисори худ сахт

худро мард, онхоро мурдор эълон кардааст:

Кӯшам, ки аз ин равоқи пуркор
Мардона бурун шавам, ки мурдор.
Ғайбат накунам, на ҳила созам,
Ғофил назиям, ғалат набозам.

Пас, чунони ӯ чамъияти инсонии одамони «мурдору ғай-
батчиву ғофилу ғалатбозу хулқашон девона»-ро тарк карда,
ба «чамъияти» ҳайснотии ваҳшӣ дохил шудан, бо онҳо унс
гирифтаи ва ўро дуст доштани муҳофизат кардани дарранда-
ҳои беҳ аз инсонҳои бадкирдор, аз доноӣ, хушбӯӣ ва безор
будани Мачнун аз чамъиятест, ки барои ӯ бегона ва нафрато-
вар аст. Вай ба муқобили ҳамаи онҳо ишқро, ки пок аст, му-
қобил мегузорад:

Ишқ аст гириҳушои ҳастӣ,
Гирдобаравсони худшарастӣ.
Ишқе, ки на исмати худонист,
Он ишқ на шаҳвати ҳавонист.
Ишқ оинаи баланднур аст,
Шаҳват зин ҳисоби ишқ дур аст.

4. Савол меояд, ки агар Мачнун парастори ишқ ва аз мар-
думи бадкирдор безор бошад, чаро баъд аз баргараф шудани
ӯ ба ӯро дар ҳиллатгоҳи Лайли бо вай мулоқот кардан зин-
дагӣ накарда, ўро тарк карда, боз ба дашту биёбон ба олами
ҳавлест рафт? Ҷавоби ин савол аз рӯи ҳукмии шояду бояд ва
эҳтимолу фарз бисбёр аст, ки ҳамаи онро пай бурдан душвор
аст, зеро инсон вучуди мураккаб ва Низомӣ ниятҳои худро
шарҳ надодааст:

Бисбёр ҳисолхост дар мард,
К-аз вай натавон ҳикоят кард.

тадқиқотчиёне, ки нуқтаи назари суфиёна доранд, тамомӣ дос-
тасро суфиёнамазмун доништа, рӯҳи инсониро чузъе аз олами
руҳ часадро қолби муваққатиш он доништа, «ишқро исмати
илоҳӣ» маънидод кардаанд, ки онро Низомӣ ҳам дар мисоли
боло қайд кардааст. Мачнун гӯё суфи-слики роҳи ишқи ило-
ҳӣ буда, ҳамаи кӯшиш ва азобҳои ӯ барои танро қурбон кар-
дан, тарки дунёе намудан ва охирулам баъд аз фаноӣ ҳисм
ва ба покизагӣ расидани руҳи инсонӣ бо рӯҳи илоҳӣ як шуда
меравад, он гоҳ ҳисм лозим нест, чунки ки бо Мачнун шуда-
аст. Лайли бошад, тинҷсоли ҳаёти моддист, ки бо зебой ва

дилфиребӣ ҳиссу ҳавасро ба худ мекашад Дар айни замон дар рӯҳи ӯ, ки ҳиссае аз руҳи роҳист, бо руҳи ошиқ унс рафоқат ва ҳамчинси дорад, фақат дар ду ҳисм воқеъ гардидааст, ҳамин ки ҳисм хароб шуд, онҳо як шуда ба олами рӯҳ мераванд. Пас, дар мулоқоте, ки Лайлию Мачнун дар хилватгоҳи вай карданд, рӯҳҳои аз ҳам ҷудой аз монеаҳои ҷаҳон азоб кашиданд бо ҳам як шуданд, ҷасаҳҳо дигар лозим нестанд. Махсусан ҷасади Лайлӣ, ки раъзи ҳаёти моддист ва талабгори шаҳват аст, лозим нест. Бинобар ин, аввал марги Лайлӣ ва баъд Мачнун ба миён омад.

Чуни маънидоди дoston аз ҳақиқат дур нест, зеро аз рӯи ақидаи фалсафии Низомӣ дар «Маҳзан-ул-асрор» дар ҷаҳонбинии Низомӣ таъсири ақидаи тасаввуфиро инкор кардан душвор аст, аммо Низомӣ ин проблемаро дар васфи «Андар хоб дидани Зайд Лайлӣ ва Мачнунро» на аз нуқтаи назари сӯфӣ, ки рӯҳи онҳо бияд ба олами рӯҳ мерафт, балки аз нуқтаи назари дини ислом ҳал карда, рӯҳи дар ин дунё азобдидаи онҳоро дар «он дунё» дар ҷаннат дидааст:

Бинандаи хоб шуд ниҳонӣ,
Пурсид зи пири осмонӣ,
К-ин сарви бутон, ки чом доранд,
Дар боғи ирам чӣ ном доранд?
Дар манзили хулд чо гирифтанд,
Ин манзилат аз кучо гирифтанд?
Мачнун шуда ном ин ки шоҳ аст,
Лайлӣ шуда ном он ки моҳ аст.
Осоише аз ҷаҳон надида,
В-он чо ба мурод норасида.
Ҳар к-ӯ нахӯрад дар ин ҷаҳон бар,
З-ин гуна кашад дар он ҷаҳон сар.
Он кас, ки дар ин ҷаҳон ҳазин аст,
Шодеш дар он ҷаҳон чунин аст.

Дар ин гуна маънидод кардан ақида ва ҷаҳонбинии динии он гуруҳи одамон акс ефтааст, ки дар ин ҷаҳон роҳат надида, ҳаёти неку роҳати осоиштаро дар охираат орзу кардаанд.

Маънидоди дигари муносибати Мачнун ба Лайли дар охири кор чунин ба назар мерасад, ки Қайс баъд аз азобу кулфату монеаҳои ҷамъияти пур аз ғаразу нобоби инсонӣ, ки онро тарк карда, ба таври романтикӣ бо ҳайвонҳои ваҳшӣ ҳаёти осуда дорад, аз ранҷу аламҳо, аз таъвишу кулфатро сер шудааст, ба вай акнун Лайлӣ ҳам лозим нест, зеро ҳамзистӣ бо Лайлӣ Мачнунро боз ба он ҳаёте меорад ва созиш мекунанд, ки аз он бо нафрат гурехта буд, вай бо ҳаёли ширини ӯ метавонад зиндагӣ кунад, бинобар ин, ҷасади вай ва лаззати моддӣ вуқӯи дил додани ӯ низ ҷон дарқорӣ надорад. Чунин ҳолат барои зан фоҷиа аст, ки агар тарзи ҳаёти худро дигар накарда, ба аҳди вафо ва ишқи аввал содиқ монад, ба

ҳалокат дучор хоҳад шуд Маънии пеш аз Мачнун вафот кардани Лайли низ дар ҳамин аст

Саволи боло мумкин аст, ки ҷавобҳои дигаре низ дошта бошад Муҳокима металабад. Аз рӯи таъкиди Низомӣ дар фасли «Сифати исмату таҳорати Мачнун» ба саволи.

Коме, ки баромадеш дарҳол,
Ноком чаро гузашт сӣ сол?

ҷавоб додааст, ки вай барои ишқро ба шаҳват иваз накардан чунин рафтор карда буд:

З-он ком начуист аз паризод,
То хочаи ишқ монад обод.

5. Дар достони «Лайлию Мачнун» тасвири манзара ва зебоии зоҳирӣ, ки дар достони «Хусраву Ширин» мавқеи зиёде дорад, хеле кам аст, ҷои онро тасвири олами ботинии инсон, ки он ҳам бештар аз ғаму андӯх, азобу кулфат ва ҳаяҷони рӯҳӣ иборат аст, ишғол намудааст. Бесабаб нест, ки дар фасли «Хоби Зайд.» дар ин дунё азобдида будани қаҳрамонҳои асар — Лайлию Мачнун махсус қайд карда шудааст:

Осоише аз ҷаҳон надида,
В-он ҷо ба мурод норасида.

Пас дар достони «Хусраву Ширин» бештар ишқи шодибашш ва фараҳовар тасвир ёфта бошад, дар «Лайлию Мачнун» ишқи пуразоб, ғамангез ва фоҷиавию бадбахтона тасвир ёфтааст, вале азбаски дар асоси он ишқи пок гузошта шудааст, қаҳрамонони асар, бо вучуди шикоятҳо аз азобҳои худ собираанд, зеро азоби ишқ роҳатбахш аст

Ин шарбат агарчи дарднок аст,
Соқиш чу ишқ шуд, пок аст.
Ин ҳолат агарчи дарднок аст,
Чун дар сари ишқ рафт, пок аст.

6. Дар достони «Лайлию Мачнун» ҳар чанд ки тасвири реалистонаи воқеаҳои ҳаёт ба асос гирифта шудааст, вале вобата ба эътирозҳои рӯҳии қаҳрамонҳо ба ҷамъияти барояшон пуразоб, амалиёт, таассурот ва тафаккури романтики зиёд аст ва ба достон хислати ишқӣ-романтики додааст Тадриҷан ба чунун мубаддал шудани ҳиссиёти Қайс, бо зор сӯҳбат кардани у, вайро баста ба қабилаи Лайли бурдани пиразан, оху ва гавазро аз банду дасти сайёд озод кардани ӯ, аз ҷониби қабилаи Лайли ба хотири дӯст бо лашкари Навфал ҷангида ни вай, бо ҳайвоноти ваҳшию дарранда унс гирифтани ӯ Лайлиро тарк карда рафтани вай ва ғ. моҳияти романтики дорад.

7. Дар ин достон ҳам маҳорати эҷодӣ, бадеияти сухан ва тафаккури тасвири маҷозӣ, ки ба олами ботинии инсон ба

таври амиқ сар фуру бурдааст, мавқеи ҳайратбахш дорад. Тасвири тазод ва муқобала махсусан ҷои асосиро ишғол кардааст:

Дар дoston илмҳои замони худро хуб аз худ намудани Низомӣ («Авсофи буруҷ ва кавокиб»), урфу одат, истехсолоти ҷамъияти замони худ ва ба табиат мушоҳидаи амиқ доштани вай хеле равшан намудор аст.

Рахшандашабе чу рӯзи равшан,
З-ӯ нози фалак чу сабзгулшан.
Аз марсилаҳои зарҳамсил,
Заррин шуда чархро шамоил.
Сайёра ба дастбанди хубе
Бар натъи фалак ба пойкубӣ.
Аз нофои шаб ҳаво муанбар,
В-аз гавҳари Маҳ' Замин мунаввар.
Сад гуна ситораи шабоҳанг,
Бинмуд силеҳр бар як авранг.

ДОСТОНИ «ҲАФТ ПАЙКАР»

Қалами бомаҳорати Низомӣ боз як гавҳари ноёбро аз ҳазинаи илҳомӣ ӯ берун овард. Вай дар назми ин дoston аз нав ба дунёи қадим муроҷиат кардааст. Ӯ асарии мазкурро дар соли 593 ҳ.—1197 м. ба номи Алоуддин Қарн Арслон — подшоҳи Мароға ба анҷом расонидааст:

Аз паси понсаду навад се бар он,
Гуфтам ин номаро чу номварон.
Рӯз бар чордах зи моҳи сиём,
Чор соат зи рӯз рафта тамом.
Ӯмдаи мамлакат Алоуддин,
Хофизу носирӣ замону замин,
Шоҳ Қарн Арслони кишваргир,
Беҳ зи Арп Арслон ба тоҷу сарир.

Низомӣ «Ҳафт пайкар»-ро дар ҳаҷми 5136 байт дар баҳри хафифи муқаддоси маҳбун (фоилотан, мафоилан, файлотан, —V—, V—V—, VV — —) хотима додааст. Ин дoston дар таърих бо номи «Баҳромнома» ва «Ҳафт пайкар» низ машҳур аст.

Сюжети «Ҳафт пайкар» аз қиссаҳои давраи оссонӣ буда, пеш аз Низомӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ омадааст. Аммо Низомӣ оғро аз нав кор кард ва ба он лаҳзаҳое, ки пешгузаштаи худ эътибор надода буд, назари амиқ кард, вале хизмати Фирдавсиро фаромӯш накардааст:

Чобуқандешае расида нахуст,
Ҳамаро назм карда буд дуруст.

Монд аз он лаълпора лахте гард,
 Хар яке з-он куроza чизе кард,
 Ман аз он хурда чун гуҳарсанче,
 Бартарошвидам ин чунин ганче.
 Он чӣ з-ӯ нимгуфта буд, гуфтам,
 Павҳари нимсуфгаро суфтам.
 В-он чӣ дидам, ки рост буду дуруст,
 Мснданаш ҳам бар он қарори нахуст.

Низомӣ барои беҳтару аҷибтар кардагии сюжети мундари-
 гаи достони худ, на танҳо ба «Шоҳнома» — ба маъхазҳои ди-
 ар ҳам муроҷиат кардааст:

Чаҳд кардам, ки дар ҷувон таркиб,
 Бошад ороише зи нақди ғариб.
 Боз ҷустиам зи номаҳои ниҳон,
 Ки пароканда буд гирди ҷаҳон.
 З-он суҳанҳо, ки тозиясту дарӣ,
 Дар саводи бухориву табарӣ.
 В-он дигар нусхаҳо пароканда,
 Хар дуре дар дафинаи эфканди,
 Хар варақ, к-уфтод дар дастам,
 Ҳамаро дар харитае бастам.

«Ҳафт пайкар» аз муқаддимаи анъанавӣ: ситониши худо,
 дар натъи сайид-ал-мурсалин... , Сифати меъроҷи ҳазрати сай-
 иди коинот..., сабаби назми китоб ва шарҳи он, дар дуошӣ шоҳ,
 Алоуддин Арслон, дар фазилати суҳан, дар насихати фар-
 занд Муҳаммад, сюжети асосӣ ва хотимаи китоб иборат аст.

Сюжети дoston. Сюжети ин дoston аз ду дostonи аввал аз
 ҷиҳати сохти худ фарқ мекунад. Воқеаҳо асосан дар атро-
 фи саргузашти як кас Баҳроми Гӯр гирд оварда шудааст. Агар
 дар оилаи шоҳи Аҷам Яздигурд таваллуд шудани писар Баҳ-
 ромро оғози дoston шуморем, ба тарбияи шоҳи Яман Нӯъмон
 ва Мунзир супурда шудани ӯ, илму адабу ҳунар омӯхтани
 вай, ҳамроҳи Мунзир ба шикор рафтан, ҳунар нишон додан,
 гӯр ва шер куштан, дар қасри Хаварнаҳ, ки Нӯъмон барои
 Баҳром созонда буд, дар яке аз хонаҳо дидани сурати дух-
 тари подшоҳони ҳафт кишвар ва ба онҳо ошиқ шудани ӯ, ха-
 бар ёфтан аз вафоти падар, аз мулки Араб ба Аҷам барои
 тахти меросии падар омадани ӯ ва талаби тахту тоҷи меросӣ
 кардани вай инкишофи воқеаҳои то подшоҳии ӯст. Барои тах-
 ти падарро аз подшоҳи ғайри қонунӣ гирифтани шартӣ тоҷро
 аз байни ду шер гирифтани ва бар тахт нишастани вай авҷи
 аълои воқеа мебошад. Сюжети ин дoston, ки танҳо бо Баҳром
 моқаманд аст, воқеаҳои баъд аз подшоҳ шудани омада, ғайр
 аз қулоғии сюжет будан, як навъ давоми инкишофи воқеа
 ҳам мебошад, ки ба ҳаёти баъд аз шоҳ шудани Баҳроми Гӯр
 ҷиҳл дорад. Масалан, тарзи подшоҳии одилони ӯ, хушксолии

замони ҳукмронии Баҳром ва чора дидани вай ҳангоми шикор аз канизаки дӯстдоштаи худ Фитна ранчидан ва барои куштан ӯро бар сарҳанг додани вай, баъд аз чанд вақт дар хонаи сарҳанг вохӯрдани у, чанги вай бо ҳоқони Чин, маҷлиси Баҳром бо эронӣён ва расидан ба мулки Хаварнаҳ, духтари подшоҳони ҳафт иқлимро ба занӣ гирифтани у, барои онҳо ҳафт гунбад, созондан ва ҳар рӯз дар яке аз онҳо бо яке аз духтарони ҳафт кишвар нишастан ва аз онҳо афсона шунидан, хабар ёфтани Баҳром аз зулми вазири золим Ростравшан, шикояти мазлумонро бо навбат шунидани ӯ, ғазаб кардани вай ба вазири золим ва ғ. Дар ҳангоми шикор аз паси оҳуе рафта, ба ғоре даромада гум шудани Баҳром хотимаи сюжет аст.

Чи тавре ки дида мешавад, сюжет мураккаб нест.

Образи Баҳром Аз аввали воқеа мусбат буда, ҳангоми ба айшу нӯш дода шудан, аз мулкдорӣ бепарвой кардани вай ӯро муваққатан манфӣ мегардонад ва ӯ баъд аз нақли чӯпон хатон худро фаҳмида, илloch онро тез ёфта, аз нав ба ҳолати мусбат бармегардад. Баҳром пеш аз ҳама ҳамчун ҷавони боистеъдоде, ки ҳамаи илмҳо ва ҳунарҳоро омӯхтааст, ба қалам дода шудааст:

То чунон баҳраманд шуд Баҳром,
 Қ-асли ҳар илмро шинохт, тамом.
 Боз чун тахт майл бинҳодӣ,
 Гиреҳеро зи чарх бикшодӣ.
 Чун ҳунарманд шуд ба гуфтушунид,
 Ҳунаромӯзии силоҳ гузид.
 Дар салеҳу савориву таку тоз,
 Гӯй бурд аз савори ҷавгонбоз.
 Чун аз он моя низ гашт бузург.
 Панҷаи шер канду гардани гург.

Як силсилаи эпизодҳо, мисли гӯру шер куштан дар шикор, аждаҳоро кушта ганҷ ёфтани ӯ аз ҷумлаи қаҳрамоноҳи вай аст, ки ӯро дар байни мардум ба часоратмандӣ шӯҳрат дода буд.

Дар эпизоди сурати духтарони ҳафт кишварро ёфтан ва ошиқ шудани ӯ давраи ишқбозии вай сар шудааст, ки он аз булҳавасии ҷавонӣ оғоз ёфтааст:

Меҳри он духтарони зеборӯй,
 Дар дилаш ҷой кард мӯй ба мӯй.
 Вақт-вакте ки шох гашт маст,
 Сӯи хона шудӣ калид ба даст.
 Рағбати ком чун фузун накунад,
 Дил тақозои ком чун накунад.

Баъд аз шунидани вафоти падар ҳамчун шоҳзодаи талабгори тахту тоҷи меросӣ намудор гаштааст. Вай бо тамоми иф-

тихори шоҳзодаги ва эътимоди қавӣ аз шаҳи сохта ва дарбориёни ӯ талаб мекард, ки тахту тоҷро ба вай супоранд. У худро ба тоҷу тахт лоиқ медид. Вақте ки ба вай шоҳи нав нома фиристод, ки ту шоҳи мероси мебоши, вале аз бадкирдорӣ ва золимии падарат халқ тоҷу тахтро ба ман дод, бинобар ин, беҳтар аст, ки бо роҳи омадан худ бозгардӣ. Баҳром ҳар чанд ки шӯрид, аммо мағрурӣ ва ҳавобаландӣ накарда, оромона ва бо эътимоду ифтихори таъмом ҷавоб гардонда, ба айбҳои падараш иқроф ва ӯро маҳкум намуда, барои падараш ҷавобгар набуданиро хотиретишон карда, ваъда дод, ки хатоҳои ӯро тақдор накунад ва ба халқ меҳрубонӣ ва хизмат кунад:

Он чӣ баргуфта шуд зирои баланд,
Ман писандам, ки ҳаст ҷои писанд,
Лек мулке, ки дорам аз падарон,
Айб бошад, ки ҳаст бо дигарон.
Гар падар даъвои худой кард,
Ман худодӯстам, хирадпарвард.
Ман ба ҷурми накарда маъзурам,
К-аз бозакори падар дурам.
Падарам дигар асту ман дигарам,
К-он агар санг буд, ман гуҳарам.
Гар бадӣ кард, ҷун ба неки хуфт,
Аз паси мурда бад набояд гуфт,
Ҳар кучо ақл пешрав бошад,
Ҳар бадӣ кӯру бадшунав бошад.

Дар мактуби шоҳи сохта ва аҳли дарбори ӯ муҳокамаи шудани Баҳром, падараш ва таъкид шудани ҳуқуқи подшоҳии Баҳром, мавқеи ӯро мустаҳкам, вале вазъияти шоҳи навро суст мегардонад. Аз ин рӯ даъвои шоҳӣ қардани Баҳром асосҳо дорад:

Ҳам фалакфарру ҳам маликзода,
Родмардезу мардумӣ дида.
Ман, ки ҳасам дар асл Қисрӣ ном,
Қиср ҷун гирам аз хусумат хом?
Ҳам хунарманд ҳам ҷаҳондида,
Ҳам ба ҷашми ҷаҳон писандида.
Аз хунармандиям навозад бахл,
Беҳунар кай расад ба тоҷу ба тахт.

Дар фасли «Дар сифати ҳештан шичнохтан» дар бораи ҷиғунагии подшоҳи одил ва ҷӣ бояд қардани он суҳан рафтааст, ки ба Баҳром низ дахл дорад ва подшоҳи одилпараст будани Низомиро нишон медиҳад. Баҳром ба тариқи худшиносӣ ба қори падар салавет гуфтан ва ӯфилии даврани ҷавониро тарк кардан, баъд аз ин хушбӯр будан ва бо маслиҳат қор қарданиро таъкиду ваъда дода, дар назди халқу давлати шоҳӣ уҳдадорӣ мегирад, ки дар оянда ӯро вазифадор менамояд:

Бигзаред аз хиёнаи падарам,
Бигузored аз он чӣ беҳабарам
Пеш аз он гар чу ғофилон будам,
Инак-инам ба тарки он гуфтам.
Накунам, беҳудиву худкоми,
Чун шудам пухта, кай кунам хомӣ?!
Муслиҷонро назарнавоз шавам,
Маслихатро ба пеши ёр барам
Зану фарзандро мулку моли ҳама
Бувад эминтар аз шубону рама.
Нони касро ба зур нақшоям,
Балки нонаш ба нон дарафзоям.

Пеш аз ин Баҳром шарт карда буд, ки барои ба тахти шоҳӣ соҳиб шудан аз байни ду шер тоҷ гирифтани лозим. Вақте ки ҳама подшоҳии Баҳромро қабул карданд:

Ҳама гуфтанд. Шоҳ Баҳром аст,
Ки маликгавахару маликном аст.

Иҷрои шартро лозим надонистанд, зеро борҳо шеру аждаҳо куштааст, аз уҳдаи шарт мебарояд, ғайр аз ин шоҳзода аст, ба иҷрои шарт эҳтиёҷ надорад:

Хиссаи шер баргирифтани тоҷ
Ба чунин шарт нест у муҳтоҷ.

Илова бар ин, Баҳром на танҳо бо хислатҳои қаҳрамони пешина ва ҳуқуқи шоҳӣ, балки бо далерии часорати ҳозирааш низ аз ҳарифи худ афзалият дошт. Шоҳи сохта аз тарсончакӣ аз иҷрои шарт даст кашид:

Пири бахтозмон тоҷпараст
Тоҷ бинҳоду зери тахт нишаст.
Гуфт: Аз он тоҷу тахт безорам,
Ки аз у чон ба шер биспорам.
Вориси мамлакат ба теғу ба чом,
Ҳеч кас нест чуз малик Баҳром.
Вориси мулкро диҳед сарир,
Соҳибифсар чавон беҳ аст аз пир.

Вале онҳое, ки ўро шоҳ интихоб карда буданд, талаб карданд, ки шарт бекор карда нашавад, зеро агар Баҳром аз иҷрои шарт тарсад ва ё кушта шавад, тоҷ аз онҳо шоҳи нав аст. Тарафдорони шоҳи сохта бовар надоштанд, ки Баҳром ду шерро кушта тоҷро гирад:

Гар кушад шеру тоҷ бардорад,
Аз видоят хироч бардорад
Дар хӯри тахту офарин бошад,
Лек, ҳайҳот агар чунин бошад

Аммо Баҳромӣ далер бархилоғи умеду ақидаи ҳарифонаш ҳар ду шерро кушта, тоҷро гирифт. Вай акнун натавонад аз рӯи ворисӣ қаҳрамонию далерӣ ҳам шох буд:

Ҳамла бурданд чун барумандон,
Дашна дар ҷангу теғ дар дандон.
То сари тоҷвар ба ҷанг оранд,
Ба ҷаҳонгир қор танг оранд,
Шуд ба таҳдидашон, чу рӯй афканд,
Сари ҳар ду ба зерӣ пой афканд.
Панҷашон пора карда, дандон хӯрд,
Сару тоҷ аз миёни шерон бурд.
Тоҷ бар сар ниҳоду шуд бар, тахт,
Бахтёрӣ чунин намояд бахт.

Ҳамин тавр, Низомӣ қаҳрамони худро ғолиб бароварда, ўро ба сари тахт нишонад, ба тариқи рӯҷуи лирики Баҳромро бо тоҷхоҳони сохтану тарсонҷак муқоиса намуда, ўро аз шерон баланд гузошта, ҳарифснашро «рӯбаҳон» номида, худаш дар маҷкаи Баҳром истодааст:

Бурдани тоҷ аз миёни ду шер,
Рӯбаҳонро зи тахт кард ба зер.

Мувофиқи идеали шоир Баҳром бояд подшоҳии одилона барпо кунад. Дар ин бора шоир дар фасли «Сифати авзои Баҳром дар подшоҳӣ» ўро ҳамчун шоҳи одил ба қалам додааст:

Расми инсоф дар ҷаҳон овард,
Адло сар бар осмон овард.
Қард бо додпарварон ёрӣ,
Бо ситамгорон ситамгорӣ,
Қори олам зи нав гирифт наво,
Бар нафасҳо кушода гашт ҳаво.

Дар замони подшоҳии Баҳром мулк обод шуд, фаровонҳосилӣ рӯй дод, аз кишвар гурехтаҳо боз гаштанд, зиндонӣни бегуноҳ озод шуданд, ҳар кас мувофиқи ҳолаш мартабае ёфт, илм тараққӣ кард дасти золим кӯтоҳ карда шуд. Дар қорҳои давлати Баҳром ба халқи мулки худ такя карда, қор мебурд. Як ҳафта бо қори давлати, ҳафтаи дигар бо ишқбозӣ машғул мешуд:

Рӯзе аз ҳафта шуғлбозӣ кард
В-он дигар ҳафта ишқбозӣ кард.

Дар замони ҳукмронии ӯ хушксолӣ омада, хонаи ҳамаро хароб кард:

Бар хӯриш тангӣ он чунин зад роҳ,
Қ-одамӣ чун сутур хӯрд гиёҳ.

Вақте ки Баҳром ин ахволро фаҳмид, фармон дод, ки дархон анбори давлатиро кушода, ба мардум озуқа диҳанд. Ба тавонгарон музд, ба бечорагонӣ бемузд чиз диҳанд, то ки дар замони подшоҳии ӯ касе аз гуруснагӣ намурад. Шоир ин рафтори Баҳромро ҷавонмардӣ номидааст:

Бо тавонгар ба нарх дарсозанд
Бедирамро диҳанду бинвозанд.
В-он чӣ з-анборхона монад боз,
Пеши мурғон ниҳанд вақти ниёз.
То дар айеми ӯ зи бехурдӣ,
Қас намурдӣ, зиҳӣ ҷавонмардӣ!

Дар муддати чорсола хушкию гуруснагӣ, ки Баҳром чораи ҳамаро дида, аз марг халос карда буд, як жас мурдааст, ки шоҳ барои ӯ ғам хурда, лирья кардааст:

Чумлаи халқро зи тангӣ бурд,
Чуз яке тан, ки ӯ ба тангӣ мурд.
Шоҳ аз он марди бенаво мурда,
Тангдил шуд чу об афсурда

Дар ин фасл халқпарварӣ ва инсондӯстии Баҳром тасвир ёфтааст, ки бешубҳа идеали шоир буда, ҳамин тавр шудани ҷаҳро, ки ҳеҷ вақт нахоҳад шуд, тақлиф ва орзу кардааст.

Аз рӯи ишораи боло, ки як ҳафта жору ҳафтаи дигар ишқ-бозӣ мекард, эпизоде аз он тасвир ёфтааст. Баҳром бо канизи дӯстдоштаи худ Фитна ба шикор рафта буд. Вай аз рӯи худтаърифкунӣ аз канизаш пурсид, ки гӯро чӣ тавр шикор кунад:

Гӯре, омад, бигӯ, ки чун созам,
Аз сараш то сумаш чӣ андозам?

Фитна хоҳиш кард, ки сумашро бо сараш банд кунад. Вай аз рӯи машқ ва маҳорати сайедӣ ду гӯши сайдро бо тир дӯхт ва ҳамон лаҳзае, ки сайд пояшро ба гӯш бурд, тири дуҷум суму гӯшро якҷоя дӯхт. Шоҳ бо ҳисси ифтихор аз каниз пурсид, ки хунарамро чӣ тавр мебинӣ?

Гуфт Шаҳ бо канизаки чинӣ!
Дастбурдам чӣ гуна мебинӣ?

Вай дар ҷавоби ин саволи худ умедвори таърифу тавсиф буд, ки одати одамони худписанд ва худтаърифкунанда аст. Фитна дар ҷавоб ин ҳолро «аз машқ» гуён ҷавоб дод, ки боиси ғазаби Баҳром гардид:

Гуфт: Пуркарди шаҳриёр ин қор,
Қори пуркардагӣ шавад душвор.
Шоҳ чун ин шунид, саҳт омад,
Табари тир бар дарахт омад.

Дил бад-он моҳ бемадоро кард,
Кина бар хеш ошкоро кард.

Низомӣ ба тариқи рӯҷӯи лирикӣ, дар бораи инчӣ, худнамоӣ, зудранҷӣ ва хавфнок будани сӯхбати подшоҳон, ки бо вучуди мусбат тасаввур шуданаш ба Баҳром ҳам тааллуқ дорад, суҳан рондааст:

Подшоҳон, ки кинакаш бошанд,
Худ кунанд он замон х(в) аш бошанд.

Дар ин эпизод Баҳром на танҳо худситову инчӣ, бераҳму сангдил ҳам тасвир шудааст, ки бар хилофи гуфтаҳои ӯст:

Дар хатои касе назар накунам,
Тамаи молу қасди сар накунам.
Дур дорам зи доварӣ озарм,
Он кунам, к-аз худой дорам шарм.

Баҳром аз рӯи кина ба сарҳанги худ мефармояд, ки Фитнаро кушад, то ки фитнаи ӯ минбаъд зиёд нашавад:

Гуфташ: ар монам, ки ин фитнагар аст,
В-ар кушам, ин ҳисоб аз ӯ батар аст.
Занкушӣ кори шермардон нест,
Зан чу аз чинси ҳамнабардон нест.
Буд сарҳанге аз нажоди бузург
Тунд чу шер, сахмнок чу гург,
Хонд шоҳаш ба назди хеш ба роз,
Ки бару кори ин каниз бисоз.

Низомӣ Баҳроми Гурро инчику кинавару худписанд ва бераҳму шафқат тасвир намуда, бо ҳичолате дар назди сарҳанг ва каниз ҷазо дода, ислоҳ кардани шудааст. Ин ҳолат чунин рӯй дод, ки сарҳанг Фитнаро накушта, шинхон нигоҳ дошт, то ки Баҳром аз хашм фаромада, аз фармони худ пушаймон шавад. Дар ин муддат то вохӯрии тасодуфии оянда Фитна ғӯсолаеро бардошта ба бом мебаровард, то ҳадде, ки барзагови қавӣ шуд. Рӯзе Баҳром ба хонаи сарҳанг меҳмон шуд. Сарҳанг нақл кард, ки духтари зебое дар манзили ман ҳаст, ки барзагови азимеро бардошта, аз шаст поязина ба токи баланд мебарорад. Баҳром бовар накарда, исбот металабид. Фитна мувофиқи маслиҳат бо сарҳанг худро оро дода, ниқоб пӯшида, барзаговро бардошта ба назди Баҳром баромад, ва говро, ки аз ҳайбаташ Баҳром ҳам тарсида буд аз гардан фароварда гуфт:

Гов баргардан истод ба пой,
Шер чун гов дид, ҷаст зи ҷой.
Шаҳ аҷаб монд, к-ин чӣ шояд буд,
Суди ӯ буду дарнаефт, чӣ суд

Қ-он чӣ ман пеши ту ба танҳой
Пешкаш кардам аз тавоноӣ.
Дар ҷаҳон ҷист, то ба зӯру ба ғой
Аз равоқаш барад ба зери сарой?

Баҳром ғофил аз гуфтаи Фитна, ҷавоби ин саволро бо гуфтаи
Фитна «аз машқ» гӯён ҷавоб дод:

Шоҳ гуфт: Ин на зурманди туст,
Балки таълим кардай ба нахуст.

Он гоҳ Фитна фурсатро аз даст надода, ба киноя ҷавоб дод,
ки говбардорӣ аз таълиму суму гӯши гӯрро якҷоя дӯхтан аз
таълим не?!

Гуфт бар шаҳ: Фароматест азим,
Гов таълиму гур бетаълим?!

Аз ин ҷавоб Баҳром донист, ки ин духтар Фитна аст ва ба-
рои сахтгирнаш аз вай қасос мегирад. Агар дар фасли аввал
якраҳағӣ, худкомӣ ва ҳукми беандешаи Баҳром тасвир ёфта
бошад, ки ақдро бо фармон пахш карда буд, дар ин фасл сахт
шикасти руҳӣ кашида, ба ноҳаққии худ иқрор шудан, ба сар-
ханг мукофот додан, Фитнаро навозиш кардан, ба никоҳи худ
даровардани Баҳром ба қалам дода шудааст, ки ду ҳолати рӯ-
ҳияро акс мекунонанд:

Аз ишораҳои шоир пай бурдан мумкин аст, ки давлат, об-
рӯ ва мавқеи Баҳром пурқувват шуда истодааст. Вай ҳатто
дар аввалхон ҳокимияти худ аз Рӯму Чин хироҷ мегирифт:

У ба хубӣ зи Рум боҷситон,
Ба нақӯй зи Чин хироҷ ситон.

Дар ҷанги бо ҳоқони Чин кардаи ӯ, ки ҷанги мудофиавист,
Ҳоқон ҳамчун ҳучумкунанда, Баҳром мудоифакунандаи киш-
вар ва донандаи тактикаи ҷанг ва фармондеҳи моҳир қалам-
дод шудааст. Бо тактикаи аввал ақибнишиниву баъд ба ҳучум
гузаштани ӯ ва аввал ҳучуму баъд шикаст хӯрдани Ҳоқон як
хел сабаб нишон дода шудааст. Баҳром аввал бо шикору ай-
шу нуш бепарво шуд, одамону лашкар аз вай дурӣ карданд,
бинобар ин, ба чунин тактика даст дароз карда, ғолиб баро-
мад, Ҳоқони Чин ҳам аз пинҳон шудани Баҳром ба хотир-
ҷамъӣ ва айшу нӯш дода шуда, мағлуб гардид:

Аз ин ҷанг ғолиб баромадани Баҳром уро шердил қард ва
давлаташ қавӣ гардид, ҳамаи подшоҳон ба вай тобеъ шу-
данд:

Ҷар кучо шоҳу шаҳриёре буд,
Тахтбахшеву тоҷдоре буд
Ҷама дар зери тахти пояш шоҳ
Сар кашиданд чун ситораву Мох.

ни подшоҳон нақл ёфтааст ва аз он шоҳаншоҳи **тамоми ҷаҳон**
(ҳафт иқлим) шудани у фаҳмида мешавад:

Қайсар аз бим бар назад нафасе,
Духтараш доду узр хост басте...
Чун зи кишваркушои ҳафт иқлим
Ҳафт духтар ситуд дурри ятим.
Аз ҷаҳон дил ба шодмонӣ дод,
Доди айшу хуши ҷавонӣ дод.

Ба ҳамин тарик, дар қаср худ ҳафт гунбад созонда, дар ҳар
яке духтаре аз духтари подшоҳони ҳафт иқлимро нишонда,
якҷузӣ меҳмон шуда, мувофиқи он лисоб пушида, айшу ишрат
карда, аз онҳо қиссаҳо шундааст.

Баҳром дар зиндагии худ дар ҳафт гунбад ҳамчун подшо-
ҳи комгори ҳокими ҷаҳон, ки ҳеҷ камбудию нуксону парвову
ғаме надорад, тасвир ёфтааст ва аз гунбаде ба гунбаде гу-
зашта, фориғболона умр ба сар бурдааст:

В-ин чунин лаб басте ба нозу нишот,
Сӯи ҳар гунбаде кашид бисот.

Табиист, ки аз чунин ҳолат ба фориғболӣ афтада, аз қори
мулку давлат беҳабар мемонад, душманон ва манфиатпарас-
тон қори худро мекунад. Баъд аз ин, бевосита омадани фас-
ли «Хабар ёфтани Баҳром аз вазири золим» низ бастабаст нест,
зеро вазъиятро ба таври таъҷилӣ таъбир додан лозим буд.

Рӯзе аз рӯзҳо, ки дар яке аз гунбадҳо буд, хабар омад, ки
чинӣҳо аҳдшиканона ба муқобили кишвари Баҳром лашкар
кашидаанд ва то лаби Ҷайхун омадаанд:

Гуфт: Боз аз ниғорхонаи Чин,
Ҷуши лашкар гирифт рӯи замин.
Монд паймони шоҳро Фағфур,
Шуд дигар раҳ зи некаҳдӣ дур.
Чиниёнро вафо набошад аҳд,
Заҳр бошад даруну берун шаҳд.
Лашкаре теғ бар кашид ба авҷ,
То ба Ҷайхун расид мавҷ ба мавҷ.

Баҳром хост, ки мамлакатро аз душман ҳимоя кунад, фаҳмид,
ки ҳазина ҳолӣ, лашкар пароканда, мамлакат хароб, мардум
гуреза дар зиндон. Вазири ӯ Ростравшан бо маслиҳати худ
шоҳро ба золимӣ равона, беобрӯ мекард, вале Баҳром аз он
беҳабар монд. Низомӣ сабаби ин ҳолро дар байни тасвири
воқеа ба тариқи рӯҷуи лирикӣ аз айшу нӯши шоҳ маънидод
кардааст:

Шаҳ чу машғул ба нӯшу ниёз,
ӯ ба бедод қард даст дароз.

Баҳром чӣ карданаширо надониста, барои дафъи савдо ба шикор рафта, ташна монда, ба хонаи ҷупоне рафт, ки тасодуфан ӯ сагашро ба дарахт овехта мондааст, сабаб он аст, ки бо модагург ошноӣ карда, роҳ меодааст, ки тург гӯсфандро барад:

Он галаро, ки корсоӣ кард,
Дар сар кори ишқбозӣ кард.

Чӯпон дар хулосаи худ, ки барои чӣ ба сагаш ҷазо додааст, гуфт:

Ҳар кӣ бо муҷримон чунин накунад,
Ҳеч кас бар вай офарин накунад.

Баҳром аз суханҳои рамзноки чӯпон барои худ ибрат ва хулоса гирифта, рӯзи дигар тахташро дар байни мардум монда, аз одамён сабаби харобии мулку давлатро меҷурсад. Сипоҳу раият аз Ростравшан шикоят карданд. Баҳром ӯро ба зиндон фиристода, аз халқ ва маҳбусон ҳафт касро интиҳоб карфа, аҳвол пурсид ва фармуд, ки вазирро ба дор кашанд. Баъд аз он ба гуфтаи халқ гӯш дода, ба шубон инъомҳо фармуд. Мамлакат осудаву лашкар фароҳам омад. Ҳокони Чин ҳам узр хоста, алоқани ҷосусии вазирро гуфта, ҳамчун фармонбардор баргашт ва духтарашро ба Баҳром монда рафт:

Духтарам худ канизи хонаи туст,
Тоҷи ман хоки остонаи туст.

Хотимаи кори Баҳроми Гур баъд аз дубора барқарор намудани адлу инсоф, аз як тараф хусусияти реалистона дорад, зеро ба шикор рафт ва аз паи сайди худ асп медавонид, аз тарафи дигар, хислати афсонавӣ-мифологӣ дорад, чунки аз паси сайд ба ғоре рафту ғайб зад. Ин воқеа аз он оғоз ёфт, ки баъд аз осоиши кори давлат ва барқарор намудани адлат пайкари ақл дар назди ӯ аз ҳафт пайкар зеботар ҷилва намуда, диққати шоҳро ба худ ҷалб кард:

Пайкари ақл чун ба дидаи шоҳ,
Ғайрат ангехт аз сафеду сиёҳ.
Шоҳ кард аз ҷамолу манзари ӯ,
Ҳафт пайкар фидои пайкари ӯ.

Ақл гӯе ба вай талқин мекард, ки аз худпарастӣ ба худпарастӣ омада, ҳафт гунбадро тарк кунад:

Ақл дар гунбади димоғи сараш,
Дод аз ин гунбади равон хабараш,
К-аз санамхонаҳои гунбади хок.
Дур шав, к-аз ту дур бод ҳалок.

Вай ҳафт гунбадро ба ҳафт мӯбад дода, гунбадҳоро ба оташтоҳ — хонаи муқаддаси худочӯӣ мубаддал сохта, худочӯӣ шуд:

Аз сари сидк, шуд худойпараст,
Дошт аз хештанпарастӣ даст

Ба ҳамин тарик, Баҳром дар охир тарки дунъё кард, вале
вай гушанишин нашуда, ба воситаи ғор тан ба хоку рӯҳ ба
осмон дод:

Он ки ўро бар осмон рахт аст,
Дар замин боз чустанаш сахт аст.
Дар замин чирми устухон бошад,
Осмони бар осмон бошад.

Аз ин рӯ, чустуҷӯи чилрӯзае, ки бо сардории модараш дар
чоҳу ғор карданд, бефоида буд. Ҳатто гӯр ҳам надошт:

На, ки Бахроми гӯр бо мо нест,
Гӯри Баҳром низ пайдо нест.

Чунон ки дида шуд, қахрамони асосии достон танҳо худ
Баҳром буда, персонажҳои эпизодӣ вобаста ба қушодани ин
ё он хислати қахрамони асар оварда шудааст. Аз ин рӯ, достон
аз Бахроми Гӯр оғоз ёфта, ба ғайб задани ӯ дар ғор анҷом
ёфтааст.

ХУЛОСАҲОИ УМУМӢ

1. Таърихнависон Бахроми Гӯрро одатан бо писари Язди
Гурд Вахрани Сосонӣ (420—438) як шахс мешуморанд. Агар
чунин аст, Низомӣ ба ӯ як силсила хислатҳои мифологиро бор
кардааст, ки вай ўро аз шахси таърихӣ будан ба шахси мифологӣ
мубаддал кардааст.

2. Маоли асосии ғоявии достон ғояи машҳури замонаи адолатхоӣ
аст, ки ақидаи деҳқони мебошад. Пеш аз ҳама вай меросӣ будани
тахту тоҷро эътироф менамояд, вале бо ин шарт, ки ворис хатою
зулми волиди худро тақрор накунад, ўро маҳкум созад ва дар
назди халқ ваъда диҳад, ки ӯ одами нек ва подшоҳи одилу халқу
ватанпарвар хоҳад шуд. Ин маънӣ аз ваъдаҳои, ки Баҳром дар
назди халқ дода буд, маълум мегардад. Илова бар ин, Низомӣ
барои подшоҳ будан вориси қонунӣ ва одил буданро кам
мешуморад. Подшоҳ бояд қахрамон, далер, нотарс, чораҷӯӣ
бошад. Бо вучуди шохзодаи ворисӣ будан, тоҷро аз байни
ду шер гирифтани ӯ исботи ҳамин ақида аст. Сардории
мамлакат ҳаққи тарсонҷаҳо, буздилон ва одамони тасодуфӣ
нест, чунон ки шохӣ сохтаи то Баҳром ҳамин тавр буд.

Низомӣ он ақидаи дурустро ҳам пеш рондааст, ки агар
подшоҳ золим ва харобкунандаи халқу мамлакат бошад, халқ
ҳақ дорад машварат карда, ўро ва ё баъд аз вафоташ
ворисро аз тахту тоҷ маҳрум кунанд, чунон ки бо Язидгурд ва

Баҳром карда буданд. Баҳром танҳо ҳамон вақт ба тахт соҳиб шуд, ки ҷавонӣ булҳавасихои худ ва зулми падарашро маҳкум карда, ваъда дод, ки давлати меросиро аз рӯи адл идора ва халқро осоиштаву мулкро обод хоҳад кард. Ҳамин тавр ҳам кард.

2. Ба ақидан дурусти Низоми бо муваффақиятҳои подшоҳии худ мафтун шуда, аз қори давлат бепарво будан, мағрур шудан, ба айшу нӯш дода шудан, аз шоҳи шоҳон будан фахр, парастии шахсии худро қорӣ кардан (чунон ки аз Баҳром зоҳир гашт) лозим нест. Ҳар чанд ки Баҳром чанд бор дар вақти ваъда додан хушбӯрии худро таъкид кард:

Накунам беҳудиву худкомӣ,
Чун шудам пухта, кай кунам комӣ.

вале дар амал бо айшу нуши қасри ҳафт гунбад ва сайру сайёдӣ машғул шуда, ба душмани халқу давлату мамлакат вазир Ростравшан бовар карда, кишварро ба ҳолати гадоӣ, харобӣ овард. Хазинаи давлатро холи монанд ва ба халқ зулм кард. Хулосаи Низомӣ ин аст, ки подшоҳ ҳар қадар одилу ғолибу мағлубнашаванда шоҳи шоҳон, кишвараш ободу халқаш осоишта бошад ҳам, ба бепарвой роҳ надихад, аз шахсҳои зараркунандаи давлат барҳазар бошад.

Ҷон муҳимми ин ақидан ӯ дар ин аст, ки дар қори давлатдорӣ ба халқ такья кунад, аз ӯ маслиҳат гирад, омузад, чунон ки Баҳром аз ҷӯпон омӯхт, хатои худро ислоҳ кард ва халқу мамлакатро аз бадихо безарар гардонид:

Гуфт бо худ, к-аз ин шубони пир,
Шоҳӣ омӯхтам, зиҳӣ тадбир!

3. Дар зимни системаи ҳафт гунбад, ки ба тариқи зерин аст, масъалаҳои хеле зиёде дарҷ ёфтааст:

№	Номи гунбад	Рангаш	Номи духтар	Рузи қабул
1.	Қайвон	мушкин	Нурак	шанбе
2.	Муштарӣ	зард	Хумой	якшанбе
3.	Мирриҳ	сабз	Парӣ	душанбе
4.	Офтоб	сурх	Насриниш	сешанбе
5.	Зухра	қабуд	Дуррасти	чоршанбе
6.	Аторид	сандал	Нуъмонноз	панҷшанбе
7.	Маҳ	сафед	Арзиюн	ҷумъа

Аз кадом иқлим ва подшоҳи он.

Якум Ҳинд (Рои Ҳинд) Сеюм Хоразм (Хоразмшоҳ).

Дуюм Рум (Қайсар) Чорум Саклоб (Саклобшоҳ).

Панҷум Эрон (аз насли Қайковус).

Шашум Чин (Ҳокони Чин).

Ҳафтум Мағриб (Мағрибшоҳ).

Аз системаи ҳафт гунбад аввало аз илми ҳайат, тақвим ва географияи Шарқи мусулмонӣ хабар доштани Низомӣ маълум мегардад, соҳиян, ранғҳо, ки аз сиеҳ сар шуда, бо сафед тамом шудааст, мувофиқи зарбулмасали «Аз ноумедҳо басе умед аст, поёни шаби сияҳ сафед аст» моҳияти прогрессивӣ дорад ва ояндаи сафеди хушбахтонаро умеду орзу кардааст. Ғайр аз ин, ба подшоҳи ҳафт иқлим шоханшоҳ шудани Баҳром ва тобег шудани онҳо дар мисоли хироч ва духтар доданишон маълум мегардад, ки Низомӣ дар ҷаҳон бисёрподшоҳӣ не, якподшоҳиро меҷӯяд. Давлати ягонаи бузург, ки дар он ҳамаи халқҳо осоишта бошанд, таърихан моҳияти прогрессивӣ дорад.

Дар ҳафт гунбад дӯстона зиндагӣ кардани духтарони ҳафт иқлим, ки маънояш тамоми ҷаҳон аст, дар оилаи ягона имконпазир будани дӯстона умр ба сар бурдани халқҳоро ифода кардааст, ки низ ғояи тараққиқарварона дорад.

4. Қиссаҳои ҳафт гунбад, ҳар чанд ки ба сюжети дoston вобаста нест, вале бо мислои худ, бо вучуди бештар ҳаёли, фантастикӣ будан, бо хулосаҳои пандомузаши ва бо мундариҷаи ғоявиаш алоқамандие дорад. Масалан, қиссаи «Хайру Шар» (нақли Нуъмонноз), ки ду рафиқи мусофир буданду Шарр дар саҳрон беоб ба ивази оби эҳтиётнаш чашми Хайрро қанда гирифт, яъне бадӣ кард, бо нақли Симнори меъморо аз рӯи бахилӣ ва худбинӣ аз манора партофта куштани шоҳи Яман Нуъмон, ки бадӣ ба ивази некӣ, монанд аст. Баҳром дар бораи меъмори қасри ҳафт гунбад Шеда ба некӣ сухан ронда, рафтори Нуъмонро ба хотир оварда, ба меъмори худ мукофоти зиёд дода, ба ӯ некӣ кардааст:

Дид, к-афсона шуд ба чумла диёр,
Он чӣ Нуъмон намуд бо Симнор.
Шабег омад ба Шеда дод тамом,
То шавад Шеда шод бо Баҳром.
Нописанд омад аҳли бинишро,
Куштан он қутбофаринишро.
Гуфт: Нуъмон агар хатое кард,
Қ-он укубат бар ошное кард.
Адли ман узрҳои он қасам аст,
Он на озору в-ин аз қарам аст.

5. Шоир дар фасли «Интиқоли Баҳром аз дайри фонӣ» дар асоси ақидаи тарки дунё ба соҳибони неъмату ҷоҳ ва ҳукму ҳокимӣ, ки аз рӯи гуруру худкомӣ зиндагӣ карда, халқро фаромӯш мекунанд, дар мисоли зиндагии Баҳром ва оқибати ҳаёти ӯ марғро хотиррасон намуда, ишорае кардааст, ки панд гиранд:

Ғар қасе бар фалак расонад тоҷ,
Ҳафт кишвар кашад ба зери хироч.

Бинияш гоҷахон шабе мурда,
Сар фуру бурда, дарди сар бурда.

6 Дар достони «Хафт пайкар» на ишқи қаҳрамонӣ ва мочаронок ва на ишқи фоҷианоки бо ҳалокати қаҳрамонҳо таъмомшаванда, балки хурсандибахш ва оромонаро тасвир намулдааст. Аз ин тасвир маълум мешавад, ки дар ин дoston ишқи муҳаббат нисбат ба дostonҳои дигараш дар плани дигар ғирифта, аз онҳо фарқ кунонидааст.

7 Дар ин дoston ҳам тасвири шоир хайратбахш аст ва он тафсилоти зиёде дорад. Тасвири қиёфаи берунӣ ва ботинии инсон тасвири чоҳ, манзил, табиат, ба қор бурдани боигарии маънавӣ ва лафзи забони модарӣ ва санъатҳои бадеӣ дар эҷоди образҳои бадеӣ хизмати шоистае кардаанд.

**Достони
Искандарнома** Ин дoston дар «Хамса»-и Низомӣ ҷои панҷумро ишғол кардааст. Соли навишта шудани он аниқ нест. Дар охири «Искандарнома» соли таълифи дoston 597 ҳ. 1200—1201 м. нишон дода шудааст:

Ба таърихи понсад навад ҳафт сол,
Ки хонандаро з-ӯ нагирад малол.

Қисми аввали дoston, ки «Иқболнома» аст, ба писари Ҷаҳон Паҳлавони элдигизӣ Нусратаддин Абӯбакр Бешкин (1191—1210) бахшида шудааст:

Ҷаҳон Паҳлавон Нусратаддин, ки ҳафт,
Ба аъдон худ чун фалак чирадаст.
Муҳолиф пасандешу ӯ пешбин,
Бадандеш бе меҳру ӯ Бешкин.

Қисми дуюми дoston «Шарафнома» аст. Дар ин қисм номи ҳокими Мукул малик Иззаддини Масъуд зикр шудааст:

Ба поён шуд ин достони дарӣ,
Ба фирӯзфоливу некаҳтарӣ.
Чу номи шаҳаш фоли Масъуд бод
В-аз ин дoston шоҳ Маҳмуд бод.

Изаддин Масъуд ҳокими Мукул ду кас буданд: Масъуди I (1180—1193) ва Масъуди II (1211 ба тахт баромадааст). Азбаски дар ҳангоми Масъуди I «Искандарнома» эҷод нашуда буд, пас, қисми дуюми дoston ба Масъуди II бахшида шудааст. Қисми дуюми дostonро ба Бешкин пабахшидани Низомӣ нишон медиҳад, ки ӯ ба ин асари Низомӣ эътибори босазое надодааст, вале азбаски ба Масъуди II бахшидани дoston ба иззати нафси ӯ мерасад, шоирро бо таҳдиди аз шаҳр бадарға намудан маҷбур кардааст, ки ба номи вай бахшад:

Ки моро деҳ ин гавҳари шабҷароғ,
В-агарчи гаронӣ бурун бар зи боғ.

Низомӣ достони худро ба Чаҳон Пахлавон Нусратаддин бахшида, дар айни замон, ба ин асар ва эҷодкори он ба назари инсоф нигоҳ кардан ва баҳо доданро хоҳиш кардааст, ки аз ин гуфтаи ӯ оҳанги ғазаби шоҳ ҳис карда мешавад.

Ба инсофи шаҳ чашм дорам яке,
Қи бинад дар ин дoston андаке.
Ғар афсона бинад аз кор дур,
На соя бар ӯ густаронад, на нур.
В-агар бинад аз дур ӯ мавҷ-маҷ
Сарояндаро ғар барорад ба авҷ.
Дар ин ганҷнома зи роҳи чаҳон,
Намуда бaсе ганҷ кардам ниҳон
Касе з-он калиди зар орад ба даст,
Калиде бaсе ганҷ донад шиқаст.

Дар бораи таърихи ҳатми «Искандарнома» се рақам дар дoston зикр ёфтааст. 590—1194 м.

Чаҳон барлиҳам рӯз буд аз аёр,
Навад дар гузашта зи понсад шумор.

597 ҳ.— 1201 м.

Ба таърихи понсад навад ҳафт сол,
Чаҳорум муҳаррам ба вақти завол.

599 ҳ.— 1203 м.:

Чаҳон бардиҳам рӯз буд аз аёр,
Навад нуҳ гузашта зи понсад шумор.

Аз ҳамаи ин маълумотҳо маълум мегардад, ки охири умри ӯ ва санаи навишта шудани «Искандарнома» норавшан аст. Ғайр аз ин, дар болои ин асар аз сабаби заъфи пирӣ ва беморӣ як чанд сол кор кардааст. Бо вучуди ин таҳрири охири ҷала мондааст, бинобар ин, баъзе лаҳзаҳои зиддиятнок ислоҳ нашуда мондааст.

Низомӣ барои эҷоди асари мазкур вариантҳои гуногуни қисса оид ба Искандарро хондааст, вале онҳоро номунтазам ва пароканда доништа, барои он ки дар асари худ аз он иштибоҳ ногузирона истифода кардааст, аз хонанда як навъ узор ҳам хостааст:

Ба тақдиму таъхир бар ман мағир,
Қи набвад гузорандаро з-оҷ гузир
Чу мекардам ин дostonро басеч,
Сухан рострав буду раҳ печ-печ.
Асарҳои он шоҳи офоқгард
Надидам ниғорида дар як навард
Суханҳо, ки чун ганҷ оғанда буд,
Ба ҳар нусхате дар пароканда буд.

Зи ҳар нусха бардоштам мояҳо,
Бар ӯ бастам аз назм пиroyаҳо.
Зиёдат зи таърихҳои навӣ,
Яхудиву насрониву паҳлавӣ,
Гузидам зи ҳар номае нағзи ӯ,
Зи ҳар пӯст пардохтам мағзи ӯ
Дар он парда гар ростӣ ёфтам,
Суханро сари зулф бартофтам.

Низомӣ дар боби «Шарафи ин нома бар номаҳои дигар» достони худро аз асарҳои дигари оид ба Искандар афзал дониста:

Ба нерӯи нӯки чунин хомаҳо,
Шараф дорад он бар дигар номаҳо

хостааст чунин асаре офарад, ки на ба як гурӯҳи халқ, масалан, ба аристократия (чи тавре ки дар «Шоҳнома») балки ба ҳамаи халқ хизматкунад ва ба ин маънӣ ишорат ҳам кардааст:

Дигар номаҳоро, ки ҷӯӣ нахуст,
Ба ҷумҳури миллат набошад дуруст.
Набошад чунин нома тазвирхез,
Навишта ба чандин қаламҳои тез.

Низомӣ роли Фирдавсиро дар офаридани образи Искандар махсус қайд карда, дар айни замон изҳори ақида менамояд, ки ӯ бисёр лаҳзаҳои гуфтаниро нагуфт, зеро ба он лаҳзаҳо рағбат надошт:

Сухангӯи пешина донои Тус,
Ки орост рӯи сухан чун арӯс.
Дар он нома, к-он гавҳари суфта ронд,
Басе гуфтаниҳо, ки ногуфта монд.
Нагуфт он ҷӣ рағбатназираш набуд,
Ҳамон гуфт, к-аз вай гузираш набуд.

Илова бар ин, дар достонҳои дигар ин қисса кашол ёфтааст:

Дигар ҳар ҷӣ карданд аз бостон,
Ба гуфтан дароз омадӣ достон.

Низомӣ зарурати пурра, вале мухтасар баён намудани қиссаи Искандарро лозим дониста, ба он лаҳзаҳои бештар эътибор додааст, ки ногуфта мондааст ва сюжети достонро аз омезиши нақлҳои иловагӣ тоза кардааст:

Зарурат шуд ин шуғро сохтан,
Чунин номаи нағз пардохтан
Низомӣ, ки дар ришта гавҳар кашид,
Қалам дидахоро қалам даркашид.

Ба носуфта дурре, ки дар ганҷ ёфт,
Тарозуи худро сухансанҷ ёфт.
Ман аз оби ин нуқраи тобноқ,
Чудо кардам олудагиҳои хок.

Вай таъкид намудааст, ки **ӯ** аз паи навоварӣ рафтааст:

Дар ин пеша чун пешвои навӣ,
Кӯҳангаштагонро макун пайравӣ.
Чу нерӯи бикрозмоет ҳаст,
Ба ҳар мева худро маёлой даст.

Ӯ достони навоваронаи худро равшанкунандаи майнаҳои нағз шуморидааст:

Низомӣ, ки назми дарӣ кори ӯст,
Дариназм кардаи сазовори ӯст.
Чунон гуяд ин номаи нағзро,
Ки равшан кунед хонданаш мағзро...
Ниҳодам зи ҳар шева ҳангомае,
Магар дар сухан нав кунам номае.

«Искандарнома» дар баҳри мутақорибӣ мусаммани максур (фаулун, фаулун, фаулун, фаул V — —, V — —, V — —, V — —) навишта шудааст, миқдори умумии байтҳош 10500 аст:

“**ТАРҚИБИ «ИСКАНДАРНОМА»**ро агар яклухт гирем, аз муқаддимаи анъанавӣ — ситоиши худо, тазарруъ намудан ба ҷарғоҳи бори таоло, дар наъти ҳазрати сайид-ал-мурсалин, дар меъроҷи ҳазрати сайиди олам ва сарвари бани одам, сабаби назми китоби Искандарнома, ҳикоят бар сабили тамсил андар ин маънӣ, дар ҳасби ҳоли худ ва саранҷоми рӯзгор дар рағбат намудани Низомӣ ба гуфтани «Сикандарнома», дар ша-рафи ин нома бар номаҳои дигар, таълими Хизр дар гуфтани ин дoston, дар дуои подшоҳ Нусратаддин, дар хитоби подшоҳ гуяд, фуру гуфтан ин дostonро ба тариқи иҷоз, дар рағбат намудан ба нишон ва майл намудан ба боғ ва бӯстон, сюжети асосӣ ва хотима дар ситоиши Малик Нусратаддин Масъуд.

Низомӣ қайд кардааст, ки **ӯ** гузаштагон образи Искандарро дар се плани аз ҳам **ӯ**до тасаввур карданд: Подшоҳ, ҳаким ва пайғамбар:

Гурехеш хонанд соҳибсарир,
Вилоятситон, балки офоқгир.
Гурӯҳе зи девони дастури ӯ
Ба ҳикмат навиштанд маншури ӯ.
Пазиро шудандаш ба **пайғамбарӣ**.
Гурӯҳе зи покиву дилпарварӣ

Ӯ хостааст, ки ин хислатро якҷоя гирифта, ба вай нисбат ди-ҳад:

Ман аз ҳар се дона, ки доно фишонд,
Дарахте барӯманд хоҳам нишонд.
Нахустин дар аз **подшоҳӣ** занам,
Дам аз кори кишваркушой занам,
Зи **ҳикмат** баророям он гаҳ сухан,
Кунам тоза таърихҳои куҳан,
Ба **пайғамбарӣ** гуям он гаҳ дараш,
Ки хонад худо низ пайғамбараш.
Се дар сохтаи ҳар даре кони ганҷ,
Чудогона бар ҳар даре бурда ранҷ.
Ба он ҳар се дарё, ба он ҳар се дурр,
Кунам домани ҳар ду аз ганҷ пур.

Аммо, вақте ки ба назми дoston шурӯъ намуд, магар пайғамбарро аз ҳақим фарқ кардан душвор буд, ки «Искандарнома» ба ду қисм чудо шудааст: «Шарафнома», ки онро худи шоир гуфтааст:

Аз ин ошнорӯйтар дoston,
Хунида набошад бари рoston.
Аз он хусравимай, ки дар чоми ўст,
«Шарафнома»-и хусравон номи ўст.

Низомӣ ба қисми дуҷоми дostonи худ, ки ба таври қиддӣ аз ҳам чудо нашудааст, ном нагузаштааст, фақат бо ифодаи «Иқболи Искандарӣ» ишора кардааст:

Кунун бар бисоти сухангустарӣ,
Занам кӯси **иқболи искандарӣ**.

Аммо баъдҳо «хираднома» ва «иқболнома» номидааст. Ҳоло танҳо «иқболнома» боқӣ мондааст. Барои ин ду қисм номи дигар низ мавҷуд аст. Барои қисми якум «Искандарнома»-и баррӣ (яъне юришҳои ӯ дар хушкӣ) ва «Искандарномаи баҳрӣ» (яъне сафарҳои вай дар баҳр). Аммо ин номҳо чандон машҳур нестанд.

Ба ҳар ҳол, Низомӣ, аз ду нима иборат будани дostonи «Искандарнома», дуҷомро баъдтар ва бофурсаттар навиштани худро дар байтҳои зерин таъкид намудааст:

Чу шуд нима аз ин бино мӯҳра баст,
Маро нимаи олам омад ба даст.
Дигар нимаро гар бувад рӯзгор,
Чунон гуям аз таъби омӯзгор,
Ки хонандаро сар барорад зи хоб,
Ба рақс оварад моҳиёро дар об.

Низомӣ дар «Искандарнома» муқаддимаи муфассале дода, таъкид кардааст, ки хонандагон ба маънию мазмуни қимматбаҳои он эътибор диҳанд ва он дар рафи китобҳо чанг зер карда наҳад. Вай ин гуна таъкидро дар асарҳои дигараш

накардааст. Маълум мешавад, ки ӯ дар «Искандарнома» ҳамаи дониш ва маҳорати суханвариашро, ки дар тамоми умраш ба даст овардааст, ба кор бурдааст:

Дареғ оядам, к-ин нигорин навард,
Бувад дар сафина гирифтори гард.
Нишастам ҳама бо ҷаҳондидагон,
Задам достони писандидагон,
Ки чандин суханҳои зебои нағз,
Ки полудам аз чашмаи хуну мағз.
Ханузам забон аз сухан сер нест,
Чу бозу бувад, боки шамшер нест.
Басе ганҷҳои куҳан сохтам,
Дар ӯ нуктаҳои нав андохтам.

Вай дар ин қисм диққати хонандаро ба «Искандарнома» ҷалб кардааст:

Сӯи маҳзан овардам аввал басеч,
Ки сустӣ накардам дар он жор ҳеч.
В-аз ӯ ҷарбу ширинӣ ангеҳтам,
Ба Ширину Хусрав дурр омехтам.
В-аз он ҷо саропарда берун задам,
Дари ишқи Лайлию Мачнун задам.
В-аз ин қисса чун боз пардохтам,
Сӯи ҳафт пайкар фарас тохтам.
Кунун бар бисоти суханпарварӣ,
Занам кӯси икболи Искандарӣ.
Суҳан ронам аз фарру фарҳанги ӯ,
Барафрозам иқлиму авранги ӯ,
Басе давраҳое, ки бигзашт пеш,
Қунам зинда аз оби ҳайвони хеш.
Сикандар, ки роҳи маонӣ гирифт,
Паи чашмаи зиндагонӣ гирифт,
Нагардид, к-аз роҳи фархундагӣ,
Шавад зинда чун чашмаи зиндагӣ.
Ман ки гуфтам рафтаму қисса монд,
Ба бозӣ намебойд ин қисса хонд.

Сюжети «Искандарнома» Нақли сюжет аз он оғоз ёфтааст, ки дар Юнон — Македония Файлакус ном шоҳи ҷавон буд, ки ба шоҳ Дорон Эрон хироч медод, вале вақте ки Искандар ба сари ҳокимият омад, ба Дорон хироч надод ва ба ӯ муқобил истод:

На давлат, на дунё на Дорон гузошт,
Синонро сар аз санги хоро гузошт.

Баъд аз ин муқаддима, Низомӣ нақли саргузашти Искандарро аз он афсонае оғоз кардааст, ки дар Рум зоҳидзана буд,

ки аз шаҳру шӯи худ овора шуда, дар вайронае таваллуд карду мурд. Бачаро Файлакус аз пеши ҷасади модараш бурда, парвариш карда, бинобар бефарзанд будан, ба худ писархонду валиаҳд кардааст.

Нақли дигар Искандарро ба фарзандии Доро нисбат дода, аз зани юнонии ӯ мешуморад.

Низомӣ ҳарду ривоятро нақл карда, аз рӯи таърих қиёси онҳоро написандидааст:

Зи таърихҳо чун гирифтам қиёс,
Ҳам аз номаи марди эзидшинос.
Дар он ҳарду гуфтор ҷустӣ набуд,
Газофи суханро дурустӣ набуд.

Бинобар ин, Низомӣ ба он факти таърихӣ такъя кард, ки Искандарро писари худи Файлакус мешуморад:

Дуруст шуд аз гуфтаи ҳар диёр,
Ки аз Файлакус омад он шаҳриёр.
Дигар гуфтҳо чун иёре надошт,
Сухангӯиро ихтиёре надошт.

Пас аз рӯи нақли Низомӣ, ки ӯ низ дар навбати худ аз пирони таърихшинос ривоят дорад, Искандар аз зане таваллуд ёфт, ки дар яке аз базмҳои хосаи Файлакус иштирок дошт, ба вай маъқул афтод ва аз издивоҷи онҳо обистан гирифт:

Чунин гӯяд он пири дерина сол,
Зи таърихи шоҳони пешинаҳол,
Ки дар базми хоси малик Файлакус
Буте буд покиза чун наварус.
Ба меҳраш шабе шоҳ дар бар гирифт,
Зи хурмои шаҳ нахлбун баргирифт.

Файлакус аз ин ҳол хурсанд шуда, ӯро парвариш кард, то ки фарзанд таваллуд ёфт. «Искандар» ном ниҳоданд. Вай дар дасти дояҳо тарбия ёфта, то дараҷаи шогирди падари Арасту, ки ҳақим Нақумоҳш ном дошт, расид. Искандар ҳамдарси Арасту аст ва падараш ба тарбияи ӯ бисёр эътибор додааст. Искандар баъд аз вафоти падар аз Искандария омада, ба тахти падар нишаст ва Арастуро ба худ маслиҳатчи қарор дод. Аввалин фаъолияти даблатиаш аз он сар шуд, ки бо илтимоси мисриҳо ба ҷанги мудофиавии онҳо муқобили ҳучуми зангиҳо ёри дода, ғолиб омад ва шӯҳрат баровард. Баъд аз ғалаба дар Миср шаҳри Искандарияро бино кунонд. Ӯ худро қавӣ хис карда, аз додани хироҷ ба Дорои Эрон даст кашид. Дар Искандария оинаи киштиёвз созонд. Намояндаи Доро ба наздаш барои хироҷ омад. Искандар талаби Дороро рад кард. Он гаҳ Доро ба ҷанги ӯ омад ва лашкариёнашро ба мубориза тарғиб намуд. Вай ба Искандар мактуби таҳқир ва таҳдидо-

мез навишта аз вай чавоби рад гирифт. Он гоҳ чанг барпо гашт, ки бисъёр сарҳангони Доро кушта шуданд, Доро мағлуб шуда гурехт. Искандар бо эронинен аҳд мебандад, ки ба онҳо зарар намерасонад, вале оташкадаҳоро вайрон кард, духтари Доро Равшанакро ба занӣ гирифт ва дар Эрон ба подшоҳӣ нишаст. Равшанакро бо Арасту ба Рум фиристод, худаш ба ҷониби мағриб ба зиёрати Макка рафт. Вай тавсифи мулки Бардаъ ва Нӯшобаро шунида, ба маҷлиси подшоҳ ба тариқи сафир рафт. Нӯшоба ўро зиёфат кард. Искандар румӣ бошад ҳам, наврӯзро ид гирифта ва дар он рӯз оташ афрӯхтааст. Вай ба тарафи Боб-ал-албоб рафта, ганҷҳоро дар замин гӯр кардааст. Искандар дари қалъаи Дарбандро бо ёри дуои зоҳид кушод. Вай ба тахти сарирӣ рафта, дар он ҷо ҷоми Қайхусравиро дидааст. Баъд аз ин ба Рай, аз он ҷо ба Хуросон рафта, оташкадаҳо, аз ҷумла, Навбахорро хароб кард ва аз он ҷо ба Ҳиндустон рафт, зафар ёфт ва духтари подшоҳро талаб кард. Аз Ҳинд ба Чин номаи таслим шудан навиست вале ҳокон ўро ба сулҳу оштии даъват намуд ва худаш ба сифати элчӣ ба назди Искандар омад, вале Искандар ба ў бадгумонӣ кард. Чиниҳо ва румиҳо дар масъалаи ғоратгарӣ мубоҳиса ва мунозира карданд. Ҳокони Чин Искандарро меҳмон карда, ба ў канизе бахшид. Дар ин вақт ба Искандар хабар расид, ки лашкари рус ҳуҷум карда, Нӯшобаро гирифт. Искандар аз он ҷо ба Дашти Кипчок омада, тилисм ёфт, бо русҳо ҳафт бор чангида, подшоҳи онҳоро асир гирифта, бойгарӣҳо ҷамъ карда, Нӯшобаро дид. Вай дар он ҷо овозаи оби ҳаётро шунида, дидани онро ҳавас кард, ба зулмот рафт, вале ноумед бозгашт ва аз он ҷо ба мулки шимол рафт, ки мардумонаш озоду подшоҳу ҳукумат надошт ва Искандар дар назди онҳо таслим шуд, баъд аз фатҳи ҷаҳон ба Рум омада, ба фирӯзӣ подшоҳӣ кард.

Вай аз хурдӣ ҳамчун бачаи хушбӯро зибрази Искандар рақ, ки ба бозихон гуногун ва машқи ҳарбию саворӣ шавк дошт, тасвир ёфтааст:

Қамон хост аз доя ў чӯбу тир,
 Гаҳе коғазаш буд ҳадаф, гаҳ ҳарир.
 Чу шуд рустатар кори шамшер кард,
 Зи шерафканӣ чанг бо шер кард.

Вай дар масъалаи омӯхтани донишу ҳунар рағбати қалоне дошт. Падараш дар симон ў фарзанди шоистаеро меканд:

Чу фарзанди ҳидро хирадманд ёфт,
 Шуд эмин, ки шоиста фарзанд ёфт.

Ў ҳамеша аз паи омӯхтани илм буд:

Ҳама сола шахзодаи тезхуш,
 Ба ҷуз илмро раҳ надодӣ ба гӯш.

Вай мувофиқи хохиши устодаш, ки агар ба сари давлат оӣ, ману писарамро фаромуш накун, мегуфт, амал карда, ба иҷрои он ваъда дод, ки дар аҳду вафо ва қадрдонӣ устувор бошад.

Маликзода бо ӯ ба ҳам дод даст,
Пазируфткори ба он аҳд баст,
Қи шоҳи чу бар ман кунад шуғл рост,
Вазир ӯ бувад, бар ман эзид гувост.
Натобам сар аз рою имони ӯ,
Набандам камар чуз ба фармони ӯ.

Ӯ аз рӯи шакле-схемае, ки устодаш сохта буд, амал мекард. Ин шакл шакли ҳандасӣ буда, дар рӯи он ғолибу мағлуб нақш мебаст:

Агар ғолиб аз доира номи туст,
Шумори зафар дар саранҷоми туст.
В-агар з-он ки мағлубӣ андар қиёс,
Зи ғолиб туро хештан дар харос.

Искандар баъд аз вафоти падар дар ҷои ӯ нишаста, ҳар чӣ аз расму оини ӯ ва анъанзи давлатдории вай ба ӯ мақбул буд, давом меод:

Ҳамон расмҳо, к-аз падар дида буд,
Намуд он чӣ рояш писандида буд.

Дар аввали кор ба шарту паймонҳои падараш бо давлатҳои дигар риоя мекард Масалан, вай ба Дорон Эрон хироҷ меод, ки маънои тобеият дошт. Ӯ аз ҷавонони далер одамонро ҷамъ карда, худаш сардорӣ мекард. Аз рӯи таълими устодаш шакле бар Оғтоб дид, ки ҷаҳонгир мешавад. Пеш аз ҳама ба мардум неқӣ карда, бозургонҳо, шаҳриҳо ва деҳқононро аз андоз озод кард. Мардумро озор намедод, дар байни мардум бо ҷавонон буд, дар хилват бо кордонҳо маслиҳат мекард:

Ба озурдани кас наёвард рой,
Бурун аз хати адл нанҳод пой.
Чунон додгар шуд, ки ҳар марзбум,
Заданди масал, к-оӣ хушо шоҳи Рум.

Вай бо маслиҳати вазири донои худ Арасту қору амал мекард. Ӯ қорҳои дохилии худро бо маслиҳати Арасту устувор кард. Шоху вазир ба ҳамдигар мувофиқ буданд:

Вазире чунин шаҳриёре чунон,
Ҷаҳон чун нагирад қарор он чунон

Аввалин фаъолияти хориҷии вай дар миқёси байналхалқӣ ҳамчун подшоҳи ёридиҳандаи нақӯкор оғоз меёбад, бинобар ин, халқи Миср ӯро ҳамчун ҳомии худ қабул мекунад ва бо лашкари румиёни Искандар ба муқобили ҳуҷумкунандаго-

ни ҳабаш мубориза бурда ғолиб меоянд. Искандар барои қайд намудани ғалаба ва дӯстӣ шаҳри Искандарияро бино кунонд. Вай ҳамчун шоҳи боандеша аз ғаниматҳои аз ҷанг гирифтааш ҳамчун шоҳи ҳоломугеъ ба Дорои Эрон ганҷи зиёде фирис-**тод**, вале Доро аз ғалабаю шӯҳрати ӯ рашк бурда, ҷавобе на-**дод**, ки бойси таҳқири иззати нафси Искандар гардид ва онро дар дил нигоҳ медошт:

Сикандар шуд озурда аз кори ӯ,
Ниҳонӣ ҳамедошт озори ӯ.

Искандар баъд аз ғалабаи аввал, ки дар кишварҳои атрофи баҳри Миёназамин шӯҳрат бароварда буд, худро бардаму та-**воно** ҳис кард:

Забун кардани душман олам гирифт,
Ҳисоби ҳироч аз Хуросон гирифт.
Ба ҳамсангии хеш дар Руму Шом
Наёмад касаш дар тарозу тамом.

Он гоҳ аз хироч додан ба Доро саркашӣ кард, хирочи до-**да**шро талаб кард, ки аломати қавӣ гардидани давлати вай аст:

Ба Доро надод, он чӣ дод аз нахуст,
Ҳамон додаро низ аз ӯ бозчуст.

Бо ин кор ӯ на танҳо мавқеи Эронро паст кард, балки ба ния-**ти** забти он афтод, ки ӯ аз ҳимоятгари ба ҳучум дучоршуда-**гон** ба ҳучумкунанда мубаддал шуда истода буд:

Камарбанди эронӣён суфт кард,
Ба Эрон гирифтани камар чуст кард.

Вай боре ба шикор рафта дид, ки ду қабк дар болои санг бо ҳам ҷанг доранд. Фикр кард, ки онҳо дар дил чӣ андеша доранд. Вай яке аз онҳоро ба номи худ, дигареро ба номи Доро қарор дода, аз он ба худ фол гирифт/Қабке, ки бо но-**ми** вай буд, ғолиб омад ва уқобе омада нишаст, Искандар аз он фол гирифт, ки бар Доро ғолиб хоҳад шуд. Гайр аз он, дар канори дашт кӯҳи азиме буд, ки ҳар кас аз он тақдиру насибаи худро ба **тариқи** фол пурсад, ҷавоб меомад, Искан-**дар** намоёндаи худро ба он чо фиристод, ки пурсад:

Сикандар шавад бар ҷаҳон чирадаст?
Ба Дорои давлат даромад шикаст?

Аз кӯҳ тасдиқи савол омад. Аз ин ҳол боварии комил ҳосил кард, ки дар ҷанги зидди Доро ғолиб хоҳад шуд:

Аз он фоли фаррух дили хусравӣ
Чу кӯҳи қавӣ ёфтлушти қавӣ.

Аз ин рафтори вай маълум мешавад, ки Искандар ғайр аз
тахорати лашкаркашӣ, дипломатӣ ва сиёсатдонӣ, ба ақидаҳои
ини урфу одатҳои афсунгарӣ ва фол низ эътиқод дорад:

Ба Доро чаро дод бояд хироч,
Қ-аз ӯ кам надорам на гавҳар, на тоҷ?!
Гар ӯ тоҷ дорад, маро теғ хаст,
Чу теғам бувад, тоҷам ояд ба даст.
Шумо зиракон аз сари ёварӣ,
Чӣ гӯеду чун бошад ин доварӣ?

Аз ин гуфтаи ӯ маълум мешавад, ки дар амалиёти худ бо ву-
ҷуди иродаи қавӣ, бе якраҳагӣ бо ёрони худ, махсусан Арас-
ғуи файласуф, ки машваратчиӣ ӯ буд, маслиҳати коллективно-
на мекард. Дӯстонаш баъд аз тавсифҳои, ки вайро нисбат ба
Доро одами нек, одил, қавӣ ва далеру қаҳрамони майдон шу-
мориданд, фикрҳои ӯро тасдиқ карданд, вале маслиҳат до-
данд, ки аввал вай ба ҷанг наравад, бигзор Доро ба ҷанг ояд.
Бо маслиҳати онҳо ӯ ба ҷаҳонگیری азм кард:

Шаҳ аз нусрати раҳнамоёни хеш,
Ҳисоби ҷаҳонگیری овард пеш.

Дар шаҳри Искандария одамонро ба ихтирои онна машғул
доштан ва баъд аз таҷрибаҳои зиёде ба даст омадани натиҷаи
хуб, чунин маънӣ дорад, ки ӯ ба илму хунар эътибори ҷиддӣ
медиданд.

Вай дар муносибати давлатӣ бо Доро дар ҷавоби хироч
талаб кардани ӯ суҳанҳои сулҳҷӯёнаи дорои оҳангҳои ғолибо-
надор дода, талабашро рад кард ва дар мамлакатҳои худ
осоишта буданро тавсия намуд:

Ту бо он ки дорӣ чунин тӯшае,
Раҳо кун маро дар чунин гӯшае.
Зи ман он чи барноядат дар маҳох,
Чунон бош бо ман, ки бо шод Шох.

Вақте ки Доро таклифи Искандарро қабул накарда, бо лаш-
қари фаровоне омад, мардум воҳимаи лашқари бисёри ӯ кар-
данд, аммо Искандар ҳамчун лашқаркаши моҳир кори ҷанг
ва ғалабаи онро ба бисёрии одамон наид ва ба кори Доро-
ву гапи мардум хандид, ки афзалияти дониши ӯро нишон ме-
диданд:

Сикандар, бихандиду, додаш ҷавоб,
Ки пинҳон нагирад сипеҳр Офтоб.
Сикандар бад-у гуфт: Як теги тез,
Кунад ҷисми сад корвон рез-рез.
Яке гурӯро, к-ӯ бувад хашмнок,
Зи бисёрии гусфандон чӣ бок?

Сипахро ҷавобе чунон арҷманд,
Писанд омад аз шаҳриёри баланд.

Аз муҳокамаи Искандар ва ҳамфикронаш маълум мешавад, ки онҳо хучуми Дороро ба кишвари худашон ҷанги ғоратгарона — ғайри одилона, вале ҷанги мудофиавии худашонро ҷанги одилона, ватандустана, озодихоҳона ва халқӣ маънидод кардааст:

Каёиро кай аз мулк берун кунам?!
Мар ин раҳзанӣ бо каён чун кунам?!
Бадандеши ту ҳаст бедодгар,
Бипечад ранят зи бедодгар.
Қалам даркаш оини бедодро,
Кифоят кун аз халқ фаръёдро.

Искандар дар ҷавоби таҳдидомези Доро ҷавобҳои дод, ки аз он шавкату ҳашамати у, эътимод доштан ба ғалабаи худ намудор аст. Вай аз рӯи маслиҳати сарварони аскараш ба ҷанг аввалин шуда даст назда:

Барин хатм шуд руҳсати раҳнамун,
Ки шаҳ пешдастӣ наёрад ба хун.

Искандар бо ҳашму кин дар ҷанг бо Доро рӯбарӯ шуда бошад ҳам, вақте ки ду сарҳанги хойнаш ўро ҳангоми танҳо монданаш маҷрӯҳ карданд:

Задандаш яке теги паҳлӯгузор,
Ки аз хун замин гашт чун лолазор.

Ў зуд дар назди Доро, аз асп фаромада, сарашро ба рӯи зону гирифт:

Сари хастаро бар сари рон ниҳод,
Шаби тира бар рӯзи фаҳшон ниҳод.

Вай, аз як тараф, эҳтироми подшоҳии ўро нигоҳ доштани аст:

Сикандар чу донист, к-он аблаҳон
Далеранд бар хуни шоҳаншоҳон
Пушаймон шуд аз карда паймони хеш,
Ки бар хостаи исмат аз ҷони хеш.

аз тарафи дигар, бо ин хислати баландҳиммати худ дили шоҳ, хонадони вай ва бузургони Эродро ба даст оварда, мавқеи ҳокимияти худро мустақкам кардани шуд, ки сиёсатдонии ўро нишон медиҳад:

Сикандар бинолид, к-эй тоҷдор,
Сикандар манам, чокари шаҳриёр.
Ба Дорои гетиву донои роз,
Ки дорам ба беҳбуди Доро ниёз.

Ба наздики ман як сари мӯи шох
Гиромитар аз садҳазорон кулоҳ.
Гар ин захмаро чора донистаме,
Талаб кардаме то тавонистаме.
Бад-ӯ гуфт, к-ой беҳтарин бахти ман,
Сазовори пирояву тахти ман.

Ҳамин тавр, Искандар ҳамчун шоҳи боандеша бо рафтору кирдори худ дили Дороро ёфта, бо таклифи ӯ ба духтараш Равшанак хонадор шуда, се шарти Дороро қабул карда: накуштани бегуноҳон ба тахту тоҷи ~~каёнӣ~~ зиён наовардан, ба номуси зердастони ҳарамии ӯ даст дароз накардан, ба котилон ҷазо дода, ба вай мақбара созонда ҳокими Эрон шудааст:

Сикандар, ки борою тadbир буд,
Ба нерӯи давлат чаҳонгир буд.

Искандар ҳамчун шахси сиёсатдон саркардагони Эронро таъқиб накарда, ба онҳо вазифаҳо ва инъомҳо аз хазинаи кишварашон дода, аҳду паймон баст, ки дӯст бошанд ва бо ин роҳ ҳам мавқеи худро дар кишвари забткардааш устувор гардонид:

Бузургони Эрон фароҳам шуданд,
В-аз он хуррамӣ низ хурсанд шуданд.
Ҳама ҳамгурӯҳӣ ба роҳ омаданд,
Сӯи анҷумангоҳи шоҳ омаданд.
Қуҳан рафт, шоҳи нави мо тӯй
На Хусрав, ки Қайхусрави мо тӯй.

Вақте ки Искандар таслим шудани Эрониро дид, он ду сарҳандро, ки Дороро кушта буданд, ба дор кашонд.

Искандар ҳамчун (подшоҳи) хирадманд аз пире чанд савол карда, ҷавоб гирифт:

1. Чаро ба Доро панд надодӣ, ки бедодӣ накунад?
Пири хирадманд ҷавоб дод, ки:

Басе панд гуфт ин чаҳондида пир,
Нашуд дар дили кинавар ҷойгир.

2. Чаро Рустам танҳо лашкаршикан буд?

Ҷавоб гирифт, ки тактикаи ҷангии вай он буд, ки аввал сарлашкаронро мекушт, баъд лашкари бе сардор ба ваҳму ҳарос афтода, пароканда мешуд:

Чу лашкаркаш афтода гаштӣ ба теғ
Гирифтандӣ аз бим лашкар гурег.

3. Чаро Баҳман Фаромарзро ба хун ғарқ кард, мӯбадон панд наоданд, ки баъд хуни ӯ гирифт?

Пир ҷавоб дод, ки хуни ноҳақ кард, бинобар ин давлат аз **вай рафт.**

Искандар ҳамчун шахси боваркунанда ба ин гуна ақидаҳо ба ҳарос афтод, ки Доро ноҳақ кушта шуд:

Зи хунгоҳ Доро ҳаросанда гашт,
Ки осон нашояд бар ин пул гузашт.

Вай панди пирро, ки мисли Доро зулм кардан дуруст нест, мегуфт. ӯш ҷарда:

Шаҳ аз посухи пири деринасол,
Гирифт ин суҳанро муборак ба фол.

ба мардум озодӣ дод, ҳамаро ба машғул шудан ба касби худ водор кард. Мардум аз ӯ розӣ шуданд:

Чу диданд шахро раиятнавоз,
Зи бедоди Доро кушоданд роз.

Ҳамин тавр, Искандар ба муқобили Доро шоҳи одил, раият-парвар ва озодиоварандаи халқҳо маънидод шудааст.

Искандар аз рӯи тасвири Низоми адолати иҷтимоӣ карда бошад ҳам, дар масъалаи эътиқод ба эронӣ зулм кард, зеро оташкадаро сӯхт, динашонро таъкиб кард, табиист, ки пайравони дини зардуштриро, ки дини миллӣ, низ таъкиб намуд, кушт:

Сикандар бифармуд к-эронӣ,
Кушоянд аз оташпарастӣ миён!
Ҳамон дини деринаро нав кунанд,
Гарош суи дини Хусрав кунанд.
Муғонро ба оташ супоранд рахт,
Бар оташкада кор гиранд сахт,
Сикандар чу кард он биноҳо хароб,
Равон кард ганҷе чу даръёи об,
Чунон дод фармон шаҳи некрой,
Ки расми муғон кас наёрад ба ҷой.
Ҳама нақши найрангро пора кард,
Муғонро зи бутхона овора кард
Фусунномаи Зандро тар кунанд,
Вагарна, ба зиндони дафтар кунанд.
Ба ҳар ҷо, ки ӯ оташе дид, ҷуст,
Ҳам оташ фуру гашту ҳам Занд шуст.

Искандар ба духтари бахшкардан Доро ҳамчун подшоҳи ғолиб муносибат накарда, ҳамаи расму адаби арҷисю домодиро ба ҷо оварда, домоди Эронӣ шуд ва ихтиёри тахту тоҷи Эронро ба вай дод, ҳарчанд ки фармондиханда ҳудаш буд:

Қалиди ҳама подшоҳӣ, ки дошт,
Ба ӯ доду тоҷаш ба гардун фарошт.

Искандар дар вақти подшоҳиаш дар Эрон ба ободони кишвар ва осони мардум жушид. Вай худро ҳамчун шоҳони меросии Эрон тасаввур мекард

Ба Истхар шуд, тоҷ бар сар ниҳод,
Ба ҷои Каюмарсу шах Кайқубод.
Ситамдидаро додбахши кунам,
Шаби бевагонро дурахшӣ кунам.

Ҳамин тавр, Искандар ваъдаҳои зиёде медиҳад, ки аз рӯи адлу дод ҳама розӣ ва Эронро обод кунад. Вай ба Эрон бо ҷанг омаданаширо на ҳамчун рафтори худсарона, балки фиристодаи худо доништа:

Ба худ н-омадам сӯи Эрон зи Рум,
Худоям фиристод аз он марзбум.
Сари ҳақшиносон барорам зи хок,
Ба ботилпарастон дарорам ҳалок.

Бо ин роҳ мавқеи худро мустаҳкам карданӣ аст. Дар гуфтори хеле тӯлонии Искандар на дӯғу пуписаву таҳдиди ҳақимонаи ҷаҳонгир, балки ваъдаҳои хеле зиёди подшоҳи одил садо медиҳад:

Кучо адли ман сарфарозад чу сарв,
Зи бедоди шохин натарсад тазарв
Фурӯ шӯяд аз дод бедодро,
Раҳонад зи хун халқи озодро.

Аммо дар айни замон огоҳ кардааст, ки агар халқи кишвар бадӣ кунад, ҷазо хоҳад дод ва агар узр гӯяд, хоҳад бахшид:

Уқубат кунам халқро бар гуноҳ,
Навозиш кунам чун шавад узрхоҳ.

Искандар бо роҳи адлу дод ҳокимияти худро дар Эрон устувор карда бошад ҳам, ҳамчун шахси боваркунанда ба таъсири фалак, ба тақдири одамон ва давлатҳо бовар дошт, ки ногоҳ найрангбозӣ карда, корҳоро дар мулки бегона бар зидди ӯ гардонад:

Фалак ноқа з-он рӯ сабукрав кунад,
Ки ҳар рӯзу шаб бозии нав кунад.

Аз ин рӯ, вай ба фатҳу ҳокимияти худ ба тобеияти калоншавандагони Эрон чандон бовар надошт:

Набуд эътимодаш дар он марзбум,
Ки ҳаст эмин обод румӣ ба Рум.
Набояд ки моро шавад кор суғст,
Сабӯ ноҷад аз об доим дуруст
Бадандеш гирад сари тахти мо,
Ба тороҷи душман шавад бахти мо.

Вай дар ин масъала ба вазир ва маслиҳатчи худ мурочиат мекунад У низ хамин тавр фикр — дар мулки бегона бисёр наистодан ва эҳтимоли барои Доро ба ҷанг бархостани халқи Эронро талкин менамояд.

Дар ин буми бегонае кам нишаст,
Макун хештанро бад у пойбаст...
Ки тарсам дигар бора эрониен,
Бубанданд бар хуни Доро миен.

Ба хамин тарик, ҳар чанд ки дар Эрон ҳокимияти худро бо зару зурӣ чорӣ қард, вале ҳамчун подшоҳи бегона ва соҳиби ғайри ҳақ мавқеи худро дар он ҷо ноустувор ва беэтимод медид, ки хислати истилогарон аст. Аз ин рӯ, бо баҳонаи ҷаҳонро ҳам бояд бинад ва дар айни замон гурур ҳам дошт, ки ғайр аз ӯ боз подшоҳи тавонотаре ҳасте не, ба сафари кишварҳои дигар баромаданӣ шуд:

Бубинам, ки дар гирди офоқ чист?
Тавонотар аз ман дар офоқ кист?

Бинобар ин, ғаниматҳои аз Эрон ба дастовардааш ва ҷитобҳои ин кишварро яқҷоя бо Равшанак ба Юнон ба пойтахти шохии худ бурданро аз Арасту илтимос қард:

Зару зевари худ фиристам ба Рум,
Ки ҳаст устувори дар он марзбум
Ҳамон Равшанакро, ки бонуи мост,
Бубар, то шавад қори ин мулк рост.
Кутубхонаи порсӣ ҳар ҷӣ буд,
Ишорат ҷунон шуд, ки оранд зуд.
Ба Юнон фиристод, то тарҷумон
Навишт аз забоне ба дигар забон.

Ҳаваси ҷаҳонбинӣ ва кишваркушоии ӯ торафт ҷинкишоф ёфта, аз Эрон ба тарафи Арабистон (диёри Мағриб) ва зиёрати Макка меравад. Азбаски вай ба ин кишвар бе ҷанг ва бо инъомҳои зиёде рафт, ҳама ба ӯ тобеъ шуданд:

Ҷунон тохт бар кишвари тозиён,
К-аз ӯ тозиёнро наёмд зиён.

Аз рӯи ҳиссу ҳавас ба орузу дидани кишвари ободи Бардаъ ва подшоҳи Нӯшоба меафтад, ки пеш аз ин шунида буд. Вай дар он ҷо мулки ободеро дид, ки аз подшоҳ то ходими дарбори лашқар ҳама зану мард ба сифати ғулом буданд, ба Искандар писанд омаданд ва ӯ ба маҷлиси Нӯшоба пинҳонӣ ба сифати сафир рафт, вале зан бо фаросат ӯро аз рӯи сурате, ки дар номаи Искандар буд, шинохт ва тахти худро ба ӯ дод. Искандар дар назди фаросати зан музлам ва таслим шуд:

Ситеза дар он кор н ояд савоб,
Фурӯ монд якборагӣ дар ҷавоб.
Битарсиду шуд рангу рӯяш чу коҳ,
Ба Дорои худ бурд худро паноҳ.
Шаҳ аз шарми он моҳии чун наҳанг,
Чу заррофа аз ранг мешуд ба ранг.

Вай бо вучуди ба ақлу фаросати зан таслим шудан, то ин дараҷа далер будани занро наметсандид, ки дар ин фаҳмиши ӯ як навъ худписандии Искандар намоён шудааст:

Вале зан набояд, ки бошад далер,
Ки маҳкам бувад кини модашер
Зан он бех, ки дар парда пинҳон бувад,
Ки овози пайбурда афгон бувад.

Аммо, вақте ки дар меҳмондории Нӯшоба иштирок карда, аз вай суҳанҳои боҳикмат шунид, ба ақли занони ботамизу бойро таҳсин гуфт:

Ҳазор офарин бар зани хуброӣ,
Ки моро ба марди шавад раҳнамоӣ.
Зи панди ту, эй бонуи пешбин.
Задам сиккаи зар чу зар бар замин.

Аз рӯи тасвири Низомӣ майли Искандар ва эҳтироми ӯ ба занон аз хислатҳои ҳаётдӯстии ӯст. Вай ба Нӯшоба ваъда дод, ки ба мулку тахту тоҷи вай таарруз нахоҳад кард ва ба ваъдаи худ истод:

Ба вақти шудан кард бо шоҳ аҳд,
Ки н-орад дар озори Нӯшоба ҷаҳд.

Искандар дар инъом додан бисёр сахист. Вай ҳатто ҳарифонашро ҳам бо тухфаҳо сарфароз мекард. Тухфаро ба асарону сарварони он ба ҳадде зиёд дод, ки охир маҷбур шуданд, ки бо ҳукми ӯ ҳама, аз ҷумла худаш ҳам зарҳояшро дар хок гӯр кунанд. Низомӣ бо ин муносибат ганҷдорҳои пурташвишро мазаммат ва одамони бечизро тавсиф карда, дарवेशиро ба тавонгарӣ зид гузоштааст:

Тавонгар, ки бошад зараш зери хок,
Зи дуздон бувад рӯзу шаб тарснок.
Тухидаст, к-андешаи зар кунад,
Таманноӣ ганҷаш тавонгар кунад
Чу аз зар таманноӣ зар бештар,
Тавонгартар он кас, ки дарवेशтар.

Искандар баъд аз пинҳон кунонидани ганҷҳо, боз орзуи ҷаҳонгардӣ мекунад, то ки аз як тараф, ӯ дунё-бахрҳоро бинад, аз тарафи дигар, халқҳои мазлумро озод намояд. Дар

ин гуфтаҳо, бархилофи таърих Искандари истилогарро ҳамчун озодиоваранда маънидод ва идеализация кардани Низомӣ намудор гаштааст, зеро Искандар идеали ўст:

Шаҳ аз қиссаи орзуҳои хеш,
Суханҳо зи ҳар навъ овард пеш.
Ба нуруи рои шумо меҳтарон,
Ҷаҳонро бубинам карон то карон.
Фурӯ шӯяд аз дод бедодро,
Раҳонад зи хун халқи озодро.

Дар амалиёти ҷаҳонгирии Искандар, ки сайри ҷаҳон номида шудааст, ҳислатҳои динӣ, муъҷизавӣ ҳамроҳ карда шудааст, ки ўро аз шахси реалӣ-таърихӣ ба афсонавӣ мубаддал менамояд. Масалан, вай қалъаи Дарбандро гӯё бо ёрии дуои зоҳид мекушояд ё ки ҷоми Қайхусравро дидани ў, ки предметҳои афсонавист ва он бо синаи исқандарӣ баробар доништа шудааст:

Ҷуз он нест фарқе, ки номусу ном,
Ту аз-оина биниву Хусрав зи Ҷом.

Ин гуна ҳислатҳо дар ҷустани оби ҳаёт, ба зулмот рафтани ў низ акс ёфтааст.

Дар образи Искандар он лаҳза характернок аст, ки ў дар ҳамаи кишварҳо гоҳ бо ҷанг ва гоҳ бо сулҳ ғолибона қадам зада, дар охири амалиёти худ ба кишваре омад, ки мардумонаш озоду осоиштаву меҳрубони якдигар ва бе ҳоким буданд. Вай бо ҳамаи фазилат, сиёсатдонӣ, одилӣ ва қаҳрамонӣ мағлубнашавандагӣ дар назди онҳо таслим шуд:

Агар мардум инанд, мо худ киём?
Ва гар сират ин аст, мо бар чиём?

Сатрҳои пурмаънои «Искандарнома» ҷунонини гувоҳи меҳнаанд, ки Низомӣ дар охири умри худ хостааст, ки ҳамаи дониши зиндагӣ ва маърифаташро ҷамъ намояд ва онро ба шакли як асарӣ пурра ифода намояд. Барои иҷрои ин гуна вафизаи образи Искандари Македонӣ ва устоди вай Арастуи файласуф бисёр мувофиқ омадааст. Ҳам образи Искандар ва ҳам Арасту дар шароити асри XII образи хеле машҳур буд, ки ҳар дуи онҳо ро ба ҳам пайвастан ва ба воситаи онҳо фикрҳои иҷтимоӣ, панду ахлоқ ва файласуфиро баён кардан имконияти васеъ дошт. Он лаҳзаҳои ҳаёт ва фаъолияти Искандар, ки бо қосибон ва ҳунармандон алоқадор буд, ба Низомӣ имконияти додааст, ки дар бораи ҳунару санъат фикр баён кунад. У дар ҷунин асар меҳост, ки дар бораи ҳамаи масъалаҳои зиндагӣ, давлатидора кардан ва тараққӣ додани илму адабиёт ба ҷӯшу ҳуруши ҳиссиёт дарояд. Бинобар он, Искандар барои Низомӣ ҳамчун подшоҳи идеалӣ лозим буд, то ки дар симои вай

**Хулосаҳо дар
бораи дoston**

ҳамаи ҳокимияти рӯҳӣ ва тараккипарварӣ гирд омада бошад. Бинобар ин ҳам Низомӣ аз Искандари таърихӣ чашм пушида, дар симои вай подшоҳи одил, маърифатдӯст, илму адабиётдӯст ва ба халқҳо озодиоварандаро тасвир намуд.

Мавзӯи Искандар ва корҳои вай дар адабиёти Шарқ набуд. Вай борҳо диққати намоёндагони адабиёти дунёро ба худ кашидааст. Саргузашти Искандар дар ҳақиқат ҷолиби диққат буд, чунки вай ҳаёти ҷавонӣ, вале кӯтоҳмуддати худро барои истило кардан ва дар як ҷо ҳам намудани олами маданияи ҳамонвақта сарф кардааст. Афсона ва нақлҳо дар бораи Искандар аллақай дар асри IV пеш аз милод ба вучуд омада, ба воситаи аскарони юнонӣ дар мамлакатҳои истилокардан вай паҳн мешуд. Дар асоси ин нақлҳо тарҷумаи ҳоли Искандар ба вучуд омад ва боиси дар солҳои 50—120 мелодӣ навишта шудани романҳо оид ба Искандар гардид. Дар Фарб, махсусан дар Юнон ва дертар дар давраи адабиёти Искандария дар атрофи пур кардани образ, саргузашт ва корҳои кардан Искандар ҷӣ қадар ки корҳо шуда бошад, дар Шарқ ҳам, махсусан намоёндагони аристократияи Эрон барои дигар кардани образи ӯ ҳамон қадар кӯшиш намуданд. Нависандагони аристократияи Эрон образи ӯро барои он дигар кардани шудаанд, ки ҳамсинфони онҳо аз Искандар шармандавор мағлуб гардида буданд ва кишварашон истило шуда буд ва ин ҳол барои онҳо нангу номус буд. Аз ин рӯ, доғи шармандағӣ доштанд, лекин образи Искандар чунон равшан буд, ки ӯро инкор кардан мумкин набуд. Бинобар ин, аввалҳо ватани ӯро инкор карда, ҳамчун эронӣ нишон доданд, дигар ин ки, ӯро писари подшоҳи Эрон Доро, бо аристократияи эронӣ меш ва ҳамавлод, вориси ҳақиқии тоҷу тахти Эрон карда нишон додаанд. Аз ин кӯшиш чунин маънӣ бармеояд, ки ҷангҳои Искандар дар Эрон фақат барои соҳиб шудан бо тоҷу тахти падар буда, вай Эронро истило ва аристократияи Эронро мағлуб накардааст. Пас, шараф ва номуси ҳукумат ва аристократияи миллӣ, ки ҳукмронии Искандарро эътироф карда буданд, гӯё помол нашудааст. Афсона ва саргузашти Искандар дар адабиёти ҷаҳон вариантҳои бисёре дорад. Искандарномаи Низомӣ пурракардашудаи он вариантест, ки дар мамлакатҳои Шарқ паҳн шудааст. Дар амалиёти ӯ лаҳзаи ҷолиби диққат он аст, ки ҳамаи юришҳои ҷангии Искандар барои он будааст, ки вай ҳукуматҳои бисёреро намехостааст, ҳукумати ягона ташкил кардани ва ба озурдагону мазлумони мамлакатҳо ёри расондани аст:

Яке тоҷвар бехтар аз сад бувад,
Ки борон чу бисёр шуд, бад бувад.

Ин фикр танҳо дар идеал ва хоҳиши шоир хасту бас, ба рафтори Искандари қаҳрамони асар кордорҳои Искандари таъ-

рихӣ мувофиқ нест. Дар охирҳои умри Низомӣ ва махсусан дар охири Искандарнома образи подшоҳи идеал ҳам ўро қаноат накунонд. Барои исботи ин фикри худ қаҳрамонаш Искандарро дар назди тартиби мулки шимол таслим гардонид. ✓ Низомӣ тартибот ва ҷамъияти идеалӣ, баробарии ҳаёлии худро бар хилофи ҷамъияти феодалии нобаробарӣ ва золимонии замони худ гузоштааст ва ин идеали худро бо суханони Искандар, ки «вай оқилтарини одамон», «донои подшоҳон», «файласуф» ва ҳатто «пайғамбар» аст, тасдиқ менамояд. Чунин тасвири шахри озод, одамони хушбахт ва беҳокиму маҳкумро ба замони худ муқобил гузоштани Низомӣ, мумкин буд, ки ба сари ў ягон бало биёрад, вале вай нотарсона пеш аз вафоташ сухани охириин ва орзуҳои бехтарини худро баён кард. Ҳамин аст идеали Низомӣ дар охири умраш.

Роҳи ҳалли ин идеал ва ба даст даровардани чунин ҳаёти хушбахтонаро фақат халқҳои СССР ва мамлакатҳои демократияи халқӣ бо раҳнамоии даҳон ҷамъияти инсонияти тараққипарвар В.И. Ленин ёфта ва ба амал оварда тавонистааст.

Образи Доро ҳамчун подшоҳи истилогар, худраъӣ, золим ва мағрур тасвир ёфтааст. Сифатҳои Доро бештар на ҳамчун шахси подшоҳикунанда дар кишвари худ, балки подшоҳе, ки аз кишварҳои забткардааш зӯран хироҷ мегираду зӯриву нописандӣ ба халқу давлати он кишварҳо дорад, тасвир ёфтааст. Масалан, Доро дар муқоиса бо Искандар аз назари бузургони ҷунонӣ подшоҳи манфии золиму бедодгар, айшпарвар аст, дорон зару зевари зиёд, вале дар ҷанг белаёқат, дар ҳислат аҳримансифат тасвир ёфтааст:

Зи Доро наёяд ба ҷуз ною нӯш,
 Гар омад ба ту, хеш ояд ба ҷӯш.
 Ту з-ӯ беш дар лашкар оростан,
 Хироҷ аз забунон тавон ёфтан.
 Шабехуни ту то биёбони занг,
 Тамошои ў то шабистони нанг,
 Ту динпарварӣ, хасм кинавар аст,
 Фаришта дигар, аҳриман дигар аст.
 Ту шамшергириву ў ҷомгир,
 Ту бар сар нишиниву ў бар сарир.
 Ту бо додӣ, ў ҳаст бедодгар,
 Ту мизони зӯр, ў тарозуи зар.
 Ту бедорӣ, ў бехудӣ мекунад,
 Ту некӣ кунӣ, ў бадӣ мекунад.
 Ту бар ҳаққиву хасм ботилситез,
 Бигӯ: Чун кунад ботил аз ҳақ гурез.

Нуктаи назари Доро ҳамчун шоҳаншоҳи кишварҳо аз забони элчии ў ба Искандар ифода ёфтааст, ки дар мағрурӣ, худписандӣ ва таҳдиди вай акс ёфтааст, ки ҳолати рӯҳияи подшоҳи голибро акс кунонидааст:

Зи Доро дуруд оваридаш нахуст,
Надодахирочи куҳан боз ҷуст.
Забунӣ чӣ дидӣ ту дар корхо,
Ки бурдӣ сар аз хатти паргорҳо?!
Хамон расми деринаро кор банд,
Мақун саркашӣ ,то наёбӣ газанд!

Чавоби рад гирифтани Доро аз Искандар ғазаби ӯро оварда,
хашмашро ба Искандар зиед кард, ба вай таҳдидомез назар
афканд:

Чу Доро чавоби Сикандар шунид,
Яке дурбош аз цигар баркашид.
Ки бесиккаеро чӣ ёро бувад,
Ки ҳамсиккаи номи Доро бувад!
Ба тундӣ бисе достон ёд кард,
Қ-аз он шуд наюшандаро ранг зард.
Бихандид, гуфт андар он захрханд,
Ки афсӯс бар кори чархи баланд!
Фалак бин чӣ зулм ошкоро кунад,
Ки Искандар оҳанги Доро кунад?
Сикандар на гар худ бувад кӯҳи қоф,
Кӣ бошад, ки бо ман шавад ҳаммасоф.
Чунон пашшаро пеши ҷанги уқоб,
Кам аз қатра пеши даръеи об.

Доро дар чавоби Искандар ба воситаи косиди худ гӯю чавгон
ва як миқдор кунҷид фиристод, ки маънии он ба вай бо назар-
ногириӣ нигоҳ кардан, яъне ӯро бача шуморидан, то ки бо гую
чавгон бозӣ кунад, на давлатдорӣ.

Мақсад аз кунҷиди бешумор-беҳисоб, яъне бисёр будани
лашқари Доро. Аммо Искандар дар ин предметҳои рамзии
Доро фоида ва ғалабаи худро бар зидди вай меид: Гӯй ча-
ҳон аст, ки Доро ба вай дод. Чавгон он аст, ки Искандар ҳа-
маро ба ҷанги худ даровард. Донаҳои кунҷидро хӯроки мур-
гон маънидод карда, фармуд, ки дар рӯи сахни қаср ба пеши
мургон резанд. Ин рафтори Искандар чунон маънӣ дошт, ки
аскарони Искандар лашқариени Дороро нобуд хоҳанд кард.

Дар ин тасвирҳои рамзӣ Низомӣ ғуруру камақлии Доро,
вале тамкину доноии қаҳрамони худ Искандарро баён наму-
да, бо тамасхур ба кори Доро нигоҳ кардааст.

Доро чунон ки одати шохони мағрур аст, ба ҷои он ки ба
аҳволи корҳо андешад, худ фармон дод, ки лашқар ҷамъ ку-
нанд:

Ҷаҳондор Доро дар он доварӣ,
Талаб кард аз эрониини ёварӣ
Зи Чину зи Хоразму Ғазнину Ғур,
Замин оҳанин шуд зи наъли сутур
Сипоҳӣ ҳама кард чун кӯҳи Қоф,
Ҳама сангфарсонии оҳаншикоф

Доро ҳамчун истилогар, ҳучумкунандаи аввал ва таҳдидкунанда ба истиқлолияти дигарон харобиовар ва ғайра ба қалам дода шудааст, ки аз он ба Доро тавачҷуҳ надоштани Низомӣ намудор аст:

Зи чамъи саворони чобуксабор,
Ба нӯҳсад ҳазср андар омад хисоб.
Сипоҳе чу оташ сӯи Рум ронд,
Қучо шуд он буму нобум хонд.
Замин дар замин то ба ақсои Рум,
Бичӯшид даръё, биларзид бум,
Алам дар замин гашт чун ганҷ гуӣ,
Зи наъли сутурони пӯлодсум.

Ҳучуми Доро ҳамчун ҳучуми ногаҳонӣ, ки характери таҷовузкорӣ дорад, маънидод шудааст:

Набуд оғаҳ Искандар аз кори ӯ,
Ки орад қиёмат ба пайкори ӯ.

Искандар рафтори Дороро ҳамчун кирдори роҳзанона баҳо дода, дуруст гуфтааст, ки оқибаи кори роҳзанона мағлубият аст:

Маликро ба вақти инон тофтаи,
Ба дуздӣ нашоҷд зафар ёфтаи.

Доро азбаски овозаи Искандар ва ҷавобҳои қатъии ӯро шунида буд, аз вай тарсид:

Чу дар ҷанг фирӯзияш дида буд,
Зи пирӯзи ҷангеш тарсида буд.

Доро на танҳо аз овозаи Искандар тарсида буд, аз сабаби золими аз ҳалқи худ ки аз ӯ зулм дида буданд, низ ваҳм дошт, зеро мардум ба пешвози Искандар тайёр буданд:

Ки чун шуд хабар дар ҳама марзбум,
Ки омад давон аждаҳое зи Рум.
Ҷаҳонро бад-ин мужда наврӯз буд,
Ки бедоди Доро ҷаҳонсӯз буд,
Аз ӯ мулку кишвар ба якборагӣ
Сутӯҳ омада аз ситамгорагӣ,
Зи доропарастӣ маниш хоста,
Ба меҳри Сикандар биёраста.

Аз ин сабаб Доро бо лашкари худ маслиҳат кард, ки ҷӣ тавр пеши душмани худро гирад, вале маслиҳатдиҳандагон аз бефоида будани кӯшишҳои ӯ огоҳонида, ба сулҳу созиш даъват карданд, аммо вай аз ин гуфтаҳо ба ваҳм афтада бошад ҳам, ҳамчун шоҳи худрағӣ хашм гирифт:

Шаҳ аз панди он пири полудамғз
Ҳаросон шуд аз кори он пойлағз.
Шуд аз гуфтаи ройзан хашмноқ,
Бупечид чун мор бар рӯи хок.
Гиреҳ барзад абруи пайвастаро
Кушод аз гиреҳ чашми охистаро,
Ки дар ман ҷи нарм оҳане дидаӣ,
Ки пӯлоди худро писандидаӣ?!

Намоӣ ба ман мардии ахли Рум,
Раҳи кӯҳи оташ бубандӣ ба мум!

Доро барои нигоҳ доштани тахту тоҷи худ ҳисси ифтихори
миллӣ ва хонадониро пеш ронд, ки ҷоиз ва зарур аст.

Ба худ нангро раҳнамунӣ кунам,
Ки пеши забунон забуни қуям?!

Агар худ шавам ғарқа дар заҳри мор,
Нахоҳад наҳанг аз вараъ зинҳор
Зи румӣ қуҷо хезад он дасти зӯр,
Ки киштӣ бурун ронад аз оби шӯр.
Бишӯронад авранги Хуршедро,
Таманно кунад ҷои Ҷамшедро!
Ба тороҷи Эрон биборад алам,
Барад тахти Каиҳусраву Ҷоми ҷам,
Шукӯҳи каён пеш бояд ниҳод,
Қадам дар хӯри хеш бояд ниҳод.

Доро аз ғурури шоҳӣ, ки дошт, ба душмани қавӣ назар-
ногири изҳор намуда, ба пири хирадманд суҳанҳои саҳту ду-
рушт гуфт:

Ту худ некдонӣ, ки бо ин шукӯҳ,
Зи як тифли румӣ нагардам сутӯҳ.
Ба дасти ғуломони масташ диҳам,
Ба ҷӯби шубонон шикасташ диҳам,
Ўқобе, ки аз пашша гирад гурез,
Гар афтоданаш ҳаст: гу, бармаҳез.
Ту эй мағзи пӯсидаи солҳвард,
Зи ғустоҳии хусравон боз гард.

Пири хирадманд аз дағалӣ ва сарзанишҳои Доро аз гуф-
таи худ пушаймон шуда, ба подшоҳон панд доданро кори бе-
фонда дониста, ўро тавсиф карда, аз хашм фаровард:

Чу з-ин гуна тундӣ басте кард шоҳ,
Пушаймон шуд он пиру шуд узрхоҳ.
Насиҳатгарӣ бо худованди зӯр,
Бувад тухми афканда бар хоки шӯр.

Доро дар мактуби худ бо душманию дӯғ ба Искандар бо на-
зарногири нигоҳ карда, ўро наҳ зада, мисли пештара ба то-

беъ будан даъват, баръакси ҳол бо толону тороҷи Рум таҳдид
кардааст:

Ту эй тифли нопухтаи хомрой,
Мазан панҷа бо шери чанғозмой.
Пушаймон кунун шав, ки чун кор буд,
Надорад пушаймони он гоҳ суд
Чавонӣ макун, гарчӣ ҳастӣ далер,
Манеҳ пой густоҳ бар коми шер.
Ба тундӣ ба ғорат барам кишварат,
Ба қоҳиш диҳам кишвари дигарат.
Маҷунбон маро, то наҷунбад замин,
Ҳамин гӯямат, боз гӯям ҳамин.

Доро дар мавқеи ҳукмронӣ мағруру мутақаббир тасвир шуда
бошад ҳам, дар ҳолати мағлубӣ ва ҷароҳатнокӣ, сари худро
сари зонуи Искандар дода, гумон карда буд, ки Искандар ўро
кушта, тоҷро аз сари вай гирифтанист:

Раҳо кун, ки дар ман раҳой намонд,
Ҷароғи маро рушноӣ намонд.
Сипехрам бар он гуна паҳлӯ дарид,
Ки шуд дар ҷигар шаҳлуям нопадид.
Сари сарваронро раҳо кун зи даст,
Ту машқан, ки моро ҷаҳон худ шикаст.
Чу дасте, ки бар мо дарозӣ кунӣ,
Ба тоҷи каен дастбозӣ кунӣ.

Ин ҳолати рӯҳия, ки тазоди давраи ҳукмронии Дорост, таас-
суроти шахси очизе, ки аз ҳамаи имкониятҳо дасткӯтоҳ аст
ва ҳатто аз душмани худ низ тараҳҳум меҳоҳад. Ин маънӣ
дар он се таклифи Доро, ки ба Искандар карда буд, акс еф-
тааст:

Яке он ки аз куштани бегуноҳ,
Ту бошӣ дар он доварӣ додхоҳ.
Дуюм он ки бар тоҷу тахти каен,
Чу ҳоким ту боши, наери зиен
Сеюм он ки бар зердастони ман
Ҳарам нашқанӣ дар шабистони ман.
Ҳамон Равшанакро, ки духти ман аст,
Бад-он тозагӣ дастпӯхти ман аст,
Ба ҳамхобии худ кунӣ сарбаланд,
Ки хон гардад аз нозу к он арҷманд

Ҳамин тавр, Доро бо вучуди шоҳи ватани Низомӣ будан,
азбаски қаҳрамони идеалии ӯ Искандар аст ба вай муқобил
гузошта шудааст, образи манфи мебошад. Дар эҷоди образи
манфии Доро таъсири ақидаи динии мусулмонии ӯ, ки бар
зидди дини оташпарастист, ба эътибор гирифта шудааст.

Образи шоҳони дигар, ки қабилӣ Нӯшоба, шоҳи Ҳинд Кед,
Ҳокони Чин ва ғайра, азбаски бе ҷанг ба Искандар таслим

шудаанд, мусбат эҷод шудаанд. Искандар дар амал танҳо ба шоҳи Зангбор ва равс чангида, голиб омадааст

Дар тасвири хатти ҳаракати Искандар ба ғайр, аз фактҳои таърихӣ ба қувваи ҳаёлотӣ бадеӣ мурочиат кардани вай мушоҳида мешавад. Масалан, рафтани Искандар ба диёри Мағриб ва зиёрати Маккаи Муаззама, қалъаи Дарбандро бо дуон зоҳид фатҳ кардани ӯ, рафтани вай аз Ҳиндустон ба Чин, чанги Искандар бо лашкари равс, ба дашти Қипчоқ, рафтани ӯ барои талаби оби ҳаёт ба зулмот рафтан, сафари тасодуфӣ ба мулки шимол ва ғ. таърихан ба амал наомадааст ва дар хатти ҳаракати ӯ ин ҷойҳо қайд нашудааст. Илова бар ин, чангҳои Искандар дар Суғд ва хатти ҳаракати бозгашти ӯ ва дар роҳ вафот ёфтани вай, ки факти таърихист, акс наефтааст. Ғайр аз ин Равшанак ҳамчун духтари шоҳаншоҳи Эрон Доро маънидод шудааст, ҳол он ки дар таърих духтари яке аз ҳокимони суғд аст ва ғ.

Искандар дар тасвири Низомӣ паҳнкунандаи дини тавҳид (худои ягона) маънидод шуда, тавсиф ёфтааст:

Чаҳонро зи динҳои олула шуст,
Ниғаҳ дошт бар халқ, дини дуруст.

Низомӣ аз рӯи ақидаи динии мусулмониҳои худ ва муносибати манфи доштан ба дини зардушти (оташпарастӣ) ин дин ва пайравони онро таъқиб намудан ва осори динию маданияти онро нобуд кардани Искандар маъқул дониста шудааст, ҳол он ки дини Искандар дини исавӣ (христианӣ) буда, ба дини ислом, ки ҳоло набуд хилоф буд. Зардушти дини тавҳид ва ватани шоир аст, ӯ мебоист онро ҳимоя ва бо ин восита ба истилогарон нафрат баён мекард, вале аз сабаби ҳисси таассуби мусулмониаш, ки бар зидди маҷусиён буд, ин ҳол рӯй надодааст.

Низомӣ мувофиқи идеологияи динии он давра ва ақидаи тасаввуфии он замон дар лаҳзаҳои лозима фикру андешаҳои худҷӯй ва тарки дунёро талқин кардааст, ки моҳияти иртиҷой дорад ва қимати дostonро боз ҳам баландтар намебардорад:

Чаҳонро надидам вафодорие,
Нахоҳад кас аз бевафо ёрие.

вале дар байни халқҳо сулҳро аз чанг афзал донистааст:

Валек ошті бех, ки пархошу чанг,
Ки ин доғу дард оварад, он обу ранг.

Аммо қимати достони «Искандарнома» дар ақидаи халқӣ-прогрессивии халқпарварӣ инсондӯстӣ ва адолатхоҳии он аст, ки шоир дар охири умр аз подшоҳи одилпарастӣ ҳам даст кашада, чамъияти нобаробарии феодалӣ ва подшоҳиро инкор намуда, ба социализми ҳаёлий гузаштааст:

Падидор шуд шаҳре ораста,
 Чу Фирдавс пурнеъмату хоста.
 Мукимони ин шаҳри мардумнавоз
 Ба пеш омадандаш ба сад иззу ноз...
 Бипурсидашон, к-ин чунин беҳарос,
 Чароеду худро надоред пос?
 Бад-ин эминӣ чун раҳед аз газанд.
 Ки бар дар надоред кас, кулфу банд?
 Чунон дон ҳақиқат, ки мо ин гурӯҳ,
 Ки ҳастем сокин дар ин шаҳру куҳ.
 Дурӯғе нағӯем дар ҳеч боб,
 Ба шаб вожгуна набинем хоб ..
 Чу очиз шавад ёр, ёрӣ кунем,
 Чу сахтӣ расад бурдуборӣ кунем.
 Надорад зи мо аз касе мол беш,
 Ҳама ростикисмем дар моли хеш.
 Зи дуздон надорем ҳаргиз ҳарос,
 На дар шаҳр шаҳна, на дар кӯй пос.
 Зи мо дар ҷавонӣ намирад касе,
 Магар пир, к-ӯ умр дорад басе.

Дар ин тасвири Низомӣ лаҳзаи аз ҳама муҳим он аст, ки қаҳрамони идеалии ӯ Искандар, ки то ҳол одами аз ҳама мусбату подшоҳи донои ҷаҳон буд, дар назди одамони дунёи озод очиз монд, кордории одамони шаҳри озодро дуруст шуморида худаширо маҳкум кард:

Сикандар чу дид он чунон расму роҳ,
 Фурӯманд саргашта бар ҷойгоҳ
 К-аз он хубтар буқъа нашунида буд,
 На дар номаи хусравон дида буд.
 Ба дил гуфт: з-ин розҳои шигифт,
 Агар зиракӣ, панд бояд гирифт.
 Наҳоҳам дигар дар ҷаҳон тохтан,
 Ба ҳар сайдгаҳ доме андохтан.
 Маро бас шуд он ҳар чӣ андӯхтам,
 Ҳисобе, к-аз ин мардум омӯхтам.

Искандар на танҳо тартиби ҷамъиятии ин мардумро аз тартиботи феодалии худ, балки одамонашро ҳам аз худ ва ҳамсафаронаш афзал донист: ӯ аз ҳамаи кардаҳои худ пушаймон шуда, баъд аз ин ба ҳар ҷо, ки мерафт бечорагонро озод мекард:

Гар ин қавмро пеш аз ин дидаме,
 Ба гирди ҷаҳон бар нагардидаме.
 Раҳондӣ басеро зи бечорагӣ
 Ба ҳар ҷо, ки ӯ тохтӣ борагӣ.
 Аз он мамлакат шодмон боз гашт,
 Равон кард лашкар чу дарё ба дашт,

Падидор шуд шаҳре ораста,
 Чу Фирдавс пурнеъмату хоста.
 Муқимони ин шаҳри мардумнавоз
 Ба пеш омадандаш ба сад иззу ноз...
 Бипурсидашон, к-ин чунин беҳарос,
 Чароеду худро надоред пос?
 Бад-ин эминӣ чун раҳед аз газанд.
 Ки бар дар надоред кас, қулфу банд?
 Чунон дон ҳақиқат, ки мо ин гурӯҳ,
 Ки ҳастем сокин дар ин шаҳру кӯҳ.
 Дуруге нағуем дар ҳеч боб,
 Ба шаб вожгуна набинем хоб .
 Чу оқиз шавад ёр, ёрӣ кунем,
 Чу сахтӣ расад бурдуборӣ кунем.
 Надорад зи мо аз касе мол беш,
 Ҳама ростикисмем дар моли хеш.
 Зи дуздон надорем ҳаргиз ҳарос,
 На дар шаҳр шаҳна, на дар кӯй пос.
 Зи мо дар чавонӣ намирад касе,
 Магар пир, к-ӯ умр дорад басе.

Дар ин тасвири Низомӣ лаҳзаи аз ҳама муҳим он аст, ки қаҳ-
 рамони идеалии ӯ Искандар, ки то ҳол одами аз ҳама мус-
 бату подшоҳи донои ҷаҳон буд, дар назди одамони дунёи
 озод очиз монд, кордории одамони шаҳри озодро дуруст шу-
 морида худаширо маҳкум кард:

Сикандар чу дид он чунон расму роҳ,
 Фурӯманд саргашта бар чойгоҳ
 Қ-аз он хубтар буқъа нашунида буд,
 На дар номаи хусравон дида буд.
 Ба дил гуфт: з-ин розҳои шигифт,
 Агар зиракӣ, панд бояд гирифт.
 Наҳоҳам дигар дар ҷаҳон тохтан,
 Ба ҳар сайдгаҳ доме андохтан.
 Маро бас шуд он ҳар чӣ андӯхтам,
 Ҳисобе, к-аз ин мардум омӯхтам.

Искандар на танҳо тартиби ҷамъиятии ин мардумро аз тар-
 тиботи феодалии худ, балки одамонашро ҳам аз худ ва ҳам-
 сафаронаш афзал донист: Ӯ аз ҳамаи кардаҳои худ пушаймон
 шуда, баъд аз ин ба ҳар ҷо, ки мерафт бечорагонро озод ме-
 кард:

Гар ин қавро пеш аз ин дидаме,
 Ба гирди ҷаҳон бар нагардидаме.
 Раҳондӣ басеро зи бечорагӣ
 Ба ҳар ҷо, ки ӯ тохтӣ борагӣ.
 Аз он мамлакат шодмон боз гашт,
 Равон кард лашкар чу дарёе ба дашт,

Искандар бо ин гуфтаи худ на ин ки подшоҳии идеалии худ, балки ҳамаи сохти феодалии асрашро инкор кард. Низомӣ дар охири умраш чамъияти золимонаи феодалиро инкор кард, ба олами социализми хаёли гузашт ва дар ҳаққи замонаш сухани охирини худро ҳар чӣ бодо бод гуфт. Низомӣ дар айни ҳол дар чамъияти золимона аз ҳавфи ҳучуми феодалиҳо ва рӯҳониён эмин гардид, зеро ин маъниро на ӯ, балки подшоҳи подшоҳон Искандар гуфтааст:

Панду ҳикмат дар достони «Искандарнома» ҳам мавқеи калон дорад, вале дар мавридҳои зарурӣ ва лаҳзаҳои ҷудогона баён гардидааст. Масалан, дар лаҳзаи молу чизро ғундоштан ва ё онро ба тариқи инъом бахш кардани Искандар дар бораи бевафои мулк, беҳтар будани тарки дунё ва ҳислати бади ҳариси чиз будан суҳан рондааст:

ХУЛОСАҲОИ УМУМИ

1 Низомӣ бузургтарин дostonсаро буда, на танҳо анъанавии дostonсарони гузаштагонро инкишоф дод, балки анъанавии дostonсарони худ — ҳамсароиро ҳам ба вучуд овард, ки асрҳои аср сармашқи дигарон шудааст.

2. ӯ шоири дидактики бузург аст ва ақидаҳои дидактикии ӯ на танҳо дар «Махзан-ул-асрор»-и вай, дар тамоми дostonхояш дар мавридҳои зарурӣ ифода ёфтааст.

3. ӯ шоири файласуф мебошад ва ақидаҳои фалсафии ӯ дар маснави «Махзан-ул-асрор» ва ҷӣ дар дostonҳои эпикаш баён шудааст.

4. Низомӣ дониши амиқи илмӣ ва ҳаёти дорад ва онро ҳе мохирона дар дostonхояш акс кунонидааст.

5. Усули тасвир ва ифодаҳои нутқи маҷозӣ дар дostonҳои ӯ ҳолати ҳайратбахш дорад.

6. Ҳар чанд ки мувофиқи талаби замони феодали подшоҳон қаҳрамони асари ваянд, вале ӯ аз мавқеи адолатхоҳи ба энҳо нуқтаи назари танқидӣ дорад, онҳоро дар охири кор ислоҳ кардани мешавад, аммо дар охири умри худ аз ин ақида ҳам баргашта, ба социализми хаёли гузаштааст ва ин маъниро аз забони подшоҳи подшоҳон Искандари идеали ва дар мисоли таслим шудани ӯ дар назди одамони озоду хушбахти чамъияти беподшоҳу беҳоким ифода кардааст.

7. Майлу ақидаҳои халқии Низомӣ на танҳо дар ақидаи адолатхоҳии ӯ, дар муносибат ба образҳои персонажи дostonхояш низ ифода ёфтааст. Аз ҷӯпон дарси ибрат гирифтани Баҳром аз ҷиҳати ҷисму рӯҳ ва олами маънавӣ аз Хусрав афзал будани Фарҳод ва таслим шудани Искандар дар назди халқӣ озод.

8. Бо вучуди ҳукмрон будани занбадбинӣ дар замони феодали ба латофат, зебоӣ ва ақли зан ҳусни тавачҷӯҳ доштани

Низомӣ дар образи Ширин, духтарони ҳафт пайкар, канизаки Баҳром Фитна, Нушоба ва ғ. намудор гаштааст.

9 Низомӣ сардафтари анъанаи дostonҳои ишқӣ-романтикӣ ва ҳамсаронист

АДАБИЁТИ ИЛМӢ

- 1 Е Э Бертельс Низомӣ 1948
- 2 Е Э Бертельс Роман об Александре и его главные версии на Востоке, М—Л, 1948
- 3 Е Э Бертельс Низами 1956
- 4 Е Э Бертельс Низами и Фузули М., 1962
- 5 Г Ю Алиев Легенда о Хосраве и Ширин в литературе Народов Востока, М, 1960
- 6 Садулло Асадуллоева «Лейли и Меджнун» в фарсиязычной поэзии Д., «Дониш», 1981

НАСР ДАР АДАБИЁТИ АСРҲОИ ХӢ—ХӢ

Пеш аз ҳама бояд мафҳуми насри ин давраро муайян кунем. Аз истилоҳи «наср» ҳамаи асарҳои адабӣ-илмӣ (кадом соҳаи илм, ки бошад (шарҳи ҳоли) қиссаҳо ва саргузаштҳо, сафарнома), панду ҳикмат, мактубот ва ғайра фаҳмида шудааст. Аз руи мафҳуми имрузаи услубҳои баён бояд байни асарҳои равона (ғайри манзум) фарқ гузорем. Истилоҳи «наср» танҳо ба он асарҳое мансуб аст, ки бо услуби баёни бадеӣ образҷодкуни навишта шудаанд. Ба насри бадеӣ асарҳои хотиротӣ ва қиссаҳоро низ мансуб кардан мумкин аст. Тарзи баёни он тасвир аст. Он асарҳои равона, ки бо услуби баёни муҳокима, таҳлили мантиқӣ ва даъвою далелу исбот эҷод гардидаанд, асари илмӣ мебошанд. Аммо дар гузашт ва адабиётшиносии имрузаи Эрону Афғонистон ва ғ. ҷӣ асарҳои илмӣ ва ҷӣ бадеӣ ҳама наср номида шудааст. Масалан китобҳои онд ба фалсафа, таърих, ҷуғрофия, риёзиёт, тиб, панд, снесат, саргузаштҳо, тасвири образҳои ҳаёт ва дигарҳо — ҳама наср шуморида шудаанд. Ҳамаро ба наср мансуб кардан ду далели асосӣ дорад: яке бо забони равона навишта шудан, дигаре дар услуби илмӣ кор фармудани унсурҳои услуби баёни бадеӣ. Мо мувофиқи мафҳуми имрузаи он асарҳои равонаро интиҳоб мекунем, ки ба насри бадеӣ мансубанд. Масалан, «Искандарнома», «Ҳай ибни Яқзон», «Қалилаву Димна», «Синбоднома», «Самаки айёр», «Марзбоннома» ва ғ. Қисми дигаре, монанди «Сафарнома», «Қисас-ул-анбиё», «Роҳат-ус-судур» ва дигарҳо, ки саргузашт, шарҳи ҳол ва тасвири сафар аст.

Ҷӣ тавре ки дар боби адабиёти асри X гуфтем насри бадеӣ ва насри илмӣ дар он аср ҳам якҷоя фаҳмида мешуд. Он наср аз ҷиҳати забон ва услуб содда буда, бинобар тарҷума аз арабӣ будани баъзе асарҳо дар ин осори наҳви забони араб

мушоҳида мешавад. Ин хусусият каму беш дар нимаи аввали асри XI низ ба назар мерасад. Аммо, махсусан, аз нимаи дуюми асри XI забон ва услуби насри бадеи рӯ ба мураккабӣ овард ва бештар дорои услуби бадеи гардид. Дар асри XI ва минбаъд вобаста ба тараққиёти ҷамъияти феодалӣ тафаккури одамон, аз ҷумла, нависандагон низ инкишоф ёфт. Ин ҳолат омилҳои дигар ҳам дошт. Баъд аз барқарор шудани салтанати сомониён, ки ҳаракати шуубияи ҳис ва ифтихори миллиро ба муқобили истилои араб ривож ва ба дониши илму адаб ва гуфтугӯи умумихалқӣ далерона дохил шудани забони дариро қувват меод, содданависӣ авҷ гирифта буд, аммо баъд аз истилои туркҳо дар Осиёи Миёна ва Эрон таассуби динӣ ва таъкиби шуубия ривож гирифта, ба зиёд шудани таъсири забони араб ва бо ин восита ба мураккаб шудани забони адабӣ роҳ кушод, завқхоро ба ин ҷониб равона кард. Аз доираҳои васеи халқ ба доираи танги дарбор ва аҳли илму адаб майл пайдо кардани аҳли қалам, манбаи моддӣ ва хизмати онҳо ба давлати феодалӣ ба дарбор вобаста буд, бо дарбориени дорои маълумоти муайяни адабию маданӣ, бо забону услуби нисбатан мураккабгаре, ки аз забони омма фарқ қунад, суҳанрондан лозим буд. Ғайр аз ин барҳам хӯрдани маркази ягонаи адабии Бухорои асри X ва пайдо шудани марказҳои гуногуниёсӣ ҷониби забони адабиро ба ҳар тараф кашид. Ин ҳолат як навъ мусобиқаи нависандагонро низ ба вуҷуд овард, ки то ҳар кас дар шеърӯ суҳанварӣ ҳар чи зиёдтар хунарнамоӣ ва қувваозмоӣ намояд. Дар натиҷа ҳар чӣ бештар кор фармудани калима, ибора, ифода ва иқтибосҳои арабӣ, бо ишораҳо ва маҷозот суҳанрондани мавқеи баланд ба даст овард, ки онро насри мурсал ва насри маснӯъ меномиданд. Ин хусусият, ки дар насри бадеи ва чи дар асарҳои илмӣ умумӣ шуда монд, ки дар он як навъ муғлақии фикр ва хирати он ба шахси дорои таҳсили мадраса фаҳмо набошад, ҳатто бо шахси босаводи хонандаи миёнҳол ҳам фаҳмо нест. Агар ҳамин тавр наменавист, мақбули удабо ҳам намешуд. Хулосаи ин ҷумлаи ба ном форсии пур аз калимаҳои арабӣ он аст, ки Заҳирии Самарқандӣ мехост асари «Синбоднома»-ро ба таҳрири худ дароварад, вале фурсат надошт, бинобар ин, нияти худро ба амал бароварда наметавонист:

Ҳамин тавр, кор фармудани калимаҳои бешумори арабӣ, санъатҳои бадеи ва маҷозот услуби асосии наср буд. Ба он кор фармудани порчаи назм дар байни наср, сачъ ва ҳатто ҷумлаҳои ба мисраъ монанд дар баъзе асарҳо расм шуда буд. Масалан, Сӯфӣ Абдуллои Ансорӣ дар китоби «Қавз-ул-соликин» ҳамин услубро ба кор бурдааст, ки дар хотири соликон нақш бандад. «Ишқ гуфт: Ман девонаи ҷуръакаши завқам, барорандаи шавқам, зулфи муҳаббатро шонаам, зиръи маваддатро донаам, мансаби иёлатам убудият аст, муттақои ҷалолатам ҳайрат аст, қулбаи бошиши ман таҳриз аст, ҳирфаи

маоши ман тафвиз аст. Эй ақл, ту кистӣ? Ту маваддиби роҳ ва ман муқарриби даргоҳ» Дар ин фикра ҳар чанд ки калимаҳои номафҳум зиёданд, услуб хеле сода, таъсирбахш аст ва мақсаде дорад, ки ба муриди сӯфия, ки аксар мардуми оддӣ, деҳқону хунарманданд фаҳмо бошад. Ин услубро Шайхӣ суфӣ Абусайд Абулхайр ҳам дар асарҳои худ ба қор бурдааст, ки онро «насири мавзун номидан мумкин аст. «Ин тасаввуф иззест дар залл, тавонгарест, дар дарवेशӣ, худовандест дар бандагӣ, серист дар гуруснагӣ, пӯшидагист дар бараҳнагӣ. Дар баъзе асарҳо насри мавзун дар шакли қофиядор ҳам омадааст: «Гунчагон дар пардаҳои рангин, чун арӯсо-ни шармгин, иктидо карда ба сора, ба кас нанамода рухсора» (аз рисолаи «Дар ғурури ҷавонӣ»). Ин намунаро шеър дар наор низ номидан мумкин аст. Ба ҳамин тарик, насри маснӯи классикӣ аз қор фармудани масал, тамсил, ибора ва калимаҳои арабӣ, тавсифҳои шай дар паи дуру дароз, ӯроишҳои лафзи ва маънавӣ, мисолҳои талмех, порчаҳои шеърӣ, истилоҳоти илмӣ ва ҳаёлотӣ бадеии рангин иборат буда, ба нависанда имконият медиҳад, ки таассурот, ҳиссиёт ва донишҳои аз ҳаёт гирифтаи худро на хушқу ҳоли, балки ба воситаҳои гуногуни бадеӣ ва услубӣ ифода намояд. Аммо чӣ тавре, ки аз мисоли боло (порча аз Заҳирӣ) дидем, маром ва мақсади нависанда дар наси пардаи ибораву ифодаҳо ва масалу кинояҳои бешумор, ҳамчун калимаҳои номафҳуми арабӣ мемунад. Ин услуб ба ворид шудани калимаҳои бемавриди арабӣ роҳ кушодааст. Чунин рафторро дар насри бадеӣ услуби реалистона шуморидан душвор аст. Чанде аз асарҳои насри бадеӣ;

«ИСКАНДАРНОМА»

«Искандарнома» романи аст, ки дар адабиёти қадим ба вуҷуд омада, бо варианти ғарбӣ ва шарқиаш паҳн шуда, аз зери таҳрирҳои зиёде гузаштааст. Чӣ тавре ки Э. Е. Бертельс дар асари худ «Достони Искандар» то Навоӣ қайд кардааст, ба эҷоди «Искандарнома» ду гуруҳи материалҳои истифода шудааст. Яке маълумотҳои биографии Искандари истилогар, ки бевосита баъд аз вафоти ӯ наздиконаш Клитарх ва Онесикрит тартиб додаанд. Ин материалҳо минбаъд ба китоби шарҳи ҳоли ӯ, ки Плутарх навиштааст, истифода шудааст. Дигаре, афсонаҳо дар бораи Искандар аст, ки дар байни халқҳо паҳн шудааст.

Як қисми саргузашти ӯ, чи ҳақиқат ва чи афсона, бо мамлакатҳои Шарқ, алоқаманд аст, зеро дар натиҷаи ҷангҳои дахшатноки истилогаронаи ӯ ҳокимияти Мисриён ва Ҳахоманишиёни Эрон шармандавор сарнагун шудааст. Дар ин кишварҳо саргузашти Искандар нисбат ба варианти юнониаш таъбир ёфтааст ва он симои таърихӣ ин истилогари бераҳмро

дигар кардааст. Равияи шарқии қиссаи Искандар дар асри I м пайдо шуда, дар асри IV пурра шудааст, ки ба номи табиби подшоҳи Македония Қаллисфон нисбат меоданд. Баъд аз он ки аврупоиҳо бардуруғии онро исбот кардаид, ин вариантро «Қаллисфони бардуруғ» номиданд ва ҳамин вариант дар Шарқ пахн ва тарҷума шудааст. Аз руи варианти мисри романи пайдо шудааст, ки агар дар вариантҳои гарбӣ-юнонии «Искандарнома»-ҳо Искандар танҳо писари подшоҳи Македония Филип ва истилогари бераҳм бошад, дар вариантҳои мисрӣ ва эронӣ аз авлоди подшоҳони сарнагуншудаи ин кишварҳо мебошад. Масалан, дар варианти мисри Искандар писари Қоҳини (сеҳргари) Миср Нектанеб аст. ӯ аз Миср гузашта ба Македония рафта, зани Филипро ҷоду ва бо ӯ алоқа кардааст. Азбаски ӯ аз авлоди подшоҳони Миср аст, дар ӯ хуни Фиръавиҳо ҷорист. Дар варианти эронии «Искандарнома» у писари подшоҳи Эрон Дорон II аст, ки аз зани юнонии ӯ — духтари Филип аст, ки баъд аз мағлубият ба вай ба занӣ дода буд. Дорон II бо вай фақат як бор хуфтухоб кард ва бинобар аз даҳонаш бун бад омадан, уро ба падараш баргардонд. Аммо вай аллакай ҳамла пайдо карда буд. Вақте ки писар таваллуд ёфт, уро Искандар ном карданд ва аз номус писари Филип ба қалам доданд. Чунин сохтакорӣ чӣ маънӣ дошт? Маълум аст, ки аристократияи Мисру Эрон аз зарбаҳои ҳалокатовари Искандар шармандавора мағлуб шуда буданд. Барои рӯпӯш кардани чунин шармандагӣ уро аз насли подшоҳони Мисру Эрон нишон доданд. Пас, ҷангҳои Искандар ҷанги подшоҳи бегона нест, аз онҳо худист, пас, ин аристократия мағлӯб нашудааст, ҳокимият аз насл ба насл дигар гузашт. Искандар истилогар нест, барои тахту тоҷи мӯросии падараш мубориза бурдааст. Вай дар Эрон бародари Дорон III аст, ки падар яқун модар дигаранд.

Сабаби дуҷуми ин сохтакорӣ дар он аст, ки рӯҳониёни Мисру Эрон ба аристократияи ғуломдорӣ ва феодалӣ алоқани мустаҳкам доштанд ва даъво мекарданд, ки подшоҳӣ фарри худост, ки онро худо ба подшоҳон додааст, аз насл ба насл мегузарад, онро ба ғайр аз худо ҳеч кас тағйир дода наметавонад. Дар ҳуҷуми хонумонсӯзи Искандар, ки хонадони Ҳахоманишиҳо барбод рафта буд, ӯ осори динӣ ва маданияро меусунд, рӯҳониёни мисрӣ ва зардуштиро мекушт, дини насрониро зӯран ҷорӣ мекард, назарияи теократӣ ба зарбаи сахт дучор шуда буд. Пас, аз авлоди подшоҳони Миср ва ё Эрон будани ӯ фарри яздонро ба ӯ низ ниғаҳ меодад, яъне вай бо хост ва ёрии Ахурамаздо подшоҳи Эрон шудааст. Бинобар чунин сохтакорӣ, аз Искандари тағрихӣ, ки подшоҳи ғоратгару истилогари ғайри дин буд, дини зардуштиро тақиб мекард, оташкадаҳоро сӯзонд, китобҳои зиёди зардуштӣ, аз ҷумла, «Авесто»-ро оташ зад, пойтахти Ҳахоманишиҳо Истахар ва дигар шаҳрҳоро хароб мекард, дар Суғд се сол ҷангҳои харо-

биовар бурд ва дар он чангҳо дар шароити кам будани аҳоли дар он давр аз руи навишти таърихчиени Юнон дар Суғд сад ҳазор кас кушта шудааст, чашм пушидан лозим омад. Бо вучуди он ки чи дар он замон ва чи дар оянда, ба Искандар ва пайравони он нафрати беинтиҳои зардуштиен ифода ефтааст, ўро душмани маданияти қадим, инсоният ва одами дузахӣ номидаанд, дар достонҳои насру назми минбаъда Искандар ҳам чун подшоҳи ҳақдори худи, одил, озодиовар, файласуф, қариб пайғамбар маънидод шудааст. Ҳол он ки дар китоби давраи сосонии «Артақ виразнамак» Искандар офаридаи Аҳриман номида шудааст. «Аммо баъд аз ин Аҳримани нопоки бадкирдор барои рехтани обруи ин дин (дини зардуштӣ Х М) Искандари румии нопокро, ки дар Миср макон дошт, иғво кард, ки бо чанг, хароби ва зулму зиёде ба Эроншаҳр равад. Ин дузахи, мулҳиди бадкирдор Искандари румии нопок, ки дар Миср зиндагӣ мекард, омад ва ҳама (китобҳои муқаддаси динӣ)-ро суخت. Бисёр дастурҳо, додварҳо, мубаддон, диндорон, амалдорон ва хирадмандони Эроншаҳро кушт. Дар байни пешвоён, соҳибхонаҳои Эроншаҳр (тухми) бадӣ — душмани байни ҳамдигарро кишт, худ ҳалок шуд ва ба дўзах сарнагун рафт. Дар «Искандарнома»-ҳои минбаъда дар бораи Эрон ва Осиёи Миёна шаҳрҳо бино кунонидани Искандар сухан рафтааст, вале муаллифи асри X ибни Ҳасан-ал-Исфаҳонӣ дар китоби «Ан-нахл» ин фикрро инкор кардааст: «Дар он қиссаҳое, ки ноқилон овардаанд (гуфта шудааст, ки) у дар Эронзамин дувоздаҳ шаҳр бино кард ва ҳамаро Искандария номид. Ин ривоятҳо замина надоранд, зеро ў харобиовар на бинокор» буд.

Аз рӯи ишораи иқтибоси боло, ки Искандарро Мисри нишон додааст, аз афти қор роҳи вайрон кардани симои ҳақиқӣ вариантҳои Мисрӣ, яъне «Қаллисфени бардурӯғ» кушодааст. Дар китоби «Худойнома», ки хроникаи расмӣи давраи сосонӣ аст, Искандар на «Офаридаи Аҳриман», балки подшоҳи авлоди ҳохоманишиҳо номида шудааст. Ба «Шоҳнома» ҳам ҳамин равия нигоҳ дошта шудааст.

Аз ин гуфтаҳо хулоса мебарояд, ки образи Искандар дар давраи қадим, махсусан асрҳои III—VIII ду хел аст. 1. Офаридаи Аҳриман, дузахи 2. Аз авлоди ҳохоманишиҳо — насли эронист.

«Искандарнома» аз паҳлавӣ ба сурёӣ ва арабӣ ва боз аз арабӣ ба наср ва назм ба забони форсӣ-дарӣ тарҷума шудааст.

Яке аз сабабҳои дар адабиети шарқи мусулмонӣ шўҳрат пайдо кардан ва гаштаву баргашта таълиф ёфтани он шояд дар он факт бошад, ки номи Искандар дар сураи XVIII — 82 Куръон бо номи «Зулқарнайн» зикр шудааст. Чи тавре ки қиссаи Юсуф ба Куръон даромада ва аз он ба назми қиссаи «Юсуф ва Зулайхо» ёри додааст, ҳамон тавр, аҷаб нест, ки

симои Искандар ҳатто маънои мусулмонӣ ҳам гирифта бошад
Искандар барои адибони Шарқ, ки ҳамеша ғояи адолат-
хоҳӣ ва подшоҳпарастии бомаърифатро талқин мекарданд,
лозим шудааст Махсусан, дар паҳлуи ӯ истодани файласуфи
қадими юнон Арасту ба шоирони бузург имконият додааст, ки
ақидаҳои тараққипарварона ва ҷаҳонбинии фалсафии худро
ба ин восита баён кунанд Бинобар ин, онҳо аз Искандари
таърихӣ — подшоҳи ғоратгар, золиму бераҳм чашм пушидаанд,
аз он образи мусбати подшоҳи одил, бомаърифат ва бахту
озодиовар сохтаанд

Чи тавре ки аз порчаҳои чудогонан адабиети асри XI—
XII бармеояд, дар доираҳои адабии дарбор образи Искандар,
чи ба воситаи хроникаҳои расмӣ, чи искандарномаҳо ва «Шоҳ-
нома»-и Фирдавсӣ маълум ва машҳур будааст, вале лаҳзаи
характернок он аст, ки шоирони дарбор барои идеализация
кардани шоҳи худ уро ба Искандари идеалӣ муқобил ва бар
ӯ афзал гузоштаанд Шоири дарбор Фарруҳии Сиистонӣ дос-
тонҳои оид ба Искандарро афсонаву дуруғ эълон карда, диқ-
қати аҳли адабро аз образҳои идеалии хислати афсонавӣ ба
подшоҳони зиндаи замони худ ҷалб кардааст.

Фасона гашту куҳан шуд ҳадиси Искандар,
Суҳан нав ор, ки навро ҳаловатест дигар
Фасонаи куҳану корномаи ба дуруғ
Ба кор н-ояд, рав, бар дуруғ ранҷ мабар
Ҳадиси он ки Сикандар кучо расиду ҷӣ кард,
Зибас шунидан гаштааст халқро аз бар
Бале Сикандар сар то ба сар ҷаҳонро гашт,
Сафар гузиду биебон буриду кӯху камар,
Валекин ӯ зи сафар оби зиндагонӣ ҷуст
Малик ризои худову ризои пайғамбар,
Ба вақти он ки Сикандар ҳаме аморат кард,
Набуд нубувватро барниҳода қулф ба дар
Ба вақти шоҳи ҷаҳон гар паямбарӣ будӣ,
Дувист оят будӣ ба шаъни шоҳ андар

Ҳамин тавр, дар порчаҳои дигари шеърӣ ҳам шоҳи замонро
ба Искандар муқобил гузоштан мушоҳида мешавад:

То он ки нӯш кардам оби ҳаёти адл.
Бе об менамоёдам мулки Сикандарам

Чалолиддин Муҳаммад Ибни Носири Алави, (асри XII)
Фарруҳӣ дар қасидаи худ барои идеализацияи Султон Маҳ-
муди мутаассиби ғоратгар ва истилогарро, ки кишвари худ ва
Ҳиндустонро ба харобазор мубаддал карда буд, ба Искандари
идеалӣ муқобил гузошта, хушомадгуёна Маҳмудро агар пай-
ғамбари охирзамон Муҳаммад намешуд, ба ҷои пайғамбар гу-
зоштани буд Аммо қувваи маънавӣ ва ғоявии муқоисаи Фар-
руҳӣ шурӯъ аст, зеро аз сабаби шоҳи манфӣ будани султон

Маҳмуди реал қувваи идеалии Искандар (ҳар чанд ки Фаррухӣ онро дурӯғ номидааст) нигоҳ дошта шудааст. Муқонсаи он ки Искандар оби зиндагӣ мечусту Маҳмуд ризои худову пайғамбар ва аз номи ҷангҳои ба ном ғазовоти ғоратгарона мебурд, низ пурқувват нест.

Аз ин фактҳои адабӣ ду факти дигари адабӣ-ғоявӣ ба миён меояд: Яке образи подшоҳи идеалии Искандарро ба вучуд оварда, онро ба подшоҳи золим ва ғоратгар муқобил гузоштан, дигаре аз подшоҳони идеалӣ рӯй тофта ба подшоҳи замони худ рӯ овардан ва золиму ғоратгарро бо сифатҳои «одилу халқпарвар» ба қалам додан ба назар мерасад. Аммо дар асарҳои насри бадеие, ки барои доираҳои васеи халқ навишта мешуд (масалан, «Самаки айёр» ва «Абӯмуслимнома») ба соддагӣ ва равшании услуб риоя мешуд, вағарна ба хонандаи умум номафҳум мемонд.

Нависандагон ва олимони форсу тоҷик, махсусан дар соҳаи илм асари худро ба забони арабӣ менавистанд. Акнун ба ҳар ду забон асар навистан маъмул буд. Дар кори қувват гирифтани насри форсии дарӣ инкишофи илм, қувват гирифтани таъсири дин, бо ин восита ба вучуд омадани асарҳои тасвиркунандаи саргузашти авлиёву анбиё, паҳлавонони ҷангҳои ғазо, авҷ гирифтани тасаввуф ва барои тарғиботи ақидаҳои тасаввуфӣ зарурати мурочиат ба оммаҳои васеи халқ низ ба инкишофи наср шароити мусоид ба вучуд овард. Дар натиҷа наср дар ин асарҳо ривоҷ ёфта, ба насри арабии кишвари мо баргардӣ ба даст овард.

Чи тавре ки дар боло қайд шуд, насри соддаи асри X, ки анъанани бое ҳам надошт, ҷои худро услубан ба насри такаллуфии маснӯъ, яъне пур аз ороишҳои санъати бадеӣ ва маҷозӣ дод, ки як аломати он афзунии калимаву ибораҳои арабӣ, забони адабӣ ва бадеии дарӣ буд. Масалан: «Меғӯяд муқаррири ин мақомот ва муқаррири ин калимот Муҳаммад бинни Алӣ бинни Муҳаммад бинни ал-Ҳасан-ул-Заҳирӣ ал-қотибӣ-ул-Самарқандӣ, ки ҷун мани бандаро ҳамеша ба хидмати ҷаноби рафеи ин давлат ва василат ғанои монии ин ҳазрат низоъ ва ташаввақдар бар камол мебуд ва дар ҷияи ин аманният ва тааллул ба идроки ин мунайят рӯзгор меғузаштам ва мутарқибӣ саодате ва мутаррасида ғурсате мебузаз, ки магар рӯзгор ба хусули ин саодат мусоидате намояз ва авкоғ ба асъофи ин хочат мусоҳимате, куназ ҳуз замона саркашӣ мекард ва ҷамоли арӯси ин муродро дар ҳичоби тааззур медошт...». Мафҳуми ин ҷумла, ки ҳоло беист давом дорад, агар бардурӯғ идеализация кардан. Равияи яқум майлҳои халқии озодихоҳонаро акс кунонидааст, майли дуҷум равияи феодалиро, майли яқум аз дуҷум афзал аст.

Яке аз тарҷумаҳои мансур тарҷумаест, ки дар охири асри XI ба амал оварда шудааст. Тартибдихандаи ин нусха, ки маълум нест, аз маҷмӯаҳо, ривоятҳо ва «Искандарнома»-ҳо

варианте ба вучуд овардааст, ки мағзи холиси қиссаи Искандар аст. Дар ин китоб Султон Маҳмуд бо номи султон Мозӣ ва «Раҳматуллои алайҳ» қайд шудааст. Аз ин ишора чунин бармеояд, ки ин муаллиф дар солҳои наздик ба вафоти Султон Маҳмуд (1030) зиста ва эҷод кардааст. Муаллиф ё тартибдиҳандаи ин нусха шояд хонандаи доираи хеле васеъро ба назар гирифта бошад, ки забони асар бисёр сода, раван ва дилчасп аст.

Баъд аз ин дар охири асри XII «Искандарнома»-и манзуми Низомии Ганҷавӣ эҷод шудааст, ки онро дар боби эҷодиёти адабии Низомӣ дидем.

«КАЛИЛА ВА ДИМНА»-И АБУЛМАОЛИ

Тафсилоти ҳаёт ва эҷодиёт Наср бинни Муҳаммад бинни Абдулҳамиди муншии Абулмаоли пурра маълум нест. Ҷои таваллаудашро баъзе Шероз, аксарият Ғазнин қайд намудаанд. У аз донишмандон ва соҳибмансабони замони ҳукмронии Баҳромшоҳи Ғазнавӣ (1118—1152) буда, ба қорҳои девонии давлатӣ иштирок карда, дар замони ҳукмронии Хусравшоҳ (1152—1160) аз сабаби дониши қавӣ ва истеъдоди баландаш ба дарачаи дабири расидааст. Дар замони салтанати Маликшоҳ (1160—1187) ба мансаби вазири таъин шуд. Аз боиси зиддиятҳои дохили дарбор бо баҳонаи ҳоло номаълум ба қаҳру ғазаби султон Маликшоҳ гирифтोर шуда, ба ҳабс афтодааст. Аз рӯи нақли Авфӣ дар тазкираи «Лубоб-ул-албоб», ки ўро дар боби вазирон ва садрҳо зикр кардааст, рубони зеринро гуё дар зиндон навиштааст, ки аз ин рубоӣ лаёқати шоирии у низ ҳувайдост:

Эй шоҳ, макун он чӣ бикурсанд аз ту,
Рӯзе, ки ту донӣ, ки накурсанд аз ту.
Хурсанд най ба мулку давлат зи худой,
Ман чун бошам ба банд хурсанд аз ту.

Аз байти аввали ин рубоӣ маълум аст, ки султон аз сабаби ҷавонӣ ҷилави қори худро ба дасти дигарон додан бо игвои онҳо Абдулмаолиро ба ҳабс гирифтааст. Аз рӯи гуфтаи Авфӣ душманонаш ўро ба қатл расонидаанд. Рубоии зеринро пеш аз қатлаш гуфтааст:

Аз маснади иззарчи ногаҳ рафтем,
Ҳамдан лиллаҳ, ки нек огаҳ рафтем.
Рафтанду шуданду низ оянду раванд,
Мо низ таваккалат Алиуллаҳ рафтем.

Аз калимаи таваккал ба Алӣ пай бурдан мумкин аст, ки гуноҳаш мумкин аст пайравӣ ба мазҳаби шиа ва исмоилия бошад.

Соли таваллуд ва вафоташ маълум нест. Аз он ки дар замони хукмронии Баҳромшоҳи ҷавон ба қорҳои девонӣ ширкат дошт ва замони набераи ӯро дидааст, солҳои 1096—1165-ро замони зиндагии ӯ тахмин кардан мумкин аст.

Ҷунон ки аз мазмун ва услуби асари ягонаи ӯ «Қалила ва Димна» дидан мумкин аст, Абулмаоли шахси фозил ва боистеъдод будааст. Соли таълифи ин асар маълум нест, вале аз он ҳақиқат, ки ба номи Баҳромшоҳ бахшида шудааст, бояд то соли 1152 эҷод шуда бошад, ки дар ин вақт ӯ ба пояи қаломлот расида буд.

Ҷуноне ки аз муқаддимаи муфуссали Абулмаоли бармеояд, ӯ бо вучуди ҷанд нусхае аз «Қалилаву Димна» дар даст доштан, нусхаеро, ки аз фақеҳони замонаш Али бини Иброҳим ном шахс ба вай тӯҳфа расидааст, ба тарҷумаи худ асос кардааст ва ин асарро ба тарбияи ахлоқ ва қорҳои давлатдорӣ зарур ва фойданок шуморидааст. Ӯ қайд кардааст, ки «Ин китобро баъд аз тарҷумаи писари Муқаффаъ ва назми Рӯдакӣ тарҷумаҳо кардаанд ва ҳар кас дар майдони баён бар андозаи маҷоли хеш қадаме гузорида, лекин менамояд, ки муроди ишон тақрири самар ва тақрири хикоят будааст ва таҳфими ҳикмат ва эзоҳи мавъизат, ҷӣ сухани некӯ ва матин рондаанд ва бар эроди қисса иқтисор намуда ва дар ҷумла ҷун рағбати мардумон аз мутолааи кутуби тозӣ қосир гаштааст ва он ҳикам ва мавоиз маҳҷур монда буд ва масалан, худ тамом мадрус шуда, бар хотир гузашт, ки онро тарҷума карда ва дар басити сухан ва кашфи ишорати он ишбӯе равад ва онро ба оёт ва ахбор ва абъёт ва амсол муваққад гардонида шавад, ки то ин китобро, ки мурдаи ҷанд ҳазор сол аст, эҳё бошад во мардум аз қавонди он маҳрум намонанд» Аз ин муқаддимаи муфассал ҷанд масъалаи адабӣ ба миён меояд:

1 Байни тарҷумаи Ибни Муқаффаъ ва назми Рӯдакӣ ва тарҷумаи Абулмаоли тарҷумаҳои дигарӣ зиёде будаанд, вале шӯҳрат надоштаанд. Дар қадом забон будани онҳоро низ қайд накардааст, вале аксарашон ба забони арабӣ будаанд. 2 Тарҷумаҳои дигар бештар на ҳикмату панду насиҳат, балки афсонагӯӣ ва ҳикоят будаанд ва ҳар тарҷумон дар он лаёқати худро нишон додааст. 3. Абулмаоли қадри сухани тарҷумонҳои дигарро эътироф менамояд, вале қайд кардааст, ки дар эроди сухан кӯтоҳӣ намудаанд. 4 Дар замони ӯ, яъне асри XII рағбати мардум аз хондани китоби арабӣ дур шудааст, бинобар ин, онро ба форсӣ гардондан лозим. Маълум мешавад, ки дар ин асрҳо (XI—XII) ҳам «Қалила ва Димна» ба забони арабӣ будааст, вале аз даҳан мондааст. 5 Абулмаоли «Қалилаву Димна»-и назми Рӯдакиро дар даст дошт ё не, ишорат накардааст. 6. Абулмаоли тарҷумаҳои пешинаро мурдаи ҳазорсола номида, кӯшиш кардааст, ки онро бо тарҷумаи худ, ки дорон байтҳои шеърӣ, оятҳо, хабарҳо, панду

насиҳат ва масалҳост, пурра ва зинда гардонад, мардум аз он бахравар гарданд. Вай ин китобро барои идора кардани давлат низ лозим ва дастур медонад. У гуфтааст, ки боби Барзуи табиб ва Бузургмеҳрро мӯъҷазтар баён кардааст.

Таркиби «Калила
ва Димна»

Ин асари тамсиلى аз муқаддима ва 14 боб иборат аст. Боби аввал дар мавзӯи дустии ду шахс ва ба миён даромадани шахси хабаркаш ва дӯстиро ба душмани табдил додани ӯ. Ҷоҳу мансабпарастӣ дар симои Димна ва қаноату некхоҳӣ дар симои Қалила. Дар ин мавзӯё ҳикояти Шер ва Гов оварда шудааст. Боби дуюм — тафтиши қору амали Димна. Боби сеюм — аҳамияти дӯстӣ дар ҳикояти зоғ, муш, кабутар, сардорашон Мутавақа ва санпушт. Боби чорум — ба мулотифати душман фирефта нашудан — Ҳикояти бум ва зоғ. Боби панҷум — дар касби чизе аввал рафтори қидди қардан ва дар охир суғст шудан. — Ҳикояти маймунҳо. Боби шашум — дар бораи онҳое, ки дар қору амал таъҷил кунанд ва аз ғоидани тафаккуру тadbир беҳабар бошанд. — Ҳикояти Ал-посик ва ибни Ирс. Боби ҳафтум — онҳое, ки душманони зиёде доранд, вале бо лутфу марҳамат аз онҳо некӣ мебинанд. — Ҳикояти мушу гурба. Боби ҳаштум — аҳли кина ва адоват. — Ҳикояти Тоир ва Ибнулмалик. Боби нухум — он чӣ дар миёни подшоҳон ва наздикони онҳо воқеъ мегардад — Ҳикояти Шер ва Ибни Одӣ. Боби даҳум — нигоҳ доштани ҷон ва риояти нафс аз бадии дигарон, ба ҷанговарон зарар нарасонидан ва ба гуш гирифтани панди носеҳон. — Ҳикояти Шер ва Шағол. Боби ёздаҳум — касе, ки касби худро монаду хунари дигаре ихтиёр кунанд, вале аз худ қардани он муяссар нашуда, мутаҳайир, мутаассиф ва пушаймон шавад — Ҳикояти меҳмондор ва меҳмон. Боби дувоздаҳум — дар бораи хислатҳои сутудани подшоҳон аз қабилӣ ҳилм, саховат ва шучоат — Ҳикояти подшоҳи Ҳинд ва хоби он. Боби сездаҳум — некӯӣ қардани хизматгорон ва қадри тарбият донишҷӯи онҳо — Ҳикояти сайёҳ ва заргар. Боби чордаҳум — дар бораи он ки чӣ тавр одами қариму оқилу зирак хабардор аз банди бало ва хастаи захми азоб аст ва лаими ғофилу аблаҳи ҷохил дар неъмат ва паноҳи орзуи моли дигаре рӯз мегузаронад — Ҳикояти ӯ дар зикри Ибн-Алмалик ва асҳоби ӯ.

«Калилаву Димна» сюжети ягона надорад. Ҳар боб ва ҳикояти он дорои сюжети алоҳида мебошад. Тарзи баёни асар пеш аз овардани ҳикоят баёни мақсад буда, барои тасдиқи фикр ба тариқи масал ҳикояте оварда мешавад, ки персонажҳои он ҳайвонот, паррандагон ва дар баъзе мавридҳо инсонҳо мебошанд. Дар баъзе бобҳо услуби ҳикоят дар андар ва сачъ қор фармуда шудааст. Услуби асар ачибу ғариб буда, ҷолиби диққат аст.

Ҳамаи ҳикояти 14 боб дар назди подшоҳи Ҳинд Рой аз забони Бараҳман нақл ёфтааст.

«САМАКИ АЙЁР»

Ин асар аз роман-қиссаҳои адабиёти форсу тоҷик буда, дар асри XII, дар се ҷилд эҷод шудааст. Аз рӯи нақле, ки дар муқаддимаи он ворид аст, гӯё Фаромарз ибни Худодод ибни Абдуллаҳ Ал-қотибии Ал-арҷонӣ аз забони қиссагӯни замонаш, ки яке аз онҳо садақаи Абулқосим ном доштааст, гирд оварда, таҳрираш кардааст. Муаллиф ва чамъкунандаи қисса таърихи чамъ қардан ва ба шакли сари бутун даровардани қиссаи «Самаки айёр»-ро рӯзи шанбе чоруми чимоди-ул-аввали соли 585 х. қарор додааст, ки ба 21-ми июни соли 1189 мелодӣ баробар аст. Шояд дар асрҳои минбаъда боз таҳрир шуда бошад, ки дар нусхаҳои мавҷуда осори қалами асрҳои XIII—XIV мушоҳида мешавад. Ин асар дар замонҳои худ ва минбаъд чунон интишор ёфтааст, ки аз ҳудуди Эрону Осиёи Миёна баромада, ба адабиёти арман ва араб дохил шудааст.

Нависандаи «Самаки айёр» худро эҷодкор не, чамъкунанда номидааст. Ин ишораи муаллиф хислати фольклорӣ доштани асарро нишон медиҳад, ё ки муаллиф бо ин роҳ ба асари худ хусусияти фольклорӣ додааст, то ки ба доираҳои васеи хонандагон ва шунавандагон дохил шавад. Ин маъниро забони соддаву равони халқии он низ тасдиқ менамояд. Хусусияти дигари халқии асар он аст, ки ровӣ аз шунаванда музд мецоҳад, чунон ки маддоҳон дар маъракаи чамъомадҳои халқӣ аз шунаванда ва тамошобинон музд мецоҳанд. Барои ҳар хонандаи қисса панҷ динор барои муаллифи он ҳазор динор қимат муайян кардааст ва ҳамчунин аз онҳо дуои хайр ҳам мецоҳад. Чунин қайди муаллиф бо дарбори подшоҳон алоқа надоштани нависандаи асарро нишон додааст: «...Оламафрӯз гуфт: — Эӣ зан, бигӯӣ, охир ту кистӣ? Суманрух гуфт: — Би-хоҳӣ, ки бигӯям, то ман кистам, бигӯӣ, ки то ин ҷамоат ҳазор динор зарри хирочӣ ба чамъкунандаи ин китоб диҳанд, ки бисъёр ғусса кашадааст ва рӯзгор зоеъ карда, то ин қисса ба ҳам овардааст. Ман гуфтам: Он чӣ дар ҳиммати ман буд, бале, агар надоранд ва наметавонанд додан ба ҳиммати хеш бидиҳанд, кам аз панҷ динор надиҳанд».

Номи қаҳрамонҳои асар Марзбоншоҳ, Фаррух, Ашк, Паранд паҳлавон, Фаррухрӯз, Рӯин, Хуршедшоҳ, Гардумак, Шағод, Меҳрон, Кова ва дигарон, номҳои занонаи Маҳпарӣ, Гулбӯӣ, Моҳастун, Моҳона, Симина, Мардондухт, ва ғайра ҳаманомҳои тоҷикӣ-эронӣ буда, номҳои арабӣ кам аст. Баъзе номҳо аз қабилҳои Чигилмоҳ ба баромади туркии ин қаҳрамон ишорат мекунад. Мисли ҳамин, баъзе номҳои мураккаби тоҷикию арабӣ, аз қабилҳои Лолосилоҳ ва номҳои пурраи адабӣ, аз қабилҳои Қатур Салим ва Қатрон низ вомехӯранд. Қаҳрамони марказии достон, ки шахси паҳлавон, доно, зирак, шуҷоъ ва найрангбози моҳир мебошад, Самак аст, «айёр» сифати ҷолокии ӯро нишон медиҳад. Дар китоби «Таърихи Систон»

нақле ҳаст, ки дар он чо байни ду гурӯҳи мутаассиб, ки Самаку Садак ном доштаанд, бо ҳам муборизаҳои шадид бурдаанд. Чои тааҷҷуб аст, ки ривояткунандаи қиссаи «Самаки айёр» Садақа мебошад ва ин тасодуф ба таъсири калоне, ки асар ба ҳаёти мардум доштааст, ишорат менамояд. Ҳамчунин асари мазкурро аз забон ба зобан нақл карда ба назм медаровардаанд.

Образи Самак чунон ба вучуд оварда шудааст, ки дар симои вай ҳамаи хислатҳои олами рӯҳии айёрон ғирд оварда. Қиссаи «Самаки айёр» тарзи ҳаёт, урфу одат, зиндагӣ ва рӯҳияи халқҳои эронии асрҳои тоистилоии муғулро акс кунандааст.

Аз порчаҳои боқимондаи манзум маълум мегардад, ки «Самаки айёр»-ро шахси номаълуме ба шакли дoston ба назм даровардааст. (Вазнаш вази маъмули дostonҳо: ҳаҷази мусаддас). Ин маъниро порчаи зерин тасдиқ менамояд: Олам-афрӯз дар суҳан гуфтани вай (Суманрух) боз монда буд, ки суҳан некӯ мегуфт, то хуз дар андеша буз, ки ин зан хуз, кист? То гуфт: Эй зан, ман туро ҳеч гуна намешиносам ва маро дар дил ояз, ки ту кистӣ? Суманрух гуфт: Некӯ гуфтаанд дар ин маънӣ:

Чӣ бурсӣ аз ману ному нишонам,
Ки ман ному нишонат нек донам.
Ту хуз ҳастӣ Самак марди замона,
Ба марди дар ҷаҳон ҳастӣ ягона.
Чу ту марде ба олам ҳеч мазар,
Назозасту назоз бешу камтар.

Мундариҷаи қиссаи «Самаки айёр»-ро қаҳрамоноҳои Самак Шағоли пилзӯр, Хуршедшоҳ ва ғайра, ки айёрони моҳир буданд ва саргузашти ошиқонаи Моҳпарии чинӣ ва Хуршеди Ҳалабӣ ташкил додааст. Дар ин қисса мазмуни равияи ҷавонмардон ва амалиёти хислатҳои ҷавонмарди, ки пайравонаш ҳолати рӯҳияи зидди феодали доштанд, хеле равшан акс ёфтааст.

«МАРЗБОННОМА»

Аз осори мансури маснӯи адабиёти форсу тоҷик буда, бори аввал ба забони табарӣ навишта шудааст. Муаллифи он Исфаҳади бинни Рустам ибни Шарвин аст, ки ӯ аз маликзодагони хонадони Бованд буда, асари худро дар охири асри X ба забони табарӣ бо усули тамсил эҷод намудааст. Қаҳрамонони ин асар ҳайвоноти ваҳшӣ, паррандаҳо, девҳо ва инсонҳо мебошанд. Асари мазкур шояд бори аввал бошад, дар китоби «Қобуснома»-и Унсур-ул-маолии Қайқовус дар боби авлодони фарзандаш ёдоварӣ шудааст: «Ҷаддаи ту модарам

маликзодаи Марзбон бинни Рустам бинни Шарвиндухт буд, ки мусаннифи китоби «Марзбоннома» буд Баъд аз ин, чунин ишорае дар асари Ибни Исфандиёр дар китоби «Таърихи Табаристон» дар боби ҳақимони Табаристон карда шудааст ва дар он ҷо афзалияти «Марзбоннома»-ро ба «Қалилаву Димна»-и Бедпои Ҳақим қайд намуда, ифтихори миллии эрониро изҳор кардааст: «Испахбади Марзбон бинни Рустам, бинни Шарвин , ки китоби «Марзбоннома» аз забони вухш ва туур ва иш ва ҷин ва шаетин фароҳамкардаи ўст, агар донодиле, оқиле аз рӯи инсоф, на тақлиди маонӣ ва ғавомиз ва ҳақим ва мавозии он китоб бихонад ва фаҳм кунад. Хок бар сари ҷониши Бедпои файласуфи Ҳинд бошад, ки «Қалила ва Димна» чамъ карда ва бидонад, ки бад-он маҷмӯъ аочимро дар аҳли Ҳинд ва дигар ақолим чанд дараҷа фаҳр ва мазият ва ба назми табари уро девонест, «Некнома» мегуянд дастури назми Табаристон аст...

Азбаски забони табарӣ мисли забони суғдӣ, хоразмӣ, паҳлавӣ ва ғайра забони маъмули умумӣ набуд, «Марзбоннома»-ро ба забони форсии дарӣ даровардан лозим шудааст. Онро нависандаи асри XII Муҳаммад бинни Ғозӣ ал-Мальтjявӣ, ки аслан аз Осиёи хурд (дар шимоли Ҳалаб) аст ва забони аз табарӣ ба форсии дари бо номи «Равзат-ул-уқул» тарҷума кард ва дар муқаддимаи он аз «Марзбоннома» ёдоварӣ кардааст Алмалтjявӣ аз фозилони дарбории салҷуқиёни Туркияи усмонист. Аз мансаби дабири ба рутбаи вазири Рукниддин Сулаймоншоҳ ибни Қиличарслони Салҷуқӣ (1192—1203) расидааст. Вай ҳамчун олим, фозил ва адиб барои тарбияи ахлоқ тарҷуман ин асарро дар санаи 1201 ба анҷом расонид. Ал-малтjявӣ дар тарҷуман худ, ҳар чанд ки мазмун ва маоли «Марзбоннома»-и аслиро нигоҳ дошта, вале таркиб ва услуби онро тағйир дод, шояд аз ҳамин сабаб, номи онро низ иваз кардааст. Аввало забон ва услуби соддаи ҳамафаҳми «Марзбоннома»-ро бо калима, маҷозҳо, масал, мақолҳо ва ибораҳои арабӣ пур кард, ки ҳатто барои хонанда ва шунаванда душворфаҳм аст. Дигар ин ки, агар «Марзбоннома» аз нух боб иборат бошад, «Равзат-ул-уқул» ёздаҳ боб шудааст. Масалан, боби охири «Равзат-ул-уқул» «Малики Некбахт бо занаш Юно» дар «Марзбоннома» нест. Услуби «Равзат-ул-уқул» масъуӯ буда, зарбулмасал ва шеърҳои арабӣ мавқеи калон дорад. Дар истифодаи калимаҳои арабӣ чунон ғўта задааст, ки дар бисёр мавридҳо байни калимаҳои арабӣ изофат (и) мондаасту бас.

Баъд аз чанде дар байни солҳои 1210—1225 адиби дигар аз фозилони Ироқ Саъиддин Варовинӣ шояд аз сабаби беҳабар будан аз тарҷуман Малтjяви ва ё маъқул нашудани услуби душворфаҳми «Равзат-ул-уқул» «Марзбоннома»-ро бо номи аслиаш ба забони форсии дарӣ аз табарӣ тарҷума кард. Тарҷуман ҳоли ин адиб маълум нест ва дар байни солҳои

номбаршуда тарҷума гардидани асари мазкур аз он қайди адиб маълум мегардад, ки дар муқаддима ва хотимаи асараш мулозими вазири атобек Узбак бинни Муҳаммади Озарбойҷон (1210—1225) хоҷа Абулқосим Рабибудиин Хорун бинни Али ибни Зафари Дандон будани худро қайд намудааст. Варовинӣ «Марзбоннома»-ро ба номи ҳамин вазир, ки шахси фозил ва китобдор буда, дар Табрез китобхонаи бузурге ташкил дода, то соли 1224 зинда будааст, навиштааст. Пас, худи ӯ низ муддаге дар Табрез зиндаги кардааст.

«Марзбоннома»-и Варовинӣ аз як муқаддима, нуҳ боб ва як хотима иборат аст. Баъзе ҳикоят ва масалҳо, бобҳои «Марзбоннома»-и асл партофта шудаанд. Тарҷумон ин қорро доништа кардааст. Пас, тарҷумони аввал ва сонӣ ҳам ба қори тарҷума рафтори эҷодӣ кардаанд ва он асарҳо тарҷумаи ҳолис набуда, эҷоди хоби муаллифон мебошад.

Муқаддимаи «Марзбоннома»-и Варовинӣ як андоза аҳамияти тарҷумаиҳолӣ ва таърихӣ ҳам дорад. Чунончи аз дебоча бармеояд, муаллиф дар мадрасаи Низомияи Исфаҳон мезистааст ва дар мавзӯи панду ҳикмат асарҳои бисёреро мутолиа намуда, ба навиштани асари худ шӯруъ кардааст. Ӯ дар боран воқеаҳои сиёсӣ ва ҷангҳои салҷуқиёну хоразмшоҳиён ва харобиҳои Ироқ, дар ин ҷангҳо сухан рондааст. Баъд аз ин ӯ ба Озарбойҷон рафта, ба хизмати вазири дар боло номбаршуда дохил гардида, ба фикри итмоми «Марзбоннома» шудааст.

«Марзбоннома» ҳам насри маснӯъ аст ва осори насри XII мебошад, ҳатто аз ҳадди насри маснӯъ гузашта, ба шакли шеър даромада, дар он воситаҳои тасвири муболиға, тавсиф, ташбеҳ ва истиора хеле қор фармуда шудаанд. Носирони пешин аз ин услуб худдорӣ мекарданд. Дар ин асар ҳам истифодаи мисолҳо, масалҳо, порчаҳои дари, арабӣ хеле зиёд аст. Чунон ки дида мешавад, ин асарҳои мансур ҳам як навъ тазмин ба «Марзбоннома»-и аслист, ки дар он носирон қувваозмоӣ ва мусобиқа кардаанд. Санъати тарсил инчо мавқеи қалон дорад.

«СИНБОДНОМА»

Нигорандаи ин асар Муҳаммад ибни Али ибни Муҳаммад ибн-ул-Ҳасан Ал-Заҳири ал-Китоб-ал-Самарқандӣ буда, дар охири асри XII зиндаги кардааст. Тарҷуман ҳоли Заҳири Самарқандӣ маълум нест. Подшоҳе, ки аз хонадони Қарохониён зикр кардааст, Қилич Тамғочхон Иброҳим аст, ки соли 1203 вафот ёфт ва Заҳири соҳибдевони ӯ будааст.

Заҳири дар давоми қорҳои девонӣ-давлатии худ бо қорҳои эҷодӣ низ машғул шудааст, яке аз асарҳои «Ағроз-ул-сиёсати фи ағроз-ал-раёсата». Таълифи ин асар баъд аз соли

1157 аст, зеро Султон Санҷарро бо марҳумӣ ёд кардааст. Ин китоб бо насри маснӯъ аз подшоҳии Ҷамшед то Қилич Тамғочон ва суҳанони подшоҳон ва ҳақимону файласуфон баҳс менамояд.

Асари дуҷуми ӯ «Самъ-ул-Заҳир фӣ чамъ-ул-Заҳир». Асари сеюмаш «Синбоднома» аст. Асари мазкур аз осори қалами ҳақими Ҳиндустон Синбод буда, аз рӯи гуфтаи Масъудӣ дар китоби «Муравваҷ-ул-заҳаб» (зари ривочёфта) дар замони Қӯш ном подшоҳи Ҳинд зиндагӣ кардааст. Ин китоб аз ҳиндӣ ба паҳлавӣ ва аз он ба арабӣ тарҷума шудааст. Аз рӯи тасдиқи Ибн-ал-надим дар китоби «Ал-фехрист» «Синбоднома» ду вариант (таҳрир) доштааст: Бузург ва хурд. Тарҷумаи дариин он бо амри Нӯҳ ибни Мансури Сомонӣ (976—997) ва қувваи қалами Хоҷа Амид Абул фавориси Қановазӣ аз паҳлавӣ ба рӯи кор омадааст. Он чӣ Заҳирӣ дар дебочаи «Синбоднома»-и худ соли тарҷумаи аввалро 339 х. (950 м.) нишон додааст, саҳеҳ нест. Баъд аз тарҷумаи Қановазӣ ду таҳрири форсии дарӣ ба зухур омадааст: Яке таҳрири Шамсиддин Муҳаммад ибни Алӣ бинни Муҳаммад Ал-дақонқии Марварзӣ, ки шоир аст, вале ба насри маснӯъ ва музайян нигошта шудааст. Дигаре таҳрири Заҳирии Самарқандист. Заҳирӣ тарҷумаи Қановазиро берун аз зинати санъатҳои адабӣ номидааст. Амид Абулфаворис ранҷ баргирифт ва хотир дар кор овард ва ин китоб ба иборати дарӣ пардохт, лекин иборати азим возил буд ва аз тазайин ва таҳалли орий ва отил. Заҳирӣ дар таҳрири худ «Синбоднома»-и ба забони соддаи дарӣ бе зинат ва санъати маснӯӣ навишташударо ба услуби замонии худ — насри маснӯӣ ва музайян даровард, ки дар он санъат ва воситаҳои шеърӣ, порчаи шеърҳои форсии дарӣ, арабӣ, масалҳо, мақолҳо ва тамсилҳо дохил кард ва дар ин боб маҳорати баланди адиби носирӣ асри XII-ро нишон дод. Ин роман ё ки қисса дар мавзӯи маишӣ буда, тасвирҳои реалистонаи ҳаёт аст.

«АБУМУСЛИМНОМА»

Романи таърихии дорони услуби афсонавӣ буда, ба воқеаҳои таърихии шуриши халқии бо сардории Абумуслим, ки бар зидди хилофати бани уммийаи араб ва ҳаракати озодихонии миллии халқи тоҷик бахшида шудааст. Қатъи назар аз вариантҳои гуногунаш, орзую ҳаваси аз истилои араб халос шудан ва таъмин намудани озодии сиёсии халқҳои Осиёи Миёна ва Эронро акс кунонидааст. Асоси дигари ғоявии халқии асар — адолатхоҳӣ бар зидди халифаҳои золими бани уммийа аст. Ғояи роман қисман бошад ҳам, шиори зардуштии зидди-исломӣ (чунон ки дар замони шӯриш ва давраи муқаннаъ дошт) надорад, баръакс, мувофиқи шиорҳои асри миёна пар-

даи динии исломӣ дорад ва халифаҳои бани умияи арабу ҳокимони онҳоро ҳамчун золимони номусулмон маҳкум мекунад.

Дар китоби халқии «Абӯмуслимнома» ғояи дар зери байрақи ягонаи умумимиллӣ муттаҳид намудани халқи тоҷик ва вилоятҳои тоҷикнишин низ ифода ёфтааст. Ин маъниро бо сардории сарлашқари ҳар вилоят ба ихтиёри Абумуслим омадани одамони вилоятҳо тасдиқ менамояд. Масалан, Рустами кӯҳнишин, Тахмоси Хучандӣ, Малик Қаҳтони Самарқандӣ, Шерзоди Бухорӣ, Мизробшоҳи Хоразмӣ ва ғ.: «...Аз ақиби ӯ гарди дигаре баромад, аз миёни гард саду бист ҳазор лашқар ҳамроҳи подшоҳе пайдо шуд, ки ҳамаи ишон зумуррадпӯш буданд, аспони ишон якранг сиёҳ буд. Наъра кашиданд, ки «Манам Малик Қаҳтони Самарқандӣ» гӯён худро бар он лашқар заданд. Гарди дигаре баромад. Наъра кашид, ки «Манам Рустами Кӯҳнишин» ва ғ. Амир хушвақт шуд, табли шодӣ заданд».

Роман ба воқеаҳои таърихӣ асри VIII бахшида шудааст, вале аз забон ва услуби он маълум мегардад, ки дар асрҳои XI—XII эҷод шудааст ва асоси фольклорӣ дорад. Асоси фольклорӣ на танҳо аз ғояи халқии он, аз забон ва услуби он низ ҳувайдост.

«Абӯмуслимнома» вариантҳои зиёде дорад. Худи «бемуаллифӣ» вариантҳои он аллакай ба хусусияти фольклорӣ он гувоҳӣ медиҳад. Муайян намудани вариантҳо ва нусхаи аз ҳама қадими он кори тадқиқоти адабиётшиносӣ аст. Чои нависта шудани ин асар бояд Осӣи Миёна ва ё Хуросон бошад. Аз бисёр кор фармуда шудани калимаи «худҳо» (худамон), ки ҳоси лаҳзаӣ Бухорост, макони эҷоди онро Бухоро шуморидан аз эҳтимол дур нест. Дар вариантҳо ба мундариҷаи роман мазмун ва фарқҳои мазҳабии динӣ дароварда шудааст, ки ба ин асар бетафовут набудани вариантсозҳоро нишон медиҳад.

Қаҳрамони марказии дoston Абӯмуслим аст, ки аслан аз ғуломони озодшуда будааст. Вай асосан ба халқи шӯришбардоштан диёри худ таъяс карда, як силсила шиорҳои демократиро пеш ронда, барои ғалаба аз болои марвониёни араб ба хонадони дигари халифаҳои араб Аббосӣҳо иттифоқи муваққатӣ баастааст. Вай тадриҷан ба ҳокими Хуросону Балх мубаддал шуд, барои муттаҳид кардани кишвар бар зидди феодалҳои хурд, аз ҷумла, Бухорхудот мубориза бурдааст. Халифаҳои аббосӣ аз нуфузи ӯ тарсида, вайро ба Бағдод даъват карда, заҳр дода куштанд. Пайравони ӯ бо сардорӣи Муқаннаъ шӯришҳои нав ташкил намуданд.

Дар роман як силсила намоёндагонӣ аҳолии шаҳру деҳот ва касбу ҳунар: оҳангар, кундашикан, харрот, сайқалгар, обгинасоз, кассоб, гилқор, биръёнгар, сиркофурӯш ва бисёр соҳибони ҳунар иштирокдоранд. Онҳо аз душман доно, оқил,

чорачӯ, чакқон ва ҳамеша ғолибанд. Дар роман образҳои ҷавонмардон монанди Меҳтарбоди Ялдои Самарқандӣ ва ғ. амал мекунанд. Ҳамаи онҳо ба сардори худ Абумуслим содиқ ва вафодоранд. Абумуслим табареро, ки Хурдаки оҳангар барои вай сохта буд, то охири шӯриш нигоҳ доштааст.

Ҷихати дигари халқии роман дар он аст, ки ба душман нафрати беандоза доранд ва онро бо калимаҳои қабех ёдоваранд: Масалан. Аслами бебунъед, Зулқалодаи ҳароми, Марвони нодони ҳар, Язиди палид, амиралфосиқин ва ғ.

Агар романи «Самаки айер» бештар маншӣ бошад, «Абӯмуслимнома» қариб тамоман қаҳрамонӣ аст. Хусусиятҳои фантастикӣ он, аз як тараф, аз асоси фольклорӣ он бошад, аз тарафи дигар, аз тасвири қаҳрамонист. Дар он тасвири муболиғавии портрети қаҳрамонон зиёд аст.

Мундариҷаи романи «Абӯмуслимнома» хеле печ дар печ аст. Бо вучуди оҳангҳои диниаш, онро асари диниву иртиҷой номидан дуруст нест, зеро мувофиқи таълимоти марксизм-ленинизм агар аз он пардаи динӣ бардошта шавад, манфиатҳои халқӣ боз мемонад. Ҳар чанд ки муаллифи ин асар аниқ маълум нест, тадқиқотчиён онро ба калами Абӯтоҳири Тарсосӣ мансуб медонанд.

«ДОРОБНОМА»

Нависандаи ин роман Абӯтоҳири Тарсосӣ буда, ба асрҳои XI—XII мансуб аст. Ин асар аз ҷумлаи асарҳои, ки бори аввал пеш аз ислом, ҳатто то мелод эҷод шуда, борҳо таҳриру тасниф гардида, дар давраи исломӣ ҳам аз нав кор карда шудааст Қиссаҳои асари мазкур силсиланок набу, аз порчаҳои ҷудоғонаи қаҳрамонҳои он Доро, Дороб ва Ҳумой вобаста мебошад. Дар ин гуна асарҳои тоисломӣ, аз ҷумла, дар «Доробнома» номҳои қадимии томуслимонӣ бо номҳои давраи исломӣ иваз шудаанд ва ҳамаи қаҳрамонҳои он паҳнкунандагони таълимоти дини ислом мебошанд (чунон ки Искандари Македонӣ ҳамин тавр аст). Дар романи «Доробнома» ҷангҳои Дорон хоманишӣ ва духтари ӯ бо Искандар тасвир ёфтааст.

«Доробнома» дар асри XV ҳам аз тарафи Мавлоно Беғамӣ аз нав кор карда шудааст, вале қаҳрамони асар Фирӯзшоҳ аст.

Муҳаммад Авфии Бухорӣ, ки чи тавре дар боло қайд шуд, на танҳо тазкиранавис ва шоир аст, балки аз насрнависони асри худ низ мебошад. Асари мансури ӯ, ки мухтасаран бо номи «Чавомеъ-ул-хикоеъ»

машҳур аст, воқеаҳои таърихро то с. 1230 қайд кардааст ва тахмин меравад, ки дар с. 1232 ба номи вазири султон Шамсиддини Элтутмиш Низомулмулки Ҷунайдӣ навишта шудааст.

«Чавомеъ-ул-хикоеъ»-и Авфӣ аз чор ҷилд иборат аст ва ҳар ҷилд 25 боб дорад. Аз сарчашмаҳои гуногун ҳикояҳо,

шеърӯ адаб қиссаҳо ва воқеаҳои таърих ба таври фаровон истифода бурдааст. Аз ин ғӯ, китоби мазкур на танҳо сарчашмаи адабӣ, илмӣ ҳам мебошад. Ин аст, ки аз асари Авфӣ муаррихони зиёде бахравар шудаанд. Асари номбурда аз ҳикоя ва нақлҳои ҷудогона иборат аст. «Ҷавомеъ-ул-ҳикоеъ» низ дорони унсурҳои насри маснӯъ бошад ҳам, нисбат ба асарҳои насри маснӯъ, ки дар боло зикр ёфтанд, дар ғояти соддагӣ ва равоӣ аст ва намунаи барҷастаи насри замони худ мебошад. Қалимаҳои арабии қор фармудан он дар таркиби луғавии забони адабии он давр маъмул буд.

ХУЛОСАҲОИ УМУМӢ

Миқдори асарҳои равоии асарҳои XI—XII хеле зиёд аст ва ба асарҳои номбаршуда романҳои «Амир Ҳамза» ё ки «Ҳамзанома», «Ҷамшеднома», «Рустамнома», «Ҳусайнии хурд» ва ғайраро низ илова намудан ҷои аз аст.

2. Асарҳои насрии ин даврро ба гурӯҳҳои таълифӣ ва ривоятӣ тақсим кардаанд. Аз таълифи асарҳои оригенали муаллифон, аз ривояти қиссаҳои нимфольклорӣ ва нимтаълифии аз нав қор кардашударо фаҳмидаанд

3. Аксарияти асарҳои ривоятӣ асоси фольклорӣ доранд.

4. Ин асарҳо дорони услуби фантастикӣ-романтикӣ ва реалистӣ буда, аз ҷиҳати забон, услуб, композиция ва ғояҳои худ ба эҷодиёти халқ хеле наздиканд.

5 Асарҳои равоии чи аз дунёи қадимода ва чи дар асарҳои VIII—X эҷодшуда ба таҳриру таҳрифи ҷиддӣ дучор шуда, ба замони худ мувофиқ гардонид шудаанд

6. Дар ин асарҳо дар қатори қаҳрамони даврони мусбат қаҳрамонҳои халқи аз табақаҳои поёни ҷамъият низ иштироки фаъол доранд ва дар атрафи қаҳрамонони даврон гирд омадаанд. Онҳо аксар ҷавонмардонанд: Қаҳрамонҳои донову зираки айёр ёридихандагони фаъоли онҳо мебошанд.

Қисми дигари қаҳрамонони асарҳои равоии ривоятӣ тӯдаи «бани сосон» мебошанд, ки аз одамони хонахароб, гадо, маҳрум аз неъматҳои молдӣи ҷамъияти феодалианд. Онҳо ба ҳар васила, аз ҷумла, маддоҳӣ ва қиссаҳои мувофиқ ҳатто фолбинӣ рӯз мегузaronиданд Онҳо макон ва манбаи муайяни зиндагӣ надоштанд. Онҳо одамони номуташаккил ва парешон набуданд, дар шаҳру деҳот сардорон ва ташкилот доштанд, ҳатто соҳиби забони маҳсус ҳам буданд, ки «арго» ном гирифтааст ва дар замонҳои охир онро забони «заргарӣ» мегуфтанд ва он бо чанд ғӯ тартиб дода мешудааст. Дар арабӣ онро забони «абдол» мегуфтанд. Яке аз усулҳои забонсозӣ, ки характери мафӣ доштани фаъолият ва ташкилоти бани сосонро нишон медиҳад, аз қалимаҳои камистеъмоли арабӣ ва туркӣ забон сох-

тан аст. Аз суффиксу префекси забонҳои дигар ба решаи забони модарӣ ҳамроҳ кардан ва ғайра. Аз ҳама муҳиммаш сирнигоҳ доштан аст, сабаби ин номро гирифтани онҳо бисёр аст: яке маънии таҳқир пайдо кардани сосониён баъд аз истилои араб ва ин гурӯхро бо роҳи таҳқир ба онҳо нисбат додан. Асоси дигараш аз калимаи «сос» ва ё «сосӣ» будааст, ки маънояш «гадо» «нодор» ва ҳашарот будааст. Пас «бани сосон» — «гадозодагон» аст. Байни ду асоси «бани сосон» ва маънии он алоқаи мантиқӣ ҳаст.

Вучуди ин гурӯҳ, ки дар ҷамъияти феодалӣ хеле зиёд буд, диққати нависандагони тараққипарварро ба худ ҷалб кардааст.

7. Баъзе аз асарҳои ривоятӣ ба забонҳои туркӣ, арабӣ ва ҳиндӣ тарҷума шуда, ба ҳамдигар таъсир гузаронидаанд.

АДАБИЁТИ ИЛМИ

1. Е. Э. Бертельс. Муҳаммад аз-Захири ас-Самарканди. Синбад-наме, М.: 1960.
2. Т. Қадыров. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хурасане. Т. 1965.
3. Ю. Салимов. Насри ривоятии форсу тоҷик. Д., 1971.
4. Коллектив. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV. Д., 1976.

Хулосаҳо оид ба адабиёти асарҳои XI—XII.

1. Адабиёти асрҳои XI—XII чи дар ғоя ва чи дар шакли бадеи давоми мантики адабиёти асрҳои IX—X буда, дар айни замон фарқҳои кулӣ ҳам дорад.

2. Ақидаи деҳқонии адолатхоҳӣ ва панду ҳикмат дар шароити боз ҳам пурзуртар шудани зулми иҷтимоӣ ва ба он илова гардидани зулми миллӣ инкишоф ёфта, тараққӣ кардааст, ки дар он се шакли баромадҳои зидди-феодалии асрҳои миёна намудор аст.

3. Ақидаи зиддифеодалии тасаввуфӣ ва риндӣ ягонагии муваққатии худро аз сабаби зиёдтар шудани моҳияти ирғичони тасаввуф тарк карда, ба ҷараёни алоҳидаи мустақил мубаддал шуда, дар мубориза инкишоф ёфта, моҳияти антиклерикалии худро зиёд кардааст.

4. Ягонагии муваққатӣ ва зохирии равияҳои халқӣ ва феодалии адабиёти асри X, ки аз сабаби давлати мутамаркази феодалии тоҷик ба вучуд омада буд, дар асрҳои XI—XII вайрон шуда, ба ҷараёни мустақили майли халқӣ ва феодалӣ-дини мубаддал шудааст.

5. Ба ин муносибат моҳияти сиёсӣ ва иҷтимоии қасидаҳои мадҳияи асри X аз қасидаҳои асри XI—XII, ки истилогарони аҷнабиरो мадҳ кардааст, фарқ дорад.

6. Чунон ки вайрон шудани давлати мутамаркази феодалии тоҷик, пароканда гардидани халқи тоҷик ва барҳам ҳурдани маркази ягонаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва илмӣ адабии он, воқеан таърихан пайдо шудани марказҳои нави адабӣ, ҳар чанд ки дар маҳалҳо ҳаракати адабиёти васеъ намуд, вале азбаски ягонагии умумии адабиёти вайрон кард, воқеан манфии адабиёт. Бо вучуди ин, рӯи ягонан адабиёти ягонагии ҷараёнҳои адабиёти ниғоҳ доштааст, ки он дар моҳияти аслии ҳаракати адабиёти зоҳир гаштааст.

7. Вобаста ба шароити таърихӣ, ки ватани тоҷиконро давлатҳои феодалӣ истилогар забт карда, ватандӯстон ҳиссиёти ватандӯстӣ ва ақидаҳои

прогрессивиро таъкиб мекарданд, жанри дostonҳои қахрамонию ватандӯсти таназзул ёфта, ҷои онро дostonҳои ишқӣ, фалсафӣ, панду ахлоқ, пурра ишғол кард.

8. Асоси акидан иҷтимоӣ, фалсафӣ ва панду ахлоқи адабиёти классикин ин давр ҳам маърифатпарварӣ буда, моҳияти он адолатхоҳӣ, подшоҳи одилпарастӣ, тарафдори подшоҳи бомаърифат будан, саодати халқро аз адолат ва маърифатнокии онҳо дониста, аз ин ру, ба онҳо панд додан, тарғиби умумии ахлоқ халқпарварӣ, инсондӯсти ва тавсифи меҳнат қахрамонию шуҷоату маърифатро ҷоиз донистан.

9. Дар асрҳои XI—XII ҳам ду намуди адаби-назму наср инкишоф ёфта, ҷои асосиро назм ишғол намудааст. Аз жанрҳои асари манзум касида (мадҳия, марсия, шарҳиҳолӣ, фалсафӣ, баҳория ва ғайра), ғазал, қитъа, рубой, маснавӣ, мусаммат. аз намуди наср хикоят, қисса латифа ва ғ. инкишоф дошт. Маснавӣ ҳамчун истилоҳ ҳам тарзи қофиябандӣ ва ҳам шакли шеърӣ буда, шакли дostonҳои лирикӣ фалсафӣ ва панду ахлоқ мебошад. Асарҳои маснавишакли дорои сюжети ягона дoston номида шудааст, ҳарчанд ки қиссаҳо низ дoston (дostonи Абумуслим) номида мешуд.

10. Насри асрҳои XI—XII нисбат ба насри X инкишофи кулли дошт

11. Дар услуби сахли мумутанеи асри X (услуби хуросонӣ) камубеш (бештар дар нимаи якуми асри XI) нигоҳ дошта шуда бошад ҳам, услуби ироқии методология равнақу ривож ёфт. Услуби хуросонии майл ба автология бештар дар асарҳои ирфонии суфиена, қисман дар асарҳои равияи риндӣ мушоҳида мешавад, услуби ироқӣ дostonҳои ишқию романтикӣ дидактикӣ, услуби муғлақнависӣ бештар дар асарҳои шоирони дарбор ба назар мерасад, ки он аз як тараф аз сабаби аз ҳаёти халқ дур будани адабиёти майлҳои феодалӣ ва аз тарафи дигар, дар доираҳои динию феодалӣ зидд шудани таъсири забони араби, дури ҷустан аз забони модари — форсии дарӣ ва мусобиқаи эҷодии шоирони дарбори феодалӣ ба вучуд омадааст.

12. Дар асри XII анъанаи дostonҳои ишқию романтикӣ ва дидактикӣ ба қуллани баланд расида, асоси анъанаи ҳамсанависӣ гузошта шуд.

13. Илми таърих ва назарияи (поэтикаи) адабиёт дар шакли тазкираҳо ва илми шеърӯ адаб (илми маонӣ, баён, вазн ва ғ.) инкишоф ёфтааст, вале ҳоло ба дараҷаи мафҳуми процесси таърихӣ ва назарияи адабиёт ҳамчун илмнокоси образнокӣ адабиёт, ки як шакли шуури иҷтимоист, нарасида буд.

14. Адабиёти асри XI—XII яке аз давраҳои классикин адабиёти замони феодалии форсу тоҷик аст.

ТАВЗЕҲОТ

1. Ишора ба он ки бо илми алҷабр (алгебра) машғул будааст.
2. Ишора ба Абдулоӣи Ансорӣ. Беморро пинхон дошта бошанд ҳам, Хоҷа Исмоил уро шинохт.
3. Аҳли абоҳат — онҳое, ки қорҳои дин манъқардари ба худ мубоҳ — раво медоранд.
4. Ин асар холо ба даст надаромадааст.
5. Даҳ сол аст, ки.
6. Қист, ки устухонро зинда кунад? Ин фикра аз Қуръон аст. Яъне ҳар чанд ки ба устухонҳо «ҷон додан» кори худост, вале онро Шервоншоҳ иҷро карда тавонист.
7. Даъвон дигаре ҳам хаст, ки ин истилоҳ аз калимаи «суффа» гирифта шудааст, зеро гӯё сӯфиҳо дар болои суффа менишастанд ва онҳо ро «аҳли суффа» мегуфтанд.
8. Мурад аз «Исмат» Ҳоҷи Исматӣ Бухорӣ — шоири асри XV аст.
9. «Ҳашту чор» ишора ба ҳашт сайёраву чор унсур аст.
10. Маъноӣ «қармата» дар лугат хурд ва наздик булун дар хат. Ҳамон қадри кӯтоҳ доштааст, поёшро наздик ҳаракат меводааст. Шарҳи дигаре он аст, ки «қармат» ба Муҳаммад ал-Варроқ, ки хати қарматиро хуб мешинохтааст ва тарғиботи ақидаи исмоилия мебуд, алоқаманд аст. Даъвои сеюм ин аст, ки аз калимаи «қармата», ки маъноаш «сурхшам» аст, гирифта шудааст. Пас, «қармата» маъноӣ ягона надорад.
11. Дар таълимоти исмоилия қараёни «дарзия» низ буд, ки асосгузори он Ҳасан ибни Ҳайдар Ал-Фарғонӣ ва Муҳаммад бини Исмоил Ал-Бухорӣ Ал-Дарзӣ буданд. Ал-Дарзӣ қосиб — ҳунарманд будааст.
12. Дар «Сафарнома»-и Носири Хисрав ишораи «қабодиёни-ул-марвазӣ»-ро баъзе тадқиқотчиён тахмин мекунанд, ки дар Марв Қабодиён ном ҷое будааст. Аз ин ишора чунон маъниро низ фаҳмидан мумкин аст, ки дар он замон Қабодиён дар таркиби маъмури Марв будааст. Аммо тахмини Ғанизодаи эронӣ, ки ҷои таваллуди Носири Хисравро Исфохон номидааст, ба ҳақиқат рост намеояд.
13. «Ағбар» (гардолуд, губоролуд, яъне хок) бо калимаи «ҷор» ҳамқофия нест, шояд Носири Хисрав қофияро ба хотири мазмун қурбон карда бошад.
14. Киноя аз рӯҳониёни мазҳаби сунӣ, ки аз номи худову пайғамбару Қуръон бар зидди Носири Хисрав ғитнагарӣ мекарданд.
15. Дар вақтҳои қавонӣ дар дарбори султони хизмат карда, қасидаҳои мадҳия гуфта бошад ҳам, дар девони ашъори ӯ нест.
16. Зеро маълум нест, ки сарлавҳахоро худӣ Носири Хисрав гузоштааст ё не.
17. Зарбулмасали «рег дар қафш будан» ё ки доштан — айб дар худ будан аст.
18. «Зиндон» ин ҷо киноя аз тани ҷисмонӣ ва олами моддист, ки гӯё руҳ дар банди он аст.
19. Калимаи «ринд» арабӣ буда, аз калимаи «ринуда» аст. Маъноаш гиёҳи хушбӯӣ ва дар Ғиёс-ул-лугот ба маънои истилоҳиаш эзоҳ ёфтааст: «Ринд-билқаср, мунқире, ки инқори ӯ аз умури шаръия аз зиракӣ бошад, на аз ҷаҳл» (Нашири Қогон, с. 356).
20. Ба муносибати мулоҳиза рондан дар мавзӯи «риндӣ» мехоҳем дар бораи ғалатфаҳмиҳое, ки дар фаҳмидани истилоҳи «риндӣ» ва моҳияти ақидани «риндӣ» дар баъзе сарчашмаҳо мавҷуд аст, сухан ронем.

Пеш аз хама бояд қайд кард, ки «риндӣ» ҷараёни иҷтимоӣ, фалсафӣ ва адабиест, ки амрҳои шариаату динро аз рӯи ақлу заковат инкор менамояд. Онҳо, ки ба ҷараёни риндӣ бо назари безъатинӣ мулоҳиза рондани мешаванд, ба моҳияти зиддинӣ ва зидди тасаввуфӣ он пай набурдаанд (Ниг. Н. Одилов. Идеализация дар баҳодихӣ ба эҷодиёти Рӯдакӣ. Газ. Тоҷикистони Советӣ, аз 16 июни 1958). Ба фикри онҳо «риндизм» як ҳодисаи анъанавист, ки тақрибан дар эҷодиёти тамоми классикони пешгузаштаи тоҷик ҳис карда мешавад. Таълимоти риндӣ, таълимоти идеалистӣ буда, бо эпикуризм ҳамчун ҷараёни материалистӣ ҳеч умумияте надорад. Таълимоти риндӣ аз ғанимат донишмандони умр, дар ин дунёи «фонӣ» бо айшу ишрат саргарм шудан ва монанди инҳо иборат аст. (Ниг. ҳамон мақола).

Пайравони фикрҳои боло ҳамаи классикҳои адабиёти форсу тоҷикро ба мастӣ-айшпарастии маҳз ва идеализм айбдор карда, ҷиҳатҳои таърихан мусбат ва моҳияти зиддифеодалӣ айшпарастии онҳоро, ки ҳаётдӯстиро ба тарки дунё муқобил гузоштаанд, надиданд. Онҳо шоирони риндро аз максими «пирони ҷохил ва шайхони гумроҳ», ки иргичонён ашаддӣ замони феодалӣ буданд, айбдор мекунанд. Ба ин маънӣ Ҳофиз хеле хуб ҷавоб додааст:

Моро ба мастӣ афсона карданд
Пирони ҷохил, шайхони гумроҳ.

Ҷои таъҷуб аст, ки ин қасон бо «пирони ҷохил» ва «шайхони гумроҳ», ки риндонро «ба мастӣ афсона мекарданд» ҳамфикранд. Агар «машпарастӣ» ва айшдӯстии риндон ҷиҳати зоҳирӣ дошта бошад, ки онро Ҳофиз гуфтааст, реакционерони динӣ аз ин масъала ба муқобили гуруҳҳои оппозиционӣ зиддифеодалӣ барои тӯҳмат истифода мекардаанд. Вазифаи тадқиқотчи имрӯза равшан кардани ин масъала буда, аз ақиби «шайхони гумроҳ» рафтани нест. Ғайр аз ин, дар гуфтаҳои муҳолифони ақидаи тараккипарварӣ будани риндӣ як қатор фикрҳои торик мавҷуданд: «риндизм — мегуянд онҳо, — як ҳодисаи анъанавист». Дар ин фикр ноаниқ будани мафҳуми анъана мушоҳида мешавад. Масалан, тавсифи ҳаётдӯстӣ, ишқу муҳаббат, ватандӯстӣ, инсонпарварӣ, инқори дину шариаат ва ғайра, ки анъанаи ғоявӣ адабиёти классикӣ риндона аст ва онро адабиёти советӣ дар шароити нав бо мазмуни тозае инқшоф дода истодааст, магар анъанаи бад аст? Бинобар он, вақте ки дар бораи анъана гап мезанем, пеш аз хама бояд анъанаҳои хубу бадро фарқ кунем ва баъд гуем, ки «риндӣ» фалон анъанаи «бад» аст ё не.

Одатан анъана аз ягон ҷараёни ғоявӣ ҳамчун давомии он пайдо мешавад. Гуфтан лозим буд, ки риндӣ аз қадом ҷараёни ғоявӣ пайдо шудааст. Ғайр аз ин, дар бораи ин ё он ҷараёни анъанавӣ мувофиқи шароит ва замони муайяне гап задан лозим аст. Масалан, риндӣ то асри XVI анъанаи хушқу холи не, балки ақидаи ҷараёни оппозиционӣ зиддинсломӣ буда ва принсипҳои он тадриҷан, махсусан, баъд асри XVII бо ҳамаи нуқсонҳои ба анъанаи мусбат мубаддал ғаштааст, зеро ҳар як ақида аз худ анъанае мегузорад, ки онро пайравонаш давом медиҳанд. Бинобар ин, пеш аз хама, дар бораи мазмуни ин ё он анъана сухан рондан лозим аст. Баъзе ҷиҳатҳои ғоявӣ риндӣ танҳо баъд аз пайдо шудани ақидаи маорифпарварӣ, ки ақидаи нав ва тараккипарварӣ буд, ба анъанаи манфӣ не, ақибмонда мубаддал шуд. Агар мо ба ин масъала ин тавр рафтор кунем, ҷараёни аз анъана ва моҳияти онро фарқ карда наметавонем. Агар «риндӣ» анъанаи манфӣ ё ки хушқу холии беаҳамияте мешуд, шоирон Ҳилолӣ ва Машраб, ки хурро ринд меномиданд, барои фикрҳои пешравашон бо ҳукми қозин Ҳирот ва Балх қушта намешуданд.

Ғайр аз ин, муддаён дар бораи риндӣ «тақрибан» (ноаниқ) гап зада, даъво мекунанд, ки риндӣ дар эҷодиёти ҳамаи классикҳои тоҷик ҳис карда мешавад. Ин фикр тамоман нодуруст аст, зеро дар таърихи афкори иҷтимоии халқи тоҷик танҳо ҷараёни риндӣ не, балки ҷараёни тасаввуфӣ, зоҳидӣ, порсой, исмоилӣ, тарғиби ақидаи исломӣ ва ғайра низ мавҷуд буданд, ки ҳар қадом ба худ пайравоне доштанд. Бинобар ин бо вучуди

ба ҳамдигар таъсир доштан, на хама ба риндӣ пайравӣ кардаанд. Масалан, дар эҷодиёти шоири порсо ва такводор Фирдавсӣ, исмоили Носири Хисрав, носех Саъдӣ ва сӯфи Чомӣ ақидан риндӣ ҳамчун ҷараёни зиддиисломӣ мушоҳида намешавад. Дар бораи шоирони классик ва халқӣ будани хамаи онҳо шубҳа нест, вале шоири ринд будани онҳоро (бо вучуди бетаъсир набудан) таърихи адабиёт тасдиқ намекунад. Ин ақиди бештар дар афкори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Ибни Сино, Хайём, Убайди Зоконӣ, Ҳофиз ва пайравони онҳо равшан ва аён аст.

Барои исботи он ки дар эҷодиёти ҳамаи классикҳо ақидан риндӣ ҳамчун анъана ҳукмрон набуд, ду факти таърихӣ овардан кифоя аст: Масалан, шоирон Хусравонӣ (асри X) ва Фирдавсӣ одамони поквиндон, ҳудучӯй, порсо, вале шоирон Рӯдакӣ ва Дақиқӣ низ одамони софтинат, аммо ринд ва ҳаёндӯст буданд. Рӯдакӣ хангоми пири мӯйҳои худро сиёҳ карда, ба базмо ва хурсандиҳои ҳаётдӯстона дохил мешуд, ҳеҷ гоҳ худро аз пири дар дами марг ва аз «порсой» дар пеши дину оин ва худо сарҳам намедид. Барои чунин хислаташ, боре Хусравонӣ ном шоири асри X ўро таъна задааст:

Аҷаб ояд маро зи мардуми бир
Қи ҳаме ришро хизоб кунанд.
Ба хизоб аз аҷал ҳаме нараҳанд,
Хештанро чаро азоб кунанд?

Рӯдакӣ нишонаи тири Хусравонӣ буданашро пай бурда, бо лутфу шў-хӣ ҷавоб додааст:

Ман мӯи хешро на аз он мекунам сиёҳ,
То боз навҷавон шаваму нав кунам гуноҳ.
Чун чомаҳо ба вақти мусибат сияҳ кунанд,
Ман мӯй аз мусибати пири кунам сиёҳ.

Фирдавсӣ дар қисми «Андар фароҳам овардани Шохнома» дар бораи кушта шудани Дақиқӣ сухан ронда, ин воқеаро, ки дар натиҷаи зиддиятҳои сиёсӣ ба муқобили шоири ватандӯст рӯй дода буд, низ ҳамчун шоири ватандӯст, вале порсо аз «ахлоқи бади» Дақиқӣ, яъне аз хислати риндӣ ва айшу ишратпарастии ў эзоҳ додааст ва онро ҳамчун бадбахтии шахс маънидод намудааст:

Ҷавонешро хӯи бад ёр буд,
Або бад ҳамеша ба пайкор буд..
Бад-он хӯи бад чони ширин бидод,
Набуд аз ҷаҳон дил-ш як рӯз шод.

Факти ринд набудани қисме аз адибони гузаштаро аз муқоисаи дарвешу ринд, ки дар «Гулистон»-и Саъдӣ оварда шудааст, низ дидан мумкин аст. (Ҷопи Истамбул, 1291 ҳ қ с. 100). Масалан, аз рӯи ин гуфтаи Саъдӣ, ки классики адабиёт аст ва пайрави дарвешони «покиннат» мебошад, риндӣ дар эҷодиёти ў набояд равияи асосӣ ва анъана бошад.

Даъвои дигари мударён ин аст, ки таълимоти риндӣ идеалистӣ буда, ба эпикуризм, ки ҷаҳонбинии материалистӣ, буд, алоқе надорад. Ин фикр низ галат аст. Дар ақидан риндӣ, ки байраки умумини зиддифеодалӣ аст, ҷи тавре ки Эпикур ҳам мавҷудияти худоҳоро инкор намекунад, риндҳо низ онро тамоман инкор намекунанд:

Ҳар кас ба ҳар гурӯҳе дорад умеди чизе,
Моро умедгоҳе ғайр аз худо набошад.

(Убайди Зоконӣ)

Вақте ки ҳуди хамин шоир озодфикрона рафтор карда, «з-ин сақф бурун равоқу дахлезе нест, ҷуз бо ману ту ақлеву тамизе нест» — меғӯяд, ҷи тавр мумкин аст, ки уро ва ҳамфикрони вай риндонро мутлақо идеалист ва ё танҳо материалист гӯем? Пас, аз сабаби системаи ягонаи фал-

сафа надоштан дар ҷаҳонбинии баъзе пайравони ҷудоғонаи риндӣ идеализм ва дар баъзеи дигар материализми стихиявиро дидан мумкин аст. Ғайр аз ин, ганимат донишҷӯи умр ва ҳаёт, ки дар гуфтаи Эпикур ҳам ҳафт, чаро ба ақидаи риндон, ки ин мазмуно тарғиб менамоянд, бо ӯ ҳамроҳанги надошта бошанд? Риндӣ дар таърихи афкори иҷтимоию фалсафии халқҳои Шарқи Миёна (халқи тоҷик аз он ҷумла) дар шароити ниҳоят мураккаби муборизаи синфҳо ва табақаҳои гуногуни ҷамъият ба вучуд омада, роли мусбати пешрав бозидааст.

21. Вафо кунему маломат барему хуш бошем,
Ки дар тариқати мо кофирист ранҷидан. (*Ҳофиз*)

* * *

Чун мо ба ҳеҷ ҳоле озори кас нахоҳем,
Озори хотири мо шартӣ қарам набошад. (*Убайди Зоқонӣ*)

22. «Бахтиёрнома» достони Усмон ибни Муҳаммади Муҳрорӣ Ғазнавий (ваф. 1149 ё ки 1159) аст, ки ба номи Масъудшоҳи Ғазнавий (1099—1114) бахшида шудааст. Саргузашти Шаҳриёр — писари Барзу набераи Сӯҳроб абераи Рустам тасвир ёфтааст. Воқеа дар Ҳиндустон гузаштааст.

23. «Сомнома» Саргузашти бобои Рустам. Ҳаҷми асар аз сабаби қашолсуханӣ қариб баробари «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ.

24 «Барзнома» Саргузашти Барзу — набераи Рустам аст.

25. «Ҷаҳонгирнома» Саргузашти писари Рустам. Ҳаҷман қалон нест. Қаҳрамонҳо аввал аз нашинохтани якдигар бо ҳам меҷангад. Баъд шинохта, ошти мешаванд.

26 «Фаромарзнома» Саргузашти писари дигари Рустам.

27. «Бону Гуштоснома» — Саргузашти духтари Рустам. Ӯ шаби аввали воҳӯри домодро дар набард асир ва занҷирбард мекунад. Ҳаҷми достон аз 800 то 900 байт зиёд нест.

28 «Баҳманнома».

29. «Кӯшнома» — достони қаҳрамоноҳои писари Исфандиёр аст. (Муаллифони достонҳо аз рақами 23 то 28 номаълуманд).

30 Ин образ дар шеърӣ советӣ дар эҷодиёти Х. Юсуфӣ низ омадааст.

Бо чунин ғамгинииҳои охири қардӣ гусел,
Шуд равои поезд бо суръат чу аз қўҳсор сел.

31 Маснавии Санойӣ «Ҳадиқат-ул-Ҳақоинӣ» ба Баҳромшоҳи Ғазнавий, асари Низомӣ ба Баҳромшоҳи Арзангон бахшида шудааст.

32. Мурод аз «модар» замин аст.

33 Мақсад аз «падар» осмон аст, ки ақидаи тоисломист.

34. Дар варианти дигар «пансаду ҳафтоду шаш» омадааст, ки 1180 милодӣ аст.

35. Салх — дар луғат берун овардан. Дар истилоҳи нуҷмӣ рӯзи аввали намудор шудани моҳи нав аст. Аввали моҳи раҷабӣ 584 х. аввали июни 1188 милодӣ.

36 Низомӣ ин таърихро бо ҳисоби абҷад ҳам гуфтааст: Ҳарфи «п» — 500, «ф» — 80, «д» — 4 ҷамъ 584 баробари 1188 м.

37. Дар баъзе сарчашмаҳо аз адабиёти қадими Бобул будани қиссаи «Лайливу Мачнун» хабар дода шудааст. Ба ин даъво ҳамфикр шудан мумкин аст, зеро бисёр нақлу сюжетҳои қадими Шарқи Миёна бешубҳа ба фольклор ва адабиёти хаттии араб дохил шуда рафтааст.

38. Ин ҷо бозии сухан ҳафт. Яке исми хоси Нусратаддин, дигаре сифати ӯ, ки «бисъёркина» аст.

39. Аёр — номи моҳи румӣ аст, ки дар он Офтоб дар бурҷи савр аст.

40. Ишора ба Фирдавсӣ.

41. Ин шаҳр дар достон эзоҳ надорад. Искандарияро худӣ ӯ баъд аз ғалабааш бар зангиён дар Миср созонда буд.

42. Мо ин фактро дар асри XI ҳам мебинем. Таърихнависони давраи Ғазнави султон Махмуро аз авлоди сосониён шуморида, писари ғуломи турк будани ӯро рӯпӯш карда буданд.

43. «з» ба ҷойи «д» омадааст.

44. «Иззо» номи духтаре, ки баъзе аз қабिलाҳои араб пеш аз ислом ҳамчун бут мепастиданд.

М У Н Д А Р И Ч А

Адабиёти давраи инкишофи феодализм (асрҳои XI—XII)	3
Абӯалӣ ибни Сино	13
Абурайҳони Берунӣ	24
Абӯҳомид Муҳаммади Ғазолӣ	26
Инкишофи илми филология	
Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ ва китоби «Тарҷумон-ул-балоға»-и ӯ	28
Низомии Арӯзии Самарқандӣ	29
Рашиди Ватвот «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақоик-уш-шеър»-и ӯ	35
Муҳаммад Авфӣ ва тазкираи ӯ «Лубоб-ул-ал-боб»	38
Доираҳои адабии дарбор	42
Доираи адабии Ғазнавиён	45
Абулқосим Ҳасан бинни Аҳмади Унсурӣ	—
Фаррухӣ	47
Манучехри Домғонӣ	49
Масъуди Саъди Салмон	50
Доираи адабии Қарохониён	51
Амъақи Бухорӣ	—
Рашидии Самарқандӣ	52
Доираи адабии Салҷуқиён	53
Амир Муиззӣ	54
Адиб Собири Тирмизӣ	59
Анварии Абевардӣ	65
Доираи адабии Моварои Қавказ	73
Абӯ Қатрони Табрзӣ	74
Фалақии Шервонӣ	76
Ҳоконӣ	77
Чараёнҳои эътирозии зидди феодали дар асрҳои XI—XII	81
Тасаввуф	—
Аҳмади Чомӣ (1049—1142)	106
Саной	110
Фаридаддини Аттор	119
Исмоилия, қарматия, ботиния	126
Носири Хисрав	133

Ақидаи риндӣ	176
Умари Хайём	191
Достонсароӣ дар асрҳои XI—XII	213
Фахриддини Гургонӣ	214
Хулосаҳои умумӣ	249
Асадин Тӯсӣ	26
Низомии Ганҷавӣ	271
Наср дар асрҳои XI—XII	394
«Калила ва Димна»	401
«Самаки айёр»	404
«Марзбоннома»	405
«Синбоднома»	407
«Абӯмуслимнома»	408
«Доробнома»	410
«Ҷавомеъ-ул-хикмат ва лавомеъ-ул-ривоёт»	—
Тавзеҳот	414

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۱

برخیزد بتایار بک دل ما
حل کن بجمال خویشین مشکل ما

یک کوزه شراب تا بستم نوش کنم
زان پیش که کوزه پاکند از گل ما

۲

چون عهد نمی شود کسی منرا
حالی خوش در این دل پرسودا

می نوش ببا بتاب ای ماه کما

بسیار بتا بدو نیابد ما

طلب پیش در غیر نند.

دآن دو سئوگتہ آتہ کز مرک است دتاسف بزما پیداری روز کاروبی اعتباری دنیا و دنیا
در دوران حیات بی خبریم جسم چه سچویم نمی یابیم و نمیدانیم از کجا آمدیم و کجا میرویم
داین سہ رباعی گویای نظر اوست :

دوایره ای کہ آمد و رفتن است	اورا نہ بدایت نہ نہایت پید است
کس می زند و کمی دین معنی را	کاین آمدن از کجا و رفتن کجا است
اسرار ازل راز تو دانی و نہ کن	دین حرف معما نہ تو خالی و نہ کن
ہست از پس پردہ کس کوی من تو	چون پردہ بر آفتند تومانی و نہ کن
انان کہ محیط فضل و آداب شد	در جمیع کمال شمع اصحاب شد
رہ زین شب تاریک نبردند و نہ کن	گفتند فضا ز ایہ در خواب شد

خرداد ماہ ۱۳۶۵ . الیہ شہر ان

» سچیل - برادران شاہد »

بهر خنچه که زنگ و بوی زیباست مرا
 چون لاله رخ و چو سحر و بلاست مرا
 معلوم نشد که در طرب از خاک
 نقاش ازل بکس چراست مرا

مائیم و می و مطرب این کنج خراب
 جان دل جام و حبا مه پر در سب
 فلغ ز امیک رحمت و بیم عذاب
 آزاد و خاک و باد و آتش و آب

قرآن که مهین کلام خوانندگان را

که گاه نه برد و ام خوانندگان را

برگرد پیا آیتی هست مقسم

کاذم همه جا نام خوانندگان را

گر می نخوری طغنه مزین مستانرا

بُنیا دکن تو حیل و دستان را

نوعش فربان مشوک می می نخوری

صد لقمه خوری که می غلام است آنرا

اکنون کج کل سعادتت پربار است
 دست تو ز جام می چسپد پکار است
 می خور که زمانه دوشمنه غدار است
 با فتن روز چسپین دشوار است

امروز ترا دسترس فردا نیست
 و اندیشه فردا است بجز سودا نیست
 ضیاع مکن اینک دم از دولت شهید است
 کاین باقی عمر بهای پدید نیست

آن قصر که جمشید در احب ام گرفت
 آهویچه کرده و زوبه آرام گرفت
 بهرام که گور میگردی همه عمر
 دیدی که چگونه گور بهرام گرفت

ابر آمد و باز بر سر سبزه گریست
 بی باد و گلزنک نمی باید ریت
 ن سبزه که امروز تماشا که مات
 تا سبزه خاک مات تماشا که کمیت